A7143
$40

VÄRLDSHISTORIEN

BERÄTTAD FÖR SVENSKA FOLKET

AV

JOHAN BERGMAN OCH EMIL SVENSÉN

*

FEMTE BANDET

KONUNGARNES OCH REVOLUTIONERNAS TIDEVARV

AV

E. SVENSÉN

*

FEMTE UPPLAGAN

*

MED 163 TEXTILLUSTRATIONER
OCH 2 FÄRGPLANSCHER

*

STOCKHOLM :: A.-B. BOHLIN & CO:S BOKFÖRLAG

ÖVERSÄTTNINGSRÄTTEN
TILL DETTA BAND FÖRBEHÅLLES FÖRFATTARENS ARVTAGARE
TOUS DROITS RÉSERVÉS AUX HÉRITIERS DE L'AUTEUR
ALLE RECHTE, INSBESONDERE DAS ÜBERSETZUNGSRECHT, ZU DIESEM
BANDE VON DEN ERBEN DES VERFASSERS VORBEHALTEN
COPYRIGHT 1923 BY THE HEIRS OF THE LATE
DR. EMIL SVENSÉN, STOCKHOLM

*

LEIPZIG
SPAMERSCHE BUCHDRUCKEREI
1923

Innehåll.

Sid.
Innehållsförteckning III
Förteckning över illustrationerna IV

ÖVERGÅNGSTIDEN.

1. Richelieu och det franska konungadömet 1
2. Trettioåriga krigets slut och westfaliska freden 10
3. Hollands storhetstid 24
4. Huset Stuart på Storbritanniens tron 35
5. Protektorn och den engelska republiken 71
6. Karl X Gustav och den store kurfursten 93
7. Mazarin. De sista habsburgarne på Spaniens tron. 108

LUDVIG XIV:S TIDEVARV.

1. Ludvig XIV och Europa 126
2. Ludvig XIV och Frankrike 151
3. Den turkiska faran än en gång 179
4. De sista Stuartarne i England. 189
5. Det stora allianskriget. Fredssluten vid sekelskiftet 205
6. Kampen om det spanska arvet 214

DET SVENSKA ÖSTERSJÖVÄLDETS FALL.

1. Ryssland och Peter I 234
2. Sverige och Karl XII 253
3. Det stora nordiska kriget 260
4. Den ryska stormakten 290

DEN EUROPEISKA JÄMVIKTEN.

1. De främmande världsdelarna 304
2. Jämviktspolitiken. 330
3. Preussen och det habsburgska arvet 351
4. Sjuåriga kriget 380
5. Upplysningstidens föregångare 415

UPPLYSNINGSTIDEVARVET.

1. De franska upplysningsmännen 444
2. Den upplysta despotismen. 463
3. Katarina II och östra Europa 495
4. Det amerikanska självständighetskriget 519
5. Före revolutionen. 560

Kronologisk översikt 581
Litteraturanvisning 586

Förteckning över illustrationerna.

	Sid.
Kardinal Richelieu	3
Franska akademiens sessionsal, Paris	7
Bernhard, hertig av Sachsen-Weimar	11
Johan Banér	13
Lennart Torstenson	15
Drottning Kristina	16
Karl Gustav Wrangel	18
Holländsk ostindiefarare	25
Holländarne finna en jättesköldpadda på Mauritius	27
Rådhuset i Amsterdam	30
Jan och Cornelius de Witt	34
Jakob I	37
Henriette Marie	44
Karl I av England	45
Thomas Wentworth, lord Strafford	54
Oliver Cromwell	61
Biskop William Laud	64
Karl II som barn	73
Robert Blake	76
Karl II av England	88
John Milton	90
Thomas Hobbes	92
George Monk	93
Drottning Kristinas gravmonument i Peterskyrkan, Rom	94
Johan Kasimir, konung av Polen	95
Kurfursten Fredrik Vilhelm	100
Medalj över Karl X Gustavs marsch över isen på Stora Bält 1658	103
Karl X Gustavs porträtt å ena sidan av samma medaljong	103
Filip IV av Spanien	109
Kardinal Mazarin	113
Ludvig, prins av Condé	115
Karl II, konung av Spanien	122
"Dryckesbröderna", målning av Velasquez	123
Lope de Vega	124
Calderon	125
Jean Baptiste Colbert	128
Markis de Louvois	129
Henri de Latour d'Auvergne, vicomte de Turenne	133
Amiral de Ruyter	135
Benedikt Spinoza	139
Karl XI	143
"Den store kurfursten"	147
Sebastian de Prestre	150
Versailles' slott under Ludvig XIV:s tid	160
Spegelsalen i Versailles	161
Pierre Corneille	166
Jean Racine	167
Molière	169
Blaise Pascal	171
Madame de Maintenon	175
Markisinnan de Montespan	177
Kara Mustafa	185
Johan Sobieski, konung av Polen	187
Vilhelm III av Oranien, konung av Storbritannien	202
Maria II, drottning av Storbritannien	203
Prins Eugen av Savoyen	211
Frans Rákóczi	213
Drottning Anna av Storbritannien	218
Hertigen av Marlborough	219
Hertiginnan av Marlborough	221
Karl III av Spanien	227
Patriarken Nikon	237
Natalia Kyrillovna Narysjkin	239
Ryttarstaty av Peter den store	241
August den starke	245
Klostret Sergievska Lavra	249
Karl XII	255
Johan Reinhold Patkul	257
Aurora Königsmark	268
Krakov	269
Stanislav Leczinski, konung av Polen	270
Karl XII:s bostad i Altranstädt	271
Trakten kring Petrograd före dess anläggning	275
Ivan Mazepa	279
Achmed III	283
Katarina	285
Karl XII:s likfärd, tavla av G. Cederström	289
Riga, kopparstick	295
Moskva	303
Nadir sjah konung av Persien	312
Akbar den store	313
Akbar den stores grav	314

Sid.
Bisjesvars gyllene tempel och "kunskapens brunn" i Benares 315
Aurengzeb mottager kättaren Dara Sjakoks huvud 317
En av praktgårdarna i kungapalatset i Delhi 319
"Himlens tempel" i Peking 320
Kongfutses tempel i Kanton. 321
Sjogunen Jejasu 328
Henry St. John, lord Bolingbroke . . 333
Alberoni 335
Rådhuset i Bremen 338
Palazzo Riccardo i Florens 349
Fredrik I:s kröning i Königsberg den 18 jan. 1701 355
Slottet i Berlin 359
Brandenburger Tor 361
Maria Teresia. 363
Maria Teresias monument i Wien. . . 369
"Pretendentens" ("Jakob III:s") och de stuartska ätteanspråkens senare bärares gravmonument 377
William Pitt d. ä., sedermera lord Chatham. 384
Ludvig XV. 386
Markisinnan de Pompadour 387
Lord Robert Clive 388
Fredrik II, konung av Preussen ("Fredrik den store") 393
General Hans Joakim von Zieten . . 397
General James Wolfe 402
Det stora tornet vid ingången till templet i Nunjangod 403
General G. v. Loudon. 407
Georg III, konung av Storbritannien . 410
William Harvey 416
Isaac Newton 418
Leibniz 425
John Locke 426
Joseph Addison. 429
François de Salignac de Lamothe-Fénélon 433
Charles de Sécondat, friherre till Montesquieu 434
August Herm. Francke 437
Greve Ludvig v. Zinzendorf 438
Jonathan Swift 439
Ludvig Holberg. 442

Sid.
Voltaire 445
Dénis Diderot 452
J. J. Rousseau 457
Amos Comenius. 459
Rousseaus bostad. 462
Slottet Sans Souci i Potsdam 464
Ett bordssällskap hos Fredrik den store å Sans Souci 465
Fredrik den stores sängkammare i Sans Souci 468
Kejsar Josef II 472
Påven Pius VI 474
Furst V. A. von Kaunitz 477
Karl von Linné. 481
Gustav III konung av Sverige 482
Karl Mikael Bellman 483
Josef Carvalho, markis av Pombal . . 487
Påven Clemens XIV. 490
Grevinnan du Barry 494
Katarina II 496
Rysk bondstuga på Katarina II:s tid 502
Stanislaus August, konung av Polen . 509
Medalj slagen till Alexei Orlovs ära . 511
Den s. k. röda salen i Danzigs rådhus . 513
Vinterpalatset i Petrograd 518
William Penn 522
Benjamin Franklin 528
Georg Washington 534
Thomas Jefferson 536
Markis Lafayette 539
Warren Hastings 544
James Cook 549
Adam Smith 551
William Pitt d. y. 554
Charles Fox 556
"Vita huset", de amerikanska presidenternas statsbostad. 559
Grigori Alexandrovitj Potemkin . . . 564
Greve G. F. von Hertzberg 566
Alexander Vasiljevitj, greve av Suvarov 569
Immanuel Kant 571
F. G. Klopstock 572
Johan Sebastian Bach. 573
Gotthold Efraim Lessing 574
Johan Gottfrid v. Herder 575
Robert Burns 576
J. W. v. Goethe 577
F. v. Schiller. 578

Färgplanscher.

Ludvig XIV 160
Peter den store och hans son Alexei. . 240

NYARE TIDENS HISTORIA

AV

EMIL SVENSÉN
Filosofie Doktor

*

ANDRA DELEN:

KONUNGARNES OCH REVOLUTIONERNAS TIDEVARV

*

FEMTE UPPLAGAN.
(21:STA – 30:DE TUSENDET)

*

Övergångstiden.

1. Richelieu och det franska konungadömet.

Medan det olyckliga Tyskland sönderslet sig självt i den rasande inre kamp, som tömde dess sista krafter, hade Frankrike lagt troskrigens fasor långt bakom sig, och under en stor statsmans ledning skred det med stadiga steg framåt mot den ställning som Europas främsta makt, vilken det försvagade habsburgska huset såg sig ur stånd att fasthålla. Den första hälften av det sjuttonde seklet fylles av denna Frankrikes strävan, och något efter seklets mitt hade det nått sitt mål.

På vägen mot detta mål hejdades det under halvtannat årtionde genom Henrik IV:s mord. Med hans blodiga slut gingo även hans stora planer om intet, och hans krona gick över till ett nioårigt barn, hans son *Ludvig XIII* (1610—1643). Tyvärr var ingenting bestämt stadgat om förmyndarskap för omyndig konung, och Frankrike fick röna sanningen av det gamla bibelordet om det land, vars konung ett barn är. Änkedrottningen Maria av Medici, den lille konungens moder, lyckades bliva förklarad för regentinna, med undanskjutande av den närmaste prinsen av blodet, *Henrik av Condé*, som därför också trädde i spetsen för motståndet mot henne. Henrik IV:s rådgivare avlägsnades, i främsta rummet Sully, som ännu levde i trettio år på sina gods. Den av sina jesuiter styrda drottningen sökte i uppenbar strid mot landets intressen sitt stöd hos Spanien samt lät mot sonens vilja förmäla honom med den spanska prinsessan *Anna*, mest känd under det oegentliga namnet Anna av Österrike. I det inre styrde hon genom en föraktlig gunstling, marskalken *d'Ancre*, egentligen en italiensk äventyrare vid namn *Concini*, som var gift med drottningens kammarfru och genom sin hustru innästlat sig i hennes gunst samt blivit upphöjd till marskalk av Frankrike utan att någonsin hava fört en här. Under det riket styrdes av en kvinna och en gunstling, höjde den av Henrik IV kuvade högadeln åter sitt huvud mot den försvagade konungamakten, och dess föredöme följdes av huge-

notterna, som sågo sig hotade av den fanatiskt katolska drottningen. Hon sökte fåfängt avleda stormen genom att inkalla riksständerna, som 1614 samlades för sista gången före franska revolutionen. Men de tre stånden, som förenade kunnat leda landets utveckling in på friare banor, förspillde det sista tillfället därtill genom lika ändlösa som gagnlösa strider om föga viktiga ting. Omsider hade d'Ancre genom sitt övermod hunnit göra sig besvärlig även för den unge konungen, som nu förklarats myndig, och med dennes tysta bifall röjdes han 1617 ur vägen av några sammansvurna.

Änkedrottningen avlägsnades, och vid konungens sida trädde hans gunstling *Luynes* i spetsen för styrelsen, som dock ej blev bättre för det. Åter fylldes några år av inbördes strider, bland annat med hugenotterna, som öppet grepo till vapen och voro dåraktiga nog att inleda förbindelser med sin dödsfiende Spanien. Under tiden hade trettioåriga kriget utbrutit, och nu visade sig de allvarsamma följderna av, att Frankrikes intressen i det yttre försummats. Det från Fredrik V tagna Pfalz besattes av spanjorerna, och från Milano ryckte dessa in i den till Schweiz hörande bergdalen Valtellina, på tyska Veltlin (nu en del av italienska provinsen Sondrio), som utmed ån Adda sträcker sig från Comosjön till Alperna. Genom dess besättande vanns en omedelbar förbindelse mellan det spanska Lombardiet och det österrikiska Tyrolen, då Brennerpasset, som gav den bekvämaste vägen över Alperna, icke förde till österrikiskt land utan till det självständiga hertigdömet Mantua. Nu såg Frankrike sin östra gräns på väg att omslutas av habsburgska länder, då Pfalz bildade en mellanlänk mellan de spanska Nederländerna och det österrikiska Elsass, och det habsburgska husets gamla strävan efter en förbindelse mellan Medelhavet och Nordsjön på egen mark syntes nära att förverkligas. I mån som den österrikiska makten i Tyskland steg och Spanien under en ny konung visade en mera krigisk hållning, syntes faran för Frankrike överhängande. Ställningen krävde en fast hand vid statens roder och denna hand lät icke länge vänta på sig.

Mannen, som var bestämd att rädda Frankrike ur dess hotade läge och höja det till Europas främsta makt, var *Armand Duplessis*, kardinal av *Richelieu*. Född 1585 som tredje son av en adlig ätt, kom han, icke av böjelse men för att vinna en ställning i samhället, som svarade mot hans börd, att inträda i det andliga ståndet och blev vid mycket unga år biskop i Luçon i västra Frankrike. Som sådan deltog han i 1614 års riksdag, där hans energiska uppträdande ådrog honom drottningens uppmärksamhet. I en tid, då kjortelvägen säkrast förde till makt och inflytande, visste den ärelystne

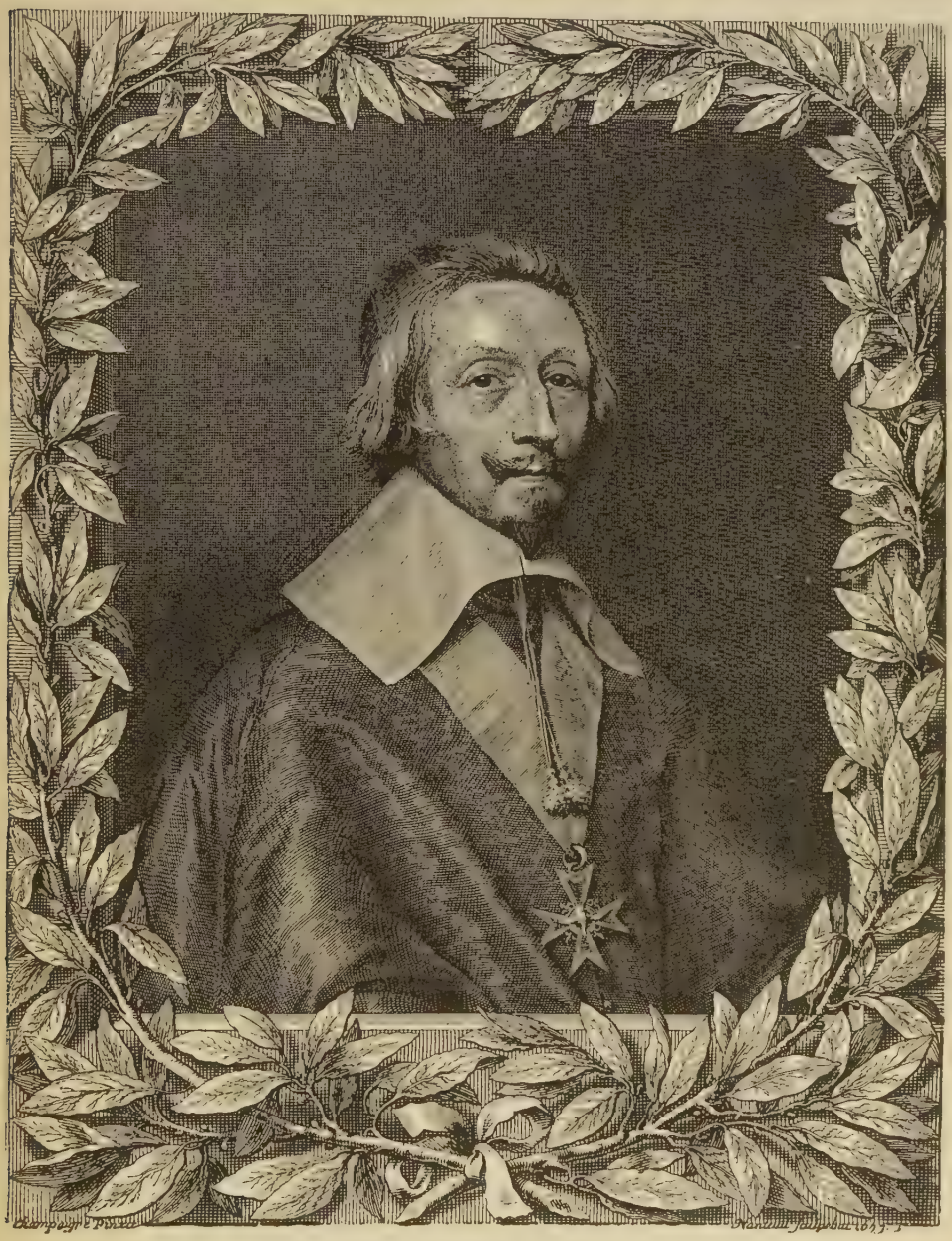

Kardinal Richelieu. Efter ett kopparstick i Riksbiblioteket, Stockholm.

unge mannen att vinna den höga damens gunst, och när hon efter några års förvisning återvände till hovet, var hans tid kommen. Han blev kardinal och insattes i det kungliga rådet samt blev från augusti 1624 dess främste man.

Frankrikes inre och yttre fiender skulle snart få känna tyngden av hans hand. Efter stor måttstock upptog han åter Henrik IV:s länge vilande planer och satte sig till mål att stärka den franska konungamakten åt alla sidor. I det inre hade han att kämpa mot den styvsinta högadeln, som med ovilja såg den kungliga makten höja sig på dess bekostnad och styra landet genom ett alltmer utbildat sekreterareregemente av ofrälse män, under det de gamla, åt rikets store förbehållna höga värdigheterna inskränktes till tomma äretitlar. Så sattes vid provinsguvernörernas sida av regeringen helt och hållet beroende intendenter med uppsikt över finanser och politik samt till en viss grad även över lagskipningen. Högadelns missnöje gav sig luft i en ändlös följd av hovintriger, sammansvärjningar och uppror, vilkas medelpunkt till namnet var konungens yngre broder, hertig *Gaston* av Orléans, en furste lika svag som sin kunglige broder men ojämförligt mera karaktärslös än denne. Ludvig var sjuklig och förbrukade tidtals otaliga mängder av piller och mixturer, och då hans äktenskap länge förblev barnlöst, fick Gaston i egenskap av tronföljare en betydenhet, som han ingalunda var mannen att uppbära. Så snart ett uppror misslyckades, rymde han ur landet eller skyddade sig själv genom att fegt giva sina vänner till pris åt Richelieus stränga straffdomar. Med statens enhet och bevarandet av den inre freden uteslutande för ögonen skydde Richelieu icke för att låta upprorsledarnas huvuden falla under bilan, även när de hörde till rikets adel. Som konungens broder kunde Gaston icke nås av hans hämnande arm men måste för varje nytt uppror underkasta sig allt svårare förödmjukelser. Änkedrottningen kunde icke lida, att den man, som hon hjälpt till att upphöja, gick sina egna vägar utan att fråga efter henne, och när han förband sig med Tysklands och Sveriges protestanter, blev hon hans svurna fiende. Men alla hennes ränker förmådde icke störta honom, och i trots av sin ställning som konungens moder fick hon tillbringa sina sista år i landsflykt. Konungen visade sig mera nyttig för landet än mången vida större härskare genom att till fullo uppskatta den statsmans storhet, som vid hans sida förde styrelsen. Ehuru icke särdeles välvilligt stämd mot den sträve kardinalen, skyddade han honom dock med aldrig sviktande fasthet mot de oupphörliga ränker, som spunnos mot hans makt och stundom mot hans liv. Med insikt av sin egen svaghet och Richelieus överlägsenhet gav han denne fria händer vid rikets styrelse, väl vetande, att han själv och hans kungliga makt funno sig bäst därav. I själva verket torde den allmänna föreställningen om hans svaghet vara något överdriven, ty han har funnit sin räkning vid att synas svagare än han var, då det blev kardinalen och icke han, som hos folket fick uppbära oviljan över de stränga men nödvändiga straffdomarna.

Men det var icke blott adelns välde, som Richelieu ansåg sig böra stäcka till förmån för statens enhet och konungens makt. Det s. k. *parlamentet* i Paris hade utbildat sig till en överdomstol för riket, men av ålder hade det sammanblandats med riksständerna, och när Richelieu ej vidare ville sammankalla dessa, som han ansåg farliga för konungens makt, trodde det sig kallat att träda i deras ställe. Bland annat ålåg det parlamentet att inregistrera de författningar, som konungarne utfärdade, men med tiden hade det tillvällat sig makt att efter sitt gottfinnande medgiva eller vägra detta inregistrerande. När det under de inbördes striderna ville utöva denna sin makt, fick det mottaga en offentlig tillrättavisning och ett strängt förständigande att hädanefter ovägerligen inregistrera konungens påbud. I följd av dess hävdvunna anseende tilltrodde sig dock ej Richelieu att fullständigt krossa det, och efter hans död gjorde det flera gånger åter bruk av sina omtvistade rättigheter.

Icke mindre sträng föll Richelieus straffdom över hugenotterna. Ehuru själv en katolsk kyrkofurste var han raka motsatsen till en påvisk fanatiker, och hugenotterna voro för honom långt mindre hans kyrkas fiender än farliga såsom en stat i staten genom den säregna ställning, som ediktet i Nantes inrymt åt dem (se Band IV, sid. 393). Från de befästa platser, som de därefter innehade, kunde de bjuda regeringen trots och träda i förbindelse med rikets fiender. Såsom nyss är nämnt, hade de i känslan av sin i alla fall osäkra ställning begått den ohjälpliga dårskapen att inlåta sig i underhandlingar med själva Spanien, deras lands och ännu mera deras tros naturliga fiende. Härmed var deras dom fälld, och Richelieu beslöt att försäkra sig mot nya utbrott av den uråldriga galliska benägenheten att vid inre strider söka hjälp hos yttre fiender genom att fråntaga dem deras fasta platser. Han började år 1627 belägra den stora sjöstaden La Rochelle vid västra kusten, men staden försvarade sig med den mest hårdnackade ihärdighet och med det mod, som förtvivlan skänker. Det var vid samma tid som en annan av protestanternas förnämsta sjöhamnar, nämligen Stralsund, hade att utstå en liknande belägring, men utgången blev olika. Stralsund räddades ej blott genom sina egna försvarares hjältemod utan genom svenska trosbröders kraftiga hjälp, men La Rochelles försvar blev fruktlöst, emedan den främmande hjälpen uteblev. Med England hade väl en brytning inträtt, ehuru dess konung genom Richelieus bemedling blivit gift med en fransk prinsessa, men de flottor, som det upprepade gånger sände till stadens undsättning, kommo aldrig fram. Med otrolig möda och konst lät Richelieu avspärra tillträdet från havssidan genom en väldig dammbyggnad, och efter en fjorton månaders belägring, som drivit nöden och hungern i den olyck-

liga staden till en ytterlig höjd, måste den i oktober 1628 giva sig. Snart därefter föllo även hugenotternas fasta platser i södra Frankrike. Sålunda var Richelieu oinskränkt herre över ställningen, och nu visade sig hans storhet i sin fulla höjd. I stället för att som kejsaren lyssna till jesuiternas ursinniga rop om kätteriets utplånande från jorden, i stället för att som Tilly låta ett erövrat Magdeburg läggas i grus nöjde han sig med att slopa de fasta orternas murar och beröva dem deras privilegier men lät hugenotterna utan inskränkning behålla sin trosfrihet och sina medborgerliga rättigheter. Med sitt utpräglade franska sinne för likformighet föredrog han visserligen kyrklig enhet framför söndring men nöjde sig att med befordringar och andra lockelser påskynda den hugenottiska adelns övergång till den allmänna landskyrkan. Hans beräkning slog ej fel, ty snart hade den förnämsta hugenottiska adeln avfallit. Men i sinom tid skulle hugenotterna få erfara vad förlusten av de fasta orterna hade att betyda.

Sålunda nedslog Richelieu med tung hand varje motstånd mot det franska konungadömet. Under sin oavlåtliga strävan skydde han inga av de medel, på vilka den tidens statskonst var så rik, och glömde icke att se sina egna fränder till godo, men det kan icke med rätta sägas, att han satte sin egen fördel framför sitt lands. Av sin samtid blev han beundrad men icke älskad, och hans sträva, slutna väsen var icke ägnat att vinna kärlek. En nidskrivare, som länge uttömt sina smädelser över kardinalen, fördes en dag fången inför honom. "Man måste leva, herr kardinal", framstammade den bävande syndaren, som väl förstod, att han icke hade mycken nåd att vänta. "Jag inser icke, att det är nödvändigt", dundrade Richelieu och lät skicka mannen till galgen. Vid ett tillfälle måste Richelieu lämna sitt ämbetsrum för att följa en furstlig dam, som besökt honom, men i rummet kvarlämnades en adelsman ensam med viktiga papper, vilkas förrådande kunde ådraga staten stora faror. Av fruktan att denne kastat en blick i papperen lät Richelieu för säkerhets skull sätta honom i fängelse. Men om trettiotre dagar hade papperens offentliggörande upphört att vara farligt, och fången återfick sin frihet jämte ett skadestånd av 1.000 livres om dagen. Undertryckandet av varje makt i samhället, som kunde sätta ett självständigt motstånd mot konungamakten, lade en fast grund till ett envälde, som i sin ordning urartade till ytterligheter, vilka en dag skulle få sin dom i den stora revolutionen.

Richelieu har blivit strängt tadlad för de ensidiga banor, på vilka han härmed införde sitt land. Men det franska lynnet med sin utpräglade böjelse för logisk följdriktighet vill gärna föra varje lära till dess yttersta spets, så väl i teorien som i dess praktiska tillämpning. Vi hava mött detta drag hos

Calvin, och vi skola framgent återfinna det hos jakobiner och andra revolutionsmän. Hade icke de bygdepolitiska strävandena hos adeln och hugenotterna stävjats, skulle de å sin sida lupit linan ut och kanske upplöst Frankrike i en hop småstater, såsom fallet blev med Tyskland. Om det är sant, att den är tidens man, som gör tidens gärning, så ligger förnämsta orsaken till Richelieus framgångar däri, att han var den ende, som ägde kraft att utföra den förnämsta uppgift, som då ålåg en fransk statsman. Uppgiften

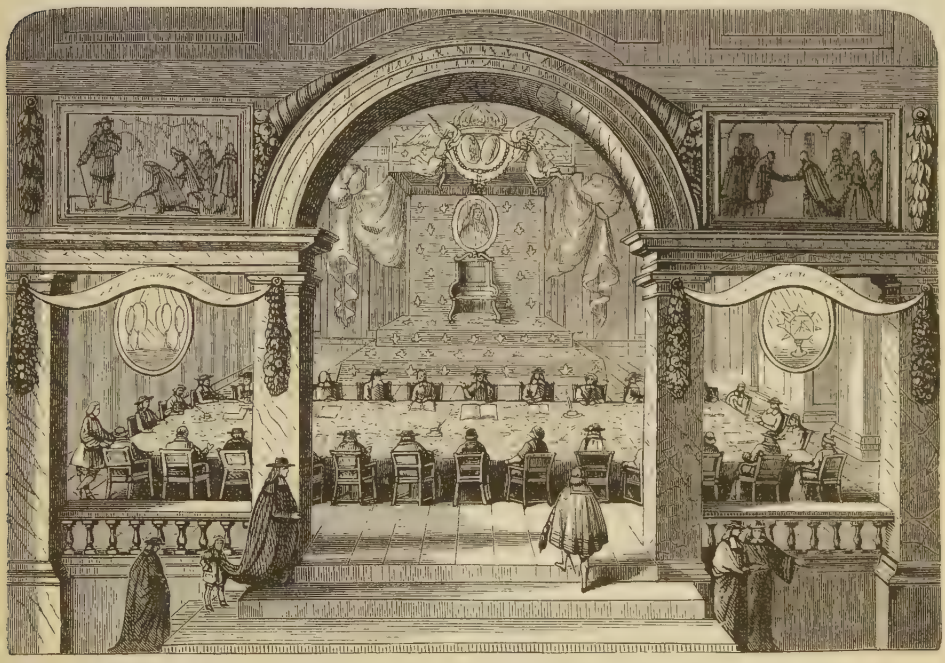

Ett sammanträde i Franska akademien kort efter dess stiftelse. Stick efter en målning av P. P. Sévin.

var att bryta det habsburgska husets världsmakt och frigöra Frankrike från den kvävande omfamning, vari det på alla sidor inneslöts av länder, som lydde under detta hus. Att Frankrikes självständighet icke kunde räddas med mindre än offret av folkets frihet är djupt att beklaga, men endast den, som saknar sinne för det verkliga livet, kan inbilla sig, att Frankrike på Richelieus tid varit i stånd att förbereda sig till ett verkligt fritt statsskick. I varje fall sörjde den store statsmannen för en tryggad rättsordning och för höjande av folkets andliga liv, i vilket syfte han bland annat inrättade den med tiden så berömda *Franska akademien*, en samling av fyrtio skalder och lärda, som skulle komplettera sig själva genom inval av landets främsta män, och som i sinom tid bland annat blev en förebild för den av Gustav III

inrättade Svenska akademien. Han ville höja landets välstånd genom att utbilda dess sjöfart och i Henrik IV:s anda fortsätta byggandet av vägar och kanaler, men statens finanser förstod han icke att sköta, och folkets skattebördor ökades i hög grad genom statsutgifternas tillväxt och lönerna åt de många nya ämbetsmän, som trädde i de adliga stormännens ställe.

Sina försök att stäcka den habsburgska makten inledde han i slutet av år 1624 med spanjorernas förjagande ur det nyss besatta Valtellina, varmed han genombröt den för Frankrike så farliga förbindelsekedjan mellan de spanska och de österrikiska länderna. Från fullföljandet av detta krig nödgades han avstå i följd av oroligheter från hugenotternas sida, och det var deras motstånd mitt under pågående strid med en främmande makt, som hos honom mognade tanken att förekomma upprepandet av dylika händelser genom att en gång för alla omöjliggöra detta motstånd. Snart skulle en ny sammanstötning äga rum mellan de franska och de spanska intressena. I det lilla hertigdömet Mantua i norra Italien hade huvudstammen av det hertigliga huset *Gonzaga* utgått, och Frankrike och Spanien understödde var sin besläktade tronkrävare. Följden blev ett krig, varigenom Frankrike vann viktiga framgångar i Italien och satte en gräns för den spanska övermakten därstädes. Freden i Chierasco 1631 lämnade hertigdömet åt den franske kandidaten, hertigen av *Nevers*. Frankrike hade haft hjälp av det ej längre mäktiga men ännu rika Venedig och flera italienska småstater, som fruktade Spaniens övervälde. Betecknande för ställningen är, att själve påven såsom furste i ett italienskt land gärna såg det habsburgska husets avbräck, liksom han sedermera icke dolde sin beundran för Gustav Adolf, som han kallade världens störste konung och jämförde med Alexander av Makedonien. Gustav Adolfs uppträdande i Tyskland hade underlättat Frankrikes framgång i Italien, och å sin sida hade Richelieus agenter jämnat vägen för honom genom att vid furstedagen i Regensburg arbeta för Wallensteins avsättning. Fördraget i Bärwalde (se Band, IV, sid. 532) hade varaktigt knutit dess intressen vid hans, men ännu dröjde det, innan Richelieu fann tiden vara inne att själv draga svärdet mot de habsburgska makterna. Spaniens oupphörliga inblandning i Frankrikes inre stridigheter och dess förbindelser med hertig Gaston och Richelieus övriga fiender skulle dock påskynda denna tidpunkt.

Under det han med allvar upptog kampen mot det habsburgska husets båda grenar, nödgades hans fiender inom landet att mot den mäktige statsmannen alltjämt söka sin hjälp hos detta hus. I själva verket gjorde de härmed sin sak omöjlig, ty varje fransman, som höll sitt land kärt, måste

inse, att om Richelieus störtande endast kunde köpas för priset av Frankrikes beroende av Spanien, så var det priset för dyrt. En ny fördel vann Richelieu genom födelsen av en *dauphin* eller tronföljare. I tjugutvå år hade Ludvig XIII levat åtskild från sin påtrugade spanska gemål. Men Richelieu insåg de faror, som hotade honom och hans verk, om Gaston bleve konung efter sin barnlöse broder, och utan att själv bliva synlig bemedlade han ett närmande mellan de kungliga makarna. I september 1638 föddes deras äldste son, den blivande Ludvig XIV, och två år senare hertig Filip av Orléans. Härmed var hertig Gaston, vars hela betydelse låg i hans ställning vid tronens fot, gjord oskadlig, och högadelns missnöje hade förlorat visserligen icke ett huvud men en samlingspunkt.

Det oaktat försöktes mot Richelieu ännu en sammansvärjning, som skulle bliva den farligaste av alla. En helt ung man av hög börd vid namn *Cinq Mars*, som kardinalens egen gunst förhjälpt till en hög ställning vid hovet, trodde sig kallad att intaga en ännu högre ställning i staten och sökte nå den i förbund med Richelieus fiender. Men till den ärelystne och ingalunda obegåvade ynglingens olycka voro dessa även hans lands fiender. Kardinalen uppdagade de sammansvurnas förbindelser med Spanien, och Cinq Mars fick i september 1642 gå till döden. Richelieu överlevde honom ej länge. Det övermänskliga arbete, som han underkastade sig i sitt lands tjänst, och den oupphörliga själsspänning, som han måste utstå under de aldrig vilande ränkerna från hans högt uppsatta fiender, undergrävde till sist krafterna hos denne man, som om morgonen aldrig visste, om han ej före aftonen skulle sluta i fängelset eller för mördarhand. Den sjuke konungen lät bära sig till sin sjuke tjänares dödsbädd, och denne kunde skiljas från honom i medvetandet att hava gjort hans rike större och mäktigare än det någonsin varit.

När Richelieu kände sitt slut nalkas, frågade han läkarne, huru lång tid han ännu hade att leva. Läkarne svarade, att ännu vore icke hoppet ute, att himlen skulle förlänga hans för Frankrike så dyrbara liv. Vredgad över deras smicker, upprepade han sin fråga till konungens livläkare och fick nu det svaret, att inom tjugufyra timmar skulle han vara frisk eller död. "Det är att tala som en man till en man", svarade Richelieu och vidtog med oförminskad själsstyrka de nödiga anordningarna för sin bortgång. Sina veklagande vänner sände han bort, på det de ej i dödsstunden måtte förleda honom till en svaghet, som han aldrig känt i livet. När hans biktfader frågade honom, om han förlät sina fiender, svarade han: "Av hela mitt hjärta, och jag beder Gud döma mig, om jag någonsin haft annat mål än religionens och statens väl." Kort därefter avled han den 4 december 1642.

Konungen mottog dödsbudet med de orden, att Frankrikes fiender icke skulle få något gagn därav, ty allt vad den döde begynt skulle bliva fortsatt. Till hans efterträdare utsågs kardinal *Mazarin*, till börden italienare, som den döende själv utpekat såsom fortsättare av hans verk. Men även konungens egen ringa återstod av kraft var bruten, och den 14 maj 1643, på dagen trettiotre år efter sin faders mord, följde han den store statsmannen i graven.

---

2. Trettioåriga krigets slut och westfaliska freden.

Slaget vid Nördlingen fick om möjligt ännu mera ödesdigra följder för det sönderslitna Tyskland än Gustav Adolfs fall. Vi hava (Band IV, sid. 554) sett, huru Sachsen skyndat att övergiva den evangeliska saken och i freden i Prag söka förlikning med den kejserliga makten. I dess spår följde med eller mot sin vilja nästan alla protestantiska stater, och svenskarna voro på väg att trängas tillbaka ända till Östersjöns strand. Men det kunde icke ligga i Frankrikes intresse, att kejsaren åter blev herre över hela Tyskland och samlade all dess makt i sin hand. I förening med Spanien kunde han åter omsluta Frankrike med den trollkrets, ur vilken Richelieu genom hela sitt liv strävat att frigöra det. När svenskarna ej mera voro i stånd att bryta denna trollkrets, måste det bliva hans sak. På våren 1635 ingick han förbund med Nederländerna och förklarade Spanien krig.

Ännu inblandade han sig icke omedelbart i den tyska fejden. Oxenstierna hade varken velat eller kunnat ingå på hans förbundsvillkor i hela deras vidd (jfr Band IV, sid. 556). Till en början nöjde han sig därför med att avsluta ett fördrag med hertig Bernhard av Weimar som i spetsen för sin här uppträdde såsom en självständig furste, liksom fordom Wallenstein, och nu ställde denna här och sig själv till Frankrikes förfogande. Först under 1636 deltog Frankrike öppet i det tyska kriget, sedan detta i det närmaste förlorat den egenskap av religionskrig, som ingivit kardinalen välgrundade betänkligheter. Men den vittutseende fejd, som han öppnat med Spanien, tog Frankrikes härsmakt i anspråk i Nederländerna och Italien, och på tysk botten kunde det ej undvara mer än 12.000 man, vilka till en början förmådde ganska litet uträtta.

Sålunda blev det åter Sverige, som fick uppbära den ojämna stridens tunga, så mycket mera ojämn, sedan den ena protestantiska staten efter den andra slutit sig till dess fiender. Men dess härsmakt hade även vunnit för-

Hertig Bernhard av Sachsen-Weimar. Efter ett kopparstick i Riksbibliotekets porträttsamling, Stockholm

stärkning genom det krigsfolk, som efter det polska Preussens utrymmande dragits därifrån. Mera betydde det, att i Gustav Adolfs skola fostrats en krets av ypperliga fältherrar, som nu stodo redo att ofta med framgång, alltid

med ära fullfölja hans verk. Kriget hade väl numera förlorat det drag av storhet, som i hans dagar följt den väldiga kampen mellan världsåskådningar och trosläror, och sjunkit ned till en följd av bedrifter, som mera höra krigshistorien än världshistorien till. Men svenskarna, vilka lika litet som någon annan kunde lägga märke till den långsamt fortgående förändring i sinnena, som förtog troshatet dess styrka, kände sig fortfarande såsom troskämpar, och deras sinnen fylldes av vrede mot dem, som lämnat sina räddare och den evangeliska saken i sticket. Häftigare än mot de kejserliga lågade nu deras hat mot dem, som de höllo för förrädare, och framför alla fick Sachsen under de följande krigsåren dyrt umgälla sin kurfurstes trolöshet.

Bland den lysande rad av fältherrar, som på den svenska sidan fullföljde den ändlösa striden, framstod i första rummet Johan Banér, som på hösten 1636 genom en stor seger vid *Wittstock* i norra Brandenburg återställde de svenska vapnens försvagade anseende. Från försvar övergick han till anfall och uppehöll kriget genom en följd av djärva vapenbragder, som likväl aldrig kunde bliva avgörande för dess gång. När ingen av fienderna var i stånd att vinna övertaget över den andre, syntes kriget med dess mer eller mindre skickligt utförda marscher och återmarscher, strider och belägringar aldrig vilja taga slut. Mitt under vapendånet avled i början av 1637 kejsar Ferdinand II. Hans aldrig uppgivna, med fullaste övertygelse fullföljda kamp mot kätteriet förlänar åt honom en viss grad av storhet, som värdigt ställer honom vid sidan av Filip II och Sigismund Vasa. Hade en längre livstid blivit honom beskärd, skulle han för visso gjort vad han kunnat för att in i det sista låta kriget bevara sin prägel av troskamp. Nu försvann han nästan omärkligt från den skådeplats, som genom hans förvållande i så många år färgats röd av hans undersåtars blod. Hans bortgång ändrade föga eller intet i krigets förlopp, och det berodde icke så mycket på hans efterträdare *Ferdinand III* som på hela ställningens omärkliga förändring, att krigets syfte och mål nu blev ett annat än förut.

Snart skulle även en annan av de män, som så länge stått främst på krigets blodiga vädjobana, försvinna därifrån. I fransk tjänst hade hertig Bernhard av Weimar hoppats grunda den stat, varifrån han ville återställa sin ätts förgångna storhet. Sedan han fått uppgiva sina besittningar i Franken, ämnade han besätta de kejserliga arvländerna i sydvästra Tyskland, Elsass på västra och Breisgau på östra stranden av Rhen, för att styra dem under fransk överhöghet. Genom erövringen av fästet Breisach på östra Rhenstranden lade han 1638 grund till sitt välde i dessa landsändar, och från Elsass trängde han ända in i det spanska Franche-Comté. Ovisst är, huru långt hans planer vid denna tid sträckt sig. Knappast torde de hava

nått så långt som de tyska hävdatecknare föreställt sig, vilka i honom velat se en återställare av sitt fäderneslands sprängda enhet. Säkert är blott, att hans växande makt började bliva till besvär för hans franska skyddsherrar. Men deras bekymmer skulle bliva av kort varaktighet, ty Bernhard bortrycktes plötsligt vid blott 35 års ålder av en pestartad sjukdom, som 1639 härjade i hans läger. Med vanlig påpasslighet drog Richelieu hans här fullständigt till sig och lade beslag på hans erövringar i Elsass, som bildade kärnan till Frankrikes välde i denna gamla tyska landsdel.

Johan Banér. Efter en litografi i Riksbibliotekets porträttsamling, Stockholm.

Samma år vann Banér en ny seger vid Chemnitz i Sachsen och inträngde i Böhmen, där han for fram under de rysligaste härjningar, i vilka svenskarna numera, sedan Gustav Adolfs ande vikit ifrån dem, icke gåvo de kejserliga efter. I förening med de franska befälhavare, som övertagit hertig Bernhards här, uppehöll han med framgång striden och var nära att med ett mästerligt drag avsluta sin korta men glänsande hjältebana. För första gången efter 1613 var en riksdag samlad i Regensburg, där den nye kejsaren sökte uppnå förlikning med furstarna. En allmän amnesti var redan utfärdad, men på vanligt tyskt furstevis tvistade man i oändlighet om villkoren för en uppgörelse i godo, då plötsligt Banér med sin här stod utanför staden. En allmän villervalla uppstod, och endast ett töväder, som hind-

rade Banér att gå över Donau, räddade staden med de församlade furstarne från att falla i hans händer. Banérs hälsa var bräckt av det vilda krigarlivets mödor och de ännu vildare lustbarheter, åt vilka han dessemellan hängav sig, och under det besvärliga återtåget avled han i maj 1641 i Halberstadt vid 45 års ålder. Fienden trodde sig lätt kunna besegra en här utan fältherre och angrep vid Wolfenbüttel Banérs krigare, men dessa togo sin älskade fältherres likbår mellan sina led och tillfogade de kejserliga ett blodigt nederlag.

Lennart Torstenson, som nu övertog befälet, var redan en bruten man i följd av den gikt, som han under sin krigsfångenskap ådragit sig, och måste för det mesta buren i en hängbår följa sin härs rörelser. Men det oaktat har aldrig någon här under detta långa krig rört sig snabbare än hans. Även han var en man ur Gustav Adolfs skola, och den plan, som denne kort före sin död velat utföra, att föreskriva freden i kejsarens egen huvudstad, upptogs nu av Torstenson. Han segrade vid Schweidnitz i Schlesien, och genom Mähren var han på väg mot Wien, då den kejserliga härens rörelser förmådde honom att vända sig till Sachsen. På det gamla slagfältet vid *Breitenfeld*, vars stolta minnen eldade svenskarnas mod, vann han här i oktober 1642 sin största seger, som satte honom i stånd att ännu en gång rycka fram mot de kejserliga arvlanden. Helt oväntat gingo dock dessa ännu en gång fria från den överhängande faran, då Torstenson på hösten 1643 bröt upp och i ilsnabba marscher ryckte mot norden.

Anledningen till denna rörelse var, att Torstenson fått befallning att angripa Danmark, mot vilket Sverige börjat krig. Kristian IV hade med växande oro sett de svenska vapnens framgångar i Tyskland, som gjorde Sverige till en farlig granne för hans rike. Han dolde icke sin ovilja mot Oxenstierna, som han med en anspelning på hans namn kallade "den forbandede Tyrepande", och självbevarelse så väl som avundsjuka förde honom i hemliga förbindelser med kejsaren, som ej förblevo obekanta för den svenska regeringen. Anledningar till tvist saknades icke heller, och förnämligast gåvos de av det gamla stridsämnet, tullen i Öresund. Av ålder hade Danmark härskat på båda sidor om Öresund, och de skånska landskapens förening därmed måste anses naturlig, så länge de över Sundet stodo i lättare och livligare förbindelse med de danska öarna än över gränsskogarne med det inre Sverige. Men detta välde över Sundets båda stränder gav Danmark makt att efter behag hålla det öppet för sina vänner och slutet för sina fiender. Härmed hade Danmark fått ett övertag över alla makter vid Östersjön, som genom hela dess historia förbundit dessa makters intressen mot detsamma och gjort Sverige till Hansans och de holsteinska grevarnas förbundsvän. Än mera skärptes motsatsen, sedan Danmark i femtonde år-

hundradet börjat upptaga tull av varje fartyg, som passerade Öresunds smalaste ställe mellan Hälsingborg och Hälsingör. I början hade tullen haft ett visst berättigande såsom ett slags polisavgift, då Danmark tryggade sjöfartens frihet genom att stävja sjöröveriet i Sundet. Med mera ordnade handelsförhållanden upphörde sjöröveriet, men tullen stod kvar som en inkomstkälla för de danska konungarne, vilken ständigt blev mera indräktig, i all synnerhet efter grevefejden och Wullenwevers fall. I allmänhet hade Sverige allt från unionstiden lyckats bevara sin frihet från tullens erläggande, men denna frihet var föremål för ständiga trakasserier från danska sidan. Bland övriga sjömakter ledo i synnerhet holländarne av tullen, då de hade en av sina förnämsta inkomstkällor i östersjöhandeln, och för att undgå den hade de ivrigt sökt förmå Oxenstierna att anlägga en stor skeppskanal mellan Östersjön och Nordsjön, där nu Göta kanal går. Tullen hade nämligen blivit mer och mer tryckande genom de förhöjningar därav, som den i ständig penningnöd stadde Kristian IV upprepade gånger tillät sig.

Lennart Torstenson. Efter en litografi i Riksbibliotekets porträttsamling, Stockholm.

Tvisten om öresundstullen och farhågan för ett anfall i ryggen från dansk sida gåvo svenskarne skälig anledning till kriget. För Kristian IV kom emellertid budskapet om dess utbrott fullkomligt oväntat, och han

hälsade det med ett förtvivlat skratt. Men snart bemannade han sig och vidtog åtgärder att möta den överhängande faran med en beslutsamhet, som giver åt hans ålders dagar en storhet, vilken han förut saknat. Liksom förut Tillys och Wallensteins krigarskaror, hade Torstensons här hastigt översvämmat hela den jutska halvön, under det Gustav Horn från svenska sidan inbrutit i Skåne och med Hälsingborgs erövring gjort vägen genom Sundet fri. I själva verket var Danmark sålunda inskränkt till sina öar, men även dessa voro hotade. En till Sverige inflyttad holländsk bruksägare, den rike *Louis De Geer*, hade i sitt gamla hemland och med dess regerings tysta bifall för egna medel utrustat en flotta till Sveriges hjälp, men denna blev utanför Slesvigs västkust slagen av den gamle konungen. I ett skarpt sjöslag mot den svenska flottan i sundet vid ön *Femern* skulle han 1644 avlägga sitt livs förnämsta mandomsrön. En spillra från en sönderskjuten kanon på hans eget skeppsdäck slog ut hans ena öga, men överhöljd av blod sprang han upp och manade sitt folk till fortsatt strid. I sången har Danmarks folk bevarat minnet av denna stund, då "Kong Kristian stod ved höjen mast". Men stridens utgång var ej gynnsam för den danska flottan, och nya nederlag, sedan De Geers iståndsatta flotta förbi Hälsingborg obehindrat kommit in i Östersjön, visade, huru omöjligt det numera var att upprätthålla Danmarks gamla anspråk på herraväldet över Östersjön. Väl fick Torstenson återvända till Tyskland för att möta den förföljande Gallas. Men Kristian nödgades i alla fall inleda de underhandlingar, vilka i augusti 1645 slutade med freden i *Brömsebro*, vid den gräns, som då skilde Danmark och Sverige, nu Blekinge och Kalmar län.

Drottning Kristina. Efter en målning av A. van Hulle.

Det svåra läge, vari Danmark befann sig, hade i början bestämt Oxenstierna att fullfölja kriget, till dess han genom Norges och de skånska landskapens införlivande med Sverige kunde fullständigt förjaga danskarna

från den skandinaviska halvön, och om detta lyckats, skall han ha ämnat utan landvinning draga de svenska vapnen ur det tyska kriget. I fråga om öresundstullen lät han förstå att det vore hans avsikt att begära dess avskaffande ej blott för Sverige utan för alla makter, varigenom han skulle tillfogat Danmark ett ekonomiskt dråpslag, på samma gång han vunnit alla sjömakters bevågenhet. Men under tiden hade den unga drottning Kristina 1644 blivit myndig, och hennes iver att synas handla på egen hand, oberoende av den mäktige rikskanslern, drev henne att i otid påskynda krigets avslutande. Illa understödd av Holland i fråga om sundstullen, såg sig Oxenstierna föranlåten att gå in på vida billigare fredsvillkor än han förut tillämnat. Danmark fick avstå ön Ösel, sista återstoden av dess besittningar i Estland, återlämna det gamla svenska Gottland, avträda Jämtland, Härjedalen och Särna i övre Dalarna samt överlåta Halland till Sverige på trettio års tid, varjämte Sverige och alla dess biländer tillerkändes fullständig och obetingad tullfrihet i Öresund. Freden i Brömsebro 1645 var sålunda både fördelaktig och ärofull ehuru ej i den grad som den kunde ha blivit.

Från den jutska halvön hade Torstenson åter vänt sig inåt Tyskland, där Gallas efter vanligheten fördärvat sin egen här. Med sin vanliga snabbhet hade den svenske fältherren inträngt i Böhmen, där han 1645 över de kejserliga vann segern vid *Jankowitz*, det långa krigets sista stora strid. Segern öppnade för honom vägen till kejsarens egna länder, och åter ryckte han fram mot det av Ferdinand III övergivna Wien. Ej heller denna gång lyckades han nå sitt mål, och hans förbindelse med furst *Georg Rakoczi* av Siebenbürgen blev utan vidare frukter, då vardera fullföljde sina egna syften. Rakoczi strävade liksom Bethlen Gabor efter Ungerns krona och lyckades av kejsaren tilltvinga sig åtskilliga landavträdelser jämte erkännande av de ungerska protestanternas religionsfrihet. Men Torstenson drog sig missmodig tillbaka från belägringen av Brünn i Mähren, och mot årets slut fingo giktplågorna alldeles makt över honom, så att han nödgades nedlägga sitt med så mycken ära förda befäl.

Hans efterträdare *Karl Gustav Wrangel* fullföljde ej hans planer mot Wien utan drog sig mera västligt och blev bättre än sin föregångare understödd av fransmännen, bland vilka de sedermera så berömda fältherrarne *Turenne* och *Condé* nu började framträda. Liksom förut kurfursten av Sachsen, nödgades nu även den gamle kurfursten Maximilian av Baiern nedlägga vapnen, om också blott för en kort tid. Krigets sista vapenbragd på den svenska sidan blev *Königsmarks* inryckande i Böhmen och överrumpling av en förstad till Prag, den s. k. Lilla sidan, där han gjorde ett ofantligt krigsbyte och varifrån dyrbara bokskatter hemsändes till Uppsala

universitets bibliotek. Förut är anmärkt, hurusom den kejserliga ränsningen av det protestantiska Böhmen varit så grundlig, att böhmarne nu mottogo svenskarne icke som befriare utan som fiender. Men detta hindrade ej pfalzgreven *Karl Gustav*, Sveriges blivande konung och dess härars siste befälhavare under kriget, att företaga belägringen av det egentliga Prag på andra sidan Moldaufloden. Från Prag hade kriget utgått, och där skulle det också sluta. Under dess belägring ankom nämligen budskap om den så länge efterlängtade freden.

K. G. Wrangel. Efter samtida målning av okänd mästare.

Det faller av sig självt, att fredsförsök ofta upprepats under det långa kriget men alltid utan framgång. Freden i Prag hade icke ens förmått begränsa kriget, mycket mindre göra slut på det. Först efter riksdagen i Regensburg upptogs fredsarbetet på fullt allvar, men ännu gingo sju år, innan det kunde föras till slut. Den oerhörda utsträckning, som kriget nått, hade indragit nästan hela den västerländska kristenheten däri, och om den fred, som nu skulle slutas, hade nästan hela västra Europa från Gibraltars sund till Ishavet att genom sina sändebud förhandla. Alldeles av sig självt hade genom denna sammanblandning av allas intressen de europeiska staterna

förts i så nära beröring med varandra, att fredsunderhandlingarnas förande måste antaga karaktären av en europeisk kongress, den första historien känner. Men det europeiska statssystemet var ännu så nytt och formerna för dess samliv så föga utbildade, att långa år upptogos av ändlösa stridigheter om ceremonielet vid de blivande förhandlingarna. Den europeiska diplomatien hade väl icke så litet utvecklats under Richelieus tid och genom hans medverkan, och från den tiden har det blivit varaktig sed, som förut var mera tillfälligt, att de olika staterna höllo stående sändebud vid varandras hov till bevakande av sina intressen. Men formerna för dessa internationella förbindelser tarvade sin tid för att utbildas och vinna stadga, och de stridigheter om ceremoniel, om sändebudens inbördes rang o. d., som äro så vanliga under återstoden av detta århundrade och med sin småaktighet förefalla eftervärlden så löjliga, voro då lika oundvikliga som striderna om de representativa formerna i en senare tid. Det fastställdes, att underhandlingarna med Frankrike skulle föras i Münster, med Sverige i Osnabrück, och av dessa orters läge inom det gamla Westfalen fick den blivande freden namnet den *westfaliska*. En allvarsam tvistepunkt gällde, huru de särskilda tyska staterna eller riksstånden, såsom de av ålder kallades, skulle representeras vid fredskongressen. Kejsaren gjorde ännu ett från hans ståndpunkt ingalunda obefogat försök att hävda sin gamla överhöghet inom riket genom att fordra, att han vid underhandlingarna ensam skulle företräda riksenheten och sålunda även genom sina ombud vara självskriven taleman för de särskilda staterna. Men detta mötte naturligtvis det häftigaste motstånd, ty högst olika, oftast snörrätt motsatta intressen skilde småstaterna så väl från varandra som från kejsarmakten, och denna var ej längre så stark, att den med framgång kunde hålla dylika anspråk uppe. Torstensons sista segrar förmådde kejsaren att alldeles uppgiva dem, och de skilda riksstånden kallades att var genom sina ombud föra sin egen talan vid fredskongressen. Härmed var i själva verket den gamla, genom reformationen så djupt undergrävda riksenheten sönderbruten redan före fredens avslutande.

Sedan formerna för fredsarbetet sålunda blivit någorlunda stadgade, återstod detta arbete självt. Men det föll sig icke så lätt med den oerhörda mängd av ytterligt invecklade och med varandra hart när oupplösligt hoptrasslade territoriella, religiösa och politiska frågor, som förelågo fredsmäklarne till lösning. Dryga tre år tog det, innan det slutliga resultatet uppnåddes, och detta påskyndades icke så litet genom den fara, vari Prag svävade. Den 14 (enligt nya stilen 24) oktober 1648 avslöts den westfaliska freden, som gjorde slut på det trettioåriga kriget och satte det slutliga inseglet på den romersk-tyska riksenhetens upplösning.

Frankrike var den makt, som vann mest på freden. Det fick stadfästelse på besittningen av de 1552 erövrade stiften Metz, Toul och Verdun samt av den förut under kejsaren lydande större delen av Elsass med fästningarna Breisach och Philippsburg, som gåvo det herraväldet över hela övre Rhenfloden. Med denna framskjutna utpost, som skildes från Frankrikes egentliga landmassa genom hertigdömet Lothringen och det spanska Franche-Comté, hade det tagit ut steget fram emot Rhengränsen, som en gång skilde Gallien från Germanien och som nu under århundraden blev målet för dess strävan. På några ställen överskred dess nya område Rhen, och med dess besittning hade det avskurit den härväg, som hittills nästan i hela sin längd varit i huset Habsburgs våld och gjort det möjligt att när som helst kasta trupper från Italien till Nederländerna. Freden omfattade icke Frankrikes krig med Spanien, och först dess slut skulle efter elva år sätta inseglet på Frankrikes brytande av det habsburgska husets övermakt (se sid. 117).

Mest förödmjukande för riket var, att Frankrikes landvinningar inom dess gränser nu för all framtid skildes från dess område. Liksom i förbigående undergick detta område även på en annan sida en betydande minskning, i ty att det schweiziska Edsförbundet framgent förklarades löst därifrån. Senare blev detta även fallet med de Förenta Nederländerna, som redan i januari samma år äntligen avslutat sitt långvariga krig med Spanien (se sid. 34). Den del av det gamla burgundiska arvet, som stannat under spanskt välde, förblev däremot även framgent i en om ock något lösare förbindelse med riket.

Näst Frankrike blev Sverige den mest vinnande parten. Även här kunde Oxenstierna klaga, att hans unga drottnings fredsiver gått hans planer i vägen. Sverige fick betydligt sänka sina anspråk, som bland annat omfattat hela Pommern. Detta hertigdöme hade svenskarna behandlat såsom sitt allt ifrån den gamle barnlöse hertig Bogislavs frånfälle 1637. Men kurfurstarne av Brandenburg hade arvsanspråk på hela hertigdömet, grundade på gamla fördrag, och den nye kurfursten, som genom en klok neutralitet under krigets sista år hållit sitt land fritt från dess fasor, motsatte sig av all makt Pommerns införlivande med Sverige och lät sig ej avspisa med det osäkra hoppet om ersättning i det under kejsaren lydande Schlesien. Svenskarne fingo till sist nöja sig med Vorpommern på västra sidan om Oder, en mindre del av Hinterpommern på flodens östra sida samt öarna Usedom, Wollin och Rügen. Utom dess förvärvade Sverige den viktiga östersjöhamnen Wismar med omnejd samt det gamla dubbelstiftet Bremen och Verden mellan Elbes och Wesers mynningar. Förnämsta betydelsen

för Sverige av dessa besittningar var, att det med dem fullständigt behärskade flodfarten på det nordliga och protestantiska Tysklands förnämsta strömmar ända in i hjärtat av landet, varigenom det tydligen blev i tillfälle att öva ett starkt inflytande på de vid dessa strömmar belägna staterna. Men de svenska besittningarna skildes icke som de franska från förbindelsen med riket, utan Sverige inträdde för dem såsom ett särskilt riksstånd bredvid de övriga tyska staterna. Sverige tilldömdes också en summa av 5 millioner tyska riksdaler till krigsfolkets förnöjande. Detta medgavs först efter mycket prutande och betydlig nedsättning av den ursprungliga fordran men var för det fattiga Sverige alldeles nödvändigt, ty vid krigets slut hade det på tysk botten att underhålla en här av 120.000 man, varav dock blott 20.000 svenskar.

Brandenburg fick ersättning för den förlorade delen av Pommern genom de indragna stiften Magdeburg och Halberstadt vid Elbe, Minden i Westfalen och Kamin inom pommerskt område, men från Oders mynning var det för lång tid avstängt. Även några andra tyska protestantiska stater fingo likaledes utvidgning av sina områden. En av de frågor, som vid krigets början mest satte lidelserna i svallning, nämligen frågan om Pfalz (se Band IV, sid. 507 o. 525), avgjordes på det salomoniska sättet, att den gamle Maximilian av Baiern fick behålla sin nya kurvärdighet jämte Övre Pfalz, medan den avsatte Fredrik V:s son *Karl Ludvig* återfick Nedre Pfalz och en ny åttonde kurvärdighet för hans räkning inrättades.

Denna lösning av den pfalziska frågan är mycket betecknande för fredens karaktär av en uppgörelse, där alla måste låta jämka med sig och ingen kunde driva sina anspråk igenom i hela deras vidd. Från alla sidor var man så uppledsen på det rysliga kriget, att man föredrog en fred till varje pris framför dess utdragande i det oändliga. Denna stämning tryckte även sin prägel på de övriga besluten. Den en gång så brännande frågan om de världsliga stiften och de kyrkliga godsen löstes nu så, att allt skulle förbliva i dens hand, där det befann sig i början av året 1624. Protestanterna hade yrkat, att allt skulle återgå till ställningen före kriget år 1618, då alltså katolikerna skulle återställa allt vad de därefter bemäktigat sig. Katolikerna åter ville, att en var skulle behålla vad han innehade 1627, då deras makt stod på sin höjd, vilket varit liktydigt med restitutionsediktets genomförande i dess fulla utsträckning. För att uppnå ett drägligt resultat enades man till sist om 1624 såsom normalår, och åtgärder vidtogos dessutom för att trygga deras fria religionsutövning, vilka det året haft sig sådan tillerkänd av en i trossaker olika tänkande överhet, liksom ock under vissa betingelser rätt till husandakt för dem, vilka icke voro i denna ställning,

varvid emellertid bestämdes, att de skulle kunna tvingas till utvandring. Att trosstriden likväl numera var slut, därom vittnade fredens erkännande av de båda troslärornas lika berättigande inom riket. Fördraget i Passau och religionsfreden i Augsburg bekräftades, och, vad mera var, deras bestämmelser utsträcktes nu för första gången även till de reformerta. För tryggande av protestanternas ställning inom riket stadgades, att riksdomstolarna skulle till lika antal besättas med katoliker och protestanter.

Sådana voro huvuddragen i denna märkvärdiga fred, i vilken det europeiska statssystemet för första gången framträdde såsom en enhet, som kunde fatta för alla dess medlemmar bindande beslut i gemensamma frågor. I stället trädde efter denna tid kejsardömet mer och mer tillbaka, under det Frankrike samt de nya protestantiska stormakterna Holland och Sverige framträdde i förgrunden. Det tysk-romerska riket var numera berövat all verklig enhet, sedan dess medlemmar eller riksstånd var för sig fingo gälla som suveräna stater, med rätt att på egen hand börja krig, sluta fred och förbund, blott med det föga bindande förbehållet, att de ej finge förena sig med rikets fiender. En riksdag skulle väl fortfarande finnas, som samlades i staden Regensburg och där varje riksstånd företräddes av sina sändebud. Men dess kraft till självständig handling var så gott som förlamad, enär den endast då kunde fatta giltiga beslut, när alla de tre avdelningar eller kurier, varav den bestod, nämligen kurfurstarnes, de övriga riksfurstarnes och de fria riksstädernas, förenade sig om dem.

Kriget hade funnit Tyskland rikt och blomstrande, och det lämnade det efter sig såsom en ödemark. År efter år hade nästan varje tysk bygd blivit skövlad av vän eller fiende, tid gavs aldrig att låta fredligt arbete hela de sår kriget slagit, och under det ständigt tilltagande förfallet hade ett helt nytt släkte vuxit upp, som aldrig erfarit vad ett fredligt samliv människor emellan ville säga. När bonden och hantverkaren aldrig själva fingo njuta frukten av sin möda, gåvo de sig i ren förtvivlan till att förstärka de plundrande horder, som förödde deras lilla välstånd. För varje år ökades de tärande medlemmar av samhället, som måste leva på de närandes bekostnad. Soldatens yrke, som länge varit ett hantverk för ett privilegierat skrå, blev nu förbytt i en verklig landsplåga, där krigaren sjönk ned till en rövande, plundrande och mördande bandit. Rätten satt i spjutstångs ända, den starke gjorde allt, som stod i hans makt, och den svage fick lägga sig ned att dö, om han ej kunde leva. Ur detta olidliga tillstånd uppväxte en sinnenas förvildning, som trotsar all beskrivning och vars make man får leta efter i folkvandringens råaste barbari eller den döende antikens mest raffinerade överförfining. Förvildningen visade sig i utplånandet av nästan

varje mänsklig känsla, och de ständiga utbrotten av djurisk råhet blevo så mycket vidrigare som de leddes av mänskligt förstånd. Som en ljusglimt hade Gustav Adolfs ädla krigföring genombrutit det barbariska mörkret, och därav kom det förklarade skimmer, som i århundraden omgivit den svenske troshjältens drag i det tyska folkets minne. Men efter hans bortgång dränktes i det vilda tumlet minnet av hans konst att handla med vänner och fiender. Banér kunde själv klaga över sina krigares okristliga framfärd men sköt skulden på krigets grymma nödvändighet, och endast Torstenson kunde med någon framgång efterlikna Gustav Adolfs sätt att föra kriget. I alla former, i smått som stort, uppenbarade sig den brutalitet och grymhet, som kriget föder. Om än hävdatecknaren helst med fasa ville alldeles vända sig bort från de gräsliga illdåden och det utstuderade torterandet av värnlösa gubbar, kvinnor och barn, nödgas han dock bevara åt minnet månget hemskt drag av mänsklig uppfinningsförmåga i pinandets konst. Den sinnets vildhet det långa kriget framkallade skulle ej stå klart för oss, om åt glömskan lämnades sådana utslag av barbari som t. ex. den s. k. *svenska drycken*, vilken plågometod bestod däri, att man fyllde sina offer med vatten, så att buken hotade att sprängas, och sedan trampade på dem, till dess vattnet sprutade ur näsa och mun. Till lycka för det svenska namnet har det numera av tyska forskare uppvisats, att denna plåga var en uppfinning av Wallensteins knektar och fått sitt namn för att håna svenskarne.

När kriget äntligen tog slut, var Tysklands välstånd ödelagt för hundrade år, och dess folkmängd hade sjunkit, enligt somliga till hälften, enligt andra till en tredjedel av vad den varit före jättestridens början. Mer än själva rikets splittring bär denna minskning av den tyska folkkraften skulden för det försvagade tillstånd, i vilket Tyskland för långliga tider sjönk ned. Ännu dröjde det flera år, innan fredsslutet kunde gå i fullständig verkställighet, de stadgade skadestånden utbetalas och de av främmande krigsfolk besatta landen frigöras från sina plågoandar. Men ännu vida längre tid tog det, innan de förvildade horderna åter kunde vänjas vid fredligt arbete, innan sinne för ordnad sed och aktning för lag och rätt än en gång fingo överhanden. Först efter ett århundrade kunde ett kraftigt andligt liv på nytt blomstra upp i de tyska landen, och först efter tvenne sekler, i det historiska ögonblick, då Tysklands folkmängd ånyo nått upp till Frankrikes, kunde det ännu en gång återvinna sin förlorade ställning som en av Europas ledande makter.

I enlighet med sin ställning såsom huvud för den allena saliggörande katolska kyrkan fann sig påven *Innocentius X* manad att i en kraftig bulla

inlägga sin gensaga mot en fred, som honom oåtspord förlänat kättare lika rätt med kyrkans egna barn och förfogat över stift och gods, som en gång hört denna kyrka till och på vilka hon varken ville eller kunde uppgiva sina anspråk. Men påvens gensaga fick förklinga ohörd, till ett tecken, att hans makt ej mera var vad den fordom varit, och det blev ej hans kyrka, som skulle taga ledningen, när ett nytt och livskraftigt andligt liv än en gång spirade upp i de förödda tyska landen. Långt bort i det splittrade rikets nordöstliga vrå förberedde en ung furste sitt folk till den kommande storhet, på vars höjd det en dag skulle åter bygga upp vad det trettioåriga kriget rivit ned. Denne unge furste var *Fredrik Vilhelm*, kurfurste av Brandenburg.

---

3. Hollands storhetstid.

Under trettioåriga krigets väldiga strider hade världen nästan hunnit glömma bort, att Nederländernas frihetskrig fortfor att släpa sig fram mot ett mål, som syntes vika undan i ett omätligt fjärran. Efter det Moritz av Oranien 1625 gått ur tiden, fortsattes det av den nye arvståthållaren, hans halvbroder Fredrik Henrik, den store Vilhelms yngste och värdigaste arvinge. Denne ägde mer av sin faders förmåga såsom statsman än av sin broders storhet såsom krigare, och i den spanske fältherren Spinola hade han att göra med en ingalunda föraktlig motståndare. Kriget utmärktes mindre genom stora strider på öppna fältet än genom belägringar av fasta platser, med växlande framgång för båda parterna. Icke ens efter det Frankrike från 1635 tog del i kriget inträdde någon avgörande vändning däri. Men på sjön voro och förblevo holländarne herrar. Spanjorernas sista försök att hävda sitt gamla välde på haven ägde rum år 1639, då en stor spansk flotta vände sig mot de nordliga farvattnen, med Östersjön och Sveriges kuster såsom sitt yttersta mål. Men holländarne under *Tromp* slogo denna flotta i grund uti Engelska kanalens farvatten, och efter detta nederlag repade sig aldrig mera den spanska sjömakten. I stället steg den holländska med svindlande fart mot en förut icke anad höjd, och dess flagga svajade med mycken ära och ännu mera vinning på alla jordens hav. Första uppslaget därtill hade givits, då spanjorerna stängde Lissabons hamn för holländarne och därmed nödgade dem att själva söka vägen till Indien (se Band IV, sid. 316). Armadans undergång hade röjt ur vägen varje hinder på deras led, och engelska och holländska skepp strävade i kapp mot det åtrådda målet. Men engelsmännens, tid

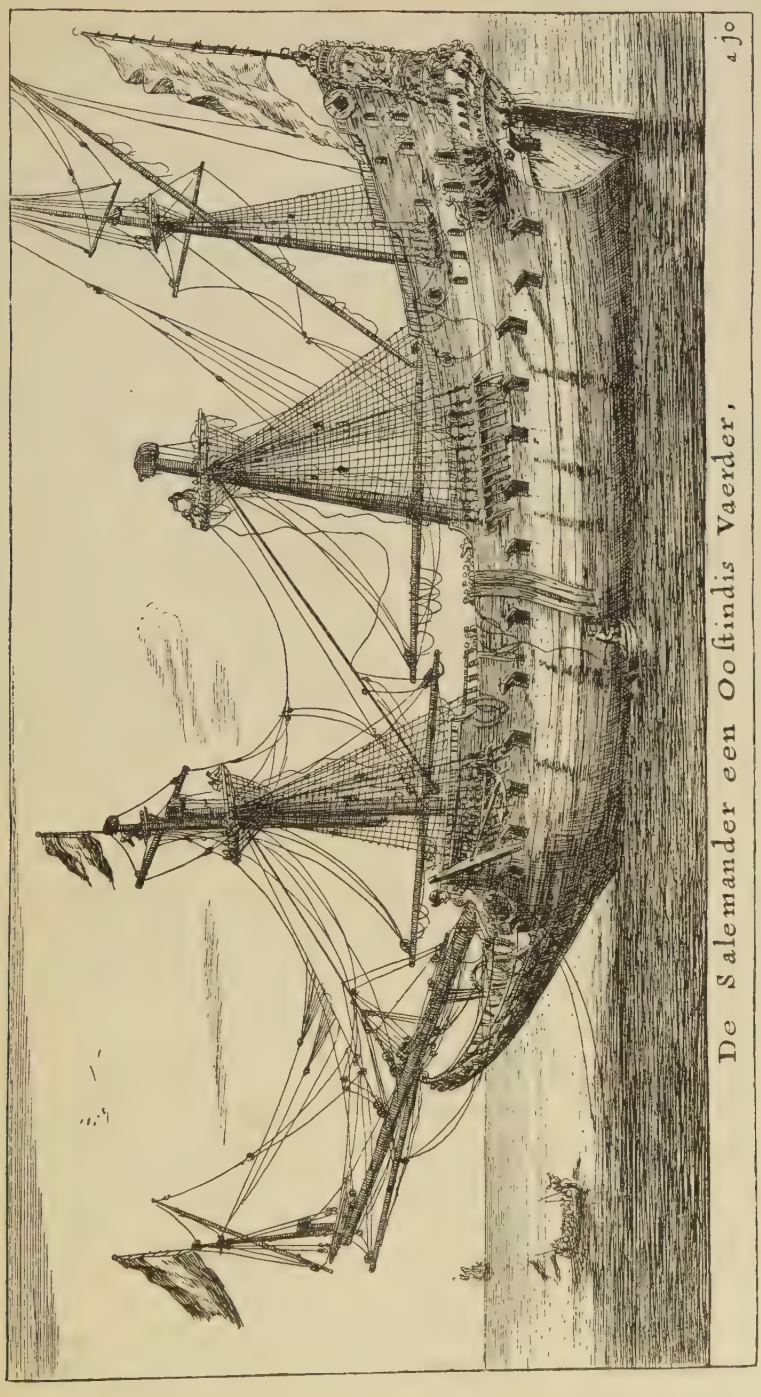

Holländsk ostindiefarare. Teckning av R. Zeeman (omkr. 1640).

var ännu icke kommen, och på österns förnämsta handelsplatser makades de tämligen omilt åt sidan av sina holländska medtävlare. Det holländsk-ostindiska kompaniet hade av hemlandets styrelse fått uteslutande privilegium att idka sjöhandel på Indiska och Stilla haven mellan Goda hoppsudden och Magelhaënska sundet, och med list och våld förstod det att värja sin ensamrätt mot landsmän och främlingar.

Holländarnes kolonier voro vida mera avsedda för handel än för fast bosättning och åkerbruk. Härmed kunde de väl för tillfället skaffa sig en otrolig vinst men icke bygga upp något varaktigt välde för framtiden För det mesta undveko de Indiens stora fastland, där Stora Mogols rike nu gällde för det mäktigaste och rikaste på jorden, och föredrogo att sätta sig fast på öar, som voro lättare att behärska och varifrån sjöfärderna kunde utsträckas allt längre. I Indiska havet blev Mauritius, som de uppkallade efter Moritz, deras första hållpunkt på vägen till de östliga farvattnen. Över Ceylon, om vars besittning de länge hade att strida, letade de sig väg till sundet vid Malacka och fattade fotfäste i den omätliga övärld, som utbreder sig sydöstligt från de indiska halvöarna. Den begåvade men hänsynslöst våldsamme *Coen* satte sig fast bland de islamitiska småfurstarne på den stora och rika ön Java, och på ruinerna av en erövrad stad grundades 1619 Batavia, som oaktat sitt osunda läge intill denna dag förblivit huvudsätet för det holländska väldet i östern. Redan 1605 hade detta utsträckts även över Moluckerna, som blevo stapelorten för holländarnes kryddhandel. För att denna skulle fortfara att giva vinst och priset på kryddor icke sjunka, påbjöd det hårdhänta krämarfolket, att varje ö skulle inskränka sig till odlingen av ett visst kryddslag, på Banda muskot, på Amboina kryddnejlikor o. s. v., och på de övriga öarna blevo de dyrbaraste planteringar med hänsynslös stränghet utrotade. Där de infödda reste sig mot slaveriet, blev stundom hela befolkningen nedhuggen.

En ny värld öppnade sig för de snåla krämarne i Kinas och Japans stora, hemlighetsfulla riken, dit vägen låg öppen, sedan Malacka fallit i deras händer. I dessa despotiskt styrda länder hade de mycket svårt att göra klart vad för slags samhälle deras republik var, men snart förstodo de att tillskansa sig viktiga handelsförmåner. Från ön Formosa öster om Kina behärskade de en tid sjöhandeln i dessa farvatten, till dess de undanträngdes av sjörövare. I Japan förstodo de att slugt begagna sig av den förbittring, som jesuiternas våldsamma omvändelsenit uppväckt. Detta ovissa nit väckte hos styrelsen och folket fruktan för dess självständighet, och de portugisiska kristna utrotades eller drevos ur landet. Men i deras ställe visste holländarne att tränga sig in, ehuru de blott lyckades få åt sig upplåten den lilla ön

Wie die Holländer auff der Insel Mauritius, so vbergrosse Schiltkrotten gefunden.

ALs die Holländische Schiffe im Jahr 1598. nach Indien fuhren/ vnd vngefehr an eine Insel geriehten / die sie Mauritius nennten / haben sie daselbst so grosse Schiltkrotten gesehen / daß sich zween Holländer auff derselben eine gesetzet / vnd sie doch vnverhindert mit jhnen fortgekrochen ist / eben als hette sie nichts auff jhr gehabt. Ja es seynd gemeldte Schiltkrotten so groß / daß zehen Männer zugleich drinn gesessen / vnd gessen haben.

In gemeldter Insel haben sie ein grossen Vberfluß von Tauben vnd Papagayen gefunden / welche so zahm gewesen / daß sie dieselben hauffen weiß / mit Knütteln oder Pengeln zu todt geschlagen. Weiter haben sie daselbst auch andere seltzame Vogel gefunden / welche sie Walckvögel genant / deren sie auch einen mit sich in Hollandt gebracht haben.

Holländarne finna en jätteskoldpadda på Mauritius. Ur en tysk krönika från början av 1600-talet.

Deshima utanför hamnen Nagasaki. För säkerhets skull fordrade man av dem, att de genom att trampa på korset skulle visa, att de icke vore kristna. För de bildstormande holländarne var krucifixet sinnebilden av den hatade

katolska läran, och utan att tveka tryggade de sin handel genom att villfara japanernas begäran.

Den indiska handeln förde otroliga rikedomar till det lilla kustlandet, vars flotta var den ojämförligt största i Europa, och lät sjöfart och därmed förknippade yrken nå en nästan onaturlig blomstring på övriga näringars bekostnad. Från Holland spriddes de hemförda rikedomarne ut över Europa, dess juvelerare utbildade konsten att slipa de från det indiska Golkonda hemförda diamanterna till den högsta fullkomning, och dess blomsterodlare uppdrevo med otrolig skicklighet en mängd varieteter av de dyrbara tulpanerna, om vilkas besittning de rika med feberaktig iver tävlade, så att de uppdrivna prisen framkallade en formlig svindel.

De som ledo mest av holländarnes begär efter erövring och vinning voro portugiserna. Tämligen oförskylt hade dessa kommit med i spelet, då de fallit under Spaniens välde och därmed blivit indragna i dess strid med holländarne. Denna strid skulle stå dem dyrare än spanjorerna själva, ty bortom haven var det förnämligast mot de gamla portugisiska besittningarna som holländarne riktade sina anfall. Längre fram skall visas, hurusom missnöjet häröver blev en av de kraftigast medverkande orsakerna till Portugals lösryckande från Spanien. Men ej ens detta hjälpte, ty vad de snåla holländarne en gång fått i sitt våld hade de ingen lust att lämna tillbaka. I de östra farvattnen fortsatte de oavbrutet sina erövringar och blevo snart fullständigt herrar över Ceylon. Endast Goa och några få platser på den indiska halvön samt den avlägsna ön Timor i den yttersta östern förblevo i portugisernas våld[1]).

Ej bättre gick det portugiserna i Brasilien, där holländarne även fattat fotfäste och där ståthållaren greve *Johan Moritz av Nassau*, en frände till det oraniska huset, närde djärva planer om att grunda ett stort holländskt rike. Hade de amsterdamska köpmännen haft någon aning om de rikedomar av diamanter och andra naturens skatter, som voro dolda i närheten av deras nya besittningar men först uppdagades i följande århundrade, skulle de aldrig uppgivit dem, och stora delar av södra Amerika skulle under deras hårda men kloka styrelse gått helt andra öden till mötes. Men nu fick greven av Nassau med ringa eller intet understöd vända åter från sina stora planer, och någon tid efter Portugals lösgörande från Spanien lyckades det återtaga denna enda del av sitt försvunna storvälde.

För odlingen av de brasilianska plantagerna, dit holländarne liksom till Java infört det arabiska kaffet, som från denna tid började sprida sig kring världen, behövde de afrikanska negerslavar. Med mycken framgång

[1]) I sydvästra delen av Timor satte sig emellertid holländarne fast 1688.

började de tävla med portugiserna om slavhandeln i Afrika, där de snart i grymhet överträffade sina föregångare. Portugisernas besittningar i Afrika hade aldrig nått någon verklig blomstring, ty deras herrar ville icke arbeta själva utan endast bliva rika genom frukterna av andras arbete, och de svartes världsdel syntes därför icke erbjuda dem några andra rikedomar än sina egna barn till slavar. Kristna missionärer, framför allt även här jesuiter, följde väl i spåren av deras slavjägare, och efter vad nyare forskningar giva vid handen, lyckades de tränga djupt in i det okända landet, om vars förborgade gyllene skatter och hemlighetsfulla ruinstäder de hemförde underliga sägner, som det först varit vår tid förunnat att bekräfta. Men en väldig folkvandring, som på denna tid spridde *bantufolkens* vilda, kraftiga krigarhorder från höglandet kring sjöarna vid Nilens källor ut över hela sydliga Afrika, gjorde slut på deras framträngande i det inre. I den yttersta södern togo holländarne vara på den av portugiserna försummade hamnen i Goda hoppsuddens närhet, där Kapstaden småningom växte upp till en viloplats för skeppen, som seglade till eller från de östliga haven. Närmast i syfte att sörja för proviant åt dessa skepp och åt stadsborna frångingo holländarne här sin vanliga regel att icke grunda några åkerbrukande nybyggen i de främmande landen och utsände 1652 under ledning av *van Riebeek* en skara bönder (*boers*), som blevo kärnan till landets vita befolkning och efter någon tid förstärktes med hugenottiska flyktingar från Frankrike, vilka från sitt hemland förde med sig vinodlingen till Kaplandet.

Holländarnes strävan att utvidga sitt handelsvälde i de atlantiska farvattnen fick sin medelpunkt i det 1621 stiftade västindiska kompaniet, ett motstycke till det tjugo år äldre ostindiska och som i likhet med detta fick rätt att göra landförvärv, anlägga nybyggen och föra krig. Enligt sakens natur utfördes dessa mest på sjön, och i de gamla sjögeusernas anda förde holländarne ett vilt vikingaliv på de stora haven, i oupphörlig kamp med spanjorerna så väl som övriga medtävlare om världshandeln. En ersättning för sina förlorade brasilianska besittningar funno de i Guyana, där de allt ifrån 1580, liksom engelsmännen, förgäves sökt det av sagan och fantasien i de rikaste färger utmålade guldlandet El Dorado och där de grundade ansenliga kolonier, av vilka de efter åtskilliga växlingar lyckats bevara en del ända till våra dagar. Till de spanska kolonierna i Västindien lockades de av den högst inbringande smyghandeln med nybyggarne därstädes, som enligt sina lagar endast fingo idka köpenskap med moderlandet. Under Spaniens tilltagande ekonomiska förfall blevo dess varor allt sämre och deras pris allt dyrare, och så väl holländarne som *kreolerna*, såsom de vita i dessa farvatten kallades, funno därför sin räkning vid denna smyghandel, som

tidtals drevs i stort omfång. Nästan ännu mera vinstgivande blev dock kaperiet mot de spanska skeppen, såsom då det en gång lyckades holländarne att bemäktiga sig den s. k. silverflottan, som skulle till Spanien överföra ett års utbyte av dess rika amerikanska silvergruvor. Flera av de små Antillerna stannade för framtiden i holländarnes våld, men deras välde i Västindien nådde dock aldrig samma betydelse som det ostindiska. Utan varaktiga följder förblev deras försök att grunda ett nybygge på norra Amerikas fastland. Den engelske upptäcktsfararen *Hudson*, som upprepade gånger gjort de djärvaste försök att norr om Asien eller Amerika nå fram till österns farvatten och längre fram fann sin död i den av honom upptäckta Hudsonviken, hade 1609 gått i holländsk tjänst och sökte nå sitt mål på en sydligare väg. Vid den breda, ståtliga flod, som även fått sitt namn efter Hudson, anlades snart ett nybygge, där världsstaden Newyork nu ligger men som av holländarna kallades Nya Amsterdam. Här omkring uppväxte småningom kolonien Nya Nederland, som syntes få en lovande början men hade att utstå svåra strider med indianerna samt de engelska nybyggena i norr och de svenska i söder.

Rådhuset i Amsterdam. Efter fotografi.

Holländarnes färder i avlägsna farvatten hava blivit föga bemärkta av eftervärlden, emedan de likt de gamla fenikerna så långt möjligt ville utestänga medtävlare och därför voro föga måna om, att kunskapen om deras upptäckter spriddes. Men själva denna hemlighetsfullhet gav anledning till, att upptäckterna förstorades av fantasien och i sjömännens sägner antogo vidunderliga former. Vid denna tid hade det forna tvivlet på tillvaron av flera världsdelar än de gamla slagit om i sin motsats, och bortom det nyfunna Amerika spejade sjömännens fantasi ideligen efter nya och okända världsdelar. Men det stannade vid fantasien, ty ingen Columbus trädde åter fram för att leda folken in på nya banor. Endast den djärve *Abel Tasman* nådde under åren 1642—44 fram till det efter honom sedermera benämnda

Tasmanien, Nya Zeeland och nordligaste delen av det australiska fastlandet. Utsänd av guvernören *van Diemen* i Batavia, som därför med honom delar äran av hans upptäckter, var han den förste av de verkligt stora sjöfararne, som leddes av ett mera vetenskapligt än ekonomiskt intresse. Men då hans upptäckter icke syntes lova någon vinst, förblevo de obeaktade, och hans minne har därför lämnats åt en oförtjänt glömska. I stället spredo sig i hemlandet och ut över Europa sägnerna om de underliga djur och hemlighetsfulla vidunder, som sjömännen skådat i de fjärran haven. Intill våra dagar fortlever med oförminskad livskraft sägnen om *den flygande holländaren*, en sjöfarare, som likt den vandrande juden för någon förbrytelse blivit dömd att aldrig finna ro. Sagan om spökskeppet, som intill dagarnes ände är dömt att irra från hav till hav och vars åsyn sjömännen anse båda skeppsbrott och undergång, har måhända sin grund i någon hägring, som visar sig, då orkaner förestå, och har under århundraden mäktigt anslagit folkens och skaldernas håg. Viktor Rydberg sjunger om den flygande holländaren bl. a.:

Han söker hamn, varhelst han kan,
och strand, vart än han kom:
men vill han göra redden an,
då svänger skeppet om,
en vindstöt spänner varje fåll
och buktar varje klut
och slungar skutan som en boll
på vida havet ut.

Så är hon dömd att gå och gå
förutan ro och rast.
Om natten ser man lågor blå
omfladdra hennes mast,
om dagen känns den skutan snart
på klyvarns egna form
och att hon rider upp med fart
emot den värsta storm.

Ja, utan ro och utan rast,
i söder och i nord,
hon kryssar ständigt med en last
av levnadskval om bord.
Mång hundra år hon gått och gått
runt om magnetens nål:
hon har så brått, så brått, så brått,
fast hon har intet mål.

Även i de europeiska farvattnen förstodo holländarne utmärkt väl att bevaka sina fördelar. Spaniens krigsflotta förmådde icke stänga för deras

handelsskepp vägen till Medelhavet, där de knöto förbindelser med det ännu i sitt förfall betydande Venedig och tillvunno sig viktiga förmåner av de turkiska sultanerna. Barbareskstaternas sjöröverier tillfogade emellertid deras handel på Medelhavet svårt avbräck, och flera gånger voro de betänkta på att allvarsamt tukta de besvärliga rövarnästena, vilken avsikt likväl under de ständiga sjökrigen aldrig riktigt kom till utförande. En av deras mest inbringande förvärvskällor var handeln på Östersjön, där de från Sverige hämtade timmer, järn och koppar samt från hamnarna på havets östra sida spannmål, lin, hampa och pälsverk. Förbindelserna med Sverige fingo viktiga följder å ömse sidor, i det Louis de Geer och de inflyttade vallonerna lärde svenskarna bättre metoder för järntillverkningen, under det Holland skördade stor vinst av handeln med Sverige och genom dess hjälp sattes i stånd att utvidga sin sjöfart på Östersjön, som tillväxte i bredd med Hansans förfall. Öresundstullen var däremot till mycket besvär för den holländska sjöfarten, och republiken begagnade sig av Danmarks svaghet efter Brömsebrofreden för att truga sig till åtskilliga nedsättningar därav. De svenska konungarne förstodo uppskatta värdet av holländarnes vänskap, och för att upprätthålla förbindelsen med dem över Nordsjön anlade Gustav Adolf med deras hjälp vid mynningen av Göta älv, landets förnämsta utfartsled åt väster, det raskt uppblomstrande Göteborg, vars äldsta stadsdelar med sina kanaler ännu visa spår av deras inflytande. Ett varaktigt men mindre lyckligt minne hava de lämnat efter sig i skövlingen av västra Sveriges skogar, som ofta till vrakpris slumpades bort till de snikna köpmännen, intill dess endast kala ljunghedar visade var de fordom vuxit. I alla kringliggande land funno de avsättning för sina ypperliga lärftvävnader och de utmärkta alstren av sin boskapsskötsel. Även deras fiskerier voro med skäl berömda på grund av den skicklighet, varmed de förstodo att bereda havets alster. Intill våra dagar hava holländskt lärft, holländsk ost och holländsk sill behållit sitt anseende. Men den blomstring, vari deras fiskerier stodo, köptes för priset av ovänskap med alla de grannar, i vilkas farvatten de drevo sitt fiske under ständiga, ofta blodiga strider med kustborna. Dessa retsamma småstrider bidrogo småningom att utbilda den av handelsavunden närda osämjan med England, till dess den slog ut i ett blodigt krig, som gav den första allvarsamma stöten åt Hollands makt på haven.

På fastlandet fortsattes utan synnerligt eftertryck det numera i förbund med Frankrike förda kriget. Richelieus avsikt därmed hade varit spanska Nederländernas delning mellan Frankrike och Holland. Hade en sådan delning kunnat verkställas efter den språkliga gräns, som skiljer flamländare från valloner, skulle den givit upphov till en stark nederländsk stat

på nationell grund. Men i den mån fransmännens vapen blevo segerrika, blev det klart, att de vid delningen skulle taga för sig lejonparten av bytet. Efter deras seger vid Rocroy 1643 (se sid. 114) hördes allt oftare röster, som läto förstå, att det vore nyttigt att hava fransmannen till vän men icke till granne. Än högre ljöd detta tal, då fransmännen intogo det fasta Dunkerque (Dünkirchen), varifrån spanjorerna fört ett förödande kaparkrig mot de holländska köpmansskeppen, och glädjen över att äntligen ha fått slut därpå blandades med oron över att i stället få fransmännen till medtävlare i Nordsjön. Ståthållaren Fredrik Henriks planer på de flamländska stamfrändernas befrielse motverkades av farhågan för ett starkt tillskott till landets katolska befolkning. Av alla folk i Europa hade holländarne visat den största fördragsamhet mot i trossaker olika tänkande, dels av aktning för samvetets frihet, dels ock på grund av köpmannens förtänksamma beräkning att själv i vederlag få njuta samma frihet i andra land, där den bleve förmånlig för hans handel. Holländarne kunde icke, såsom annars även bland protestanter varit övligt, undertrycka katolikernas trosfrihet i de södra landskapen, och det våldsamma trostvångets dagar ledo för övrigt mot sitt slut. Mest av allt inverkade dock de amsterdamska köpmännens fruktan, att ett befriat Antwerpen skulle återtaga sin gamla ställning såsom ett huvudsäte för världshandeln och överflygla deras egen stad. En lika småaktig som kortsynt krämarpolitik påskyndade sålunda krigets slut, då det som bäst kunnat föras med eftertryck och framgång. Under sina sista år kunde den sjuklige Fredrik Henrik icke med tillbörlig kraft hålla den holländska krämaradeln stången, och efter hans död 1647 fick hans son, den unge *Vilhelm II*, som redan i faderns livstid hyllats som arvståthållare, finna sig i, att freden med Spanien i början av 1648 avslöts i Münster. Den åttioåriga frihetskampen slöts med ett fullständigt erkännande av de Förenta Nederländernas oberoende, och holländarne fingo behålla nästan alla sina erövringar i främmande världsdelar. Av spanjorerna tilltvungo de sig dessutom rätt att hålla Scheldeflodens mynningar stängda för främmande fartyg, varigenom Amsterdam riktade ett dråpslag åt det vid nämnda flod belägna Antwerpens sjöfart. Som minne av denna spärrning kvarstodo de s. k. Scheldetullarna ända tills de avlöstes 1863.

Ståthållaren och det oraniska partiet dolde icke sitt missnöje över en fred, som lämnade så många bröder i Brabant och Flandern kvar under Spaniens välde. Men det republikanska eller patriotiska partiet hade småningom repat sig efter det svåra nederlag det lidit vid Oldenbarnevelts fall (se Band IV, sid. 320), och med återvunnen kraft stod det nu redo till kamp mot det oraniska husets härskarplaner och försvar för de förenade landskapens

självständighet under det genom sin sjöhandel blomstrande Hollands ledning. Sistnämnda parti fick vind i seglen genom behovet att lindra den tryckande skattebörda, som kriget lagt på folket, och genomdrev mot ståthållarens motstånd härens minskning till hälften. Ännu längre gående planer att inskränka hären, som fruktades såsom ståthållarens villiga verktyg, uppkallade denne till ett misslyckat försök att med makt kuva motpartiet och bemäktiga sig dess huvudsäte Amsterdam. Han överlevde ej länge sin motgång utan avled på hösten 1650 i kopporna, och hans anhängare kunde ej samla sig kring hans kort efter faderns död födde son, den blivande *Vilhelm III*. Under det oraniska partiets vanmakt voro republikanerna herrar i landet, vars egentlige styresman för en tid blev den holländske rådspensionären *Jan de Witt*, Oldenbarnevelts själsfrände och den värdige fortsättaren av hans politik. Men krigspartiets härmed försvagade ställning kunde icke hindra, att Holland nu blev invecklat i en strid av helt annat slag än de, som under ett århundrade fyllt dess och Europas historia. Handelsavund och fiskeritvister hade länge gjort förhållandet till England spänt, och spänningen hade ökats genom det skydd, som Vilhelm II skänkt sina svågrar, de förjagade furstarne av det engelska konungahuset. Men nu styrdes England av en stor statsman, som satt sig i sinnet att höja sitt land till en världsmakt på havet. I den strid, som utbröt med England, fick Holland röna, att rikedom ensam icke skänker kraft, och med alla sina skatter var dess folk, som saknade stödet av sina obefriade fränder i södern, föga mer än ett barn i en jättes rustning.

Jan och Cornelius de Witt. Samtida medalj. Myntkabinettet i Haag.

4. Huset Stuart på Storbritanniens tron.

Medan Holland stod på sin storhets höjd, genomkämpade ett annat protestantiskt land den väldiga inre kamp, varur det i sinom tid skulle utgå såsom ett mönster för världens fria folk och under frihetens hägn intaga den ställning såsom världsmakt på haven, från vilken Holland sakta gled ned.

Utgångspunkten för de inre strider, som fylla Englands historia under 1600-talet, är att söka i dess och dess konungars ställning till tidens stora religiösa strid. Under den statskloka Elisabet hade England höjt sig till en makt, som vant dess trosfränder på fastlandet att sätta sitt hopp till dess hjälp. Men när för dem nödens stund kom, uteblev Englands hjälp, och dess konungar, som därmed förspillt även sina egna undersåtars aktning, inläto sig i stället med dem i en ödesdiger strid om makten, som skulle föra en av dessa konungar på stupstocken och sända hans ätt i landsflykt.

Om en infödd engelsk ätt suttit på tronen, skulle det väl aldrig kommit till så våldsamma brytningar. Ehuru på sitt sätt av främmande ursprung hade huset Tudor känt sig såsom ett med sitt folk, och med alla sina fel voro dess härskare äkta engelsmän, som deras undersåtar villigt erkände och lydde såsom sina borna ledare. Men det hus, som efter denna ätt besteg tronen, lade till sina olyckor även den, som skulle råga måttet av dess olycksöde, att aldrig kunna förstå det folk, till vars härskare det kallats, eller sin ställning såsom styresmän för ett stort rike.

Om det med ett visst mått av sanning kunnat sägas, att Kalmarunionen var en händelse, som såg ut som en tanke, så kan det samma lika väl sägas om den union, som efter Elisabets död förenade den brittiska öns två riken. Under medeltiden hade England och Skottland alltid stått som fiender och strävat åt olika håll. En kortvarig, med vapenmakt framtvungen förening i början av 1300-talet hade upplösts under strider, som i det skotska folkets minne omstrålas av samma glans som Engelbrekts och Sturarnas frihetskamp i den svenska hävden. På en tid, då nästan all förbindelse mellan land och folk gick över haven, hade Skottland sin mesta förbindelse med Norge, England sin med Frankrike. I kampen mot norska vikingar hade Skottland vuxit samman till ett rike, medan England först blivit erövrat från Frankrike och sedermera självt vid olika tider varit nära att lägga detta land under sitt välde. Kanalen mellan England och Frankrike var en allfarväg men ingen gräns, liksom Öresund i Norden, men England och Skottland skildes av bergiga gränsmarker, där deras folk i tidernas längd utkämpat strider, vilkas minne genljuder i sången och sagan.

Under dessa strider hade Skottland varit en trogen bundsförvant åt Frankrike och därmed en dubbelt besvärlig granne för England. Med tanke härpå hade Tudorerna sökt genom släktband knyta dess konungar vid sig och, om möjligt, draga deras land under sitt välde. Dessa släktband ledde till, att när Elisabet gick bort, var Skottlands konung den närmaste manlige ättlingen av Henrik VII. Liksom Margaretas arvtagare Erik av Pommern i sin hand samlat alla anspråk på Nordens tre riken, stod Elisabets arvinge Jakob av Skottland utan medtävlare om Britanniens två kronor. Men liksom Erik i all sin tid förblev en tysk småfurste, som aldrig förstod att handla som en nordisk storkonung, blev även Jakob under hela sitt liv en främling för sitt nya rike, vars i många seklers hävd djupt rotade samhällsskick han förgäves sökte pressa in i ramen av sina trånga teorier. I båda fallen reste sig folket mot en härskare, som aldrig blev annat än en främling. Men under det Sverige nödgades bryta sig ut ur den union, som blivit dess olycka, höll England även under kampens hetaste dagar med stadig hand sin union samman och lade därmed grunden till sin kommande storhet.

Villigt och utan motstånd hade Maria Stuarts son hyllats av Englands stormän och folk såsom deras konung och under namn av *Jakob I* bestigit Elisabets tron. Under århundraden hade huset Stuart varit förföljt av olyckor, och blott få av dess konungar hade dött en naturlig död. Nu omsider syntes lyckan le mot denna olycksborna ätt, men genom dess eget förvållande skulle tyngre öden än någonsin förut dragas över dess huvuden.

Som ett spätt barn hade Jakob upphöjts på Skottlands tron efter Maria Stuarts avsättning (se Band IV, sid. 338). I sin omgivning hade han under sin uppväxt fått tåla män, som varit med om att döda hans fader och göra hans moder biltog. Tåligt hade han fogat sig i allt, och i väntan på Englands krona hade han slutit ett förbund med Elisabet, som ej ens rubbades, när hon lät hans fångna moders huvud falla under bilan. Englands folk, som efter hand vant sig att i honom se sin blivande konung, såg med en viss undran denna långt drivna förmåga att undergivet foga sig i ödets skickelse. Till sitt nya rike föregicks han av ett rykte för lärdom och filosofiskt grubbel. Kanske har detta rykte i förening med hans underliga livsöde att efterträda en moder, som aldrig rentvåtts från misstanken att hava del i hans faders mord, och att sedan ruva över en aldrig utförd hämnd mot denna moders mörderska inspirerat tidevarvets störste skald till ett av hans mäktigaste sorgespel. Kort innan Jakob besteg Englands tron hade William Shakespeare fullbordat sin odödliga diktskapelse om Hamlet, den melankoliske, grubblande prinsen av Danmark, vars moder äktat hans faders baneman och som förnötte sin tid i dådlöst ruvande över sin hämndeplikt. Den

Jakob I, konung av Storbritannien. Målning av okänd mästare. Galleria degli Uffizi, Florens.

danska sagan om Hamlet hade redan i England varit föremål för dramatisk bearbetning, då intresset därför väcktes till nytt liv genom konung Jakobs giftermål med en dansk konungadotter, Kristian IV:s syster, och genom de nya förbindelser med Danmark, som därefter knötos. Efter den danska

sagan hade det äldre dramat tecknat Hamlet såsom en stark hämnare och icke såsom den viljesvage drömmare, vars bild Shakespeare framställt för alla tider. Det må vara tillåtet att tro, att skalden inspirerats till omdaningen av hans karaktär genom sin uppfattning av den konung, vars öde företedde så stor yttre likhet med hans. Den två gånger upprepade maningen: "Förtälj min saga", som skalden lagt på den döende Hamlets tunga, bär vittne om, att han här stått inför en gåta, vilken han känt det såsom sin plikt att lösa.

Kanske skulle denna lösning aldrig varit given, kanske skulle världen gått miste om en av diktens väldigaste skapelser, om skalden förr lärt på nära håll känna den konung, vars livsgåta hans mäktiga fantasi knutit samman med den danske sagoprinsens. Ty den förste engelske konungen av huset Stuart var i verkligheten allting annat än en motbild till den sorgbundne prinsen av Danmark. En grubblare var han väl, som på sitt vis spekulerat över livets gåtor, men hans grubbel var pedantens och icke siarens. Till de bokliga studierna hade han tidigt tagit sin tillflykt från striderna i hans omgivning, men den teologiska grundtonen i dessa strider hade följt honom till hans studerkammare och givit åt hela hans bildning en stark teologisk riktning. Det var hans stolthet att höra sig av sina hovmän smickras såsom en av tidens lärdaste män, men därmed hade han icke blivit en av dess visaste. Av den lärde hade han endast tillägnat sig den ohjälpliga tafatthet och oduglighet för det praktiska livet, som gjorde honom så mycket löjligare i allt klokt folks ögon, som de förenades å ena sidan med den äkta pedantens inbitna lärdomshögfärd och å den andra med en böjelse för dryckenskap och råa utsvävningar, som kom hans hjälplösa tafatthet att framstå i den ömkligaste dager. Härigenom alstrades en brist på respekt från hans undersåtars sida, som framstod så mycket bjärtare vid jämförelsen med hans företräderskas storhet. Med Elisabets många fel hade folket gärna översett i känslan av det goda hon gjort sitt land, men Jakobs underlägsenhet framstod så mycket mera skriande som han själv intet ögonblick drog i tvivel, att han satt inne med lösningen av alla tidens och livets gåtor.

Under det han i omanlig svaghet fogat sig efter de högmodiga herrarna och de bistra predikanterna vid sitt skotska hov, hade han sökt sin tröst i ett allt ivrigare hängivande åt de statsrättsliga läror om konungamaktens ställning till folket, som från humanismens dagar börjat vinna ökad utbredning. Över den döende feodalismens spillror reste sig härskarmakten på fastlandet med allt större styrka, och ur virrvarret av de medeltida privilegier och friheter, som skulle skydda folken mot deras herrars godtycke, höjde den sig i Spanien, i Frankrike, i det tysk-romerska riket till ett med varje år mera obestritt envälde. Det nya enväldet var en efterbildning av gammal

romersk eller rättare byzantinsk kejsarmakt, som dock icke likt denna sökte sitt ursprung i ett uppdrag av de styrda utan i en gudomlig rätt, ärvd från den medeltida åskådningen av furstemakten och med samma krav som denna på obrottslig vasalltrohet från undersåtens sida. Ingenstädes i västerlandet kunde dessa anspråk vid lägligt tillfälle framhävas med sådan styrka som i England, där konungen tillvällat sig en makt över kyrkan, som i det närmaste satte honom i påvens ställe och vars anspråk han lätt kunde frestas att utsträcka till området för sin världsliga makt.

En sådan frestelse var Jakob icke rätte mannen att motstå. Han dukade helt och hållet under för den och tvivlade därvid aldrig ett ögonblick på, att han var i sin goda rätt. Sin konungsliga makt hade han till sina undersåtars bästa fått av Gud allena, och för Gud allena vore han ansvarig för dess utövning. Men därmed vore han också själv den enda källan till all makt och all rätt inom sitt rikes gränser. *A Deo rex, a rege lex* — av Gudi konungen, av konungen lagen, så lydde den grundsats för sin regering, som han orubbligt följde. De rättigheter och friheter, som av gammalt tillkommit hans folk, blevo därmed intet annat än nådegåvor, som framfarna konungar beviljat sina undersåtar och vilkas fortsatta åtnjutande berodde av de senares tacksamma lydaktighet mot sina rättmätiga herrar.

Med en sådan åskådning var Jakob föga skickad att möta det engelska folket med dess kärlek till friheten, som ingen vördnad för dess gamla konungar eller för den nyss hänsovna drottningen förmått utplåna. Som främling hade han gjort mycket klokt i att akta sitt nya folks känslor, även om han fann dem strida mot sin gudomliga rätt. Men en så obotlig teoretiker som han kunde det aldrig falla in att ens ett ögonblick böja sig för folkets rättskrav. Med godo eller ondo måste dessa pressas in i hans teorier, och varje motstånd mot dessa från hans undersåtars sida var en straffvärd uppstudsighet av olydiga barn. En lycka var det för en sådan konung, att hans folk under mansåldrar vuxit in i känslan av vördnad för kronans bärare, och att ingen fanns, som med minsta utsikt till framgång kunde upptaga tävlan med honom om denna krona. Såväl han själv som hans son kunde därför ännu länge fortfara att ostraffat spänna sin båge, innan den omsider brast.

Redan i början av sin regering invecklade sig Jakob i onödigt skarpa religiösa strider med ett stort antal av sina undersåtar. Den fosterländska iver, varmed såväl katoliker som puritaner tagit del i landets försvar mot Spanien, hade mildrat bitterheten i de religiösa motsatserna, men Jakob skulle snart åter skärpa dem. Han hyste ej mindre höga tankar om sin ställning såsom rikets andliga överhuvud än såsom världslig konung och trodde sig tydligen kallad att en gång för alla slita de trostvister, som söndrade hans

folk. I detta avseende påminner han något om den svenske Johan III, och likt denne ville han leva i eftervärldens minne såsom en religiös fredsstiftare. Men freden skulle stiftas på det sättet, att alla de, som i trossaker tänkte olika med honom, uppgåve sin egen tro och rättade sig efter hans. Ingen påve har varit mera medveten än han om sin egen ofelbarhet vid fastställandet av trossatser till ovägerlig efterlevnad. Kanske mera av smak för regelbundenhet och likformighet än av verklig trosiver krävde han av alla oliktänkande en ovillkorlig underkastelse under den biskopliga kyrkan. I denna såg han tronens fastaste stöd, så att den kungliga makten stode och fölle med den biskopliga. Av denna orsak var han framför allt oblitt stämd mot presbyterianerna, som i enlighet med sin reformerta åskådning uteslutit den biskopliga värdigheten ur sin kyrkoförfattning. Med sin böjelse för strängt genomförda teorier misstänkte han icke utan skäl, att denna kyrkoförfattning med sina valda synoder skulle hos sina anhängare i England liksom på fastlandet alstra republikanska tänkesätt. Under det han i Skottland arbetade på upprättandet av en biskoplig kyrka, som likväl aldrig där lyckades slå några djupare rötter, vidtog han i England strängare åtgärder mot presbyterianerna och deras predikanter. Av denna anledning började dessa redan under hans regering, när de ej hemma kunde i fred få dyrka Gud efter sitt sinne, att söka en fristad i Nya världen, och dessa utflyttningar lade den första varaktiga grunden till ett engelskt kolonialvälde bortom världshavet.

Mindre strängt upprätthöll Jakob i förstone de hårda stadgarna mot katolikerna, till dess en oväntad tilldragelse åter förvärrade deras ställning. Några av dem hade uppgjort en förtvivlad plan att spränga konungen och parlamentet i luften för att under den förvirring, som därefter väntades uppstå, med utländsk hjälp kunna rycka till sig makten. Till den ändan hade de lagt krut under parlamentets hus, men planen röjdes i förtid (november 1605), och dess synliga ledare och förnämsta verktyg fingo gå till döden. Hos hela folket vändes nu förbittringen mot landets katoliker, som med eller utan grund höllos för delaktiga i planen och som hädanefter fingo uppleva svåra tider.

En härskare med så höga tankar om sin konungsliga värdighet och så ringa förmåga att lämpa sig efter bestående förhållanden skulle naturligen snart nog komma på spänd fot med sitt parlament. Detta hade varit ett lydigt redskap i Elisabets händer, emedan hon till formen respekterade dess rättigheter och handlade i nationell anda. Men Jakob gjorde varken det ena eller det andra. Under det han icke ville förunna parlamentet mer än på sin höjd en rådgivande röst i rikets styrelse, gjorde han sig ständigt mera

beroende av det genom sin oskickliga och slösaktiga hushållning. Förut van att blott röra sig med ett litet lands knappa tillgångar, tappade han alldeles huvudet, då han fick hand om ett stort rikes välförsedda skattkammare, och snart måste han upprepade gånger av parlamentet begära nya anslag och ökade skatter. Parlamentet för sin del försummade icke ett så gott tillfälle att bevaka sin fördel och ville ej giva några nya anslag, med mindre konungen först avhjälpte dess besvär. Härtill fann det sig äga så mycket större skäl som det såg, huru konungen ideligen strävade att kringskära dess fri- och rättigheter. Å sin sida blev konungen mäkta förtörnad över dessa avslag, som han höll för ett förmätet intrång i sin kungliga makt. I starka, ej sällan grova ord gav han uttryck åt sin förargelse, och när intet annat ville hjälpa, upplöste han underhuset flera gånger å rad. Men ej heller detta räckte till, ty de nyvalda folkombuden kommo med samma fasta föresats som de gamla att värna om sin och folkets rätt. Elisabet hade i stor utsträckning kunnat göra sig oberoende av parlamentet genom sin sparsamma förvaltning, men för en så klen hushållare som Jakob gick detta icke för sig. Fåfängt sökte han få affärerna att gå ihop genom varjehanda åtgärder av mycket omtvistad laglighet, genom att av egen maktfullkomlighet upptaga tullar, försälja kronogods och adelstitlar m. m. Men allt detta hjälpte endast till en tid, och spänningen blev med åren allt större.

Under tiden gick småningom en ganska betydande förändring för sig i det engelska folkets seder och tänkesätt. Det muntra, fria livet från Elisabets "glada England" började antaga en allt mera allvarlig prägel. I folkets tankeliv hade ett nytt element blivit infört genom läsningen av bibeln, som i en utmärkt översättning var tillgänglig på engelska språket och som med växande andakt studerades i allt vidare kretsar. Breda folklager mottogo en mäktig väckelse av den heliga bokens läsning, och profeternas djärva, djuptänkta ord tände i många sinnen en glöd, som ej mera lät sig släckas. Med lidelsefullt allvar avhandlades och skärskådades i bibelordets ljus de stora spörsmålen om furstens makt och folkets rätt. Gent emot en konung, som envist höll fast vid enväldets gudomliga rätt, predikades undersåtens plikt att i nödfall mera lyda Gud än människor. Härvid blev det helt naturligt presbyterianerna med deras reformerta åskådning av konungens och folkets inbördes ställning, som togo ledningen av det senares begynnande motstånd mot den förre. I djärva ordalag, lånade från de gamla profeterna, förkunnades folkets rätt, ja dess plikt att i nödfall göra uppror mot en orättfärdig och ogudaktig överhet. Många voro dock ännu de, som bortstöttes av de hänsynslösa puritanska botpredikanterna med deras dystra världsförakt och deras fientlighet mot oskyldig livsglädje och odlade seder. Även

hos dem, som med bästa vilja ej kunde känna någon respekt för den tölpige, omanlige pedanten på tronen, reste sig en stark ovilja mot puritanerna och deras våldsamma predikande av upprorets rätt. Denna stämning hade funnit en mäktig tolk i den store Shakespeare, som i det ena efter det andra av sina odödliga sorgespel förkunnade härskarmaktens eviga ursprung och brännmärkte den våldsamma resningen mot denna makt såsom ett förmätet ingrepp i den sedliga världsordningen, vilket med en bjudande nödvändighet förde sitt eget straff med sig. I de engelska konungadramerna hade han visat, huru det olagliga avsättandet av en svag konung bar i sig fröet till ödeläggande inbördes krig och fruktansvärda katastrofer, och i Macbeth höll han för sitt folk spegeln av det öde, som ett förrädiskt mord på en av Jakob I:s förfäder dragit över hans baneman.

Ur denna djupgående olikhet i åskådning växte efter hand de motsatser fram, vilka endast i blodiga skakningar kunde finna sin slutliga lösning. Deras utveckling påskyndades i hög grad genom Jakobs hållning till fastlandets religiösa strider. Sinnets allvarligare riktning hos det engelska folket förde till ett ökat intresse för de stora trosstriderna, och utbrottet av det trettioåriga kriget stegrade detta intresse till dess högsta grad. För Englands protestanter stod det som en befallande trosplikt att bistå sina bröder på fastlandet i deras nöd. Anledningen härtill låg så mycket närmare som den nyvalde böhmiske konungen Fredrik av Pfalz var Jakobs måg och endast i förlitan på hans mäktiga stöd mottagit den honom tillbjudna kronan. Men den lärde skolfuxen på Storbritanniens tron kunde aldrig komma på det klara med det spörsmålet, huruvida hans måg med rätt eller orätt lyft sin hand mot sin kejserlige överherre, och innan han kommit till rätta härmed, hade kejsarens segrande här sopat både Fredrik och hela hans kungliga stånt bort ifrån Böhmens jord. Hade det fått stanna därvid, skulle Jakob icke lagt två strån i kors för hans skull. Men nu gick kejsaren längre och lade beslag på Fredriks arvland Pfalz till straff för hans olydnad. För Jakob var detta en lika svår kränkning av Fredriks rätt till sitt land, som var lika absolut som kejsarens rätt till sitt rike (jfr Band IV, sid. 498 o. 510). Nu syntes det som om Jakob ämnade träda upp med vapen i hand till sin mågs försvar, och av parlamentet, som han 1621 efter sju år åter inkallade, begärde han medel härtill. Parlamentet gick honom till mötes med en iver, som närmade sig till hänförelse, men höll likväl därunder orubbligt fast vid sin gamla fordran om avhjälpande av dess besvär. Häröver förtörnades konungen värre än någonsin och talade straffande ord till parlamentet, såsom en förnärmad fader till sina olydiga barn.

Under sådana förhållanden ville det icke bliva någonting av med den tillämnade hjälpen åt de tyska protestanterna, och Jakob hade dessutom numera fått i sitt huvud, att han kunde hjälpa dem och sin måg på ett annat och vida verksammare sätt. Liksom han trodde sig kallad att förena de stridiga troslärorna i sitt eget rike, gick han även och inbillade sig, att han och ingen annan vore rätte mannen att stifta fred i den stora religionsstrid, som skakade Europas fastland. Han hade funderat ut, att detta bäst skulle ske, om han lyckades uppnå vänskap med Spanien och om möjligt släktskap med dess konungahus. Den oförsonliga religiösa motsatsen betydde därvid för honom mindre än intet, och han hade fått för sig, att det äktenskap, som han ville stifta mellan sin son *Karl* och en spansk prinsessa, skulle slå en brygga över den djupa klyftan mellan fientliga stater och trosläror. Närmaste följden härav var, att det spanska sändebudet i London, som ej haft svårt att upptäcka hans sårbara punkter, genom att smickra hans fåfänga fick honom fullkomligt i sin hand. Nu trodde Jakob, att det spanska hovet vore så intresserat av giftermålsplanen, att det för dess skull gärna ville slå ur hågen sina avsikter på Pfalz. För att underhandlingarna riktigt skulle taga fart sände han sin son till Spanien i sällskap med sin gunstling *George Villiers*, hertig av *Buckingham*, en uppkomling, som med sitt vackra utseende och sitt fina hovmannasätt vunnit Jakobs gunst och svingat sig upp till de högsta värdigheter. Denne karaktärslöse äventyrare, som ägde alla en Alkibiades' fel men nästan inga av hans överlägsna egenskaper, hade blivit gripen av storhetsdrömmar och sökte än mer höja sig i konungens gunst genom att arbeta för hans planer. Men det spanska hovet, som med god smak använt Jakob som sitt verktyg och med fagert tal avsvalat hans klena stridsiver, visade ingen lust att för det tilltänkta giftet offra sina planer på Pfalz eller bryta med sina kejserliga fränder. Underhandlingarna förblevo resultatlösa, och Karl reste förargad hem till sitt land igen.

Med jubel och lusteldar mottog honom det engelska folket, som skytt det tillämnade spanska giftet värre än pesten och nu gladdes åt dess förolyckande. Hovgunstlingen Buckingham, som förtänksamt sökte befästa sig i den blivande konungens ynnest, slog genast om och ivrade nu i full enlighet med den allmänna meningen för krig mot det habsburgska huset och förbund med dess fiender. Följden härav var ett närmande till Frankrike och en anslutning till dess nye styresman Richelieus vittfamnande förbindelser mot den habsburgska familjemakten. Första frukten av detta närmande blev avtalet om prins Karls förmälning med *Henriette Marie* av Frankrike, en dotter till Henrik IV och syster till Ludvig XIII. Folket, som genom parlamentet uttryckt sin önskan om tronföljarens förmälning med en protestantisk

prinsessa, vilken åstundan Jakob snävt avvisat, såg icke gärna denna förbindelse med en katolsk furstinna och mottog med ovilja budskapet om de friheter, som för detta äktenskaps skull måste beviljas åt de engelska katolikerna. Men det fogade sig dock däri, ty det satte sitt bästa hopp om framtiden till den unge tronföljaren, och talet gick om hans ridderliga kynne. Vad han förde i skölden skulle han snart få tillfälle att visa, ty den sjuklige Jakob avled på våren 1625, och hans son besteg tronen under namn av *Karl I.*

Henriette Marie, Karl I:s av England gemål. Efter målning av A. van Dyck. Windsor.

Med glädje hälsades den nye konungen av sitt folk, som satte allt sitt hopp om en lycklig framtid till honom. För honom hade det varit den lättaste sak i världen att vinna dess kärlek, om han haft förstånd att ställa sig i spetsen för det och lösa den stora nationella uppgift, som förelåg England i striden för protestantismens gemensamma sak. Eftervärlden äger ej heller rätt att betvivla, att Karl vid sitt tillträde till sin faders arv livades av de bästa avsikter. Han var utrustad med ett ståtligt yttre och en förmåga att skicka sig med en kunglig värdighet, som bjärt stack av mot faderns löjliga tafatthet. Med ett älskvärt umgängessätt förenade han i hög grad konsten att vinna människors hjärtan, och det hade varit gott, om han lika väl förmått bevara vad han vunnit. Men tyvärr förstördes verkan av alla hans goda egenskaper genom en ombytlighet och opålitlighet, som med åren utbildade sig till verklig trolöshet. Det förfall, som med Maria Stuart framträtt inom hennes

olycksborna ätt, bar med varje nytt led allt mera ödesdigra frukter, och snart randades den tid, då fädernas missgärningar skulle hämna sig på barnen allt intill tredje och fjärde led.

Karl I, konung av Storbritannien. Efter målning av A. van Dyck.

Men historiens straffdomar gå ej blott ut över missgärningar utan ock över misstag. Karls fördärvliga misstag var den envisa förkärlek för enväldet, som han ärvt av sin fader i förening med dennes fullkomliga oförmåga att förstå sitt engelska folk. Något bättre än denne synes han ha varit med-

veten om sin konungsliga plikt att i spetsen för detta folk träda upp till värn för dess trosfränder. Om han fullföljt dessa syften, skulle hans plats i historien och sitt folks hjärtan ha blivit en helt annan.

Mycket riktigt vände han sig till det parlament, som enligt övlig sed samlats vid hans tronbestigning, med en begäran om anslag för deltagande i kriget på fastlandet i förbund med Frankrike. Parlamentet var ingalunda ovilligt att gå honom till mötes, men en lång följd av bittra erfarenheter, som hans fader berett det, hade lärt det försiktighet. Den fullbordade förmälningen med den franska konungadottern och de förmåner, som för hennes skull beviljats landets katoliker, vilkas trohet mot sitt fädernesland ständigt och ej utan grund drogs i tvivel, hade svalkat den första hänförelsen för den unge konungen, och i dess ställe trädde ett misstroende, som blev starkare med varje år som gick. Parlamentet vägrade att bevilja de äskade anslagen, innan dess från den förra regeringens tid vilande besvär blivit till prövning upptagna, och framför allt uppträdde det med skärpa mot de förmåner, som beviljats katolikerna. Men det egentliga uppslaget till den börjande striden mot konungamakten gavs, när underhuset avvek från gammal hävd genom att blott för ett år bevilja den lästetalsavgift, som förut alltid beviljats för regentens livstid och som med sjöfartens tillväxt blivit en allt mera betydande del av kronans inkomster. Icke utan skäl såg konungen i detta bevis på misstroende en personlig utmaning mot honom själv, som han besvarade med att göra bruk av sin rätt att upplösa parlamentet.

Förhållandet mellan konungen och parlamentet hade under tidernas lopp växlat allt efter konungens behov av ökade inkomster och nya skatter. Var detta behov stort, måste parlamentet oftare inkallas, och konungen fick med eller mot sin vilja rätta sig efter dess önskningar. Voro åter de ordinarie inkomsterna tillräckliga för statens behov, kunde konungen intaga en mera självständig ställning, och ofta behövde han på lång tid ej inkalla parlamentet. Att utan dess bifall pålägga nya skatter hade ännu ingen konung tilltrott sig, och själva Elisabet, som regerat nästan enväldigt med ett slaviskt lydigt parlament, hade ej ett ögonblick haft en dylik tanke. Nu tillspetsade sig motsatsen allt skarpare, och mot parlamentets ostridiga rätt att giva eller neka skatter satte konungen sin lika ostridiga rätt att upplösa underhuset. Detta bestod nämligen, som bekant, av valda ombud för städerna och för grevskapens landsbygd, utsedda efter mycket olika grunder men vanligen så, att valrätt tillkom den, som utövat eller varit skyldig att utöva ett eller annat allmänt uppdrag, så att inflytande på rikets angelägenheter tillerkändes såsom vederlag för gjord tjänst åt riket. Överhuset kunde icke av konungen upplösas, enär dess medlemmar hade sitt säte där icke på grund

av val utan med självskrivenhetens rätt såsom huvudmän för högadliga ätter eller såsom biskopar inom högkyrkan.

Nu var emellertid den kungliga skattkammaren tom i följd av Jakobs dåliga hushållning, och Buckingham, som förstod den svåra konsten att vara två konungars gunstling, hjälpte av alla krafter sin herre att föröda rikets tillgångar. Härigenom blev det nödvändigt att 1626 inkalla parlamentet ånyo. Men det nyvalda underhuset var icke fogligare än det gamla, och dess missnöje med den dåliga rikshushållningen tog sig uttryck i en fordran att få granska kronans räkenskaper och en anklagelse inför överhuset mot gunstlingen Buckingham. Denne hade gjort sig förhatlig ej blott genom sitt slöseri och genom sitt dåliga inflytande på konungen och riksstyrelsen utan framför allt genom ett illa lett och fullständigt misslyckat anfall mot den stora spanska hamnen Cadiz. Felet var så mycket svårare som den engelska flottan i enlighet med folkets önskningar kunnat bättre användas till ett väpnat understöd åt de tyska protestanterna, vilka samma år fått hjälp av den danske konungen (se Band IV, sid. 511) och skulle haft stor fördel av en flottrörelse vid Nordsjöns kuster. Men konungen visade sig långt mindre ivrig att åtaga sig sina i nöd stadda trosfränders sak än att tvista med sitt parlament om sina kungliga rättigheter. Dessa ansåg han i hög grad trädda för nära såväl genom parlamentets förmätenhet att vilja granska kronans räkenskaper som genom dess anfall mot den kunglige gunstlingen, och det nya parlamentets samvaro blev av lika kort varaktighet som det gamlas.

Men Buckingham skulle ytterligare fördärva sin och sin konungs sak genom ett nytt, i dubbel mening misslyckat krigsföretag. Förhållandet till Frankrike hade blivit spänt, då Karl under parlamentets påtryckning ej hållit de löften han vid sin förmälning givit om bättre villkor för sina katolska undersåtar. Nu trodde sig Buckingham skola vinna folkets gunst genom att uppträda såsom protestantismens förkämpe mot kardinal Richelieu, som vid denna tid rustade sig att belägra La Rochelle. Medan övriga protestanter lämnade de egensinniga hugenotterna åt deras öde, med tanken fäst på den stora striden mot huset Habsburg, drömde Buckingham om intet mindre än att med deras hjälp återvinna en större eller mindre del av Englands gamla välde i Frankrike. Härmed lyckades han blott än mera inskärpa hos Richelieu övertygelsen om nödvändigheten att kuva de franska protestanterna, under det han eggade dessa till ett ihärdigt motstånd genom det bedrägliga hoppet om en hjälp, som aldrig kom. Ty som vi (sid. 6) sett, lyckades Buckingham icke med sin flotta framtränga till den belägrade stadens undsättning, och han fann sig nödsakad till ett återtåg, som ännu mera stegrade folkets förbittring mot honom.

Emellertid hade Karls ständiga behov av penningar nödgat honom att ännu en gång (1628) inkalla parlamentet. Detta visade sig böjt att gå honom till mötes men framställde på samma gång sina egna krav i den ryktbara *rättspetitionen* (*Petition of right*), vari det yrkade, att konungen skulle avstå från de ofta övliga tvångslånen och tvungna inkvarteringarna av krigsfolk, på det konungen icke skulle sättas i stånd att bruka vapenmakt mot sina undersåtar, och tillika fordrade, att han skulle uttryckligen erkänna parlamentets beskattningsrätt och avstå från sin makt att verkställa häktningar utan laga rannsakning och dom. Härmed ville parlamentet icke införa några nyheter utan blott hävda sin uppfattning av gammal nedärvd engelsk rätt. Konungen åter var lika fast övertygad om sin rätt att vid behov av egen maktfullkomlighet upptaga skatter och verkställa häktningar. Men dels av svaghet, dels för att få penningar gav han efter något motstånd efter och erkände i övlig form rättspetitionen som gällande rikslag. Sedan dess har den intill denna dag förblivit en väsentlig beståndsdel av den engelska författningen, som aldrig varit sammanfattad i en enhetlig grundlag utan består av en mängd urkunder av olika ålder med eller utan inbördes samband. I själ och hjärta var han dock djupt kränkt över vad han höll för ett förmätet ingrepp i hans konungsliga rättigheter ett ingrepp, som han ej ämnade tåla längre än vad nödvändigt var. Han ansåg sig därför vara i sin goda rätt, då han åter började indriva skatter, som parlamentet icke beviljat, och utföra häktningar, som ingen domstol påbjudit. Än mera förbittrades han, då Buckingham, som redde sig till ett nytt tåg till La Rochelle, föll offer för ett mordförsök av en fanatisk officer vid namn *Felton*, som var uppretad över utebliven befordran och i hertigen såg förnämsta upphovet till landets olyckliga tillstånd. Mördaren firades som en folkhjälte, och i parlamentet kom det till våldsamma uppträden. Den forna enformiga behandlingen av löpande ärenden började nu avlösas av dessa lysande och statsmannalika tal, för vilka det engelska parlamentet sedermera blivit så berömt, och namnen på dess vältaliga ledare *Eliot* och *Wentworth* flögo på ryktets vingar vida kring landet. Under en av sina vanliga tvära kastningar mellan kraft och svaghet lät Karl 1629 för tredje gången upplösa det motspänstiga parlamentet.

Han hade nu insett, att det icke skulle bliva honom möjligt att komma till rätta med dessa folkombud, som tredskades mot hans faderliga makt, och ämnade försöka att regera utan dem. Likväl torde det aldrig hava varit hans avsikt att en gång för alla låta parlamentet försvinna ur den engelska författningen. Fast mera ansåg han det för en både god och nyttig inrättning, om det blott ville hålla sig inom skrankorna och nöja sig med

den uppgift såsom en samling av sakkunniga och med den allmänna meningen förtrogna rådgivare, som han höll före, att det engelska statsskicket anvisade det. I det hela torde han aldrig ett ögonblick ha tvivlat om sin gudomliga rätt att ensam handla och besluta å folkets vägnar, och de ej sällan dunkla ordalagen i de vördnadsvärda urkunder, på vilka det engelska statsskicket stödde sig, tydde han i god tro efter sitt sinne. Hans närmaste syfte var att bringa parlamentet till eftergift genom att taga makten i sin egen hand, men detta skulle enligt hans mening icke ske på revolutionära vägar utan inom de gränser och med de maktmedel, som han intalat sig att författningen anvisade honom. Men då måste han också med eller mot sin vilja avstå från alla vittutseende planer, som krävde stora tillskott av penningar från parlamentets sida, och främst av allt nödgades han avstå från att med väpnad hand understödja sina trosbröder på fastlandet. Han avstod från att bistå de franska hugenotterna, mot det att Frankrike eftergav sina fordringar på de förmåner han vid sitt giftermål beviljat sina katolska undersåtar. Han slöt fred med Spanien vid den tidpunkt, då den protestantiska saken på fastlandet syntes som djupast förödmjukad, och nöjde sig därefter med att liksom sin fader genom gagnlösa underhandlingar verka för sina pfalziska fränder. Detta Englands tillbakaträdande från en självskriven ledarställning bland Europas protestanter bidrog i hög grad till att göra Gustav Adolfs uppträdande i Tyskland nödvändigt. Men i det Karl sålunda prisgav just den stora uppgift, för vars skull han närmast ansåg sig behöva stärka sin kungliga makt, beträdde han på allvar den väg, som skulle bliva ödesdiger för hans rike och för honom själv.

Skulle han vara i stånd att i längden regera utan parlament, blev det också nödvändigt att till det yttersta anlita de inkomstkällor, som stodo honom till buds. Märkligt nog lyckades detta för honom under elva års tid, tack vare det välstånd, vari landet befann sig och som yttermera ökades i följd av den återställda freden. Alla statens ordinarie inkomster gåvo ökad avkastning, ordning och reda hade efter Buckinghams död införts såväl i hovhållningen som statsförvaltningen, och det ringa antal krigsfolk, som Karl till samtidens förvåning underhöll, visar tydligt, att hans avsikt ej var att med vapen befästa den envåldsmakt, som han redan ansåg med rätta tillhöra honom. Hans bruk av denna självtagna makt kan icke i och för sig kallas dåligt, ty han handlade i bästa uppsåt för statens välfärd, på samma gång hans enskilda vandel gav goda föredömen. Men hans olycka var, att han i trots av allt dock nödgades till det yttersta anlita statens tillgångar, om löner och sold skulle ordentligt utgå och allmännyttiga företag icke avstanna i brist på medel.

Till den ändan blev det också mer och mer oundvikligt att anlita tillgångar av minst sagt tvivelaktig art. I ett statsskick som det engelska, där gränserna mellan konungamakt och folkmakt ej voro fast bestämda, måste det givas maktområden, på vilka bägge gjorde anspråk. Konungen ansåg det som sin ostridiga rätt att även utan parlamentets bifall eller rent av mot dess förbud upptaga lästetalsavgifter och tullar, men ehuru dessa under goda tider gåvo ökad avkastning, fanns det snart nödigt att uppliva andra avgifter, som delvis voro alldeles föråldrade och råkat i fullständig glömska men som Karl nu i kraft av sin kungliga myndighet ånyo tog i anspråk. Bland dem kom *skeppsavgiften* att för framtiden uppnå stor ryktbarhet på grund av de strider, som den gav upphov till. Av ålder hade den utgått av vissa städer och hamnplatser för utrustande av skepp till sjöförsvarets behov. I kraft av en hårdragen tolkning ansåg sig konungen nu äga rätt att upptaga skeppspenningar ej blott å dessa orter utan över hela landet. Stödet för denna rätt sökte han dels i sin konungsliga plikt att med en flotta sörja för hela landets försvar, till vilket alltså ej blott vissa orter utan hela detta land vore skyldigt att bidraga, dels i exemplet från armadans tider, då under intryck av den allmänna landsfaran avgifter till försvaret upptogos utan att fråga efter parlamentet. I sin envishet förbisåg han, huru sällan det lyckas att i fredliga tider träda lagens gränser för nära, även om det stillatigande fått ske vid en utomordentlig fara. Nu anade folket med säker instinkt en fara för sina hävdvunna fri- och rättigheter i konungens allt för långt utsträckta beskattningsmakt. En godsägare vid namn *Hampden* vägrade att erlägga någon skeppsskatt, emedan den ej blivit av parlamentet beviljad och således vore olaglig. Här var det ej fråga om beloppet, som var ganska litet, utan om själva grundsatsen. En lydaktig domstol fällde väl sitt utslag mot Hampden, men genom sitt modiga uppträdande blev denne hjälten för dagen och lade grunden till sitt kommande rykte.

Med utkrävandet av skeppsavgiften och andra pålagor, som mycket nära snuddade vid lagens gräns, hade Karl givit sig ett gott stycke ut på det sluttande plan, utför vilket han snart skulle hejdlöst glida ned. Men här befann han sig ännu blott på omtvistad mark, där den ena rättsuppfattningen stod mot den andra, rustad med bättre eller sämre skäl, alldeles som i senare tiders konstitutionella konflikter. Värre blev det, när Karl även anlitade domstolsvägen för att öka sina inkomster. Med stöd av lagbud, ofta lika föråldrade som de skattekällor han tog i anspråk, dömdes en efter annan av hans undersåtar till dryga böter för förseelser, i vilka ingen längre såg något otillåtet. Med ovilja lade man märke till, att sådana domar ofta drabbade dem, som hade gott om råd att gälda ådömda böter, och en domstol, som

efter sin ämbetslokal var känd under namn av *stjärnkammaren*, gjorde sig framför allt hatad genom sina vrånga och partiska domslut — en ovilja, som återföll på konungen, till vilken folket ej utan grund återförde skulden för detta missbruk av domarmakten.

Med all denna ovilja skulle det likväl icke så snart kommit till öppen brytning, ty ett folk, som lever i välstånd och ej så svårt känner trycket av de skatter, vilkas orättvisa det fördömer, drives ej så lätt till våldsamt motstånd. Länge nog skulle Karl utan våda kunnat fullfölja sin strävan efter världsligt envälde, om han ej med den oförmåga att se vad klockan var slagen, som var så egen för honom och hans ätt, börjat därtill foga förföljelser på det andliga området. Han var uppriktigt tillgiven den biskopliga kyrkan, på samma gång han hos puritanerna sökte och väl även fann kärnan till det hårdnackade motståndet mot hans envälde. Deras bistra predikanter skrädde icke orden, då de från predikstolarna dundrade mot den tyranniska envåldsmakten, i det de åberopade profeternas straffdomar över Gamla testamentets ogudaktiga konungar. Så mycket ivrigare blevo i stället deras vedersakare av den biskopliga kyrkan att försvara den kungliga makten, som dess utövare fått sig beskärd av Gud till sina undersåtars bästa, utan att därför vara ansvarig inför någon jordisk makt. Att denna predikan av en lära, som vunnit sa stor utbredning på fastlandet, skulle vara konungen till behag, ligger i öppen dag. I den biskopliga kyrkan såg konungen snart det fasta stödet för sin tron, och med ännu större iver än sin fader strävade han att föra så många som möjligt av sina undersåtar över till dess moderliga sköte. I tidens anda låg det, att de därvid använda övertalningsmedlen ingalunda voro av det mildaste slag. I *William Laud*, en härsklysten prelat, som konungen upphöjt till ärkebiskop av Canterbury och den engelska kyrkans överhuvud, fann han en villig hjälpare, som med hänsynslös iver sökte utbreda kyrkans makt, och den *höga kommissionen*, en till den ändan särskilt tillsatt andlig domstol blev snart lika förhatlig som stjärnkammaren. Men förföljelsen hade endast den i dylika fall vanliga verkan att stegra puritanernas trosnit till det yttersta. Våldsammare än någonsin rasade de mot den biskopliga kyrkan med dess från den påviske Antikrist lånade ståt, och hellre än att falla till föga inför dess hedniska styggelser utvandrade de i tusental till Amerikas vildmarker.

I England voro dock puritanerna icke på långt när så mäktiga som i Skottland. Konungen höll dess presbyterianska kyrka för den huvudhärd, från vilken de farliga villolärorna strömmade ut över hans riken, och denna kyrka var honom framför allt en nagel i ögat. Hans fader hade väl med knapp nöd fått biskopsämbetet återställt i Skottland, men därifrån var det lång väg

till landets fullständiga uppgående i högkyrkan. Jakob hade ständigt strävat att så mycket som möjligt smälta sina båda riken samman till ett enhetligt helt, men hans strävan hade förblivit utan framgång. Nu tänkte Karl, att den biskopliga kyrkans befästande i Skottland skulle vara ett steg mot detta mål. I samråd med Laud beslöt han att i den skotska kyrkan införa den engelska gudstjänsten med dess många katolska bruk. Men detta var av alla hans missgrepp det, som skulle svårast hämna sig. På en tid, då den religiösa fanatismen på fastlandet var nära att slockna ut, levde den i Skottland ännu kvar i all sin våldsamma styrka. Att röra vid skottarnes kyrkobruk var att såra deras allra ömtåligaste känslor. Ett ursinnigt motstånd reste sig mot den nya kyrkohandboken, och när den 1637 skulle börja användas i kyrkorna, kom det där till de våldsammaste uppträden. Puritanerna och deras predikanter rasade mot de förhatliga nya kyrkobruken, i vilka de sågo ett försök att närma sig till den påviska kyrkan, som framför allt var föremål för deras hat, och detta hat vände sig närmast mot den katolska drottningen, vilken de höllo för roten och upphovet till det onda och jämförde med den bibliska Isebel, som ville införa Baals dyrkan i sitt rike. Efter mönstret av den nederländska kompromissen mot Filip II slöto sig en mängd framstående skotska män i början av 1638 samman till ett förbund eller s. k. *covenant*, vars medlemmar förbundo sig att i nödfall med liv och blod försvara den skotska kyrkans frihet. Äntligen insåg Karl, att han gått för långt, och gjorde eftergifter, men de kommo som vanligt för sent och stärkte ej tilliten till en konung, hos vilken hans folk ej blivit vant att finna en man bakom det kungliga ordet. Den skotska generalsynoden och parlamentet vidtogo kraftiga, stundom utmanande åtgärder för att värna om sin hotade kyrka. Härav fann sig Karl i sin ordning manad att tillgripa mera allvarsamma medel än han förut brukat. Han utrustade en stark här och tågade 1639 mot den skotska gränsen.

Men nu skulle han till sin häpnad få erfara, att denna här icke var att lita på. Till icke ringa del bestod den av engelska puritaner, som snarare voro böjda att göra gemensam sak med sina skotska trosbröder än att vända sina vapen mot dem, och även de, som icke voro av samma lära, hyste ingen lust att strida för en konung, som i deras eget land farit så hårt fram med gamla hävdvunna rättigheter och friheter. Karl förlorade modet och började underhandla med skottarne, och en förlikning kom till stånd, som medgav generalsynodens och det skotska parlamentets snara inkallande. Men det var ej så lätt att få de uppjagade lidelserna att åter lägga sig som det varit att bringa dem i svallning. Under intrycket av en icke obefogad misstro till konungens ordhållighet vidtogo skottarne åtgärder, som voro ägnade att till

det yttersta inskränka hans makt. I sin fanatism gingo de till och med så långt, att de satte sig i förbindelse med konungen av Frankrike och i kraft av den gamla vänskapen mellan hans och deras land anhöllo om hans skydd.

Icke blott i Karls utan i många fleres ögon var detta första steget till förräderi, och konungen trodde sig nu ej få svårt att komma tillrätta med motståndare, som så illa givit hugg på sig. För övrigt stod numera vid hans sida en rådgivare, som icke var böjd för halva mått och steg. Denne rådgivare var en man, som ännu blott ett tiotal år förut stått i främsta ledet bland kämparne för parlamentets rättigheter. Bland dem, som ledde 1628 års parlament och gåvo upphov till rättspetitionen, hava vi redan nämnt namnet Wentworth. En bitter fiendskap skilde honom från Buckingham, som han i allo kände sig överlägsen, och kanske hade denna fiendskap mer än någon förkärlek för parlamentets sak fört honom in bland hovets motståndare. I varje fall var hans maktlystnad lika stor som hans begåvning, och sedan hans fiende var fallen, hade med honom det förnämsta hindret för en försoning mellan Wentworth och hovet bortfallit. Kanske har ock hans ovilja mot puritanernas sträva later, som ej sällan förenades med fientlighet mot all högre odling, bidragit att föra honom över till den sida, som i detta avseende bättre ställde hans finare smak till freds. Nog av, han trädde i konungens tjänst, och denne fann snart användning för hans förmåga i viktiga statsvärv. Som ståthållare på Irland fick han det yppersta tillfälle att visa sin överlägsna duglighet. På den olyckliga ön hade upproret under Elisabets sista år (se Band IV, sid. 364 ff.) givit Jakob en icke ovälkommen anledning att indraga en mängd gods och befolka de nordliga landsdelarne med protestanter för att därmed förbereda Irlands närmare förening med hans storbritanniska rike. Missnöjet glimmade ännu under askan, men med kraftig hand förstod Wentworth att hålla det nere, under det han där införde en ordning och rättssäkerhet, som dittills varit utan motstycke.

Sådana förtjänster voro för konungen skäl nog att göra denne man till sin främste rådgivare. Han upphöjdes till greve av *Strafford* och ställdes vid Karls sida i spetsen för styrelsen. För att nå sina syften kunde hans kunglige herre aldrig ha träffat ett bättre val. Med en oböjlig beslutsamhet förenade Strafford en orubblig hängivenhet för det enväldiga kungadömets sak, i vars tjänst han fann det vidaste fält för sin härsklystnad så väl som för sina statsmannagåvor. Tydligen har det icke varit Richelieus föredöme, som föresvävat honom, då han ville befästa enväldet i sitt fädernesland och på dess stadiga grundval uppbygga dess ära och storhet. Under tider av inre fred kunde han ha uträttat stordåd till landets väl, och även nu torde hans konung vida längre ha kunnat härda ut i striden mot sitt folk, om han låtit leda sig av

Straffords fasta vilja och klara huvud. Nu ställde denne till Karls förfogande irländskt krigsfolk, till vars utrustande Irlands lydiga protestantiska parlament försett honom med medel, och ingav därmed konungen nytt hopp att kunna tukta sina tredskande skotska undersåtar. Upptäckten av skottarnes förrädiska handel med Frankrike hade väckt ovilja i England, och under intrycket av denna ovilja hoppades Strafford kunna förmå ett nytt parlament att bevilja nödiga medel till deras kuvande. Han var allt för klok att på en gång vilja utmana motståndet inom bägge rikena, och så begav det sig, att England i april 1640 för första gången efter elva år åter såg ett parlament sammanträda.

Thomas Wentworth, lord Strafford.
Stick av Overton efter målning av A. van Dyck.

Inför det nya underhuset sökte konungen i bokstavlig mening slå mynt av det skotska anslaget och sparade icke på löften, om parlamentet ville gå honom till mötes. Men parlamentet hade blivit vist av långvarig skada, och utan att gilla skottarnes utländska förbindelser såg det i deras resning en berättigad kamp för frihet och tro. Det höll stadigt fast vid den gamla ståndpunkten: först skulle besvären prövas, och sedan kunde anslag beviljas. Ståndpunkten var ganska befogad gent emot en konung, som visat sig icke hålla fast vid de löften, vilka han givit i sin nöd, så snart det tvång upphörde, som förmått honom att giva dem. I första rummet krävde parlamentet ett strängare upprätthållande av lagarne mot katolikerna, som stadigt misstänktes att stå i förbindelse med landets och den protestantiska trons fiender. Udden av denna fordran var särskilt riktad mot konungen, vars lama och

vankelmodiga uppträdande mot dessa fiender gav näring åt parlamentets misstankar. Karl ansåg liksom förut parlamentets motstånd som ett intrång i hans kungliga rätt och lät även detta parlament (det s. k. *korta parlamentet*) åtskiljas efter blott några veckors samvaro. I följd av det invecklade sätt, varpå parlamentet bildades, var det redan då intet troget uttryck för folkviljan, och genom att i de starkaste färger utmåla skottarnes förräderi hoppades konungen allt jämt att hos folket finna det stöd, som undandrogs honom av dess ombud. Genom parlamentets skattevägran i en tid, då ett av hans riken gripit till vapen mot sin överhet, ansåg han sig dessutom ha fått fria händer att handla efter omständigheterna.

Skottarne för sin del hade gått för långt att vända om på den väg de beträtt, och deras trosiver drev dem än mera framåt. Deras parlament, som samlats utan konungens kallelse, riktade det ena slaget efter det andra mot konungamakten och den biskopliga kyrkan, med full insikt om, att i en strid sådan som denna vore ingen försoning att vänta. För att icke utsätta sig för ett infall från England, som skulle drabbat dem med konungens straffande vrede, togo de ett steg, som under andra omständigheter skulle ha varit förtvivlat, och inföllo själva på engelsk botten. Deras här fördes av veteraner från trettioåriga kriget, som i Gustav Adolfs skola lärt sig krigets konst. Men det krigsfolk, varmed konungen skulle möta anfallet, bestod till det mesta av i hast inkallat lantvärn, som behövde lång tid för att övas och på många sätt gav tillkänna sin välvilja för skottarne. Konungen hade väntat, att dessas infall skulle väcka till nytt liv det gamla hatet hos gränsborna, som utkämpat mången blodig fejd med deras fäder, men hans beräkning slog fel, ty folket, som till stor del var av samma tro som skottarne, hälsade dem som bröder och befriare. Allt längre ryckte den skotska hären in i landet, utan att konungen förmådde göra motstånd. Fåfängt sökte han stöd hos sina lorder, och inför den hotande faran förlorade han ännu en gång modet. Uti Ripon i norra England avslöts ett stillestånd på två månader, varunder skottarne behöllo de ställningar de intagit, och konungen fick till på köpet åtaga sig att under tiden bekosta deras sold. Men härtill krävdes penningar, och så hade Karl åter försatts i den nu mer än någonsin förödmjukande nödvändigheten att inkalla parlamentet.

Den 2 november 1640 sammanträdde det i Englands historia ständigt minnesvärda *långa parlamentet*, vilket namn det sedan fick på grund av sin långa samvaro. Om konungen väntat större hörsamhet av detta parlament, skulle han snart få röna, huru illa han bedragit sig. Vid valen hade det gått som vanligt i tider, då skarpt utpräglade meningar bryta sig mot varandra, de moderata och medelvägsmännen hade skjutits åt sidan, och det nyvalda

parlamentet bestod av ivriga anhängare eller motståndare till konungens politik. De sistnämnda utgjorde det ofantligt övervägande flertalet, och i deras spets stodo högt begåvade män, såsom den i många parlament prövade *Pym*, skattevägraren Hampden m. fl., vilka voro fast beslutna att föra striden till slut. I stället för att hjälpa konungen att bliva av med de besvärliga skottarne nöjde de sig ej med att enligt gammal sed fordra avhjälpande av sina besvär, innan de beviljade honom anslag, utan hade satt sig i sinnet att vidtaga åtgärder, som för framtiden skulle betrygga landet mot nya övergrepp och intrång i folkets rättigheter från den kungliga maktens sida. På fullt allvar vidtog nu den avgörande striden, men det var icke en teoretisk strid om konungamaktens och folkmaktens inbördes rättigheter, som de praktiska engelsmännen nu inläto sig på. En konungamakt, som trätt i spetsen för folket och vandrat på dess vägar, skulle de villigt lämnat i okvald besittning även av sådana maktmedel, som voro föremål för tvist, och därvid blundat för mer än ett steg utöver den ostridiga laglighetens råmärken. Icke av principiell önskan att stärka folkmakten på konungamaktens bekostnad utan av välgrundad misstro mot en konungamakt, som illa fyllde sitt kall, lupo de till storms mot den ena efter den andra av de kungliga rättigheter, som de under tider av ömsesidigt förtroende skulle lämnat oantastade.

Genom sin svaghet hade konungen självmant låtit makten glida över ur sina egna händer och i parlamentets, och inom detta stannade den i sin ordning hos det mera beslutsamma och om sitt mål medvetna underhuset. Så förbereddes liksom av sig själv den ordning, som i en framtid skulle bliva den gällande inom det engelska statsskicket. För tillfället var parlamentets eller rättare underhusets första omsorg att befria sig från den man, i vilket det med rätta såg sin farligaste fiende. Med instinktlik säkerhet utpekade den allmänna meningen Strafford såsom upphovet till de åtgärder, med vilka konungen överskridit författningens råmärken. Utan att ännu vilja förgripa sig på konungen uppsökte parlamentet bakom honom den minister, som givit honom onda råd, och ville med hans näpsande statuera ett avskräckande exempel för de kungliga rådgivare, som i framtiden kunde få lust att beträda hans vägar. Genom sina ledare anklagade underhuset Strafford inför överhuset i dess egenskap av riksrätt. Med dyster beslutsamhet gick Strafford sitt öde tillmötes, och som ett lejon kämpade han inför den höga domstolen mot den kränkande anklagelsen. Överhuset kände sig tveksamt, ty vad Strafford gjort, det hade skett å konungens vägnar och med dennes otvungna ja och samtycke. Var Strafford en högförrädare, så återföll skuggan av hans förräderi mot sitt lands frihet på konungamakten själv.

Såväl inom som utom parlamentet, och ej minst inom hären, funnos många män, som på det djupaste ogillat konungens förgripelser mot folkets rätt men som nu med oro sågo försvaret av denna rätt vända sin udd mot den kungliga makten själv. I en strid av detta slag föll ledningen liksom av sig själv i deras händer, som hyste de minsta betänkligheter mot att träda denna makt för nära, och dessa voro tydligtvis att söka bland presbyterianerna med deras utpräglade böjelse för en författning på bred folklig grund. Men härmed kom angreppet att rikta sig ej blott mot konungen utan även mot den biskopliga högkyrkan, och det så mycket mer som denna kyrkas biskopar och präster nästan som en man stodo på det kungliga enväldets sida och i sina predikningar utmålade varje olydnad mot den av Gud förordnade överheten i de mörkaste färger. Härav blev det en given följd, att en mängd uppriktiga anhängare av denna kyrka, som hängivet hållit fast vid folkets frihet och parlamentets rätt, med djup grämelse vände sig bort från den sak de förfäktat och närmade sig till konungen för att finna ett värn för sin hotade kyrka. Med sin alltid lika ohjälpliga envishet grep konungen likt en drunknande efter deras bistånd såsom ett medel till försvar mot parlamentet, och hemliga förbindelser ingingos mellan hovet och en del av hären för att återställa konungens oinskränkta makt.

Men dessa förbindelser kunde ej länge förbliva dolda, och deras upptäckt tjänade endast till att påskynda Straffords ofärd. Parlamentet uppskrämdes av de försåtliga anslagen mot dess frihet, och när det ej syntes möjligt att i vanlig ordning få Strafford fälld, vidtog underhuset för sin del en lag, som utan vidare dömde honom såsom statens fiende till döden[1]). Under det skrämmande intrycket av ryktena om en tillämnad kunglig statskupp, som säkerligen skulle återföra den anklagade från fängelset till maktens höjder och låta honom hemsöka sina domare med en obeveklig hämnd, gav även överhuset efter och skänkte sitt bifall till lagförslaget om hans död. Men ännu behövde detta konungens stadfästelse för att vinna kraft av lag. Strafford själv insåg, att allt var förlorat, och var storsinnad nog att råda konungen till eftergift för att bereda väg för en försoning. Det oaktat blev han bestört, när den vankelmodige konungen lät skrämma sig till att förse dödsdomen med sin underskrift. Med orden "förliten eder icke uppå furstar" på sina läppar gick Strafford i maj 1641 till döden lika modigt som han levat. Ännu tvistas det om, huruvida hans död var ett juridiskt mord under lagliga former eller

---

[1]) En dylik tyrannisk åtgärd var ej främmande för engelskt statsliv. Särskilt under Rosornas krig hade *acts* (*bills*) *of attainder* varit i bruk, d. v. s. av parlamentet i vanliga lagstiftningsformer genomförda domslut med egendomsindragning samt förlust av ära och medborgerliga rättigheter som närmaste följd.

en berättigad handling av nödvärn från ett folk, som kände sig hotat i sina heligaste rättigheter. Tvisten om denna dom skall förbliva lika oavgjord som tvisten om rättfärdigheten av de domar, vilka förde sina offer till Linköpings blodbad eller vilka i alla tider drabba de män, som i ett stort avgörande ögonblick svika sitt folk för att bliva trogna sin konung.

Snart skulle det visa sig att parlamentet icke tagit miste, då det med Strafford trott sig fälla konungens fastaste stöd. Utan räddning syntes nu denne prisgiven åt sitt öde, under det han kastades fram och tillbaka av händelsernas vindkast. Redan under rättegången mot Strafford hade han fogat sig i att stadfästa ett beslut av parlamentet, enligt vilket det med eller utan konungens kallelse skulle sammanträda vart tredje år och först efter en viss tids sammanvaro åter finge upplösas, d. v. s. om det ej självt gav sitt samtycke därtill. Härmed var för framtiden möjligheten att åter regera utan parlament för konungen avskuren. Snart skulle en händelse tima, som ännu mera ökade hans folks misstro mot honom. På Irland höllos lidelserna ej längre i tygel av Straffords starka hand, och det dova missnöjet, som länge jäst i sinnena, bröt ut i full låga, sedan en stor del av krigsfolket dragits ur landet för att sändas mot skottarne. Missnöjet vände sig närmast mot de protestantiska invandrare, som tagit de indragna jordagodsen i besittning, och det keltiska stamhatet mot förtryckarne smälte på ett ohyggligt sätt samman med det katolska troshatet mot kättarne. Den folkresning, som på hösten 1641 bröt ut, tog formen av ett blodbad på de inflyttade engelsmännen och skottarne, som i gräslighet icke gav den franska Bartolomeinatten efter. Irländarne fingo sedermera dyrt umgälla de grymheter, som de under några dagar av vilt raseri tilläto sig. Men då de låtit förstå, att resningen endast var riktad mot protestanterna men icke mot konungen, väcktes den ogrundade misstanken mot honom för katolska sympatier till nytt liv, och han fick lida mycken smälek för det lama sätt, varpå han vidtog åtgärder till upprorets kuvande.

Vid denna tid hade konungen kommit på den i och för sig icke okloka tanken att försvaga sina motståndare genom att skilja skottarnes sak från engelsmännens. Vid ett besök i Skottland gick han blindvis och utan alla förbehåll in på de mest vittgående fordringar, som uppställdes av anhängarne till *the covenant*, även om de inskränkte hans makt till en ren skugga. Hans syfte var att till varje pris stilla skottarnes missnöje, i förväntan att de skulle hålla sig stilla, under det han förde kampen mot Englands parlament till slut, varefter det icke borde falla sig svårt för honom att komma till rätta med det mindre och svagare riket. Men när han återvände till sitt engelska rike fann han alla sinnen bragta i svallning av de gräsliga budskapen från

Irland. Den allmänna förbittringen tog sig utbrott i ett med knapp majoritet och under stormiga uppträden genomdrivet beslut av underhuset, enligt vilket alla dess klagomål och fordringar sammanfattades i en skrivelse eller *remonstration*, som ställdes till konungen. Remonstrationen var särskilt riktad mot biskoparne, som underhuset ville skilja från all befattning med den världsliga styrelsen. Nu blev det tydligt, att presbyterianerna hade övertaget. En förlikning, som lämnade vardera sidan fri i utövning av sin tro, var omöjlig, så länge båda parterna höllo fast vid sin fordran på en enhetlig kyrka, där alla avvikande meningar skulle undertryckas, och högkyrkans anhängare, som sågo dess fara, drevos med eller mot sin vilja över på den kungliga sidan. Ett antal biskopar, som blivit ofredade av uppretade folkhopar, förklarade sig ej kunna taga del i parlamentets förhandlingar, så länge de stördes av yttre påtryckning, och gåvo till känna, att de ämnade anse alla i deras frånvaro fattade beslut för ogiltiga. Underhuset svarade med att anklaga tolv biskopar för högförräderi, och en liknande anklagelse riktades även mot ett par av konungens rådgivare.

Oviljan hos de högkyrkliga över det mot biskoparne riktade slaget ingav den alltid lika svage konungen mod till ett förtvivlat steg. I januari 1642 riktade han i sin ordning mot Pym, Hampden och tre andra av underhusets ledare en anklagelse för förrädiska stämplingar med skottarne. Anklagelsen var en av de olagligheter, som i denna strid ej sällan förekommo å ömse sidor. Underhusets medlemmar voro nämligen icke skyldiga någon räkenskap för sina handlingar i egenskap av folkets valda ombud, och överhuset hade ingen som helst rätt att rannsaka och döma dem. När alltså ingen åtgärd följde på det olagliga steget, drev Karl sin förgripelse mot parlamentets privilegier till dess höjd genom att själv med ett väpnat följe intränga i underhuset för att häkta de fem medlemmarna. Dessa hade emellertid blivit varskodda och tagit sin tillflykt till Londons City (gamla staden), vars borgerskap var parlamentets sak till det yttersta hängivet. I underhusets sal mottogs konungen med alla tecken till yttre vördnad men fann de fem medlemmarnes säten tomma och måste vända om med oförrättat ärende. Denna lika meningslösa som gagnlösa kraftyttring hade gjort all försoning omöjlig. Parlamentet vidtog omedelbart sådana mått och steg, som ställningen gjorde nödvändiga, och tillvällade sig inseendet över de högsta ämbetenas tillsättning samt över härens ledning, vilka uppgifter i alla länder med ordnade förhållande anses uteslutande höra styrelsen till.

Helt naturligt vägrade konungen sin stadfästelse på dessa beslut och begav sig till York, där han beredde sig till ett väpnat motstånd. Allt närmare ryckte det hotande medborgerliga kriget med sina rysligheter och sin

förvildning. Parlamentet hade numera sin huvudstyrka hos presbyterianer och puritaner, vilka ägde sitt förnämsta stöd i de större städerna, framför allt i London, men även räknade massor av anhängare bland de lägre klasserna i landsbygden. Konungen hade åter sina förnämsta anhängare bland de större och mindre adliga godsherrar, som redan nu ägde landets bästa och mesta jord och bland vilka många, som annars strängt hållit fast vid parlamentets rättigheter, dragits eller rättare drivits över till den kungliga sidan av sin tillgivenhet för högkyrkan. Till den ursprungligen rent politiska motsatsen mellan konungamakt och folkmakt sällade sig sålunda den sociala olikheten mellan överklass och underklass samt det religiösa hatet mellan högkyrkliga och puritaner. Herremännen på den kungliga sidan med deras finare later betecknades allmänt med vedernamnet *kavaljerer*, medan puritanerna kallades *rundhuvuden* på grund av sitt rundklippta, slätkammade hår, som bjärt stack av mot det begynnande bruket att bära stora peruker.

I augusti 1642 höjde konungen det borgerliga krigets fana. Parlamentet för sin del vidtog alla nödiga åtgärder till ett kraftigt motstånd. Vardera parten handlade i god tro, att den ensam vore den engelska författningens rätta värn, och utgav kraftiga förklaringar, i vilka motpartens anhängare stämplades som förrädare och sitt lands fiender. Parlamentet utskrev pålagor av alldeles nytt slag, mycket drygare än dem konungen någonsin utkrävt men som nu villigt buros av dess hängivna anhängare. Det ägde nu i sin makt en ansenlig del av statens inkomster och hade försäkrat sig om flottans understöd. Men krigets första skiften gåvo nytt stöd åt den gamla erfarenheten, att en i hast hopbragt folkhär med all sin hänförelse kan uträtta ganska litet mot gamla krigare med övning och manstukt. Utan att några avgörande händelser inträffade, behöllo de kungliga vapnen i allmänhet överhanden under krigets första år. Den beslutsamma drottningen hade tillfört sin gemål trupper, som hon värvat i Holland, och genom stillestånd med de upproriska på Irland blevo en del förut mot dem använda trupper lediga. Men ej nog härmed, en del av dessa katolska upprorsmän själva togos i konungens sold för att göra ett anfall på Skottland. Detta olyckliga steg hade följder, som konungen med sin vanliga kortsynthet icke beräknat. Hatet mot de påviska stärkte förbittringen mot den konung, som tog dem i sin tjänst mot sitt eget folk, och parlamentet avslöt på hösten 1643 ett fördrag med skottarne, som det lovade sitt bistånd för att avvärja den gemensamma faran. För dem var det ingen konst att förstå, vilket öde som väntade deras land och deras kyrka, om konungen segrade i England. Men de visste också vad deras bistånd var värt och förstodo att sätta sitt pris därpå. Priset var intet

mindre än avskaffandet av den biskopliga kyrkan i England och insättandet av den presbyterianska kyrkan i dess ställe.

Med det inbördes krigets fortgång framträdde efter hand nya ledande män på skådeplatsen. Pym avled i december 1643, och Hampden hade förut sårats till döds i en träffning. Konungen hade kring sig samlat ett motparlament, bestående av hans anhängare ur det gamla parlamentet, som flytt över till honom, och som en tid bortåt sökte gå och gälla för landets enda rätta representation. Så långt som det nu kommit och med hela det högkyrkliga partiet på sin sida skulle kanske konungen behövt endast en stor seger, för att lyckan skulle bliva honom och hans sak bevågen. Men det var i stället parlamentets här, som på sommaren 1644 vann den stora segern vid *Marston moor*. Konungens systerson prins *Rupert* av Pfalz, en son av den olycklige Vinterkungen och Elisabet Stuart samt en av den kungliga sidans bästa härhövdingar, led där ett svårt nederlag mot parlamentets här. Förtjänsten av denna utgång tillkom i främsta rummet en man, som snart skulle tränga parlamentets övriga fältöverstar i skuggan. Hans namn var *Oliver Cromwell*.

Oliver Cromwell.
Efter en målning av R. Walker. Eremitaget, Petrograd.

Den engelska revolutionens blivande ledare var född i april 1599 i grevskapet Huntingdon i östra England och tillhörde en yngre gren av samma ätt som den frejdade statsmannen av samma namn under Henrik VIII (se Band IV, sid. 227). Hans far hade ett mindre lantbruk, som sonen efter hans

död övertog. Han inlade nu hela sin kraft på skötseln av sin egendom och i kommunala värv, varunder han tillvann sig sina grannars förtroende och invaldes i 1628 års parlament. Under den långa envåldstiden efter dess upplösning hängav han sig med svärmisk iver åt andaktsövningar och religiöst grubbel. Han var av djupaste övertygelse tillgiven presbyterianernas lära, som stämde väl överens med hans anlag för svårmod, vilket fick ytterligare näring under de hårda tider hans trosfränder då hade att utstå. Ett obestyrkt rykte har från den tiden fortlevat, enligt vilket han hörde till de många, som då ville söka sin räddning undan Lauds förföljelser på andra sidan världshavet, men ett kungligt förbud skulle hindrat honom att utvandra. Men han hade överskridit sitt fyrtionde år, innan hans namn blev känt utom en trängre krets, och det var först det långa parlamentet, som skulle bereda utrymme åt hans mäktiga anlag. Likväl var det icke i de parlamentariska debatterna som han vann sitt rykte, ty han var allt annat än vältalare. Hans röst var sträv och föga välljudande, och orden tumlade huller om buller i våldsam fart från hans läppar. Ingen anade uti den sträve lantmannen med sin grova dräkt och sitt föga vårdade yttre Englands kommande behärskare.

Men Cromwell var långt mer en handlingens än en ordets man, och det var först det inbördes kriget, som skulle låta hans överlägsna egenskaper träda fram i deras fulla styrka. När hans vänner begärde en förklaring av hans bullersamma, osammanhängande föredrag, kunde han svara, att han ej ens själv alltid rätt visste vad han ville, men vad han icke ville, det visste han. I dessa ord ligger nyckeln till mycket av hans görande och låtande. För honom var den närmaste omsorgen att i nödfall med de yttersta medel avvärja den överhängande fara, som uppenbarligen hotade hans folks och hans tros frihet från konungens sida; men varthän detta motstånd skulle leda, det finge bliva en senare fråga. Ett av hans slagord var också, att ingen stiger så högt som den, som icke vet vart han går. Han kände inom sig den högre kraftens bud, som manade honom att gå vidare på den väg han beträtt utan att se sig tillbaka. Men det skarpa genomträngande förstånd, som på ett så egendomligt sätt var förenat med hans svärmiska trosiver, sade honom snart, att en strid sådan som denna icke finge föras på det lama sätt, som parlamentets ledare och fältherrar syntes anse lämpligt. För dem hägrade alltid som yttersta mål en försoning med den besegrade konungen, sedan motgången bragt honom till förnuft, och till den ändan finge han icke för djupt förödmjukas. Även Cromwell skulle nog gärna sett, om en sådan försoning varit möjlig och att det gamla engelska statsskicket kunnat befästas på frihetens grundval utan konungaättens störtande. Men hans skarpblick visade honom, vad ej de andra insågo, att den, som drager svärdet

mot sin överhet, måste kasta bort skidan. Mot en konung, som städse avvaktade ett tillfälle att bryta sitt ord, och efter varje medgivande, som nederlagen avtvungit honom, endast sökte efter en möjlighet att återtaga det, måste striden föras till slut, och slutet kunde icke bliva hans återinsättande i en makt, som han vid första läglighet skulle använda till att kräva en blodig hämnd på sina fiender, utan hans eget och hans ätts fullkomliga störtande.

Mindre av böjelse för ett republikanskt styrelsesätt än av klar insikt om omöjligheten att arbeta med ett konungadöme, som alltid skulle sträva att grunda sitt envälde på den lagbundna frihetens ruiner, föranleddes Cromwell att träda i spetsen för det nya parti av utpräglade republikaner, som nu i sin ordning tävlade med underhusets presbyterianska majoritet om makten. Liksom under hela denna strid de politiska partierna gått hand i hand med de kyrkliga, så voro även *independenterna* ursprungligen en kyrklig sekt, innan de blevo en politisk makt. De bildade så att säga den puritanska riktningens yttersta vänster, som i stället för den presbyterianska kyrkoordningen med dess högre och lägre synoder och dess fast utbildade prästvälde ville sätta ett fritt förbund av oberoende menigheter, inom vilka det allmänna prästadömet skulle råda, så att en var kunde fritt förkunna ordet, så snart han kände en inre kallelse därtill. Under det presbyterianerna inom staten nöjde sig med en stark begränsning av konungamakten och inom kyrkan med biskopsdömets ersättande av synodalförfattningen, krävde independenterna intet mindre än konungamaktens och överhusets avskaffande, republikens införande och statskyrkans ersättande med ett förbund av frimenigheter eller kongregationer. Cromwell insåg snart, att detta parti var det enda, som i striden mot konungamakten icke skulle lägga fingrarne emellan, under det de gamla presbyterianerna alltid ville hålla en bakdörr öppen till en förlikning, vars omöjlighet han klart fattade. Independenterna hade redan genomdrivit, att rättegången mot den sedan åratal fängslade Laud upptagits och den förr så myndige prelaten hade i början av 1645 blivit avrättad. Nu fortgick inom parlamentet samma förskjutning av maktens tyngdpunkt, som alltid förnyar sig i revolutionära tider. Från de konungen trogna och högkyrkan tillgivna anhängarne av en fri författning hade makten gått över till presbyterianerna, som dragit svärdet till värn mot konungen och högkyrkan men aldrig uppgivit hoppet om en förlikning. Men nu, sedan den sida, som dukat under i striden, dragit sig från parlamentet, gled makten vidare över till dem, som icke ville någon förlikning alls utan motståndarnes fullkomliga tillintetgörande.

För en man av Cromwells handlingskraftiga kynne föll det sig helt naturligt att stödja sig på detta beslutsamma parti, även om han i mycket ej

sympatiserade med det. Hans fortsatta ehuru ej alltid lyckade försök att dölja denna brist på sympati torde givit upphov till den orättvisa beskyllning för skrymteri, som riktades mot den trosstarke hjälten. För honom stod det klart, att independenternas religiösa hänförelse, som bjärt avstack mot presbyterianernas ljumhet, ensam kunde förhjälpa revolutionens sak till seger. Om kriget å ömse sidor skulle föras med legosoldater, som hade sin fördel av, att det droge ut på längden, ansåg Cromwell, att det skulle förlängas i det oändliga, tills folket i ren förtvivlan över dess elände sökte fred med konungen till varje pris. Bristen på penningar, som gjorde det svårt för den senare att underhålla sin här, uppvägdes mer än väl av hans kavaljerers krigiska utbildning och ridderliga ärelystnad. Mot konungen kunde en här av trosvittnen upptaga kampen med en helt annan kraft än en här av legoknektar. I början uppsatte Cromwell efter denna grundsats ett ryttareregemente, bildat av män, som ej behövde tjäna för soldens skull, och de framgångar han därmed vann voro så stora, att det snart beslöts att ombilda hela hären efter mönstret av vad man kallade "den nya modellen". Efter hand avlöstes legoknektarna, som voro likgiltiga för den sak de tjänade, av unga kraftiga lantmän och hantverkare, som med brinnande trosnit hängåvo sig däråt. Än mer betydde det, att Cromwell med järnhård följdriktighet genomförde den strängaste manstukt inom den här, vars ledande ande han alltmera blev. Han hade tagit Gustav Adolf och hans här till sitt mönster,

Biskop William Laud. Efter samtida målning.

och liksom den nordiske hjälten lyckades han snart göra ett slut på det råa lägerlivet med dess dryckenskap och svordomar, i vilkas ställe psalmsång, böner och predikningar allt oftare hördes bland hans krigare. Men på samma gång var han allt för klok att ej inse, att det icke är med böner allenast, som segrar vinnas. "Förtrösten uppå Gud och hållen ert krut torrt", skrev han före en av sina drabbningar på dagordern till sina krigare.

Ännu återstod en sak, innan kriget kunde föras med den kraft, som var nödig för att nå det snara slut han eftersträvade. Parlamentets härförare voro som oftast ledamöter av över- eller underhuset, och de medförde till lägret väl mycket av sina politiska vanor. Cromwell befarade ej utan fog, att parlamentet skulle på ett ödesdigert sätt lägga sig i krigsföringen. Så stort var redan hans inflytande att han kunde genomdriva ett beslut, enligt vilket alla ledamöter av parlamentet skulle nedlägga sina befäl. I spetsen för hären ställdes nu *Thomas Fairfax*, men vid sidan av denne duglige och ansedde fältherre var i själva verket Cromwell den verklige befälhavaren. Enär han själv tillhörde underhuset, hade nämligen parlamentet undantagsvis bestämt, att han skulle kvarstå vid sitt befäl.

Cromwells "järnsidor", såsom hans soldater kallades, skulle snart på ett lysande sätt stå sitt prov. Vid midsommaren 1645 stod slaget vid *Naseby*, vida mindre blodigt än slaget vid Marston Moor men vida mera avgörande. En stor del av den kungliga hären blev fången, resten blev fullständigt uppriven. Konungen nödgades nu rädda sig genom flykten. Cromwell, som först i sitt fyrtiotredje år börjat ägna sig åt studiet av krigets konst, såg härmed sitt fältherrerykte stadgat, och hans officerare, som utvalts på grund av ådagalagd skicklighet utan hänsyn till börd, hade visat sig fullt vuxna motsidans högadliga kavaljerer. Segerns icke minst värderika följd var, att konungens hela brevväxling vid hans brådskande flykt föll i segrarens händer. På det mest slående sätt kom därigenom hans dubbelhet i dagen, och parlamentet försummade icke att giva offentlighet åt hans uppdagade anslag mot sitt land och sitt folk. En del av dessa voro endast en nödvändig och så till vida naturlig följd av den falska ställning han intagit, där det ena steget obevekligt förde det andra med sig. Men även de, som ville förlåta honom mycket, ryggade tillbaka, då de funno, att han sökt förbund med främmande makter mot sitt eget land, och att han gått in på alla de fordringar, som de katolska upprorsmännen på Irland framställt, om de blott ville göra gemensam sak med honom. Härmed fick hans anseende en stöt, som det ej mer kunde hämta sig ifrån. Mången, som hittills vacklat mellan konungen och parlamentet, och ännu flere, som dragit sig från det senare, allt efter som de ytterligare riktningarna där vunno överhand, trädde nu avgjort på parla-

mentets sida. Rikets flesta fasta orter och dess andra stad Bristol föllo i segrarens våld, och konungen, som fåfängt försökt underhandla, sedan ingen längre vågade lita på hans ord, såg ingen annan utväg än att söka skydd hos sina skotska landsmän. Bland dem hade den gamla vasalltroheten mot huset Stuart vaknat till nytt liv under intrycket av konungens motgångar och den fara, varmed independenternas fullständiga seger kunde hota Skottlands och dess kyrkas självständighet. Markisen av *Montrose*, fordom en anhängare av covenantpartiet men som numera slutit sig till konungen, hade kallat de tappra keltiska stammarna eller klanerna i skotska högländerna till vapen och med dem vunnit åtskilliga segrar. Karl hoppades nu, att samma vasalltrohet och samma fruktan för Englands övermakt skulle göra sig gällande hos den skotska här, som stod på engelsk botten, om han självmant ställde sig under dess beskydd. I maj 1646 infann han sig med ett ringa följe i det skotska lägret. Skottarna mottogo honom med alla yttre ärebetygelser men voro i själva verket högst besvärade av hans närvaro, då de icke visste vad de skulle taga sig till med honom. I sitt högkvarter i Newcastle fann han snart, att hans ställning nu var föga bättre än en fånges.

Med sin flykt hade han erkänt sig besegrad, och det borgerliga kriget dog bort av sig självt. Men nu gick det som så ofta i dylika fall, att när farornas tid var förbi tog svårigheternas tid sin begynnelse. När parlamentets strid med konungen var slut, började i stället på allvar striden mot independenterna, som voro talrika inom själva underhuset men hade sitt huvudstöd i hären och dess verklige anförare Cromwell. Härvid inträffade det sällsamma, att det icke längre var parlamentet utan hären, som var folkfrihetens verkliga och säkra stöd. Närmast visade sig detta på det religiösa området. I de dagar, då svärdet talade, hade intet av de stridande trospartierna fått tid att förtrycka de andra. När Cromwell ställde upp sin här av järnsidor och utvalde den bland män, som drevos framåt av en brinnande tro, tog han det icke så noga, om denna tro följde den ena eller andra lärobyggnaden. I härens led möttes alltså män ur de många sekter, som under krigets år skjutit ny och stark växt och som nu broderligt kämpade sida vid sida för samma mål. När Cromwell utnämnde dess befäl, såg han lika litet på deras tros form, blott denna tro var stark och de förstodo konsten att föra sina män till seger. Nu var segern vunnen, och hären stod inför ett parlament, som med all iver redde sig att sätta ett presbyterianskt trostvång med ty åtföljande prästvälde i stället för det biskopliga. Cromwell hade på förhand sökt hos parlamentet utverka fördragsamhet i trossaker för sina män, men detta väckte häftigt motstånd hos presbyterianerna. I London förklarade deras präster, att de hatade och avskydde den eftersträvade to-

leransen, och förmådde stadens liktänkande borgerskap att i en inlaga till parlamentet kraftigt uttala sig däremot. Men efter den slutliga segern visade det sig omöjligt att öva trostvång mot de män, som vågat liv och blod för sitt land och dess frihet. Cromwell var i det avseendet vida höjd över reformationens troshjältar, att han var den förste, som klart och tydligt fattade samvetsfrihetens stora tanke och med sin vanliga kraft förfäktade den gent emot parlamentet. För honom var det ej längre fråga om att hysa fördrag med en villfarande lära, så länge man ej utan större skada kunde kväva den, utan det gällde att bakom de växlande formerna finna den gemensamma anden, som bland hans krigare av olika läror visat sig verksam ej blott i tro och bön utan i manlig handling.

I parlamentet hade ett par hundra platser, som stått lediga efter avgångna eller flyktade ledamöter, blivit besatta med nya män. Bland dem voro många och framstående independenter, men presbyterianerna av den gamla stammen hade ännu övertaget. Dessa voro ingalunda redobogna att gå in på Cromwells fordringar, och för att vinna ett stöd emot hären funno de sig föranlåtna att närma sig konungen. Så starka rötter hade konungadömet i det engelska statsskicket och i folkets sinnen, att konungen ännu i sin halva fångenskap var en makt att räkna med. Parlamentets fredsvillkor inneburo, att han skulle stadfästa biskopsämbetets avskaffande och presbyterialförfattningens införande utan något tal om samvetsfrihet åt sekterna samt under tjugo år lämna parlamentet makten över hären och de högre ämbetena. Men konungen såg med illa dold skadeglädje sina motståndares inbördes strid, och hela hans hopp stod nu till, att de skulle förgöra varandra, så att han åter kunde härska med enväldig makt. Med en förstockad halsstarrighet, som var vida skild från den trosstarke mannens ståndaktighet, avvisade han parlamentets tillbud. Men därmed gick han också miste om skottarnes stöd, ty sedan de fåfängt bestormat honom med böner att antaga förslaget, ville eller vågade de icke föra honom med sig till Skottland, dit de ej heller ville återvända, förrän de fått sina innestående fordringar gäldade. Med klar insikt om deras brydsamma läge erbjöd sig parlamentet att betala hela summan, som utgjorde 400.000 pund, om de utlämnade konungen. Skottarna gingo in på den icke särdeles hedrande byteshandeln och tågade i januari 1647 hem med sina penningar, under det konungen stannade kvar i parlamentets våld.

Nu började en sorglustig tävlan mellan parlamentet och hären om konungens person, och denne, som lika hjärtligt hatat båda parterna, var endast betänkt på, huru han bäst skulle draga fördel av deras tvist. Sedan parlamentet fått honom i sitt våld, hade det funnit en lämplig föreändning att

upplösa Cromwells här, som började bliva besvärlig. En ny här skulle uppsättas under renläriga officerare för att genomföra trons enhet i landet och kuva upproret på Irland. Men den gamla hären var ej hågad att låta upplösa sig för att sedan lida tvång till sina samveten, och dessutom hade den innestående sold att fordra, som parlamentet icke kunde betala, sedan det löst sig fritt från skottarna. Ehuru Cromwells krigare ingalunda voro några vanliga soldnärer, som stredo för lön, hade de dock svårt att undvara den, och såväl timliga som andliga farhågor slöto dem samman kring sin store anförare till en fast enhet, vilken genom valda ombud bildade ett slags motparlament, minst lika dugligt att leda landets öden som det stympade parlamentet i London. Under det Cromwell förberedde en omfattande och storartad plan till reform av hela det engelska samhället, beredde sig parlamentet att skjuta konungen framför sig i ett nytt borgarkrig, som denna gång skulle utkämpas mot den här, vilken nyss segrat i dess namn. Cromwell och hären uppskrämdes av ryktena härom, och en truppavdelning sändes i juni 1647 till det ställe, där konungen hölls bevakad, och förde honom plötsligt bort med sig.

Härmed hade parlamentet förlorat det övertag, som det ägt, så länge det kunnat förfoga över konungen. Å sin sida följde denne icke ovilligt med sina nya vaktare. När han frågat den befälhavande officeren, som förde bort honom, efter hans fullmakt, svarade denne, i det han pekade på sina soldater: "Den finnes bakom mig". Det oaktat blev konungen av hären behandlad med mera hänsyn än av parlamentet, som bland annat trugat honom till att bevista den presbyterianska gudstjänsten, under det hären i sträng enlighet med sina grundsatser visade aktning för hans samvetsfrihet. De förlikningsvillkor, som Cromwell och hans måg *Ireton* å härens vägnar förelade honom, voro också i själva verket billigare än parlamentets förslag. Räfsten mot dem, som bistått honom i borgarkriget, skulle ej bliva mindre sträng, men fördragsamheten i trosfrågor skulle tillåta den biskopliga kyrkan att orubbat bestå och skulle i viss mån utsträckas även till själva katolikerna. Underhuset skulle genom en ombildning, som först efter två hundra år kom till stånd, förvandlas till en bättre representation för folket, en mängd redan då föråldrade privilegier avskaffas och vittgående reformer införas i skatteväsendet och förvaltningen. Men den in i det sista lika halsstarrige Karl såg i alla dessa förslag, varmed man på ömse sidor överhopade honom, endast nya medel att hålla splitet mellan hären och parlamentet vid makt, i det han litade på, att ingendera sidan kunde uträtta något utan honom.

Huru djupt Cromwell än misstrodde honom och huru väl han än förutsåg, att konungahusets och tronens fall var det enda följdriktiga slutet på striden såg han med sin skarpblick, att även en engelsk republik, om den

skulle bestå, endast kunde bliva ett konungadöme utan konung. Han kände det såsom en bjudande plikt mot sitt land och sitt folk att icke gå till det yttersta, innan varje utväg att vinna en rimlig förlikning med konungen blivit prövad. Det var icke hans fel, att alla dessa försök blevo fruktlösa mot en konung, som endast arbetade på att ånyo sätta det inbördes kriget i gång. En frukt av detta dolda arbete var ett pöbelupplopp i London, som förmådde underhuset att åter upptaga elva ledamöter, vilka det under härens påtryckning uteslutit. En stor mängd av parlamentets independenter sökte nu sin tillflykt hos hären, som med rätta blev förbittrad över dessa anslag. Det hade varit Cromwells och härens förtjänst, att det borgerliga kriget i England förts till ett hastigt slut, under det de inbördes striderna på fastlandet varat i mansåldrar, och genom ett raskt tåg mot London hindrade de kriget att låga upp på nytt. Underhuset gav vika, uteslöt ånyo de elva och återupptog de flyktade independenterna. Men skiljaktigheten mellan den statskloke Cromwell, som ville handla efter omständigheterna, och hans här, som till varje pris ville upprätta republiken, trädde nu i öppen dag. En yttersta flygel av independenterna, de s. k. *levellers* eller jämlikhetsmännen, vilkas anarkiska böjelser hotade att göra all disciplin omöjlig, sökte påskynda en våldsam omstörtning, och Cromwell måste med järnhand återställa den rubbade manstukten. Men under tiden fortfor konungen att sköta sitt dubbla spel, och mitt under pågående underhandlingar avvek han från sin vistelseort och flydde till ön Wight, varifrån han åter av all makt strävade att tända brödrakrigets låga.

Ståthållaren på ön var emellertid Cromwell tillgiven, och Karl fann snart, att han åter var en fånge. Men hans stämplingar hade ej varit utan frukt. Skottarna lockades av konungens frikostiga löften att bevilja alla deras fordringar, på samma gång de oroades av independenternas växande makt. En stark skotsk här gick över gränsen och drog inåt England till konungens försvar, och uppror till hans förmån utbröto här och där i landet. Men Cromwell hade nu lärt känna det bottenlösa djupet av konungens falskhet och övergav hädanefter varje tanke att hålla honom uppe. Även med hans makt över hären skulle detta också varit omöjligt i följd av det raseri, som konungens dubbla spel väckte bland soldaterna. Första omsorgen var likväl att möta skottarna och nedslå resningen till konungens förmån. Med sin här drog Cromwell norrut, genombröt i augusti 1648 segerrikt skottarnas slagordning vid Preston, ryckte i sin ordning över gränsen och intågade i Edinburgh, där hans vänner nu fingo överhanden och med honom förberedde Skottlands närmare förening med England. Snart stod Cromwell åter på engelsk botten och resningsförsöken undertrycktes på alla sidor.

Bakom segrarens rygg hade parlamentet under tiden inlett underhandlingar med konungen och inbillade sig kunna leda denne efter sina syften, allt under det Karl hoppades detsamma om parlamentet och i nödfall väntade sin räddning av ett infall i England från den honom tillgivna hären på Irland. Parlamentet var betänkt på att försätta Cromwell i anklagelsetillstånd, och under den fortgående utbildningen av den presbyterianska statskyrkan vidtogos drakoniska lagar mot avvikande läror, som på det strängaste skulle kommit att drabba Cromwells krigare. Men det var icke herrarna i parlamentet med sina tal utan härens järnsidor med sina svärd, som åter gjort ett slut på det borgerliga kriget, och nu voro segrarna icke hugade att till tack därför låta sig släpas till fängelse eller död för sin religiösa tro. Cromwell var numera fullt ense med sin här, och för hans sinne, i vilket gammal germansk åskådning smälte samman med en djup och allvarlig kristen tro, stod segern över upproret såsom en gudsdom, ett utslag av försynen, mot vilket det var en synd att resa sig. Till denna synd hade konungen mer än någon annan gjort sig skyldig, och detta beseglade hans öde.

Med den oböjliga beslutsamhet, som alltid var honom egen, så snart han blivit ense med sig själv, skred Cromwell nu utan ett ögonblicks tvekan rakt emot sitt mål. En häravdelning bemäktigade sig ånyo konungens person, och parlamentet var därmed satt ur stånd att bereda sitt eget och landets fördärv genom att åter utlämna högsta makten åt honom. Men det skulle ej stanna härvid. I början av december 1648 besattes ingången till underhusets sal av krigsfolk, och Cromwells svåraste vedersakare häktades i mån som de anlände. "Med vad rätt gör ni detta?" frågade några av dem. "Med svärdets rätt", svarade en bland officerarna. När parlamentet fortfor att visa sig gensträvigt, upprepades häktningarna dagen därpå. Nu gav parlamentet efter och förklarade ledamöterna i fråga uteslutna. Återstoden, som folket kallade *rump-parlamentet* (det stympade parlamentet), bestod till det mesta av Cromwells lydiga redskap.

Karls undergång var nu oåterkalleligen besluten. Hären såg i hans förlängda liv en ständig källa till osäkerhet för landets fred. Dels under dess starka påtryckning och dels av egen övertygelse främjade Cromwell dess krav. Det stympade parlamentets underhus beslöt en anklagelse mot konungen, och när de få kvarblivna lorder, som skulle föreställa överhuset, vägrade att upptaga den, avgav underhuset en förklaring, att all makt utginge från folket och sålunda borde utövas av underhuset såsom dess rätteligen valda representation. En utomordentlig domstol av 150 ledamöter tillsattes att rannsaka och döma konungen, men endast 58 av dem inställde sig. Efter alla vanliga begrepp var den sålunda på revolutionär väg till-

komna domstolen fullkomligt olaglig. Men konungen, som stod över lagen, hade genom sin vädjan till makten själv ställt sig utom lagen, och det ödesdigra föredöme, som Elisabet givit genom att taga Maria Stuarts huvud, skulle nu bära sin första frukt. Fullt riktigt från sin ståndpunkt vägrade Karl att inlåta sig i svaromål inför en domstol, som icke ägde någon som helst laglig befogenhet att döma ett krönt huvud. I sitt sinne förblev han intill sin sista stund lika orubbligt viss om rättvisan av sin sak, och hans många edsbrott besvärade icke hans samvete, då han höll alla sina motståndare för förrädare mot deras av Gud insatta överhet, vilka han icke vore någon tro och loven skyldig. Hans domare ansträngde sig däremot med ängsligaste omsorg att iakttaga alla möjliga laga former mot en man, som de ej längre höllo för konung utan för en under de vanliga lagarna stående enskild person. Karl Stuart dömdes till döden såsom tyrann, förrädare, mördare och fiende till sitt land. Den 30 januari 1649 gick domen i verkställighet utanför slottet Whitehall i London. En maskerad bödel avhögg Karls huvud, och en annan likaledes maskerad visade det för den rysande mängden.

Cromwell såg intet ont i att låta en konungs huvud falla, som trotsat försynens dom och som det ju varit tillåtet att döda i striden, då han förde avog sköld mot sitt land. Av statsklokhet såväl som av mänsklighet synes han dock helst ha velat skona sin fånges liv, om det stått i hans makt. Nu hade Karls sorgliga slut bragt hans fel i glömska och gjort honom till martyr. Folkets nedärvda vördnad för konungens majestät väcktes till nytt liv, och med fasa och medlidande på en gång hörde det budskapet om hans död. Vida kring landet flögo sägner om den kungliga värdighet, varmed han till sist gått sitt öde tillmötes, och om hans rörande avsked från sina yngsta barn. Dessa voro nämligen kvar i England, under det drottningen flytt ur landet med de äldre barnen, bland vilka tronföljaren nu av sina trogna hyllades såsom deras rättmätige konung.

---

5. Protektorn och den engelska republiken.

Genom en rad av beslut, som under tiden näst efter konungens död följde på varandra, förklarade underhuset England för republik under åberopande av de lysande föredömena från det gamla Rom, Venedig och Nederländerna. Sedan även överhuset blivit avskaffat, betecknade det sig

självt såsom den ende rättmätige innehavaren av den från folket utgående makten, som det ämnade utöva genom ett verkställande statsråd. Men i själva verket fick det sålunda till namnet allsmäktiga underhuset dela sin makt med hären och dess fruktade anförare, vars hjälp det icke kunde undvara till skydd för den nya ordningen. Ty denna hotades alltjämt av inre fiender. I England mottog folkets stora flertal med bestörtning budskapet om den konungs sorgliga öde, vilken det aldrig älskat men dock vördat såsom bärare av det kungliga majestätet. Här höllo sig dock hans anhängare i rådvill och försagd stillhet, men i Skottland och på Irland gick det annorlunda. I Skottland hade de rådande anhängarna av Covenantet i blod kvävt en resning, som Montrose satt i gång bland höglandets trogna klaner till den frånvarande konungasonens förmån, och låtit avrätta dess anförare. Men när den unge fursten själv lämnade sin tillflyktsort i Holland och landade i Skottland, blev han likväl där såsom *Karl II* hyllad till konung, emedan de stränga presbyterianerna hoppades kunna böja hans unga sinne efter sin vilja och fruktade Cromwells och hans krigares välde värre än allt annat. På Irland hade den konungskt sinnade här, som skulle bekämpa den katolska resningen, i stället förbundit sig med dess ledare och gemensamt med dem hyllat den nye konungen.

Främst måste den irländska faran avvärjas. Sedan Cromwell kuvat ett myteri, som de ytterliga jämlikhetsmännen tillställt inom hans här, gick han över till Irland. Harmen över det skändliga blodbadet av 1641 jäste ännu i hans krigares sinnen, och gent emot de grymma mördare, som buro ansvaret därför, kände sig Cromwell såsom en med gudomligt uppdrag utrustad hämnare. I en blodig stormning intogs på hösten 1649 den lilla staden Drogheda, dess besättning, som tillbjudits fred, om den ville giva sig, fick nu till sista man springa över klingan, och större delen av stadens befolkning fick lida samma öde. Denna fruktansvärda stränghet blev ej utan verkan, ty den ingöt skräck i sinnena och förlamade all motståndskraft, så att dylika blodiga straffdomar icke vidare behövde upprepas. Snart gav sig större delen av ön med dess fasta platser under segraren, som skonade befolkningen, allt under det han med lika obeveklig stränghet förfor mot de medskyldige i 1641 års blodbad. De av dessa, som fingo behålla livet, sändes i massor över världshavet till ön Barbados i Västindien, som England besatt under Buckinghams krig med Spanien, och där de till största delen dukade under för det främmande klimatet. Den övriga befolkningen avväpnades, och när en befälhavare, som ämnade dagtinga, begärde fritt avtåg med vapen för sina soldater, svarade Cromwell, att han ju vore kommen att avväpna dem, på det landet måtte komma till ro. I de bortfördes eller för-

drivnes ställe införde han engelska och skotska nybyggare, liksom Jakob I före honom, så att den norra landsdelen Ulster från den tiden räknar en stark

Karl II som barn. Från en målning av A. van Dyck. Pinakoteket i Turin.

protestantisk befolkning, vars välstånd bjärt avsticker mot det övriga Irlands nöd. Hans avsikt lär ha varit att sålunda genom omflyttningar av befolkningen över hela ön förstärka den härskande folkstammen och dess troslära. Men andra värv kallade honom därifrån, sedan upprorets makt

var bruten, och åt Ireton överlämnades dess fullständiga kuvande. Efter ännu ett par år var allting åter lugnt på den olyckliga ön, men från den tiden blev dess lott hårdare än någonsin förut.

Under dessa tilldragelser hade den unge tronkrävaren i Skottland med mer eller mindre god smak fogat sig i alla de förödmjukelser, som de rådande puritanerna i rikt mått tillfogat honom, låtit proppa sig full med deras ändlösa predikningar, som för all framtid gåvo den lättsinnige ynglingen avsmak för deras tro, och knotande underskrivit en förklaring, som stämplade hans fader och moder såsom avgudadyrkare. Det härskande partiet, som i honom trodde sig äga en lydig skuggkonung, förfogade över en här, som fördes av erfarna fältherrar från trettioåriga kriget, i vilka Cromwell för första gången skulle finna värdiga motståndare. De båda härar, som nu skulle möta varandra, fylldes av samma trosiver och bekämpade i förstone varandra med bibelspråk, innan de grepo till svärdet. Av sina skickliga motståndare bragtes Cromwell i ett ganska svårt läge, men när de skotska predikanterna i sin blinda iver drevo sina fältherrar att lämna den fördelaktiga ställning de intagit, tillfogade han deras här den 3 september 1650 vid *Dunbar* i södra Skottland ett allvarligt nederlag, som lämnade huvudstaden Edinburgh i hans händer. Härmed var likväl icke den unge konungens makt bruten, och sedan han låtit högtidligen kröna sig till konung av Skottland, gjorde han med en ansenlig här ett djärvt infall i England. Cromwell lät honom lugnt fullfölja sitt vågstycke, till dess han uppnått *Worcester* i mellersta England, och stark i tron på försynens ledning, begagnade han årsdagen av slaget vid Dunbar den 3 september 1651 till ett anfall, som fullkomligt sprängde den kungliga hären. Karl hade vågat sig för långt bort från Skottland att kunna återvända dit, och under en följd av äventyr, dem folksägnen och dikten förhärligat, irrade han i sju veckors tid omkring bland sina trogna, som skyddade honom med fara för egna liv, innan han fann tillfälle att rädda sig över Kanalen till Frankrike.

Den hängivna trohet, som den flyktande furstens anhängare visat honom, borde hava lärt de stridande partierna, huru djupt konungadömet var rotfästat i folkets sinnen, och inför de faror, som kunde härflyta ur denna trohet, hade enighet mer än någonsin varit av nöden. Men värre än någonsin upplågade i stället den gamla tvedräkten mellan parlamentet, som i den segrande Cromwell fruktade sin blivande herre, och hären, som från parlamentets sida fruktade otack och samvetstvång såsom lön för ordningens återställande. Parlamentet gjorde räkning på understöd från flottan, som gjort goda tjänster mot de av prins Rupert ledda kaperierna, och väntade, att ett lyckosamt sjökrig skulle göra den segrande flottan till en nyttig motvikt

mot hären. Av de tvister om sjöhandeln och fiskerierna, som uppstått med Holland, begagnade det sig att inveckla landet i krig mot den mäktiga grannrepubliken. Till dessa tvister sällade sig den ovilja, som den i oktober 1651 antagna *navigationsakten* framkallat. Denna akt var ett skickligt planlagt försök att bryta Hollands hart när till monopol vordna övermakt på världshavet, vilket grundade sig på översjöhandeln med kolonierna och mellanhandeln med fastlandets stater, som nästan uteslutande bedrevs med holländska fartyg. Till förekommande härav stadgades, att främmande makters fartyg endast fingo driva handel vare sig med råvaror eller industrialster till och från eget land, under det sjöhandeln med kolonier och främmande världsdelar var uteslutande förbehållen åt engelska skepp och på fastlandets stater endast finge drivas av engelska eller vederbörande lands egna fartyg. Bakom detta lyckliga grepp, varmed ett dråpslag riktades mot Hollands välde på haven, torde ligga en Cromwell värdig statsmannatanke, under det de mera småaktiga bestämmelserna om det antal engelsmän, som borde ingå i främmande fartygs besättning, när de lade till i engelska hamnar, synas vara parlamentets eget verk. Icke förty var Cromwell, vars blick stadigt riktades mot högre mål, ingalunda böjd för ett krig mellan de båda protestantiska sjömakterna. Mot hans vilja kom det likväl därtill, då de båda flottorna liksom av en tillfällighet 1652 drabbade samman i Engelska kanalen. I en följd av skarpa sjöstrider mätte den holländska flottan, förd av prövade sjöhjältar såsom en Tromp och en *Ruyter*, sina krafter med den engelska, som fördes av en f. d. lantofficer vid namn *Blake*, med den påföljd, att den sistnämnda behöll överhanden. Omsider såg sig det styvsinta Holland i april 1654 nödgat till en ogynnsam fred, vari det erkände navigationsakten och förband sig att avstå från allt understöd åt den förjagade konungaätten samt att utestänga huset Oranien från allt inflytande på statsärendena. Detta krig var ett märkligt tecken till, att en ny tid inbrutit, då de gamla troskrigen skulle ersättas av nya strider om övervikten på världshaven och jämvikten på fastlandet.

Men innan freden slöts, hade åter märkliga händelser timat i England. Den ömsesidiga misstron höll fortfarande parlamentet och hären med dess store fältherre i harnesk mot varandra, och ingendera vågade nedlägga striden av fruktan för egen säkerhet. Härens krigsråd bildade fortfarande ett slags motparlament, långt mera insiktsfullt och av folket mera aktat än rumpparlamentet, och från det förra utgingo under Cromwells ledning en följd av djuptänkta och vittgående reformförslag, av vilka några först i våra dagar blivit genomförda. Men parlamentet avvisade dem alla och syntes blott betänkt på att trygga sin egen säkerhet genom att i det oändliga förlänga

sin tillvaro. Allt ifrån sina första segrar hade hären genom sitt krigsråd stadigt fordrat parlamentets upplösning och nyval enligt en ändrad vallag med utsträckt valrätt och rättvisare fördelning av valkretsarna. Men parlamentet avvisade alla dessa förslag och klängde sig fast vid makten med den seghet, som endast farhågan för egen frihet, kanske egna liv, ingiver. Till en tid visade det sig benäget att låta sig upplösas efter tre år, men snart ångrade det sig och började å sin sida utarbeta en vallag, som i kommande parlament skulle försäkra dess egna ledamöter om säte för livstiden utan alla omval. Det hade avskaffat det aristokratiska överhuset men ville nu insätta sig själv såsom en oligarki med livsvarig makt. Under tiden hemföll det mer och mer åt besticklighet och andra missbruk, som plägar åtfölja den över hövan utsträckta makten men vilkas omfattning partihatet dock torde ha överdrivit. Cromwell förhandlade med dess ledare, sir Henry Vane, om upplösningen, och denne visade sig i början tillmötesgående. Men en vacker dag förnam övergeneralen, att parlamentet ämnade honom oåtspord fatta beslut om den vallag, som skulle befästa dess övervälde. Nu eller aldrig måste ett avgörande steg tagas, om det icke skulle bliva för sent. I det yttersta hade Cromwell tvekat att förgripa sig på den församling, som efter alla stympningar dock fortfor att vara folkets representation, men sedan han en gång

Robert Blake. Efter samtida målning. Riksbiblioteket, Stockholm.

fattat sitt beslut, slog han till utan ett ögonblicks tvekan. I spetsen för en trupp soldater begav sig Cromwell den 20 april 1653 till parlamentets sal. Krigsfolket fick stanna utanför, och själv satte sig övergeneralen, iklädd en tarvlig dräkt utan några värdighetstecken, på sin vanliga plats i salen. Ännu dröjde han i det sista att taga det avgörande steget, men när huset redde sig att rösta om vallagen, reste han sig och tog ordet. På sitt vanliga osammanhängande och grovkorniga språk överhopade han huset med en skur av förebråelser, och sedan han uppräknat dess syndaregister, inkallade han soldaterna. "I kallen eder ett parlament", utbröt han häftigt, "men Herren haver satt eder ett mål före, I skolen icke sitta här längre utan giva rum för bättre män, I ären intet parlament mer." En del medlemmar togo i hast till flykten, men andra, bland dem talmannen, vars klubba övergeneralen bemäktigat sig, utfördes med lindrigt våld. Efter dem sände Cromwell några mustiga glåpord, som dock mindre betecknade deras missbruk av sin politiska makt än deras sedliga vandel, som ej höll provet inför den strängt allvarlige sededomaren. Så blev i en handvändning återstoden av det fordom så mäktiga långa parlamentet upplöst. Men om dess ledamöter hyst någon ängslan för sin frihet och sina liv, fingo de snart inse sitt misstag, ty sedan de väl blivit utförda, krökte ingen ett hår på deras huvuden.

Även det styrande statsrådet förklarades upplöst, och Cromwell lät icke hejda sig av det stolta svar dess ordförande gav honom, att han misstoge sig, om han trodde att parlamentet vore upplöst, ty ingen makt i världen utom parlamentet självt kunde upplösa det. Men om härmed den fredliga statskuppen var fullbordad utan att en enda droppe blod flutit, så återstod för övergeneralen den vida svårare uppgiften att på lagens grund dana en ny tingens ordning, sedan ingen laglig myndighet mer fanns, i vars namn statens tjänare kunde utöva sina uppdrag. Långt ifrån att sträva efter en militärisk diktatur var det Cromwells högsta önskan att få lägga en fast grund för en dylik lagbunden ordning. I brist på bättre valde han en utväg, som stämde väl överens med hans svärmiska trosnit men som därför icke var mindre egendomlig. Han vågade icke låta utvälja ett nytt parlament efter den gamla vallagen med dess brokigt sammansatta valmanskår och ytterligt ojämt fördelade valkretsar, emedan han befarade, att det endast skulle bliva en kopia av det långa parlamentet. Men en ny vallag kunde endast stiftas av parlamentet självt, och detta var upplöst. I stället lät han genom det nya statsråd av militära och civila ledamöter som han tillsatt, upprätta listor på omkring 150 gudfruktiga män från olika landsändar, vilka inkallades för att under högst femton månader göra tjänst såsom ett slags nödparlament. Det var en församling av utvalda och heliga, vilkas sammankomster sna-

rast liknade bönemöten, där man talade i predikoton och slog omkring sig med bibelspråk. Folket gjorde sig lustigt över ledamöternas gudeliga åthävor och över de bibliska valspråk, som de fogade till sina namn. En kallade sig sålunda *Dödasynden Pimple*, en annan *Görfrid Heaton*, en tredje *Setillattduickefaller Stringer*, en fjärde *Gråticke Billing*, en femte *Kämpatronsgodakamp White* o. s. v. Den mest inflytelserike bland dess ledamöter var den till talman utsedde läderhandlaren *Prisagud Barebone*, efter vilken folket döpte församlingen till Bareboneparlamentet. En broder till honom kallade sig *Omkristusickedöttförossvorevievigtfördömda Barebone*.

Men med dessa i ögonen fallande löjligheter var icke församlingens karaktär uttömd. Med renaste allvar och en aktningsvärd arbetsiver grep den sig an med att bota samhällets brister. I samråd med Cromwell sökte den genomföra förenklingar och besparingar i förvaltningen, indragning av överflödiga ämbeten och förbättringar i lagstiftningen, syftande att sammanföra den ytterligt invecklade mångfalden av lagar och författningar i en gemensam och systematiskt ordnad lagbok — ett mål, som ännu icke blivit uppnått i England. Samvetsfrihet för alla tryggades, dock med vissa inskränkningar för katoliker, vilka ännu i kraft av sin tro måste vara den protestantiska statens fiender, och högkyrkliga, vilka såsom konungens anhängare ansågos farliga för den nya ordningen. En mängd föråldrade privilegier förklarades avskaffade, och församlingen strävade att med upphävande av adelns patronatsrätt genomföra grundsatsen om prästerliga tjänsters tillsättande genom val. Men dessa i många förhållanden ingripande förändringar upptogos av dem, vilka närmast berördes därav, såsom lika många ingrepp i den enskilda äganderätten. Församlingen lät sig ej avskräckas därav utan fortsatte i allt lugn sitt reformarbete, och snart såg det ut som om den icke ämnade nöja sig med mindre än en social revolution. Farhågan var icke ogrundad, ty bland församlingen funnos många svärmandar, vilka ivrade för en idealstat på strängt religiös grund i avvaktan på det tusenåriga riket, om vars snara tillkommelse de voro fullt förvissade. Med sådant folk kunde en man av Cromwells kynne icke längre draga jämnt, och han fann till sin grämelse, att hans svärmiska trosnit lett hans praktiska förstånd på avvägar, när han lät förmå sig att inkalla denna församling. Med hans goda minne samlades en dag i december 1653 dess mera besinningsfulla ledamöter, som fruktade att överflyglas av fantasterna, något före den vanliga överläggningstiden och fattade i hast ett beslut, enligt vilket församlingen nedlade sin makt i Cromwells händer. När de försenade ledamöterna ankommo till underhusets samlingssal, efter det de under allehanda förevändningar blivit uppehållna på vägen, funno de ingångarna be-

satta av krigsfolk. "Vad ämnen I göra här?" sporde dem den befälhavande översten. "Vi ämna söka Herran", blev svaret. "Då gån I vilse, ty här har han icke varit på många år", sade översten och visade bort dem.

Så hade detta försök att befästa den av Cromwell med sådan iver eftersträvade lagbundna samhällsordningen strandat, och han såg sig åter hänvisad till sin faktiska makt med hären såsom stöd. Men denna makt kände han såsom honom anförtrodd av försynen, som givit honom seger åt folkets sak, och enligt den stränga reformerta läran om förutbestämmelsen kände han sig såsom en av de utvalde, vilka intet kan hindra på deras av den gudomliga nåden utstakade väg. Han tillkallade åter sitt krigsråd, hans gamla statskloka motparlament, och under hans ledning utarbetade detta ett instrument för regeringen eller vad som i Sverige skulle kallas en regeringsform. Enligt denna uppdrogs den verkställande makten åt en *Lord Protector* eller riksföreståndare, som skulle innehava ett statsöverhuvuds vanliga befogenheter, hava rätt att börja krig och sluta fred men icke äga vetorätt mot parlamentets beslut. Rätten att bevilja skatter och stifta lagar tillkom ett parlament, som bestod av en kammare med 400 ledamöter, utsedda efter den vidsträckta valrätt och i de nybildade valkretsar, som Cromwell så länge förgäves påyrkat. Den 16 december 1653 insattes Cromwell högtidligt i sitt nya ämbete som republikens förste protektor.

Härmed syntes omsider den nya ordningen till sitt bestånd fast tryggad, om än ej efter stränga engelska begrepp lagligen grundad. Folket mottog dess stadfästelse med en känsla av lättnad, ty alla visste, att Cromwells fasta hand skulle trygga ordning och säkerhet, på samma gång han strängt skulle vaka över personlig frihet och samvetsfrihet. Europas övriga makter, även de som visat sig mest upprörda över Karl I:s våldsamma död, erkände villigt den nya ordningen, och flera av dem strävade ivrigt efter förbund med Cromwell. I själva verket härskade han nu med mer än kunglig makt och myndighet, och en större man än han har varken förr eller senare styrt det brittiska väldets öden. Englands närmare förening med Skottland och Irland till ett enda rike genomfördes av honom. Men så länge ännu intet parlament var samlat voro de fortfarande utkrävda skatterna olagliga, och han lät sig därför angeläget vara att skrida till val av det nya parlamentet.

Valen voro fullkomligt fria, och i det nya huset, som sammanträdde 1654 på den i Cromwells historia så minnesvärda 3 september, sutto därför en mängd uppenbara fiender till Cromwells statskonst och till honom själv. Å ena sidan funnos där gamla ledamöter av det långa parlamentet, som envist fasthöllo vid, att detta parlament aldrig blivit lagligen upplöst och borde betraktas såsom ännu bestående. Å andra sidan sutto där ett antal

svärmandar och jämlikhetsmän, som fortforo att drömma om sitt tusenåriga rike och som i protektorn sågo en Antikrist, en syndens människa, som endast strävade efter att grunda sitt eget herradöme i ett nytt Babel, lika ogudaktigt som det konungadöme han nyss störtat. Båda dessa ytterligheter förenade sig med de många, vilka misstänkte, att den man, som först våldsamt rensat och sedan formligen sprängt det långa parlamentet samt därefter med en illa maskerad kupp skingrat Barebone-parlamentet, icke skulle vara särdeles mån att skydda den nya församlingens lagliga frihet. Cromwells sträva, befallande härskarlynne, som icke gärna tålde några motsägelser, och den motvilja, som han öppet visade, när församlingen på ett ofta allt annat än statsmannalikt sätt ville stöpa om hans reformarbete, kunde giva skälig anledning till dylika misstankar. Så kom det till, att just dessa misstankar mot Cromwells förmenta strävan efter envälde drevo honom att bliva envåldsherre mot sin vilja. Den nya ordningen var icke så fast tryggad, att den tillät några parlamentariska experiment, som kunde sätta dess bestånd i fara. I januari 1655 upplöste Cromwell det nya parlamentet, innan den i regeringsformen stadgade tiden för dess samvaro ännu lupit till ända. Än en gång såg sig protektorn hänvisad till sin militära makt, och det blev den mans öde, vars högsta önskan var att fast grunda sitt folks lagbundna frihet, att han nu måste stödja sin makt på ett militärvälde, strängare än Karl I:s envälde och uppehållet med skatter, långt drygare än dem konungen på olaga vägar utkrävt.

Folket kände militärväldets tryck men insåg ej de orsaker, som gjorde det oundvikligt, och bar det därför med bittert knot. Misströstan om möjligheten att bygga den nya ordningen på laglig grund drev allt flere av frihetens vänner över bland konungadömets anhängare, och upprepade sammansvärjningar måste kvävas i blod. En tryckt stämning bredde sig över landet och närdes av de heligas fientlighet mot all oskyldig glädje. Under de år, som förflutit efter det högkyrkans makt blivit bruten, hade puritaner och independenter med fanatiskt raseri vänt sig mot alla minnen från den gamla tiden, nedbrutit de kors, som ännu här och där stodo kvar vid vägarna, och igenfyllt de heliga källor, som ganska ofta även voro läkedomsbringande hälsokällor men som av folket omfattades med en vördnad, vari ivrarna sågo ett djävulskt avguderi. Enligt deras sinne förbjödos en mängd folknöjen såsom kappränningar, boxningar, tuppfäktningar o. d., som av ålder varit och ännu äro omtyckta i England men i vilka protektorn såg gynnsamma tillfällen för orostiftare att fiska i grumligt vatten. Men den stränghet, varmed Cromwells generaler å hans vägnar utövade sin makt, slog icke över i grymhet, och sällan eller aldrig har väl en revolution krävt så få blodiga

offer bland övervunna motståndare. På samma gång hade den inre ordningen sällan eller aldrig övervakats med sådan fasthet, och ett lugn inträdde, vilket tillät åkerbruk och näringar att höja sig till en blomstring, som de icke på länge nått. Ännu långt efter protektorns död kunde hans bittraste motståndare med oskrymtad aktning erkänna den ordning och det välstånd, som landet ägt under hans dagar.

Mitt under de svåra förhållanden, som protektorn hade att kämpa med i det inre, tillät honom dock Englands nyvunna styrka att driva en storartad politik i det yttre. Makterna insågo snart vad denna styrka var värd och tävlade om Englands förbund och dess store behärskares ynnest. Den första fastlandsmakt, som slöt förbund med republiken, hade varit Sverige, där den åldrande Oxenstierna med alla sina konungsliga och aristokratiska böjelser dock i Cromwell erkände en själsfrände och en främjare av gemensamma syften. Förbundet befästes ytterligare under Karl X Gustav, vars makt Cromwell önskade utvidga på bekostnad av det katolska Polen och kejsardömet, på samma gång han av Sverige väntade sig fördelar för Englands östersjöhandel. För den bästa delen av Englands folk hade dess underlåtenhet att bistå sina trosbröder i trettioåriga kriget känts såsom en bitter förödmjukelse, vilken i hög grad påskyndat konungahusets fall. Men få eller ingen torde ha känt denna nationella skam så djupt som Cromwell, och i besittning av makten blev det hans högsta mål att avtvå den genom att upptaga och till det yttersta fullfölja Gustav Adolfs verk. I en tid, då trosivern på fastlandet redan slocknat, gjorde sig Cromwell redo att träda upp såsom en protestantismens kämpe mot de katolska makterna. Till den ändan gjorde han vad han kunde för att bringa till stånd det förbund mellan alla protestantiska makter, som reformationens största män från Coligny till Gustav Adolf drömt om. Han påskyndade freden med Holland (se sid. 75) utan att enligt den engelska handelsavundens önskan driva den mäktige medtävlarens förödmjukelse så långt, att vänskap och förbund för all framtid blivit omöjliga. Genom hans bemedling hindrades Sverige att till det yttersta fullfölja sina segrar över Danmark (se sid. 103), ty han önskade försona de nordiska brödrafolken och vända deras vapen emot kejsaren, vars makt han ingalunda ansåg tillräckligt bruten genom westfaliska freden, som lämnat i katolikernas våld så mycket av vad de rövat från hans protestantiska trosfränder. Ett förbund mellan de engelska och holländska republikerna, de nordiska rikena och de tyska protestanterna syntes honom i stånd att bestämma över Europas öden och förändra dess utseende.

I full enlighet med denna tankegång framstod för den gamle troskämpen det spanska väldet ännu i dess förfall såsom hans tros farligaste fiende,

vars makt först av allt måste brytas. Minnena från Armadans tider voro ännu ej förgätna i England, men efter Elisabets död hade kampen mot trosfienden försummats, och nu kände Cromwell det såsom sin plikt både som kristen och som engelsk statsman att börja den på nytt. Men denna kamp var även en strid om herraväldet på haven. Enskilda engelska äventyrare hade följt holländarnes föredöme och satt sig fast på de av Spanien försummade små öarna i Västindien, varifrån de drevo en vinstgivande, med sjöröveri förenad smyghandel på de spanska kolonierna och där de efter dessas mönster upprättade plantager, där en inbringande odling av sockerrör, tobak m. m. drevs genom negerslavar från Afrika. Protektorn krävde nu för sitt folk rätt att handla på det spanska Amerika utan att därvid lida intrång av den spanska inkvisitionen. Spaniens sändebud svarade stolt, att det vore att kräva hans herres båda ögon. Utan att krig var förklarat utbröto fientligheter i de västindiska farvattnen, där ett misslyckat anfall på San Domingo — Columbus' gamla Hispaniola — 1655 efterföljdes av engelsmännens erövring av Jamaica, utgångspunkten för deras blivande välde i dessa ängder.

Ännu djärvare var ett annat företag till havs, som tydligare än något annat visade hur tiderna förändrat sig. En följd av det fientliga förhållandet till Spanien var, att protektorn närmade sig Frankrike, med vilket Spanien fortfarande låg i krig. Första frukten av denna vänskap skulle visa sig, då det protestantiska Europa upprördes av den förföljelse, som hertigen av Savoyen låtit övergå valdenserna. Sedan århundraden hade dessa levat ett stilla, fredligt liv i sina ensliga alpdalar, men de hade hämtat ny styrka genom reformationen och vunnit stöd hos sina trosfränder i Schweiz. Savoyens hertig hade funnit tiden lämplig att söka återföra dem till påveläran, och när de ej ville lyssna till munkarnes predikningar, efterföljdes dessa av soldater. Med martyrers kristliga mod buro de förföljda sina lidanden, men protektorn, som nu kände sig såsom protestantismens värn mot de påviske över hela Europa, beslöt att göra en ände på deras förtryck. År 1655 seglade en engelsk flotta under sjöhjälten Blake, holländarnes besegrare, genom Gibraltars sund in i Medelhavet. Hans första värv blev där att tukta barbareskernas sjörövare, som under Karl I:s tid gjort strandhugg på Englands kuster men som nu äntligen på allvar fingo känna en kristen sjömakts tuktande hand. I Rom darrade påven själv på sin tron för ett besök av den kätterske hjälten, då hans flotta visade sig i en olycksbådande närhet utanför Civita Vecchias hamn. Men om protektorn verkligen umgåtts med den djärva planen att träffa påvemakten i dess egen huvudstad, så kan detta icke hava varit lägligt för det fortfarande av en kardinal styrda Frank-

rike. När Blake vände sin flotta mot norr för att öva tryck på hertigen av Savoyen till valdensernas förmån, gick därför kardinal Mazarin med nöje till mötes Cromwells önskan, att han skulle understödja dennes fordringar i Savoyen. Hertigen, som dessutom såg sig hotad av de schweiziska protestanterna, gav efter, och på denna sida kom det icke till vidare fientligheter. Men i de spanska farvattnen utom Europa fortsattes sjökriget, till dess det avstannade efter Blakes död 1657. Det hade emellertid varit tillräckligt att varaktigt grunda Englands kommande herravälde på haven. På fastlandet förde fiendskapen med Spanien Cromwell allt närmare till Frankrike, och i förening med dess här övergick han till ett anfall på spanska Nederländerna, där erövringen av Dunkerque 1658 till grannarnes oro syntes förbereda ett nytt engelskt välde på fastlandet.

Men under det protektorn genom sina framgångar bortom haven upphävde sig till Europas skiljedomare, var han icke i stånd att inom eget land sörja för egen säkerhet. Oviljan mot hans envälde gav sig luft i en oavbruten följd av sammansvärjningar mot hans liv, som gjorde hans fordom öppna och frimodiga lynne allt mera misstänksamt och dystert. För honom själv fortfor hans envåldsmakt att stå som en tillfällig diktatur, på vilken han till varje pris måste göra ett slut. Att upptaga skatter utan parlamentet förblev honom olidligt, och nu krävde de utländska krigen nya pålagor, som gjorde ett parlament nödvändigt, även om Cromwell ej själv önskat det. Giltigheten av valen till parlamentet skulle enligt regeringsformen granskas av det riksråd, med vars hjälp protektorn utövade styrelsen, och rådet ägde därvid utesluta dem, som icke ansågos gudfruktiga eller välsinnade mot den nya ordningen. Förra gången hade denna rätt endast i sällsynta fall begagnats, men Cromwells tilltagande misstänksamhet och de svårigheter, som det förra parlamentet berett honom, förmådde honom denna gång att låta rådet med yttersta stränghet utföra sin gallring, så att ett hundratal av de nyvalda ledamöterna uteslötos. Sålunda stympat sammanträdde Cromwells andra parlament i september 1656 och mottogs med en framställning av landets förhållande till främmande makter och de förpliktelser, som ålades republiken av dess ställning såsom en protestantisk stormakt. Parlamentet lade denna gång inga hinder i vägen för Cromwells storslagna statskonst och åtog sig villigt de nya pålagor, som kriget fordrade. Men det avvisade bestämt protektorns förslag rörande militärväldets fortvaro, varefter han i sin ordning gav vika och upphävde den olagliga makt, som han tills vidare uppdragit åt sina generaler. Samarbetet mellan protektorn och parlamentet gick därefter bättre för sig, och bland nya reformer, som därav blevo frukten, må nämnas införande av ett ordnat postväsen över hela

landet. Parlamentet kunde likväl icke frigöra sig från sin fruktan för protektorns makt, och för att befria sig därifrån tillgrep det en sällsam utväg. Med eller utan Cromwells goda minne tillbjöd det honom kronan såsom det förenade Storbritanniens konung. Närmaste grunden härtill var, att han såsom konung väntades skola känna sig mera bunden av författningen och landets gamla rättssedvänjor än såsom protektor. Ärelystna drömmar torde i dessa dagar hava föregycklat den forne ringa lantmannens sinne, och mer än en människa skulle han varit, om han ej till en tid känt maktens lockelser. Under de år som gått hade han fått röna, huru svårt det var att grunda en republik i ett kungligt land. Men mellan honom och kronan stod hans gamla här, dessa stränga republikaner, som med honom delat goda och onda dagar och som nu med ovilja hörde, att frihetens grundläggare ville bliva dess omstörtare. Cromwell förutsåg, att härens avfall skulle undanrycka honom hans bästa stöd, och hans fasta tro på den gudomliga viljans fingervisningar lät honom i försynens dom över den fallna konungaätten även se en avgörande dom över själva konungadömet. Efter en svår inre strid avvisade han parlamentets lysande tillbud men antog i stället några ändringar i regeringsformen, som det föreslagit och som i själva verket gjorde honom till en okrönt konung.

För andra gången lät han högtidligen inviga sig i sitt livsvariga ämbete såsom protektor, och hans makt syntes nu fastare tryggad än någonsin förut, allt under det Englands anseende i utlandet var i ständigt stigande. Men i det inre ville oron icke lägga sig, och de aldrig upphörande anslagen mot hans liv fördystrade mer och mer hans lynne. Endast i kretsen av sin familj, som han styrde såsom en älskad och vördad husfader likt den svenske Gustav Vasa, kunde han finna några ögonblicks ro. När parlamentet efter någon tids ledighet åter sammanträdde, kände han sig likväl stark nog att medgiva de uteslutna ledamöterna rätt att intaga sina säten. Men dessa antogo detta medgivande såsom en svaghet, liksom de i Cromwells avböjande av kronan endast funno en nödtvungen eftergift för folkmakten, och starka i känslan av sin rätt såsom folkets valda ombud, togo de med oförminskad envishet och om möjligt ökad kortsynthet åter upp sitt gamla motstånd mot honom. Närmaste anledningen härtill var, att han i enlighet med den ändrade författningen och landets urgamla hävd utnämnt ett överhus, där män ur den gamla adeln fått säte bredvid rättslärda och andra framstående medborgare. Häri sågo hans fiender ett försök att återställa det forna adelsväldet och med dess hjälp förbereda ett nytt envälde. Cromwells starka själ förmådde ej längre uthärda den aldrig upphörande spänningen, och denna sista stöt bragte honom alldeles ur jämvikt. Under ett av de anfall av raseri, som numera allt

oftare återkommo hos honom, förklarade han i februari 1658 parlamentet upplöst, i det han bad Gud döma mellan honom och det.

Detta var hans sista kraftansträngning. Hären gav honom villigt sitt stöd, så länge den såg tvisten med parlamentet hindra honom att sträva efter kronan, och folket brydde sig föga om de täta rubbningarna i styrelsen, så länge välmågan tilltog, en mönstergill ordning var rådande och rättvisan handhades av de yppersta domare. Men Cromwells jättekrafter härdade ej längre ut under de övermänskliga ansträngningar, som han pålade sig under sitt aldrig vilande arbete för landets väl, och hans länge stålsatta nerver gåvo omsider vika inför den ständiga spänningen och oron för hans liv. Husliga sorger och smärtan över kära anhörigas död tillstötte, och på sommaren 1658 nedlades den förr så starke mannen på den sjukbädd, som han ej mer skulle lämna. Ännu kände han ej på långt när sitt verk färdigt och förutsåg tydligt, att hans död skulle störta landet i ett fullständigt virrvarr. Med sin fasta tro kunde han ej fatta, att försynen skulle kalla honom bort från halvgjord gärning, och i det yttersta brottades hans starka ande med den annalkande döden. I feberyra ropade han till de kringstående läkarne, att han visste, att han icke skulle dö, ty han kände sanningen i Guds svar på folkets böner. Över hela landet höjdes från alla, som nitälskade för dess bästa, evad de eljest voro vänner eller fiender, varma böner för hans vederfående. Men döden fullbordade allt mera sitt förstörelseverk, och till sist kunde Cromwell ej undgå att märka, att hans tid var all. "Jag skulle gärna vilja leva", mumlade den döende mannen, "för att kunna vara Gud och hans folk till tjänst, men mitt verk är slut! — Dock, Gud skall vara med sitt folk." Till några präster, som bådo omkring honom, ställde han den frågan, om det vore säkert, att den, som Gud en gång utvalt, aldrig kunde bliva helt och hållet förkastad. Enligt sin lära gåvo de ett jakande svar, och han utropade nöjd: "Väl mig då! Det vet jag förvisso, att en gång har jag varit i nådastånd et." Hans sinnesro blev allt mera upphöjd i mån som hans krafter avtogo. Där ute röt stormen, husen skakade i sina grundvalar och de väldigaste träd bräcktes som strå. Den 3 september 1658, årsdagen av hans båda största segrar, skildes Oliver Cromwell från det jordiska livet.

Cromwell hade icke gjort bruk av sin författningsenliga rätt att utnämna sin efterträdare. Men så djup var ännu vördnaden för den store mannens minne, att rådet trodde sig uppfylla hans sista önskan genom att till protektor nämna hans äldste efterlevande son, *Richard Cromwell.* Denne man var en helt vanlig människa, ingalunda vuxen att upptaga sin ärorike faders mantel. Ett glatt ungdomsliv och några offentliga uppdrag, som Oliver förskaffat sin son, gåvo ej tillräcklig förberedelse för protektorns svåra värv.

Liksom under de gamla konungarna skulle ett nyvalt parlament möta statens nya överhuvud. Men denne och hans råd begingo det oförlåtliga felet att i trots av den nya författningen låta parlamentet utses enligt den gamla vallagen, och en av Cromwells största och bästa reformer var därmed given till spillo, på samma gång gärdet var uppgivet för nya olagligheter. Det nyvalda parlamentet samlades i januari 1659 och började genast liksom av gammal vana tvista med hären. Den senare ville icke erkänna den i krigssaker oförfarne nye protektorn som sin högste befälhavare, vilket han enligt författningen borde vara, men parlamentet fruktade, att en särskild övergeneral skulle bruka hären mot dess frihet. För att hären ej i alla fall skulle tillåta sig en statskupp, såg Richard ingen annan utväg än att upplösa parlamentet. Men något parlament måste dock finnas, och hären förmådde den svage protektorn att åter inkalla de få kvarlevande ledamöterna av det långa parlamentet, vilket sålunda likt en gengångare återvände till ett skuggliv. När parlamentet gjorde min av att bruka sin makt mot den unge protektorn, kände denne sig överflödig och nedlade i maj 1659 frivilligt sitt ämbete. Sonen av den allsmäktige härskare, som kunnat slösa Englands alla rikedomar på sina anhöriga, om han det velat, levde därefter i många år utrikes under bekymmersamma ekonomiska förhållanden men återvände därefter till England, där han levde bortglömd av världen ända till 1712.

Med hans avgång var staten utan erkänt lagligt överhuvud, och förhållandena närmade sig allt mera till anarki. Återstoden av det forna rumpparlamentet hade svårt att glömma den del hären tagit i dess våldsamma upplösning, och hären fogade sig lika ovilligt i parlamentets styrelse. Ingen bland de ledande männen å ömse sidor, *Henry Vane* och *Haslerigh* i parlamentet, generalerna *Lambert* och *Fleetwood* inom hären, ägde nog anseende att tillägna sig högsta ledningen. En allmän förvirring höll på att inträda, och de vildaste projekt korsade varandra, under det hos menige man den övertygelsen allt mer vann insteg, att republikens tid var ute och återgång till konungadömet landets enda räddning. General *George Monk* (se sid. 93), en skicklig partigängare, som från konungens sida gått över till parlamentet och under Cromwell tjänat i Skottland men som kanske känt sin ärelystnad sviken, då han ej själv kallats till protektor, beslöt nu taga landets öde i egna händer och ryckte vid nyårstiden 1660 med den skotska hären över engelska gränsen, innan Lambert hann förekomma honom. Utan motstånd eller blodspillan drog han genom landet och tågade i februari in i London, där han upphävde sig till skiljedomare i en tvist mellan parlamentet och stadens styrelse, som ökat den allmänna oredan, och gjorde sig till tolk för folkets önskan

om ett fritt valt parlament. Han fick säte i rådet och bedrev det så, att de 1648 uteslutna ledamöterna ånyo fingo inträda i parlamentet. Med deras hjälp förmådde han äntligen det långa parlamentet att i mars månad 1660 efter tjugo års tillvaro förklara sig upplöst. Ett nytt parlament valdes och samlades i slutet av april.

Nu var det så långt kommet, att knappast en enda röst höjde sig mot konungadömets återställande. Den unge Karl II utfärdade från Breda i Holland en förklaring, vari han utlovade allmän samvetsfrihet och skydd för den protestantiska läran, amnesti för alla utan andra undantag än parlamentet självt kunde bestämma samt utbetalning av härens innestående sold. Så svag var nu de makthavandes ställning, att de funno rådligast att nöja sig härmed, ehuru förtänksamma män bakom denna svävande förklaring anade faror för landets frihet. Monk hade väl helst behållit makten för egen räkning men höll god min och beredde sig att mottaga den kungliga belöning, som väntade tronens återställare. En flotta avhämtade den unge fursten och förde honom över till hans fädernerike. Den republikanska frihetens vänner fogade sig undergivet i det oundvikliga, och endast Lambert försökte en misslyckad resning. Men även bland konungadömets anhängare funnos många, som omfattat det med nästan religiös trohet, och sånger hade bland folket sjungits om de tider, då "konungen skulle njuta sitt eget igen". Med obeskrivlig hänförelse hälsade dessa den nye härskaren av Guds nåde, då han den 29 maj 1660 på sin trettioåriga födelsedag drog in i London, och jublet ökades av de bullrande skaror, som i en stor stad alltid göra sig hörda vid ett kungligt intåg. Karl hade tidigt lärt av livet, och med sitt vanliga lättsinne visade han, huru mycket han aktade deras jubel värt. Han sade, att det såg ut som det blott vore hans eget fel, att han ej förr kommit tillbaka, ty sedan han satt foten på engelsk jord, hade han ej mött någon, som ej sagt sig längta efter honom.

Så hade den stora engelska frihetsrörelsen fullbordat sitt kretslopp från konungadöme till konungadöme. De väldiga tilldragelser, som skakat nationen i dess djupaste livsrötter, hade tydligtvis ej kunnat undgå att öva en djupt ingripande verkan på hela dess andliga liv. Det tungsinta allvar, som under de första Stuartarne efterföljt det friska, glada livet i Elisabets England, hade, som vi sett, slagit över i en frånstötande puritansk strävhet, som med bistert groll bröt staven över de oskyldigaste nöjen såsom djävulska bländverk och lockelser till syndens väg. Puritanismens tidsålder företer den mest förunderliga blandning av dystert världsförakt och levande frihetskärlek. Intresset för tidens högsta frågor, som väcktes och närdes av de väldig brytningarna, gav sig luft i en mängd flygskrifter, som hittills i varje land

Karl II, konung av Storbritannien. Efter ett samtida kopparstick av P. Vanderbanc.

saknat motstycke. Från denna tid börjar pressen bliva en med varje mansålder växande makt i det engelska samhällslivet. Över det brokiga vimlet av de flygskrifter, som utsändes av män ur olika läger, vilka ej sällan med stor talang men oftare med ännu större skärpa förfäktade var sina åsikter, höjde

sig vida de snillrika alster, i vilka den unge *John Milton* förde frihetens talan och med vilka han varaktigt befäste sitt anseende såsom politisk skriftställare, långt innan han grundade sitt världsrykte som skald.

Född den 6 december 1608 i London av en upplyst och aktad släkt, hade den unge Milton med lysande utmärkelse fullbordat sina studier vid Cambridges universitet och under några års vistelse i det välburgna fädernehemmet på ett högst lovande sätt börjat sin bana såsom diktare. I hans själ smälte en gedigen humanistisk bildning samman till ett harmoniskt helt med en djup och allvarlig puritansk fromhet. Från en resa till Italien, vilket var honom kärt såsom diktens och konstens hemland, kallades han hem av ryktet om det stundande borgerliga kriget och intog med hänförelse sitt rum i deras led, som med pennan förfäktade den nya frihetens sak. Detta rum blev snart ett erkänt hedersrum, och det har blivit sagt, att Milton med pennan gagnat dess sak nästan lika mycket som Cromwell med svärdet. Liksom Cromwell var den förste statsman, som lade en fast grund för samvetets frihet, skulle Milton bliva den förste store skriftställare, som banade väg för pressens och det tryckta ordets frihet. I det statsråd, som tillsattes efter konungadömets fall, var han en av sekreterarne, och i en följd av eldiga skrifter förfäktade han med glänsande vältalighet och bindande tankeskärpa folkets rätt att resa sig mot det fallna konungahuset. Det ansträngande arbete, som han härför måste underkasta sig, försvagade småningom hans syn, men det oaktat kände han det som en plikt mot sitt land att fortsätta sitt upplysningsverk, till dess han 1652 blev alldeles blind. Emellertid fortfor han att med andras hjälp utöva sin befattning som statssekreterare, under det hans personlige vän Cromwell höll sin mäktigt skyddande hand över honom. Efter Karl II:s återkomst, som han med hela sitt snilles makt bekämpat, lade sig inflytelserika vänner ut för honom, och med knapp nöd undgick han fängelse och död. Han levde därefter i stor tillbakadragenhet och under rätt sorgliga enskilda förhållanden. Men det var under dessa år som han vände åter till diktkonsten, sin ungdoms första kärlek, och som hans mäktiga skaldegåva nådde sin stoltaste flykt.

Tiden var mättad med religiösa spörsmål, och Milton var, som vi sett, av varmaste övertygelse puritan. Skaldens ingivelse förenade sig med hans själs innerliga behov att söka ett svar på trons och livets djupaste frågor, och mångårigt grubbel över syndens och det ondas upphov smälte samman med halvförgätna ungdomsminnen av gamla kristna legender med rötter djupt ned i den keltiska hedendomen. Den storslagna, ordknappa bibliska sägnen om paradiset och syndafallet hade längesedan av folkens fantasi blivit utsmyckad med en förhistoria, som visste förtälja om Lucifer, den främste

John Milton

Milton i sitt arbetsrum. Stick av James Faed efter målning av John Faed.

av de himmelska härskarornas furstar, om hans avfall från Gud och strider med änglarna, innan han blev de första människornas förförare. Åt dessa uråldriga arvsägner gav Milton poetisk form i den väldiga dikt, som bär namn av *Det förlorade paradiset.* Det är en puritansk Edda, där änglar och demoner kämpa som asar och jättar, ett kristet epos, som i mäktigt gripande bilder ställer för vår inre syn de fallna änglarnas strider och de första människornas fall. Efter skaldens diktamen nedskrevs den stora dikten av hans döttrar, men blott en ringa penning blev hans yttre lön. I ständigt vidgade kretsar väckte den ett uppseende, som stegrades till den högsta beundran. Skalden eggades härav att utarbeta en fortsättning, som bär namn av *Det återvunna paradiset* men som dock är långt mera rik på teologisk spetsfundighet än poetisk skönhet. Vid sin död den 8 november 1674 vördades Milton av vänner och motståndare såsom sitt lands störste skald efter Shakespeare.

I en egendomlig, skarpt utpräglad motsats till Milton ställer sig en man, som i en helt annan riktning skulle öva ett stort inflytande på sin tid, nämligen filosofen och statsrättsläraren *Thomas Hobbes* (född 1588, död 1679). Hobbes ställde sig ursprungligen på Bacons ståndpunkt med den sinnliga erfarenheten såsom forskningens grund (se Band IV, sid. 574 ff.) men ledde, sig därifrån till en strängt genomförd materialistisk världsåsikt, som icke erkände någon annan tillvaro än den kroppsliga. I en sådan åsikt borde det följdriktigt icke ha funnits något utrymme för Gud och religionen, och möjligen var det av fruktan för efterräkningar, som han skänkte dem ett rum i sitt system. Efter honom plägar dock anföras det yttrandet, att vidskepelse är religion ur bruk, medan religion är vidskepelse i bruk

I en värld, där ingenting vore verkligt utom det kroppsliga, måste det kroppsliga välbefinnandet aktas såsom människans högsta goda och dess sökande vara hennes förnämsta strävan. Allt vore därför tillåtet, som den kroppsliga driften fordrar, och alla hade sålunda rätt till allt. Men i stället för att ur dessa förutsättningar leda sig till samma slutsatser som våra dagars anarkister, uppbyggde Hobbes på denna grund en samhällslära, som mynnade ut i det mest obegränsade envälde. Om nämligen alla hade rätt till allt, måste många var för sig eftersträva en uteslutande besittning av ett och detsamma. Härmed måste genast från början av vårt släktes tillvaro uppstå en ändlös mångfald av snörrätt stridiga intressen, vilkas motsättning vore oförsonlig och endast kunde lösas genom ett lika ändlöst allas krig mot alla (*bellum omnium contra omnes*). Men nu vore ett dylikt allas krig mot alla det värsta möjliga hinder mot människans strävan efter välbefinnande och självbevarelse, vilken strävan vore den högsta, som kunde tänkas hos

rent kroppsliga varelser. Uppgiften bleve sålunda att på bästa sätt skydda detta välbefinnande och denna självbevarelse. Men det kunde endast ske, om varje människa godvilligt avstode från så mycket av sin naturliga rätt till allt, som vore nödigt för att bevara dessa förmåner.

Här upptog Hobbes efter Grotius och hans föregångare läran om samhällsfördraget, enligt vilken lära människorna av egen fri vilja och efter vunnen erfarenhet gjort ett slut på naturtillståndet genom att till sitt bästa inrätta ett samhälle. Men ur Hobbes' materialistiska förutsättningar blev det en given följd, att liksom alla rättigheter härflöte ur drifterna, funnes inga andra förpliktelser än de, som upprätthölles genom styrkan. För att icke det godtyckligt ingångna samhällsfördraget varje ögonblick skulle brytas, fordrades en makt så stark, att den ständigt kunde vaka över dess bestånd. En sådan makt åter kunde endast uppstå, om människorna avträdde sin rätt till allt åt en enda härskare, mot det att han sörjde för deras självbevarelse och välbefinnande. För att detta så mycket säkrare skulle låta sig göra, måste denne envåldsherres makt bliva så obegränsad som möjligt. Nu bleve det han, som ensam ägde rätt till allt, och gent emot de undersåtar, som till honom avträtt denna rätt för att bevara allas säker-

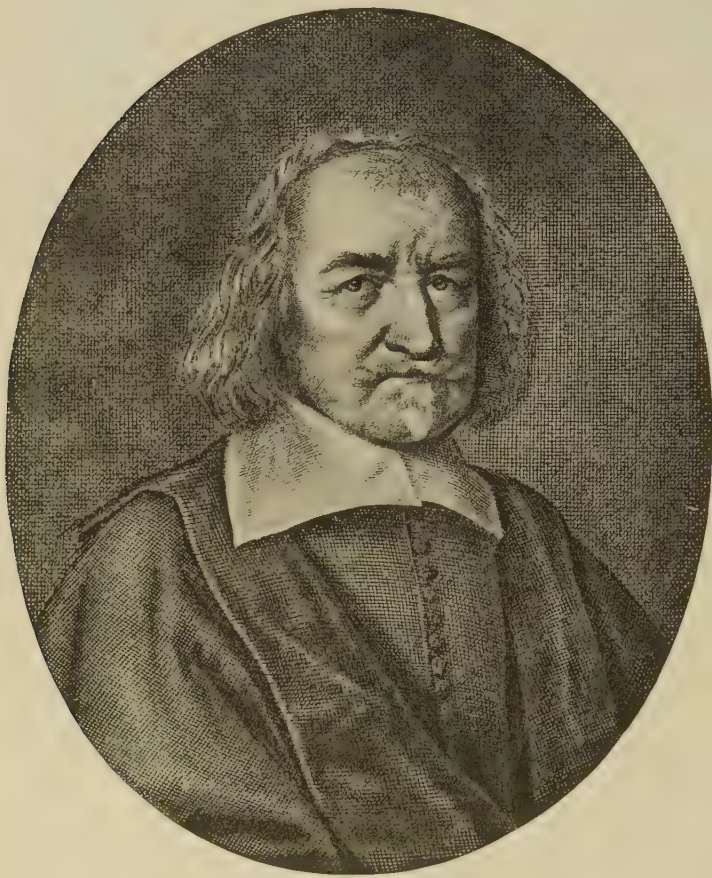

Thomas Hobbes. Kopparstick av W. Faithorne.

het, ägde han inga skyldigheter utan endast rättigheter, under det motsatsen ägde rum med undersåtarne.

Denna krassa men strängt följdriktiga lära om enväldet kom väl till pass för Karl I under hans kamp mot sitt folks frihet. Genom den sattes de kungliga anspråken i ett strängt utfört system, och det förbisågs gärna, att detta system icke vilade på den gudomliga rättens grund, vilken annars togs i anspråk av enväldets försvarare. Hobbes blev lärare åt den unge, i utlandet vistande tronföljaren, sedermera Karl II, och den följd av skrifter, i vilka han med snille och tankeskärpa utvecklade sina åsikter, voro närmast att anse såsom stridsskrifter mot den engelska revolutionen. Hobbes kom sålunda att öva ett stort inflytande på denna revolutions fiender men främst på sin lärjunge, den blivande konungen, under vars tid detta inflytande skulle visa sina ödesdigra följder.

General George Monk. Målning av van der Wolff.

6. Karl X Gustav och den store kurfursten.

Under sin strävan att höja protestantismens ställning i Europa hade Cromwell förklarligt nog i främsta rummet sökt förbund med Gustav Adolfs folk. I dess spets stod under hans sista år åter en väldig krigshjälte, men i de ständiga krig, som denne hade att föra, trädde de religiösa syftena avgjort tillbaka för de politiska, som nu med varje år blevo allt mera förhärskande. Vid deras slut stod Sverige såsom den förnämsta protestantiska makten i vår världsdel, men deras fortgång hade fört det in i en konflikt med en annan uppåtsträvande protestantisk stat, och ur deras tävlan skulle

världshistoriska följder uppstå, vilka bidrogo att undergräva Sveriges ställning såsom stormakt och fördröjde inträdet av den tidpunkt, då det söndrade Tyskland skulle samlas under en protestantisk ledning.

Westfaliska freden hade för en kort tid återställt lugnet i norden. Men ehuru den tryggat Sveriges ställning i Tyskland, hade vårt land dock i början något svårt att finna sig till rätta i sin nya rang som stormakt. Om Axel Oxenstierna fått råda, skulle allt gått bättre, men olyckan var, att den unga drottning Kristina, den store Gustav Adolfs dotter, icke ville tåla den gamle rikskanslerns ledning utan trodde sig i stånd att styra på egen hand, vilket hon minst av allt var kallad till. Med seger och ära hade de svenska fältherrarne och ädlingarne vänt åter från kriget, och med de rika byten, som de hemfört åt sig, uppförde de stolta herreborgar, från vilka de förtryckte den drygt beskattade allmogen och krävde företrädesrätt till rikets styrelse. För sina tjänster togo de i lön rikliga förläningar av kronans gods, som den unga drottningen med rund hand skiftade ut bland dem. Fåfängt varnade den gamle kanslern, fåfängt knotade de lägre stånden vid riksdagarna, under det drottningen hängav sig åt sina nöjen, höll ett lysande hov och samlade kring sig en beundrande krets av lärda och konstnärer. Med tiden fattades den begåvade men ytliga kvinnan av en växande förkärlek för den katolska kyrkan, vars prunkande kult mera tilltalade hennes skönhetssinne än den allvarsamma lutherska gudstjänst, för vars uppehållande hennes fader låtit sitt liv. Påvekyrkan grep begärligt efter tillfället att göra sin fruktansvärdaste fiendes dotter till proselyt, i hopp att därmed även draga hennes rike över till sig. Men Kristina var allt för klok att ej inse, huru fåfängt detta hopp var, och när svårigheterna inom rikets styrelse höllo på att växa henne över huvudet, fann hon sin ställning odräglig och nedlade på

Drottning Kristinas gravmonument i Peterskyrkan, Rom.

sommaren 1654 sin krona. Hon förde därefter ett oroligt liv, övergick öppet till katolska läran, gjorde ett par fåfänga försök att återvinna den krona, som hon förkastat, och tillbragte sina senare år i Rom, där hon bortglömd av världen avled 1689.

Tidigt och tålmodigt hade hon förberett sin avsägelse, i det hon haft förstånd nog att låta ständerna till tronföljare utkora hennes syskonbarn, som därför omedelbart efter hennes tronavsägelse under namn av *Karl X Gustav* besteg den tron hon övergivit. Född 1622, var han son av Gustav Adolfs äldsta syster Katarina och pfalzgreven Johan Kasimir av Zweibrücken, som tillhörde en sidogren av det vitt kringspridda pfalziska huset. Han hade uppfostrats i Sverige och kände sig helt och hållet såsom svensk samt hade den stora lyckan att äga hären på sin sida från den tid, då han gjorde sina lärospån i trettioåriga kriget.

Johan Kasimir, konung av Polen.
Stick av W. Hondius. Efter samtida målning av Daniel Schultz.

Han började sin regering med allvarliga försök att inskränka den svenska krigaradelns makt och återbörda de förskingrade kronogodsen. Men snart insåg han, att han därmed skulle inveckla sig i ännu större svårigheter än han funnit före sig. I rådet ljödo stämmor, som läto förstå, att den svenska makten vore vunnen genom vapen och endast med vapen kunde uppehållas, och den krigiske konungen lyssnade villigt till deras lockelser. Den stora härsmakt, som Sverige hade att underhålla, liknade den gamla sagans svärd, som dagligen krävde en mans liv, om det ej skulle bliva dens

bane, som bar det. Krigarne ropade högt på sysselsättning i sitt yrke, och anledning därtill skulle ej saknas. Med Kristina hade Vasaätten stigit ned från Sveriges tron, men i Polen levde ännu en gren av detta stolta hus, som varken förgätit eller uppgivit de gamla anspråken på sina fäders krona. När den polske konungen *Johan Kasimir* inlade sin gensaga mot Karl Gustavs tronbestigning, hade han givit denne den sökta anledningen till ett krig, som skulle komma att stå Polen dyrt.

Efter Sigismunds död hade i detta rike följt de dåmera vanliga valstriderna, under vilka till och med Gustav Adolf hade anmält sig som sökande till Polens krona för att därmed hindra dess bevarande åt Sigismunds ätt. Emellertid blev den sistnämndes son Vladislav VII (se Band IV, sid. 556) omsider utkorad till Polens konung, och med honom besteg en man av Vasarnas kynne dess ännu lysande tron. Mot adelns växande övermakt, som blev starkare med varje nytt konungaval, kunde dock även hans härskargåvor litet eller intet uträtta. Han uppehöll med kraft Polens anspråk gent emot Ryssland, från vars krona han likväl fått avstå, och vann en av de sista stora framgångar, som kommo det sjunkande riket till del, då han genom stilleståndet i Stuhmsdorf 1635 förmådde Sverige, som var försvagat genom nederlaget vid Nördlingen, att avstå från sina erövringar i västra Preussen, varigenom han åt sitt rike bevarade Weichsels mynning och fri utfart till Östersjön. Under hans sista år yppades oroligheter bland kosackerna vid rikets sydöstra gräns. I de vidsträckta landsdelar kring floderna Dnjestr och Dnjepr, som av ålder lytt under Polen och Litaven, bodde den stora slaviska folkstam, som i nyare tider blivit känd under namn av *lillryssar*. Av den härskande adeln, som antingen var av polsk härkomst eller antagit polsk sed och tro, ledo de det hårdaste förtryck, undan vilket en mängd av dem flydde över till de fria kosackerna, som förde ett vilt krigarliv under självvalda hövdingar eller *hetmaner* i de vidsträckta gränsmarkerna mot turkar och tatarer. Än kämpade dessa kosacker med förtvivlans mod mot kristenhetens fiender, än lågo de i fejd med polacker eller ryssar eller med varandra. Till dem hade en tapper lillrysk man vid namn *Bogdan Chmielnicki* flytt över, sedan han lidit svåra oförrätter av polackerna. Liksom fordom Engelbrekt inför Erik av Pommern, klagade han sina landsmäns nöd inför konung Vladislav och fann hos denne ett villigare öra än den svenske frihetshjälten hos sin herre. Mot den övermäktiga adeln kunde dock konungen med all sin välvilja intet uträtta men lät de klagande förstå, att de själva med sabeln i hand kunde taga sig rätt. Chmielnicki utnämndes till hetman, och konungen har tydligen hyst den avsikten att själv ställa sig i spetsen för en stor folkrörelse och med

kosackernas hjälp frigöra sig från adelns tryckande herravälde. Det var icke till Polens lycka, som Vladislav avled 1648 vid den stora resningens början.

Hans barn hade avlidit före honom, och närmast till tronen var hans halvbroder, den förenämnde Johan Kasimir, som en tid tillhört det andliga ståndet men lämnat det i hopp att få träda i Vladislavs ställe. Åter följde en lång valrörelse, av vars oredor Chmielnicki klokt begagnade sig. Överallt slöt sig rikets rysktalande och grekisk-katolska befolkning till hans fanor, och efter en följd av segrar stod han med en stark härsmakt i hjärtat av Polen. Under intrycket av den fruktan, som resningen ingav dem, enade sig de polska herrarna om Johan Kasimirs val. Chmielnicki kände sig icke stark nog att lita på sin egen härsmakt utan sökte hjälp hos kanen av Krim, som en tid stod honom bi, för att i själva det avgörande ögonblicket förrädiskt lämna honom åt sitt öde. Nu måste han bekväma sig att underhandla och så stor var ännu hans makt, att en uppgörelse kunde avslutas på ganska drägliga villkor. Svårast av dessa var dock polackernas fordran, att kosackernas styrka skulle begränsas till 40.000 man, medan de övertaliga skulle återvända under sina forna herrars lydnad. Gent emot män, som med vapen i hand kämpat för sin frihet, var detta naturligtvis omöjligt att verkställa. Nya strider utbröto, som fördes med växlande framgång, men då Chmielnicki varken vågade lita på sultanen av Turkiet eller kanen av Krim, såg han sig nödsakad att 1654 lova tro och lydnad åt tsaren av Moskva, som väl var envåldsherre men åtminstone av samma stam och samma tro som hans eget folk.

Den långvariga inre oreda, som i Ryssland följt efter den gamla härskarättens utgång, hade 1613 förts till slut med den unge Mikael Romanovs uppstigande på tronen. Förut (Band IV, sid. 464) hava vi sett, huru hans försvagade rike köpte sig fred av Sverige genom att 1617 uti freden i Stolbova låta sig utestängas från Östersjön. Med Polen köptes fred genom ett stillestånd 1618, som utestängde Ryssland från Dnjeprs dalområde, sedan polackerna ånyo hotat själva Moskva, och fredsvillkoren bekräftades efter ett nytt men kort krig genom en slutgiltig fred 1634, varigenom Vladislav äntligen avstod sina anspråk på den ryska kronan. Sålunda tryggad i besittning av ett försvagat rike, fortfor Mikael till sin död 1645 att arbeta på dess återställande. De gamla regenthusens utgång hade i de båda slaviska rikena lett till högst olika följder. I Polen hade adeln tillskansat sig en ständigt växande makt genom att vid varje nytt konungaval föreskriva den antagne tronkrävaren hårdare villkor. I Ryssland kunde varken rikets svaghet eller härskarnes bristande duglighet utplåna den glans, som av ålder omgav tsarernas namn. Riksförsamlingarna

fortforo visserligen att då och då inkallas, liksom fordom under Ivan den förskräcklige, men övade blott föga inflytande och kunde ej avvänja varken adeln eller folket från deras trälaktiga lydnad under enväldet.

Mikaels son och efterträdare *Alexei* mottog naturligtvis med stor belåtenhet den tappre hetmanens och hans lillryssars underkastelse, och ett krig började med Polen, i vilket ryssarna på kort tid vunno stora framgångar och syntes nära att skilja hela det lillryska och det norr därom belägna vitryska området från det polska väldet. Alla stammar med ryskt tungomål och grekisk-katolsk tro voro sålunda på väg att i ett enda slag samlas till ett stort rike, själva Litaven var allvarsamt hotat, och tsarens lov genljöd bland hans förtryckta trosfränder under turkiskt välde. I en så vådlig ställning var det ett mycket stort fel av Johan Kasimir att ytterligare öka sina fienders antal genom sin vägran att erkänna Karl Gustav som Sveriges konung. Den senare mottog utan tvekan den utmaning, som låg i denna vägran, och inbröt med en stark och välrustad här på polskt område. Sannolikt har han även låtit sig ledas av en icke ogrundad fruktan, att ryssarna skulle lägga hela Polen under sig, om han icke förekom dem. Hans fordran, att tsar Alexei skulle utrymma det erövrade Litaven, föranlät också denne att avsluta ett stillestånd med Polen och i stället vända sina vapen mot Sverige. Från rysk sida bestod detta krig enligt gammal sed mest i gräsliga härjningar och belägringar av fasta orter men avstannade efter hand och slöts efter Karl Gustavs död genom freden i Kardis (1661), då allt återställdes på den gamla foten.

Karl Gustavs här var den yppersta på sin tid och levde ännu i minnena av trettioåriga krigets lysande vapenbragder. Under hans befäl syntes dessa bragder komma att få en lika lysande fortsättning. Från svenska Pommern tilltvang han sig fritt genomtåg genom det brandenburgska området och inbröt i Polen, där han under en följd av segerrika småstrider inträngde allt djupare och intog de båda huvudstäderna Varsjav och Krakov. Polens olycka var redan då dess mäktiga adels brist på fosterländskt sinne och lust att söka främmande hjälp i sina partistrider. En del av denna adel hyllade segraren, och Johan Kasimir måste för en tid fly ur riket till Schlesien. Karl Gustav kände sig dock ej nog stark att hålla sig kvar i det inre av Polen utan drog sig mot norr för att trygga sin återväg. Vid Östersjön kommo nämligen hans intressen i en djupgående motsättning till det brandenburg-preussiska kurfurstendömets.

Hans avsikt var icke, såsom man sökt göra troligt, att sätta Polens krona på sitt huvud, ty han insåg mer än väl, i vilket ohjälpligt virrvarr han då skulle indragas. Övertygad om, att det polska riket förr eller

senare skulle falla sönder, ämnade han påskynda dess upplösning och dela det mellan dess grannar, varvid Sverige skulle med sig införliva den polska delen av Lifland, det litaviska Samogitien och Westpreussen samt tillägna sig höghetsrätten över hertigdömerna Ostpreussen och Kurland. Men av dessa senare lydde det preussiska hertigdömet numera under en furste, som var ämnad att spela en stor roll i östersjölandens historia och som icke var böjd att utbyta sitt polska vasallskap mot ett svenskt.

Den bedrövliga ställning, som Brandenburg och dess kurfurstar intagit under största delen av trettioåriga kriget, hade icke bidragit att ingiva dess grannar aktning. Men från år 1640 hade den kurfurstliga tronen intagits av en man med helt annat skaplynne än sina föregångare. Dessa hade varit aktningsvärda medelmåttor, som från far till son under en lång följd av ätteled efter sin förmåga strävat att fylla sina härskarplikter. Men den långa raden av kurfurstar hade från Fredrik av Nürnberg, den hohenzollernska ättens stamfader i Brandenburg, och till Georg Vilhelm icke att uppvisa en enda betydande man. Med seg ihärdighet och planmässig följdriktighet hade likväl denna ätt strävat att utvidga sitt landområde genom en följd av fördrag och äktenskapliga förbindelser med furstehusen i grannskapet, och sedan det preussiska hertigdömet 1618 hemfallit till kurfursten (se Band IV, sid. 471), kunde hans stater med framgång tävla med det sachsiska kurfurstendömet om främsta rummet bland Tysklands protestanter. För att fullfölja denna tävlan krävdes dock en verklig statsman i spetsen för styrelsen, och denne statsman kom med den unge kurfursten Fredrik Vilhelm, som under sin långa regering från 1640 till 1688 fick tid att lägga grunden till det preussiska väldets kommande storhet.

Under krigets sista år såg han sig i stånd att förbliva neutral utan att böja sig varken för kejsaren eller för svenskarna, och i westfaliska freden förvärvade han, som vi (sid. 21) sett, betydande landvinningar. Men dessa lågo mest kring mellersta Elbe, där Magdeburg blev en hörnsten för hans blivande välde, och han kunde icke hindra, att svenskarne delade Pommern med honom och besatte Oders mynningar, varemot större delen av Hinterpommern stannade i hans våld. I strid med det gamla fördrag, som vid det pommerska furstehusets 1637 inträffade utgång tillförsäkrat hela dess land åt den brandenburgske kurfursten (jfr sid. 20), såg denne sig sålunda utestängd från Oders utlopp i Östersjön, och detta lade grunden till de blivande konflikterna mellan Sverige och Brandenburg, som endast kunde avgöras med den starkares rätt. Nu blev det emellertid hans närmaste omsorg att upphjälpa sitt land ur det förfall, vari det råkat under kriget. Dess förödelser hade dock någorlunda skonsamt berört Brandenburg, som

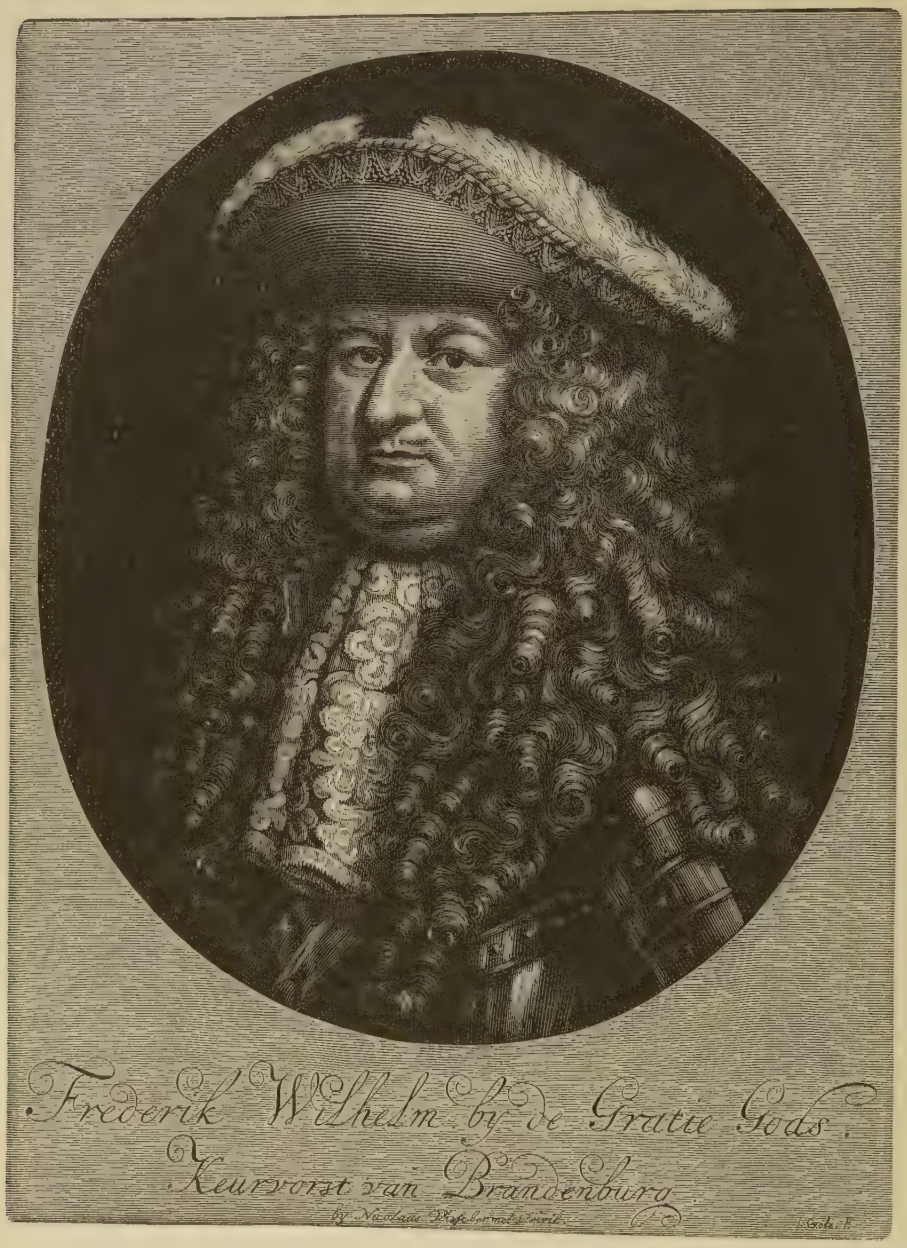

Kurfursten Fredrik Vilhelm av Brandenburg. Samtida kopparstick.

låg på sidan om de stora härvägarna, och under de neutrala åren hade det blivit förskonat från dem, under det hertigdömet Preussen legat helt och hållet utanför krigets skådeplats. Arbetet med landets upphjälpande blev sålunda jämförelsevis lätt för en regent, som allt ifrån början av sin

styrelse visat vad han dugde till, i det han avskedat oskickliga ämbetsmän och infört omfattande förbättringar i förvaltningen. Vid mitten av 1650-talet var Brandenburg redan en ganska betydande makt, vars strävan efter den ledande ställningen bland Tysklands protestanter underlättades därav, att Sachsens kurfurste, Johan Georg I, vid sin död 1656 delade sitt land mellan sina söner, under det Brandenburgs kurfurstar med riktigare uppfattning av en ny tids statstankar förstått att allt ifrån 1486 bevara sina arvländer odelade.

Karl Gustavs infall i Polen försatte kurfursten Fredrik Vilhelm i en synnerligen svår ställning. Fullgjorde han med obrottslig trohet sin vasallplikt mot Polens konung genom att möta fienden med vapen i hand, hotades hans uppåtsträvande välde med undergång. Slöte han sig åter till Sverige, finge han i dess konung en överherre, som med helt annan kraft skulle uppehålla sin höghetsrätt och vars strävan att omsluta hela Östersjön med en krets av svenska landskap kunde innebära de allvarsammaste faror för hans stater. I detta ömtåliga läge gällde det att handla efter omständigheterna, och kurfursten följde därvid mera den politiska klokhetens än den stränga hederns och rättens bud. Inför den hotande svenska övermakten lät han förmå sig att i början av 1656 sluta ett förbund med Sverige, varvid han avföll från Polen och hyllade Karl Gustav som sin överherre.

Förstärkt med brandenburgska trupper, ryckte den svenske konungen åter in i Polen för att möta den härsmakt Johan Kasimir samlat. Han vände sig mot den nya huvudstaden *Varsjav*, i vars grannskap de förenade svenskarna och brandenburgarna i juli 1656 utkämpade en tre dagars strid, som slöt med en fullständig seger. Under en följd av rörelser, utförda med beundransvärd skicklighet, trängde han fram ända till Karpaternas grannskap, bjöd handen till vänskap åt Chmielnicki och hans lillryssar samt ingick förbund med Siebenbürgens furste *Rakoczi*, som emellertid visade sig lika orolig och lika opålitlig som sin föregångare Bethlen Gabor (se Band IV, sid. 498 o. 517). Så ärofulla dessa framgångar än voro för de svenska vapnen, blevo de dock utan varaktiga följder. För sina framgångar i Polen hade svenskarna att tacka sin konungs överlägsna fältherrekonst och sin härs beundransvärda organisation, tapperhet och manstukt men icke dess styrka, som ej räckte till att hålla sig kvar i det fientliga landet. Segrarnes omilda framfart och de stränga krigsgärder de pålade väckte äntligen den slumrande polska nationalkänslan till ett nytt liv, som ytterligare stegrades av troshatet mellan de polska katolikerna och de svenska protestanterna. En allmän folkresning utbröt, och snart

funno sig svenskarna på alla sidor omvärvda av fiender. Kriget upplöste sig i en rad av småfejder i alla landsdelar och syntes hota att draga ut på längden.

Vid ett sådant sakernas läge insåg kurfursten mer än väl vad hans vänskap var värd, och han förstod också att sätta det rätta priset därpå. I november 1656 förmådde han Karl Gustav genom *fördraget i Labiau* att avstå från den höghetsrätt över Preussen, som kurfursten kort förut i Königsberg inrymt åt honom, och erkändes såsom självständig herre över sistnämnda land. Vid den tillämnade delningen av Polen hade konungen tillbjudit honom stora landsträckor, men han insåg klart, att dessa förr eller senare måste köpas med Ostpreussens och kanske Hinterpommerns avträdande. En man av Karl Gustavs järnhårda beslutsamhet kunde ej ställas till freds med mindre än att alla Östersjöns stränder en efter annan lades under hans välde, och han skulle säkerligen ej tåla, att en så uppåtsträvande stat som Brandenburg växte sig stark i hans grannskap. Under tiden antog det nationella försvaret i Polen mer och mer karaktären av ett verkligt frihetskrig, där bland andra *Czarniecki* inlade stor ära under sitt lands försvar. Med vanlig slughet redde sig kurfursten att vid tillfälle gå över på den polska sidan, och med de svårigheter, vari den fruktade svenska krigarstaten invecklades, växte även talet av dess fiender. Kejsaren slöt förbund med Polen och förklarade Sverige krig, och på sommaren 1657 tog även Danmark det vågade steget att kasta utmaningshandsken åt den övermäktige svenske grannen, vars östersjövälde allt mera hotande utbredde sig mot dess gränser.

Genom freden i Brömsebro hade det danska väldet lidit ett avbräck, varifrån det så mycket mindre kunnat resa sig som det försvagades genom striden mellan adeln och konungamakten. Medan i Sverige arvriket var fast tryggat, hade Danmark förblivit valrike, och vid konungavalet efter Kristian IV:s död 1648 hade hans son *Fredrik III* fått köpa sin krona med förödmjukande eftergifter åt den högmodiga adeln. Han skulle snart få erfara, huru litet han var vuxen den strid, som han så lättsinnigt upptagit mot Sverige. Skyndsamt drog sig Karl Gustav ur Polen, och med den blixtlika snabbhet, som alltid utmärkte hans rörelser, ilade han utefter Östersjöns sydkust mot Danmark. Besittningen av svenska Pommern och Wismar kom honom därvid särdeles väl till pass, och utan stödet av dessa svenska landsdelar i Tyskland hade Sverige näppeligen kunnat fullborda de skånska landskapens erövring. Långt innan han var väntad stod Karl Gustav på dansk botten, beredd att förnya Wallensteins och Torstensons segertåg, och danskarna, som trott honom säkert kvarhållen i Polen, voro fullkomligt rådlösa. Med storm intogs fästningen Frederiksodde, nu

Fredericia, vid smalaste stället av Lilla Bält, men ännu trodde sig danskarna säkra på sina öar. Snart skulle de få lära, huru grundligt de häri misstagit sig. En sträng vinter lade en fast isbrygga över de danska sunden, och på den unge *Erik Dahlbergs* råd företog Karl Gustav den svenska krigshistoriens djärvaste och mest storslagna vågspel, de berömda *tågen över Bälten*. Den 30 januari tog övergången av Lilla Bält sin början, från Fyen gick konungen den 6 februari över Stora Bält till Langeland och därifrån över Låland och Falster till Själland, på vars södra strand han landsteg den 11 februari. Nu bönföll det hjälplösa Danmark om fred. Helst skulle konungen velat göra ett fullständigt slut på det rike, som så ofta fallit Sverige i ryggen, men de vänskapligt sinnade makternas sändebud lade sig emellan. Till och med hans bundsförvant Cromwell, som under det polska fälttåget yttrat, att han intet hade emot, om den svenske konungen utsträckte sitt välde ända till Kaspiska havet, men som helst sett Karl Gustav vända sina vapen mot den katolska kejsarmakten, lät nu förstå, att han icke kunde tillåta, att ett protestantiskt rike utplånades ur staternas samfund. Under de främmande sändebudens bemedling blevo fredsvillkoren åtskilligt mildrade, men de voro ändå nästan exempellöst stränga. I freden i *Roeskilde* den 26 februari (gamla stilen) 1658 fick Danmark avträda Skåne, Halland, Bleking, Bornholm,

Samtida medalj slagen över Karl X Gustavs marsch över isen på Stora Bält 1658.

Karl X Gustavs porträtt å framsidan av samma medalj.

Bohuslän och det s. k. Trondhjems län i nordliga Norge samt förplikta sig att spärra Östersjön för fientliga flottor. Den prövade fältherren, Karl Gustav Wrangel, hade rått konungen att i stället för de skånska landskapen taga hela Norge, men hans inflytande hade försvagats, sedan han av alla krafter motsatt sig tågen över Bälten och framgången jävat hans farhågor.

Freden i Roeskilde satte kronan på det verk, som inom en mansålder gjort det föga betydande Sverige till en av Europas' främsta stormakter. Dess fiender stodo häpna över den oerhörda framgången men uppskrämdes så mycket mera över Sveriges växande makt och blevo ännu ivrigare att stävja dess ytterligare växt. Trots sin fältherrekonst och överlägsna diplomatiska skicklighet har Karl Gustav knappast ägt den förmåga av självbehärskning och begränsning, som gjorde Gustav Adolf till en stor statsman, och ju mera måttlös hans lust efter krig och erövringar syntes, dess större oro måste den ingiva hans grannar. Kurfursten av Brandenburg hade i september 1657 tagit steget ut och åter förbundit sig med Polen, som genom *fördraget i Wehlau* bekvämat sig att stadfästa hans suveränitet över Ostpreussen. Härmed var grunden lagd till den brandenburg-preussiska statens kommande storhet, och kurfursten beredde sig att i förening med sina gamla fiender vända sina vapen mot sin förre bundsförvant. Karl Gustav såg sig omvärvd av en fiendering, som snart sträckte sig över halva Europa.

Under dessa förhållanden och i hopp om ett bistånd, som kunde befria det ur dess förtvivlade läge, började Danmark göra svårigheter vid fredsslutets verkställande. Bland annat yppades tvist om gränserna för det avträdda Trondhjems län i Norge, som Sverige ansåg omfatta hela de nuvarande Trondhjems och Tromsö stift, ända upp till ryska gränsen, medan Danmark ville göra gällande, att det endast innefattade Trondhjems stift. Karl Gustav var missnöjd över, att makternas inblandning korsat hans plan att genom hela Danmarks erövring återställa Kalmarunionen men i omvänd ordning. När Danmark även gjorde undanflykter vid utförandet av sin i freden åtagna förpliktelse att hålla Sverige ryggen fri under kriget på fastlandet genom att spärra Öresund för fientliga flottor, beslöt sig konungen fram på sommaren 1658 för ett nytt anfall på detta rike, vilket han nu ämnade fullständigt tillintetgöra. En svensk här landsattes på Själland, men mot Dahlbergs ivriga råd försummade Karl Gustav det gynnsamma tillfället att storma det oberedda och fullkomligt värnlösa Köpenhamn. En gång obegagnat skulle detta tillfälle aldrig komma åter. Den svage Fredrik III fylldes av det mod, som förtvivlan skänker, och förklarade sig

vilja dö som fågeln i sitt näste. Även hans folk visade sig i denna tid av högsta nöd mäktigt av stora offer för värnet av sin självständighet.

Hade Danmarks uppträdande än givit Karl Gustav en formell rättsgrund till det nya kriget, så var dock detta överfall mot en värnlös granne näppeligen rättfärdigt och ännu mindre välbetänkt. Alla sinnen fylldes av skräck för den omättlige erövraren, och hans fiender ansträngde sig till det yttersta för att hålla honom inom skrankorna. Till råga på allt hade hans anfall mot Danmark ökat fiendernas antal med ännu en och den farligaste av alla, nämligen Holland. Med den holländska sjömakten hade Karl Gustav i det längsta bemödat sig att hålla fred, och han hade tålt, att holländarna 1655 bemäktigat sig Nya Sverige, det uppblomstrande svenska nybygget i Amerika (se sid. 29). Men hans vänskap med Hollands engelske medtävlare hade gjort förhållandet kyligt, och öppen fiendskap inträdde, då holländarna fruktade, att Sverige i besittning av Öresunds båda stränder skulle spärra deras gamla, flitigt befarna väg till Östersjön. En stark holländsk flotta banade sig efter en hård strid utanför Kronborg väg förbi den svenska inåt sundet och undsatte det belägrade Köbenhavn. I februari 1659 försökte Karl Gustav en stormning, som misslyckades i följd av borgerskapets hjältemodiga försvar och det kraftiga understöd, som det fick av de holländska kanonerna. Polska, österrikiska och brandenburgska trupper anföllo svenskarna på den jutska halvön. Karl Gustavs ställning blev så mycket svårare som hans mäktige bundsförvant Cromwell under tiden avlidit och den inre oredan i England efter dennes död berövade honom dess tungt vägande bistånd.

Karl Gustav skulle dock ej varit den man han var, om han för dessa motgångar uppgivit en enda av sina planer. Med hårdnackad beslutsamhet fullföljde han striden, i syfte att efter Danmarks krossande överflytta den till fastlandet, fullborda östersjökustens erövring och till dess försvar upptaga kampen mot halva Europa. Nu sammanslöto sig emellertid de tre västmakterna Frankrike, England och Holland för att genom sin påtryckning skydda Danmark mot undergång och tvinga Sverige att avstå från vidare erövringar. Sedan en svensk häravdelning på Fyen efter ett nederlag i november 1659 nödgats sträcka vapen, syntes Karl Gustav, ehuru motvilligt, böjd att giva efter. Men hans hälsa var bruten av de oerhörda ansträngningar, som det ständiga fältlivet och arbetet med regentplikternas uppfyllande fört med sig, och i Göteborg, dit han inkallat en riksdag, avled han efter en kort sjukdom den 13 februari 1660, föga mer än 37 år gammal.

Ingenting vittnar bättre om den fasthet, som det svenska väldet uppnått, och den aktning det ingav sina fiender än den lätthet varmed de efter krigarkonungens död, med en kvinna och ett fyraårigt barn vid statens styre

kunde uppnå förmånliga fredsslut. Naturligtvis kunde det inte bliva tal om att numera fullfölja Karl Gustavs krigiska planer. Men Sveriges fiender hade en gång förut lärt sig, att det även under en förmyndarregering kunnat bliva fruktansvärt, och vågade ej draga avsevärd fördel av den gynnsamma ställning, som konungens död berett dem. På sommaren 1660 slöts fred med Polen, Brandenburg och kejsaren i klostret *Oliva* nära Danzig och med Danmark i *Köpenhamn*. Med kejsaren återställdes allt på den gamla foten, och till Polen återgåvos Karl Gustavs och kurfurstens erövringar, varemot Polen erkände Sveriges välde i Lifland och Estland, sådant det grundats av Gustav Adolf, och gent emot kurfursten bekräftade sitt erkännande av hans suveränitet över Ostpreussen. Danmark återfick av vad det förlorat i Roeskilde endast Trondhjems län och Bornholm. Såsom förut (sid. 98) är nämnt, slöts året därpå även fred med Ryssland.

Genom dessa fredsslut syntes förhållandena kring Östersjön hava blivit varaktigt ordnade. Sverige stod som obestridd innehavare av östersjöväldet, och genom förvärvet av de danska landskapen öster om Sundet hade det den sydsvenska halvön fullständigt i sitt våld. Få anade väl då, att denna erövring skulle bliva den varaktigaste behållningen av dess stormaktsvälde. Men den visa måtta, varmed det brukade sin makt över de nyvunna landskapen, vilkas ombud redan 1664 fingo säte på den svenska riksdagen, skulle inom kort sammansmälta deras folk med den närsläktade svenska stammen. Från det inre Sverige utsträcktes landsvägsnätet raskt till Öresunds och Kattegatts stränder, och de ekonomiska intressenas fasta band skulle snart knyta de nya erövringarna fast vid den gamla rikskroppen. Från den tid, då skåningarna började vända sin handel från Danmark och inåt Sverige, kan Öresund med rätta sägas hava blivit vårt lands naturliga gräns, vilket det ej var, så länge dess båda sidor förenades av oupplösligt knutna intresseband.

För Danmark var däremot förlusten av det skånska landskapet ett slag lika kännbart som det, varav Sverige längre fram drabbades genom Finlands förlust. En uråldrig förbindelse var bruten, rikets befolkning minskad med en tredjedel och återstoden försjunken i ett tillstånd av svaghet, varur den syntes få mycket svårt att hämta sig. Genom det sätt, varpå adeln missbrukat sin makt, hade den framför allt bidragit till rikets fördärv, varemot borgerskapet vunnit ökat anseende genom sitt hjältemodiga deltagande i huvudstadens försvar. Med de lägre ståndens hjälp bragte konungen och hans sluga gemål *Sofia Amalia* under lagliga former vid riksdagen 1660 en statsvälvning till stånd, varigenom valriket övergick till arvrike, och genom den skicklighet, varmed konungaparet förstod att bruka ställningens

fördelar, lades det mest oinskränkta envälde i konungens hand. Styrelsen blev fastare ordnad, delvis efter svenskt mönster, och de lägre riksstånden förlorade föga eller intet på övergången från adelsvälde till envälde, under det den livegna allmogen förblev i samma träldom som förut.

Vida mer än Danmark hade Polen lidit av de svåra krigen. Dess redan förut undergrävda storhet hade därmed fått ett dråpslag, från vilket landet aldrig kunde resa sig, och det lösliga sambandet inom den illa hopfogade rikskroppen hotade att övergå till fullständig upplösning. Långt ifrån att försvagas tilltog adelsväldet på den sjunkande konungamaktens bekostnad, varje stor eller liten adelsman kände sig framför allt som konung på sina gods och satte mer än någonsin sitt eget och sitt stånds intressen framför det allmänna bästa. Denna trångsynta bygdepolitik fann sitt högsta uttryck i det beryktade *liberum veto*, som i enlighet med en gammal rättsuppfattning hos de slaviska folken gav varje ledamot av den polska riksdagen rätt att ej blott frisäga sig själv och sina huvudmän från plikten att lyda ett beslut, som han ej biträtt, utan helt och hållet upphävde giltigheten av varje sådant beslut. Denna efter västerländska begrepp alldeles avvita ordning, som sålunda krävde fullständig enhällighet för fattande av giltiga beslut, blev gällande från år 1652, och för att bringa till stånd den enstämmighet, som var oundgänglig, om ej statens maskineri skulle fullkomligt avstanna, tillgrepos stundom de vidunderligaste medel. Med klar insikt om ställningens vådor förutsade Johan Kasimir rikets blivande delning mellan Österrike, Brandenburg och Ryssland. Genom att bryta Polens makt har Karl Gustav mer än någon annan, utan att ana det, banat väg för Rysslands kommande storhet. Knappast hade den polska fejden med Sverige upphört, innan striden med ryssarna och de frihetsälskande kosackerna åter var i full gång. Omsider fick den ett slut genom freden i *Andrussovo* 1667, där Polen nödgades avstå hela det lillryska landet öster om Dnjepr till det ryska väldet. Förtvivlande om möjligheten att upprätthålla sitt sjunkande rike och utan någon son, åt vilken ett arv borde tryggas, nedlade Johan Kasimir 1668 den polska kronan och begav sig till Frankrike, där han avled 1672. Med honom gick den siste ättlingen av den en gång så lysande Vasastammen ur tiden. Alla grenar av den ätt, som utgått från den väldige svenske reformationskonungen, hade slutat som bekännare av den katolska kyrkan. Så var fallet med Erik XIV:s olycklige son, så med Johan III:s siste manlige ättling och den store Gustav Adolfs dotter.

Men medan Sverige stod på sin höjd som protestantisk stormakt, lade en annan stat långsamt men säkert grunden till det välde, som en gång

skulle intaga dess rum. Med orubblig följdriktighet skred Brandenburg fram mot det mål, som dess store kurfurste utstakat för dess framtid. Freden i Oliva hade slutgiltigt tryggat hans ställning som självständig herre över Ostpreussen, och han härskade nu över ett landområde, som väl till sitt läge var styckat i flera delar men som i storlek och folkmängd övergick varje tysk stat utom kejsardömet och i välstånd snart lämnade hela det splittrade tyska riket långt bakom sig. Under hans visa, kraftiga styrelse smiddes hans välde allt fastare samman, en statsordning infördes även här efter det engelska mönstret, och med hänsynslös styrka nedslogs varje motstånd från de gamla ständerna, som envist höllo fast vid sina från medeltiden nedärvda privilegier, rättigheter och friheter.

Kanske var det Karl Gustavs och det svenska storväldets olycka, att hans maktlystnad drev kurfursten att bryta det förbund, som under fortsatt bestånd med jättesteg kunnat föra det protestantiska Europa framåt. För Brandenburg var det numera en livssak att komma i besittning av det västpreussiska område, som skilde Pommern från Ostpreussen, och om Karl Gustav gynnat denna strävan, kunde han varaktigt ha tryggat det svenska väldet mot polska anfall utan att genom Polens försvagande bana väg för den ryska makten. Men Sverige misstrodde icke utan grund Brandenburgs unga välde, som av en inre nödvändighet drevs att eftersträva Oderflodens mynning i Östersjön, vilken Sverige å sin sida varken ville eller kunde uppgiva. Mellan de båda förnämsta staterna av luthersk tro var därmed grunden lagd till en konflikt, vars första utbrott en snar framtid skulle bevittna.

7. Mazarin. De sista habsburgarne på Spaniens tron.

Vid samma tid som fredssluten efter Karl Gustavs död syntes varaktigt trygga den svenska stormakten och ordna förhållandena kring Östersjön inträdde i söder en avgörande vändpunkt i den halvtannat hundra år långa striden mellan husen Habsburg och Bourbon, en vändpunkt, som tillika betecknar slutet på Spaniens ställning såsom världsmakt och Frankrikes framträdande såsom den förnämsta av Europas makter.

Filip IV:s uppträdande på Spaniens tron 1621 syntes bebåda en återgång till hans farfaders på sitt sätt storslagna politik genom ett hävdande av

rikets ledande ställning inom den katolska världen. Kampen mot Nederländerna upptogs på nytt, vid kejsarens sida kastade sig Spanien in i

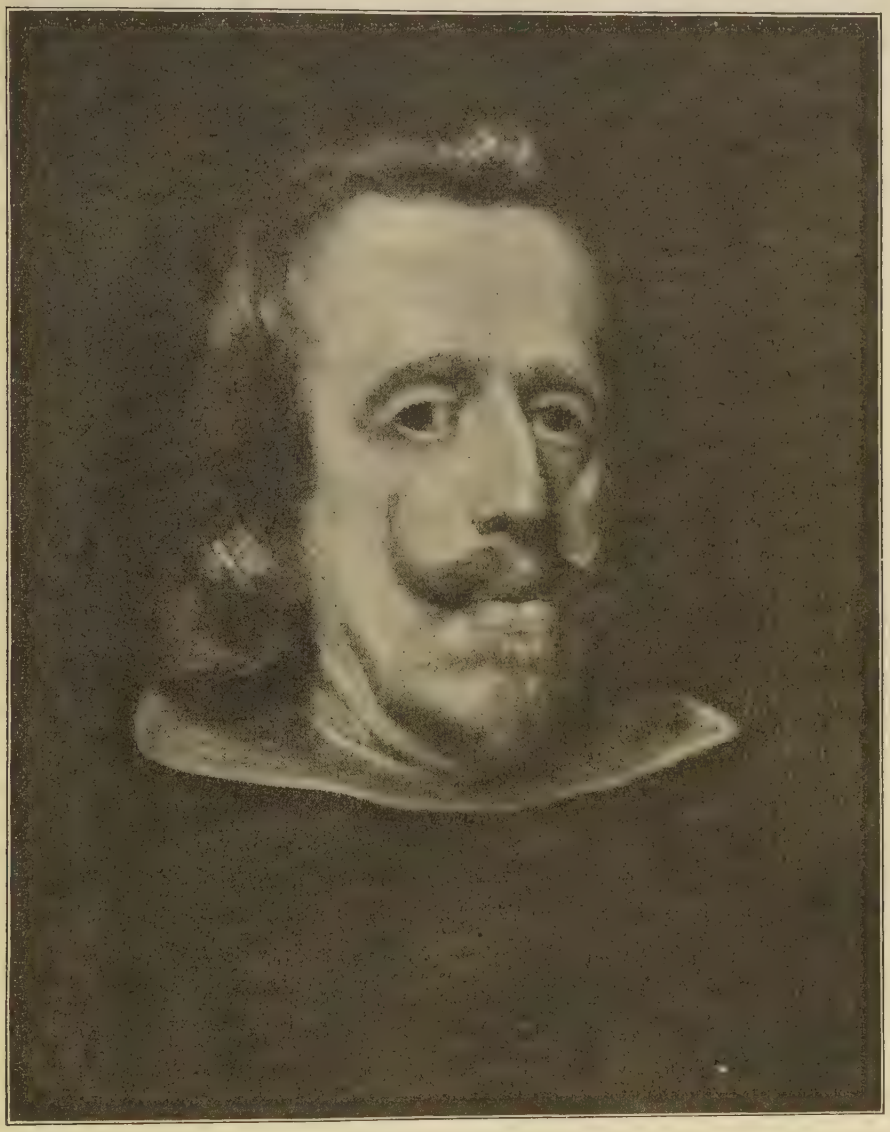

Filip IV, konung av Spanien. Målning av Velasquez. Pradomuseet, Madrid.

det trettioåriga kriget, och i norra Italien bjöd det Frankrike spetsen under striderna om Valtellina och arvsföljden i Mantua. Men striderna fördes utan framgång, ty den gamla spanska kraften var borta, och varken Filip själv eller hans förste minister *Olivarez* voro vuxna det värv de åtagit sig.

En sådan statsman som Richelieu i spetsen för Frankrike och i förbund med det allt mäktigare vordna Holland förmådde det redan djupt sjunkna Spanien icke bekämpa, mycket mindre besegra. Men när det med den envishet, som gärna åtföljer svagheten, icke förty fullföljde den ojämna kampen, ledde de ofantliga offer i guld och blod, som den krävde av det spanska väldet, och de dryga skatter, som för dess skull måste påläggas de skilda landsdelarna, till ett missnöje, som omsider bröt ut i en följd av uppror. Mer än de franska vapnens segrar i det sedan 1635 pågående kriget (se sid. 8 o. 10) förde dessa uppror till den spanska maktens försvagande, och hade de ej i sin ordning efterföljts av liknande rörelser i Frankrike, skulle kriget långt förut slutat med Spaniens fullständiga nederlag.

En verklig riksenhet fanns ännu icke i det spanska väldet. Konungarne hade mera beflitat sig om att utvidga sin egen makt än att sammansmälta sitt väldes skilda delar. Med de från medeltiden nedärvda friheterna var det för alltid slut, men till skenet återstod ännu något av dem, och ständerna i de särskilda landskap, som fordom bildat egna riken, behöllo ännu ett slags rätt att bevilja och neka skatter. I det konungarne hindrade en gemensam representation att växa upp ur dessa landsständer, försvårade de i det yttersta uppkomsten av ett enhetligt skatteväsen för hela riket. Sedan de ej längre hade något att frukta för sin enväldiga makt av de högre stånden, höllo de sin hand över adelns och kyrkans privilegier och skattefrihet, och det övriga folket fick därför bära skattebördan så gott det kunde. Då så var, kom skatternas tryck icke att vila där, varest skatteförmågan var störst, utan där, varest motståndskraften var minst. Enär utskylderna skulle beviljas av de olika landsdelarne var för sig, drabbade de hårdast landskapen i mitten, där konungarne hade sitt säte och där de kraftigast undertryckt den gamla frihetsandan, men mindre tungt i de yttre landskap, där ännu något av denna anda levde kvar. När därför regeringen icke utan en viss rätt sökte höja de senare landskapens skattebidrag, svarade de med resningar, som fingo stor utsträckning, och allvarsamma följder. Frihetskänslan hos det ännu i sitt förfall så stolta spanska folket, visade sig numera blott i motstånd mot skatterna, under det regeringens fortsatta kamp mot in- och utländska kättare var fullkomligt efter det okunniga och fanatiska folkets sinne. I alla fall kommo dessa folkrörelser särdeles väl till pass för Frankrike, som i sitt välförstådda intresse av all makt underblåste och uppmuntrade dem.

Med rättvisa kan det icke sägas, att Portugal under sin sedan 1580 bestående förening med Spanien (jfr Band IV, sid. 276 f.) var värre för-

tryckt än övriga delar av det stora riket. Men regeringen var oklok nog att icke betrakta detta land, som ej hunnit glömma sin nyss förlorade stormaktsställning, såsom likställt med det övriga riket, och i dess styrelse föredrogos spanska män framför infödda portugiser. Svårast hade dock portugiserna att fördraga förlusten av sina kolonier, vilka holländarne en efter en borttogo, sedan Portugal i följd av sin förening med Spanien utan egen förskyllan blivit indraget i dess kamp med Nederländerna (jfr sid. 24) Under inflytelse av Richelieus agenter ingicks en sammansvärjning mellan de portugisiska stormännen, och i dess spets ställdes hertigen av *Braganza*, huvudmannen för en avlägsen sidogren av det gamla konungahuset, som genom giftermål ytterligare förstärkt sina anspråk på Portugals krona. På senhösten 1640 utbröt en plötslig, i det närmaste oblodig revolution, som i en handvändning drev de oförberedda spanjorerna ur landet och upphöjde hertigen på Portugals tron under namn av *Johan IV*. Så djupt var redan den spanska makten sjunken, att den knappast förmådde lyfta en hand för att återvinna det förlorade landet. Olivarez säges hava bringat konungen budskapet om revolutionen under formen av en lyckönskan till denne, emedan han nu kunde indraga huset Braganzas rika gods till kronan, men denna indragning kunde lika litet sättas i verket som Portugals återtagande. Olivarez' ställning blev härigenom försvagad, och han störtades efter några år, men därpå vann landet föga eller intet. Portugal var och förblev förlorat, och efter några ytterligare misslyckade försök att återvinna det, måste Spanien 1668 bekväma sig att erkänna dess självständighet. Med den spanska halvöns enhet, den enda naturliga grunden för dess väldes storhet, var det för alltid förbi.

Detta var det hårdaste slag, som Richelieus statskonst lyckades tillfoga den spanska makten. Även från en annan sida sökte och fann han ett kärkommet tillfälle till dess försvagande. I halvöns östra delar levde ännu minnet av det aragoniska rikets forna storhet, och olikheten med Kastilien, som allt mera trädde i spetsen för det spanska väldet, var där fullt lika stor som i Portugal. Ännu levde självständighetsandan kvar i Katalonien, halvöns nordöstra del mellan Pyreneerna och Medelhavet, och under franskt inflytande reste sig folket även här mot skatteförtrycket. Denna folkstam var nära släkt med de sydfranska provençalerna, med vilka den över Medelhavet stod i ständig och livlig förbindelse, och den kände sig ej fastare knuten vid Spanien, än att den sökte en förening med det franska riket. Franska trupper inryckte i landet, och det dröjde i tolv år, innan regeringen efter åtskilliga medgivanden kunde bliva herre över resningen och på denna sida återställa halvöns hotade enhet.

En tredje resning utbröt 1647 i Neapel. Även där var orsaken missnöje med skatterna och icke strävan efter nationell självständighet. Av en ren tillfällighet kom resningen till utbrott och fann en högt begåvad ledare i fiskaren *Thomas Aniello*, mera känd under namnet *Masaniello*, som Aubers opera "Den stumma från Portici" gjort odödlig. Vare sig han fått gift, såsom några tro, och därigenom rubbats till sina sinnen eller han ej förmådde bära sin nyvunna makt, slog han inom kort om från en överlägsen folkledare till en ursinnig tyrann och mördades av samma folk som nyss förgudat honom. En ny omkastning av det ombytliga folket med uppsvallande hänförelse för den dödes minne mäktade ej hålla resningen vid liv, och den var kuvad, innan Frankrike kunde lämna den väntade hjälpen.

Under tiden hade de franska vapnen segrat i spanska Nederländerna, och om den holländska republiken med tillbörligt eftertryck stått Frankrike bi, skulle dess framgång redan nu varit viss. Men som vi sett, började de holländska krämarne frukta sin franske bundsförvant lika mycket som sin spanske fiende. Mot de oraniska arvståthållarnes önskan fördes kriget å deras sida lamt och slöts med en oläglig fred i Münster 1648 (se sid. 33), som lämnade de obefriade flamländska bröderna kvar under det spanska oket och hos Frankrike lade grunden till en ovilja, som Holland i sinom tid skulle dyrt få umgälla.

Till Hollands tillbakaträdande från kriget kommo nu även i Frankrike inre oroligheter, som under flera år skulle förlama dess kraft och som i sin ordning underblåstes från Spanien. Den upprorsanda bland de franska stormännen, som Richelieu så strängt tuktat, reste efter hans död åter sitt huvud mot den nya styrelsen, som fullföljde hans syften. Den store statsmannen hade nämligen varit lycklig nog att finna en efterträdare, som vandrade på hans vägar, om än icke med hans storhet. Såsom vi sett, hade han döende utpekat kardinal *Mazarin* såsom den man, vilken vore bäst skickad att upptaga och utföra hans planer. Ehuru av syditaliensk härkomst hade Mazarin efter en mycket skiftande levnadsbana trätt i fransk tjänst och där i så hög grad tillvunnit sig Richelieus förtroende, att han efter dennes bortgång vid blott fyrtio års ålder kunde intaga hans plats såsom Frankrikes verklige styresman. En kritisk tidpunkt syntes inträda för honom vid konungens död. Den nye konungen *Ludvig XIV* var ett femårigt barn, som skulle innehava Frankrikes tron under den långa tiden av sjuttiotvå år och därunder öva ett mäktigt inflytande på Europas öden. Men under hans minderårighet måste en förmyndarstyrelse tillsättas, och bestämmelser voro givna om ett förmyndarråd med drottning Anna i spetsen och Mazarin

samt de förnämsta prinsarna av blodet och några storvärdighetsmän såsom bisittare, ungefär i likhet med den av hela samtiden högt ansedda svenska förmyndarstyrelsen för Kristina. I en sådan styrelse hade en man av främmande härkomst som Mazarin icke kunnat utöva nämnvärt inflytande

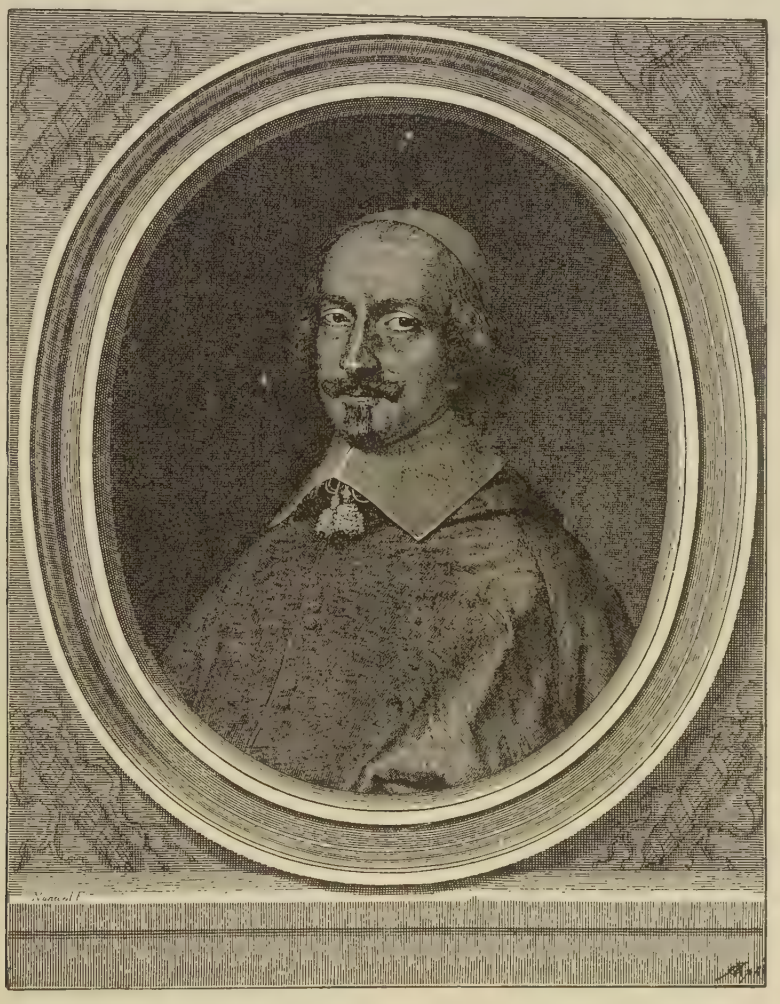

Kardinal Mazarin. Efter ett kopparstick i Riksbibliotekets porträttsamling, Stockholm.

Men i olikhet med sin store föregångare hade Mazarin lyckats ingiva drottningen ett förtroende, som hos den ej längre unga kvinnan stegrades till beundrande tillgivenhet och av det alltid vaksamma hovskvallret med mer eller mindre rätt utmålades såsom kärlek. I varje fall gav det honom ett inflytande över henne, varav han slugt förstod att begagna sig. Med hjälp av parlamentet i Paris, som begärligt grep efter ett tillfälle

att återvinna sitt under Richelieu förlorade inflytande, tillställdes ett slags statskupp, varigenom riksförmyndarne undanskötos och drottningen samt Mazarin blevo de verkliga styrande.

Nu kunde med fog väntas, att änkedrottning Anna skulle komma ihåg, att hon var född spansk prinsessa, och leda den franska politiken in på helt andra vägar än Richelieus. Men var hon den spanske konungens syster, så var hon även den franske konungens moder, och denna omständighet i förening med Mazarins allsmäktiga inflytande bestämde henne att som fransk regentinna kraftigt fullfölja striden mot Spanien. Tillfället härtill var så mycket lägligare som fransmännen i maj 1643, blott några få dagar efter konungens död, vid *Rocroy* nära spansk-nederländska gränsen under befäl av den unge hertigen av *Enghien*, framdeles mera känd såsom den store *Condé*, vunno en stor seger över spanjorerna. Icke förty väckte drottningens förfarande ett stort uppseende och den största bestörtning hos Spaniens vänner. Till dessa kunde räknas ett parti inom Frankrike, som tillväxte allt eftersom de franska stormännen funno sig trängda i skuggan genom Mazarins allt mera framträdande egenrådighet. Orsaker till missnöje saknades icke heller, då Mazarins inre styrelse icke på långt när var så framgångsrik som den yttre och framför allt skatteväsendet genom en på en gång dålig och egennyttig förvaltning råkat i den djupaste oreda. Richelieus jämförelsevis oegennyttiga styrelse framstod för folkets minne i stark motsats till Mazarins snikna ävlan att på statens bekostnad öka sin förmögenhet och skaffa sina släktingar höga värdigheter. Sådant kunde till nöds tålas av en inhemsk man men icke av en utländsk uppkomling. De från det kungliga förmynderskapet undanträngda prinsarne och stormännen funno ett stöd hos parlamentet i Paris, som begagnade sig av folkets missnöje över den växande skattebördan till att åter taga i anspråk sin gamla rätt att göra nya skattepåbud ogiltiga genom en vägran att inregistrera dem. När denna rätt erkändes, kunde dess verkan endast brytas genom en *lit de justice* eller rättssittning, såsom det kallades, då konungen från sin tron högtidligen befallde parlamentet att i sin bok inskriva den omtvistade författningen. Av detta maktmedel hade de styrande vid ett par tillfällen gjort bruk, i det de låtit barnkonungen uttala de inlärda ord, för vilka parlamentet måste böja sig.

Men om en sådan maktutövning fördrogs, när konungen stod i sin fulla mannakraft, så tåldes den icke lika lätt, när den utgick från ett kungligt barn, som endast var en docka i sina ledares händer. Hatet mot den utländske kardinalen växte, smädevisor sjöngos om drottningens förhållande till honom, och för det skattetyngda folket började parlamentet framstå

Ludvig, hertig av Enghien, prins av Condé. Kopparstick av Poilly 1660. Riksbibliotekets porträttsamling, Stockholm.

såsom en väktare av dess gamla friheter. Ej ens den för Frankrike så gynnsamma westfaliska freden förmådde dämpa det allmänna missnöjet, och en upprorsrörelse utbröt 1648, som blivit känd under namn av *fronden*. Detta namn anses hava uppkommit genom en hånfull jämförelse av

de upproriske med gatpojkar, som lekte med sina slungor (*frondes*), men upptogs av upprorsmännen själva, i det de liknade sig vid David, som med sin slunga besegrade Goliat. Men denna resning var icke på långt när en folkrörelse av den storslagna art, som samtiden fick bevittna i England. Under fyra års tid fyllde den Frankrike med ett oredigt virrvarr av hovkabaler och högadliga maktsträvanden, som än mera invecklades genom högborna damers ränker till förmån för sina gunstlingar eller älskare och där var man satte sin egen fördel framför statens bästa. Farligast av alla dessa frondörer var den begåvade men orolige och hänsynslöse koadjutorn av Paris (ärkebiskopens ställföreträdare) *Paul de Gondi*, sedermera kardinal *de Retz*. Verkliga försök att trygga eller återvinna de gamla friheterna saknades icke, och parlamentet uppställde på allvar den fordran, att ingen skulle hållas i häkte längre än tjugufyra timmar utan att ställas inför sina domare. Men olyckan var, att frihetskraven sålunda skulle uppbäras av en församling av höga juridiska ämbetsmän, som i främsta rummet tänkte på sina egna privilegier. Endast ett inkallande av de allmänna riksständerna, som ej varit samlade sedan 1614, skulle möjligen kunnat giva rörelsen en ledning, som i någon mån påmint om det engelska parlamentets kamp mot envåldsmakten. Ett sådant inkallande sattes väl starkt i fråga men kom aldrig till stånd, och ledningen av det hela stannade hos dessa stormän, som intrigerade mot varandra lika flitigt som de bekämpade den gemensamme fienden.

Under sådana förhållanden kom fronden att sakna allt högre intresse för andra än dem, som älska att studera de mänskliga lidelsernas lek. Efter en kort tid såg det ut som om regeringen skulle vara herre över hela rörelsen. Men den unge hertigen av Condé, den lysande segraren vid Rocroy, tyckte sig ej tillräckligt belönad för de tjänster han därunder gjort regeringen och trädde på de missnöjdas sida. Han häktades och hölls en tid fången men släpptes åter lös, och nu bröt det inbördes kriget ut i full låga. Liksom under Richelieus dagar aktade resningens ledare icke för rov att träda i förbindelse med riksfienden Spanien, som naturligtvis av all makt understödde dem. Stridens vågor rullade fram och åter, gång efter annan fick hovet fly från Paris, och den förhatade Mazarin fann för gott att vid ett par tillfällen lämna landet men fortfor dock att genom sina förbindelser med regentinnan utöva sin makt i oförminskad utsträckning. Genom en lycklig slump hade Condé och hans vänner kommit i besittning av Paris, vars befolkning var tillgiven deras sak och nu hade det bästa tillfälle att öva sig i konsten att bygga barrikader och göra revolutioner. Men de förmådde ej hålla sig kvar där, utan uppgåvo staden och slöto sig

till spanjorerna, varefter den unge konungen, som vid tretton års ålder blivit förklarad myndig, i sin ordning höll ett triumferande intåg i sin huvudstad. Kort därefter vände även Mazarin 1653 tillbaka och var nu efter stormännens kuvande mäktigare än någonsin. Hertigen av Condé kämpade under några år såsom spansk fältherre mot sitt fädernesland men försonade sig vid krigets slut med sin unge kunglige frände, som förstod att uppskatta hans krigiska duglighet och för dess skull fann för gott att glömma hans förräderi. Men med frondens nederlag var det för alltid slut med de franska stormännens självrådighet, och från den tiden förblevo de lydiga tjänare åt en konungamakt, som genom denna resning endast blivit stärkt i sitt beslut att kuva dem. Oron i det inre kunde nu ej längre hindra Frankrike att med eftertryck fullfölja kampen mot det försvagade Spanien. Turenne, den andre av Frankrikes stora fältherrar, vilka vid denna tid fullföljde den genom Gustav Adolf inledda ombildningen av krigskonsten, hade väl i förstone slutit sig till fronden men icke velat vid sina spanska fienders sida bära avog sköld mot eget land, och nu skiftade han vid åtskilliga tillfällen vapen med sin gamle stridsbroder Condé, varvid den senare drog det kortare strået. Mer än Turennes krigskonst uträttade dock Mazarins diplomatiska skicklighet. Han ägde ej Richelieus vittskådande statsmannablick men hade tillägnat sig nog mycket av hans idéer att förstå dem, och under det han fullföljde sin företrädares politik överträffade han med sin italienska smidighet denne i de tusende små diplomatiska konstgrepp, vid vilka ett slugt begagnande av gynnsamma tillfällen och av mänskliga svagheter kan bereda de största framgångar. Liksom Richelieu förbundit sig med Gustav Adolf, visade kardinal Mazarin sin frihet från religiösa skrupler genom att ingå ett förbund med Cromwell och den engelska republiken (se sid. 83), vilket skaffade Frankrike stora fördelar. Cromwells död och Englands försvagande kunde ej upphjälpa Spaniens sak, helst dess konung såg sin kejserlige frände på väg att indragas i en kamp mot det fruktade Sverige, som kunde urarta till ett upptagande av det gamla troskriget i hela dess vidd. År 1659 fann sig det stolta Spanien föranlåtet att underhandla om fred, och i november samma år avslöts den *pyreneiska freden* på en holme i ån Bidassoa, som från Pyreneerna faller ut i Biscayaviken och på en kort sträcka bildar gräns mellan båda rikena. Denna fred satte inseglet på Frankrikes storhet och Spaniens nedstigande från en höjd, där det ända in i det sista förblivit en skräck för västerlandet. Till Frankrike avstods landskapet Artois och en del fasta orter vid den nuvarande belgiska gränsen samt landskapet Roussillon norr om Pyreneerna, vilket Karl VIII avstått till Aragonien för att få fria

händer mot Italien. Från den tiden bildade sålunda den pyreneiska bergskedjan en naturlig gräns mellan båda rikena.

Men den unge Ludvig XIV skulle dock nu ha kunnat fälla det honom troligen med orätt tillskrivna äkta franska slagordet: "Det gives inga Pyreneer mer". Ty det återställda vänskapliga förhållandet beseglades genom avtal om förmälning mellan honom och den spanska konungadottern *Maria Teresia,* som sålunda lik en ny Fridkulla skulle föra freden med sig i hemgift. Väl fick den kungliga bruden därvid uttryckligt avstå från sin arvsrätt till spanska kronan, som hon stod närmast, då den åldrande Filip IV ännu ej ägde någon son. Men denna avsägelse skulle ej lägga några tyngande band på hennes kunglige gemåls jesuituppfostrade samvete, och under hela hans långa regering förblev hans strävan efter det ännu i sitt förfall så rika spanska arvet en hörnsten för hans politik.

Mazarin hade vid förberedandet av detta giftermål visat en hos honom ovanlig storsinthet. Den unge konungen hade skänkt sin första och enda verkliga kärlek åt en av hans systerdöttrar, men kardinalen, som annars gärna sörjde för goda giften åt dem, lät denna gång den franska statens intresse gå före sitt eget och avböjde konungens lysande tillbud att göra flickan till sin gemål. I stället firades året efter fredsslutet med pomp och ståt det kungliga bilägret med den spanska bruden. Kardinalens dagar ledo därefter mot sitt slut, och han avled i mars 1661, efterlämnande en furstlig förmögenhet, som han med rätt eller orätt tillskansat sig under sin långa styrelsetid och som han till stor del nedlagt i samlingar av böcker och konstskatter.

Men efter den pyreneiska freden återstod för Spanien knappast en skugga av dess forna storvälde. Oaktat avträdelserna till Frankrike var väl dess landområde ännu ofantligt, då det i Europa utanför den spanska halvön även omfattade halva Italien, Franche-Comté och det nuvarande Belgien, och utom Europa hade det även efter förlusten av de portugisiska besittningarna sitt ursprungliga amerikanska välde i behåll. Men de dolda krafter, om vilka vi förut talat, fortsatte i stillhet men därför ej mindre obevekligt det förstörelseverk, som efter hand skulle utplåna ända till sista återstoden av Spaniens forna storhet. Landets folkmängd, som vid början av det sextonde århundradet uppskattats till föga mindre än den nuvarande, hade vid slutet av det sjuttonde sjunkit ned till en tredjedel, och välståndet hade avtagit i förhållande därtill eller ännu starkare. Med varje år blev det mera omöjligt att underhålla den väldiga, segervana härsmakt, som nyligen varit Europas skräck. Vid Rocroy hade segern för alltid vikit från dess fanor, och fyra år förut hade holländarne i sjöslaget uti Engelska kanalen gjort slut på Spaniens sjömakt (se sid. 24). I det inre var riket en mot-

bild till en senare tids turkiska välde, sin tids sjuke man, som endast tycktes vänta på sin upplösning. Till ett mycket dyrt pris hade det köpt sin kortvariga storhet, och priset var dess förvandling från ett arbetande till ett arbetsföraktande, efter krigets och plundringarnas lättfångna rikedomar trängtande folk, som såg sitt ädlaste blod förrinna i slagfältens sand och sin bästa livskraft tyna bort i dådlös lättja. Med detta förakt för ärligt arbete, som endast i krig, hovtjänst och dagdriveri fann värdiga sysselsättningar för den frie mannen, förenade sig en obegränsad hängivenhet för kyrkan, adeln och den kungliga makten. Vid denna tid fanns det i Spanien en kyrka för var åttionde och en präst eller munk för var tjugonde människa, och högre och tätare än någonsin flammade inkvisitionens kättarbål. Adeln var tre gånger så talrik som prästerskapet, och inom dess led slog den gamla spanska stoltheten över i en ända till vanvett driven högfärd. Varenda adelsman, om än aldrig så fattig, kände sig ovillkorligt förpliktad att tävla med de rika stormännen i lyx och ståt, palatser byggdes på skuldsättning med ståtliga framsidor utåt vägarna men på baksidan aldrig fullbordade, och i det inre utan möbler, och i dem framsläpade ägaren och hans husfolk ett liv av svält och umbäranden för att till det yttersta kunna föra stat och bevara skenet. De spanska *hidalgos* (söner av adalgoter, som dessa ädlingar torde ha kallat sig för att hävda sin förmenta härkomst från de gamla västgoterna) höllo med oböjlig stolthet på sina stamträd och sitt blåa blod, som aldrig fick besmittas genom äktenskap med en vanbörding, men alla hittebarn behandlades under någon tid såsom adelsmän, på det icke något barn av adligt blod, som möjligen förirrat sig bland dem, måtte gå miste om sina rättigheter. Skaror av lata, utsvultna men sina herrar blint tillgivna tjänare trängdes även i den lägste adelsmans omgivning, och från dem bredde sig lusten för herretjänst och olusten för arbete ut över hela folket. I Spanien hölls det för god statshushållning att vid varje försäljning lägga skatt till en tiondedel av köpeskillingen på alla försålda handelsvaror. Det var denna skatt, som Alba velat pålägga Nederländernas folk och därmed bragt den länge väntade resningen till utbrott (se Band IV sid. 306). Härfluten ur ett högmodigt förakt för köpmannens yrke, vars vinst räknades som stöld, kunde en sådan pålaga endast leda till förlamande av all handel och därmed i sinom tid av all industri. Eländet drevs till sin höjd, då kusterna, som inga flottor längre mäktade försvara, ödelades av barbareskernas sjörövare, som knappast mötte något motstånd, när de där övade sina strandhugg och sina gräsliga människorov.

Så som Spaniens folk, sådana voro dess konungar. De evinnerliga, för varje led förnyade släktgiftena fullföljde med obeveklig styrka sitt

förstörelseverk. Varje nytt ätteled var till kropp och själ svagare än det föregående, och hastigare än deras folk dukade Spaniens konungar under för de naturmakter, som de i sin blinda dårskap aldrig upphörde att bjuda trots. De svaga ansatser till en bättre eller åtminstone kraftigare styrelse, som Filip IV visat i sin ungdom, försvunno med åren, och snart var han om möjligt en ännu större odugling än fadern. Uppgiften att steg för steg följa detta bedrövliga förfall tillhör snarare fysiologen än hävdatecknaren, men denne senare får i stället lägga märke till, huru här som så ofta annars maktens anspråk ökas i bredd med oförmågan att fylla dess uppgifter. Ju mindre de spanska konungarna av Habsburgs stolta hus dugde till att styra sina många riken, dess mera antogo de skick och åthävor av halvgudar, som stodo vida över det vanliga mänskliga måttet.

Härtill medverkade i sin mån det stela spanska hovceremonielet, som lade sin allt förstelnande hand på varje yttring av självständigt personligt liv. Ytterst ledde det sitt ursprung från de burgundiska hertigarne, som i detta liksom i så många andra avseenden veko av från medeltidens feodala traditioner och sökte efterbilda de byzantinska kejsarne. Med Karl den djärves dotter gick deras ceremoniel över till huset Habsburg, som i sin ordning förde det med sig till Spanien. Här fann det en högeligen tacksam jordmån för sin vidare utbildning. Det spanska lynnet med dess uppskruvade högdragenhet fann sig ypperligt till rätta med alla dessa pedantiska föreskrifter, som med den ängsligaste noggrannhet reglerade de kungliga personernas dagliga liv, deras görande och låtande in i de minsta enskildheter. Spaniens konungar och drottningar, prinsar och prinsessor blevo snart mera lika uppdragna vaxdockor än levande människor av kött och blod. Under det skaror av uppvaktande passerade förbi konungens tron, kunde han i många timmar sitta orörlig som en bildstod utan att ändra en min, röra en lem eller säga ett ord. Ceremonielets stadgar och bud blevo snart lika orubbliga och lika ofelbara som satserna i ett system av kyrkliga dogmer. De måste omfattas med den blinda tro, som intet ser och aldrig spörjer efter en förnuftig grund, ty ett tvivel på ett enda led i den kunde bringa hela den konstigt hopfogade byggnaden att störta samman. De kungliga personerna bokstavligen pinades till döds av ledsnad i denna outhärdligt stela omgivning, och en aldrig vederlagd hovsägen visste att förtälja, det Filip III:s död påskyndats av en sjukdom, som han ådragit sig genom att utsättas för oset från ett glödfat, vilket ej kunde i tid avlägsnas, emedan ingen hovman var tillstädes, vars rang tillät honom att beträda konungens rum.

Ännu ett ätteled skulle denna så djupt sjunkna kungastam framsläpa sin bedrövliga tillvaro. På Filip IV:s sena ålderdom föddes åt honom en son,

som vid faderns död 1665 såsom ett fyraårigt barn besteg den spanska tronen under namn av *Karl II*. Han levde ända till 1700, men hela hans liv blev en enda lång och pinsam dödskamp. Fullkomligt oförmögen att härska, lät han sig och sitt sjunkande välde styras av gunstlingar och hovränker, och

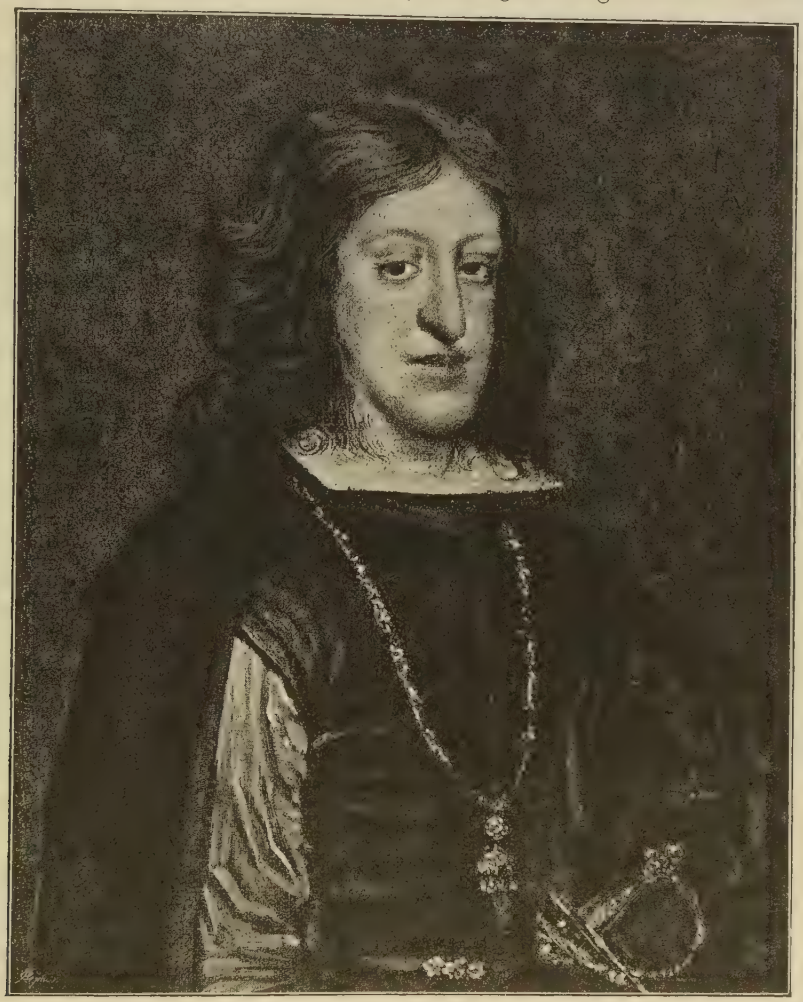

Karl II, konung av Spanien. Efter målning av Claudio Coello. Pradomuseet, Madrid.

i det yttersta västerlandet påminde Spanien mest om dessa österländska envåldsriken, där härskaren stänger sig inne i sitt harem bland kvinnor och präster, under det hovmän och mätresser kivas om makten. Ehuru till sina själsgåvor föga mer än en fåne, såg den arme, sjuke konungen sin olycka ökas därigenom, att han själv till fullo fattade dess vidd, och långa timmar kunde han stänga sig inne i sina fäders gravvalv, försjunken i dådlöst ruvande över deras förgångna storhet.

Karl II:s födelse hade varit lika oväntad som ovälkommen för de höga herrar, som sedan länge väntade, att den spanska kungastammens avtynande äntligen skulle taga ett slut, på det de sedan måtte få börja kivet om det ännu i sitt förfall så rika spanska arvet. Denna väntan hade bestämt Frankrikes hållning vid den pyreneiska freden, den bestämde dess politik intill århundradets slut, och under Karl II:s hela liv väntade de giriga arvingarna för varje dag, att den svagt flämtande livsgnistan skulle släckas.

Mitt uppe i allt detta förfall dröjde det ännu en god tid, innan Spaniens andliga odling drabbades av samma sorgliga öde som dess nationella välmakt och politiska storhet. Den mäktiga lyftning, som den spanska folkandan mottagit vid den nya tidens början genom det sista moriska väldets fall, och de underbara bragder, som följde på Amerikas upptäckt, fortforo ännu att visa sina verkningar långt efter det Spanien upphört att räknas bland de europeiska stormakternas tal. Till och med den religiösa fanatism, som väcktes av kampen mot morerna och närdes av striden mot de kristna kättarne, bidrog på sitt sätt att verka eggande och livande, i det den stolta spanska nationen kände sig såsom Guds utkorade stridsmän, utrustade med ett heligt uppdrag att kämpa och verka för den allena saliggörande katolska trons utbredning och herravälde över världen. Striderna mot de otrogne och mot kätteriet stodo för detta folk med sin svärmiska troshängivenhet och sin livliga inbillningskraft såsom sannskyldiga korståg, där himlens härskaror stredo på den ena sidan och avgrundens makter på den andra. En dylik åskådning skulle ännu till en tid åt tusendens tankegång och känsloliv giva en poetisk flykt, vars verkningar blevo uppenbara i storslagna skapelser på konstens och diktens område. Det är först i det följande seklet som trosfanatismen och dess mest utvalda redskap, den heliga inkvisitionen, riktigt visa sina ödeläggande verkningar på den andliga odlingens område. Den vetenskapliga odlingen hade aldrig blomstrat i det kristna Spanien, ehuru dess kungar mitt ibland kättarbålen rätt gärna gåvo sig min av att skydda en vetenskap, som ödmjukt nöjde sig med att vara trons lydiga tjänare. Så mycket mer oförhindrade kände de sig att i sitt kungliga hägn taga en målarkonst, som med förkärlek hämtade sina ämnen från det religiösa livets fält, och en skaldekonst, som aldrig upptog sådana ämnen till behandling, vilka kunde föra dess idkare inför den stränga renlärighetens fruktansvärda väktare. Under sådana förhållanden kunde den målarkonst, som även här hämtat sin näring ur renässansens livsbrunn, på spansk botten fira några av sina stoltaste triumfer, och skaldekonsten kunde hämta den rikligaste näring ur det fantasiliv, vars upphov vi förut antytt. Efter den store Cervantes vände sig hans diktarbröder företrädesvis till skåde-

spelet. Det har anmärkts, att den dramatiska dikten särskilt odlas av de folk, vilkas egen historia är rik på spännande och gripande tilldragelser, som djupt inverkat på folkens fantasi. Så var i gamla tider fallet med hellenerna, i den nya med engelsmännen, och vi skola se, huru samma orsaker även övat sina verkningar bland spanjorerna.

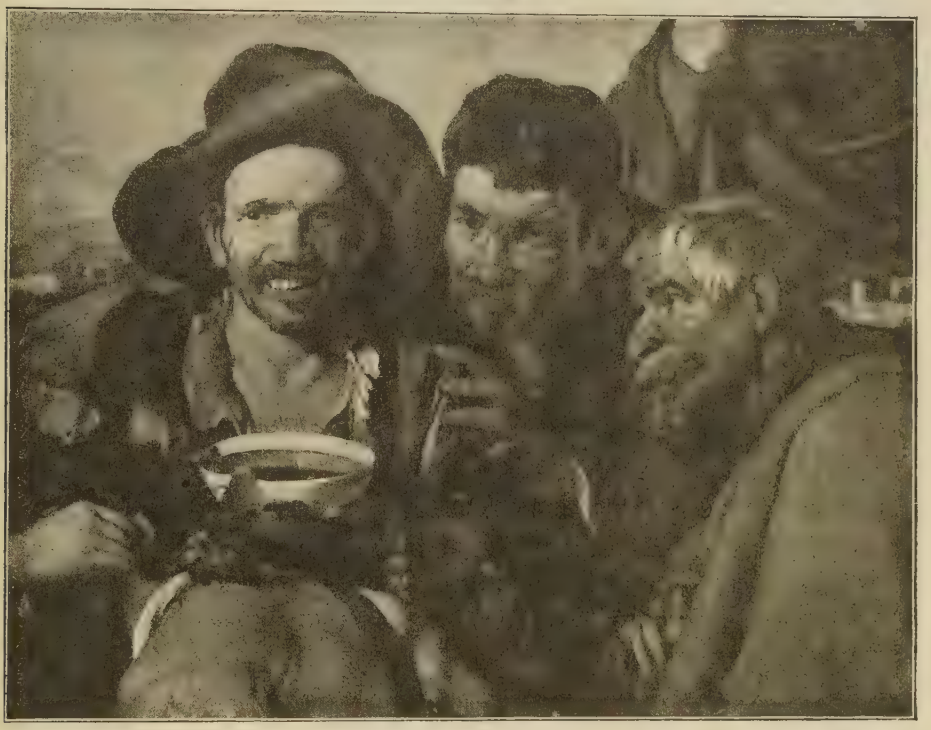

Djävulen och dryckesbröderna. Målning av Velasquez.

Av Spaniens stora målare skänkte *Murillo* (död 1682) åt konsten praktfulla bibliska tavlor av svärmisk färgglöd, där himladrottningen och helgonen träda oss till mötes som livslevande gestalter ur hans egen spanska samtid. Men han har även visat sig mäktig att teckna bilder ur det verkliga livet, såsom hans ryktbara tiggarpojkar, vilka mitt i sina trasor njuta av tillvarons glädje. Långt mera allsidig är *Velasquez* (död 1660), vilken med samma storslagna mästerskap danat den korsfästes bild som han på duken fäst ståtliga men spanskt stela konungar och hovmän, tavlor ur sin tids och sitt lands historia och folkliv eller ur de klassiska myternas brokiga värld.

Även på det vittra området reste sig tvänne män högt över kretsen av sina diktarbröder. De voro *Lope de Vega* (död 1635) och *Calderon de la Barca* (död 1681). Båda tillhörde ansedda spanska ätter, och båda slutade sin

bana på äkta spanskt sätt med att vid äldre år inträda i det andliga ståndet. Genom det kungliga skyddet sattes de i tillfälle att ostört få hängiva sig åt sin rika diktarbegåvnings ingivelser, och under nära ett århundrade hyllades de var på sin tid av en beundrande samtid såsom furstar i diktningens värld. Lope de Vega slår även eftervärlden med häpnad genom den oerhörda massproduktion, vars alster inom skaldekonstens mest skilda områden skulle fylla flera hundra band, om de alla vore tryckta. Ehuru många av dem stå på ingivelsens höjd, kan det vid ett sådant förhållande ej väcka undran, om detta långt ifrån är fallet med alla. På Lope de Vega kunna därför med allt fog tillämpas den store svenske skaldens ord om sin danske sångarbroder, att den sångmö, som allt för ofta faller i barnsäng, föder ej alltid välskapade barn till världen.

Lope de Vega. Efter Ang. Diaz y Sanchez.

En vida mer helgjuten och storslagen diktarpersonlighet är då Calderon. Högre än hos honom har den religiösa hänförelsen såsom källa till skaldisk ingivelse aldrig stigit, och med rätta har han blivit nämnd den störste sångare, som den katolska trosvärlden frambragt efter Dantes tider. Om honom har blivit sagt, att det är som han velat förvandla hela universum till en enda jättelik monstrans, där den Oändlige skulle i omedelbar närvaro tillbedias och prisas av de troende. Vare sig han i sina skådespel behandlar andliga eller världsliga ämnen, är det alltid den religiösa grundtonen, som slår igenom och trycker sin prägel på det hela. Ett germanskt och protestantiskt sinne nödgas stundom mitt under all beundran med ovilja vända sig bort från de fanatiska utbrott av troshat mot kättare och annorlunda troende, vilka vanpryda Calderons lika väl som Lope de

Vegas diktning. Men ett sådant sinne skall kanske heller aldrig rätt kunna uppskatta djupet av den svärmiska trosglöd, som sprungit upp ur en helt annan folkanda än vår. I sitt dystert praktfulla bildspråk har Calderon tecknat gestalter, vilka i all sin himmelshöga idealitet känna och tänka på ett helt annat sätt än nordbon. Det är en fullkomligt främmande men i sitt slag fullt självständigt utpräglad livsåskådning, som träder oss till mötes i en diktning, vilken vill förlägga tillvarons tyngdpunkt helt och hållet utanför den värld, där vi människobarn dock bliva satta att leva och verka, men som för denna diktning allenast framstår såsom en skuggornas och tårarnas dal, där vi hava att bida det andra livet med dess ändlösa fröjder eller ändlösa kval. Kanske har aldrig denna alltigenom katolska och alltigenom spanska livsåskådning funnit ett mera fulltonigt uttryck än i de ord, som uti skådespelet *Livet en dröm* läggas på den fjättrade konungasonens läppar:

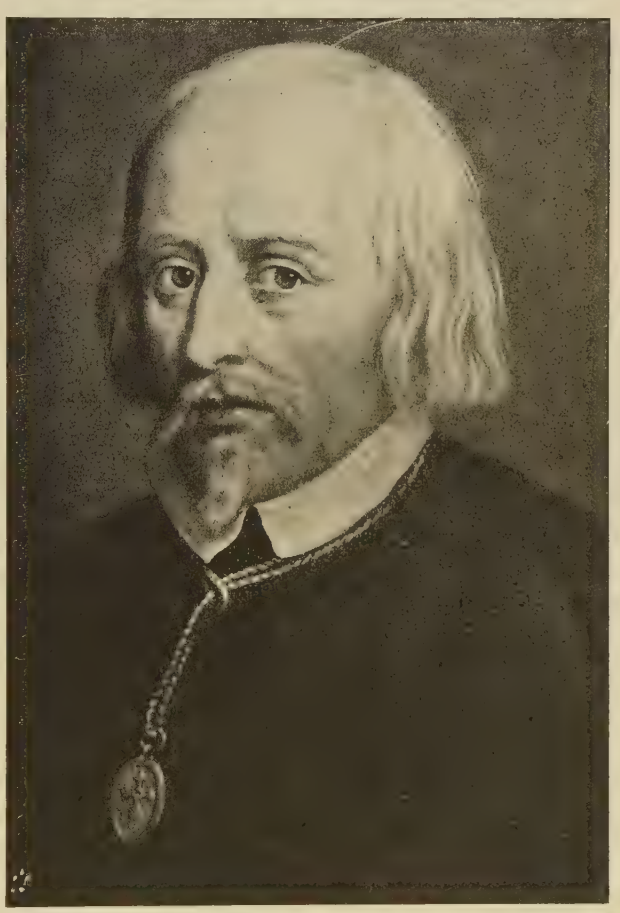

Calderon de la Barca.
Samtida porträtt reproducerat från Riksbibliotekets porträttsamling, Stockholm.

Vad är vårt liv? Ack, blott en hägring,
en luftbild med bedräglig fågring,
ett flyktigt skum på tidens ström!
Oss föga blir av lycka givet,
ty blott en dröm är hela livet;
ja, själva drömmen är en dröm

Ludvig XIV:s tidevarv.

1. Ludvig XIV och Europa.

Efter freden i Oliva och den pyreneiska freden fick vår världsdel för en kort tid andas ut ifrån de evinnerliga krigen. Med de båda fredssluten syntes det genom den westfaliska freden upprättade europeiska statssystemet för en lång tid slutgiltigt ordnat, och folken gladde sig i hoppet om ett varaktigt fredstillstånd mellan de europeiska makterna. Med detta hopp blandade sig en sedan lång tid vilande men aldrig förgäten tanke. Efter det nu de religiösa stridigheter nått sitt slut, uilka under nära halvtannat århundrade sönderslitit vår världsdel, borde den plan ånyo upptagas, som under hela denna tid aldrig upphört att sysselsätta dess största andar, och de kristna troslärornas bekännare, som upphört att bekämpa varandra, borde äntligen förena alla sina krafter för att med en väldig ansträngning kasta den turkiske trosfienden ut ur Europa. Härtill synes vara så mycket mera skäl som den sedan länge förfallna turkiska makten under en ung och kraftig sultan var på väg att rycka upp sig ur den försoffning, vari den sjunkit ned under det trettioåriga kriget, och visade sig böjd för ett nytt framryckande mot det kristna västerlandet.

Den makt, som därvid borde bliva den självskrivne ledaren, kunde ej längre vara det genom de långa troskrigen i sitt innersta skakade, genom fredsslutet djupt förnedrade kejsardömet. Ännu ej på länge förmådde det hämta sig och hela de djupa sår, varmed kriget slagit det, och lika lamslagna voro ett flertal av de små tyska staterna, vilka föga kunde njuta av den oberoende ställning gent emot kejsarmakten, som fredsslutet berett dem. Kejsardömets och de tyska landens ända till förlamning gränsande utmattning hade endast kunnat hävas genom en stor härskare, som återställt det kejserliga anseendet och genom en fast och vis styrelse ryckt upp sitt rike ur dess djupa förfall. Men den unge kejsar *Leopold I*, som 1658 efter en mer än årslång valstrid blivit upphöjd på kejsartronen efter sin fader Ferdinand III, var allting annat än en stor härskare. Såsom jesuiternas lydige lärjunge sökte han ersättning för det förlorade kejserliga inflytandet inom riket genom

att av alla krafter förfölja de protestantiska undersåtarne i sina arvland och utplåna den sista återstod av inre självständighet, som där fanns i behåll. Men därmed lyckades han endast försvaga sitt lösligt hopfogade väldes motståndskraft i de dagar, då den turkiska faran åter på allvar stod för dörren.

Tysklands försvagade tillstånd och dess utblottande på människor och egodelar hade minst lika mycket som egna statsmäns vishet bidragit att giva åt Frankrike det främsta rummet i Europa. Under en lång tidrymd skulle en ledande ställning tryggas åt detta rike genom den konung, som efter Mazarins frånfälle med ett fast grepp fattade statens roder. Ludvig XIV hade vid denna tid (1661) redan i aderton år till namnet burit kronan och i tio år varit myndig konung. Även under denna senare tid hade han dock godvilligt fogat sig efter Mazarins ledning, och såväl han själv som hans rike hade funnit sig väl därav. Under denna ledning hade han utbildat sig till en härskare, vars kommande betydenhet knappast någon anat mer än den gamle statsman, som fostrat honom. Hans begåvning var egentligen icke stor, hans kunskaper icke heller, men hans viljekraft och förtröstan på sin gudomliga rätt såsom enväldig konung voro så mycket större. Lika fast var även från första början hans beslut att göra bruk av sin envåldsmakt med Guds nåde till sitt rikes förhärligande och tryggande av dess ledande ställning bland samtidens stater.

Men denna förrang skulle han endast i underordnad grad hävda genom fredligt arbete för sitt lands och sitt folks förkovran, ehuru även denna del av hans konungsliga uppgift ingalunda var honom främmande. Ludvig XIV blev framför allt en stridens man, och från början till slutet av sin långa regering förstod han att hålla sin samtid i oro. Men hans strider utkämpades icke för Europas samling mot det asiatiska barbariet och för dettas förjagande till sitt eget hemland. I stället bestämdes hela hans statskonst i krig som i fred genom tanken på det spanska arvet, som efter all mänsklig förväntan snart skulle bli ledigt, och på den oerhörda makt, som ännu en gång skulle samlas i kejsarens hand, om detta ännu i sitt förfall så rika arv skulle hemfalla till den kejserliga grenen av det habsburgska huset. Liksom i Karl V:s dagar skulle Frankrike då åter känna sig inneslutet som i en järnring inom den habsburgska ättens landmassor, och väl var nu Spanien svagare och Frankrike starkare, men en sådan utsikt innebure dock alltid en hotande fara för hans väldes bestånd. Under hans långa levnad unnade honom denna aggande tanke ingen rast eller ro, och att röja denna fara ur vägen blev målet för hans diktan och traktan. Endast ur denna synpunkt är det möjligt att förstå, varför han under hela sin tid höll Europa omspunnet med ett nät av

ränker, och varför han oupphörligt störde dess ro med en rad av blodiga och förödande krig.

Skulle den habsburgska faran med framgång kunna bekämpas, var det nödvändigt, att hans eget rike blev så mäktigt som möjligt. I fredstider kunde han bättre än någon av sina föregångare samla all makt i sin hand, sedan Richelieu och Mazarin med list och våld slagit ned allt motstånd mot konungamakten, och välståndet i det inre, här närmast tänkt såsom grund för en mäktig kraftutveckling i det yttre, kunde främjas genom en vis och om sitt mål medveten utveckling av landets hjälpkällor. För att vinna detta mål fann han den rätte manneni *Jean-Baptiste Colbert*, vars överlägsna ledning av de franska finanserna beredde hans herre tillgångar, som länge syntes nästan outtömliga. Av dessa tillgångar betjänade sig konungen med klokhet och framgång vid sina vittutseende krigsföretag, som utan dem blivit omöjliga att sätta i verket. Men det oaktat skulle deras fullföljande blivit försvårat, om ej omöjligt, i fall ej Ludvig haft att förfoga över en krigsminister sådan som *Louvois* och fältherrar sådana som Turenne och Condé. Med den förres hjälp anskaffades och utrustades de ständigt växande härmassorna, och genom de senare organiserades de efter nya ändamålsenliga mönster på grundvalen av den

Jean-Baptiste Colbert.
Överintendent för finanserna (= finansminister). Efter målning av Claude Le Fèvre. Nationalmuseum, Stockholm.

nya krigskonst, som Gustav Adolf infört, och fördes till en länge oavbruten rad av lysande segrar.

Ludvig XIV:s första kraftutveckling utåt syntes skenbart röra sig om småting. Med Spanien och påven inlät han sig i rangstrider, som tycktes samtiden småaktiga, men bakom vilka allvarligare syften torde ha dolt sig. Under Richelieu och Mazarin hade ett vitt utgrenat nät av ordnade diplomatiska förbindelser blivit utspänt över vår världsdel. Mellan de ständiga beskickningar, som alla makter numera höllo i varandras huvudstäder, utkämpades ideligen rangstrider, bakom vilkas löjlighet dolde sig en stadig strävan att var för sig hålla det egna landets anseende vid makt. Mer än en gång voro dessa strider om rang och etikett nära att omintetgöra de allvarligaste fredsförhandlingar, och vid andra tillfällen voro de lika nära att leda till fördärvliga krig. Ett dylikt tillfälle yppade sig vid en handgriplig rangstrid mellan franska och spanska ministrarnas följen i London 1661. Ludvig XIV fann sin och sitt rikes ära kränkt och vände sig till sin spanske svärfader med krav på upprättelse, i vidrigt fall med hot om krig. Den gamle Filip IV torde mycket väl ha insett, att hans orolige måg endast sökte sak med honom för att frigöra sig från de besvärliga band, som den franska drottningens avsägelse av sina spanska arvsanspråk pålade hans maktbegär. Men han ville hava fred under sina sista dagar och gav efter för Ludvigs pockande anspråk. Ludvig nöjde sig med den lysande triumf, som det stolta Spaniens förödmjukelse beredde honom, väl vetande, att den ökade hans eget anseende och hans rikes inflytande.

Markis de Louvois.
Efter kopparstick av A. Lasson. Riksbibliotekets porträttsamling Stockholm.

Nästa kraftåtgärd var riktad mot ingen mindre än påven i Rom. Ludvig var en troende katolik och en hängiven lärjunge av jesuiterna, men glömde därför icke att hävda sin ställning gent emot påven såsom världslig furste. En gatustrid i Rom 1662, varvid blod flutit och det franska sändebudet blivit förnärmat, upptogs som en så svår skymf mot den franska äran, att den allenast kunde försonas genom en lika förödmjukande upprättelse eller ett krig. Av den tvist, som sålunda yppades, begagnade sig Ludvig att besätta det påvliga området Avignon i det nuvarande departementet Vaucluse i södra Frankrike. Från den tid på 1300-talet, då påvarna bodde i Avignon, hade de behållit denna stad med omnejd, men för Ludvig var det en nagel i ögat, att en främmande härskare, det måtte nu vara påven själv, sålunda ägde en besittning inom hans egna landamären. Tvisten om förolämpningen mot sändebudet blev för honom sålunda en kärkommen föreändning att införliva Avignons område med sitt rike. Men påven hade blivit varnad av vad som nyss timat med Spanien. Han gav efter och lämnade genom en särskild beskickning till Paris den äskade upprättelsen. Ludvig nöjde sig även nu med äran av en oblodig seger och återställde Avignon, som först under revolutionskrigen slutligen hemföll till Frankrike.

Med Filip IV:s bortgång syntes en avgörande kris närma sig i fråga om det spanska arvet. Väl var en ny konung redo i den späde Karl II, men ingen väntade någon lång livstid för detta barn och än mindre att dess svagt flämtande livsgnista först efter en mansålder skulle släckas. Vid hans död kunde den spanska arvsföljden väntas sätta hela världsdelen i eld och lågor. Väl hade Ludvigs gemål vid sin förmälning fått lämna sin nyss omnämnda avsägelse, men en dylik avgavs icke av hennes yngre syster *Margareta Teresia*, när hon 1666 förmäldes med kejsar Leopold. Men konung Ludvig var jesuiternas lärjunge och borde sålunda icke få svårt att komma ifrån sin gemåls avsägelse, i fall den var honom till besvär. Båda härskarne hade försökt att komma till en tryggande uppgörelse om det spanska arvets delning, när det bleve ledigt. Men nu syntes denna tidpunkt tills vidare undanskjuten, och Ludvig, som ständigt pinades av sin oro för en återförening av det habsburgska väldet, var betänkt på andra utvägar, som steg för steg skulle stärka hans egen och hans rikes makt.

En sådan utväg av ganska tvivelaktig art syntes yppa sig i de spanska Nederländerna. Egentligen voro dessa liksom sina grannar i norr en samling av landskap med var sina egna lagar och sedvänjor, som Spanien numera klokt aktade sig att röra vid, då de ej stredo mot enheten i dess välde och den katolska tron. I flera av dessa landskap gällde från urminnes tid den s. k. *devolutionsrätten*, ett slags hemfallsrätt, enligt vilken barnen vid

faderns eller moderns död ärvde föräldrarnas gemensamma fasta egendom, medan den efterlevande av föräldrarna blott ansågs hava nyttjanderätt men ej äganderätt till egendomen i fråga samt hans eller hennes barn i ett senare gifte endast med rätta arvingars samtycke kunde få tillträde till omförmälda kvarlåtenskap. Vid denna tid skilde man icke på långt när så noga som nu mellan statsrätt och privaträtt, helst enligt urgammal germansk åskådning, nedärvd genom hela feodaltiden, länder och riken gingo i arv enligt samma regler som hemman och jordagods. I kraft av denna gamla rättsregel hade Filip II på sin tid funnit sig manad att såsom en utväg ur de nederländska oroligheterna lämna styrelsen över den ännu spanska delen av Nederländerna åt sin dotter, men efter hennes död hade de återfallit under det spanska väldet (se Band IV sid. 311). I kraft av samma regel krävde nu Ludvig XIV, att hans gemåls arvsrätt till de landsdelar, där den var gällande, skulle träda i kraft med förbigående av Karl II, hennes yngre halvbroder.

Frankrikes gränser hade vid den tiden ännu ej på långt när nått sin senare utsträckning. I söder hade förvärvet av Roussillon i freden 1659 äntligen gjort Pyreneerna i hela deras utsträckning till gräns mot Spanien. I sydöst räknades ännu länge Savoyen vid Alpernas fot till Italien. I öster bildade Elsass en långt framskjuten utpost vid Rhenfloden men skildes från det egentliga Frankrike av Franche-Comté (nu departementen Doubs, Haute-Saône och Jura), som lydde under Spanien och räknades till Nederländerna, och Lothringen, som av ålder var ett eget hertigdöme men måste inrymma fritt genomtåg till och från Elsass åt franskt krigsfolk. I norr räknades de nu till Frankrike hörande delarna av Flandern och Hainaut (de nuvarande departementen Pas de Calais och Nord) ännu till spanska Nederländerna. Från humanismens dagar hade minnet av det gamla romerska Gallien med dess gräns vid Rhen levat upp i franska patrioters sinnen. Ovisst är, om Ludvig XIV närde tanken att nå denna gräns i dess helhet eller som praktisk statsman blott leddes av begäret att stärka sitt rike så långt omständigheterna medgåvo. I varje fall väckte hans krav på de nederländska landsdelarna ett oerhört uppseende och en känsla av allmän osäkerhet över hela Europa. Vore en konungs löften ej mera värda, vem skulle då framgent sätta lit till dem? Föga båtade det, att konungen på ingivelse av sina jesuiter förklarade, att hans gemål icke ägt rätt att göra sin avsägelse, och att hennes i gudomlig och mänsklig ordning grundade arvsrätt icke inskränktes därav, ty den förklaringen var mycket lätt att möta med genfrågan, vad då hela denna avsägelse skulle tjäna till.

Förnämsta hindret på Ludvigs väg till spanska Nederländernas besittning var den holländska sjömakten, som ej längre hade något att frukta av

Spanien och minst av allt ville se Frankrike som herre i Antwerpen. Frankrikes besättande av Dunkerque, som Cromwell intagit men som Ludvig XIV lyckades förvärva av sin engelske bundsförvant Karl II Stuart (se sid 33), hade ej bidragit att lugna de holländska farhågorna. Som vi (sid. 34) sett, styrdes Holland vid denna tid av den store rådspensionären Jan de Witt, som lyfte dess makt på havet och det republikanska partiets anseende till dess största höjd. Till en början hade Ludvig XIV förespeglat honom antingen en delning av de spanska Nederländerna, som hans parti från gammalt ej ville veta av, eller deras förvandling till ett slags fristat efter holländskt mönster. Jan de Witt insåg väl, att en sådan fristat i sinom tid kunde bliva ett lätt byte för Frankrike, men hade låtit förmå sig att sluta ett förbund med den mäktige grannen till inbördes bistånd, vilket syntes skola träda i verket vid en liten fejd mellan Holland och biskopsdömet Münster. Emellertid hade Ludvig allt skäl att önska den holländska sjömakten sysselsatt, och med eller utan hans förvållande gick denna önskan i fullbordan. Karl II av England var hans lydiga verktyg, så långt hans makt räckte, men denne var förtörnad på Holland för dess närmande till Cromwell under hans sista år. Den store protektorn hade för en tid bragt de båda sjöfolkens handelsavund och tävlan om väldet över haven till stillhet, men efter hans död bröt den ut på nytt. Av obetydlig anledning upplågade mellan dem år 1665 ett häftigt krig, som fortgick under lysande vapenbragder på havet. Nu tänkte Ludvig, att Holland var bundet, och i hopp att endast röna motstånd från det försvagade Spanien lät han 1667 Condé rycka in i Franche-Comté och Turenne i Nederländerna.

Spaniens nederländske ståthållare vek tillbaka under vanmäktiga protester, och snart voro en mängd viktiga orter i båda landsdelarna besatta av fransmännen. Styrelsen i Madrid, som väl insåg sin vanmakt, bekvämade sig nu till ett påkostande steg. Fåfängt hade Spanien sökt återställa sitt välde över det 1640 lösgjorda Portugal. I början av sin självregering hade Ludvig XIV framkastat till Spanien ett förslag om fransk hjälp till Portugals erövring och återställande av halvöns enhet, mot det att de spanska Nederländerna avträddes till honom, men som han väl väntat, blev förslaget ej antaget. Ehuru han från sin ståndpunkt borde ha ansett Portugal som en del av sin gemåls spanska arv, slog han nu om och understödde med vapenmakt portugisernas strävan efter oberoende, sannolikt i tanke att, om han blott en gång vore herre i Spanien, skulle nog även Portugal falla honom till. Han förmedlade även ett giftermål mellan en portugisisk prinsessa och Karl II av England och inledde därmed mot sin avsikt Portugals långvariga beroende av det brittiska väldet. Mot Frankrike och England såg

Henri de Latour d'Auvergne, vicomte de Turenne.
Kopparstick av Nanteuil. Riksbibliotekets porträttsamling, Stockholm.

sig Spanien ur stånd att hävda sina anspråk på Portugal, och för att minska sina fienders tal erkände det 1668 dess självständighet och tryckte därmed det sista inseglet på halvöns framtida söndring (jfr sid. 111).

Under tiden hade de Witt vid fransmännens inbrott i Nederländerna genast insett vad klockan var slagen. Ännu stadd i krig med England, kunde republiken icke vända sina vapen mot Frankrike, som nyss varit dess bundsförvant. Rådspensionären lade sig dock vinn om att snarast möjligt avsluta det engelska kriget för att få fria händer. Men den store statsmannen ville ej bedja om fred hos en mäktig fiende utan först efter en lysande vapenbragd bjuda handen därtill. Till den ändan lät han den store holländske sjöhjälten amiral Ruyter, som mot England med ära hävdat Hollands välde på haven, gå uppför Themsen, söka upp den engelska flottan i dess egen hamn och hotande nalkas själva London. Efter detta blev det ej svårt att uppnå en fred, som avslöts i *Breda* 1667. England fick Nya Nederland (New-York och New Jersey) men måste avträda Surinam i Sydamerika till holländarne och mildra navigationsakten.

Nu hade republiken vunnit den önskade handlingsfriheten, men så långt möjligt ville de Witt undvika att bruka den med vapen i hand. Härtill har väl även bidragit hans stadiga tanke att undgå ett stärkande av det militära elementet inom republiken, varigenom dess frihet kunde hotas. Westfaliska freden hade givit fastare former åt det europeiska statssystemet, och makternas stående beskickningar hos varandra möjliggjorde ett hittills nästan okänt, med tiden mer och mer utbildat system av underhandlingar och intresseförbund. Gent emot Frankrikes allt mera hotande maktbegär måste de stater, som närmast berördes därav, inse behovet av en förbindelse till inbördes skydd. De Witts överlägsna statskonst vann en lysande triumf, då han i början av 1668 lyckades avsluta den så kallade *trippelalliansen* mellan Holland, England och Sverige till skydd för den hotade spanska staten och den europeiska jämvikten. Först ifrån denna tid började sistnämnda begrepp göra sig gällande i staternas inbördes förhandlingar, och det var närmast de protestantiska makter, vilka utgått förstärkta ur kampen mot det habsburgska huset, som syntes redo att förfäkta denna jämvikt, sedan Frankrike och huset Bourbon visade sig upptaga Habsburgs planer på ett europeiskt övervälde. Trippelalliansen önskade undvika ett allmänt krig men insåg nödvändigheten av att till den ändan i någon mån gå Frankrikes anspråk till mötes. Ludvig XIV ställdes i valet mellan Franche-Comté och sina erövringar i spanska Nederländerna vid äventyr av krig, och Spanien fogade sig tåligt i en mindre förlust för att undvika en större. Med harm i hjärtat måste den franske erövraren böja sig för ett förbund, vars makt han ej vågade trotsa, och i freden i *Aachen* 1668 återgav han Franche-Comté men fick behålla ett antal erövrade nederländska gränsorter.

Bitter var den förödmjukelse, som fyllde den store envåldsherrens själ efter denna motgång, och i det innersta av sitt hjärta kände han, att det var det så djupt hatade och föraktade republikanska krämarfolket, som han hade att tacka därför. Ett sinne som hans, så vant att befalla och ännu så ovant vid motgång, kunde ej länge bära på en slik grämelse. Dyrt ville han låta de usla krämarne umgälla, att de vågat skriva lagar för Frankrikes nyss så allsmäktige herre. Blotta tillvaron av en mäktig republik i världsdelens mitt var honom en nagel i ögat. Såsom äkta fransman kunde han ej tänka sig möjligheten av mer än en enda styrelseform, och för honom måste denna tydligtvis bliva folkens ovillkorliga underkastelse under Herrans smorde, den jordiska avbilden av den gudomliga makten. För en sådan åskådning var själva tillvaron av en republik en orimlighet, och därtill hade denna republik nu varit nog förmäten att trotsa hans egen makt.

Amiral de Ruyter. Efter målning av F. Bol. Haag.

Konungens hämndbegär fick så mycket bättre tillfälle att utveckla sig som det stämde alldeles ypperligt överens med det vid denna tid rådande ekonomiska systemet i hans rike. Det var det s. k. *merkantilsystemet*, som då var förhärskande inom den ännu föga utbildade ekonomiska vetenskapen och som Colbert lade till grund för den franska finansförvaltningen. För en sådan förvaltning var det enligt detta system en huvudsaklig uppgift att i största möjliga grad öka landets tillgång på ädla metaller, vilket ansågs som ett nödvändigt villkor för landets välstånd. Med någon överdrift har det blivit sagt om merkantilsystemet, att det lärde, att ett lands rikedom egentligen bestode i ädla metaller, och att deras anskaffande med

nästan vilka medel som helst borde vara uppgiften för en vis styrelse. I alla fall krävde systemet, att ett land för att öka sin metalliska valuta borde sälja så mycket som möjligt till utlänningen och köpa så litet som möjligt av honom. Höga tullar eller förbud skulle till det minsta möjliga inskränka den främmande införseln och den inhemska utförseln av råämnen, medan all annan utförsel med naturliga eller konstlade medel skulle på varje sätt drivas i höjden. En sådan tankegång blev liktydig med den gamla satsen, att den enes död är den andres bröd, ty genom den kom varje stats intressen att stå i motsats till alla grannars. Om nämligen den ena staten ville, att dess grannar skulle fylla största tänkbara andel av sina behov från dess marknad, så ville var och en av grannarna raka motsatsen. Följden kunde endast bliva, att de ekonomiska intressena kommo att intaga ett nära nog lika framskjutet rum i den närmaste tidens krig som de religiösa intressena under den föregående tiden. När en stat såg sig ur stånd att tvinga sina grannar att köpa av dess varor, fick den söka ersättning genom att skaffa sig kolonier, som i främsta rummet ämnades till avsättningsorter. Till den ändan borde deras köpkraft uppdrivas så mycket som möjligt, vadan styrelsen också visligen borde sörja för tillväxten av deras välmåga, men på samma gång måste de förbjudas att handla med andra stater. Genom besittningen av dylika kolonier förkovrades även ett lands handelsflotta, vilket förökade dess rikedom och gav en god grundval åt dess örlogsflotta. Men kolonier behöva tid för att grundas och växa till, och en styrelse, som hastigt ville stegra sitt lands välstånd, handlade därför visligt, om den sökte lägga beslag på andra lands kolonier ävensom vid krigstillfällen genom kaperier skada deras handelsflottor.

De yttre förutsättningarna för denna uppfattning torde närmast vara att söka i staternas erfarenheter av den makt, som Spanien och Holland förvärvat genom de rikedomar de hämtat från sina kolonier och Holland dessutom från sin sjöfart. Nu gick Holland och gällde för världens rikaste land, och för en mäktig grannstats merkantilistiska politik blev det ett givet mål att slå under sig så mycket som möjligt av dess rikedomar. En dylik strävan lät mycket väl förena sig med Ludvig XIV:s lust att tukta krämarrepubliken. Mäktig på havet, låg däremot denna så gott som öppen från landsidan, om blott konungen kunde komma åt den genom mellanliggande stater. Att bereda sig ett dylikt genomtåg blev nu ett mål för hans ytterst skickliga och i alla konstgrepp väl skolade diplomati. Så länge trippelalliansen ännu stod vid makt, kunde han ej våga ett öppet anfall. Men dess hållfasthet berodde på den svaga förmyndarregeringen i Sverige och på tävlan om makten mellan konung och parlament i England. Som vi

alla känna av vårt eget lands historia, var Karl XI:s förmyndarregering allt annat än en värdig efterföljare till den store Axel Oxenstierna. Medan den i det inre fortfor att föröda landets tillgångar, var den ej svår att locka till utländska förbund genom löften om subsidier, och den tidens karikatyrtecknare plägade avbilda den fruktade svensken såsom en landsknekt med svärdet i den ena och penningpungen i den andra handen. Länge dröjde det ej, förrän Sverige 1672 var inlett i ett subsidiefördrag med Frankrike, som med rikliga penningbidrag skulle köpa sig väpnat svenskt understöd i ett kommande krig. Även med England avslöts 1670 ett subsidieförbund bakom ryggen på konungens rådgivare och parlamentet, som kort förut tvingat honom att finna sig i trippelalliansens avslutande.

På fastlandet sökte Ludvig skaffa sig ett friare spelrum för sina härar genom att utan vidare besätta det viktiga genomgångslandet Lothringen, som i trots av fördraget om fritt genomtåg lätt kunde låta en fiende spärra fransmännens väg till Elsass men vars hertig nu blev förjagad ur sitt land. Med tyska furstar inleddes förbindelser, som skulle trygga fransmännens väg till Holland. Redan Mazarin hade 1658 slutit det s. k. Rhenförbundet med ett antal världsliga och andliga furstar i västra Tyskland, och nu förnyades med framgång försöken att öka det franska inflytandet i detta land. Kurfursten-ärkebiskopen av Köln och biskopen av Münster slöto sig till Frankrike utan att besinna, det Hollands erövring snart måste leda till Frankrikes besättande av Rhenströmmen. Kanske föreställde de sig, att den allra kristligaste konungen av Frankrike skulle respektera deras andliga furstendömen, då han gick att visa sitt fromma sinnelag genom att förgöra det holländska kättarnästet. Sin vördnad för tron hade han ju visat, då han i det nyss nämnda fördraget med England låtit dess karaktärslöse konung förplikta sig att bliva katolik.

Nederländernas fria republik stod vid denna tid på höjden av makt, rikedom och ära. Stolt svajade dess flagga på alla jordens hav och från alla världsdelar förde dess köpmansskepp sina rika laddningar till dess hamnar. Inom det lilla landet hade hopat sig ett överflöd av skatter, som saknade motstycke i den övriga världen och som gjorde republiken till ett föremål för de svages avund och de mäktiges åtrå. Men dess idoga folk nöjde sig ej med att allenast församla de skatter, som rost och mal förtära. I deras land blomstrade ej blott handeln och industrien utan även trons och tankens frihet. Från alla land funno de, som förföljdes av sin tro, en fristad i Holland, där var och en kunde dyrka Gud på sitt sätt. Men även på vetandets område kunde banbrytare för nya tankar tala och skriva mera fritt

än i något annat land, och här var det som den berömde *Spinoza* (död 1677, se vidare kapitlet "Upplysningstidens föregångare") oantastad utvecklade sina panteistiska läror, skyddad till och med mot hatet från sina egna judiska landsmän, som i massor sökt holländskt skydd mot katolskt och protestantiskt trosnit.

Största förtjänsten av den lysande ställning, som republiken då intog, tillkom rådspensionären *Jan de Witt.* Vid blott 28 års ålder hade han 1653 kallats att bekläda det högsta ämbetet i landskapet Holland. Genom sin storlek och rikedom intog detta landskap en ledande ställning bland de förenade provinserna, och i kraft av sitt ämbete var dess främste man den ledande själen i förbundets styrelse. Framför allt blev hans inflytande stort, om han var en överlägsen personlighet som de Witt. Endast i kriget mot England under Cromwell hade han ej kunnat hindra, att republiken lidit något avbräck (se sid. 75), men under skenbart tvång hade han icke ogärna fogat sig i det fredsvillkor, som uteslöt huset Oranien från alla höga statsämbeten. Mot Karl X Gustavs högt flygande planer på ett östersjövälde hade han eftertryckligt hävdat Hollands inflytande på Östersjön (se sid. 105) Men hans håg låg mera åt fredens än åt krigets värv, och så långt möjligt aktade han sig för inblandning i fastlandets strider, ej minst av omtanke, att militärpartiet icke måtte växa det borgerliga elementet över huvudet. Som en äkta borgerlig styresman sörjde han främst för höjandet av folkets välstånd, ordnandet av statens finanser och betalandet av dess skulder. Aldrig hade republikens inre välmakt vilat på så fast grund som nu, och på havet hade dess flottor under prövade sjöhjältar, bland dem rådspensionärens broder amiralen *Cornelius de Witt,* med framgång bjudit den engelske medtävlaren spetsen. Men till lands hade rådspensionären och de borgerliga republikanerna lämnat försvaret att förfalla. Hären var av gammalt Oraniens hus tillgiven och dess förstärkande gav ett fast stöd åt det oraniska partiet, till vilket även folkets breda lager slöto sig. Efter freden i Münster och i synnerhet efter ståthållaren Vilhelm II:s död hade de maktägande republikanerna stadigt sökt minska härens styrka, icke besinnande att då de härmed ville skydda landets inre frihet, satte de dess yttre självständighet i fara. Oviljan växte allt starkare mellan de militära och de civila elementen i landet, och från de senare utgick för första gången slagordet *civilisation* såsom beteckning för motsatsen till allt militärväsen. Makten inom samhället var nu samlad hos ett fåtal storborgerliga släkter, som i motsats till de gamla adliga godsägare, vilka förblivit Oranierna trogna, verkade för republikens storhet, under det de genom sin krämarpolitik ökade antalet av dess fiender.

Men medan de Witt och hans vänner invaggade sig i en säkerhetssömn, som stärktes av den nyvunna triumfen över England, förblevo deras fiender icke overksamma. Ludvig XIV hade väl valt tiden för sitt anfall på republiken i de dagar, då dess engelske medtävlare på havet icke begärde bättre än att vinna upprättelse och fritt utrymme för sin gryende världshandel. I största hemlighet hade den franske konungen drivit de diplomatiska underhandlingar, som förberedde hans företag, och de holländska stormännen anade intet, förr än slaget föll. Som blixtar från klar himmel nedslogo på våren 1672 Frankrikes och Englands krigsförklaringar. Engelska flottan redde sig till en landstigning på Hollands kuster, och med lättköpta segrar tilltvang sig Ludvig XIV övergången över Rhen och inföll med en väldig härsmakt på republikens område. Landet låg öppet och värnlöst för fiendens fot, och den här, som skulle försvara det, var i förfall. Fäderneslandet var i fara.

Benedikt Spinoza.
Kopparstick, med vederbörligt tillstånd reproducerat ur Hildebrand-Pflugk-Harttungs Världshistoria.

När folket hämtat sig från den förlamning, som åtföljde den första bestörtningen, slog det om i en allmän förbittring mot de män, som givit sitt land till pris åt en övermäktig och övermodig fiende. Fåfängt hade de Witt sökt underhandla, och när Ludvig XIV stolt avvisade hans förslag till landavträdelser, grodde och växte hos folket den falska tron, att rådspensionären sålt sitt land till fienden. Nu vände sig allas tankar till den unge prins Vilhelm av Oranien. Född efter faderns död, sjuklig och svag

allt ifrån födelsen, hade han genom själva sin barndom givit motståndarna till Oraniens hus det bästa rådrum att stärka sin makt. I all sin svaghet var dock detta barn fruktat, och år 1667 hade de Witt hos Hollands ständer genomdrivit det s. k. *eviga ediktet*, som efter generalstaternas bekräftelse 1670 för all framtid förbjöd föreningen av ståthållarskapet med överbefälet över hären och flottan. Men det slags evigheter, som förkunnas i dylika påbud pläga sällan räcka länge, och Nederländerna hade redan förut haft ett lika kortlivat edikt under Juan d'Austrias dagar (se Band IV sid. 310). Ediktet förklarades upphävt, och de ämbeten, vilkas oförenlighet det påbjudit, förenades i den tjugutvåårige prinsens hand. Modlös nedlade de Witt sitt ämbete, men det var för sent, ty nu blev det mot honom och hans broder som folkraseriet vände sig. En förfallen stackare hade låtit locka sig, ovisst av vem, till att angiva Cornelius de Witt, för det denne skulle sökt förmå honom att mörda prinsen. Så djupt var nu de nyss så mäktiga brödernas fall, att den redlige sjömannen, som med ära kämpat mot Englands flottor, på uslingens angivelse blev lagd på pinbänken. Ingen bekännelse kunde avtvingas den skuldlöse mannen, som trotsade plågorna med samma hjältemod, som han visat mot sitt lands fiender. Han hölls dock kvar i fängelset, och genom en list lockades Jan de Witt att besöka honom där. När amiralen såg honom komma, förstod han att bådas ofärd var nära. Han hade rätt, ty nu var folket i uppror. Ut ur sina gränder, där man aldrig såg en skymt av dagens ljus, vältrade sig massor av Amsterdams halvnakna, svältande pöbel, rytande efter blod. Släkte efter släkte hade de framsläpat sitt liv i nöd och smuts, medan de pösande storborgarna i godan ro odlade sina tulpaner och hopade sina millioner. Men nu krävde de hämnd över sina förtryckare, hämnd över de män, som de inbillade sig hava förrått dem och sitt land. Fängelset stormades, de båda bröderna grepos och släpades ut på gatan, där en rasande hop slet dem i stycken och under vilda skrän släpade deras stympade lemmar i smutsen.

Ingen vet, och ingen skall någonsin få veta det, om Oraniens unge furste haft en närmare eller avlägsnare del i det blodiga dåd, som den 20 augusti 1672 släckte två av Hollands ädlaste söners liv. Men han har ej lyft en hand för att hindra det, och de båda brödernas slut ställde honom ensam om högsta ledningen av hans fädernesland i den stundande kampen mot den fruktansvärde erövraren. Från den tiden uppfyller denna kamp hela hans liv, och i den samlar han alla sina egna och sitt folks krafter. Men under de trettio år, som ännu återstodo honom att leva, säges ingen ha sett ett leende på hans läppar. Kanske fördystrades hans liv av de bittra hågkomsterna från en barndom bland ovänner utan faders och moders häg-

nande vård eller av den livslånga ansträngning, varmed en mäktig vilja tvang en svag, av ständiga sjukdomar utpinad kropp att lyda dess bud. Men kanske var det även ett aggande minne, som inga segrar över världshärskaren, ingen ära såsom sitt folks befriare kunde utplåna.

Men icke ett ögonblick sviktade han i tron på den förutbestämmelse, som ställde honom bland de utvaldes led och av evighet vore honom given att rädda sitt land ur dess yttersta nöd. Oldenbarnevelt hade fallit för Moritz, bröderna de Witt måste gå under, på det att Vilhelm skulle kunna fullfölja sin kallelse. Intet hinder bland hans egna landsmän stod numera i vägen för honom och hans uppgift, och med hänsynslös oböjlighet skred han framåt mot sitt mål. Men det var också hög tid att med allvar möta den överhängande faran. Hade Ludvig följt sina fältherrars råd och genast gått löst rakt på Amsterdam så skulle kanske staden utan svärdslag fallit i hans våld, och det skulle på en gång blivit slut med kriget och med Hollands självständighet. Men efter tidens krigssed förspillde han sin tid med att belägra fästningar, och Holland fick rådrum att samla sig. Till dess räddning gjorde dock naturen mer än människor. En torr sommar följdes av en regnig höst, som kom alla strömmar att svälla över sina bräddar, och den gamla för Holland egendomliga utvägen till räddning föll nu nästan av sig själv. Överallt lät Vilhelm genombryta de dammar, som stängde havet och de inre vattnen ute från det låga landet, och med oemotståndlig makt brusade vågorna in över ofantliga landsträckor, bortsopande i sin skoningslösa framfart människors verk och frukten av odlarens möda men också görande hela landet väglöst för fiendens härmassor. Mot elementerna mäktade den franske envåldsherren icke kämpa. Fram emot jultiden lade en kortvarig köld ett istäcke över den översvämmade nejden, och fransmännen välvde dristiga planer om ett framryckande över den frusna ytan. Men åter kommo blida vindar, isen gick upp i tö, och med den smälte de stora planerna bort. Med oförrättat ärende måste Ludvig och hans här draga sig bort från det holländska området. Samtidigt blev den engelska flotta, som utanför Zeelands kust bidat ett lägligt tillfälle att landsätta en här, av vidriga vindar slungad tillbaka mot egna stränder. Liksom vid Armadans tåg mot England hade naturens krafter betvungit fiendens övermakt, och fastare än någonsin stod Vilhelm av Oranien i den oryggliga tron på sin bestämmelse att värna ett fosterland, vars räddning syntes besluten i eviga makters rådslag.

Men var den överhängande faran avvärjd, så var striden ännu långt ifrån bragt till slut. Under långa år skulle den ännu släpa sig fram, ett krig som alla andra med fältslag och belägringar, marscher och återmarscher. Vad Ludvig ämnat taga sig till med ett erövrat Holland är ej lätt att säga,

ty förena det med det ganska avlägsna Frankrike hade han näppeligen kunnat. Men utsikten härtill hade äntligen uppskrämt de makter, som därigenom måste finna sig närmast hotade. Känslan av gemensam fara kom Spanien att glömma sin fiendskap med Holland och räcka det handen till förbund, och snart kämpade spanska och holländska trupper sida vid sida under befäl av en oranisk furste. Även kejsaren hade låtit draga sig med i kriget men underhöll i början hemliga förbindelser med Frankrike och förde kriget lamt, till dess insikten om egna länders fara äntligen tvang honom att driva det med allvar. Av de protestantiska staterna var det först Brandenburg, som under sin kraftige och statskloke kurfurste varsnade vad som var å färde och utan tvekan ställde sig på republikens sida. Lämnad utan bistånd av den klenmodige kejsaren, fick han snart sluta fred men grep inom kort åter till vapen. Englands och Hollands flottor hade som vanligt med växlande framgång prövat varandras krafter, men det engelska parlamentet, där känslan av trosgemenskapen vann överhand över handelsavunden, tvingade i februari 1674 Karl II att sluta fred på billiga villkor.

Sedan även kurfursten av Köln och biskopen av Münster nedlagt vapnen, såg det till en tid ut som Ludvig XIV skulle lämnas ensam i striden mot den värld, som hans övermod utmanat. Men mot de splittrade, ofta tvistande, efter var sina olika planer handlande bundsförvanterna stod Frankrike starkt och fast sammanslutet under den enhetliga ledning, som en begåvad härskares enväldiga vilja var i stånd att giva det. De förbundna mäktade icke återtaga Lothringen från fransmännen, som i stället 1674 för andra gången besatte Franche-Comté, denna gång för att ej mera lämna det. Samma år prövade den gamle Condé och den unge Oranien varandras krafter i en oavgjord strid vid Senef i spanska Nederländerna.

I det hela förmådde sålunda Ludvig med framgång bjuda sina fiender spetsen, men han förstod också att öka antalet av sina bundsförvanter. Såväl italienska som tyska småfurstar indrogos i spindelväven av hans diplomatiska nät, och i öster hetsades Ungern med stöd av turkarna till resning för sina av kejsaren hotade fri- och rättigheter (se sid. 186). Av största vikt för den franska statskonsten var det, att det lyckades förmå det länge tveksamma Sverige att göra allvar av sitt förbund. De svenska riksförmyndarna hade egentligen aldrig ämnat låta det gå till krig utan tänkt sig att få uppbära subsidier, för det Sverige visade Frankrike den högst värdefulla tjänsten att icke träda över på dess fienders sida eller i det minsta förhölle sig neutralt. Så rotfast var i dessa dagar tron på de svenska vapnens oövervinnelighet, att Sverige enligt den tidens åskådningssätt mycket väl kunde låta sig betalas för att dess svärd finge stanna i skidan. Men nu var förmyndarnes tid slut

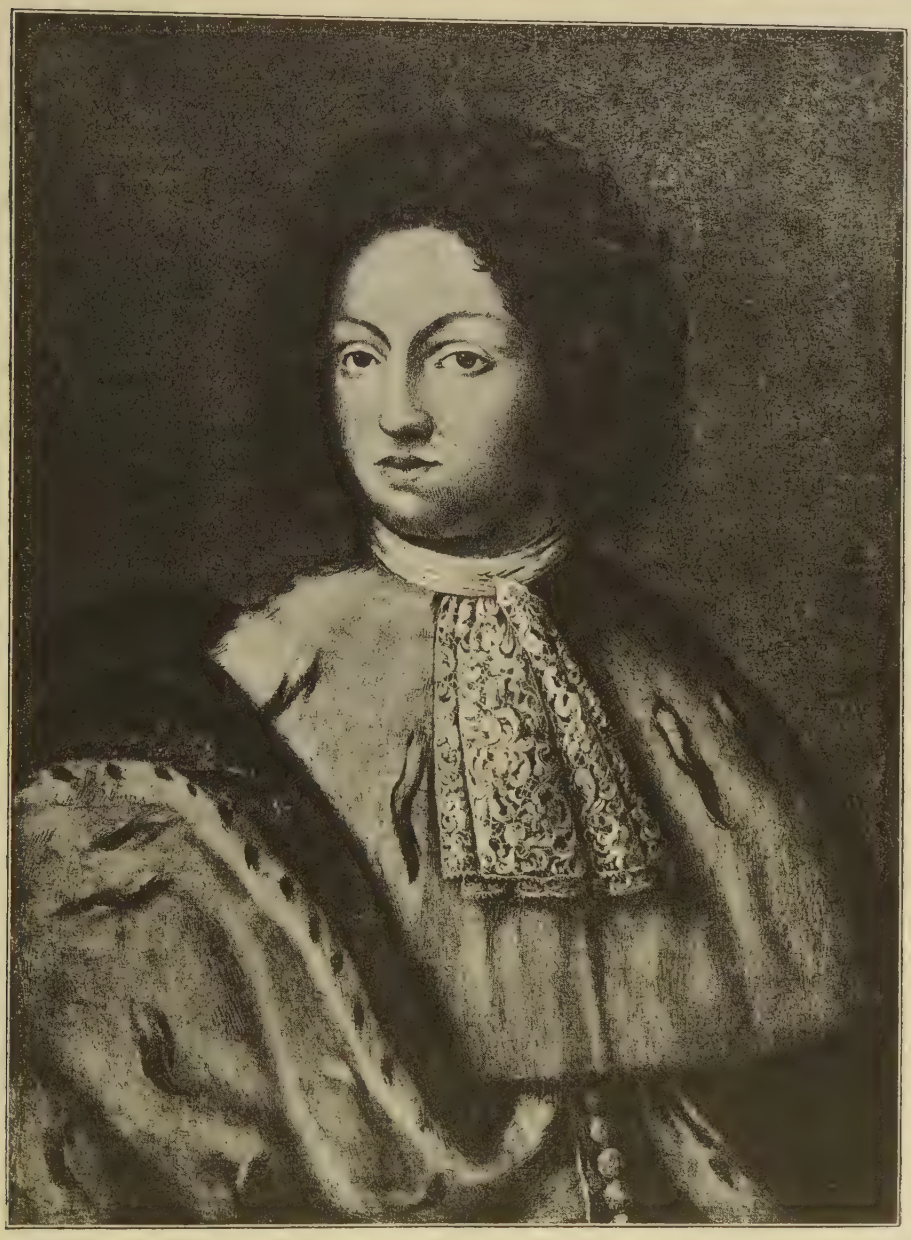

Karl XI, konung av Sverige. Efter en samtida målning i Heidelbergs slott.

och den unge *Karl XI* hade såsom myndig konung själv tillträtt regeringen. För den franska diplomatien blev det nu en lockande uppgift att förmå honom att med väpnad hand ställa sig på Frankrikes sida. Den unge konungen hade föga erfarit av livet och världen, men hans oförvillade rättskänsla och goda naturliga förstånd sade honom, att Sverige vore statt på orätt väg, om det som Frankrikes bundsförvant kastade sig in i den vittutseende striden. Men det franska sändebudet förehöll honom, att Sveriges heder stode i pant för infriandet av det löfte, som dess regering givit, och att omsorgen om hans rikes värdighet krävde detta löftes uppfyllelse. En statsman med mera härdat samvete och förvärvad vana att röra sig i politikens irrgångar skulle icke låtit fånga sig av dylika skäl, men Karl XI gav efter, då han såg, att det gällde hans kungliga ord och Sveriges heder. Med tungt hjärta gick han sitt öde till mötes, fullt medveten om de faror, varmed kriget hotade hans folk, men stark i sin tro, att försynen icke kunde övergiva en konung, som satte sitt rikes ära högre än dess välfärd.

Vad han väntat uteblev icke heller. Uppträdandet av en svensk krigsmakt på tysk botten invecklade Sverige inom kort i krig med en hel rad fiender. Slugt förstod Frankrike att spara på sina subsidier och endast utbetala dem månadsvis, allt eftersom den svenska hären ryckte in på Brandenburgs område. För kurfursten Fredrik Vilhelm gällde det nu att i en avgörande dust med den nordiske erövraren pröva hållfastheten i den statsordning, vartill han med fast hand och förutseende framtidsblick lagt grundvalarna, och med knappast väntad styrka skulle den visa sig i stånd att hålla provet. Med sin här stod han vid Rhen, i begrepp att söka rycka Elsass från fransmännen. Men på våren 1675 drog han sig från Franken i hastiga marscher norrut, och plötsligt, innan någon anat det, stod han mot den svenska här, som under Karl Gustav Wrangel, den gamle fältherren från trettioåriga krigets sista dagar, hotade att intaga hans land. Om svenskarna handlat raskt och i tid gått över Elbe, hade de dragit med sig en hel rad tyska furstar, som endast avbidade ett tillfälle att gå över på den franska sidan, och ej blott kriget utan hela Tysklands öden hade tagit en annan vändning. Men de försummade det gynnsamma tillfället, och i stället var det kurfursten, som förstod att handla i rättan tid. Under Wrangels frånvaro stod den 18 juni 1675 det korta men avgörande slaget vid *Fehrbellin*. Svenskarna blevo slagna och fingo lämna slagfältet i segrarens våld. Kurfurstens fältherrar yrkade ivrigt, att den vikande hären skulle förföljas, men han svarade med de ryktbara orden, att åt en flyende fiende bör man bygga bryggor av guld. I och för sig var segern föga betydande, och kurfurstens anspråk på fältherrerykte grundas med långt mera skäl på det mästerligt utförda tåget

från Franken till fiendens möte. Men huvudsaken var, att det rykte för oövervinnelighet, som så länge omgivit de svenska vapnen, med ett slag var brutet, och segern hade vunnits av kurfursten ensam med hans egen nyskapade brandenburgska här. Från den dagen bär han med rätta namn av *den store kurfursten*, och där var utgångspunkten för det brandenburgska och det blivande preussiska väldets storhet. På Sveriges bekostnad skulle denna storhet köpas, och det var liksom av ödet bestämt, att dessa två protestantiska makter, som förenade kunnat skriva lagar för Europa, skulle bliva varandras fiender. Sverige ägde Oders mynning och måste en gång äga den, för att Gustav Adolf skulle vinna sina segrar till den protestantiska trons skydd. Men Brandenburg, som ägde Oders uppland, måste förvärva dess utlopp, om det skulle kunna trygga sitt gryende välde, och så var utgångspunkten given till en kamp, som endast kunde sluta med den enes utdrivande eller den andres undergång.

I denna kamp var det bestämt, att Sverige skulle draga det kortare strået, och dess nederlag skulle giva första stöten till dess storväldes fall. Men den närmaste följden av slaget vid Fehrbellin blev att förutom kejsaren, Tyska riket och Holland även Danmark förklarade Sverige krig. I den envåldiga danska styrelsen gjorde sig motsatta strävanden gällande, och medan den store statsmannen och lagstiftaren *Peder Griffenfeld* ville höja sitt land genom ett varaktigt förbund med dess svenska stamfränder, i vilket syfte han bemedlat trolovning mellan Karl XI och systern till Danmarks konung *Kristian V*, åtrådde ett annat parti en blodig upprättelse för freden i Roeskilde och återtagande av de där förlorade landskapen. Utgången av slaget vid Fehrbellin kom vågskålen att sjunka till det senares förmån, Danmark förklarade krig, och Sverige var statt i allvarsammare fara än på långliga tider. Den svenska flottan led det ena nederlaget efter det andra mot den danska, som anfördes av den lysande sjöhjälten *Niels Juel*, och i förening med holländarna under *Tromp* voro danskarna snart ensamma herrar i Östersjön. Härmed blevo svenskarna ur stånd att sända förstärkningar till sin tyska krigsmakt, som var för svag att hålla stånd mot Brandenburg och dess bundsförvanter. Stettin gick förlorat, och hela svenska väldet i Tyskland syntes hotat med undergång. Å sin sida kunde Danmark utan hinder landsätta en här i Skåne, medan en annan från den norska sidan ryckte in i Bohuslän och hotade Göteborg. Ett ögonblick syntes Karl XI liksom förlamad under de hopade olyckornas tyngd, men genom dem mognade han på en gång till man, och snart samlade han sin egen och sitt trogna svenska folks hela kraft till en kamp på liv och död för sitt rikes bestånd. Slagen på sjön, segrade han till lands, där konungen

mot de danska legoknektarna stödde sig på folkuppbåd i massa och hade utmärkta, i de forna krigens skola mognade fältherrar till sitt bistånd. Det blodiga slaget vid *Lund* den 4 december 1676, där den tappre unge konungen själv svävade i ögonskenlig livsfara, tryggade för framtiden de skånska landens besittning åt hans rike. En lycka för Sverige var, att ehuru en stark stämning i Skåne yppade sig för en återförening med Danmark, varmed landet från hedenhös varit förbundet, det svenska väldet under sin korta tillvaro dock hunnit slå så djupa rötter, att de s. k. *snapphanarnas* resning aldrig fick den stolta prägeln av ett kuvat folks kamp för sin befrielse. Men ännu skulle hårda och långa strider krävas, innan fred blev vunnen.

Oaktat nederlaget vid Fehrbellin hade dock det svenska förbundet gjort sin åsyftade verkan, då det nödgat kurfursten att draga sina trupper mot öster och därmed givit fransmännen friare händer vid Rhen. Men vid Sassbach föll 1675 den store fältherren Turenne för en fientlig kula, och ej långt därefter drog sig den i förtid åldrade Condé tillbaka från krigarlivet. Vid samma tid fann en annan av det långa krigets hjältar en blodig död om bord på sitt däck. Hollands store sjöhjälte Ruyter hade med sin flotta ilat till Medelhavet för att möta fransmännen, som med sin flotta skulle understödja ett på Sicilien utbrutet uppror, men fann själv döden i ett sjöslag utanför öns kust. Med fransk ridderlighet lät Ludvig XIV hälsa sin store fiendes amiralskepp med högtidlig kanonsalut, då det med hjältens lik ombord seglade förbi Frankrikes kust på hemfärd till Holland.

Så försvann från skådeplatsen den ene efter den andre av de personligheter, som från det stora krigets början stått i förgrunden. Men i deras ställe uppträdde snart nya män. Turenne och Condé hade bildat skola, och i spetsen för Frankrikes härar hade marskalken av *Luxembourg* framgång mot prinsen av Oranien, under det flera fasta platser i norr och öster föllo i Frankrikes händer. I spetsen för det franska krigsväsendets ledning stod den begåvade men i hög grad egenmäktige och ytterligt hänsynslöse markisen av Louvois, som flerdubblade den franska härsmaktens styrka samt drev dess utrustning och utbildning till en förut okänd höjd. Liksom så mycket annat, spridde sig från denna tid franskt krigsbruk och franska benämningar på officerare ut över Europa, och en fransk nyhet, som snart vann allmän efterföljd, var den efter staden Bayonne uppkallade *bajonetten*. Men det ändlösa kriget och Louvois' ofantliga rustningar uppslukade efter hand de rikliga tillgångar, som Colbert med möda och sparsamhet sammanbragt, och till sist förmådde ej den franska statens inkomstkällor giva den avkastning, som var nödig till att fullfölja kriget och på samma gång föra en exempellöst lysande hovhållning.

"Den store kurfursten." Stick av Ph. Kilian efter en målning av M. Merian.

Nu var det alltså hög tid att sluta fred, och Frankrike kunde söka den med bibehållen krigsära. Men fredsunderhandlingarna med alla de förbundna fienderna på en gång skulle försatt Frankrike i en ogynnsam ställ-

ning, och för dess klyftiga diplomati gällde det därför att söndra dem. Försöket kröntes med den mest lysande framgång. Lättast var Holland att locka till fred, och på grundvalen av en gynnsam handelstraktat och oförändrade gränser ägde fredsslutet rum i *Nimwegen* i augusti 1678. Förgäves protesterade Vilhelm av Oranien mot en fred, som hindrade honom att med all makt upptaga kampen mot sin dödsfiende i själva det ögonblick, då dennes krafter började svikta. Men han fick nu uppbära följderna av bröderna de Witts undergång, som väckt en outrotlig misstro mot honom hos det republikanska partiet. Med Hollands fredsslut var alliansen mellan Ludvig XIV:s fiender i själva verket sprängd, och en efter annan läto de förmå sig att sluta fred. Med Spanien slöts denna i september samma år, och det ytterligt försvagade riket fick låta sig behaga att till Ludvig XIV avstå en god del av det förtida arv, varpå han gjorde krav. Franche-Comté avträddes varaktigt till Frankrike, som därmed framflyttade sin östgräns till Schweiz och på en omväg nådde omedelbar förbindelse med Elsass. I norr införlivades ett antal städer och fästningar i spanska Nederländerna, varigenom rikets norra gräns framflyttades ungefär till den nuvarande gränsen mot Belgien. I sin ordning gick nu även kejsaren in på en fred, som likaledes avslöts i Nimwegen i februari 1679 med utbyte av några fasta gränsorter. Åt den unge hertig *Karl* av Lothringen medgavs rätt att återfå sitt land, om han ville finna sig i de stränga villkor, som förelades honom, och framför allt trygga Frankrikes förbindelse med Elsass genom hans hertigdöme. Men hertigen avböjde stolt det förödmjukande tillbudet och föredrog att i frivillig landsflykt visa den mäktige erövraren, att även en furste utan land kan bliva besvärlig för den makt, som kränkt hans rätt.

Härmed var för Frankrike det huvudsakliga fredsverket undangjort, men ännu återstod för dess konung att skydda sin svenske allierade, vartill han manades av sitt uppenbara intresse lika mycket som av pliktkänsla. Krigets framgångsrika fullföljande hade knappast blivit möjligt för honom, om ej Sverige hållit Brandenburgs krigsmakt och en del av Hollands flotta sysselsatta, alldeles oavsett om Sverige därvid skördat segrar eller nederlag. Ville han för kommande strider vinna nya bundsförvanter, finge han behandla de gamla så, att ej alla avskräcktes från att ställa sig på hans sida. Av den segrande kurfursten, som med framgång avvisat ett infall i Ostpreussen från det svenska Lifland, krävde han därför utan vidare återställelse av alla erövringar från Sverige. Kurfursten var lämnad i sticket av kejsaren, som icke ogärna såg sin mäktigaste vasall förödmjukas, och den förre fann sig ur stånd att ensam upptaga kampen mot Frankrike. Med sjudande harm i hjärtat och en bön om kommande hämnd på läpparna

underskrev han i juni 1679 freden i *Saint-Germain*, varigenom Sverige återfick nästan allt vad det förlorat. Endast det forna svenska området på Oders östra strand fick Brandenburg behålla, så när som på två små städer, och härmed hade det vunnit en åtminstone någorlunda oförhindrad utfart till havet. Nu återstod egentligen endast Danmark, som också kort därefter fogade sig i att utan minsta landvinning med Sverige avsluta freden i *Lund*. Härmed gick Sverige till det yttre tämligen oskatt ur den hårda striden. Men för konung och folk hade denna varit ett eldprov, som fört dem närmare till varandra. Fruktansvärd blev nu räfsten med de högadliga män, som vållat landets olyckor, och med enväldet i sina händer såsom ett uppdrag av folkets representanter att rädda riket ur fara och nöd kunde Karl XI på det sätt, som varje svensk man känner, gripa sig an med dess återställelse. Men mot Frankrike fortfor han städse att hysa ovilja, ej minst på grund av det övermodiga sätt, varpå det slutit fred med Sveriges fiender utan att fråga Sveriges konung och dess styrelse till råds.

Med den långa raden av fredsslut hade Ludvig XIV nått en makt, som ställde honom alldeles utan medtävlare på den främsta platsen bland Europas furstar. Hovmän och skalder tävlade att ställa honom vid sidan av en Alexander den store, tämligen oförskyllt för övrigt, då han aldrig själv vunnit några segrar, ehuru han skickligt förstått att skörda frukten av andras framgångar och stundom, omgiven av en prunkande hovstat, uppenbarat sig bland sina häpna krigare. Ovisst är, om han nu likt en ny Alexander förlorat sig i drömmen om världsmakt. Så mycket är känt, att liksom redan Mazarin på 1650-talet sökt få honom själv vald till tysk-romersk kejsare, verkade han nu i sin ordning för sin sons val till romersk konung eller kejserlig tronföljare, och genom att sålunda upplyfta denne på främsta trappsteget till kejsartronen ämnade han för framtiden trygga åt sin ätt den högsta rangplatsen i Europa. Men även på den svindlande höjd, dit han nu nått, släppte han aldrig ur sikte de vådor, med vilka en återförening av de båda habsburgska rikena kunde hota hans välde. Med tanken stadigt fäst på dessa vådor och möjligheten av ett fientligt infall lät han den store ingeniörsofficeren *Vauban*, en fransk motbild till sin svenske samtida Erik Dahlberg, omgiva det med en gördel av ypperligt anlagda, nästan ointagliga fästningar.

Under tiden hade Ludvig låtit sina lagkloke hitta på ett nytt medel att mitt i freden utvidga hans rike. I de senaste fredssluten hade vid avträdelser uppräknats vissa landskap eller orter med "dependentier" eller tillhörigheter. Nu ville Ludvig göra troligt, att med sådana dependentier

menades icke blott det, som vid själva fredsslutet lytt under landet eller orten i fråga, utan även allt, som i en närmare eller avlägsnare forntid befunnit sig i denna ställning, och alla sådana områden återkrävde han nu för Frankrikes räkning. För att bedriva denna vrängning av den historiska rätten under rättsliga former lät han anordna särskilda domstolar eller *reunionskamrar*, som efter verkställd utredning skulle på laglig väg avgöra över befogenheten av dessa anspråk på reunioner eller återföreningar. Föga brydde det den mäktige, att han sålunda i själva verket dömde i egen sak, eftersom de dömande, av honom själv tillsatta myndigheterna voro hans egna undersåtar.

Sebastian de Prestre, herre till Vauban. Samtida kopparstick av Voyez.

Många hundra större eller mindre orter skulle på detta sätt hava införlivats med Frankrike, om Ludvig i allo fått råda, och dess gränser skulle ha framskjutits ett gott stycke in i de nuvarande Rhenlanden, så att bland annat även Trier och Luxemburg skulle tillfallit det. Den mest betydande vinsten av dessa reunioner blev den redan då ansenliga fria riksstaden Strassburgs införlivande med det franska väldet, vilket ägde rum i september 1681 under ivrig medverkan av stadens furstbiskop, som kort därefter mottog sin nye herre med krypande ödmjukhet och gudeliga ord på läpparna. Även den svenske Karl XI hotades med förlusten av sitt lilla tyska arvland Pfalz-Zweibrücken. Samtiden häpnade, men mot de vanmäktiga tyska småfur-

starna förfor Ludvig såsom vargen mot lammet i fabeln, och de svaga fingo finna sig i att godkänna anspråk, som stundom sökte sitt stöd ett årtusende eller mer tillbaka i tiden. I längden blev likväl detta tillstånd olidligt, då ingen visste, vad den franske envåldsherren en annan gång kunde finna upp för att utvidga sitt välde. De gamla fienderna Spanien och Holland, kejsardömet och Sverige började närma sig varandra. Ludvigs förväntan att kejsaren skulle nödgas tigga om hans hjälp mot turkarna, slog fel,och till sist insåg han, att det icke var värt att spänna bågen för högt. Riksdagen i Regensburg, där de tyska furstarnas och herrarnas talan fördes av deras sändebud, hade länge gjort min av att taga något steg mot reunionerna. Men den hade aldrig kommit längre än till ett ändlöst kiv om, vilka sändebud på grund av sina staters rang borde få spisa med kniv och gaffel av guld och sitta på rödklädda stolar eller vilka finge nöja sig med kniv och gaffel av silver och grönklädda stolar, och de hemliga franska agenterna hade noga sörjt för, att dessa tvister icke togo slut för snart. Men nu var riksdagen färdig med dem, och under fortfarande höga later fann sig Ludvig i att i augusti 1684 i Regensburg avsluta ett tjugoårigt stillestånd, under vilket han väl skulle få behålla vad han innehade den 1 augusti 1681 jämte Strassburg men efter vars utgång rättsfrågan skulle företagas till slutligt avgörande.

2. Ludvig XIV och Frankrike.

Med fördraget i Regensburg hade Ludvig XIV:s makt nått en höjd, som den sedermera aldrig kunde överskrida. Men även på andra områden än statskonstens och krigets fortfor han att skriva lagar och bud för vår världsdel, vilka allestädes med vida mindre motstånd funno åtlydnad och efterlevnad. I vitterhet och konst, i språk och sed, men tyvärr även i osed, blev Frankrike genom honom för långliga tider den måttgivande förebilden för Europas övriga samhällen.

Den väldiga kraftutveckling utåt, varav hans rike visade sig mäktigt, berodde dels på den samling av all makt i en enda hand, som Ludvig till en hittills oanad utsträckning genomförde, och dels på den klokhet, varmed denna makt länge brukades till att höja folkets välstånd. Ludvig XIV var envåldshärskare såsom knappast någon före eller efter honom varit det. Kraftiga statsmän hade utan hänsyn slagit ned de strävanden efter en av konungamakten oberoende ställning, som visat sig inom skilda bygder

eller stånd, och vid Mazarins frånfälle fanns i den tjugotreårige konungens rike ingen makt, som ens närmelsevis vågade mäta sig med hans. Enligt den avlidne statsmannens råd förklarade han också genast för sina ministrar, att han hädanefter ämnade i egen person övertaga styrelsens ledning och bliva sin egen statsminister. Härmed fortfor han oavbrutet ända till sin död, och sällan har en konung till den grad som han mäktat fylla denna svåra uppgift. Han ådagalade därunder en högt uppdriven arbetsförmåga, en kraftig vilja, som orubbligt fasthöll ett en gång fattat beslut, och en pliktkänsla, vilken stärktes genom medvetandet av det fruktansvärda ansvar inför Gud och samvetet, som ålåg den ensamme härskaren över ett mäktigt rike och ett stort folk. Sitt klaraste uttryck har hans medvetande av sin upphöjda men ansvarsfulla ställning funnit i det ryktbara slagordet "Staten, det är jag", som man visserligen sökt frånkänna honom, emedan dess fällande icke lär kunna med skriftliga bevis styrkas. Med detta slagord, om han fällt det, har han utsagt, att hans enskilda intresse så helt och hållet uppgick i det allmänna, att de två fullständigt fölle samman till ett. Men därmed följde även, att om han helt offrade sina krafter för sitt folk, fann han sig äga fog att kräva, det hans folk skulle helt offra sig för honom, om han kände behov av det. En sådan tankegång blir lätt farlig hos medelmåttiga män, men överlägsna andar kan den elda till stora dåd. Allt beror då på, om dessa dåd i allo äro av den art, att de främja det helas väl. I fråga om Ludvig XIV var detta mången gång tvivelaktigt, ty han var väl en överlägsen men knappast en verkligt stor man.

Enväldet var vid denna tid rådande inom den ojämförligt största delen av vår världsdel. Habsburgs furstar hade längesedan genomfört det i Spanien och kejsardömet, som nu var i färd med att undertrycka den sista återstoden av Ungerns friheter. Av de kejserliga riksfurstarna strävade den ene efter den andre med Brandenburg i spetsen att göra sig enväldig inom sina stater, där de långa krigen och de stora härarna i hög grad ökat den furstliga makten. Danmark hade nyss blivit en envåldsstat, och Sverige skulle snart följa dess föredöme. Endast längst i öster, vid gränsen till de halvasiatiska barbarstaterna, såg Polen den kungliga makten i stadigt sjunkande, medan Englands konung och parlament ånyo börjat sitt nappatag om statens högsta ledning. Endast i Holland stod en mäktig republik som ett undantag från regeln, medan Schweiz bland sina berg levde sitt liv i ro och Venedig och Genuas åldrade köpmansrepubliker långsamt tynade bort.

Den styrelseform, som nu stadigt utbredde sitt välde över Europa, var en egendomlig blandning av romerskt eller byzantinskt kejsardöme

och germansk feodalstat. Mot feodalismens barbariska virrvarr, dess erkända rätt till uppror och dess ändlösa vasallkrig hade humanismen inlagt sin kraftiga gensaga, i det den sökt förebilden för en fast och vis statsordning i det fornromerska kejsardömet, som med alla sina villor i det inre dock mäktat skänka världen en aldrig förut eller efteråt uppnådd ordning och en under århundraden varande fred. Från dess arvtagare, det sjunkande byzantinska kejsardömet, hämtade de burgundiska hertigarna och de habsburgska kejsarna mönstret för den nya samhällsordning, varmed de ville lyckliggöra sin tidsålder. Men härvid funno de och deras efterföljare orsak att glömma, det den romerske eller byzantinske kejsaren, även när hans envälde stod som högst, alltid kände sig som sitt rikes främste ämbetsman och sökte källan till sin makt hos folket. Härskarne av germansk ätt mindes däremot alltid den hos deras folk sedan urminnes tid hävdvunna åskådning, som sökte källan till den furstliga makten i ett gudomligt uppdrag, och det blev nu deras uppgift att söka förena den från Roms kejsare nedärvda traditionen om härskarens envåldsmakt med den germanska föreställningen om denna makts ursprung från försynen allena. Så uppkom den nyare tidens enväldiga monarki av Guds nåde, och dess teori, utbildad av tidevarvets skarpsinnigaste statsrättslärare, fortfor under århundraden att behärska sinnena.

Aldrig skulle dock Ludvig XIV med sådan lätthet kunnat befästa sitt envälde, om ej Richelieu och Mazarin gått före honom och röjt undan hindren på hans väg. Icke teorier, om än så skarpsinnigt uttänkta, utan sakliga förhållanden är det, som nydanar staternas former, medan teorierna och deras män få nöja sig med att därvid lämna sin värdefulla hjälp. Att så var fallet, förstodo väl varken Ludvig XIV eller hans samtid, som levde i den föreställning om samhället såsom grundat på ett frivilligt och därför i viss mån godtyckligt kontrakt, vilken långt efter dem fortfor att behärska eftervärlden. Men förhållandet var, att Ludvig efter frondens fall hade ett obegränsat spelrum för sina envåldsplaner, varav han i fullaste utsträckning förstod att begagna sig. Fronden hade tidigt och grundligt lärt den uppväxande ynglingen, vilka hinder trotsiga undersåtar kunde lägga i vägen för hans makt, och hans närmaste omsorg blev att betaga dem förmågan därtill. Om en konung skulle utan hinder och utan gränser kunna utöva den envåldsmakt, som han fullt och fast trodde vara honom och hans ätt av Gud förlänad, finge ingen annan makt finnas i hans rike, som med minsta utsikt till framgång kunde upptaga tävlan med honom. Av erfarenhet lärd att frukta den franska högadeln, beslöt han att i främsta rummet göra den oskadlig. Adeln hade missbrukat

sin av ålder hävdvunna höga ställning inom provinserna till uppror mot konungamakten, och därför satte han som sitt mål att efter hand fråntaga den statens högsta ämbeten, i främsta rummet styrelsen över landskapen, som efter hand övergick till de av regeringen helt beroende intendenterna (se sid. 4). I stället vinnlade han sig om att förvandla den till en hovadel, som skulle tillbringa större delen av sin tid skild från sina egendomar i konungens närhet såsom hans uppvaktande och framför allt underdåniga tjänare. Hovhållningen gjordes så lysande, att hovmännens omkostnader för att med nödig ståt uppbära sina värdigheter ofta blevo ekonomiskt ruinerande, och i alla fall medtog det kostbara hovlivet en så stor del av deras ärvda rikedomar, att ett tryggande avstånd alltid kunde uppehållas mellan högadelns förnämsta ätter och konungen. Endast de militära värdigheterna blevo framgent förbehållna åt adeln, vars av ålder visade ridderliga tapperhet blev så mycket mera till gagn för konungen som den ej längre kunde utgöra någon fara för riket. Fanns ännu någon lust att sätta sig upp mot den kungliga makten, så bröts udden därav genom en lika enkel som ändamålsenlig åtgärd. Av gammalt hade det värvade krigsfolket bildat en stat i staten, som från medeltidens slut bevarat sina hävdvunna åskådningar. De gamle landsknektarna hade liksom kringvandrande handelsmän och hantverkare falbjudit sina tjänster åt den mestbjudande, och under trettioåriga kriget hava vi funnit framstående fältöverstar gång efter annan byta om läger, utan att det lades dem det minsta till last. Troheten mot fanan och mot den tillfällige krigsherren betydde sålunda för dem vida mer än troheten mot fäderneslandet, helst innehavaren av en lägre grad i regeln hade sin närmaste förman att tacka för sin anställning och uppkomst. Med gamla feodala traditioner i blodet kände sig väl soldaten pliktig att lyda sin kapten, kaptenen sin överste och översten sin general — benämningar, som vid denna tid kommo allmänt i bruk, men i tvistiga fall, då underordnad stod mot överordnad, gällde trohetsplikten alltid närmast den, som stod näst över den lydande i rang. Reste sig en vasall mot sin överherre, kände sig menige man skyldiga att följa vasallen och icke herren. Denna känsla sträckte sig även till soldaten och hade i hög grad bidragit att öka oron under de gångna tiderna. Med tillhjälp av Louvois lät nu Ludvig samla all makt inom sina härar i sin egen hand. Tillsättningen av officersplatser och befordringar från lägre till högre grad finge ej längre avgöras av det lägre eller högre krigsbefälet utan av konungen själv genom hans krigsminister. Konungen blev nu det främsta och i högsta mening enda föremålet för den militära lydnaden, och såväl den militära som ekonomiska ledningen av härväsendet centraliserades hos honom och

hans högsta ämbetsmän. Från en farlig upprorshärd och ett redskap för högadliga stormäns nycker förbyttes hären därmed till ett fruktansvärt instrument för den kungliga viljan. Ehuru den adliga börden förblev villkor för anställning såsom officer, kom vid blivande befordringar mera avseende än förut att fästas vid förtjänst och skicklighet i stället för börd. De militära graderna blevo måttgivande för en rangordning, mellan vars olika trappsteg förhållandet bestämdes av den kungliga nåden och som snart vann efterföljd allestädes, där furstarna funno det enligt med sin fördel att höja den militära och den civila ämbetsadeln på bördsadelns bekostnad.

Även de civila ämbetenas inbördes rang bestämdes nämligen i förhållande till de militära graderna. Med följdriktig ihärdighet strävade konungen att skilja förvaltningens ledning från adeln och lägga den i händerna på den klass av civila ämbetsmän, som från Sullys tid mestadels genom köp kom i besittning av sina sysslor. Den för det franska lynnet så utmärkande strävan efter styrelsens centralisation, som framträtt redan under Henrik IV:s och Richelieus dagar, blev nu enrådande och bröt sig väg på alla samhällslivets områden, på bekostnad av de rättigheter och friheter, som av ålder tillkommit skilda landskap, samhällsklasser eller menigheter. Den kungliga envåldsmakten blev allt i allom, och med borgerlig frihet blev det för långliga tider förbi. Inga riksständer funnos längre, som inför den allsmäktige härskaren kunnat föra hans folks eller de enskilda riksståndens talan. Efter det adeln förlorat sin gamla självständighet, hade den blott i behåll sådana privilegier och förmåner, som ej längre voro farliga för konungamakten men därför icke kändes mindre tryckande för folket. Rötterna till adelns urgamla inflytande voro avskurna, sedan den icke längre fortfor att göra de tjänster åt det allmänna, som givit ett slags rättsligt upphov åt dess makt, och i de stora herrarna såg folket ej längre sina naturliga ledare, såsom fallet ännu var i England, utan hatade förtryckare, som sögo dess must och märg, medan de själva njöto av sitt överflöd och voro fria från större delen av de skatter, som tyngde på menige man. Skattefrihet i stor utsträckning liksom jakträtt på bondens mark voro de mest förhatliga bland adelns företräden, och i det dova missnöje, som de alstrade och närde, grodde fröet till kommande statsvälvningar.

Konungens mening var dock ingalunda, att hans undersåtar skulle lida orätt eller brist. Som en jordisk försyn ville han från sin över alla upphöjda ställning faderligen sörja för allas behov. Han insåg mer än väl, att blott när undersåten hade det gott, kunde riket bliva stort och mäktigt, och att ett burget folk, som utan svårighet kunde gälda sina skatter, spridde

glans över hans regering och gjorde det lätt för honom själv att föra sina krig och uppehålla sin hovstat. Honom omedvetet kom sålunda all hans strävan för folkets bästa att hänföra sig till honom själv och hans egen makt. Som en fader ville han, utan att någon finge sätta honom ett mål före, sörja för en förbättrad lagstiftning och lagskipning, och på många missbruk och föråldrade inrättningar har han även gjort slut. Men hans förnämsta konst, som nästan giver honom anspråk på kunglig storhet, bestod i hans förmåga att välja sina rådgivare och på alla områden omgiva sig med framstående män. Han kunde i hög grad den kungliga konsten att uppsöka de rätta männen och sätta dem på de rätta platserna. Men han förstod också ypperligt att ställa så till, att det för hans samtid såg ut som om allt gott och nyttigt, vilket i hans dagar uträttades i hans rike, gjordes av honom själv, och så länge allt gick väl, blev det han allena, som fick skörda äran. Han ensam var solen, från vilken allt liv och allt ljus i hans stora rike utstrålade, och han tålde aldrig, att hans ära fördunklades genom att delas, vore det än med den mest förtjänte mannen i Frankrike. Ville hans ministrar eller andra höga ämbetsmän bevara sitt inflytande hos honom, fingo de ställa så till, att de icke syntes utöva något inflytande alls utan allt vad som gjordes härflöte ur konungens egen över allt upphöjda vishet och allsmäktiga vilja. Syntes någon bliva för mäktig eller eljest till besvär, behövdes blott en kunglig vink, och han fick i onåd lämna det offentliga livet men kunde prisa sig lycklig, om han ej för alltid försvann i ett statsfängelse.

För envåldsherren var det en lätt sak att låta en man försvinna, som stod honom i vägen eller ej var till nöjes, och från denna tid började Bastiljens fruktansvärda fängelse, dit en härskarnyck kunde sända vilken skuldlös man som helst, uppnå sitt hemligthetsfulla rykte. Under årtionden sattes folkfantasien i rörelse av de dunkla sägnerna om *järnmasken*, en statsfånge, vars namn ingen kände men som i mer än tjugu år ända till sin död fördes från fängelse till fängelse med en aldrig avtagen mask för ansiktet, vilken folket trodde vara av järn men som i själva verket var av sammet. Ofantligt mycket har skrivits om denne hemlighetsfulle fånge, och de vidunderligaste gissningar hava uppställts om vem han egentligen var. Nu anses han tämligen allmänt ha varit en italiensk diplomat vid namn *Mattioli*, som genom sina ränker och sin trolöshet korsade konungens planer på inflytande i Italien och därför av den vredgade envåldsherren blev begraven i ett livslångt fängelse.

Äran av den välmåga, som franska folket länge njöt och som konungen gärna såg, att samtiden tillskrev honom själv, har eftervärlden med mera rättvisa tillskrivit hans store finansminister Colbert. På den döende Ma-

zarins förord hade han upphöjt denne till det maktpåliggande ämbete, som han i över tjugu år intill sin död 1683 fortfor att med lysande utmärkelse bekläda. Av borgerlig härkomst, väckte han icke konungens farhåga och bibehöll därför längre än någon annan hans oinskränkta förtroende, som han också i högsta måtto visade sig värdig. Vid hans ämbetstillträde befunno sig den franska statens finanser i det uslaste skick. De årliga utgifterna överstego inkomsterna med en tredjedel, och av de senare användes vida mer än hälften till att betala räntorna på statens skuld. Vid hans bortgång hade statsinkomsterna ökats med en tredjedel men skuldräntorna minskats med mer än hälften, så att de nu endast krävde en femtedel av statens inkomster. Redan tre år efter sitt tillträde hade han kunnat gå över till avbetalningar å kapitalskulden, som han fortfor att minska, till dess krig och hovlyx åter drevo den i höjden. Hans första åtgärd hade varit att hålla en sträng räfst med de förpaktare, som efter gammalromerskt mönster (vi minnas från bibeln de s. k. publikanerna) arrenderade uppbörden av den personliga skatten och grundskatten. Somliga av dem blevo hängda för sina rofferier, och vad de övriga dömdes att återbära till statsverket steg till många millioner. En bekväm väg att nedbringa statens skuld var, att de höga räntor, som den fick erlägga för sina lån, utan vidare omständigheter förklarades för ocker och nedsattes till gångbar räntefot, och långivarna, som till stor del bestodo av judar, med vilka den allmänna meningen hade föga medlidande, fingo vara glada, om de undgingo bestraffning eller sluppo att återbära vad de ansågos hava uppburit för mycket. På detta enkla sätt räddades oerhörda summor åt statsverket, och ännu större belopp tillflöto det genom Colberts reduktion av frånhända kronogods. Dessa förklarades för oförytterliga och återlöstes tvångsvis för ytterst lågt pris, till ruin för mången bland innehavarne men till mycken förmån för statskassan. Dessa Colberts finansåtgärder torde i stor utsträckning hava tjänat till mönster för de liknande men ännu strängare mått och steg, som Karl XI snart därefter vidtog i Sverige.

Förut (sid. 100ff.) hava vi sett, huru merkantilsystemets grundsatser, på vilka Colbert byggde sin finansförvaltning, av honom tillämpades i förhållande till utlandet. Även i det inre genomförde han dem med järnhård följdriktighet och lysande framgång. Skulle Frankrike bliva den världsmakt på haven och i främmande världsdelar, som han ämnade göra det till, måste det i rikedom övergå varje annan stat. Men om tillgången på rörligt penningkapital enligt hans system var rikedomens bästa del, så måste rikedomar tillföras landet ej blott genom att minska den främmande varutillförseln utan även genom att med naturliga eller konstlade medel upphjälpa den

inhemska produktionen. Endast om handelsbalansen eller skillnaden mellan in- och utförselns värde ställde sig till Frankrikes förmån, kunde rikliga penningsummor strömma in i landet. Nu visade erfarenheten, att långt mera penningar inflöto genom industrien och handeln än genom jordbruket, och utan egentligt underskattande av det senares betydelse var det därför i främsta rummet de förstnämndas upphjälpande, som blev föremålet för hans omsorger. I sitt systems anda införde han höga skyddstullar och, där de ej räckte till, införselförbud på sådana varor, som kunde frambringas i Frankrike, och tullarnas ökade avkastning beredde honom ett för folket kärkommet tillfälle att minska de direkta skatterna. I stället uppdrevs avsättningen på utlandet genom exportpremier åt de fabriker, som med rikliga statsunderstöd och under flitigt reglementerande från styrelsens sida uppstodo i alla landsändar. Till den inhemska omsättningens uppmuntrande lättades samfärdseln genom en storartad utvidgning av landsvägsnätet och anläggning av kanaler mellan de segelbara floderna. Stora fördelar för samfärdseln så väl i fred som i krig väntades av den s. k. Languedoc-kanalen, som från Garonnes farbara övre lopp skulle leda till Medelhavet och förbinda detta med Atlantiska oceanen. På denna nya farled väntade sig konungen och hans minister, att de franska krigsskeppen vid behov skulle kunna föras från det ena havet till det andra utan att för färden genom Gibraltars sund vara beroende av det fientliga eller avundsjuka Spanien. Härtill krävdes dock att bygga kanalen till ett djup, som fordrade större kostnader än till och med Colberts finansiella snille kunde finna utvägar att betäcka; man måste nöja sig med mindre mått, och ehuru högeligen nyttig för den inre samfärdseln blev kanalen oanvändbar för krigsbruk. När den därtill började fyllas med sand och ideligen fick upprensas, sågo de andlige däri ett bevis på, att försynen icke ville tillåta människan att i sin förmätenhet bereda andra vägar för vattnen än de, som genom skapelsen blivit utstakade. I en annan riktning främjade Colbert samfärdseln inom riket genom att, under det han utåt omgav Frankrike med höga tullmurar, så långt möjligt söka borttaga de tullar, som av ålder skilde de olika landskapen. Häri lyckades han dock endast till en mindre del, och det blev först den stora revolutionen förbehållet att nedbryta tullskrankorna inom landet.

Genom sin efter tidens förhållanden klokt lämpade och strängt genomförda finanspolitik lyckades Colbert icke blott att återställa jämvikten mellan statens inkomster och utgifter utan ock att betydligt höja välmågan hos folket. Men hans kunglige herre förstod också att göra av med de penningar, som allt rikligare strömmade in i statskassan, och hovhållningen och de ständiga krigen slukade med tiden allt vad Colbert kunde anskaffa. Med

tungt hjärta såg sig den store finansmannen, sedan han väl bragt ordning och reda i rikets stat, nödsakad att pålägga nya och dryga skatter. Härmed gjorde han sig förhatad hos folket, som hunnit vänja sig att skriva allt gott på konungens och allt ont på hans tjänares räkning. För konungen själv blev han obekväm genom sina ständiga föreställningar mot det ändlösa statsslöseriet. Hans väldiga arbetsförmåga hade tagits i anspråk inom allt flera av styrelsens grenar, där en sträng tillämpning av merkantilsystemets grundsatser syntes av nöden, och nu föreföll även han sin herre allt för mäktig, helst han icke höll sig fri från misstankar för egennytta och mannamån. Hans död 1683 kom tids nog att befria honom från det öde, som drabbat så många kungliga gunstlingar, att falla i onåd och med vanära skiljas från sin höga ställning. Folktron lade på den döende mannens läppar samma ord, som i Sverige pläga tillskrivas Torkel Knutsson, att han önskade, det han lika troget tjänat sin Gud som sin konung. Men till graven följdes han av det skattetyngda folkets förbannelser, och efter hans bortgång fanns ingen, som kunde taga vid, där han slutat, vadan hans stora livsverk snart föll i spillror.

Allt ifrån de gamla österländska storkonungarnas tid hava mäktiga envåldsherrar älskat att förhärliga sitt minne genom storartade byggnadsverk, som för eftervärlden skola förkunna deras lov, när de själva ej mera finnas till. Även Ludvig XIV delade denna böjelse för praktfulla byggnader, och i dem fann nu som alltid hans tidevarvs anda ett av sina mest varaktiga uttryck. Under det renässansens sjunkande konst utbredde sig från Italien och vann burskap i Frankrike, hade den småningom gått över i den s. k. *barockstilen*, som i en prålig ståt och ofantliga byggnadsmassor sökte en ersättning för renässansens enkla skönhet. Såsom ett minne av denna stilart fortlever ännu ordet *barock* som uttryck för något urartat och förkonstlat. En av de förnämsta skapelserna av barockstilen var den väldiga, med slösande prakt och prål utstyrda konungaborg, som Ludvig med ofantliga kostnader lät uppföra åt sig i det lilla Versailles nära två mil från Paris. Här trivdes han bättre än i den växande storstaden med dess oroliga befolkning och dess böjelse för uppror, och här framtrollade hans härskarbud vidsträckta, stela parker med snörräta gångar och underligt klippta träd. Ofta har det blivit sagt att den tidens parkanläggningar med sitt förkvävande av allt naturligt liv äro ett troget uttryck för det franska lynnet med dess böjelse för regeltvång, medan den engelska folkandan lika troget avspeglar sig i sitt lands trädgårdar med deras friska gräsmattor, deras nyckfullt slingrande gångar och efter naturens bud fritt växande lundar.

I hovets präktiga salar rörde sig hela härskaror av uppvaktande hovfolk och tjänare, vilka med krypande underdånighet följde sin herres min-

sta rörelse och belönades eller straffades genom en vink av hans hand eller en blick ur hans öga. På hela sin omgivning har Ludvig övat ett rent av hypnotiskt inflytande, och det var hans högsta nöje att befalla över dem till

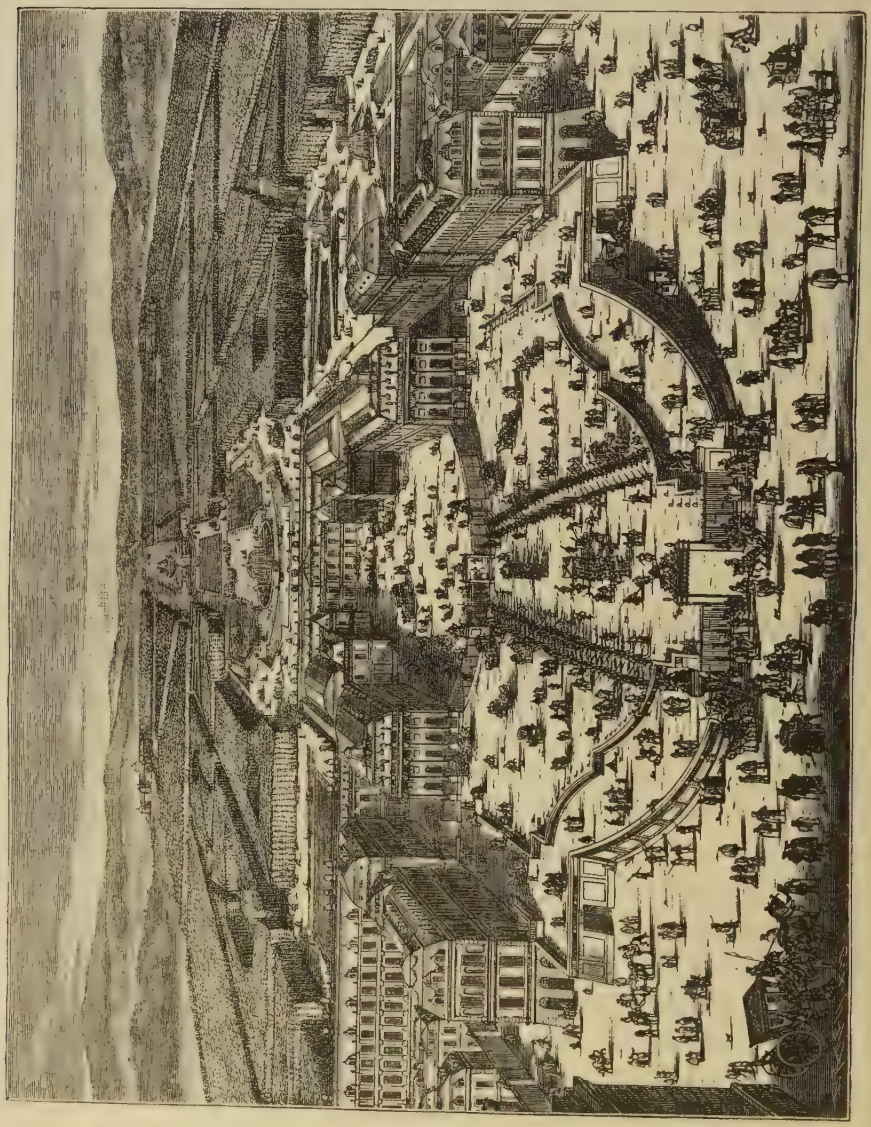

Slottet i Versailles på Ludvig XIV:s tid. Efter samtida kopparstick.

kropp och själ som över viljelösa lekdockor. Majestätisk och vördnadsbjudande till sitt yttre, förstod han tvinga även de djärvaste andar att erkänna hans överlägsenhet och för livet fjättra dem vid sig genom en huldrik åtbörd eller ett nådigt ord. Av hela sin omgivning, från den lägste tjänare upp till sin

Ludvig XIV. Målning av Hyacinthe Rigaud Louvre, Paris.

gemål och prinsarne av blodet, lät han bemöta sig som en halvgud, vida upphöjd över mänskliga mått och som ingen vågade nalkas utan en känsla av helig bävan. Han allena var solen, vars strålar gåvo liv åt allt ej blott vid hans hov utan i hela hans rike, och *solkonungen* var det smickernamn, som han helst hörde från krypande hovmäns och rosande skalders läppar.

Spegelsalen i Versailles.
Från Ludvig XIV:s tid. Skådeplats för tyska kejsardömets utropande 1871 och Tysklands undergång som stormakt genom fredsslutet 1919.

Även det minsta ord, den minsta rörelse vid detta hov var strängt reglementerad i ett ytterligt invecklat och vidlyftigt ceremoniel. Så väl konungens moder Anna som hans gemål Maria Teresia voro bördiga från Spanien och hade fört med sig därifrån vad de kunnat av det styva spanska hovceremonielet, som var särdeles väl ägnat att låta en enväldig konung framstå så upphöjd som möjligt över andra dödliga. Alla konungens handlingar voro på förhand bestämda med den mest pedantiska noggrannhet. Från den ena dagen till den andra steg han upp och gick till sängs, lät kläda och avkläda sig, gick till och från bordet m. m. i en viss föreskriven ordning, som kunde undergå förändring endast så ofta konungen bytte

om vistelseort. Men med all sin ytterliga och för en annan tid så löjliga småaktighet hade dock det franska hovceremonielet befriat sig från en god del av det spanskas ängsliga stelhet. Det franska lynnet med sin sprittande livlighet skiljer sig vida från det spanska med dess uppstyltade högdragenhet, och om det förra ej dristade bryta igenom hovetikettens skrankor, så förstod det dock att skyla över dem med en glättig livfullhet, som från konungens hov spred sig över hela hans land. Från den tiden blev Frankrike mer än något annat land i Europa ett hemvist för det fina vettet och den odlade smaken, och de franska sederna funno efter hand insteg över hela vår världsdel. Paris intog snart den ställning såsom lyxens och nöjenas huvudsäte, som förut tillkommit Venedig, och från alla land församlades där skaror av unga adelsmän och rikemans söner för att lära sig franskt levnadsvett. Med vad de inhämtat kunde de sedan lysa såsom föredömen i sina hemland, men ej sällan bröt den tyska eller nordiska klumpigheten på ett skriande sätt igenom den tunna ytan av fransk hyfsning, och den store danske skalden Holberg har med vanligt mästerskap tecknat den hemkomne sprätten och den släta figur, som han med sina franska fasoner gör i eget land.

Ej blott de franska sederna utan även de franska moderna blevo från denna tid måttgivande för andra land och hava så förblivit intill denna dag, ehuru Frankrike ej längre är den världsmakt det var på solkonungens tid. Med sin yttre makt förlorade det franska folket ej sitt sinne för elegans och prydlighet, och med detta sinne lade det en värld lättare för sina fötter än Ludvig XIV med alla sina krigiska och diplomatiska segrar. Men i såväl det ena som det andra avseendet blev efterbildningen tyvärr ofta slavisk och osjälvständig. Man anlade franska kläder och följde franska bruk, icke emedan de voro bättre än det egna landets, utan emedan den allsmäktiga seden krävde, att så skulle vara. Den föregående tidens stilfulla burgundiska dräkter hade så småningom gått över i den pråliga, med oftast smaklösa prydnader och broderier överlastade franska hovdräkten, och på huvudet buro männen de ofantliga allongeperuker, som äro det mest kännetecknande draget från denna tid, medan fruntimren styrde ut sig i tornhöga hårklädslar och med sina vida styvkjortlar gåvo ett skrämmande förebud om senare tiders krinoliner.

Med all denna grannlåt och flärd förstod dock konungen att omgiva sig och sitt hov med ett skimmer av vördnadsbjudande och hos svaga själar nästan skräckinjagande majestät, och hos främmande folk lade han sig vinn om att hålla dessa känslor vid makt genom den oerhörda ståt, som han utvecklade vid mottagningar av utländska sändebud. Till den glans, som

då omgav honom, och den lysande prakt, varmed hans ofantliga hovstat därvid fick uppträda, hade främlingarne knappast i sina djärvaste drömmar skådat något motstycke. Det tilldrog sig en gång, att den svenske fältherren *Königsmark*, som sedermera i Venedigs tjänst kämpade mot turkarna, sändes av sitt lands regering med ett budskap till den franske konungen, som mottog honom med all möjlig pomp och ståt. En egendomlig sed krävde, att det främmande sändebudet vid ett sådant tillfälle skulle hålla ett tal på sitt eget modersmål, oavsett om någon förstod det eller icke. Men den tappre Königsmark var mera van att röra sig i fält än till hovs, och vid åsynen av Ludvig XIV, som i all sin glans och härlighet satt på sin tron mitt ibland sin lysande hovstat, förlorade han helt och hållet fattningen. Med en förlägenhet, som togs mycket nådigt upp såsom ett tecken till den vördnad konungen ingav, stammade han fram några satser av sitt svenska tal men tappade snart tråden så fullständigt, att han ej mindes ett ord av vad han ämnat säga. Men med krigarens vana att hastigt finna sig till rätta i en svår ställning insåg han, att något måste göras, och i förlitan på, att ingen förstod vad han sade, tog han sig för att under djupa bugningar och högtidliga åthävor läsa upp det svenska Fader vår, trosartiklarna och syndabekännelsen. Lyckligtvis begrep ingen ett ord av vad han sade, konungen lyssnade med sin vanliga majestätiska uppsyn till det svenska sändebudets högtidliga tal, som endast avbröts av barska förmaningar till hans av bestörtning och skrattlust nästan kvävda följe att förhålla sig stilla, och allt avlopp på bästa sätt.

Ville en hovman stå riktigt väl hos sin härskare, hade han att vid alla lägliga tillfällen upphöja hans övermänskliga höghet och majestät men fick därvid noga akta sig att bryta mot fint umgängesvett och hövisk takt. I all sin orimliga överdrift ligger det för den skull stundom något storslaget i detta smicker. Så hände en gång, att konungen yttrat sitt misshag över en skymmande dunge av träd invid ett kungligt lustslott. Om natten lät en hovman såga av alla träden vid roten men fäste trossar och rep om deras stammar, så att de på en gång kunde dragas omkull. Morgonen därpå fann han ett tillfälle att föra konungen till stället, ledde skickligt samtalet på trädgruppen, och när konungen ånyo yttrade sitt misshag däröver, gav han ett tecken, varvid alla träden på en gång med ett hiskligt brak föllo till jorden. Slika tilltag upptogos mycket nådigt, men så litet konungen än tålde motsägelser, kunde han dock fördraga även en skarp kritik, blott udden doldes under en sirlig form. En gång hade han tagit sig för att skriva några verser, vartill han icke ägde det ringaste anlag. Hovet uttömde sig naturligtvis i smicker, men konungen ville höra ett omdöme av

den skarpsinnige kritikern *Boileau*, som då var allsmäktig domare inom snillets och smakens värld. "För Ers Majestät är ingenting omöjligt", svarade Boileau, "Ers Majestät har behagat skriva dålig vers, och det har lyckats förträffligt."

En vanlig dödlig skulle hava svindlat på den höjd, dit Ludvig XIV svingat sig upp, men denne konung var med alla sina brister ingen vanlig människa, och den sinnets jämvikt, som han bevarade i alla skiften, gjorde det lätt för honom att även i det yttre med orubbad värdighet uppbära den ställning, som i sina minsta enskildheter kostade honom så mycken ansträngning. Endast i sedligt avseende har han förlorat denna jämvikt, och det för att aldrig mera återvinna densamma. Med vanan att alltid anse sig själv upphöjd över andra dödliga följer lätt frestelsen att känna sig ställd över de eviga sedelagar, som gälla för dem, och uppfostrad i jesuiternas skola, kunde Ludvig lätt finna ursäkter och försvar för samma dåliga handlingar, som han strängt straffade, när de begingos av andra. Av de fel, som vidlådde hans släkt, var han i rikt mått utrustad med böjelse för bordets nöjen, som han njöt ända till övermått, och med en starkt utvecklad sinnlighet. I det han inbillade sig vara ställd över gudomlig och mänsklig lag, förmenade han sig liksom den olympiske Jupiter, när han skänkte sin ynnest åt människornas döttrar, bevisa en särskild upphöjelse åt de damer vid hans hov, som han en efter annan upptog till sina älskarinnor. Det kungliga frilloväsendet hade gamla anor i Frankrike, men aldrig hade det drivits till en sådan höjd och nått ett sådant inflytande på hela samhällslivet som under Ludvig XIV. För sin personligen aktningsvärda men stela spanska gemål hade konungen aldrig hyst någon tillgivenhet, och sedan hon skänkt honom en son, avbröts snart allt närmare samliv dem emellan. Sedan tronföljden var tryggad, kände Ludvig sig icke längre bunden av den förbindelse han ingått för att fylla sina plikter mot staten, ehuru han framgent noga lade sig vinn om att visa drottningen all den ära, som han var skyldig hennes person och rang. Men härmed tyckte han sig också hava uppfyllt all rättfärdighet och fann sig oförhindrad att giva fritt lopp åt sina böjelser. Kände han några samvetssår, hade hans jesuitiska själasörjare alltid en passande balsam till hands. De högförnäma damer, som efterträdde varandra i konungens gunst, fingo en erkänd ställning vid hans hov och blevo tongivande i sällskapslivet och modernas värld. Som det var lättare att efterlikna den lysande solkonungen i hans laster än i hans dygder, vann hans föredöme snart en smittosam efterföljd, och varje stor eller liten hovman ansåg det snart höra till sin värdighets förpliktelser att hålla sig med en *maîtresse* (härskarinna), såsom den förskönande benäm-

ningen lydde. Snart spridde sig oseden likt ett ogräs över hela landet, och liksom konungen sökte ersättning för ett av statsskäl påtvunget äktenskap, tyckte sig inom kort varenda småborgare äga samma rätt att trösta sig över ett äktenskap, som sällan tillkommit efter hjärtats fria val utan enligt tidens och landets sed oftast var stiftat av föräldrar eller fränder på grund av ekonomiska beräkningar.

Om konungen sålunda gjorde vad han kunde för att fördärva sitt folks sedliga liv, sökte han i stället på allt sätt höja den andliga odlingen genom att skänka sitt kungliga skydd åt konster och vetenskaper. Han kände detta såsom en ingående del av sin konungsliga plikt, och dessutom fann han sig väl i att smickras av dessa skalder, konstnärer och lärda, som spridde glans över hans regering och i alla tonarter sjöngo hans lov. På ingivelse av Colbert, som trodde, att ett folks andliga liv lika väl som dess materiella villkor kunde regleras av en landsfaderlig styrelse, hade han instiftat flera ännu i dag bestående akademier och lärda samfund, och med lysande ekonomiska uppmuntringar drog han en krets av vittra stormän till sin omgivning. Även till utländska lärda och skalder sträckte sig hans frikostighet, en mängd av dem njöto pensioner ur den kungliga kassan, och i det de förkunnade hans ära över hela Europa, bidrogo de var i sin stad att stämma den allmänna meningen till hans fördel och breda glömska över hans krigiska våldsbragder.

En kunglig frikostighet av detta slag kan aldrig giva upphov åt ett i andlig måtto verkligen stort tidevarv, ty det är endast naturen, som förstår konsten att framalstra stora män. Men begåvade andar finnas i alla tider, och i den mån de befrias från det dagliga livets tryckande omsorger finna de rikare tillfällen att utbilda sina andliga gåvor och låta dem komma sin samtid och sitt fädernesland till gagn. Inom vitterheten liksom inom statslivet kan det därför med allt fog talas om ett Ludvig XIV:s tidevarv. Ett sådant tidevarv, där odlingen blomstrar under kungligt hägn och främst aktas såsom en prydnad för hovet, blir aldrig rikt på självständigt skapande andar, och om sådana finnas, hålla de sig gärna på ett skyggt avstånd, även om de visst icke försmå den kungliga nåden. Men den stora mängd av talanger eller snillen, som värmas av dess solsken, betala i stället sin gärd genom att i rikligaste mått tända smickrets rökoffer för den höge skyddsherren. Under det Ludvig för sina fältherrars segrar lät sig prisas såsom en ny Alexander, kände han sig ännu mera belåten med sig själv, när hans skalder liknade honom vid Augustus och jämförde hans tidevarv med det romerska världsväldets glansperiod. Det franska språket hade genom hans maktbud i stället för det gamla latinet blivit

upphöjt till den mellanfolkliga diplomatiens språk, och i denna egenskap vann det efter hand allmänt erkännande, sedan han vid fredssluten, särskilt de i Nimwegen, framtvingat dess användande vid underhandlingarna. Med tiden blev också franskan de bildades och de lärdas språk över hela Europa, som inom kort vande sig att från Paris hämta mönstren för sin diktning lika väl som för sin klädedräkt och sina seder.

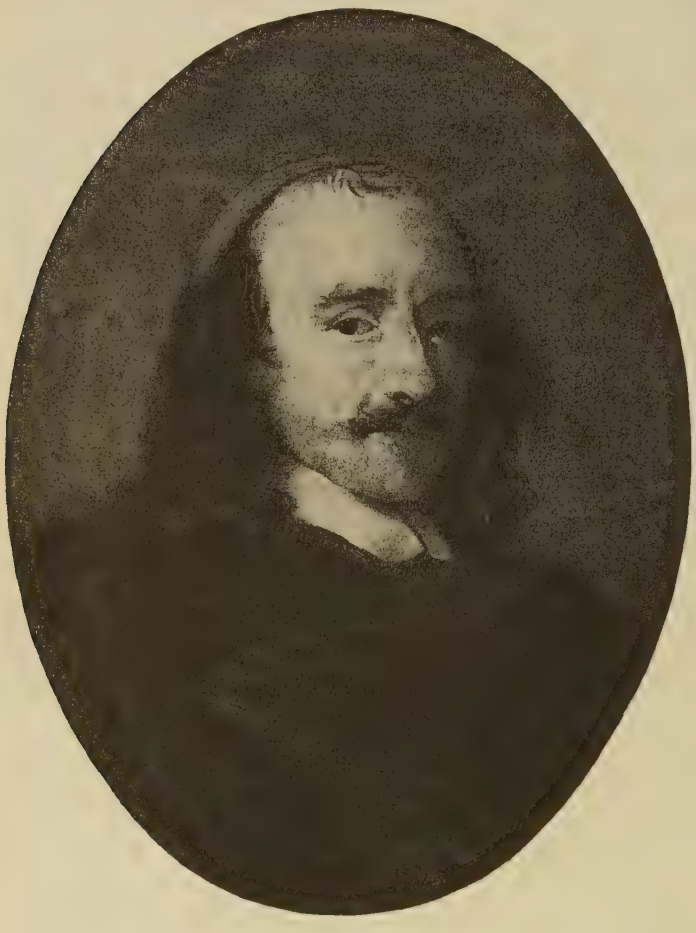

Pierre Corneille.
Efter en målning av Ch. Lebrun. Comédie française, Paris.

Den av Richelieu stiftade Franska akademien hade tagit vitterheten under sin skyddande vård men också pålagt den sitt regelbindande tvång. Under dess hägn och i väntan på dess uppmuntran fogade sig skalderna mer eller mindre villigt i detta tvång och läto sin diktning infogas i de stela former, som mången gång voro andens död och som nu, då deras herravälde längesedan är brutet, ofta komma eftervärlden att för den yttre omklädnadens stelhet orättvist förgäta innehållets verkliga storhet. Överallt härskade den s. k. *pseudoklassiciteten*, som med all makt sökte efterhärma de äkta klassiska mönstren från forntiden men som omedvetet ombildade dem efter sin egen tids lynne. Versen rörde sig taktfast framåt i "alexandrinernas" stadiga, ärevördiga lunk, och liksom allestädes, där poesien dragits upp som en drivhusplanta, avsåg den i främsta rummet att

tjäna till prydnad och artig förströelse för ett despotiskt hov. De stora skaldeverken från denna tid likna de kungliga lustparkerna med deras snörräta gångar, klippta träd och ansade häckar, där intet löv, intet strå fick avvika från sitt av trädgårdsmästaren anvisade läge. En sådan diktning, helst i dramats form, kan uppvisa storslagna karaktärer och verk-

Jean Racine. Efter en målning av Santerre.

ligt gripande partier, men det levande livets färg har för alltid vikit bort därifrån.

Endast i enstaka fall har det lekande franska skämtlynnet tagit ut sin rätt, såsom hos den humoristiske romandiktaren *Scarron* och hos *Lesage* med sina oöverträffliga, självständiga efterbildningar av de spanska folkdikterna. Ur de klassiska fablernas och de folkliga sagornas aldrig sinande källa öste med framgång *Lafontaine* och *Perrault*. Men tidens håg låg mest åt det stora dramat efter antikens föredöme. Redan Richelieu hade icke nöjt

sig med sin ära som statsman utan förgäves fikat efter en lager såsom författare till torftiga efterhärmningar av klassiska skådespel. Verkliga skalder av rang voro däremot *Pierre Corneille* (död 1684), det stora franska dramats skapare, och den åtskilligt yngre *Jean Racine* (död 1699), som lyfte detta drama till dess mest lysande höjd. Båda dessa skalders verk läsas och beundras ännu, men väl mest för skyldighets skull, sedan stora konstnärer på den högt utvecklade franska skådebanan givit liv åt deras skapelser. Av sin egen tid voro de som minst uppskattade, när de som mest höjde sig till verklig skapande självständighet.

I en helt annan diktart nådde *Molière* sin storhet såsom oupphinnelig skildrare av sitt eget folks och sin samtids liv och lyten. Född 1622 av borgerliga föräldrar, hette han ursprungligen *Jean-Baptiste Poquelin* och utbildades av fadern till dennes efterträdare i en mindre hovsyssla, men sedan han mot faderns vilja gått in vid teatern, fick han bortlägga sitt gamla namn och antaga namnet Molière för att spara det borgerliga högmodet den skymf, som hans nya levnadskall ansågs draga över familjen. Eftervärlden har hämnats genom att förgäta hans borgerliga namn och endast minnas det, under vilket han förvärvat odödlig ära. Men han själv torde ur sin ungdoms bittra erfarenheter och ur minnet av den omgivning, varibland han växte upp, ha hämtat icke så få av de ämnen, som hans diktkonst sedermera med så överlägset mästerskap formade till oförgängliga konstverk. Med det teatersällskap, som han slutit sig till, förde han länge ett kringirrande liv, varunder han också kom i en för hans ande fruktbringande beröring med många olika slag av människor. På 1660-talet vann han omsider fast fot i Paris, hans teater togs under kungligt beskydd, och därmed var hans ställning tryggad och vägen för honom öppnad till förbindelse med tidens vittra stormän. Han trädde i förtrolig beröring med flere av dem, och hans rykte som lustspelsdiktare var nu fullkomligt stadgat, men den i etikettfrågor mycket noggranna Franska akademien vågade aldrig öppna sina portar för en man med en skådespelares låga ställning i samhället.

Men detta har ej hindrat, att Molières namn längesedan fördunklat de flesta av de mäns, med vilka han i livet höll det för en stor ära att få umgås. Hans talrika lustspel stå för alla tider såsom oöverträffade skildringar ur det franska livet på hans tid. Med levande åskådlighet träder oss i dem den franske borgersmannen till mötes med sina förtjänster och sina mänskliga svagheter. I själva lustspelets art har det legat, att han icke som de stora sorgespelsförfattarne kunde välja sina hjältar ur samhällets högsta kretsar med deras mera högtidliga later utan fick söka dem bland vardagsmänniskorna i det borgerliga livet. Men detta var jämt upp hans egen och hans

skådespels lycka, ty ehuru även han lika mycket som någon annan i fråga om den yttre formen fått skatta åt den tids smak, för vilken han skrev, hava hans skapelser därmed blivit i stånd att bevara ett ursprungligt liv, som ingen formens stelhet kunde beröva dem. Med åren och vid en mognad erfarenhet växte hans lustspel ut till verkliga straffdomar över folkets och tidens lyten. En sådan straffdom blev framför allt *Tartuffe*, där han med eldsdrag för samtid och eftervärld tecknar det smilande hyckleriet, som under religionens täckmantel tränger sig in bland hederliga människor och förstör deras anspråkslösa lycka. En dylik skildring träffar ej blott den enskilda, i varje tid och hos varje folk återkommande hycklaretypen. I Molières dagar drabbade den med förkrossande styrka det jesuitiska hyckleriet, som då hunnit bliva en verklig makt i samhället. Aldrig har detta jesuiternas grunddrag mera slående tecknats än i Tartuffes ord i styckets fjärde akt, där han söker förföra sin välgörares maka:

Jean-Baptiste Poquelin, som författare kallad Molière. Marmorbyst av Houdon. Comédie Française, Paris.

Sant är väl, himlens bud bör alltid heligt aktas.
Men också, lit på mig, jag vet vad himlen tål,
och, då man rätt förstår att sköta samvetsmål,
vad skäl, vad undantag få vägas och betraktas
och hur, alltsom behov och ställning ge vid hand,
man ser än sakers följd, än deras grund allena,
man ömsom knyter till och vidgar pliktens band
och medger allt för den, vars uppsåt äro rena.

Vid den tid, då detta stycke trädde fram stod striden om jesuiterna i Frankrike som allra hetast. Även om de ej direkt utpekades, hade de all orsak att känna igen sin bild. I envåldstider är det ofta farligt att tala rent ut, men därför lära sig också människor att tala och skriva förblommerat, och man kan läsa lika mycket mellan raderna som på dem. Slaget var väl

riktat och träffade kännbart. Genom hemliga sidoinflytelser hindrades skådespelets uppförande i flera år, men då det äntligen blev synligt på tiljan, gjorde det åsyftad verkan. Skaldens hälsa hade länge varit vacklande, och den 17 februari 1673 avled han omedelbart efter slutet av en teaterafton, där han överansträngt sig i huvudrollen uti ett av sina stycken. Vid denna tid hade jesuiterna den turen, att flere av deras farligaste motståndare rycktes bort i sina bästa år, och så ofta hade man vid plötsliga dödsfall trott sig skönja spåren av deras hand, att ett rykte spred sig, som aldrig ville tystna, att Molière blivit förgiftad av dem.

Motståndet mot jesuiterna och deras läror hade sitt huvudstöd i den trosriktning inom katolska kyrkan, som efter sin upphovsman fått namn av *jansenismen*. Den nederländske teologen *Cornelius Jansen* (med den vanliga latiniseringen av namnet kallad *Jansenius*) hade inom kyrkan uppträtt till försvar för den av kyrkofadern Augustinus hävdade stränga läran om synd och nåd men därmed råkat i strid mot jesuiterna, vilkas lättvindiga, för oomvända syndare bekväma frälsningslära var väl ägnad att draga personer av tvivelaktig moral över till deras kyrka men mycket illa stämde överens med en åskådning, som fordrade strävan efter sinnets förnyelse och viljans helgelse såsom villkor för frälsning. Det var från den germanska stammen inom Nederländerna som denna gensaga utgick mot en lära, vilken redan hunnit bliva förhärskande bland de katolska sydfolken med deras mera ytliga syn på tingen och livet. Genom sin anslutning till Augustinus närmade den sig i viss mån till den reformerta kyrkan, från vilken den likväl tog uttryckligt avstånd under strängt fasthållande vid katolicismen, som den blott ville rensa från jesuitiskt slagg. Jansen dog 1638 som biskop i Ypern i spanska Nederländerna, men efter hans död vunno hans åsikter insteg i Frankrike, där de funno en hängiven försvarare i den skarpsinnige *Arnauld* och en huvudhärd i nunneklostret Port Royal nära Paris, där dennes syster var abbedissa. Men jesuiterna voro ingalunda hugade att vika undan för de kraftiga anfallen mot deras läror utan sökte stöd hos påven, som först förbjöd Jansens efter dennes död utgivna bok och 1653 uttryckligen fördömde fem lärosatser, som uppgåvos vara hämtade ur denna bok. Detta bestreds av jansenisterna, som förklarade satserna vara missförstådda och icke ville vidkännas dem såsom sina. Nu streds det både länge och väl om gränserna för påvens domsrätt i andliga ting. Jansens lärjungar erkände utan förbehåll påvens rätt att fördöma lärosatser, som verkligen voro kätterska, men bestredo hans makt att tillägga vissa lärosatser en kättersk mening, som icke hyllades av deras anhängare. Påven och jesuiterna ville ej finna sig i denna halvhet utan krävde ovillkorlig underkastelse.

Vid denna tid slöt sig till Jansens lärjungar en man, som var bestämd att göra vetenskapens och den andliga frihetens sak de största tjänster. *Blaise Pascal* var född 1623 och hade tidigt visat sig som ett matematiskt

Blaise Pascal. Efter en i markisen av Grammonts galleri befintlig målning av Philippe de Champaignes.

underbarn, i det han alldeles på egen hand letat sig till de trettiotvå första satserna i Euklides' första bok. Med sådana anlag måste han bliva en stor matematiker, som riktade sin vetenskap med lysande upptäckter, och i hela sitt tänkande följde han Cartesius, i det han liksom denne ville bygga

filosofiens lärosatser på matematiskt bindande bevis. Men denna oryggliga fordran på strängt bevisad sanning inom vetenskapen hade hos honom ingått en egendomlig förening med ett svärmiskt religiöst trosnit, som i följd av den ohälsa, varav han från barnaåren lidit, antog en sjukligt asketisk riktning. Genom en syster, som var nunna i Port Royal, hade han blivit förtrogen med Jansens lära, som tilltalade honom genom sin dystra stränghet ej mindre än genom sin upphöjda sedliga renhet. Med värme slöt han sig till dess anhängare, och snart skulle han mot jesuiterna och deras lösliga moral rikta ett det skarpaste slag, som någonsin drabbat dem. I sina berömda, snart världskunniga *Lettres provinciales* (landsortsbrev) anställde han en den fruktansvärdaste räfst med Loyolas lärjungar, genomförd med matematikerns orubbligt stränga bevisföring i innerlig förening med den store språkkonstnärens ljungande vältalighet. Kanske har han genom denna skrift och de aldrig till ett helt sammanförda tankar i religiösa ämnen, vilka efter hans död återfunnos nedkastade på lösa pappersblad, gagnat mänskligheten minst lika mycket som genom sina största vetenskapliga upptäckter. Men Pascals tid skulle efter detta icke bliva lång. Ett oerhört själsarbete i förening med kroppslig utmattning såsom följd av det självplågeri, vilket han onödigtvis underkastade sig, gjorde slut på den sista återstoden av hans krafter, och en smittosam sjukdom, som han ådragit sig, då han vårdade ett sjukt barn, ändade 1662 hans dagar vid blott trettionio års ålder. Även för detta dödsfall, som befriade jesuiterna från deras farligaste fiende, hava de fått skulden, troligen med orätt, i varje fall utan den bindande bevisning, som det stränga sanningsvittnet själv skulle hava krävt.

Pascal var borta, men hans ande levde, och hans tankar spredo sig blixtlikt kring landet. En god tid dröjde det, innan jesuiterna kunde hämta sig från det slag han tillfogat dem. Kom så Molière och stödde hans allvarstyngda satser med skämtets och löjets knappast mindre farliga vapen. Den allmänna meningen höll på att vända sig mot jesuiterna, och de funno det rådligast att falla undan. I striden om vad de jansenska lärosatserna inneburo hade en del biskopar och teologer låtit förstå, att de voro villiga att iakttaga en vördnadsfull tystnad i sådana fall, där deras mening stred mot påvens. Nu fann denne för gott att förklara, det han nöjde sig med denna vördnadsfulla tystnad i stället för ovillkorlig underkastelse, och härmed bragtes till en tid den jansenska striden till avslutning. Först mot slutet av Ludvig XIV:s regering, då denne helt och hållet råkat i jesuiternas våld, upptogs den på nytt, och jansenisternas läror bannlystes av påven. Den gamla trosglöden hade dock nu i det närmaste slock-

nat utom hos ett fåtal svärmare, och striden släpade sig långsamt framåt utan märkligare skiften, till dess jansenisterna försvunno bland mängden av revolutionens föregångare. I Holland fortlever ännu en återstod av deras kyrka, som efter 1870 års kyrkomöte trätt i förbindelse med den gammalkatolska rörelsen.

I denna strid hade Ludvig XIV avgjort tagit parti för jesuiterna, som behärskade honom genom hans biktfader *Lachaise* (vars namn ännu fortlever i en parisisk kyrkogård) och på billiga villkor höllo syndaförlåtelse till handa åt de kungliga mätresserna. Men huru tillgiven jesuiternas läror Ludvig än var, höll han dock alltid lika strängt på sin konungsliga värdighet gentemot själve påven. Han kunde det så mycket hellre som den franska nationalkyrkan, den av gammalt s. k. *gallikanska kyrkan*, alltid strängt hållit på sitt världsliga oberoende gent emot påvemakten. Av ålder hade konungen fått uppbära inkomsten av vissa biskopsstift, när de stodo lediga, och Colbert, som alltid ville öka statens inkomster, förmådde honom att göra anspråk på denna rättighet inom alla stift i sitt rike. Påven, sedan 1676 *Innocentius XI*, och jesuiterna satte sig häremot, och nu yppades det strid mellan den gallikanska folkkyrkan och de s. k. *ultramontanerna*, som ville samla all kyrklig makt på andra sidan bergen (på latin *ultra montes*), alltså hos påven i Rom. Striden blev lång och het, och jansenister och jesuiter blandades på ett underligt sätt om varandra i de stridandes led. Omsider församlades 1681 ett nationellt franskt kyrkomöte, som året därpå i de fyra *gallikanska artiklarna* avgav sin självständighetsförklaring mot påvedömet. Enligt dessa artiklar ägde den helige Petri efterföljare ingen makt i världsliga ting, över dem stode det allmänneliga kyrkomötet, den gallikanska kyrkans urgamla fri- och rättigheter kunde ej antastas av påven, och ofelbarhet i kyrkliga ting tillkomme påven endast i förening med kyrkan i dess helhet. Stödd på detta uttalande, vartill den franska kyrkans förnämsta män slutit sig, fortsatte Ludvig striden med påvemakten om de konungsliga höghetsrättigheterna. Men även denna strid skulle så småningom avstanna och bragtes till slut mera genom ömsesidig undfallenhet än genom uppenbara eftergifter. Som alltid, skulle det bliva den påvliga makten, som behöll överhanden genom den oryggliga följdriktigheten i sina anspråk och sättet för deras förfäktande. Traditionen om den gallikanska kyrkan och dess frihet gentemot påven fortfor dock att bestå och överlevde själva revolutionens stormar men bragtes omsider till tystnad genom 1870 års kyrkomötes erkännande av den påvliga ofelbarheten, om ock striderna mot den romerska kyrkans välde i Frankrike därmed ingalunda sett sitt slut.

Mitt under alla dessa stridigheter kände sig Ludvig så mycket mera mån om att visa, det han i andliga ting förblivit en lika lydig son av den allena saliggörande kyrkan. Samma önskan torde hava besjälat de stormän inom franska kyrkan, som i världsliga ting stått konungen bi mot påvemakten. Främst bland dem var den glänsande andlige vältalaren *Bossuet* (död 1704), som på den franska predikstolen infört det sirliga, blomsterprydda hovspråket och de teatraliska laterna och som i en följd av spetsfundiga skrifter bekämpade protestantismen och hugenotterna. De senare skulle nu bliva syndabockar för konungens och hans andliga vänners nit. I dessa tider hade även bland protestanterna yppat sig en rörelse för återförening av alla kristna kyrkor med bortseende från mera underordnade skiljeläror och fasthållande vid det väsentliga i kristendomen. Den katolska kyrkan fattade naturligtvis detta så, att föreningen skulle ske i och med ett allmänt återvändande till dess för alla öppna modersfamn. Bossuet påminde protestanterna om, att de ju erkände, det katolikerna kunde bliva saliga på sin tro, medan katolikerna icke kunde erkänna detta i fråga om dem, och då vore det tydligen bättre att hålla sig till den sida, som hade den största tryggheten att erbjuda. Avfallet från den reformerta kyrkan, som pågått alltifrån Henrik IV:s dagar och tagit starkare fart efter La Rochelles fall, uppmuntrades med iver och framgång från hovet, och bland andra hade Turenne gått över från sina fäders tro, emedan en god soldat icke borde hava någon annan tro än hans herre och konung. Men när omvändelsen på detta sätt icke gick fort nog, tillgrepos allvarsammare medel. Konungens utpräglade böjelse för strängt genomförd enhet inom kyrkan såväl som staten kunde ej förlikas med, att omkring en tiondedel av hans undersåtar ännu hyllade en avvikande lära, och kätteriets fortvaro blev i hans ögon ett förmätet och straffbart trots emot den oinskränkta kungliga makt, som han ville se utsträckt även till andliga ting.

I dessa åsikter styrktes han av ett fruntimmer, som snart skulle få ett ödesdigert inflytande över honom själv och därmed över hans rike. Konungen hade på äldre dagar blivit allt mera gudelig, sedan han börjat övergiva sina laster, eller rättare lasterna börjat övergiva honom. Han trädde nu i förbindelse med madame *de Maintenon*, som på helt andra vägar än hovets stolta skönheter förstod att befästa sitt inflytande över den åldrande härskaren. Hon hette från början *Françoise d'Aubigné* och var av hugenottisk börd men hade efter åtskilligt vacklande i sin ungdom dragits över till den katolska läran, och likt alla avfällingar närde hon ett ursinnigt hat till sina fäders tro. För att bliva försörjd hade hon gift sig med den kvicke krymplingen Scarron, som var många år äldre än hon, och efter hans

död fortfor den unga änkan att umgås i de högsta kretsar. Hennes behagliga väsen och stränga iakttagande av allsköns yttre anständighet förvärvade henne anseende för en dygd, som ej så ofta idkades vid hovet. Med konungen kom hon i beröring, då hon fick förtroendet att uppfostra hans barn med markisinnan *de Montespan*, den högmodigaste och mest härsklystna av de förnäma kungliga frillorna. När konungen började tröttna vid dennas nycker, skulle Scarrons änka medla mellan det såta paret. Den dygderika frun begagnade tillfället att predika för konungen över hans ogudaktiga leverne — och snart hade hon så innästlat sig i hans gunst, att hon fullständigt behärskade honom. Hon upphöjdes till markisinna av Maintenon, och efter drottningens frånfälle nedlät sig den annars så högmodige konungen till ett hemligt äktenskap med det sluga helgonet, som var flera år äldre än han. Frankrikes envåldsherre hade nu kommit under ett herravälde, som han aldrig mäktade bryta. I den kungliga sidogemålens förmak avgjorde konungen de viktigaste statsärenden, under det hon vid ett handarbete lyssnade till ministrarnes föredragningar, och på hennes förord besattes de förnämsta statsämbeten, ej sällan med fullkomliga oduglingar.

Madame de Maintenon. Efter samtida porträtt av Mignard.

Först när denna bedagade ränksmiderska fått konungen fast i sina nät, vände sig hans vrede på allvar mot hennes forna trosfränder. Men så väl det gamla helgonet själv som hennes jesuitiska tillskyndare voro alldeles för kloka att fara fram med bål och bila, såsom en Filip II eller hertigen av Alba skulle gjort, för att därmed endast stegra de betrycktas trosiver till ursinne. Andra vägar funnos, som lika säkert och mera bekvämt förde till

målet, och särskilt hade Wallenstein under trettioåriga kriget visat, huru styva sinnen kunde göras spaka utan onödig blodspillan. Den metod, som den i trossaker så ljumme fältherren brukat mot kejsarens fiender, kunde nu med lika stor fördel användas till den katolska kyrkans förhärligande genom motspänstiga själars frälsning. Snart började hugenotterna finna sig utsatta för obehag, trassel och rättskränkningar av alla möjliga slag. Det tjänade till intet att klaga, ty antingen gåvo de lydiga domstolarna dem uppenbart orätt eller blevo deras klagomål begravna i tysthet, till dess de klagande själva voro döda. Mot deras självständiga ställning inom staten riktades det sista dråpslaget, när konungen i oktober 1685 lät förmå sig att av egen maktfullkomlighet upphäva ediktet i Nantes, under den skenfagra förevändningen, att det numera vore överflödigt, sedan hans villfarande undersåtar i allt större skaror vände åter till den sanna tron.

Nu gällde det att av det kungliga ordet göra en sanning genom att i massa påskynda omvändelserna, och medlet därtill var lika enkelt som verksamt. Efter Wallensteins föredöme lades kungliga soldater till häst och till fot i kvarter hos de motspänstiga hugenotterna för att hos dem njuta sitt underhåll. Krigsfolket visste mycket väl, att de hos sina ofrivilliga värdar kunde strafflöst husera alldeles efter behag, och de begagnade sig i fullaste utsträckning av denna sin frihet. Vad borgaren eller bonden under många och tunga år mödosamt skrapat samman till de sinas uppehälle, det förtärdes nu på kort tid under svalg och dryckenskap, vad de påtvungna gästerna ej roffade till sig, förstördes under det råaste okynne, och husbonden fick vara glad, om han själv, hans husfolk och framför allt hans kvinnor sluppo undan den grövsta och mest upprörande misshandel. Snart blev det klart för alla, att mot detta övervåld ingen jordisk hjälp stod att finna, men så snart en hugenott förklarade sig villig att återgå till den rätta läran, utrymdes ögonblickligen hans hus, och han själv hölls så vitt möjligt skadeslös för liden förlust. Men i stället fördelades de soldater, som förut varit inkvarterade hos den nyomvände, på hans ännu oomvända trosfränder, och så fortgick det undan för undan, till dess även de mest hårdnackade låtit sig på detta slående sätt överbevisas om den segrande lärans sanning.

Hellre än att sålunda tvingas att förråda sin tro försökte stora skaror av de till förtvivlan drivna hugenotterna att fly ur landet. I gångna tider hade även de mest ursinniga kättarfiender godvilligt tillåtit en sådan utvandring, i det de nöjde sig med att rensa eget land från kätteriets gift och lämnade åt grannen att därmed reda sig bäst han kunde. Men nu begav det sig att friheten till utvandring stred mot det rådande merkantilsystemet, som bland annat lärde, att ett välordnat samhälle borde eftersträva att äga

den mest talrika befolkning, vilket vore särskilt nyttigt i krigstider, i det landets förmåga att ställa upp stora härar till anfall eller försvar därigenom ökades. Utvandring, vare sig förestavad av religiösa eller världsliga grunder, var därför ett brott mot statens välfärd, som med alla medel måste stävjas. Till den ändan besattes rikets gränser med krigsfolk, som ålades att upp-

Markisinnan Françoise Athénais de Montespan. Efter en samtida målning. Musée du Louvre, Paris.

snappa och återföra flyktande hugenotter. Men kedjan av gränsvakter kunde aldrig göras så tät, att ej flyktingar i mängd lyckades smyga sig ut genom dess luckor. Inom några få år hade Frankrike på detta sätt förlorat ett antal av sin befolkning, som lägst uppskattats till en fjärdedels million men möjligen uppgått till tre eller fyra gånger detta antal.

Till råga på olyckan hörde utvandrarne till landets allra bästa och strävsammaste medborgare. Flera av grannstaterna, särskilt Brandenburg och det i trossaker alltid fördomsfria Holland, mottogo dem med all möjlig gästvänskap och fingo i dem ett högst värdefullt tillskott till sin befolkning, som

hade mycket att lära av deras arbetsskicklighet och kunskaper. Flera av deras ättlingar nådde i sina nya hemland till höga ställningar, och bland de fältherrar, som efter tvåhundra år förde Preussens segerrika härar till det kejserliga Frankrike, fanns mer än en, som räknade sina anor från de landsflyktiga hugenotterna. Men för deras fädernesland utgjorde deras bortflyttning en oersättlig förlust. I dem miste det den del av sin befolkning, som bäst lärt sig att förena kärlek till frihet med sinne för borgerlig ordning och aktning för lag och rätt. Den brist på sinnets jämvikt, som i följande tider så ofta visat sig hos det franska folket, så väl vid dess statsvälvningar som under lugnare mellantider, finner härigenom i ej ringa mån sin förklaring. Redan förut är antytt, hurusom i Frankrike den religiösa motsatsen mellan katoliker och hugenotter i viss mån även innebar en nationell motsats mellan landets ursprungliga mörkhyade befolkning och det mera ljuslätta herrefolk av nordisk härkomst, som i avlägsna tider lagt det under sig. Liksom vid Bartolomeinatten smälte stamhatet omedvetet samman med troshatet även i *dragonaderna*, såsom krigsfolkets förföljelse mot hugenotterna kallas, och den franska folkstammen har genom dem undergått en icke oväsentlig förändring.

Genom denna förföljelse menade sig konungen naturligtvis hava utfört en Gudi behaglig gärning, och hans fromhet prisades i högstämda toner av Bossuet och dennes ståndsbröder. Under det hans hov fortfor att fråssa i njutningar och överflöd, som slukade det mesta av statens genom krigen hårt medtagna tillgångar, hemföll han själv mer och mer under det maintenonska toffelregementet. Men prästerskapet prisade honom för hans gudaktighet, och själv lät han utgiva stympade upplagor av de gamles skrifter till tronföljarens tjänst (*in usum delphini*, såsom det hette), ur vilka alla farliga ställen med mer eller mindre skicklig hand voro utrensade. Medan i ett fritt land omsorgen för folkets upplysning är statens högsta intresse, måste med en viss nödvändighet i ett envåldsrike omsorgen för tronföljarens uppfostran träda i detta intresses ställe, enär det i båda fallen är landets blivande härskare, som utbildas för sitt kall. Själv fortfor konungen att låta dyrka sig som en halvgud av sina undersåtar och mitt under alla krigen höra ryktet om sitt väldes glans spridas över hela Europa. Inom landet funnos väl de, som med ängslan insågo, att den lysande praktbyggnaden vilade på en ihålig grund, men vägen till de kungliga fängelserna var icke lång, och så funno de det rådligast att tiga. Men utom landet, dit den allsmäktige härskarens arm icke nådde, kunde det talas mera öppet. I Holland utkom bland annat en gyckelbild, avdelad i två fält, varav det ena framställde Ludvig XIV i all sin prakt och ståt, utrustad med alla tecken till sin kungliga värdighet,

medan det andra fältet visade en hopsjunken, utmärglad, skallig och tandlös gubbe i bara skjortan men på stolar och bord bredvid honom den kungliga manteln, kronan, spiran, löshår, löständer, lösvador m. m. Under den kungliga praktbilden lästes *Louis, le grand roi* (Ludvig, den store konungen) men under den magre gubben lästes *Louis* och under all den kungliga ståten *le grand roi.*

---

3. Den turkiska faran än en gång.

Medan den allrakristligaste konungen av Frankrike, såsom han efter sina fäders sed lät kalla sig, icke skydde att med all sin katolska fromhet inlåta sig i stridigheter med påven själv och tillfoga sin kyrkas överhuvud de svåraste förödmjukelser, lät han sitt sändebud hos den turkiske sultanen tåligt fördraga kränkningar, för vilkas skull han, om de förövats på närmare håll, skulle satt hela världsdelen i eld och lågor. Förhållandet var nämligen det, att han för sina vittsvävande planer hade behov av Turkiets vänskap, om han än ej tilltrodde sig att öppet anlita dess bistånd. Långt ifrån att träda i spetsen för den ovan omtalade rörelsen mot det turkiska väldet, vartill hans ställning såsom den mäktigaste härskaren inom kristenheten borde ha manat honom, föredrog han således att lugnt åse, hur turkarne reste sig ur sitt djupa förfall och ännu en gång på fullt allvar började rycka fram mot västerlandet.

Som förut är antytt, skulle den turkiska makten, om den under det trettioåriga kriget kunnat träda upp med sina forna kraft, varit i stånd att hota det söndrade Europa med de mest fruktansvärda faror, kanske med undergång. Till kristenhetens lycka fortfor i stället osmanernas välde att under hela denna tid oavlåtligt glida ned från sin storhets höjd. De oupphörliga palatsrevolutionerna läto en efter annan av de förvekligade sultanerna försvinna från skådebanan, och mestadels var det de allsmäktiga janitsjarerna, som likt det gamla kejserliga Roms pretorianer satte sultaner av och till. En dylik tronvälvning hade år 1648 röjt ännu en oduglig sultan ur vägen och i hans ställe uppsatt ett sjuårigt barn. Detta barn blev sultan *Muhammed IV*, vars regering var bestämd att bevittna det sista uppflammandet av den gamla osmanska krigarandan och för en kort tid lyfta hans välde till en höjd, som påminde om dess forna storhet och hotade kristenheten med nya faror.

Förtjänsten av denna rikets återupprättelse tillhörde dock inte sultanen själv utan storvesirer, som i flera led togos ur en och samma ätt. Det var den berömda *Köprili*-ätten, som ursprungligen härstammade från Albanien men flyttat över till Mindre Asien och genom sin duglighet bragt sig upp till allt högre värdigheter. Sedan de tappra albaneserna efter ett hårdnackat motstånd nödgats böja sig under den turkiska makten, hade de flesta av dem i förtvivlan gått över till islam, och ur deras led har Turkiet sedan dess hämtat ett stort antal av sina bästa fältherrar och statsmän, under det allt färre stormän framgått ur den egentligen turkiska stammen. Med hänsynslös kraft och äkta österländsk stränghet framstod under sultanens omyndighetstid den gamle *Muhammed Köprili* såsom rikets återställare och gjorde det fruktat av sina fiender både i öster och väster. Hans son *Achmed Köprili* kände sig redan stark nog att vända sina segrande vapen mot västerlandet. Efter den orolige Rakoczis våldsamma död hade en tronstrid uppstått i det turkiska lydlandet Siebenbürgen, i vilken kejsaren inblandat sig, och härav tog sig den mäktige storvesiren anledning att gå anfallsvis till väga mot hans rike. Återigen darrade de österrikiska arvlanden inför de turkiska härarna, som under rysliga grymheter sträckte sin framfart ända till Mähren. För ett ögonblick glömde det kristna västerlandet sina inbördes stridigheter och kände sig som ett med det hotade kejsardömet. Flera tyska furstar ilade till dess hjälp, och själve Ludvig XIV sände 6000 man franska hjälptrupper. Men turkarnes ställning var stark, ty sedan gammalt innehade de södra och östra delen av Ungern med huvudstaden Buda (av tyskarne kallad Ofen), medan endast den mindre betydande återstoden stannat i kejsarens händer. Emellertid kom det i augusti 1664 till en avgörande drabbning invid klostret *Sankt Gotthard* vid Donaus södra biflod Raab, som turkarne sökte övergå. Under den gudstjänst, som föregick slaget, bad en tysk general till "den allsmäktige generalissimus i höjden", att om han icke ville hjälpa sina kristna barn, han åtminstone måtte låta bli att hjälpa de turkiska hundarna, ty i så fall skulle de förre nog veta att hjälpa sig själva. Så skedde även, turkarne ledo ett fullständigt nederlag och funno i tusental sin grav i strömmen. Det var den första stora seger, som de kristna under århundraden vunnit mot de fruktade osmanerna, och den stärkte i hög grad deras mod och självförtröstan. Om kejsaren vetat fullfölja den, skulle han kunnat tillfoga fienden ett ännu mera allvarsamt avbräck. Men han föredrog att avsluta ett vapenstillestånd på tjugu år, den vanliga formen för turkarnes fredsslut, vilka de betraktade endast såsom tillfälliga avbrott i krigstillståndet mot de otrogna. Härvid fingo de ej blott behålla vad de förut innehaft i Ungern utan lämnades även i okvald besittning av några erövrade orter.

Det första anloppet mot västerlandet var likväl avvärjt, och vesiren föredrog att vända sina vapen åt en annan sida. Det var den allt ifrån medeltiden under Venedig lydande ön Kandia, de gamles Kreta, som nu skulle bliva föremål för hans erövringslust. Under det venezianska väldet hade ön varit hårt förtryckt av de snikna köpmansfurstarne men likväl kunnat fägna sig åt ett icke ringa välstånd. Allt ifrån 1645 hade den varit utsatt för angrepp från turkarne, som där gjort åtskilliga erövringar. Ännu höll sig öns huvudstad, det fasta Kandia, som givit ön sitt namn, men nu hade vesiren beslutit dess erövring. Under en fruktansvärd belägring, som varade från 1667 till 1669 och kostade hundrade tusentals turkar livet, försvarade sig staden hjältemodigt mot den turkiska övermakten. Men denna var för stor och den en gång så stolta venezianska republiken allt för svag att värna den sista återstoden av sitt gamla välde i öster, ehuru den fick hjälp av flera kristna stater och även här en fransk hjälpkår var tillstädes. Omsider intogs den av fiendens kanoner nästan förödda staden med storm, och härmed följde förlusten av hela ön, som Venedig i fredsslutet nödgades avträda till sultanen.

Hade vesiren ej lyckats utvidga sin herres välde uppåt Donau, så hade det härmed i stället vunnit en ansenlig tillökning i Medelhavet, och än en gång framstod den turkiska faran för det kristna västerlandet i hela sin hotande vidd. Bland dem, som klarast insågo storheten i denna fara, var den unge, sedermera världsberömde tänkaren och statsmannen Leibniz (se nedan, kapitlet "Upplysningstidens föregångare"), till vars ord konungar och furstar redan tidigt börjat lyssna. I en följd av talangfullt utarbetade skrifter manade Leibniz i lika övertygande som varmt bevekande ordalag Ludvig XIV att avstå från sina erövringsplaner i Europa, som till slut skulle samla alla kristna folk mot honom, och i stället vända sina vapen mot turkarne. I österlandet vore erövringar att vinna, vilka i vikt och värde ojämförligt överstege besittningen av de städer eller landskap, som Frankrike med våld kunde frånrycka sina grannar, och dessa erövringar borde dessutom bliva lika lätta att vinna som att försvara, i betraktande av det då rådande förfallet i östern, där dessutom massor av förtryckta kristna otåligt väntade på en befriare. Framför allt borde Frankrike vända sin håg till Egypten, dit det kallades av sina ärorika minnen från korstågens och den helige Ludvigs dagar, och med vars besittning det skulle bliva Medelhavets och österlandets herre. Med en kanal genom den gamla världens huvudnäs vid Suez skulle det åt sina flottor öppna en ny och bättre väg till Indien, och i besittning av dess handel skulle det uppnå väldet över världshaven vida säkrare än genom de mest lysande segrar över sina holländska

medtävlare. Med kejsarens hjälp kunde Turkiet fullständigt besegras, och en strid för den kristna odlingens återställande i österlandet vore i högsta mening ett heligt krig.

Hade Ludvig XIV lyssnat till dessa visa råd, skulle hans egen och världens historia blivit en annan. Till sin egen och världens olycka följde han dem icke utan ställde den habsburgska faran före den turkiska och fortfor att hålla vid makt de vänskapliga förbindelser, som Frankrike allt ifrån Frans I:s tid haft med det osmanska väldet. Ehuru kejsaren var vida närmare utsatt för den turkiska faran, var han ännu mindre den man, som ägde förmåga att samla alla kristenhetens krafter till värn däremot. Hans främsta omsorg borde naturligvis ha varit att för detta mål ena och samla alla krafter inom sitt eget välde. Men i stället gjorde han vad han kunde till att splittra dessa krafter och därmed försvaga deras förmåga att motstå den gemensamme fienden. Än mera, hans oklokhet gick så långt, att han drev en hel del av dessa krafter över på fiendens egen sida. Om någonsin en härskare borde ha blivit vis av liden skada, så kunde han hava dragit nytta av trettioåriga krigets fruktansvärda lärdomar och gjort det till mål för sin oavlåtliga strävan att hålla freden vid makt mellan olika trosbekännelser inom sina stater. Men eggad av sina jesuiter, lade han sig i stället vinn om att på alla möjliga sätt pina och plåga sina protestantiska undersåtar för att driva dem över till sin egen tro. Under det hans makt som kejsare sjunkit ned till en skugga och blivit än mer inskränkt genom de försäkringar han nödgats avgiva vid sitt eget val, sökte han ett slags ersättning härför genom att öka den makt han ägde inom sina egna stater. Ett flertal av de landskap, som bildade det sedermera så kallade österrikiska kejsardömet, utgjorde av gammalt den habsburgska ättens arvländer, och det böhmiska riket, som efter slaget på Vita berget behandlades såsom erövrat land, fick avstå från alla anspråk på valrätt och erkänna kejsaren såsom rätter arvinge till dess krona. Men med arvsrätt till kronan följde enligt tidens åskådning även enväldig makt, och med Böhmens gamla rättigheter och friheter var det från den tiden slut. Ännu återstod konungariket Ungern, vars stolta adel höll orubbligt fast vid sina ärvda privilegier och sin valrätt till kronan. Vartill en sådan valrätt kunde föra, det visade sig bäst i det samtida Polen, och från kronans sida var det en naturlig önskan att för riksenhetens skull utvidga sin makt. Olyckan var blott, att denna makt utövades för att undertrycka trosfriheten och väcka split inom riket, när enighet som bäst behövdes.

De oupphörliga angreppen på det ungerska rikets fri- och rättigheter framkallade omsider ett uppror, som 1671 med stränghet kvävdes i sina

ledares blod. Till den ungerska adelns privilegier ansågs det av gammalt höra att med vapen i hand göra motstånd mot en orättfärdig regering. En lagstadgad upprorsrätt är efter våra begrepp en orimlighet inom ett ordnat samhälle, men under de givna förhållandena var dess utövning ganska förklarlig. En mängd ungrare, i synnerhet protestanter, flydde ur landet, men andra föredrogo att stanna kvar och bida den tid, då de ånyo kunde taga upp kampen för sin lagliga rätt. Snart upplågade resningen på nytt, hemligt underblåst av Ludvig XIV, som ständigt fikade efter nya tillfällen att försvaga den habsburgska makten. Efter några år fann resningen en begåvad men orolig och ärelysten ledare i greve *Emmerik Tököly*, som 1678 vid blott tjugutvå års ålder trädde i spetsen för motståndet mot kejsaren. Hans och Ungerns olycka var, att dess krafter voro för svaga att på egen hand utkämpa striden, och den främmande hjälpen gavs otillräckligt och mest i hemlighet. Här återstodo snart endast två utvägar, antingen obetingad underkastelse eller att söka hjälp hos turkarne. Särskilt protestanterna hade ingenting däremot, i det de väl visste, att turkarne inom den del av Ungern, som de innehade, med stolt likgiltighet åsågo de kristnes inbördes trosstrider utan att förtrycka någondera parten, vadan protestanternas ställning borde bliva långt bättre under sultanen än under kejsaren. Ännu i dag hava de inom Ungern sitt förnämsta fäste i den fordom turkiska delen av landet. Tököly hade trätt i nära förbindelse med huset Rakoczi, det lyckades honom frånrycka kejsaren större delen av hans ungerska rike, och nu slöt han förbund med sultanen och erkände honom såsom sin överherre, med utsikt att såsom hans lydkonung få styra sitt fädernesland. Striden för Ungerns frihet blev således på samma gång en strid för islam och turkiskt barbari mot kristendom och västerländsk odling.

Sultanen hade under tiden åter utkämpat tvänne krig i östra Europa. Det låg i hans intresse, att kosackerna på de vida stäpperna i norr om Svarta havet behöllo sin självständighet och icke genom att giva sig under vare sig Polen eller Ryssland förstärkte dessa hans grannrikens makt. Till försvar för kosackernas frihet började han ett krig med Polen, som mestadels i följd av dess inre oredor gick olyckligt för detta rike och 1672 avslöts med en skymflig fred, vari Polen nödgades till Turkiet avstå sitt sydligaste landskap Podolien. 1677 började samma syfte ett nytt krig med Ryssland, vilket under växlande framgång fortgick till 1681, då fred avslöts under bemedling av Ludvig XIV, som ville bereda sultanen fria händer för det tillämnade företaget mot kejsaren. Allt för klok att skada sitt rykte för kristlig fromhet genom ett öppet förbund med kristenhetens arvfiende, arbetade

konungen dock uppenbart efter gemensam plan med sultanen till den gemensamme fiendens försvagande. Antydningar hava icke saknats om hemliga förbindelser dem emellan, som skulle gått ut på ingenting mindre än en delning av väldet över hela Europa. Men en sådan delning skulle hava stritt för mycket mot Ludvigs uppenbara intressen och fullständigt förstört hans anseende i alla troende kristnas ögon. Nära nog säkert är däremot, att han endast ville avbida turkarnes fullständiga seger för att därefter i sin ordning uppträda mot dem såsom kristenhetens räddare, med hopp att skörda lönen därför genom att sätta den tysk-romerska kejsarkronan på sitt eget eller sin sons huvud. Men händelserna togo snart ett förlopp, som gjorde dessa högt flygande planer om intet.

År 1682 gingo turkarne över gränsen, och våren därpå ryckte de mot kejsarstaden Wien. Den kejserliga hären, anförd av den landsflyktige hertig Karl av Lothringen, drog sig under tappert försvar tillbaka men kunde icke hindra, att Wien omringades av turkarne, som nu började en fruktansvärd belägring. Storvesiren *Kara Mustafa* (svarte Mustafa), som 1676 efterträtt sin frände Achmed Köprili, hade avlagt en dyr ed på att erövra kejsarstaden och jämna den med jorden, och i spetsen för en här av minst 200.000 man skred han till verket med den vilda beslutsamheten hos en fältherre, som vet med sig, att ett nederlag skall kosta hans eget huvud. Med vislig insikt om, att försiktigheten är tapperhetens bästa del, hade kejsaren i god tid satt sin dyrbara person i säkerhet. I sin nöd hade han dock kallat de tyska furstarne till sin hjälp, och bland flere andra hade kurfurstarne av Baiern och Sachsen hörsammat kallelsen. Till all lycka hade förbund även slutits med den ridderlige *Johan Sobieski*, som för sin tapperhet i kriget mot turkarna 1674 blivit vald till konung av Polen. I Wien fördes befälet av greve *Rüdiger von Starhemberg*, som ledde försvaret med en överlägsen skicklighet, vida skild från de anfallande barbarernas våldsamma häftighet, och som med dödsförakt understöddes av stadens borgerskap och studerande ungdom. Men den väntade undsättningen dröjde, hunger och farsoter härjade i den belägrade staden, och till sist var den nära att giva vika för turkarnes ursinniga stormanfall, då den 11 september räddningen äntligen kom. Det var konung Johan av Polen, som ryckte an i spetsen för sin här efter sin förening med hertigen av Lothringen och de tyska furstarne. Dagen därefter gingo de förbundna kristne till anfall mot de ännu vida överlägsna turkarne, vilka värjde sig med allt det vilda mod, som väckes av troshatet i förening med farhågan att i sista stund se ett säkert byte gå sig ur händerna. Först på aftonen var det slut med den förfärliga drabbningen, men nu var också turkarnes motståndskraft bruten,

och i vild flykt gåvo de slagfältet och sitt rikt förseddä läger till pris åt segraren. Kara Mustafa fick mycket riktigt med sitt huvud böta för sitt nederlag. Men när all fara var förbi, vände kejsaren åter till det över sin

Kara Mustafa. Kopparstick av J. Gole.

befrielse jublande Wien och hälsade nådigt med några kyliga ord sin polske räddare, som han i egenskap av härskare med Guds nåde ansåg stå så långt under sig, att han hållit långa överläggningar om, huruvida han ens borde låtsa märka hans närvaro. Efter ett århundrade skulle hans efter-

trädare visa sin tacksamhet genom sitt deltagande i det olyckliga Polens sönderstyckande.

Anfallet mot Wien var turkväldets sista stora kraftutveckling mot väster, och efter den tiden har dess förfall fortgått nästan utan avbrott. Inom kort skulle turkarne få röna de slagnes vanliga lott att se sina fiender ökas med nya, som ej vågat draga svärdet mot dem under maktens och framgångens dagar. Väl drogo sig de tyska furstarne tillbaka av missnöje över det högmodiga bemötande de fått röna till tack för sin hjälp. Men inom republiken Venedig uppflammade den gamla stolta andan ännu en sista gång, och den fordom så mäktiga staden vände åter sina vapen mot den turkiske arvfienden för att återvinna något av vad den förlorat i östern. Under dess anfall på Grekland inlade i dess tjänst den svenske fältherren Königsmark mycken ära. Även till Ryssland hade kejsaren ställt en maning att framträda såsom dess kristna trosbröders befriare från det turkiska oket, men det krig, som Ryssland nu började, fördes under flera år mycket lamt (se sid. 240). Av långt större betydelse var den ökade självförtröstan, som Wiens räddning från en fiende, vilken länge ansetts för obetvinglig, ingav kejsarens egna härar. Med nytt mod trängde dessa segervisst fram i Ungern, och den gamla huvudstaden Buda, som i halvtannat århundrade lytt under sultanernas välde, öppnade äntligen 1686 sina portar för de kristna. Deras framgång beseglades genom en ny seger på det gamla slagfältet vid *Mohacz* 1687.

Men voro dessa de kristnes framgångar början till Ungerns befrielse från islams välde, så blevo de på samma gång början till slutet på dess nationella självständighet gentemot det habsburgska huset. Tököly hade genom förräderi från Kara Mustafas sida råkat i turkisk fångenskap men efter sitt frigivande 1686 med turkisk hjälp återupptagit den dock numera fruktlösa kampen i Ungern. Han fortfor också sedermera intill krigets slut att på turkarnes sida bära vapen mot kejsaren, med vilken ingen försoning var möjlig. Men Ungern behandlades av kejsaren och hans härar såsom erövrat land, och blodsdomstolen i Eperies hade ett strängt arbete med att slå av huvuden och indraga gods. Ungerns ställning var icke bättre än Böhmens efter slaget på Vita berget, och den hårda straffdom, som övergick det olyckliga landet, bildade liksom ett varsel om det öde, som en gång skulle drabba det efter 1849 års frihetskamp. I båda fallen hade den kejserliga makten sig intet mera angeläget än att göra slut på de ungerska friheterna. Till senhösten 1687 inkallades en ungersk riksdag, som under övermaktens tryck måste finna sig i att avstå från sin gamla valrätt och erkänna kejsarens arvsrätt till den ungerska kronan. Utom dess

fick riksdagen även uppgiva den i gammal lag grundade rätten till uppror mot en överhet, som undertryckte landets fri- och rättigheter. Efter vår tids sätt att se inneburo båda dessa beslut statsrättsliga framsteg, som räd-

Johan Sobieski, konung av Polen. Efter samtida målning. Galleria degli Uffizi, Florens.

dade Ungern från en ställning liknande dess polska grannrikes, men vid den tid, då de fattades, satte de inseglet på förlusten av det nationella oberoendet.

I sultanernas huvudstad hade nederlagen fört med sig en ny tronvälvning. Muhammed IV avsattes 1687 och avled efter några år i fängelset. I hans ställe trädde en skuggsultan av det gamla slaget, men den verklige

härskaren var en ny Köprili vid namn *Mustafa*, som verkställt tronskiftet och nu såsom storvesir styrde riket. Ännu en lysande framgång hade de kristne vunnit, då den starka fästningen Belgrad, som med sitt gynnsamma läge vid Saves inflöde i Donau behärskade de kringliggande landen, 1688 föll i deras händer. Men 1690 gick fästningen åter förlorad, och en ny tid av framgång syntes öppna sig för de turkiska vapnen, till dess den tog ett brått slut med Mustafas hjältedöd i slaget vid *Szalankamen* 1691.

Ännu dröjde det länge, innan kejsaren kunde till fullo draga fördel av denna seger och med tillbörlig kraft fullfölja striden vid sitt väldes östra gräns. Ty vid den västra gränsen hade åter ett nytt och vittutseende krig brutit ut, som lade beslag på bästa delen av hans styrka. Med illa dolt missnöje hade Ludvig XIV bevittnat den långa raden av turkiska nederlag, som så olägligt korsade hans planer. Han hade ytterligare fullföljt dessa genom de anspråk, som han uppställt på en del av kurfurstendömet Pfalz, vilket 1685 blivit ledigt, sedan den siste manlige ättlingen av den olycklige Vinterkungen avlidit. Dennes syster var förmäld med Ludvigs broder, hertig *Filip* av Orléans, och det var för hennes räkning, anspråken framställdes. Till svar på dem avslöts 1686 ett förbund i Augsburg mellan kejsaren, flere tyska furstar, Sverige, Holland och Spanien till skydd för de bestående förhållandena inom tyska riket. Ett nytt tillfälle att blanda sig i dess inre ärenden fick Ludvig 1688, då ärkebiskopsdömet Köln, ett av de stora världsliga stiften vid Rhen, var ledigt. Valet av ärkebiskop gick Ludvig emot, och häri fann han sig äga skälig anledning till missnöje. Till allt detta kommo de kejserliga vapnens framgångar i öster, som syntes på väg att i hög grad stärka kejsarens ställning. Konungen fann det nu bättre att förekomma än förekommas, och på hösten 1688 avlät han sin krigsförklaring till riksdagen i Regensburg, som numera förvandlats från en vid lägliga tillfällen sammanträdande krets av riksfurstar till en ständigt församlad kongress av sändebud från de tyska staterna. Till detta krig hade Ludvig ånyo eggats av Louvois, och den kända berättelsen talar nog sant, då den förmäler, att den allsmäktige ministern vid ett tillfälle, då konungen kritiserat en obetydlig enskildhet vid en slottsbyggnad, skulle hava yttrat, att han finge lov att sysselsätta sin kunglige herre med ett nytt krig. Ett dylikt lättsinnigt skämt har naturligtvis icke givit anledning till det krig, som ånyo skulle dränka världsdelen i blod, men det är likväl betecknande för ställningen vid franska hovet. Kanske har ryktet om det förflugna yttrandet, evad det blivit fällt eller icke, bidragit att undergräva Louvois' ställning hos en härskare, som var så mån om sin makt, ty då den mäktige ministern avled 1691, var det i läglig tid för att undgå att falla i onåd.

Till en början hade det nya kriget för Ludvig en mycket opåräknad följd, i det dess utbrott påskyndade en statsvälvning i England, som för andra gången störtade huset Stuart och berövade Ludvig hans trognaste bundsförvant men i stället uppsatte på den lediga tronen hans oförsonlige fiende Vilhelm av Oranien.

4. De sista Stuartarne i England.

Under republikens sista år hade ett flertal av Cromwells visa inrättningar fått förfalla, och i synnerhet blev återgången till de gamla grunderna för parlamentsval (se sid. 87) av vittgående verkningar. Hade den nye konungen återkallats av ett parlament, sådant protektorn inrättat det och utan annan ändring i dennes ställning såsom statens överhuvud än den kungliga titeln, skulle han med sitt vanliga lätta sinne fogat sig däri, och många strider hade då för framtiden besparats hans folk. Men nu hade allting sjunkit samman i ett oredigt virrvarr, och ur denna oreda tycktes ingen kunna frälsa landet utom den laglige tronarvingen. För den skull hade dennes återkomst hälsats med jubel även av utpräglade motståndare till hans hus, och i själva verket betecknar hans regering början till en ny tid för England. Puritanernas stränga ofördragsamhet och dolska fientlighet mot alla världsliga nöjen hade lett till ett bakslag i stämningen hos ett folk, som länge sedan hunnit tröttna vid deras ändlösa predikningar. Nu som så ofta förut och efteråt gick bakslaget till överdrift, och med hela våldsamheten hos en uppdämd flod bröt den länge instängda lusten efter livsnjutning genom alla skrankor. I England hade de religiösa intressena längre än på fastlandet förblivit härskande, men även här gingo de nu tillbaka, och återgången blev så mycket starkare i den mån religionen blivit ensidigt framhävd till förfång för andra berättigade livsintressen. Det överdrivna trosnitet följdes av en lika överdriven religiös likgiltighet, som aktade det för god sed att hålla ingenting för heligt. Ej minst blev detta fallet på det sedliga området, där det evinnerliga moralpredikandet och den utvärtes anständigheten slogo om i en ivrig efterapning av den franska, från Ludvig XIV:s hov spridda lättfärdigheten. I Frankrike kunde denna i någon mån överskylas av det franska folkets fina vett och takt, men i England skulle den snart urarta till rå sinnlighet och grov liderlighet.

Så mycket lättare tyckte sig var man kunna försvara ett dylikt leverne som den nye konungen i detta fall var den förste att föregå med

ett dåligt exempel. Om någonsin en furste fått genomgå en ungdom, som kunnat giva honom hälsosamma lärdomar för livet, så var det Karl II. Till begåvning stod han över alla Englands konungar av sitt hus, men med ett gott huvud förenade han dåliga böjelser, som fått rik näring genom den andliga ledning han erhållit. Han hade varit lärjunge åt materialisten Hobbes (se sid. 92 ff.), och dennes krassa läror om den egna livsnjutningen och nyttan såsom tillvarons högsta ledstjärnor hade funnit en tacksam jordmån i hans själ. Ehuru filosofen själv aldrig vågat öppet uttala det, borde av hans läror följa, att intet funnes bortom detta livet, och härav hade Karl dragit den nära liggande slutsatsen, att man först och främst hade att göra sig detta enda liv på bästa sätt till godo. Hans levnadsvisdom blev därför den gamle predikarens: "Låtom oss äta, dricka och vara glade, ty i morgon skolom vi dö." Med aldrig svikande följdriktighet och en ängslig iver att icke låta ett enda tillfälle till livsnjutning gå obegagnat förbi rättade han sig under hela sitt liv efter denna tröstlösa visdom. Men hans sinne var lätt, och utan att kunna skåda in i evigheten levde han så mycket mera i ögonblicket. Trogen sin mästares läror, höll han allt vad andra kallade dygd och heder för hyckleri eller en yttre prydnad, anlagd för skenets och den egna fördelens skull men som han med en viss kunglig stolthet föraktade att bära. Mitt uppe i sina laster har han bevarat den äran att aldrig visa sig bättre än han var.

Med alla sina fel förblev han därför omtyckt av sitt folk, även sedan erfarenheten kommit det första glädjeruset över hans återkomst att dunsta bort. Man såg genom finger med hans dårskaper och skrattade åt de galna streck, som en konung tillät sig, om vilken det med rätta sades, att han "aldrig gjort något klokt och aldrig sagt något dumt". Men mitt under sitt ivriga jäktande efter njutning uppgav han aldrig den strävan efter envälde, som hans mästare inskärpt i hans sinne. I det denne mästare undanryckt enväldet dess religiösa grund, hade han sökt giva det en filosofisk, som länge förblev beståndande inom statsrätten. Läran om det obegränsade envälde, som undersåten överlåtit till härskaren, emedan denna statsform ensam förmådde bevara det allmänna välbefinnandet, var liksom skapad för Karl II, och en oinskränkt makt blev det aldrig uppgivna målet för hans diktan och traktan. Men han skulle icke varit den man han var, om han för detta mål eller strävan därefter velat offra något av sitt eget välbefinnande. Han släppte det aldrig ett ögonblick ur sikte, passade noga på varje tillfälle, då han kunde närma sig ett steg därtill, men gled lika behändigt ett steg tillbaka, så snart han mötte ett besvärande motstånd. Hans regering företer därför en oavlåtlig följd av ränker, men de våldsamma strider, som

fyllde hans fars och hans brors regering, skulle allt för mycket hava stört honom i hans nöjen.

Så mycket hade revolutionen uträttat, att återgången till konungadömet icke kunde betyda upphävandet av parlamentets frihet. Men i början kunde det knappast undgås, att den blev liktydig med förföljelse mot de kvarlevande av revolutionens främsta män. Karl var ingen elak människa utan unnade andra lika väl som sig själv att leva, och skulden till denna förföljelse får snarare sökas i tidens anda än i hans enskilda hämndlystnad. Han belönade rikligt dem, som hjälpt honom till tronen, och Monk, som därvid haft ledningen, stod honom en tid nära såsom minister och upphöjdes till hertig av *Albemarle* utan att dock någonsin uppnå en ledande ställning under det nya konungadömet. Men mot konungamördarna, såsom Karl I:s domare nu allmänt kallades, inleddes en rättegång, och under det några räddade sig med flykten till utlandet eller de puritanska nybyggena i Amerika, dömdes ett flertal av de återstående till döden. Henry Vane lade med martyrens glada mod sitt huvud under bilan, men Lambert framlevde ännu många långa år i fångenskap. Mest upprörande var dock den behandling, som vederfors den store Cromwells stoft. Jämte några av hans närmastes rycktes hans lik ur graven och hängdes i en galge, varefter huvudet avhöggs och visades för folket, innan det uppspikades över en stadsport, där det fick sitta ända till 1690, då det blåste ned under en våldsam storm.

Sedan den gamla valordningen till underhuset blivit återställd, kunde den mäktiga lantadeln genom sitt inflytande i de talrika småstäderna behärska de flesta valen, och det 1661 nyvalda parlamentet, reaktionens nya s. k. långa parlament, som satt i orubbat bo i nära tjugu år, kunde därför uppvisa ett avgjort flertal till det gamla kavaljerspartiets förmån. Lika kungatroget som någonsin, var dock detta parti icke hugat att slå av ett grand på parlamentets rättigheter. Åt konungen hade förlänats en rundligt tilltagen civillista, och de gamla skatter, vilkas olagliga utkrävande en gång vållat så mycken tvist, beviljades nu godvilligt. Men från civillistan skulle ej blott hovets utan en god del av statens utgifter täckas, och konungens tanklösa slöseri satte honom alltid i behov av penningar. För att få dem måste parlamentet anlitas, och frispråkiga män sade, att statyer borde resas åt konungens talrika älskarinnor, emedan de utplundrade honom och därmed gjorde honom beroende av de skattebeviljande folkombuden. Men ett dylikt beroende var självfallet icke i konungens smak, och litet emellan hittade han på utvägar att för en tid frigöra sig därifrån. Giftermålet med en portugisisk prinsessa, förmedlat av Ludvig XIV, försåg honom med hennes ganska rundligt tilltagna hemgift, till vilken för övrigt även hörde staden

Tanger på den afrikanska stranden av Gibraltars sund och Bombay i Indien, som ännu är en hörnsten för Englands indiska välde. En allmän harm väckte konungen, då han 1662 för några millioner avstod det erövrade Dunkerque till Ludvig XIV och därmed gjorde ett av Cromwells sista storverk om intet.

En man med Karls skaplynne, på vars andliga daning Hobbes tryckt sin prägel, kunde tydligen icke hava någon djupare uppfattning av religiösa ting. Liksom allt annat var även religionen föremål för hans lättsinniga gyckel, men av gammalt lågo en del religiösa instinkter honom i blodet, och dessa närmade honom mest till katolicismen, som med sin blinda lydnad för andliga ledare även syntes honom vara ett utmärkt redskap för en envåldsherre att hålla ett bångstyrigt folk i ledband. Allt för klok och allt för litet fanatisk att kränka detta folks ömtåligaste känslor genom en öppen övergång till påvekyrkan, ville han dock till en början skaffa dess bekännare en drägligare ställning och sökte därför göra allvar av det löfte om samvetsfrihet, som han givit vid sin kallelse till tronen. Men detta löfte skulle även komma puritanerna och de många sekterna till godo, och kavaljererna inom parlamentet satte sig såsom ivriga anhängare av den till sin forna makt återställda högkyrkan däremot. Varje utväg till en försoning mellan de anglikanska och presbyterianska kyrkorna avskars genom fördrivande av tusentals präster, som lutade åt de senare, och stränga konventikelplakat utfärdades mot de frikyrkligas bönemöten. Men inom högkyrkan själv började en försonligare och mera vidhjärtad anda träda i stället för den gamla fanatismen med ett visst erkännande åt förnuftets prövningsrätt i andliga frågor och framför allt med en hittills okänd aktning för vetenskaplig forskning inom olika områden. Denna gynnades även av konungen och fick en medelpunkt i den nybildade *Royal Society*, ett slags engelsk vetenskapsakademi, som i följande tider gjort det mänskliga vetandet ovärderliga tjänster.

Om herraväldet på havet hade England ännu en överlägsen och avundad medtävlare i Holland. Cromwells visa statskonst hade till en tid bragt krämaravunden till tystnad, men gynnad av konungen, bröt den åter ut och ledde till det förut (sid. 132 och 134) omtalade kriget i mitten av 1660-talet. Som vi sett, slöt detta med en svår förödmjukelse för England, i det republikens flotta gick uppför Themsen och hotande nalkades själva huvudstaden. Djupt kände Englands folk harmen över den sålunda avtvungna freden, men denna harm riktade sig mindre mot fienden än mot den tanklöse konungen och hans odugliga redskap. Svåra inre olyckor hade dessutom nedstämt sinnena, en härjande pest rasade och en fruktansvärd eldsvåda ödelade två

tredjedelar av den raskt uppblomstrande huvudstaden London. Väl reste sig staden snart åter ur askan, men den har ännu att lida av det planlösa sätt, varpå den återuppbyggdes med trånga och krokiga gator, som redan då voro alldeles otillräckliga för samfärdseln. Den store byggnadskonstnären *Kristofer Wren* hade uppgjort en storartad plan till stadens nybyggnad, men den blev ej utförd, och Wren fick nöja sig med att trycka sitt snilles prägel på den majestätiska S:t Paulskyrkan, den protestantiska kristenhetens förnämsta tempel. I kyrkans mitt ligger Wren själv begraven, och på hans grav läses den stolta latinska inskriften *Si monumentum quaeris, circumspice* (vill du veta hans vård, se dig omkring).

Det föga skickliga sätt, varpå styrelsen förstod att bota skadorna av de lidna förlusterna, hade vänt folkets sinnen från densamma. Som vanligt, när det gällde allvar, föll Karl undan och offrade åt motståndet sin främste minister lord *Clarendon*, som för övrigt var svärfader åt konungens yngre broder, den illa omtyckte hertig *Jacob* av York. Men härmed blev ej ställningen bättre, ty de nya ministrarna voro delvis karaktärslösa män, som deltogo i konungens utsvävningar, och för övrigt lutade de åt olika håll, några åt den katolska, andra åt den presbyterianska sidan, så att det blev lätt för Karl att härska genom deras söndring. Med den äkta engelska böjelsen för skämtlynne bildade folket av de första bokstäverna i de fem ministrarnas namn[1]) ordet *CABAL*, som sedan dess haft en stående betydelse av ränker och otillåtna konster. Under parlamentets tryck hade Karl måst foga sig i avslutandet av den mot Ludvig XIV riktade trippelalliansen med Holland och Sverige. Men han var ingalunda sinnad att på allvar stöta sig med den mäktige franske konungen utan hoppades fastmera genom dennes hjälp bliva befriad ur sitt ständiga penningbryderi. Ludvig XIV förstod mycket väl, att det var ett gott köp att få ett mäktigt rike till bundsförvant genom några millioner om året i subsidier åt en penningbehövande konung. Genom ministrarnas oenighet blev det möjligt för Karl att utan deras åtspörjande avsluta det hemliga fördrag i Dover, som 1670 utan Englands vetskap gjorde det till Frankrikes bundsförvant och underlättade Ludvig XIV:s stora anfall mot Holland. Värre var, att konungen även förband sig att vid första lägliga tillfälle träda över till den katolska kyrkan, mot löfte om fransk hjälp, i fall han därför råkade i strid med sina undersåtar (jfr sid. 134 o. 138).

Genom falska förespeglingar lockades parlamentet att lämna anslag till kriget med Holland. Men kriget medförde inga segrar, som kunde ha kommit vågskålen att luta till Karls fördel, ty republiken värjde sig med

[1] Clifford, Arlington, Buckingham, Ashley, Landerdale.

oväntad styrka mot sina fiender. Ett första steg på den hemligt beträdda vägen till påvekyrkan tog Karl 1672, då han av egen maktfullkomlighet utfärdade ett påbud om religiös fördragsamhet (en s. k. indulgensförklaring), som väl även kom de frikyrkliga till godo men närmast var avsett att gagna katolikerna. Påbudets laglighet var icke fullt klar, och den givna gåvan misstroddes även av dem, som skulle draga fördel därav. Varken de frikyrkliga eller de, som av grundsats voro samvetsfriheten tillgivna, ville veta av en fördragsamhet, vars illa dolda syfte alla genomskådade. Med skickligt användande av konungens penningnöd tilltvang sig parlamentet 1673 hans samtycke till *testakten*, enligt vilken en var, som skulle bekläda ett ämbete, fick avsvärja allt påviskt väsen och taga nattvarden efter högkyrkans bruk. Akten var tydligen avsedd till ett värn mot de katolska ränkerna men förblev i kraft under halvtannat århundrade, långt efter det dessa ränker upphört att vara farliga. Cabalministären störtades, och 1674 genomdrev parlamentet ett fredsslut med Nederländerna (jfr sid. 139 o. 144).

När utsikten att på omvägar vinna framgång för den katolska kyrkan sålunda syntes avlägsna sig, fann konungens broder Jakob tiden vara inne att så gott först som sist giva tillkänna sin övergång till denna kyrka. Jakob var en dum men på sitt sätt ärlig fanatiker, sin kunglige broder lik i levnadsvanor men honom vida underlägsen till naturgåvor. Illa tåld av alla, hade han en gång efter något nattligt äventyr varnat konungen för att oförsiktigt giva sig in bland mängden, där han ju kunde löpa fara att bliva mördad. Härtill genmälde den aldrig svarslöse Karl: "Tror du, att någon vill mörda mig för att göra dig till kung!" Förhållandet var nämligen det, att Jakob var närmaste arvingen till kronan, ty Karl hade många barn med sina mätresser men inga med sin gemål. Med bekymmer började klarsynta män skåda en framtid till mötes, där en katolsk konung kunde väntas med all iver söka påtruga undersåtarne sin tro. Ställningen blev brydsam för de konungska inom och utom parlamentet, som så länge förfäktat lydnad till varje pris mot även den sämste konung men nu med ängslan sågo sig ställda i det svåra valet mellan sin blivande konung och sin fäderneärvda tro. En allt mera utbredd mening yppade sig för Jakobs uteslutande från tronföljden, men härom ville konungen icke höra talas. Med sin vanliga nyckfullhet hade han låtit Jakobs äldsta dotter *Maria*, den sannolika tronarvingen efter Jakob, som ännu ej hade någon son, förmälas med själve Vilhelm av Oranien, den protestantiska sidans främste man på sin tid, och därmed liksom på gyckel dragit ett brett streck över sina katolska vänners förhoppningar på framtiden. Han visste ganska väl, att

ett parlament, som suttit ända sedan början av hans regering, icke kunde räkna på mycket stöd hos folket, och i denna tro satte han sig på tvären mot parlamentets önskningar. Men inför de farhågor, som det blivande tronskiftet ingav, ökades härigenom motståndet, och striden blev allt skarpare mellan partierna. Från den tiden börja de sedan så ryktbara partinamnen *tories* och *whigs* framträda i Englands historia. Konungens anhängare kallades på spe tories efter det irländska rövarpack, som hans fader inkallat till hjälp mot parlamentet, medan hans motståndare betecknades som whigs med ett öknamn på de skotska puritanerna. Men öknamnen förbyttes i hedersnamn, sedan partierna själva upptagit dem, och hava i århundraden spelat en stor roll i Englands offentliga liv. I denna karaktärslösa tid fördes striden mellan partierna sällan med rena vapen, och bestickningar och mutor intogo därvid länge ett framstående rum.

Fredssluten på fastlandet befriade konungen från parlamentets ivriga påtryckningar, att han skulle deltaga i kriget mot Ludvig XIV. Men dennes farliga maktställning stegrade mer än någonsin protestanternas oro, som ytterligare ökades genom falska angivelser om katolska sammansvärjningar, och allt mera trängande blev kravet på Jakobs skiljande från tronföljden. Äntligen upplöste Karl 1679 parlamentet, men det nyvalda underhuset blev ännu mera svårt att styra än det gamla. Katolikerna hade redan av det nyss upplösta parlamentet för framtiden uteslutits från parlamentets båda hus. Av det nya parlamentet genomdrevs *habeas-corpus-akten*, som framgent bildat en hörnsten i Englands fria samhällsskick. Habeas-corpus (du må äga din kropp, d. v. s. personlig frihet) var egentligen en urgammal engelsk rättighet, högtidligen stadfästad i Magna Charta, men nu bestämdes med stor noggrannhet, att ingen fick hållas häktad längre än en viss kortare tid utan att ställas inför sina lagliga domare. Engelska folkets personliga frihet fick härmed sitt trygga grundfäste, vid samma tid då det i Frankrike blev sed att låta misshagliga personer utan rannsakning och dom för långliga tider, kanske för livet, försvinna i fängelse.

Härmed lät sig motståndet mot den kungliga makten icke nöja, och det såg ut som om de dagar skulle komma åter, då det långa parlamentet först upptog kampen mot Karl I. Inom Skottland, vars av Cromwell grundade union med England (se sid. 79) konungen upplöst för att lättare kunna härska genom båda staternas söndring, yppade sig upproriska rörelser, som med möda undertrycktes. Till en tid var konungen villig att gå in på, att Jakob efter hans död skulle få nöja sig med konunganamnet, under det Vilhelm av Oranien förde styrelsen som riksföreståndare. Om konungens motståndare haft en verklig statsman i sin spets, skulle kanske

en för framtiden tryggande anordning kommit till stånd. Men det gynnsamma tillfället fick gå obegagnat förbi, och Karl kastade sig åter i armarna på Ludvig XIV mot löfte om nya rundliga subsidier. Parlamentet upplöstes efter ett par nyval 1681, utan att ett nytt inkallades i dess ställe, och konungen försökte sig med att regera på egen hand. Spänningen i sinnena hade givit vika, och efter upptäckten av en sammansvärjning, som några överspända fantaster 1683 ingått mot konungen, slog stämningen om till dennes förmån. Förbittringen gick ut över skyldiga och oskyldiga, och några av landets ädlaste söner, bland vilka den fint bildade republikanen *Algernon Sidney*, blödde under bilan efter en rättegång, under vilken överdomaren *Jeffreys* lade grunden till sin sorgliga ryktbarhet.

Under konungens sista år stod hans makt fastare än någonsin. Men råare än någonsin voro ock hans och hans hovs utsvävningar, som spridde sin smitta över hela landet. Endast de gamla puritanernas ättlingar bevarade den själshöghet, som de så väl visste förena med ett dystert världsförakt, och mitt under den allmänna förskämningen av sederna kvarlevde de återstående soldaterna av Cromwells här, som i början av Karls regering villigt och stilla återgått till sina borgerliga yrken, såsom föremål för en allmän om ock halvt motvillig vördnad. Genom bullret av tidens vilda lustbarheter trängde varnande och bestraffande *John Bunyans* (död 1688) mäktiga väckelserop, och hans förunderligt gripande bok *Kristens resa* hör ännu till det engelska folkets käraste läsning. Men till konungens borg trängde den varnande stämman icke. Det var dock icke förgäves som den i förtid åldrade vällustingen på tronen så länge fortfarit att storma på sin hälsa. Hans från början starka motståndskraft var omsider bruten, och efter blott få dagars sjukdom dukade han i februari 1685 under för ett slaganfall. Han dog som han levat, med ett gyckel över döden på sina läppar. I hans sista stund passade hans broder på att förmå honom mottaga dödsberedelsen av en katolsk präst.

Det var denne broder, som nu under namnet av *Jakob II* besteg Storbritanniens tron. Han skulle giva världen ett lärorikt exempel på, vad ett inskränkt förstånd i förening med en envishet, som ej vill veta av några hinder, kan uträtta för att störta ett konungahus i det ögonblick, då dess välde synes som mest tryggat. Om han haft vett att fara varligt fram med lämpor, skulle han kunnat tillfoga Englands politiska och religiösa frihet de allvarsammaste skador för framtiden. Men Karl II hade sagt om honom, att han var "envis som en åsna", och denna beteckning visade sig snart vara fullkomligt riktig. Det blev han själv, som genom det tölpaktigt bakvända sätt, varpå han sökte bereda framgång åt sina planer, skulle

rent av truga hela sitt folk att förena sig om en revolution, vars seger ingen vid hans tronbestigning skulle tänkt sig såsom möjlig.

Mer än någon av sin ätt var Jakob uppfylld av de högsta föreställningar om sin gudomliga rätt såsom enväldig konung, vilken hans undersåtar icke utan att brista mot sin trohetsplikt finge pålägga några band av vad slag som helst. Till denna gudomliga rätt hörde även makten att enväldigt bestämma över sina undersåtars religiösa tro. Vid sitt tillträde till regeringen avgav han väl en högtidlig försäkran att styra enligt landets lagar och stödja "den på evangelii sanna lära grundade kyrkan". Men landets lagar tillmätte han sig rätt att av egen maktfullkomlighet ändra efter sitt behag, och med en äkta jesuitisk vändning lät han i sinom tid förstå, att den på evangelii sanna lära grundade kyrka, som han lovat skydda, naturligtvis vore den allena saliggörande katolska kyrkan och ingen annan.

I förstone lät han icke sina fel framträda med sådan styrka, att hans folk därav kunde draga några djupare misstankar för framtiden. Ehuru han helst velat regera alldeles utan parlament, fann han sig dock i att inkalla de båda husen, på det de liksom vid början av hans broders regering måtte bevilja de för hans egen styrelsetid nödiga anslagen. Under den starkt konungska stämning, som ännu rådde i landet, gick det nyvalda parlamentet villigt in härpå och beviljade honom större anslag än hans broder fått, delvis med tanke på att därigenom avhålla honom från att efter dennes föredöme söka göra sig oberoende av detsamma genom att taga franska subsidier. Ett par misslyckade uppror syntes endast bidraga att stärka hans ställning. Hertigen av *Monmouth*, en son på sidolinjen till Karl II och lika blottad på seder och karaktär som denne, hade en tid av Jakobs fiender varit påtänkt som tronföljare. Han var invecklad i 1683 års sammansvärjning och lämnades väl då ostraffad men fick draga ur landet. Nu menade han tiden vara kommen att hävda sina förmenta anspråk på kronan. Han inlät sig i förbindelse med en skotsk ädling, greven av *Argyle*, som höjde upprorsfanan i sin hembygd, omgiven av sina vasaller, och själv landade han med några trogna i västra England för att ställa sig i spetsen för en resning. Men Monmouth var icke rätte mannen att värna om parlamentets och kyrkans hotade frihet. Väl vann han i början en del anhängare, men de förståndigare inom whigpartiet, som mycket väl sågo den ofantliga skillnaden mellan honom och Vilhelm av Oranien, höllo sig på avstånd, och det förflugna tilltaget ändades snart med ett förkrossande nederlag. Monmouth blev fången, och ehuru han i omanlig dödsångest bad för sitt liv, lät den obeveklige Jakob honom gå till döden. Egendomligt är, att denne

obetydlige man länge levde som en folkets hjälte i sång och saga, under det Vilhelm III såsom främling blev illa liden av det folk, vars frihet han räddat.

Även Argyles resning hade tagit en bråd ände genom hans fångenskap och avrättning, och Jakobs tron syntes stå fastare än någonsin. Nu skulle tiden varit inne för honom att befästa sig i sitt folks hjärtan genom kunglig mildhet mot de besegrade, som upphört att vara farliga. Men han förspillde detta dyrbara tillfälle genom den låga och småsinnade hämnd, som han med fruktansvärd stränghet lät utkräva av sina värnlösa fiender. En mängd av historiens mörkaste blodsdåd finna ett slags försvar i den skräck, som deras offer förut ingivit sina besegrare, och i de senares ävlan att i sin ordning göra dem oskadliga. Jakobs förfärliga räfst med de upproriske är så mycket mera fördömlig, som den var fullkomligt onödig. Men han hade fått i sitt trånga huvud, att han nu skulle statuera ett exempel till skräck och varnagel för andra upprorslystna, som ännu funnos till i hans egen inbillning. En för ändamålet tillsatt blodsdomstol under ledning av den redan förut illa beryktade överdomaren Jeffreys for som en mordängel fram över landet. Somliga halshöggos, andra hängdes eller pinades till döds under gräsliga marter, många dömdes till ett tvångsarbete i kolonierna, som var värre än döden, egendomar indrogos i massa, och de usla domarne riktade sig på de blodspenningar, som de avhänt sina offer. Folket vände sig med ovilja bort från dessa grymheter, som syntes förövade av elakhet vida mer än av nödtvång. Men ännu var icke Jakobs mått rågat.

Nu kände han sig emellertid tillräckligt fast i sadeln att våga skrida rakt mot sitt förnämsta mål, den katolska kyrkans återställande i England. Hans förstockade halsstarrighet satte honom ur stånd att begripa, huru han därmed stötte ifrån sig alla partier i sitt rike. Början gjordes med katolikers framdragande till offentliga civila och militära ämbeten samt med inrättande av en prunkande katolsk gudstjänst, vari hovet nödgades deltaga. Föga bekymrade det konungen, att det förra stod i uppenbar strid mot testakten, som uteslöt katoliker från rikets ämbeten. Katolska kyrkor och kloster uppstodo här och var i landet, som översvämmades med munkar och jesuiter. Med bekymmer sågo landets lojala katoliker denna hejdlösa framfart, som de förutsågo snart skulle taga en ände med förskräckelse. Fåfängt varnade Ludvig XIV och påven, inför vilka Jakob annars så slaviskt böjde sig. Det enda de världskloka jesuiterna förmådde uträtta var, att konungen för en tid dolde sina avsikter mot de frikyrkliga sekterna och försökte vinna dem till bundsförvanter i striden mot den gemensamme fienden, den biskopliga högkyrkan. En s. k. indulgensförklaring utfärdades 1687, som utlovade samvetsfrihet åt alla trosbekännelser, och konungen lät veta, att

avvikelser i läran framdeles icke skulle utgöra något hinder mot förtjänta och skickliga mäns framdragande till offentliga ämbeten. För att icke i sina åtgärder besväras av ett i alla övriga frågor så lydigt parlament hade han redan 1685 låtit upplösa detta och ämnade för framtiden styra på egen hand.

Men under detta blinda framrusande besinnade han icke, att han ohjälpligt bröt även med det parti, som i alla strider varit hans faders och broders fasta stöd. Som vi sett, hade kavaljererna och deras efterföljare torypartiet i alla skiften orubbligt hållit fast vid konungens gudomliga rätt och undersåtens därav följande förpliktelse till lydnad utan alla villkor och förbehåll. En konung med den allra minsta eftertanke i behåll skulle noga aktat sig att med egna händer bryta sönder detta dyrbara stöd för sin tron, vars obrottsliga trohet satt honom i stånd att med bättre valda medel genomdriva nästan vad som helst. Men just det, som han mest borde ha aktat sig för, var det han nu tog sig till. Med en nästan ofattlig brist på förmåga att begripa sitt eget intresse envisades han att ställa dessa konungadömets svurna anhängare inför det fruktansvärda valet mellan sin konung och sin tro. Inför detta val blev det deras konungatrohet, som äntligen brast till sist. Med ängslan hade de sett, huru han till sina syftens främjande sökt förstärka den stående hären, som allt ifrån Cromwells dagar icke hade varit omtyckt på den kungliga sidan. Än mera ökades denna ängslan, när de sågo konungen draga fram sina katoliker till inflytelserika befälsposter inom den förstärkta hären. Men den stegrades till sin yttersta höjd, när konungen började draga irländska katoliker i mängd såsom officerare och soldater över till England. Från konungens synpunkt var det fullt riktigt och ett av de få kloka dragen hos honom, att han sökte stödja sig på de katolska irländarne, som han befriade från det hårda förtryck, varunder de lidit allt ifrån den tid, då Cromwell kuvat deras resning. Men därför hade han icke behövt låta dem i sin ordning öva hämnd genom ett ännu värre förtryck mot sina protestantiska grannar, som de beredde sig att jaga från hus och hem. Allra värst var, att i England utbredde sig en allmän fruktan för ett irländskt skräckvälde, där keltiskt rashat och katolskt trosnit i förening skulle hjälpa den kunglige vettvillingen att kväsa sitt rikes germanska protestanter. Dessa började vänta sig en våldsam omvändelse genom dragoner i samma stil som Frankrikes självhärskare nyss bestått sina hugenottiska undersåtar.

Huru djup klyftan var mellan den biskopliga högkyrkan och de frikyrkliga sekterna, var dock fruktan för påvekyrkans övervälde ännu djupare rotad hos dem. Mycket väl visste de frikyrklige, att den katolska kyrkan har en helt annan uppfattning av samvetsfriheten, när den är vid makten,

än när den är en fördragen eller undertryckt sekt. Med vetskap härom vågade de icke mottaga den tillbjudna samvetsfriheten, vari de med allt skäl misstänkte en snara, ämnad att åtdragas, så snart konungen med deras hjälp lyckades undertrycka högkyrkan. Lika bestämt vägrade dennas bekännare bland ämbetsmännen och prästerskapet att rätta sig efter konungens

Vilhelm III av Oranien, konung av Storbritannien. Målning av Brandon.

olagliga förordningar. Högkyrkans prästerskap ålades att från predikstolarna uppläsa den kungliga förklaringen om samvetsfrihet men vägrade allmänt, och ett antal biskopar avgåvo en hovsam men bestämd gensaga mot denna befallning. Konungens svar blev att låta häkta biskoparna och ställa dem till åtal för smädelse mot hans konungsliga majestät. Men den gången brast de annars så underdåniga domstolarnas lydaktighet, ingen jury vågade taga på sig ansvaret för biskoparnas fällande, och deras frikännande framkallade ett omätligt jubel över hela landet.

Allas blickar riktade sig nu mot Vilhelm av Oranien och hans gemål, den i landets tro uppfödda Maria. In i det sista höllo de konungska fast vid att fördraga ett odrägligt närvarande i hoppet om en bättre framtid, sedan detta par bestigit tronen. Jakob var femtiofem år gammal, och hans andra äktenskap med en italiensk prinsessa var barnlöst. Men sakernas hela läge

Maria II, drottning av Storbritannien. Målning av Brandon.

ändrade sig på en gång, när drottningen i juni 1688 nedkom med en son. Bland folkets djupa lager spred sig genast den tron, att det kungliga barnet, som sett dagen i så läglig tid, var understucket. Misstanken var ogrundad men mycket naturlig, ty alla visste vad jesuiterna voro i stånd till, helst när ett så rikt byte kunde räddas åt deras kyrka. Men de, som med djupare insikt skådade emot framtiden, gingo den till mötes med dystra aningar. Tronföljaren skulle naturligtvis bliva katolik som sin fader, och hoppet att efter denne få motse en nationell och protestantisk konungaätt vek undan i ett av-

lägset fjärran, medan faran för ett katolskt förtryck utan ände ryckte så mycket närmare.

Med eller mot sin vilja nödgades även de mest konungska protestanter rusta sig till motvärn mot den fara, som framträdde än mera hotande, då det blev känt, att Frankrikes konung åter förberedde ett av sina stora erövringskrig. För hela Europa var Englands ställning under ett sådant krig av största vikt, då det kunde bringa vågskålen att sjunka åt den sida, där det ställde sig, vare sig det under den katolske Jakob följde Ludvigs fanor eller under Vilhelm av Oranien bekämpade honom. En efter annan hade Englands förnämsta män dragit sig tillbaka från konungen och hans tjänst, och drivna till det yttersta, riktade ett antal av dem en maning till Vilhelm och Maria att träda i spetsen för en resning mot honom. Vilhelm var allt för skarpsynt för att möta en sådan kallelse oförberedd, och det hotande kriget hade givit den bästa förevändning för hans rustningar. Nu eller aldrig skulle det avgöras, om det franska herraväldet över Europa, som han satt till sin levnads mål att bekämpa, skulle bliva en verklighet eller icke, och Ludvigs krigsförklaring avgjorde hans beslut. Efter en svår sjöresa, motad av vidriga vindar, landade han den 5 november 1688 med 14.000 man på Englands sydvästra kust.

Varningar från den franske bundsförvanten yppade först för Jakob vad som förehades, och nu äntligen begrep han vad klockan var slagen. Som vanligt hos dylika naturer, slog hans råa övermod vid detta budskap över i ömklig feghet. Nu först, sedan det var för sent, visade han sig villig att återkalla allt vad han gjort, slog omkring sig med stora löften och sökte på allt sätt närma sig de världsliga och andliga stormän, som han nyss så hårdhänt stött ifrån sig. Men var enda en av dem hade inlåtit sig allt för djupt i det framtvungna anslaget mot konungen att våga lyssna till hans lockelser, och han själv hade allt för tydligt visat, huru han ämnade behandla dem, som satte sig upp mot hans kungliga makt. Antingen de ville eller icke, fick saken nu hava sin gång, och Jakob måste bereda sig på att med väpnad hand möta sin svärson. Vid landstigningen hade denne i början såsom främling blivit rätt kyligt emottagen, men förståndet talade sitt tydliga språk, även där känslan teg, och inom kort blev tillslutningen till hans fanor allmän. Även hären gick över i massa, och Jakob, som såg sig på väg att lämnas ensam, drog sig utan strid tillbaka till huvudstaden, Vilhelm följde efter med sin växande här, och sedan konungen fåfängt begärt ett möte med honom, fann han rådligast att söka sin räddning i flykten. Men han blev igenkänd och kvarhållen samt återvände till London men blott för att mötas av en maning från Vilhelm att åter giva sig iväg. Man inbillade honom lätt,

vad Vilhelm minst av allt tänkte på, att han vid sin avfärd skulle föras fången till Holland; de som skulle bevaka hans avresa hade fått en vink att blunda med bägge ögonen, och Jakob, som ej begrep, att han var mycket mindre till besvär som flykting än som fånge, tog tillfället i akt och flydde dagen före julaftonen över till Frankrike. Här hade han åtminstone den trösten, att den franske konungen dolde sin förargelse över det bakvända sätt, varpå han gått dennes ärenden, och mottog honom med de högsta kungliga ärebetygelser.

Genast efter det han lämnat huvudstaden, höll Vilhelm där sitt intåg, och den stora statsvälvning, som engelsmännen framför andra beteckna såsom *revolutionen*, var med ett slag genomförd, utan att en hand lyft sig till den störtade konungaättens försvar. Men revolutionen var framkallad av yttersta nödtvång, och det engelska folkets första omsorg var att åter bringa styrelsen i sin lagliga gång. Vid sin flykt hade Jakob lämnat efter sig allt i den vildaste oordning, och det fanns ingen, som med laglig rätt kunde taga styrelsens förande om hand. Men nationens sunda samhällsanda visste att reda sig i det svåra läget. I London voro ett antal världsliga och andliga stormän tillstädes, och dessa inbjödo Vilhelm att övertaga regeringen, till dess ett lagligt och fritt valt parlament hunnit samlas för att ordna förhållandena. Strängt taget kunde intet parlament sammanträda utan kunglig kallelse, och i saknad av en sådan hjälpte man sig för tillfället med en urtima församling eller ett *konvent*, vald enligt de strängaste lagliga former och för all säkerhets skull endast besatt av män, som redan förut haft säte i ett lagligt parlament. Tories höllo i det sista fast vid sin teori om konungadömet av Guds nåde, men på grund av Vilhelms bestämda hållning fogade de sig i ett beslut, som den 13 februari 1689 upphöjde *Vilhelm III* och *Maria* på tronen men lade den kungliga makten ensamt i Vilhelms händer. Efter de barnlösa, av en verklig kärlek förenade kungliga makarnes bortgång skulle kronan ärvas av drottningens yngre syster *Anna*, som även var protestant och gift med en dansk prins. De rättsanspråk, som parlamentet förfäktat mot de stuartska konungarne, sammanfattades i en *rättighetsförklaring* (*declaration of rights*), som främst hävdade fria val till parlamentet och dess oinskränkta rätt att stifta lagar och pålägga skatter samt uppdrog en bestämd gräns emot kungliga övergrepp. Rättighetsförklaringen stadfästes av konungen och räknas sedan dess som en hörnsten för Englands fria, konstitutionella statsskick, vilket från denna tid blev ett mönster för den lagbundna frihetens vänner i alla land. Egentligen var det intet nytt statsskick som infördes, utan de gamla, länge omtvistade fri- och rättigheterna, som äntligen stadfästes. Yttermera utbildades detta statsskick under Vilhelms tid genom

föreskriften, att parlamentet skulle årligen sammanträda och underhuset nyväljas vart tredje år, vilket något längre fram ändrades till vart sjunde år. En nyhet i detta statsskick, som från Vilhelms tid började vinna hävd, var bildandet av en enhetlig ministär, som ej togs ur skilda läger utan i allt väsentligt var enig med parlamentets flertal och fick i sin spets en ledande statsminister. Bredvid den oansvarige konungen blev denne statsminister, som i regeln valdes bland landets yppersta män, i främsta rummet ansvarig för ärendenas högsta ledning, och all verklig makt kom därför med tiden att samlas i hans hand.

Parlamentets maktställning gentemot konungen stadfästes ytterligare, då det tog sig före att icke som hittills bevilja statsanslagen för konungens livstid utan för en kortare tid och snart blott för ett år i sänder, vilket naturligtvis gjorde styrelsen i hög grad beroende av dess bevillningar. I förhållande till den stående hären fortfor parlamentet att visa sin misstro genom indragningar, som icke så litet bidrogo att försvaga Vilhelms ingripande i det pågående kriget. Hans fördomsfria statsmannablick hade låtit honom inse, att högkyrkans och de frikyrkligas eniga samverkan till revolutionens genomförande grundat en välfången rätt för de senare till oinskränkt samvetsfrihet. Hans högsinnade och klarsynta försök att genomföra en dylik strandade väl till en del på högkyrkans häftiga motstånd, men han lyckades dock genomföra omfattande förbättringar i de frikyrkligas ställning, och med den gamla striden mellan dem och högkyrkan var det hädanefter i själva verket förbi. Genom erkännande av sekternas lagliga tillvaro kom högkyrkan aldrig att få en så uteslutande maktställning som de protestantiska statskyrkorna på fastlandet, och frikyrkans ständiga opposition, som fullföljdes inom det kyrkliga lika väl som inom det politiska området, hindrade det religiösa livet att stelna i döda former.

Fritt i det inre och stort i det yttre skrider England från denna tid med starka steg framåt på vägen till världsmakt, och det snart inträdande nya århundradet skulle redan se Britannien styra världens hav. Men Vilhelm av Oranien, som så väsentligt bidragit att grunda dess storhet, kunde aldrig vinna sitt engelska folks kärlek. För detta folk förblev han främlingen, holländaren, vars stela, tillbakadragna väsen det aldrig lärde sig förstå och vars stora egenskaper det aldrig mäktade rätt uppskatta. Mellan honom och parlamentet rådde ständiga slitningar, och född att härska hade han ytterst svårt att finna sig i dess stadigt fortsatta ingrepp i hans kungliga makt. Till hans heder länder, att det till stor del var hans förtjänst, att den segrande revolutionen icke tog en blodig hämnd på sina fiender, och själve Jeffreys lämnades att dö i samvetskval och brännvin i det fängelse, dit han med nöd

räddats undan mängdens raseri. Efter sin älskade Marias död 1694 kände sig Vilhelm mer och mer ensam i sitt nya fädernesland, och parlamentets ständiga inknappningar av härens styrka voro till sist på väg att driva honom till en avsägelse av den krona, som han icke kunde lämna i arv till någon son. Men vid lugnare eftertanke behöll han den dock för att med all den kraft, som ännu stod honom åter, kunna fullfölja den uppgift, vari han med varje år allt mera hade gått upp, nämligen den livslånga kampen för den europeiska jämviktens bevarande mot den franske världsbetvingaren.

---

5. Det stora allianskriget. Fredssluten vid sekelskiftet.

Ett av de svåraste misstag som Ludvig XIV under hela sin långa levnadsbana begått, var hans försummelse att rikta den första stöten i den stora strid, som han ånyo tog upp, mot sin huvudfiende Vilhelm av Oranien. Genom dennes kraftiga ansträngningar och kloka åtgärder hade närmast det förut (sid. 188) nämnda förbund i Augsburg, som Ludvigs anfall i första rummet avsåg att spränga, kommit till stånd, och dess verklige stiftare var framgent dess farligaste medlem. Vid krigets början förehade denne sin plan till ett infall i England, på vars utgång berodde, om detta rike skulle taga del i kriget som Ludvigs bundsförvant eller som hans fiende. Så mycket mera angeläget hade det varit att korsa denna plan genom att hålla Vilhelm kvar i Holland. Men när konung Jakob, ehuru varnad av sin franske vän, icke visade sig särdeles mån om det goda handtag, som ett anfall på Holland skulle varit för honom, lät Ludvig förmå sig att i stället vända sina vapen mot Tyskland. Vilhelm fick sålunda rådrum att avsegla, Jakob blev störtad, och i stället för Frankrikes vän blev England den fiende, som kom krigets vågskål att luta över till dess motståndares sida. Härmed var den franske erövraren i själva verket en slagen man redan vid början av det krig, som han inlett med så säker förhoppning om en snar seger men som nu i stället kom att släpa sig fram under nio långa år.

Då så var, låg det tydligtvis i Ludvigs intresse, att tingens gamla ordning om möjligt återställdes i Jakobs förlorade rike. Härtill förefunnos dock blott ringa utsikter. I det egentliga England var revolutionen genomförd i en handvändning, och Skottland, där folket i låglandet om möjligt hatade och fruktade den katolska kyrkan ännu mera än engelsmännen gjorde, dröjde icke att följa deras föredöme. Även här blevo Vilhelm och Maria av ett för ändamålet inkallat konvent hyllade på ungefär samma villkor som i

England, och även här vinnlade sig Vilhelm om att bryta de segrande presbyterianernas ofördragsamhet mot olika tänkande. Till en tid gjorde sig här den uråldriga motsatsen mellan låglandets germanska och höglandets keltiska befolkning gällande, och de tappra, halvvilda klanerna, som i sina bergdalar bevarat längesedan förflutna årtusendens sedvänjor, grepo till vapen för den stuartska ätten, vid vilken de höllo fast med en vasalltrohet, som hos dem vunnit en rent religiös helgd. Som ivriga katoliker måste de även i Jakob se den sanna trons försvarare. Men i själva ögonblicket av en vunnen seger förlamades deras kraft genom den anförares fall, som ensam förmått sammanhålla deras oordnade skaror, och i Skottland var allting snart åter lugnt.

Svårare blev det att bringa Irland till lydnad. Även här hade motsatsen i ras och tro stegrat till ursinne det hat, som föddes och närdes av ömsesidiga oförrätter. För den gröna öns inhemska befolkning framstod den fördrivne Jakob som den efterlängtade befriaren från det engelska oket, vilket blivit ännu mera förhatligt genom Cromwells stränga straffdomar. Motståndet hade en självskriven ledare i den infödde stamhövdingen *Tyrconnel*, som Jakob på sin tid gjort till ståthållare på ön med öppet uppdrag att bryta protestanternas makt. Den fördrivne konungen tog tillfället i akt, och sedan en seger över den engelska flottan gjort hans väg fri, landade han med en fransk hjälpsändning på Irland, där han mottogs med öppna armar. Inom kort var större delen av ön i hans våld, ett nästan uteslutande katolskt parlament inkallades, och det förtryckta folket redde sig till en hämnd, som med sina godsindragningar i massa och framför allt med sitt hot om ett allmänt blodbad på protestanterna föreföll till och med den ingalunda blödige Jakob allt för sträng. Endast i landskapet Ulster, öns norra fjärdedel, där en talrik engelsk och skotsk befolkning bosatt sig efter de föregående striderna, höll denna stånd och värjde hus och hem med det mod, som endast förtvivlan skänker. När den första här, som Vilhelm sänt till Irland, visade sig för svag, kom han själv över med en förstärkning av engelsmän, holländare och danskar. Ehuru ganska fåtaliga injagade de sistnämnda den djupaste skräcken, ty de okunniga irländarna trodde, att det var de en gång så fruktansvärda danska vikingarne, som kommit åter. I ett slag vid floden *Boyne*, ej långt från östra kusten, led Jakob i juli 1690 mot sin måg ett avgörande nederlag. Han flydde fegt ur striden, lämnade sina tappre anhängare i sticket och vände om till Frankrike, där han levde på Ludvigs nådegåvor och till sin död 1701 fortfor att låta hylla sig som konung. Med förtvivlans mod fortsatte irländarne ännu en tid att kämpa för sin förlorade sak, men Vilhelm kunde nu lämna deras kuvande åt andra och vända sig dit, där

hans statsklokhet och fältherrekonst bättre behövdes. Dyrt fingo irländarne umgälla sin resning, som endast förmått ingjuta en allvarsam skräck hos engelsmännen, och under det England självt gick stolt framåt på frihetens bana, fortfor det att hålla Irland i en träldom, som saknade motstycke inom kristenheten.

På havet sökte Ludvig att träffa England i dess ömmaste punkt genom att med sin ypperliga flotta förstöra dess handel och hota med en landstigning på dess kuster. Men Englands flotta var nu förstärkt genom samverkan med den holländska, och efter åtskilliga lyckans skiften ledo fransmännen 1692 vid *La Hogue* utanför Normandies kust ej långt från Cherbourg ett förkrossande nederlag, som för den återstående delen av kriget gjorde England till ensam herre på havet. Den franska flottan var underlägsen, emedan den ej kunnat avvakta ankomsten av medelhavsflottan, som måste passera det trånga, av fienden behärskade Gibraltars sund. Härigenom inskärptes hos England nödvändigheten av att genom Gibraltars besittning hindra de franska flottornas förening. Liksom i flera av de följande, utkämpades i detta krig de för framtiden mest avgörande striderna på havet. Med Frankrikes stolta dröm om ett världsvälde på havet var det efter slaget vid La Hogue förbi, men under mer än ett sekel skulle det uppbjuda sina yttersta krafter för att hålla stånd mot sin engelske medtävlare, och den långa tvekampen skulle få avgörande betydelse för hela världsdelars kommande öden.

Men samtiden fäste långt större vikt vid de blodiga tilldragelser på fastlandet, som fyllde dess öron med sitt dån och i folkens sinnen lämnade efter sig outplånliga spår. Genast vid krigets början hade de franska härarna trängt fram ett gott stycke på andra sidan Rhen, men när det visade sig, att England skulle träda på deras fienders sida, drogo de sig tillbaka och raserade alla fästningsverk efter sig. Men nu kom Louvois på den tanken, att om Frankrike skulle kunna behålla i sitt våld det fasta Mainz och ett par andra viktiga orter, finge ej blott fästningarna utan även de öppna städerna förstöras, på det de ej måtte tjäna såsom stöd för de angripande. Det vittnar bäst om den skräck, varav Ludvig nu intagits, att man lyckades vinna honom för Louvois' onda råd att hellre vid gränsen lämna ett öde land än ett fiendeland. De franska sinnena voro förvildade genom dragonaderna, och den lust efter blod, som då och då i historien bryter fram genom deras sirliga later, mättades på ett gräsligt sätt i det protestantiska Pfalz. Förut en av Tysklands härligaste ängder, förbyttes det olyckliga landet nu i en ödemark, och dess nyss så blomstrande städer voro snart endast högar av rykande ruiner. Föga brydde det Ludvig, att det land han förödde var den arvslott han gjorde anspråk på för sin svägerska *Elisabet Charlotte*, som fåfängt tiggde

och bad för sin hembygd. Pfalz har aldrig rätt kunnat hämta sig efter den gräsliga hemsökelsen, och i tyska folkets hjärtan sådde den fröet till ett nationalhat, som efter tvåhundra år skulle utkräva vedergällning vid Sedan.

Svaret på våldsdåden i Pfalz blev en allmän tillslutning av de förbundna från Augsburg till kriget mot Frankrike. Endast Sverige saknades, men i stället framträdde nu för första gången på allvar det uppåtsträvande hertigdömet Savoyen, som under sin sluge hertig *Viktor Amadeus* började sträva efter en inflytelserik ställning i det nordliga Italien, inom vars naturliga gräns på Alpernas östra sluttning det till det mesta var beläget. Kriget spred sig nu över större delen av västra Europa, det kämpades på Irland, i Engelska kanalen, i Nederländerna, i norra Italien och nordöstra Spanien. I trots av sina fienders mängd behöll Frankrike även nu överhanden i fält genom sin fasta enhetliga ledning och sina väl disciplinerade och utmärkt anförda härar. Marskalken av Luxembourg, vilken lika väl trivdes bland fältlivets faror och mödor som i hovets glänsande fester och huvudstadens lättsinniga nöjen, segrade 1690 vid Fleurus och gjorde Vilhelm III:s närvaro på fastlandet till en trängande nödvändighet. Men denne var sällan lycklig som fältherre, och mot Luxembourg led han under de följande åren de svåra nederlagen vid Steenkerken och Neerwinden. Med rätta sades det dock om Vilhelm av Oranien, att han aldrig var farligare än efter ett nederlag, och hans statskonst förstod alltid att bota de motgångar hans krigskonst lidit. Men för Ludvig blev det med varje år svårare att hålla ut i det ändlösa kriget, som med pinsam enformighet släpade sig fram genom fältslag och belägringar utan varaktiga följder. Louvois levde ej längre för att smida nya planer och utrusta nya härar, och Colbert fanns ej mera till för att utfinna ständiga nya hjälpkällor till deras underhåll. Hans visa inrättningar hade lämnats att förfalla, och Frankrikes folk, som han gjort rikt, utarmades och trycktes till jorden av de oerhörda, ständigt växande krigsbördorna. Inför sitt folks tilltagande armod skyggade Ludvig själv tillbaka för krigets fortsättning.

Tanken på det spanska arvet, den ständiga och innersta drivfjädren till alla hans krig, ledde in på nya banor, när den spanske Karl II:s sjuklighet tilltog. Världen hade så länge vant sig vid att se den siste habsburgaren på Spaniens tron framsläpa en sorglig tillvaro under ständig kamp mot den tvinsot, som tärde på hans livstråd, att det nära nog verkade som en överraskning, när det förspordes, att den sköra tråden mer än någonsin var nära att brista. I samma mån denna utsikt ryckte närmare, måste Ludvig se sig om efter andra utvägar att hindra det spanska arvets övergång i dess helhet till den kejserliga grenen av det habsburgska huset. Kunde detta icke hindras

genom vapenmakt, finge till sist de fredliga underhandlingarnas väg försökas, och förde ej heller den till målet, måste i varje fall ett andrum beredas åt Frankrike, innan den då oundvikliga striden toges upp på nytt. Dess härars framgångar till lands hade räddat dess vapens ära, och i Italien, där Ludvigs fältherre *Catinat* vunnit åtskilliga fördelar mot hertigen av Savoyen, förmåddes denne värdige lärjunge av Macchiavelli genom avstående av ett par fästningar att 1696 gå över från den stora alliansen till den franska sidan. Vid sådant förhållande fann sig Ludvig med bibehållen krigsära kunna underhandla om fred.

Under svensk bemedling inleddes fredsunderhandlingarna på slottet *Ryswyk* i Holland. De gingo långsamt för sig, men under tiden vilade vapnen till det mesta, och på hösten 1697 kom freden till stånd. Under det Frankrike därvid skenbart höll sig uppe på sin forna höjd, innebar freden i verkligheten ett icke obetydligt avbräck för dess höga anspråk. I allmänhet återgåvos å ömse sidor de gjorda erövringarna, och medan de allierade nödgades uppgiva sin ursprungliga ståndpunkt, en återgång till ställningen efter westfaliska och pyreneiska fredssluten, fick även Ludvig lämna ifrån sig det mesta av vad reunionerna bragt i hans våld. Endast Elsass med Strassburg förblev utan inskränkning förenat med hans rike. För honom var det en kännbar förödmjukelse, att han nödgades medgiva, att den fördrivne hertig Karls av Lothringen son *Leopold* insattes i hertigdömet, varav Frankrike endast behöll ett par fasta gränsorter. Själva den yttre anledningen till kriget eller tvisten om det pfalziska arvet hänsköts under påvens skiljedom, som utföll mot Ludvigs anspråk men likväl alltid så, att det protestantiska landet stannade under en katolsk furste. Troligen var det med kejsarens goda minne, som Ludvig lyckades genomdriva, att det religiösa tillståndet i de reunierade bygderna skulle förbliva sådant det var vid deras återställande, vilket naturligtvis innebar, att den under tiden genom dragonaderna därstädes undertryckta protestantismen icke skulle återinsättas i sina förlorade rättigheter.

Svårast av allt torde det för Ludvig ha varit att finna sig i, att han enligt freden måste högtidligt erkänna Vilhelm III som konung av England och uppgiva allt understöd åt huset Stuarts anspråk. Vilhelms stora livsverk var härmed i huvudsak tryggat och det sista allvarsamma katolska angreppet på ett protestantiskt lands frihet avvisat. Krigets utgång hade befäst det fria statsskicket i England och för detta rike banat dess väg till kommande storhet. I kortsynt självviskhet hade parlamentet och särskilt tories, som aldrig helt ville uppgiva inbillningen om sin trohet mot konungadömet av Guds nåde, knappat in på härens storlek och därmed förlamat

Vilhelms arm, då han bäst behövde krafter för att rätt slå till. Men slutet var i alla fall gott, och han stod där såsom Europas erkände skiljedomare samt den protestantiska trons och den lagbundna frihetens främste väktare.

Krigets långsamma avstannande hade efter hand gjort det möjligt för kejsaren att med mera samlad kraft taga upp striden mot turkarne, som efter 1691 förts helt lamt. Han kunde det så mycket lättare som han nu i spetsen för sin här mot turkarne ägde en fältherre, som bättre än någon annan var skickad att taga upp den avgörande kampen. Prins *Eugen* av Savoyen hörde till en yngre gren av den halvitalienska fursteslägt, vars namn han bar och som vid hans födelse 1663 sedan någon tid slagit ned sina bopålar i Frankrike och trätt i dess konungs tjänst. Såsom den yngre av fem bröder hade han inga lysande utsikter, och han fick därför bereda sig för det andliga ståndet, till vilket hans späda kropp och hans klena hälsa snarast tycktes hänvisa honom. Av sin håg drogs han dock oemotståndigt till krigets yrke, men den stolte franske konungen ville ej i sin här veta av den lille abbéen, som han skämtsamt kallade honom. Eugen var icke med några nationella band knuten vid Frankrike och sökte ett nytt fält för sin verksamhet och sin ärelystnad i kejsarens tjänst. Vid Wiens belägring avlade han sina första mandomsrön och utbildade sig till fältherre under Karl av Lothringen, som snart förutsåg hans kommande storhet. Soldaternas gäckeri med den lille spenslige mannen i den munklika grå kappan förbyttes snart till beundran, och så väl mot turkarne som mot fransmännen fick han de bästa tillfällen att visa vad han dugde till. Länge dröjde det icke, förr än Ludvig XIV fick ångra, att han stött Eugen ifrån sig, och nu gjorde han denne de mest lysande anbud, men de kommo för sent. Hans ödes tärning var redan kastad, och det blev icke med Frankrikes härar utan mot dem som han skulle vinna sina stoltaste segrar.

Av långt större betydelse och mera varaktiga följder för kristenheten blev dock hans första stora seger mot turkarne. För att möta kejsarens förstärkta härsmakt hade sultanen själv 1697 dragit i fält. Vid övergången av floden Theiss mötte honom i september prins Eugen, och vid *Zenta* kom det till en avgörande drabbning, där turkarne ledo ett fullständigt nederlag. Från flodens ena strand nödgades sultanen maktlös åse, huru största delen av hans här tillintetgjordes på den andra, och med äkta österländsk undergivenhet under ödets domslut drog han sig tillbaka, uppgivande varje tanke på vidare strid. Om nu Eugen fått tillfälle att med sin vanliga kraft fullfölja det övertag han vunnit, skulle det måhända snart varit ute med osmanernas välde i Europa, eller åtminstone kunde det ha blivit inskränkt inom ganska blygsamma gränser. Så mycket hellre var detta fallet som deras rike nu

fått en ny och farlig fiende i den unge ryske tsaren *Peter I.* Under sitt första deltagande i kriget hade Ryssland inskränkt sig till att hålla de allt mera

Prins Eugen av Savoyen. Efter målning av M. v. Merian.

försvagade krimska tatarerna i schack och hindra dem att förstärka turkarnes härar. Men den nye tsaren skulle snart visa sig såsom en beslutsam man, som gjort det till sitt mål att för sitt rike öppna nya vägar till havet. Närmaste vägen till öppet vatten syntes honom nu gå utmed floden Don till

Asovska sjön. Nära dess utlopp i detta innanhav hade turkarne tidigt besatt den fordom under republiken Genua lydande fasta staden Asov, liksom de gjort det till regel att behärska alla flodmynningar vid Svarta havet även utanför det område, som närmast lydde under dem. Efter en med hans vanliga hänsynslösa energi utförd belägring lyckades Peter 1696 bemäktiga sig staden (jfr sid. 244 f.). Ett kombinerat anfall av honom och prins Eugen hade nu måhända varit i stånd att uträtta stora ting.

Men dessa stora ting blevo aldrig uträttade, ty kejsar Leopold hade fått annat att tänka på. Liksom sin frände och ständige vederdeloman Ludvig XIV hade han sin uppmärksamhet oavlåtligt fäst vid det spanska arvet, och Karl II:s sjunkande hälsa gav honom anledning att vid dennes tydligen snart stundande frånfälle bereda sig att taga sina intressen till vara. Även för honom förekom den nyss slutna freden i västerlandet blott som en vapenvila, innan den avgörande kampen om det spanska arvet skulle bryta ut. För denna kamp behövde han fria händer i öster, och den tanken tyckes aldrig ha fallit honom in att ett byte av icke mindre värde än det förfallna spanska väldet skulle vinka den, som här uppträdde mot sultanerna såsom kristenhetens hämnare och räddare. Av de kristna folken under turkarnes välde var kejsaren icke heller väntad såsom en befriare, ty de visste mycket väl, huru han låtit sina jesuiter fara fram mot Ungerns protestanter, och den grekiska kyrkan hade under hans spira näppeligen någon bättre lott att vänta. Utom dess fanns det i Europa en statsman, som med blicken oavlåtligt fäst på sitt livs stora mål önskade fred i östern, och den mannen var Vilhelm III. I de två sjömakters intresse, vilkas ledare han var, låg det även, att sjöfarten i de levantiska farvattnen befriades från de hinder, som kriget pålade den, och under Vilhelms bemedling öppnades underhandling om den fred, som skulle rädda turkarnes välde undan den allvarsammaste fara det på länge haft att utstå.

Freden avslöts i *Karlowitz* i sydöstra Ungern i början av året 1699. Kejsaren skördade segerns lön, då turkarne fingo avstå till honom hela sin del av Ungern utom det s. k. *Temesvar-banatet* längst i sydöst mellan floderna Maros, Theiss och Donau. De båda väldenas gräns kom sålunda att följa dessa strömmar och Donaus södra biflod Save. Ännu en värdefull vinst för den kejserliga makten var Siebenbürgen, vars furstar i mansåldrar gått som partigängare mellan sultanen och kejsaren men som under kriget givit sig under den senare, dock mot erkännande av de förnämsta bland dess politiska och religiösa friheter. Ett uppror, som en yngre *Rakoczi*, en ättling av de gamle furstarna, företog under det följande kriget, blev utan framgång (se sid. 219). Även i andra riktningar led turkväldet betydande förluster. Till Venedig fick det avstå halvön Morea, med vars erövring svensken Königs-

marks tapperhet berett den sjunkande republiken dess sista stora framgång. Polen återfick Podolien och de delar av Lillryssland, som det på 1670-talet förlorat till turkarne (se sid. 183). Rysslands energiske tsar hade ej begärt bättre än att få föra leken till slut, men nu såg han sig för svag att ensam fortsätta den, och några veckor före den egentliga freden hade han ingått ett sedermera förlängt stillestånd, vari turkarne fingo avträda det erövrade Asov och ryssarne fritogos från den hävdvunna tributen till de krimska tatarerna. Men detta var långt ifrån vad Peter åstundat vid nämnda hav, och hans nordiske granne skulle snart få röna, huru hans lystnad efter havskuster sökte sig avlopp åt en annan sida.

Frans Rakoczi II. Efter samtida porträtt.

Till tidens lynne hörde det med, att underhandlingarna om detta fredsslut varit på väg att avbrytas genom de förhandlande sändebudens rangtvister. Men som det kunde befaras, att den spanske konungen icke skulle vänta med att dö, till dess de hunnit bliva ense om, huru de skulle sitta, kringgicks den högviktiga tvistepunkten på det sätt, att en rund byggnad uppfördes, genom vars dörrar de vid givet tecken samtidigt skulle inträda. För en tid, som tog slika ting på allvar, kunde det synas underordnat om det nyss så hotande turkväldets fall genom en sådan fred undansköts till en oviss framtid. Men i alla händelser var detta välde nu så försvagat, att det icke kunde hota nagon mer, och trygga mot anfall från dess sida, kunde de kristna makterna numera ostörda fortsätta sitt inbördes kiv så länge de ville.

6. Kampen om det spanska arvet.

Långsamt hade den sjuke spanske konungens matt flämtande livslåga brunnit ned, och med varje år, varje dag väntades, att den skulle släckas. Men var man visste, att på dess bevarande hängde världens fred, och den dag den slocknade skulle Europa stå i eld och lågor. Vi hava sett, huru tanken på denna stund hade varit bestämmande för Ludvig XIV:s hela statskonst. Men den hade också i föga mindre grad bestämt hållningen hos hans kejserlige medtävlare och hans oraniske motståndare. Ville den förre ej låta den habsburgska ättens arvedel sig frånryckas, så var den senare lika oavlåtligt betänkt på att skydda den europeiska jämvikten genom att hindra samlandet av en makt, som kunde tillåta dess innehavare att drömma om igen den gamla, aldrig förgätna drömmen om ett världsvälde.

Vi veta, att Karl II:s frånfälle hade varit väntat allt ifrån hans födelse och vid sin död hade hans fader Filip IV vidtagit nödiga åtgärder för ett sådant fall. Med tanken fäst vid sin äldre dotter Maria Teresia och hennes gemål Ludvig XIV:s avsägelse av sina arvsanspråk hade han låtit upprätta ett testamente, vari arvsrätten till det spanska väldet i dess helhet i första rummet tillerkändes hans andra dotter Margareta Teresia, i andra rummet den österrikiska eller kejserliga grenen av det habsburgska huset, i tredje rummet hertigarne av Savoyen och först i fjärde rummet Maria Teresias och Ludvig XIV:s ättlingar. De sistnämndas utsikter att bestiga Spaniens tron hade därför förminskats till det yttersta, vilket ock stämde bäst överens med det spanska folkets ingrodda ovilja mot den bourbonska ätten, som bekämpat det i så mången strid. Margareta Teresias och den habsburgska ättegrenens arvsanspråk smältes tills vidare samman genom hennes 1666 ingångna äktenskap med kejsar Leopold. Men Ludvig XIV var icke den man, som kunde likgiltigt åse, huru det åter på en hand samlade habsburgska storväldet skulle likt en järnring kringsluta hans stater. Om Karl II ej funnits, skulle arvsstriden lågat upp i hela sin vidd vid Filip IV:s död. Nu inskränkte den sig till Ludvigs upptagande av sin gemåls förmenta anspråk på några nederländska landskap enligt den på sitt rum omtalta devolutionsrätten (jfr sid. 130). I sina följande krig framförde han inga dylika arvskrav utan nöjde sig med att efter förmåga söka kringskära kejsarens makt i förväntan på det kommande avgörandet.

Men nu stod detta avgörande för dörren. Vid ett sjukdomsfall hade Karl II själv haft styrka nog att bekräfta Filip IV:s testamente. Men detta innebar nu, att Margareta Teresias arvsanspråk efter hennes död blivit skilda från det habsburgska husets, vilka senare icke berodde på dess här-

komst från Karl V:s broder utan från en dotter till Filip III. De förra hade övergått till kejsarinnans dotter *Maria Antonia*, som var förmäld med kurfursten *Maximilian Emanuel* av Baiern, en sonson till den oss bekante Maximilian från trettioåriga kriget, samt efter henne till hennes späde son, kurprinsen *Josef Ferdinand*. Följaktligen borde nu detta barn efter Karl II:s bortgång bliva arvinge till hela det spanska väldet i Gamla och Nya världen. Härmed skulle såväl Ludvig XIV:s som Leopold I:s förväntningar på en gång bliva gäckade. Till följd härav såg det ut som om Herodes och Pilatus i en hast skulle bliva vänner, och denna plötsligt uppkomna intressegemenskap har i sin mån främjat avslutandet av freden i Ryswyk. Men omflyttningarna på det storpolitiska schackbrädet fingo icke stanna härvid. Ludvig XIV skulle bliva den mest lidande på det spanska testamentet, och nu gick han så långt, att han i den europeiska jämviktens namn sökte närma sig till sin gamle dödsfiende Vilhelm av Oranien. Denne stod så till vida opartisk utanför hela tvisten, att han lika ogärna ville se den romersk-tyske kejsaren som den franske konungen allt för övermäktig. På egen hand och utan att spörja varken kejsaren eller konungen av Spanien, vars rike det dock gällde, avslöto dessa två 1698 ett föredrag om det spanska rikets delning. Kurprinsen skulle inskränkas till det egentliga Spanien med alla dess biländer utanför Europa samt dessutom spanska Nederländerna och Sardinien, medan kejsaren skulle få Milano och Frankrike erhölle Neapel och Sicilien. Vilhelm ville på inga villkor låta Frankrike genom de spanska Nederländernas införlivande vinna övervikt i de nordiska farvattnen, medan dess tillämnade italienska landvinningar förflyttade dess tyngdpunkt från Englands och Hollands grannskap nedåt Medelhavet. Som ej oväntat var, funno delningsfördragets upphovsmän snart, att de gjort upp räkningen utan värden. Med äkta spansk stolthet bestred den sjuke Karl II giltigheten av ett fördrag, som ännu under hans livstid honom oåtspord förfogade över ett rike, vilket han ville lämna odelat i arv åt sin efterträdare, och även kejsaren inlade en bestämd gensaga mot fördraget. Mycket sannolikt är likväl, att det lika fullt skulle gått i verkställighet, i nödfall genom den vidunderliga föreningen av de franska och de engelsk-holländska vapnen, om icke en händelse timat, som plötsligt omkastade alla planer. Liksom två hundra år tidigare, då Ferdinands och Isabellas dotterson väntades på sitt huvud förena den spanska halvöns kronor, hängde Spaniens öde på den sköra tråden av ett barns liv, och ännu en gång skulle tråden brista. På väg till Spanien, där han skulle beredas för sitt kungliga kall, avled oförväntat den sjuårige tronföljaren 1699 i Brüssel. Det har aldrig kunnat ledas i bevis, att detta dödsfall icke var naturligt. Men i en tid, då så mäktiga män hade

fördel därav, då jesuiterna voro högt betrodda vid båda härskarnes hov, och då gift och dolk voro erkända som statskonstens hemliga hjälpmedel, har misstanken om ett mord aldrig kunnat tystas, ehuru det ej varit möjligt att fästa den vid vare sig den ene eller den andre.

I alla fall måste en ny omflyttning av intressenas tyngdpunkt företagas. Ånyo utbröt tävlingskampen i det fördolda mellan Frankrikes och kejsarens sändebud i Madrid, som var från sin sida av all makt bearbetade den sjuke konungen och hans omgivning. Vilhelm III fruktade tydligen mindre för kejsarens än för Frankrikes makttillväxt och Ludvig XIV, som för att undvika ett krig ännu ej vågade bryta sina förbindelser med honom, fick i mars 1700 foga sig i ett nytt delningsfördrag, som lämnade största fördelen på kejsarens sida. För sin yngre son skulle nämligen denne erhålla den spanska kronan jämte biländerna och spanska Nederländerna, men Frankrike skulle utöver vad i förra fördraget blivit det lovat, endast få en gränsreglering vid Pyreneerna samt Lothringen, vars hertig skulle få ersättning i Milano. Även denna gång inlade kejsaren sin gensaga, då också han helst ville behålla hela arvet odelat. För att minska grannarnes fruktan för uppkomsten av allt för stora riken överläto arvkrävarne sina anspråk till yngre medlemmar av sina hus, Ludvig XIV till sin andre sonson hertig *Filip* av Anjou, Leopold till sin andre son ärkehertig *Karl*, som var född av en senare gemål efter den spanska konungadotterns död.

I Spanien var man tämligen likgiltig för den frågan, antingen den blivande konungen skulle heta Filip eller Karl, ty antingen det bleve en Bourbon eller en Habsburg, skulle Spaniens krona åter bäras av en främling. Men vad det stolta spanska folket i sitt djupa förfall icke var likgiltigt för, det var de planer till det en gång så mäktiga väldets styckande, som makterna förehade. Den allmänna meningen bland Spaniens adel och folk var villig att till konung antaga den, som bäst kunde skydda rikets enhet, och till denna mening slöt sig den döende konungen, vars sista stunder stördes av de tävlande diplomaternas kiv. När han den 1 november 1700 samlades till sina fäder, lämnade han efter sig ett testamente, i vilket Ludvigs sonson insattes till ensam arvinge av hela Karl V:s och Filip II:s odelade rike.

Ludvig XIV var icke oförberedd på denna utgång, och när dödsbudet anlände, lät han kalla sin sjuttonårige sonson inför sig och hälsade honom med alla mellan krönta huvuden övliga ärebetygelser såsom konung av Spanien och Båda Indierna. Härmed hade han sålunda brutit det med Vilhelm III ingångna andra fördraget om det spanska arvets delning, och det kunde icke billigtvis väntas, att denne i all stillhet skulle låta därvid bero. Med en enda verkligt stor statsman vid de tävlande arvkrävarnes sida skulle

all den blodsutgjutelse och allt det elände kunnat undvikas, som måste följa av en strid mellan dem, och ett resultat kunde ha uppnåtts, icke mycket olikt det, som med vapnens hjälp slutligen blev vunnet. Nu kunde ingendera förmås att begränsa sina krav till rimliga mått, och kampen blev oundviklig. För de förenade sjömakterna England och Holland blev det därvid avgörande, att en nära förbindelse mellan Frankrike och spanska väldet i dess helhet skulle dana en stark, mot dem fientlig och för deras handelsintressen skadlig sjömakt, och de föredrogo därför en nära anslutning till den kejserliga makten. Under ledning av den ständigt lika outtröttlige Vilhelm III slöts i september 1701 ett förbund mellan kejsaren, Holland och England, vartill även några tyska furstar mer eller mindre nära anslöto sig. Förbundets syfte var närmast att från Spanien skilja dess europeiska biländer samt att till skydd för sjömakternas handel och sjöfart göra erövringar i de västindiska farvattnen. I sin egenskap av arvkrävare till det spanska väldet förband sig kejsaren att lämna dem i okvald besittning av dessa erövringar, varemot sjömakterna icke förbundo sig att bistå honom vid vinnandet av det egentliga Spaniens krona. I själva verket låg det tydligen lika litet i deras intresse, att det spanska arvet odelat tillföll det habsburgska som det bourbonska huset, en delning därav var för dem mest fördelaktig, och med tanke härpå hade de också erkänt Filip av Anjou som konung över det egentliga Spanien. Denne hade på våren 1701 inträffat i sitt spanska rike och utan motstånd blivit hyllad såsom dess konung under namn av *Filip V*.

I början föll det sig likväl svårt för Vilhelm III att draga sitt engelska rike med i den oundvikliga kampen. Parlamentet fortfor att resa svårigheter mot hans krigiska politik, som särskilt var misshaglig för tories, av vilka flere underhöllo förbindelser med det störtade konungahuset. Men mitt uppe i dessa svårigheter fick Vilhelm III en god hjälp av ingen mindre än Ludvig XIV själv. Denne var naturligtvis ej okunnig om de underhandlingar, som hans motståndare förehade. och när den biltoge Jakob II i september 1701 avled, fann den myndige envåldsherren för gott att genom en handling av kungligt trots göra brytningen oundviklig, i det han utan vidare lät utropa Jakobs unge son till konung i England. Liksom han förut genom att mottaga det spanska arvet brutit delningsfördraget, hade han härmed överträtt freden i Ryswyk, där han uttryckligen erkänt sakernas nya ordning i England (se sid. 209). Följderna av detta hänsynslösa steg uteblevo icke, och parlamentet gav utan förbehåll sitt bifall till kriget. Vilhelm redde sig att på våren gå över till fastlandet och själv taga del i striden, då han helt oväntat avled den 19 mars 1702. Hans hälsa hade alltid varit ytterligt svag, den hade undergrävts genom hans övermänskliga arbete och de ständiga

slitningarna med hans engelska undersåtar, men nu påskyndade ett fall från hästen under en jakt hans frånfälle vid blott 52 års ålder. Hans levnad hade varit lika fattig på glädje som rik på arbete och stora resultat. Den hade varit en enda oavlåtlig kamp mot Ludvig XIV:s världsfamnande planer, en kamp för Europas jämvikt och de små staternas självständighet, och nu, då striden åter slog ut i full låga, rycktes den självskrivne ledaren mitt i sin fulla verksamhet bort från dess skådeplats. Ingen son levde efter honom för att fullfölja hans verk, och själv var han den siste av Oraniens stolta ätt. Till detta ärorika hus kan nämligen knappast räknas den sidogren, som ledde sin härkomst från en yngre broder till den förste store oraniern och som nu skulle upptaga ättens anspråk utan att äga det minsta grand av dess förmåga att uppbära dem.

Drottning Anna av Storbritannien. Efter målning av Kneller.

På Englands tron uppsteg nu hans svägerska *Anna*, en syster till hans avlidna gemål och således yngre dotter till Jakob II. Men härmed var tronföljden icke tryggad, ty Annas barn i äktenskapet med prins *Georg* av Danmark hade alla avlidit vid späd ålder. Till Vilhelms sista omsorger hade det därför hört att i samråd med de engelska statsmännen ordna arvsföljden så, att kronans återfall till den stuartska ätten förebyggdes. Målet uppnåddes genom den parlamentsakt av 1701, som för all framtid uteslöt furstar av katolsk tro från Englands tron och som efter Anna lämnade denna i arv åt kurfurstarne av huset Hannover. Närmast berättigad till tronen på den protestantiska sidan var efter Anna den gamla änkefurstinnan *Sofia* av Hannover, den enda kvarlevande av den olycklige Vinterkonungens barn

med Elisabet Stuart. Hennes make, en hertig av Braunschweig-Lüneburg och ättling av det gamla welfiska huset, hade 1692 blivit upphöjd till kurfurstlig värdighet, vilket numera knappast betydde mer än en förbättring i rang men likväl vållat många stridigheter inom det tyskromerska riket, och hennes son skulle bliva stamfader för en lång rad av engelska konungar. Ludvig XIV:s kraftåtgärd att låta utropa Jakobs son till konung var i själva verket intet annat än ett svar på det beslut, som för alltid uteslöt denne från hans fäders tron.

Hertigen av Marlborough. Efter målning av Kneller.

Vilhelm var borta, men kriget tog i alla fall sin början. De krigförandes krets utvidgades genom anslutning till den franska sidan av hertigdömet Savoyen, vars hertig Viktor Amadeus genom sin härkomst från en spansk prinsessa också ägde anspråk på spanska kronan och genom Filip IV:s testamente tillförsäkrats arvsrätt därtill efter habsburgska husets utslocknande. Även kurfursten Maximilian Emanuel av Baiern, vars son varit utsedd till spansk tronföljare, slöt sig till Frankrike, då han blivit ovän med kejsaren under arvstvisten, och som ståthållare i spanska Nederländerna underlättade han deras besättande av fransmännen. Hans broder, som innehade ärkestiftet Köln, följde hans föredöme, och Frankrike kunde således med vanlig framgång betjäna sig av den inbördes oenigheten mellan de tyska furstarne. Kejsaren hade däremot blott ringa hjälp från kurfursten av Brandenburg, vars önskan att upphöja sitt hertigdöme Preussen till konungarike han 1700 villfarit, och av Hannover, vars hertig han låtit befordra till kurfurste. Å ömse sidor strävade man med lätt förklarlig iver att vidga kretsen av sina bundsförvanter. Genom franska ränker hetsades ungrarne till uppror mot kejsaren under en ättling av det siebenbürgiska furstehuset Rakoczi, ett uppror som fortfor flera år utan att följas av nämnvärd framgång, och även sultanen var på väg att indragas i kriget. Å andra sidan lyckades det 1703 att indraga Portugal i förbundet med kejsaren och sjömakterna, vilket blev inledningen till detta nu så obetydliga rikes långvariga beroende av England. Båda de stridande parterna sökte efter omständigheterna att vinna det ännu

alltid mäktiga Sverige för sig eller avhålla det från kriget, men deras planer korsades genom uppkomsten av det förbund som samtidigt förde dess unge konung ut på helt andra krigsskådeplatser.

I detta krig hade Ludvig XIV:s fiender den stora fördelen att kunna uppträda långt mera eniga än vid föregående tillfällen. Saknaden av en stor ledande statsman av Vilhelm III:s rang uppvägdes till stor del genom den stadigt bevarade endräkten mellan de främsta männen på denna sida. I Nederländerna hade *Heinsius* redan under konungens livstid intagit en ledande ställning såsom rådspensionär i landskapet Holland, och hans inflytande blev efter Vilhelms död ännu mera förhärskande. Men ehuru hans upphöjelse innebar en återgång till de gamla republikanska traditionerna gent emot huset Oranien, skulle han dock under hela kriget troget fullfölja dess statskonst. I spetsen för de kejserliga härarne stod nu åter prins Eugen med ett redan fast grundat rykte som sin tids störste och ädlaste fältherre. Han fann en ingalunda ovärdig medtävlare i hertigen av *Marlborough*, som förde högsta befälet över de engelska stridskrafterna. Född 1650, hade denne ursprungligen stått i nära förbindelse med Jakob II men lät sig därav ej hindras att i god tid gå över till Vilhelm III, som satte stort värde på hans utomordentliga förmåga såsom fältherre och upphöjde honom från den ena värdigheten till den andra, på samma gång han med allt skäl hyste en mycket låg tanke om hans enskilda karaktär. Den store fältherren förstod nämligen skickligt att hålla förbindelsen vid makt med den avsatte konungen under det han tjänade dennes efterträdare. Hans förmåga att bevaka sina egna fördelar, evad det stämde överens med det allmänna bästa eller icke, skulle dock först under den nya drottningen fira sina största triumfer. Drottning Anna var en obetydlig och vankelmodig kvinna, fullständigt behärskad av Marlboroughs gemål, den ränkfulla *Sarah Jennings*, som från ungdomen varit hennes förtrogna väninna. Genom hennes inflytande minst lika mycket som i följd av egna förtjänster blev Marlborough genast av drottningen upphöjd till hertig och ställd i spetsen för Englands härar på fastlandet. Det var ett av de få fall i historien, där hovgunst och kvinnoränker ställt den rätte mannen på den rätta platsen.

Nästan samtidigt med avslutandet av förbundet med sjömakterna hade kejsaren börjat kriget i Italien. Prins Eugen hade utfört ett mästerligt tåg över östra Alperna och i Italien överraskat den oförberedde franske fältherren Catinat. I det följande hade han ingen svårighet att reda sig med dennes efterträdare, den oskicklige hovgunstlingen *Villeroi*, vilken omsider föll som fånge i hans händer. Härmed hade dock Eugen gjort sin sak en ganska dålig tjänst, ty i den nye franske befälhavaren, hertigen av *Vendôme*,

skulle han möta en vida mer värdig men också vida mer besvärlig motståndare. Emellertid uträttade hans framgångar att den sluge partigängaren hertig Viktor Amadeus av Savoyen, som blott högst ogärna låtit förmå sig att gå i förbund med Frankrike, då han fruktade att se sitt hertigdöme på alla sidor omslutet av franska besittningar, 1703 för andra gången bytte om parti och slöt sig till den kejserliga sidan.

I Nederländerna utmärkte sig Marlborough, vid Rhen den ridderlige franske marskalken *Villars* och i södra Tyskland kämpades det med växlande lycka. Kurfursten av Baiern inföll i Tyrolen för att upprätta en förbindelse mellan de franska härarna i Tyskland och Italien, men när han ville införliva landet med sina stater, strandade försöket på den orubbliga vasalltroheten hos de tappra tyrolarna, vilka som en man reste sig till det kejserliga husets försvar. I augusti 1704 tillfogade Eugen och Marlborough, som lyckats förena sin härsmakt, de förbundna fransmännen och bairarne ett fruktansvärt nederlag vid *Höchstädt* och Blenheim nära övre Donau. Härav följde bland annat, att kurfursten Max. Emanuel av Baiern måste utrymma sitt arvland, som kejsaren tog i besittning, och någon tid därefter blev han för trohetsbrott mot sin överherre förklarad i riksakt.

Sarah Jennings, hertiginna av Marlborough.
Efter en målning av Kneller.

Den åldrige kejsar Leopold hade 1703 låtit utropa sin yngre son till konung av Spanien under namn av *Karl III*. Själv avled han i maj 1705 efter 47 års regering, och hans äldste son *Josef I* intog den kejserliga tronen utan att därmed något ändrades i krigets gång. En plan till infall i Frankrike kunde ej sättas i verket, sedan den resning, som det fortsatta trosförtrycket i förening med främmande bearbetningar framkallat bland de ännu kvarlevande hugenotterna i Cevennernas bergsbygder, efter ett förtvivlat motstånd blivit kvävd i blod.

Den habsburgske motkonungen ville ej förgäves bära kunganamn och landade 1704 i Portugal för att våga en dust om den spanska kronan. Mot

sin ursprungliga avsikt läto sig sjömakterna indragas i denna strid, och i stället för att förlägga sjökrigets tyngdpunkt till de västindiska farvattnen fingo deras flottor söka sitt stridsfält i Medelhavet. Genom en djärv vapenbragd lyckades den engelske amiralen *Rocke* i augusti 1704 få i sitt våld den för ointaglig ansedda fästningen Gibraltar, som med sitt läge vid det liknämnda sundet behärskade inloppet till Medelhavet. Alla försök att återtaga fästningen strandade, och med dess besittning lade England grunden till sitt herravälde på nämnda hav. För framtiden omöjliggjorde det därmed varje samverkan mellan Frankrikes flottor i Medelhavet och Atlanten under krigen mellan de båda makterna, och Gibraltars erövring får därför anses som den kanske mest följddigra tilldragelsen i det långa kriget. Ett sjöslag vid Malaga blev oavgjort, men fransmännen förlorade efter hand förtroendet till sin flotta och hängåvo sig mer och mer åt sin böjelse för krigiska bragder till lands. Under tiden förblevo engelsmännen herrar på havet och kunde därifrån med eftertryck och framgång understödja landhärens företag.

I Spanien hade av gammalt kvinnlig arvsföljd varit rådande i det kastilianska riket men uteslutande manlig arvsföljd i det aragoniska. Ännu kvarstodo viktiga olikheter mellan dessa landsdelar, som underhöllo en viss motsats mellan deras befolkning. Såsom den siste manlige ättlingen av det habsburgska huset var Karl enligt aragonisk uppfattning rättmätig arvinge till kronan, och till honom slöto sig därför landskapen Aragonien, Katalonien och Valencia. Erövringen av den betydande staden Barcelona gav en fast stödjepunkt åt hans parti, och från denna sida så väl som från Portugal trängde de förbundna härarna in i Spanien. Landskapen i det forna Kastilien höllo sig till Filip V, som enligt deras gamla rätt var den legitime konungen, men han visade sig föga skicklig i försvaret av sin krona och fick av sin farfar Ludvig XIV mottaga skarpa förebråelser för sin tröghet. Han kunde ej ens hindra, att de förbundna 1706 ryckte in i Madrid, men deras därvaro blev ej lång, ty den kastilianska stoltheten i förening med det uppflammande troshatet mot de kätterska engelsmännen och holländarne framkallade en resning, som snart återförde den flyktande konungen till hans huvudstad. År 1707 vann den franske marskalken av *Berwick*, en oäkta son till Jakob II och Marlboroughs syster, vid Almanza en lysande seger över de förbundna, och snart var endast det fasta Barcelona kvar i deras våld.

På krigets huvudskådeplats gick det allt sämre för fransmännen. Den ur fångenskapen befriade Villeroi led i maj 1706 mot Marlborough ett stort nederlag vid *Ramillies* nära Maasfloden, som lämnade spanska Nederländerna i de förbundnas våld och föranlät Ludvig att kalla Vendôme från

Italien för att återställa krigslyckan i norr. Men han gav därmed endast friare händer åt prins Eugen, som kom den hårt ansatte hertigen av Savoyen till hjälp, befriade landet från de härjningar fransmännen läto det undergå till straff för dess herres avfall och efter en lysande seger undsatte den belägrade hertigliga huvudstaden *Turin*. Fransmännen fingo lämna norra Italien åt dess öde, och fienden inföll i själva Frankrike och hotade Toulon. Kejsaren gjorde snart en ny landvinning, då han 1708 indrog hertigdömet Mantua såsom ledigt rikslän, sedan dess siste hertig av huset Gonzaga i kriget ställt sig på fransmännens sida. Även Neapel hade fallit i de kejserliges våld, och dessa voro nu herrar över Italiens fastland, medan den engelska flottan behärskade Medelhavet och tryggade sitt välde därstädes genom erövringen av Menorca och Sardinien.

Huvudsyftet med kriget från sjömakternas sida, nämligen de europeiska biländernas skiljande från det spanska väldet, var sålunda i det närmaste uppnått och därmed kunde kriget snart hava nått sitt slut, om ej kejsaren envisats att till det yttersta hålla fast vid sin ätts anspråk på det egentliga Spaniens tron. Vendôme's krigskonst och Villars' tapperhet räckte icke till att hålla stånd mot två så överlägsna fältherrar som Eugen och Marlborough, och med all sin stolthet måste den åldrande Ludvig bekväma sig att underhandla om fred på grundvalen av det spanska arvets delning. Vauban hade långt förut rått sin konung att förenkla stridsfrågorna genom att i god tid söka utverka, att Portugals konung avstode sitt rike till Spanien i utbyte mot Neapel, Sicilien och Sardinien, men Ludvig hade icke velat lyssna till detta råd. Nu fick han själv bekväma sig att framställa anbud om avträdande utan ersättning av sistnämnda länder och mera därtill. Men de förbundna ville nu ej längre nöja sig med mindre än det hela, och krigslyckan måste åter fälla sitt utslag. Väl hade Villars framgång på tysk botten, men över Vendôme och Ludvigs äldste sonson hertigen av *Bourgogne*, som till namnet delade befälet med honom, vunno Eugen och Marlborough i juli 1708 en stor seger vid *Oudenaarde* i spanska Nederländerna, varefter de förbundna inträngde i Frankrike och intogo gränsfästningen Lille. Det ändlösa kriget hade till det yttersta medtagit Frankrikes krafter, vilka på förhand voro undergrävda genom föregående krig och hovets slöseri, som gjort slut på sista återstoden av det välstånd Colberts snille skapat. Men England och Holland, som blivit rika genom sin handel och sjöfart, kunde med oförminskad styrka fortsätta kriget och därtill lämna rundliga subsidier åt sina bundsförvanter. Även naturen syntes sälla sig till raden av Frankrikes fiender, i det den oerhört stränga vintern mellan 1708 och 1709, mot vars följder Karl XII längre i öster hade att kämpa, förde med sig en full-

komlig missväxt, som tömde den sista återstoden av folkets motståndskraft. Åter begärde Ludvig fred, nu nästan bedjande och villig att gå in på vad som helst. Men han, som på höjden av sin makt varit så övermodig mot besegrade fiender, skulle nu få tömma förödmjukelsens kalk till sista droppen. Hans motståndare nöjde sig icke längre med det fullständiga uppgivandet av det spanska väldet utan krävde till råga på allt, att den gamle konungen själv skulle hjälpa till att med franskt krigsfolk förjaga sin sonson ur Spanien, om denne ej godvilligt nedlade sin krona. Ännu en gång vädjades det till vapnen, och ännu en gång fällde det blodiga slaget vid *Malplaquet*, nära det i våra dagar ryktbara Maubeuge, i september 1709 det avgörande utslaget till de förbundnas förmån. Endast deras utmattning efter den även för dem ytterst förlustbringande striden hindrade deras härar att översvämma Frankrike, och Villars kunde vända sig till konungen med den äkta franska frasen, att om en nådig försyn unnade honom ett sådant nederlag till, vore det snart ute med hans fiender.

Inga granna ord kunde dock nu överskyla sakernas verkliga läge och Ludvig var fullt och fast besluten att söka fred till varje pris. Frankrikes åldrige envåldsherre stod nu öga mot öga med den fara, som lik en spökbild hade föresvävat honom under hela hans liv, bestämt gången av hans politik och givit ett slags ursäkt för hans många krig. Skräckbilden av ett habsburgskt välde, som från alla sidor till lands omslöt hans eget rike, syntes närmare än någonsin att förverkligas. Han förödmjukade sig ända därhän att gå in på avståendet av hela det spanska väldet, om blott sonsonen finge behålla Sicilien och Sardinien, och sökte till och med övertala denne till frivillig eftergift. Men makterna fordrade nu återlämnandet av Elsass och alla Ludvig XIV:s erövringar, i det de tillika höllo fast vid den orimliga fordran på fransk hjälp till Filips fördrivande ur Spanien. Ett slags rättfärdigande kunde denna fordran väl finna i deras farhåga, att Frankrike skulle hämta krafter, innan de blivit färdiga med Spaniens erövring, och med Ludvigs vanliga trolöshet kasta sig in i striden på nytt. Men detta var likväl att spänna bågen alldeles för högt. Ännu ett steg längre gick Ludvig, i det han förklarade sig villig att betala en million francs i månaden som subsidier till sin sonsons fördrivande. Men när de förbundna ej ville slå av ett grand på sina krav, förklarade han till sist, att han hellre ville föra krig för sina barn än mot dem, och riktade en kraftig vädjan till det franska folket om bistånd i det yttersta. Hans maning förklingade ej ohörd, ty de förbundnas övermod hade djupt kränkt fransmännens ömtåliga nationalkänsla, och så nedtryckt av krigets bördor folket än var, slöt det sig enigt samman kring sin gamle konung till en sista förtvivlans kamp.

Men när nöden var som störst, var även hjälpen som närmast. En vändning inträffade i sakernas läge, som de klarsynte borde ha kunnat förutse men som likväl kom fullständigt oväntad. Orsaken härtill var ingen annan än den överdrift, varmed de förbundne allenast till förmån för det kejserliga huset drevo sina anspråk till det yttersta. Engelska folket började förstå, att man gått för långt, och dess sunda omdöme måste säga det, att intet som helst engelskt intresse var förbundet med hela spanska väldets samling under en konung av habsburgska huset. Vilhelms gamla plan om detta väldes delning gav den säkraste borgen för orubbad jämvikt i Europa, och det var ej svårt att inse, att kriget med allt dess elände länge sedan skulle varit slut, om de förbundne inskränkt sina fordringar därtill. Inom parlamentet hade tories och whigs omväxlande haft makten, och de förra voro av gammalt böjda för fred. Men Marlborough, som var whigpartiets främste man, ledde med sin allt behärskande personlighet händelsernas gång efter sin vilja, och den beundran, som hans glänsande segrar ingåvo Englands folk, nedslog länge varje motstånd. Genom denna beundran härskade han nästan enväldigt över parlamentet och folket, och genom sin gemål förstod han även att behärska den svaga drottningen. Anna var fullständigt beroende av sin gunstling, som tyranniserade henne på alla upptänkliga sätt, och på samma gång utövade hertiginnan ett lika oinskränkt välde över sin gemål. Den store fältherren fruktade blott en enda person i världen, och denna person var hans egen maka. Liksom fordom Belisarius gent emot Antonina lydde han sin hustrus minsta vink, och även hertiginnans förhållande till sin drottning påminner ej så litet om Antoninas till sin kejsarinna, fastän Anna visst icke var någon Teodora.

Men det kom en dag, då Englands folk tröttnade vid detta toffelregemente. Ett omslag i stämningen inträdde till förmån för tories, och en ny ministär tillsattes 1710 bland deras ledande män. Även drottningen hade omsider börjat tröttna vid hertiginnans tyranni, men denna märkte ej faran och drev sitt övermod allt längre, till dess drottningens tålamod omsider brast. Hertiginnan föll i onåd och blev förvisad från hovet. Över denna händelse har mycket gyckel blivit fört på bekostnad av den kvinnliga svagheten, och det har blivit både sagt och trott, att någon obetydlig tvist mellan drottningen och hertiginnan, vare sig om ett par handskar eller ett glas vatten, varit orsak till hela osämjan. Mycket möjligt är, att någon dylik tvist bragt krisen till utbrott, men säkert är, att dess orsak låg vida djupare. Icke heller var det den onåd, vari hans maka fallit, som i sin ordning bragte den store Marlborough på fall, om än hans ställning därigenom blev högst betydligt försvagad. England ville ha fred, det förstod, att fred kunde nås på heder-

liga villkor, och det var icke en vanlig simpel fruntimmersträta, som kom vågskålen att luta över åt den franska sidan och världsdelens öde att vända sig.

På spanska halvön hade de förbundna haft nya framgångar, och den habsburgske konungen Karl III hade 1710 kunnat hålla sitt högtidliga intåg i Madrid, som han fann nästan öde, då alla bodar voro stängda och adeln följt konung Filip på hans flykt. Men snart vände sig åter krigslyckan, och vid årets slut sågo sig de förbundna ännu en gång inskränkta till Katalonien. Året därpå inträffade en tilldragelse, som fullbordade den omkastning i ställningen, vartill händelserna i England utgjort början, i det den unge kejsar Josef på våren 1711 helt plötsligt avled utan att lämna någon son efter sig. Alla hans länder övergingo till hans yngre broder Karl, som snart också blev vald till tysk-romersk kejsare under namn av *Karl VI*. Icke nog med att det spanska väldet skulle odelat återgå till habsburgska huset, om de förbundnas fredsvillkor antoges, utan hela det ofantliga habsburgska arvet skulle åter samlas på en enda hand, och Karl VI skulle bliva herre över nästan hela Karl V:s rike.

Englands regering och parlament, som redan förut voro obenägna för krigets fortsättning, funno det nu nödigt att så snart som möjligt bringa det till slut. Även Holland hade länge varit böjt för freden och önskade nu intet högre än att likt England skydda sina handelsintressen i de spanska och västindiska farvattnen. Marlboroughs stjärna bleknade allt mer, och omsider blev han icke utan giltig grund ställd till rätta för oredlig förvaltning av de till kriget anslagna medlen. Efter kriget drog han sig för en tid tillbaka till utlandet men återvände omsider till England, där han framlevde sina sista år förslöad till själ och kropp i en ständig fruktan för döden, som 1722 gjorde ett slut på hans bragdrika liv. Hans store stridskamrat Eugen hade av den nye kejsaren 1712 blivit sänd till London för att stämma England gynnsamt för krigets fortsättning. Den frejdade hjälten mottogs med lysande utmärkelse men förmådde intet uträtta, och under krigets sista år segrade Villars vid Rhen. Allt ifrån 1711 hade fredsunderhandlingar pågått under ljusare utsikter för Frankrike, än det blott ett år tidigare kunnat drömma om.

Sedan 1712 var en fredskongress samlad i *Utrecht* uti Holland, där de stridande parterna var för sig hade att framställa sina anspråk, vilket ledde till mycket fåfängt ordande hit och dit. Under året 1713 ingingos en rad av särskilda fredsslut, som gjorde ända på kriget mellan Frankrike och Spanien å ena sidan samt England, Nederländerna, Savoyen, Portugal och Preussen å den andra. Filip V erkändes som konung av Spanien med alla

dess besittningar utom Europa men med frånskiljande av alla dess europeiska biländer. För att lättare uppnå fred hade han hösten förut formligen avsagt sig alla anspråk på franska kronan, medan Ludvig XIV för sina egna och sin broders ättlingar lika uttryckligt avstått från alla anspråk på Spanien,

Karl III, konung av Spanien.
(Den senare blivande kejsaren Karl VI.) Stick av P. van Gunst efter samtida målning.

som sålunda aldrig finge förenas med Frankrike under en härskare. För att förebygga varje med stöd av föregående erfarenheter möjligen befarat ryggande av dessa avsägelser blevo de under iakttagande av alla formaliteter inregistrerade av parlamentet i Paris och erhöllo därmed helgd av fransk grundlag.

Frankrikes europeiska område lämnades oförminskat, men i Amerika avstod det till England dels några små västindiska öar, dels ön Terre Neuve,

av engelsmännen kallad Newfoundland, med några tryggande, allt intill våra dagar gällande bestämmelser till skydd för de franska fiskerierna. Därjämte avstodos utmarkerna till Frankrikes kanadiska välde, halvön Labrador samt länderna vid Hudsonviken i norr och Akadien (nu Nova Scotia och New Brunswick) i öster, och Frankrike behöll endast ön Cap Breton för att trygga fri infart åt sig till S:t Lorenzoviken och Kanada. Spanien avstod till England Gibraltar och ön Menorca, varigenom det brittiska herraväldet över Medelhavet för framtiden tryggades. Genom ett fördrag fastslogs Nederländernas rätt att besätta den s. k. fästningsbarriären, en rad av fästningar utmed den spansk-nederländska gränsen, som länge varit föremål för tvist. För övrigt fingo England och Nederländerna tillfälle att avsluta de förmånliga handelstraktater, som till stor del varit målet för deras strävan, och på England överflyttades genom den s. k. *assiento*-rätten att med uteslutande av andra makter införa negerslavar till de spanska kolonierna, som från krigets början varit tillförsäkrad Frankrike. Kännetecknande för den engelsk-holländska krämaravunden var, att Ludvig XIV fick förbinda sig att ej blott slopa Dunkerques fästningsverk utan även att igenfylla dess utmärkta hamn. Kravet på religionsfrihet för de betryckta hugenotterna, som från början varit upptaget bland fredsvillkoren, funno de protestantiska sjömakterna däremot lämpligt att icke fullfölja, under det Ludvig mycket noga höll fast vid Ryswykfredens förbehåll om den katolska lärans vidmakthållande i de områden han fått återlämna. Av stor vikt för England var, att han nu uttryckligen erkände den protestantiska arvsföljden till detta rike och tog sin hand från den stuartske pretendenten *Jakob Edvard*, som fick lämna sin tillflyktsort i Frankrike.

Av de mindre bundsförvanterna fick Savoyen sig tillförsäkrad besittningen av Sicilien, varmed för hertigen följde titel av konung, samt arvsrätt till spanska kronan efter utslocknandet av Filip V:s ättegren. Viktor Amadeus hade förgäves sökt att i stället för Sicilien komma i besittning av Milano, varigenom en fast kärna till en av de stora makterna oberoende norditaliensk stat skulle bildats, vilken framdeles kunde ha tjänat såsom utgångspunkt för det italienska enhetssträvandet. Portugal fick nöja sig med en gränsreglering i Sydamerika och stannade framgent under ett övermäktigt engelskt inflytande. Preussen fick sin nya konungavärdighet uttryckligen erkänd av makterna och utvidgades med en del av landskapet Geldern vid nederländska gränsen. Av arvet efter Vilhelm av Oranien, varpå det haft anspråk, överlät det till Ludvig XIV området Orange i södra Frankrike, som givit hans ätt sitt namn, men fick sig tillerkänd herrerätten över området Neufchâtel vid västra gränsen av Schweiz.

Fredssluten ingingos under förbehåll av kejsarens och tyska rikets samtycke. Men detta uteblev, ty kejsar Karl VI hyste ingen lust att avstå från de anspråk på hela spanska arvet, för vilka hans bundsförvanter nyss klätt blodig skjorta, och när dessa vägrade att fullfölja en strid, där de nått sitt eget närmaste mål, tog han sig för att pröva krigslyckan på egen hand. Men detta skedde under helt andra villkor än förut, ty huru försvagat Frankrike än var, kunde det dock med helt annat eftertryck upptaga kampen mot kejsaren ensam än mot förbundet i dess helhet. Kriget gick illa, och kejsaren fick snart bekväma sig till att underhandla om den fred han nyss avvisat. Men den gången var det icke pennans utan svärdets män, som förhandlade med varandra. Det blev de båda fältherrarna prins Eugen och Villars, som fingo sig uppdraget att förbereda den slutliga freden, sedan de så länge prövat varandra i blodig lek. De båda utmärkta männen, som ej hade någon skuld i det krig, där deras plikt ålagt dem att utgjuta så mycket blod, hyste den största aktning för varandra och förhandlade i all vänskap, men fredsverket var flera gånger nära att avbrytas på grund av de svårigheter Frankrike gjorde. Omsider var dock allt klart, i den första gryningen en marsmorgon 1714 undertecknades fredstraktaten, och gripna av djup rörelse föllo de båda män, som så länge kämpat på liv och död, i varandras armar. Freden avslöts i *Rastadt*, en ort på badiskt område nära Karlsruhe, och bekräftades på tyska rikets vägnar i september samma år i den lilla orten *Baden* inom den nuvarande kantonen Aargau i Schweiz. Enligt dessa fredsslut skulle kejsaren erhålla de spanska Nederländerna, utom det fästningsområde, som överlämnades åt holländska republiken[1]). Av Frankrike mottog han några fasta platser på östra stranden av Rhen, som förut räknats till Elsass, men måste uppgiva varje tanke på ett återvinnande av sistnämnda land, vilket icke varit omöjligt, om freden avslutits något tidigare. Av de italienska länderna fick han Milano jämte det indragna Mantua, Neapel och Sardinien samt de s. k. *stati degli presidi* eller ön Elba och några orter på det motliggande fastlandet, som Spanien besatt på 1500-talet för att behärska det nordliga inloppet till det Tyrrhenska havet mellan Italien och dess öar. Kurfurstarna av Baiern och Köln fritogos från riksakt och återfingo sina förverkade områden, varemot Hannovers nya kurvärdighet erkändes av makterna. För tyska rikets räkning återställdes allt på samma fot som före kriget.

Med Spanien avslöts ingen fred, då kejsaren ej kunde förmå sig att avstå från sina anspråk. Till honom höll sig ännu i det längsta det trogna Kata-

---

[1]) Genom en 1715 träffad överenskommelse mellan Nederländerna och kejsaren fingo de förra rätt att dels ensamma, dels tillsammans med Österrike hålla vederbörande s. k. barriärplatser besatta.

lonien, som måste kuvas med vapenmakt, och Barcelonas stormning på hösten 1714 efter ett förtvivlat motstånd är den sista tilldragelsen i det långvariga kriget. Men i själva verket var dock den så länge efterlängtade freden återställd, och den långa raden av fredsslut under åren 1713 och 1714 intager i historien en ställning nästan lika betydande för eftervärlden som den westfaliska freden, liksom det spanska arvkriget till sin omfattning, om ej till sin längd kan mäta sig med trettioåriga kriget. Med något mera måtta och statskonst hos de styrande skulle dess huvudsakliga resultat, det spanska väldets delning mellan de båda arvkrävarna, kunnat bringas till stånd utan denna oerhörda blodspillan. Nu hade kriget med alla dess gräsligheter nått sitt slut, och vår världsdel stod inför ett nytt sakernas läge. Genom det spanska arvets skiftande hindrades uppkomsten av en allt överväldigande fastlandsmakt, inför vilken alla andra måst böja sig. Den kejserliga makten hade vunnit en högst betydande tillväxt av land, som under en vis ledning skulle i hög grad ökat dess styrka, framför allt vid Medelhavets stränder, men som nu blev föga annat än en börda för riket och till större delen snart gick förlorad. Spanien hade förlorat alla sina biländer i Europa och därtill inom eget område Gibraltar och Menorca, vilkas förlust det hade ännu svårare att fördraga. Med huset Bourbons upphöjelse på dess tron bortföll av sig själv den gamla ödesdigra tävlan mellan Spanien och Frankrike, men det förra blev därmed ingalunda det lydrike åt Frankrike, som Ludvig XIV väntat sig, utan visade sig snart även under franska konungar i stånd att vandra sina egna vägar.

Av de förbundna makterna hade den nederländska republiken onekligen minsta skäl att rosa utgången. Den hade börjat den långa striden såsom en av Europas stormakter med erkänt herravälde på haven. Men till dess olycka hade Vilhelm III avlidit redan vid krigets början, och Heinsius, som inom hans fädernesland övertog ledningen, var ej den store man, som det behövde till att fullfölja hans planer. Med slug beräkning hade England ställt så till, att förbundet mellan sjömakterna ingåtts på den grund, att England skulle bidraga med större delen av den gemensamma sjöstyrkan men Holland med större delen av stridsmakten till lands. Härtill syntes goda skäl finnas, då republikens eget landområde var allvarsamt hotat, i synnerhet om fransmännen kommit i varaktig besittning av Nederländerna. Men i alla fall ledde det till, att republiken nedlade större delen av sin kraft i landkriget, och därför fick den icke tillräckligt över för att kunna hålla sin flotta vid makt. Till sist gick det så långt, att den ej ens kunde taga del i sjökriget med så stor flotta som den förbundit sig till, och engelsmännen klagade väl häröver men sågo dock på samma gång med

illa dolt nöje, att deras medtävlare på havet förspillde sina krafter på fasta landet. Slutet blev, att republiken gick ifrån fredssluten utan de fördelar, som den i början påräknat, och det blev England, som i stället hemförde vinsten av kriget på haven. Ännu en tid bortåt kunde Nederländerna räknas bland de stora sjömakterna, och ännu en tid kunde de leva på sina gamla rikedomar. Men från sin forna storhets höjd gled republiken lika omärkligt som oundvikligt ned, och under seklets fortsatta strider var det snart ingen mer, som tog den en gång så stolta sjömakten med i sina beräkningar.

På dess bekostnad och i dess ställe hade England höjt sig till den härskande makten på haven. Utan någon större sjöseger, endast genom Gibraltars besättande och den sega ihärdighet, varmed det låtit sin flotta stödja härarna till lands, hade det tillvunnit sig den havsbehärskande ställning, varifrån det ej mera lät sig uträngas. Frankrike hade i otid mist lusten att uppehålla sin sjömakt, och Holland hade låtit sin flotta förfalla under landkriget, men England förstod med vislig beräkning att med samma kraft fullfölja striden till lands och vatten. Folket hade hämtat nya krafter under den återvunna friheten i det inre, och en av dess första frukter hade blivit ett synnerligen väl ordnat penningväsende under ledning av den nyinrättade engelska banken. Under dess förmedling ordnades statskrediten på nya och mer ändamålsenliga grunder, och de gamla lånen mot pant av kronans gods ersattes av ett regelbundet statsskuldssystem med räntebärande obligationer. Härigenom kunde staten inom kort förfoga över penningmedel, som satte den i stånd att med rikliga subsidier giva sina bundsförvanter till lands tillfälle att fullfölja striden.

Frankrike hade för blott en mansålder sedan kunnat lämna England subsidier, men nu hade de ändlösa krigen, den alltid lika slösande hovhållningen och det fullständiga virrvarr inom finanserna, som följde på omstörtandet av Colberts visa system, fullbordat sitt förstörelseverk, och när missväxt och hungersnöd tillstötte, var det nyss så mäktiga riket så utblottat, att det av ren oförmåga att fortsätta striden nödgats bedja om fred. När freden äntligen kom, gavs den väl på bättre villkor än man nyss förut väntat, men avmattningen var likväl så fullständig, att landet behövde många och långa fredsår, innan det förmådde någorlunda repa sig. Vid slutet av sin långa levnad hade dess åldrige konung sett sina ärelystna drömmar om högsta makten inom den världsdel, som han i mer än ett halvt århundrade hållit i oro, fullständigt gå upp i rök. Hos hans folk, som han gjort fattigt och vars bästa blod han låtit flyta bort på slagfälten, hade ett ingrott hat mot förtryckaren ersatt den gamla beundran för den lysande Solkonungen. Hovlivets pomp och ståt, som med alla medel upprätthölls mitt under folkets

växande elände, räckte ej till att överskyla de med varje år allt djupare revorna i den nyss så stolta statsbyggnaden. Även inom sitt eget hus såg Ludvig sina sista år förbittras av olyckor och sorger. Hans son och äldste sonson, hertigen av Bourgogne, dennes gemål och äldste son och slutligen hans tredje sonson, hertigen av *Berry*, bortrycktes kort efter varandra av döden, och kvar stod endast ett femårigt barn såsom arvinge till den en gång så allsmäktige envåldsherrens tron. Med dyster undergivenhet avvaktade denne det annalkande slutet, och den 1 september 1715 kom äntligen döden. Under sina sista dagar såg Ludvig en efter annan av de nyss så ödmjukt krypande hovmännen vika bort från det läger, där den döende ej längre hade något att giva dem. In i det sista hade fru de Maintenon envisats att söka förmå den sjuke konungen, som hon allt för länge behärskat, att inför världen giva offentlighet åt deras förmälning och därmed skänka henne den åtrådda rangen av Frankrikes änkedrottning. Men när Ludvig med en sista återstod av kunglig stolthet framhärdade i sin vägran, drog sig det gamla helgonet i förbittring tillbaka till klostret S:t Cyr, där hon grundat ett adligt jungfrustift, och lämnade konungen att dö utan annan vård än några lejda tjänare. Hans liktåg fick på omvägar leta sig fram till konungagravarna i S:t Denis för att ej bliva skymfat av den ursinniga mängden.

Men över Europa utbredde sig en ständigt växande leda vid alla dessa krig, som aldrig ville taga slut. När abbé de *Saint-Pierre* mot slutet av Ludvig XIV:s liv framlade sitt ryktbara förslag om en skiljedomstol mellan staterna till tryggande av en ständig fred, var detta förslag mera ett ångestrop över krigens elände än ett uttryck för en mognande insikt om sättet att förebygga dem. Huru gräsliga än de forna tidernas krig varit, så hade de dock utkämpats för stora idéer, i Nederländerna för folkets självständighet, i Tyskland för religionens frihet, och därmed haft makten att oemotståndligt rycka folkens sinnen med sig. Men de krig, som numera fördes, utkämpades till det mesta för dynastiska ändamål, som lågo fjärran från folkens intresse. Med bästa vilja kunde Europas folk ej värmas av den tanken, att de spillde sitt blod för att avgöra den frågan, om Spaniens konung skulle heta Filip eller Karl, och själva det motstånd, som de stolta spanjorerna satte mot inkräktarne, var icke på långt när att likna vid det, som hundra år senare mötte en annan och större fransk världsbetvingare. Dolde sig bakom striderna en verklig statstanke, såsom den om upprätthållandet av den europeiska jämnvikten, så var den alltför väl gömd bakom de ständigt i dagen trädande dynastiska ränkerna, för att folken däri kunde se mera än en ny diplomatisk klyftighet till de många andra. Till allt detta kom, att krigen fortfarande utfördes icke av folkhärar, tagna ur varje hem från plogen eller

verkstaden, utan av besoldade legohärar, som hade betalt för att låta slå ihjäl sig. I förhållande till den stridande styrkan voro fältslagen i allmänhet vida blodigare än nu för tiden. Men när budskapen gingo ut över världen om, huru femton tusen man blivit slagna på den ena sidan och tjugu tusen man på den andra, kunde tiden åhöra detta tal med helt annat lugn än i våra dagar, då varje hem har en son eller broder med i de kämpandes led. Så mycket tyngre kändes trycket av de ekonomiska bördor, under vilkas tyngd folken våndades, och bland de djupa leden grodde och växte en oklar men stark känsla av bitterhet mot de höga herrar, som spillde deras gods och blod för att skaffa kronor åt sina söner.

Ett fullhaltigt uttryck för denna stämning gav hundra år senare den engelske skalden *Southey* i sin dikt "Slaget vid Blenheim". På det forna slagfältet får en gammal farfar se sina barnbarn leka med en dödskalle och för de undrande små beskriver han nu slagets fasor. På barnens häpna fråga, vad som var orsak till striden, kan han endast svara:

Om endast ett jag visshet har:
att det en härlig seger var.

Över allt det elände med mord och brand, som slaget förde med sig för den värnlösa befolkning, på vars mark det stod, kan han endast trösta sig med den betraktelsen:

Men ingen härlig seger man
på andra villkor vinna kan.

Och därefter fortsätter den gamle ytterligare:

"Stort pris vann hertig Marlborough då,
stort pris Savoyens drott."
"O", utbrast lilla Mina nu,
"det var ett nesligt brott"!
"Nej, barnet mitt", ljöd Kaspers svar,
"det just en härlig seger var.

Ja, alla prisa hertigen,
som då så manligt stred".
"Men farfar", inföll Peter nu,
"vad nytta vanns därmed?"
"Det vet jag ej", var gubbens svar,
"men det en härlig seger var".

Det svenska östersjöväldets fall.

1. Ryssland och Peter I.

På samma tid då det spanska arvkriget fyllde västerlandet med sina fasor, utkämpades i vår världsdels nordliga och östliga länder en annan kamp, icke ringare till sitt omfång men vida mer storartad till sitt syfte och sina följder. Det var den väldiga strid, där den svenska stormakten till det yttersta härdade ut emot sammansvurna grannar, intill dess den till sist dukade under för dem. Men om det västra Europas stora strid lämnat folkens sinnen skäligen oberörda, har kampen i öster och norr avsatt så mycket djupare märken. Här gällde det nämligen icke en i grunden småsinnad, om än så förfärlig strid om det ena eller andra härskarhusets övervikt utan en kamp för rätten, den genom högtidligt besvurna, i den allsmäktige och rättfärdige Gudens namn ingångna traktater befästa rätten, förd till det yttersta av en konung, som aldrig ett ögonblick sviktade i sin tro på den högstes hjälp i nödens yttersta stund och sin rättvisa saks slutliga och fullständiga seger.

Freden i Oliva hade lämnat det svenska storväldet på höjden av sin makt. Till en tid hade de strider, i vilka det indrogs vid början av Karl XI:s regering, allvarligt skakat dess ställning. Men den följande långa fredstiden och konungens visa styrelse befäste åter dess makt, och vid hans tidiga död 1697 intog Sverige åter ett erkänt hedersrum bland Europas stater. Länge skulle detta hedersrum icke förbliva oantastat. Det har tvistats och tvistas än, om Sveriges fåtaliga folk verkligen ägde den inre styrka, som krävdes för att hålla dess storväldes stolta byggnad vid makt. Inom det egentliga rikets gränser har folkets styrka näppeligen mycket överstigit två och en halv million, men churu folkmängden i dess grannstater icke med någon säkerhet låter sig beräkna, var förhållandet till dem och särskilt till Ryssland icke på långt när så ogynnsamt som det sedermera i detta avseende blivit.

Men en omständighet fanns, som väsentligt försvårade den svenska maktens ställning. Efter vad vi på flera ställen sökt visa var dess östersjövälde icke tillskapat genom dess konungars erövringslystnad utan en

naturlig och oundgänglig följd av dess geografiska läge. Vi hava sett, huru landen på andra sidan Östersjön stodo i närmare och livligare beröring med Sverige än med de bakom dem liggande landen i fastlandets inre. Så länge vägarna till lands voro få och dåliga, fortfor detta förhållande orubbat, och inga erövringar kunde på längden ha vållat någon ändring däri, så länge ej bättre vägar förmedlat en lättare förbindelse inåt fastlandet, som knutit dess kuster stadigare fast vid dess inre. Då så var, föll det som av sig självt att Sverige skulle besätta de motliggande kustlanden, så länge där ingen makt fanns, som kunde gripa över till dess egen strand. Framför allt var detta fallet i Estland och Livland, där svenskarna hälsades som befriare av sina lutherska trosfränder, som hos dem funno skydd mot den påviska makten, och i synnerhet av allmogen, som hos dem väntade hjälp mot sina herrars förtryck. Men i det Sverige tog dessa kustland i besittning, hade det kallat upp deras inland till oförsonlig fiendskap mot sig. När det efter en strängt genomförd plan besatte alla de stora flodernas mynningar, kommo dess intressen i olöslig motsats till de stater, som innehade dessa floders övre lopp. Med en viss nödvändighet krävde dessa stater fri och obehindrad flodfart till havet för sin in- och utförsel, men denna förbindelse var beroende av de svenska styrandes goda vilja och höjden av de tullsatser, som de pålade de fartyg, vilka lade till i deras hamnar. Ett sådant förhållande blev i sig självt odrägligt och tåldes endast så länge, till dess staterna i fråga gent emot den svenska militärmakten kände sig starka nog att med vapen i hand genombryta de skrankor, som stängde dem från havet. Men det krävdes statsmän av mindre vanliga mått till att lösa denna vanskliga uppgift. Vi hava sett Brandenburg under sin store kurfurste kämpa med Sverige om Oderflodens utlopp, och snart skola vi finna den ryske Peter I efter hans föredöme upptaga kampen om Nevans mynning.

Ryssland eller det moskovitiska väldet, såsom det då för tiden vanligen kallades, gällde ännu snarare för en asiatisk än en europeisk stat. Hela det ryska samhällets inrättning gav också stöd åt denna uppfattning. Inom detta samhälle hade det mongoliska överväldet lämnat outplånliga spår efter sig, och den ryske tsaren var den fullkomliga avbilden av en österländsk despot. Ännu lyssnade väl de första härskarne av huset Romanov till den allt emellanåt församlade riksdagens råd, men denna var illa ordnad och hade intet rotfäste i folkets sinnen. Medan den polska riksdagen med varje nytt konungaval stegrade sin makt, till dess konungen var en hjälplös lekboll i den sinsemellan kivande adelns händer, böjde sig den ryska riksförsamlingen med allt ödmjukare undergivenhet inför den enväldige tsaren, som den djupt okunniga folkmassan vördade likt en halvgud. Folkets blinda

vördnad satte också tsarerna i stånd att samla all makt i sin hand och utplåna varje spår av lokal självstyrelse, som ännu fanns kvar hos städer och menigheter. Adeln bands vid deras intresse genom den skärpta stränghet, varmed den livegne bonden hölls kvar vid sin torva, på det att han icke genom att undandraga sig sin del av den byalaget gemensamt ålagda skatten skulle göra bördan tyngre för de kvarblivna. Men även *bojarernas* eller den högre adelns rådsförsamling såg efter hand den makt minskas, som den vid tsarens sida utövade, i det denne strävade att nedsätta adelns anseende genom att förvandla den till en av hans gunst beroende ämbetsadel. Till adelns förfång framdrogo tsarerna med avsikt en del utländska äventyrare, som hamnat i Ryssland och vilkas begåvning vanligen var mera framstående än deras karaktär, så att härskaren genom att taga dem i sin tjänst kunde draga fördel av de kunskaper, som höjde dem över hans barbariska undersåtar. På detta sätt inleddes redan före Peter I:s tid en svag början till en närmare beröring med västerlandet.

Annars hade denna beröring hittills snarare varit av krigisk än fredlig art. De europeiska staternas och framför allt Sveriges flitiga bemödanden att inleda Ryssland i närmare handelsförbindelser hade mestadels strandat på ryssarnas outplånliga misstänksamhet. Ur kriget med Sverige på Karl Gustavs tid hade Ryssland vid freden i Kardis framgått med oförminskat område, ur det genom kosackernas resning framkallade kriget med Polen utgick det vid freden i Andrussovo 1667 betydligt förstorat, i det Dnjeprs hela östra strandområde jämte den urgamla staden Kiev på västra flodstranden ställdes under rysk överhöghet (se sid. 95 o. 105). Den lillryska folkstammen med kosackerna hade härigenom kluvits i två hälfter, vilket gav upphov till nya oredor för framtiden. Såsom ett efterspel till dessa strider fick tsar Alexei att kämpa mot ett farligt och vitt förgrenat uppror under ledning av den donske kosackhövdingen *Stenka Razin*. Resningens orsak var denna gång knappast av politisk art. Det sydöstliga Ryssland vid nedre Don och Volga med sin halvt stäpplika natur, där brist på regn oftare än i det övriga landet framkallar missväxt, har vid dylika tillfällen ofta sett blodiga resningar uppstå bland det av hunger förvildade folket. Nöden förvärrades denna gång genom ett stark tillopp av flyktiga lillryska kosacker, och när Stenka Razin höjde upprorets fana, såg han sig snart omgiven av väldiga skaror, som längtade efter rov och plundring. En tid bortåt var han en mäktig man, som drev sina röverier långt upp åt Volga, där tatarer i mängd jämte andra stammar, som Moskva kuvat, samt livegna bönder i massor slöto sig till hans skaror, och över Kaspiska havet utsträckte han sina plundringar ända till Persien. Men år 1671 blev han slagen, gripen

och avrättad, och resningen upphörde av sig själv, sedan bättre tider inträtt. Utan minsta grund har man i våra dagar sökt göra den donske rövarhöv-

Patriarken Nikon. Samtida rysk målning.
(Bilden med vederbörligt tillstånd hämtad ur Hildebrand-Pflugk-Harttungs Världshistoria.)

dingen med sitt planlösa upprorsförsök till en föregångare för senare tiders nihilistiska rörelser.

Av vida mera djupt ingripande verkan voro rörelserna på det kyrkliga området. Patriarken *Nikon* av Moskva, en maktlysten och orolig man av

låg börd, som ville höja den kyrkliga makten på statens bekostnad, betjänade sig av tsarens personliga vänskap för att med dennes hjälp genomföra åtskilliga kyrkliga reformer, som mestadels inneburo en återgång till de gamla från Konstantinopel hämtade kyrkobruken. Av dessa förändringar rörde sig en stor del om rena obetydligheter, såsom om prästen skulle utdela välsignelsen med två utsträckta fingrar i stället för tre, men dessa småting voro för den okunniga mängden samvetssaker av djupaste betydelse, på vilkas riktiga iakttagande och utförande ingenting mindre än den eviga saligheten berodde. Nikons planer på världslig makt gingo om intet, och han blev till på köpet avsatt och inspärrad i ett kloster, men hans kyrkliga förändringar blevo fastställda av ett allmänt ryskt kyrkomöte 1667. Härmed gavs uppslaget till en djupgående söndring inom den ryska kyrkan. Otaliga skaror, som av omtanke om sitt eviga väl höllo fast vid de gamla bruken, skilde sig från kyrkan och trotsade alla de maktägandes försök att med godo eller ondo återföra dem dit. Deras ättlingar fortlevde i det ryska riket under namn av de *gammaltroende*, alltjämt envist hållande fast vid sin genom århundraden förföljda tro. En del av dem samlade sig i hemlighet kring sitt självvalda prästerskap, under vars ledning de förvärvade en viss förmåga av självstyrelse, medan de övriga med tiden splittrade sig i en måssa sekter, av vilka åtskilliga sträckte sina rötter ned i den djupaste hedniska forntid eller långt bort i det fjärran österlandet. De världsliga och andliga myndigheterna, vilka sökte undertrycka dem alla med en rysk styrelses råa maktmedel, betraktades av dem såsom redskap åt Antikrist, vilken de ansågo förkroppsligad i Nikon, och den styrelse, som i deras ögon ej längre fick sin helgd av den sanna kyrkan, var endast ett verktyg att leda det förvillade folket på förtappelsens väg. Varje ny förändring under den följande tiden var endast ett nytt steg från denna väg, och i den fasta vissheten härom kommo dessa anhängare av en uråldrig, ofta barbarisk vidskepelse slutligen att räcka handen åt de längst gående revolutionärer. Åt de mera hovsamma av dessa sekter medgavs omsider ett visst mått av religionsfrihet.

Alexeis äldre son *Feodor III*, som 1676 efterträdde honom, levde endast till 1682. Han invecklades för första gången i ett krig med turkarna (se sid. 183), som blev utan varaktiga följder, då sultanen snart indrogs i striderna mot västerlandet. Men Rysslands motgångar i detta krig tillskrevos de övliga rangstriderna mellan befälhavarne, som med åberopande av gamla adliga privilegier aldrig ville lyda en man av lägre börd. Härav begagnade sig den unge tsaren till att högtidligen uppbränna den urkund, vari dessa privilegier voro förvarade, och därmed ytterligen höja tjänsteadeln på bördsadelns bekostnad.

Vid sin död efterlämnade Feodor två bröder, av vilka den äldre, *Ivan*, var försvagad till själ och kropp och den yngre, Peter, ett tioårigt barn. Peter var född 1672 i ett senare gifte, som Alexei ingått på äldre dagar. Av ålder hade tsarerna äktat döttrar av den ryska adeln, och den givna följden härav blev, att deras gemålers och tronföljares närmaste fränder framdrogos till rikets högsta värdigheter. Nu funnos sålunda två kullar av dylika mödernefränder till blivande tsarer, som kivades med varandra om rangplatser och brödstycken. Efter gammal plägsed vid österländska hov bildade sig kring dem två partier, som ömsesidigt sökte tillintetgöra varandra. Undanträngandet från makten var nämligen här liktydigt med undergång, död eller förvisning till Sibirien, som sedan någon tid efter kinesiskt föredöme börjat komma i bruk, och strävan att bevara makten framkallades därför av den enklaste självbevarelse. Även för medlemmarna av tsarens eget hus kunde valet stå mellan tronen å ena sidan, fängelset eller döden å den andra, och alldeles som vid det turkiska eller persiska hovet framkallades tronvälvningarna lika ofta av omtanke om egen säkerhet som av lystnad efter makten.

Natalia Kyrillovna Narysjkin, tsar Peter I:s moder.
Efter målning i Romanovgalleriet i Petrograd.

I sitt första gifte hade Alexei även efterlämnat flera döttrar, bland vilka *Sofia* mest framstod genom sina egenskaper och framför allt genom sin hänsynslösa viljekraft. Hennes styvmor *Natalia Narysjkin* och hennes anhängare genomdrevo inom riksförsamlingen, att den unge Peter utropades till tsar i stället för sin äldre halvbroder. Till stöd därför kunde de åberopa sig på Ivans sinnessvaghet, och denne hade åtminstone så mycket förstånd, att han insåg sin egen fullkomliga oskicklighet att regera och villigt inrymde

åt sin halvbroder den främsta platsen. Men Sofia och hennes systrar började nu ej utan skäl frukta för sin ställning, då Natalia skulle föra styrelsen för sin omyndige son, och de upphetsade för den skull det dem tillgivna krigsfolket mot Natalia och hennes parti, under förevändning att änketsarinnan stod efter deras och Ivans liv. De oroligaste bland krigsfolket voro *streltserna* eller pilskyttarna, ett av Ivan den grymme upprättat garde, som ingenting bättre begärde än att efter de turkiska janitsjarernas mönster få sätta tsarer av och till. De tillställde ett gräsligt blodbad, varunder en mängd av Natalias fränder och vänner fingo tillsätta livet, och hon själv och Peter undgingo med knapp nöd döden. Följden av denna resning var, att Ivan utropades till tsar jämte sin broder och Sofia övertog styrelsen i egenskap av regentinna.

Sofia var ful och obehaglig till sitt yttre och i hög grad rå till sina seder men icke utan insikt om den västerländska bildningens företräde. Hon och hennes parti stannade dock vid svaga ansatser till dess införande inom det barbariska riket. I politiskt avseende kom dock ett visst närmande till stånd, då Ryssland 1686 indrogs i det stora förbundet mot turkarna (se sid. 186). Första steget därtill var, att den med Polen ingångna freden eller rättare stilleståndet i Andrussovo förvandlades till en s. k. evig fred, varjämte förbund slöts med den gamle fienden. Av ålder hade ryssarna, liksom turkarna och de österländska folken i allmänhet, gent emot folk av annan tro ansett kriget såsom det regelbundna tillståndet, som väl kunde avlösas av vapenvila men aldrig av verklig fred. Fördenskull hava deras fredsslut med protestantiska svenskar, katolska polacker och muhammedanska turkar och tatarer i äldre tider alltid ingåtts under formen av stillestånd, avslutna på vissa år. Kriget kom dock icke att föras mot turkarna utan mot sultanens vasall, den tatariske kanen av Krim, som väl numera sjunkit ned till blott en skugga av sin forna makt men fortfor att vara en besvärlig granne, som ständigt blandade sig i de av kosackerna framkallade stridigheterna. Kriget mot honom fördes dock oskickligt och utan framgång, och dess misslyckande bidrog icke att stärka Sofias och hennes anhängares ställning.

Under tiden hade Peter, som med sin moder förde ett tillbakadraget liv i byn Preobrasjenskoje ej långt från Moskva, vuxit upp till yngling. Från barnaåren led han av fallandesot, som följde honom genom hela livet men icke hindrade honom att uppnå en jättelik växt och däremot svarande kroppsstyrka. Sofia och hennes anhang motsågo med berättigad oro den dag, då han som mogen man skulle fatta statens roder. I hopp att i det längsta undanskjuta denna tidpunkt tillgrepo de en vid österländska hov icke ovanlig utväg, nämligen att uppmuntra hans böjelse för utsvävningar för

Tsar Peter den store och hans son Alexei. Målning av N. Gué. Alexander III Museum, S:t Petersburg.

att därmed avleda hans håg från allvarliga ting. Man såg därför gärna, att han i sällskap med råa sällar och dåliga kvinnor förnötte sin tid i de vildaste dryckeslag. Men härvid kom han ej blott i beröring med huvudstadens värsta slödder, som gjorde hans namn till en visa för hela landet, utan även med utländska äventyrare, som den ökade förbindelsen med västerlandet lockat till Ryssland. Till sin vandel voro de ej en hårsmån bättre än hans ryska kamrater men mycket mera kunniga och utrustade med ett gott förstånd, som visade dem, vilka fördelar de kunde vinna genom den unge tsarens gunst. Hans mödernefränder, som för sin del fruktade för hans och sina egna liv, drogo fördel av förbindelsen med utlänningarna och vunno ett antal av dem för sin unge herre. Under det de läto honom sysselsätta sig med skenbart oskyldiga krigslekar, utbildade sig efter hand en trupp av jämnåriga, som ställde sig till hans och hans fränders förfogande. År 1689 trodde sig Peter med eller utan grund ha att befara ett överfall, och för säkerhets skull drog han sig tillbaka till klostret Troitsa i nordöst från Moskva. Här såg han sig snart omgiven av ständigt växande skaror av anhängare, och nu kunde han öppet vända sig mot regentinnan. Fåfängt vädjade Sofia till streltserna, men dessa höllo efter sina vana med den mäktigaste, gåvo hennes sak förlorad och vände sig till den nye tsaren. Sofia fick taga sin tillflykt i ett kloster, och på hösten 1689 höll Peter sitt högtidliga intåg i tsarernas gamla borg Kreml i Moskva.

Ryttarstaty av Peter den store i Petrograd.

Från denna tid plägar Peters egen regering anses taga sin början, ehuru han ännu så länge icke mycket befattade sig med riksstyrelsen, som han

mestadels överlämnade åt bojarerna och patriarken i Moskva. Dessa förde styrelsen i den gamla andan, och under det tsaren fortfor med sitt förra tygellösa liv, låg den egentliga makten hos hans mödernefränder, vilka i själva verket voro de, som i hans namn tryggat besittningen av tronen åt honom. Hans uppfostran hade blivit försummad, och hans kunskaper voro i hög grad bristfälliga, ehuru han gjorde aktningsvärda försök att utvidga dem. Efter hand framträdde dock hos honom allt tydligare den viljestyrka, som satte honom i stånd att genomdriva sina med åren mognade planer. Från början hade dessa icke på långt när den omfattning, som de till slut nådde. Till Peters första omsorger hörde en småningom fortgående förbättring av härväsendet efter europeiskt mönster, verkställd med biträde av schweizaren *Lefort* och skotten *Gordon*, som förde befälet över det främmande krigsfolket och lämnat sitt bistånd vid den senaste tronvälvningen. Men framför allt stod den unge tsarens håg till sjön; byggande av båtar och färder på landets sjöar och floder hade från tidiga år hört till hans käraste nöjen, och med tiden mognade långsamt men säkert hos honom den tanken att av sitt halvasiatiska rike göra en europeisk sjömakt.

Vid detta företag hade han dock i hög grad naturen emot sig. Det ryska folket har vuxit upp i mitten av ett stort fastland, och saknaden av varje närmare beröring med havet har gjort det oskickligt till annan sjöfart än den, som av ålder drivits på landets stora floder. Under det att en folkstam sådan som den grekiska alltid haft sin tyngdpunkt förlagd till havet och aldrig förmått varaktigt utbreda sig mer än några mil från dess kuster, har den slaviska stammen städse visat en lika avgjord förkärlek för fastlandet och ovilja mot sjölivet. Runt om hela den slaviska världen är det inre skilt från sina kuster, liksom ett skalat äpple, och de senare äro besatta med icke slaviska folkstammar. I ännu högre grad har denna obenägenhet mot sjön framträtt hos de egentliga ryssarna eller storryssarna, som genom sin starka uppblandning med finskt eller turkiskt blod kunna betraktas som till hälften asiater. Liksom kamelen aldrig lär sig simma, emedan inga strömmar finnas i de öknar, som äro hans hemvist, har ryssen aldrig behövt lära sig fara på havet, emedan kuster, bebodda av andra stammar, skilja det från hans eget land. Fördenskull kommo hans flottor att till största delen bemannas av dessa stammar, sedan de fått lära sig att kalla honom sin herre.

Under sådana förhållanden kunde Peter icke vänta stort medhåll vid sina rastlösa strävanden att göra sina ryssar till ett sjöfolk. Vad som främjade dessa strävanden var dock den förut nämnda olägenhet, som hans moskovitiska välde delade med alla äldre slaviska riken, nämligen att de

främmande folkens herravälde över de kuster, som skilde det från havet, lade hela dess handel med andra länder i dessa främlingars händer. Från Ivan den grymmes tid nådde väl ryssarna fram till Kaspiska havet vid Volgas mynning, men över detta avstängda innanhav kunde de icke komma längre än till Persien. I öster hade de genom Sibirien nått fram till Stilla havets nordliga delar, men dess ogästvänliga, under större delen av året frusna farvatten inbjödo icke till sjöfart, och ryssarnas försök att utför den stora, segelbara Amurfloden tränga fram till det öppnare Japanska havet hade 1689 strandat på motståndet från kineserna, som då stodo på höjden av sin makt, och den då fastställda gränsen mellan Sibirien och Kina förblev sedan oförändrad till 1858. Sibiriens egna jättefloder mynnade ut i det ständigt frusna Ishavet. Endast vid Vita havet nådde det ryska väldet fram till ett under några korta sommarmånader öppet vatten, vid vars stränder de anlagt det befästa klostret Solovetsk, som över hela Ryssland vördades för sin helighet, och hamnstaden Arkangel vid Dvinas utlopp, det enda ställe, varifrån ryssarna stodo i omedelbar förbindelse med den övriga världen. Men denna förbindelse, som Peter vid upprepade besök med ringa framgång strävade att utvidga, försvårades av den långa sjövägen kring Nordkap och av de nära nog ständiga ishindren. Vid Östersjön stängdes ryssarne efter Stolbovafreden från Finska viken av svenskarne, som dock gjorde vad de kunde för att lätta samfärdseln på den långa flodleden utmed Neva och Volga. Av Dünaflodens lopp ägde ryssarna ännu endast dess källor, men vid Djnepr rådde de sedan 1667 över hela dess östra strand ända ned till forsarna nära utloppet, som i väster behärskades av den turkiska fästningen Otjakov, medan kanen av Krim innehade dess östra sida. Även vid Donfloden stängdes ryssarne från havet av den likaledes i turkarnes våld befintliga fästningen Asov nära flodens utlopp, av vilken Asovska sjön fått sitt namn.

Mot denna sistnämnda punkt var Peter först besluten att rikta sitt anlopp för att bana sig och sitt folk väg till öppet vatten. Han kunde det så mycket hellre som Ryssland redan var invecklat i det stora kriget med turkarne och tatarerna. Men efter de misslyckade företagen mot de senare i slutet på 1680-talet hade kriget legat nere, även polackerna hade dragit sig tillbaka, och till följd därav hade tatarkanens övermod i ej ringa grad vuxit. Likväl blev det icke emot honom utan mot det turkiska Asov som Peter 1695 riktade den första stöten. Han hade väntat att finna turkarnes försvar lamt, då deras bästa krafter voro upptagna i striden mot kejsaren, men det oaktat blev hans här vid sitt första anfall med stor förlust driven tillbaka. Motgången synes hava väckt slumrande krafter till livs i Peters själ,

och först efter denna tid är han på fullt allvar den om mål och medel medvetne självhärskaren. Från Voronesj, där Don börjar bliva farbar, beredde han sig till ett nytt anfall, men detta måste föregås av en ordentlig belägring, som kröntes med den framgång att staden och fästningen 1696 föllo i hans händer.

Genom denna framgång hade ryssarne äntligen nått fram till öppet vatten i söder. Peter umgicks snart med stora planer till anläggning av en kanalförbindelse mellan Asovska sjön och Kaspiska havet, antingen vid vattenskillnaden mellan Don och Volga där dessa floder mest närma sig varandra, eller längre ned utmed floderna Manytsj och Kuma, där naturen själv anvisat en förbindelseled mellan de båda haven och där den turkiske vesiren Sokolli för mer än hundra år sedan planlagt en dylik vattenväg (jfr Band IV, sid. 282). Men företaget stötte på oväntade svårigheter och fick förfalla, då Peters tankar med tiden leddes mot nya mål. Vid Asovska sjön var han i alla fall ännu ej framme vid öppet och fritt vatten, då turkarna från fästningen Kertsj behärskade krimska Bosporen mellan nämnda innanhav och Svarta havet, kring vilket de planmässigt satt sig i besittning av inloppen till alla farleder och floder. Ännu återstod således erövringen av Kertsj, och till den ändan påkallade tsaren de kristna makternas bistånd, i det han framhöll, att han genom erövringen av Asov visat sig såsom en kristenhetens förkämpe. Genom denna bedrift hade i själva verket hans anseende i västerlandet stigit icke så litet. Ryktet om hans strävan att införa europeiska seder och inrättningar i sitt rike hade spritt sig dit och betraktades där med samma intresse som i våra dagar ägnats det japanska reformarbetet. I Sverige såg man med synnerlig glädje, att den barbariske grannen började antaga en viss grad av hyfsning, och på Karl XI:s förordnande skänkte hans efterträdare flera hundra kanoner till Ryssland för att användas i kriget mot turkarne, ehuru de sedan fingo användning på närmare håll mot givarne själva.

För att med nödig kraft kunna fullfölja striden mot turkar och tatarer fann sig emellertid Peter behöva hjälp av Polen, som hade samma intresse som Ryssland att nå fram till Svarta havet och särskilt strävade efter besittningen av det fasta Otjakov. Men konung Johan Sobieski hade 1696 avlidit, och Polen befann sig mitt uppe i en av de numera oundvikliga valstriderna med deras evinnerliga virrvarr av partier och ränker. Genom valet av Sobieskis son kunde en nationell kungaätt ha fått tillfälle att slå rot i landet, men detta var nätt upp vad den myndiga polska adeln minst av allt ville. Den önskade en utländsk konung, för vilken den vid valet kunde diktera sina villkor och som sedan bleve nödsakad att låta den i fred och ro

främja sina egennyttiga intressen på bekostnad av det allmänna bästa. Så ringa den polske konungens makt numera var, saknades dock icke friare till hans krona. En sådan var den franske prinsen av *Conti*, som tillhörde en sidogren av det franska konungahuset och blivit framskjuten av Ludvig XIV, vilken genom hans val hoppades att i öster förvärva sig en bundsförvant mot kejsaren. Naturligtvis var detta tillräckligt att förmå den senare att med alla medel motarbeta den franske prinsens val. I stället gav han sitt stöd åt en annan tronkrävare, nämligen den unge och ärelystne kurfursten *Fredrik August* av Sachsen, en sonsons son till den från trettioåriga kriget bekante Johan Georg, som under de kejserliga fanorna med en viss utmärkelse kämpat mot turkarne.

August den starke, kurfurste av Sachsen och konung av Polen.

Ingalunda utan begåvning och fri från alla religiösa och sedliga grundsatser, längtade denne ivrigt efter ett vidare verksamhetsfält än hans kurfurstendöme kunde skänka honom. Som herre över det land, där Luther en gång levat och verkat, hade han mottagit i arv sin ätts gamla anspråk på ledningen bland Tysklands protestantiska stater. Han strävade även att utvidga sina besittningar och försåg sig till den ändan med en härsmakt, som egentligen var större än hans land behövde. Men hans skarpa förstånd sade honom, att han skulle få utkämpa en livslång och kanske fruktlös strid om den protestantiska ledningen med det kraftigt uppåtsträvande Brandenburg. Han vände därför sin ärelystnad mot ett annat på nära håll vinkande mål, nämligen den polska kronan. Men denna måste han köpa med offret

av ingenting mindre än sin lutherska tro, ty polackerna ville icke veta av någon annan än en katolsk konung. Ett sådant offer skulle förefallit varje samvetsgrann man för stort, men hos den unge kurfursten vållade det inga betänkligheter, och inom kort övergick han offentligen till den katolska kyrkan. Hans avfall lättade mycket riktigt hans framgång, och 1697 kunde han efter ett ganska tvivelaktigt konungaval sätta sig i besittning av den omtvistade polska kronan.

I Europa väckte det ett oerhört uppseende, att den furste, vars ätt av ålder gällde som den protestantiska trons förnämsta stöd i Tyskland, gått över till påveläran, och dennas anhängare togo sig därav anledning till de mest högtflygande förhoppningar. Framdeles skola vi dock se, hurusom detta avfall tvärtom stärkte protestanternas sak och lättade deras samling kring en annan och mera handlingskraftig makt. Den nye konungens egna planer gingo tydligtvis ut på att stärka sin ställning i det rike han köpt med offret av sina fäders tro. Härvid räknade han mest på hjälp av sin sachsiska här, som han under varjehanda förevändningar och mest för det turkiska krigets skull förstod att indraga i Polen. Tsaren hade gjort sig räkning på ett kraftigt understöd av denna här mot turkarne men började snart misstänka, att August leddes av andra syften. Peter, som numera även till namnet var ensam herre i Ryssland, sedan den svage Ivan 1696 avlidit, fann sig härav manad att lämna sitt rike för att i västra Europa förvissa sig om, att hans bundsförvanter mot turkarne icke måtte lämna honom i sticket. Att han därvid även haft för avsikt att på nära håll lära känna västerländska seder och inrättningar för att därav införa i sitt rike vad han kunde finna passande, får väl tagas för givet, ehuru detta syfte ännu för honom torde varit av underordnad vikt. Före sin avresa hade han att kväva en ny sammansvärjning av streltserna och andra anhängare till den i klostret fångna Sofia. Men planen att mörda honom röjdes i förtid, genom sitt djärva uppträdande i de sammansvurnes egen krets bragte han dem ur fattningen, och de flesta av dem fingo med livet böta för sitt tilltag.

Nu ställde sig inga hinder i vägen för hans resa. För att lugna oron hos sina undersåtar, som ännu aldrig försport, att en rysk tsar rest utanför sitt rike, dolde han i början sin färd och reste under antaget namn i de sändebuds följe, som sades å hans vägnar skola förhandla med de västerländska makterna. Vägen togs över Riga, där sändebuden välvilligt mottogos av Erik Dahlberg, som där förde befälet, men Peter hindrades av en skyltvakt att enligt sin önskan bese fästningen. Saken togs ej illa upp av tsaren och ordnades med lätthet men användes sedermera av honom såsom ett av skälen till fredsbrott med Sverige, varpå han vid denna tid ej synes ha varit

betänkt. Resan gick genom norra Tyskland, där Brandenburgs kurfurste beredde sin barbariske gäst ett ståtligt mottagande, och därifrån till Holland. Av gammalt var detta land för Peter den mönsterstat, efter vars föredöme han ville ombilda sitt rike till en sjömakt. Hans första omsorg var därför att taga noga kännedom om det holländska sjöväsendet, och allmänt känt är, huru han en tid arbetade som timmerman vid skeppsvarven i Zaandam. Men han använde även sin tid till ett nödtorftigt och välbehövligt förkovrande av sina kunskaper på andra områden. Från Holland for han över till England såsom konung Vilhelms gäst. Allmänt gjorde man sig lustig åt hans barnsliga förvåning över allt det nya han såg, åt hans tölpiga bordskick och ovana vid hovets stela ceremoniel, medan man vämjdes över hans ytterliga osnygghet, hans böjelse för grova utsvävningar och ovana att ända till medvetslöshet berusa sig i sällskap med folk av det lägsta slag, bland vilka han trivdes långt bättre än bland de fina hovmännen. Men å andra sidan kunde man ej neka honom en viss beundran för den okuvliga ihärdighet och viljekraft, varmed han strävade att öka sin insikt i det, som kunde ända hans rike till gagn. Från England återvände han till Holland och for därifrån på våren 1698 till Wien för att med kejsaren underhandla om fortsatt strid mot turkarne. I sina underhandlingar hade dock den om europeisk diplomati fullkomligt okunnige tsaren mycket ringa framgång, och som vi redan veta, kunde han icke hindra, att kejsaren följande året genom freden i Karlowitz gjorde slut på det turkiska kriget.

Från Wien var det hans avsikt att färdas till Venedig, som ännu levde på minnena av sin forna storhet på havet och där han även hoppades finna hjälp till krigets fortsättande. Men denna resa blev aldrig av, ty ett budskap från Moskva om nya oroligheter kallade honom åter till sitt rike. Streltserna hade ånyo börjat röra på sig och från sina ståndläger vid gränsen, dit tsaren förlagt dem för att hålla dem på avstånd, tågat mot huvudstaden. De fruktade, att deras regementen skulle bliva alldeles upplösta, och trodde eller föregåvo sig tro, att tsaren vore död eller fången hos främlingarne, och att den man, som nu reste omkring i hans ställe, skulle likt en ny falsk Demetrius komma att med främmande hjälp härska i landet. Ett antal av de bojarer, som med ovilja sett sig tillbakasatta för tsarens utländska gunstlingar och som ej utan skäl fruktade för sin ställning, ja för sina liv, slöto sig till rörelsen. Meningen var att döda eller förjaga främlingarne och göra slut på alla de nyheter, som voro för den tidens moskoviter lika förhatliga som för våra dagars kineser, och i Peters ställe skulle hans åttaårige son *Alexei* insättas till tsar under Sofias förmynderskap. Från början hade Peter haft sitt bästa stöd från den gammalryska sidan, under det Sofia och hennes anhängare

misstänktes för en viss förkärlek för de främmande nyheterna. Men Peters vana att omgiva sig med främlingar och försök att med deras hjälp förbättra landets krigsväsende hade avlägsnat gammalryssarna från honom och i Sofias namn funno dessa nu den bästa skylt för sina strävanden, under det Peter av omständigheternas makt drevs att allt mera närma sig till utlänningarne.

Peter hastade tillbaka till sitt rike för att återställa ordningen. Under vägen genom Polen gav han sig tid att besöka konung August för att om möjligt vinna denne för sina syften. Häri lyckades han icke, men August vann hans ynnest genom att dricka i kapp med honom och väckte hans beundran, då han visade sin styrka genom att med ett sabelhugg skilja en oxes huvud från bålen. Tsaren bad att få sabeln för att bruka den mot de upproriske, och August räckte honom den med orden: "Döden åt turkar och tatarer, livet åt förvillade undersåtar."

Uppmaningen till mildhet var dock ej efter Peters sinne. Vid sin återkomst fann han resningen redan kuvad och de upproriska fullständigt slagna. Men nu var han fast besluten att genom en följd av fruktansvärda straffdomar sätta skräck i alla, som vågade resa sig mot honom. Ett utbrott av äkta barbarisk grymhet sökte här ett slags ursäkt i en beräknande statsklokhet. Tusental av de upproriska fingo under de gräsligaste marter gå till döden, och Peter fann ett ohyggligt nöje i att själv förrätta bödelstjänst mot en mängd av dem. Mot sitt nekande kunde Sofia icke över bevisas om delaktighet i upproret och fick behålla livet, men hennes inspärrning i klostret blev strängare än förut, och hennes råe broder lät utanför det enda fönstret till hennes cell hänga tre av hennes förmodade medbrottslingar. Med detta fasansfulla minne fick hon framleva sina återstående dagar till sin död 1704. Peters egen gemål *Eudoxia,* med vilken hans moder gift honom i hans ynglingaår för att vinna stödet av hennes mäktiga släkt, föraktade honom för hans dåliga leverne och hatade honom för hans lust att införa utländska seder. Peter misstänkte henne för delaktighet i den resning, vars framgång skulle upphöjt hennes son på tronen, och säges hava på äkta ryskt sätt med egen hand agat henne med knutpiskan. Säkert är, att han lät skilja sig från henne och inspärra henne i ett kloster.

Omtvistat är ännu, i vad mån de åtgärder, med vilka Peter efter dessa straffdomar beträdde de inre reformernas bana, äro att räkna såsom förestavade av en under hans resa mognad plan att omdana sitt rike efter västerländskt mönster, eller om han därvid snarare lät sig ledas av de omständigheter, som skilde honom från den gammalryska sidans män. För

den senare åsikten talar, att reformerna åtminstone i början mest rörde sig på ytan av det ryska samhället och avsågo föga väsentliga småting. Till dessa hörde, att han liksom på trots mot den gammalryska andan tillät sig att pröva, huru långt hans undersåtar tålde nya seder, i det han förbjöd dem att bära sina gammaldags kaftaner eller långrockar och de yviga, oftast av smuts och ohyra uppfyllda skägg, varmed de prydde sig. På de mot-

Sergievska Lavra, ett av nordöstra Rysslands mest berömda kloster.

spänstiga lät han stundom med våld och mitt på öppen gata klippa av både skägget och kaftanerna. Folket fasade för de nya sederna, i vilka det såg Antikrists funder, men det i grunden fogliga ryska lynnet och den trälaktiga lydnaden för den likt en halvgud vördade tsaren förmådde den stora mängden att i bävande undergivenhet böja sig för självhärskarens allsmäktiga vilja. När denne såg, att folket i det hela fogade sig efter hans stränga bud, gav han i sin ordning efter och nöjde sig med en avgift av dem, som envisades att behålla sina långskägg och långrockar. Ett annat försök att närma sig till de seder, som han iakttagit i västern, var den ryska kvinnans införande i sällskapslivet, under det hon förut tillbragt sin tid i en nästan österländsk

avspärrning från männen. Var avsikten härmed att i någon mån mildra de råa sederna vid de ryska samkvämen, nåddes den blott delvis och mycket långsamt. Så länge tsaren själv föregick med dåligt exempel i de grövsta utsvävningar, blev det omöjligt att höja den sällskapliga andan, och ännu långt in i följande århundrade aktades det nödigt att strängeligen förbjuda de ryska hovdamerna att berusa sig med brännvin, medan det icke räknades så noga, om ruset tillkommit genom andra drycker.

Vid sina försök att införa europeiska seder mötte tsaren framför allt motstånd från prästerskapet, som även här strängt höll fast vid fäderneärvda vanor och ovanor samt höll alla utländska nyheter för den ondes påfund. Under Peters resa hade det ej undgått hans skarpa blick, att prästmakten i synnerhet i de katolska staterna var större än i hans eget rike, och i detta avseende fann han nödigt att försäkra sig mot en efterföljd av den ryska kyrkan. Patriarken i Moskva, vars maktområde på 1680-talet vunnit en ansenlig tillväxt, sedan även Kiev med underlydande stift blivit lagt under hans domvärjo, och som därifrån gjorde anspråk på överhöghet även inom den grekisk-katolska kyrkan i Polen, hade även i världslig måtto blivit en makt inom den ryska staten, och sedan Mikael Romanovs fader i egenskap av patriark varit dennes medregent, höllo sig hans efterföljare snarare för tsarens jämlikar än hans undersåtar. Peter beslöt att sätta en gräns för deras anspråk, och när en patriark 1700 avlidit, lämnade han i början ämbetet obesatt men upphävde det snart alldeles och inrättade i dess ställe den *Heliga synoden*, ett omedelbart under tsaren lydande ämbetsverk med världsliga och andliga bisittare. Prästerskapets klagomål nedtystade han med den förklaringen, att han hädanefter själv ville vara deras patriark, och med denna åtgärd hade han i ej ringa mån utvidgat sin makt, då numera alla den andliga och världsliga maktens trådar samlades i hans hand. I tsaren såsom sitt andliga överhuvud såg folkets flertal hädanefter mer än någonsin en ofelbar påve, under det ett mindretal fortfor att i ännu högre grad än förut se sina själars frälsning satt i fara genom nyheterna på det kyrkliga området och allt längre avlägsnade sig från den efter deras mening till obotligt kätteri hemfallna kyrkan.

Under det Peter sålunda redde sig till att öka sin makt på kyrkans bekostnad, blev det för honom ännu mera angeläget än förut att visa sig som en den kristna trons förkämpe mot islam och turkarne. Hans världsliga intressen sammanföllo här med de andliga, i det Asovs erövring endast öppnat honom väg till Dons utlopp i Asovska sjön men icke till Svarta havet. Så länge fästningen Kertsj vid Krimska Bosporen ännu innehades av turkarne var vägen till sistnämnda hav spärrad för ryssarne. Under sin resa hade

Peter sökt egga kejsaren och konung August till ny kamp mot turkarne, men den förre var allt för upptagen av sina tankar på det spanska arvet och den senare av sina planer att öka sin makt i Polen, för att de skulle lånat honom ett villigt öra. När freden i Karlowitz avslöts, nödgades även Peter, ehuru mycket mot sin vilja, att nedlägga vapnen mot turkarne och nöja sig med den fortfarande besittningen av Asov och upphörande av de övliga skattegåvorna till den fordom fruktansvärde, numera ytterligt försvagade kanen av Krim.

Härmed var en gräns tills vidare satt för Rysslands framträngande mot söder. Hade nu tsaren varit den vän av ett grundligt inre reformarbete, som den ryska historieskrivningen gärna velat utgiva honom för, erbjöd sig nu det yppersta tillfälle att samla alla rikets krafter till ett storartat nydaningsverk, och utan andra vapen än plog och spade kunde han inom sitt redan omätliga väldes gränser ha gjort större erövringar än i något krig genom att bringa i dagen dess oerhörda naturskatter. Men det ryska riket hade allt ifrån det nya tsarväldets grundläggning på 1400-talet föredragit att söka sin tillväxt genom det slags erövringar, vid vilka blod och tårar låda. Även på krigets stråt kunde dock Ryssland under en kraftig härskare ha haft en stor nationell uppgift att lösa. Tsar Alexei hade under de lillryska fejderna visat den väg, där Ryssland kunde uppträda såsom befriare för ett under politiskt och religiöst förtryck lidande brödrafolk. Genom att i strid mot det inom sig söndrade Polen framflytta sitt väldes gräns över det lill- och vitryska området till den rysk-grekiska kyrkans gräns i väster hade Peter framstått såsom en befriare för stora frändestammar undan polskt adelsförtryck och jesuitisk trosförföljelse, och stödd på de samlade ryska stammarnes enade kraft kunde han i sinom tid med fördubblad styrka ha upptagit kampen mot den turkiske trosfienden. Men Peter synes hava allt för mycket fruktat den sachsiska härsmakt, som den sluge konung August under varjehanda förevändningar förstått indraga i Polen, för att han skulle vågat inlåta sig på ett dylikt företag.

I stället leddes hans håg snart åt en annan sida. Hans verksamhet såsom en om storheten av sitt verk fullt medveten nydanare av det ryska samhället har med flit överdrivits av den officiella ryska historieskrivningen, som systematiskt lagt an på att upphöja honom till en nationalhjälte utan vank och lyte. Hans planer i denna riktning mognade blott långsamt och togo först under det följande stora kriget en fastare form inom det begränsade område, där de rörde sig. God vilja att lyfta sitt folk ur dess barbari har han icke saknat, men hans avsikt motverkades av de fördomsfulla inländska stormännen och verkställdes illa av de tvivelaktiga utländska äventyrare,

som i deras ställe ofta fingo tjäna honom till verktyg. Utom dess hörde han till den långa rad av reformatorer i det begynnande nya århundradet, som långt mera läto sin verksamhet ledas av oklara teorier än av hänsyn till den påtagliga verklighetens krav. Peter hade förvissat sig om, att av Europas länder Holland var det mest välmående och Sverige det bäst styrda, och därav drog han utan vidare den slutsatsen, att dessa båda länder borde tagas till mönster vid försöken att höja hans folks välstånd och förbättra dess styrelse. Den ofantliga olikheten mellan Ryssland å ena sidan samt Holland och Sverige å den andra sidan togs därvid icke alls i betraktande. Om den ena eller andra statsinrättningen visat sig göra god tjänst annorstädes, måste den också duga lika väl för Ryssland, evad den lämpade sig för folkets lynne och vanor eller icke. I det följande kom han därför att med slavisk trohet efterbilda en del svenska inrättningar, som mekaniskt inordnades eller inpressades i det halvfärdiga ryska statsmaskineriet.

Men Peters första och sista tanke ägnades dock åt höjandet av det ryska sjöväsendet. Han hade sett, att Hollands sjöfart var den förnämsta källan till dess välstånd och makt, och drog därav ögonblickligen den slutsatsen, att hans ryska folk också borde söka sin storhet på havet. Litet eller intet frågade han därvid efter, om detta folk var av naturen danat för en sådan uppgift, som i själva verket i grund och botten stred mot dess natur och håg. Med godo eller ondo skulle det ledas in på de banor han utstakat för dess framtid. Men skulle Ryssland bliva stort såsom sjömakt, måste det först och främst vinna åt sig de kuster vid havet, som det saknade. Med Asovs erövring hade det ej kommit längre än till den grunda Asovska sjön, och ville tsaren ej uppgiva sin dröm om storhet på havet, måste han söka förverkliga den åt en annan sida.

Först efter upphörandet av striden med turkarne kom han därför att vända sina tankar mot Sverige och Östersjön. Men vägen till havet var på den sidan icke lätt att öppna med våld, ty Sverige var en stormakt och dess vapen med rätta fruktade över hela Europa. Hade tsaren icke varit så behärskad av sin fixa idé om Rysslands uppgift på havet, skulle den ryska handelns behov av fri förbindelse med Östersjön lätt kunnat ses till godo genom vänligt avtal med den svenska makten under utbyte av ömsesidiga fördelar. Vi ha sett, att Sverige var vänligt stämt mot hans tafatta försök att höja sitt rike, och genom dylika avtal om fri genomfart kunde det goda förhållandet mellan båda landen ännu länge ha hållits vid makt, även om en brytning kanske slutligen blivit oundviklig. Men nu kom brytningen långt tidigare än han tänkt sig, och uppslaget därtill skulle givas från en sida, med vars hjälp han icke räknat.

---

2. Sverige och Karl XII.

En starkt framträdande olikhet skiljer de svenska konungarne av huset Pfalz-Zweibrücken från deras företrädare av Vasaätten. Av dessas rika begåvning och ofta vida statsmannablick hade icke mycket fallit på deras efterträdares lott. Men deras medelmåttiga härskargåvor uppvägdes fullständigt av andra egenskaper, som nästan oförändrade återkomma hos alla tre konungarne av det pfalziska huset. Hit hörde en ytterligt uppdriven pliktkänsla i utövandet av det konungsliga kallet, en otrolig arbetsförmåga, som aldrig sparade sig själv i strävan för rikets bästa och därför kände sig äga rätt att kräva samma offer av tid och krafter från undersåtarnes sida, samt en orygglig viljekraft, som aldrig visste av några hinder, då det gällde att efter bästa förstånd främja rikets välfärd. Men denna viljekraft urartade lätt till envishet, då den ställdes i tjänst hos strävanden, som i sig själva voro goda och ädla men genom det sätt, varpå de fullföljdes, slogo över till fixa idéer. Själva begränsningen i de pfalziska konungarnas begåvning var ägnad att låta deras statsmannatankar antaga en form och riktning, som genom deras fullföljande till det yttersta kunde leda till de fördärvligaste följder för land och rike. Såväl om Karl X Gustav som om Karl XI kan med sanning sägas, att de bokstavligen arbetade sig till döds i sitt fäderneslands tjänst, och det var ingen tillfällighet, att de dukade under i sin halva ålder. Även åt Karl XII skulle av samma orsak näppeligen en lång levnad blivit beskärd, om han lyckats undgå den dödande kulan. Men dessa konungar, som utan tvekan offrade krafter och liv för sitt land, tvekade lika litet, då de oblidkeligt krävde samma offer av sina undersåtar, starka i det medvetandet, att offret gavs och mottogs, icke för att ställa en konungslig nyck till freds utan för detta Sverige, för vars ära och storhet konung som undersåte aldrig fick upphöra att sträva.

Till den verklige statsmannens storhet hör den smidighet, varmed han fogar sig efter de förhållanden, som han finner vara för handen, och behärskar dem genom att rätta sig efter dem. Men denna förmåga att lämpa sin statskonst efter omständigheterna saknade de pfalziska konungarne. Var och en av dem lät sig ledas av en statstanke, stor i sig själv och med oböjlig beslutsamhet fullföljd till det yttersta, men som genom själva detta hänsynslösa fullföljande över alla mötande hinder slutade med att fullständigt behärska sin kunglige bärare. Mycket möjligt, ja sannolikt är, att de två första konungarne av huset Pfalz genom det hårdnackade fullföljandet av de uppgifter, vilkas lösning de satt sig före, vid en längre livstid skulle inlett sitt land i de allvarligaste vådor. Karl X Gustavs livsuppgift, som

hos honom blev till en fix idé, var fullbordandet av det svenska Östersjöväldet genom att lägga samtliga Östersjöns kustländer utan undantag under Sveriges spira. För lösandet av denna stora uppgift tvekade han icke att inlåta sig i krig mot halva Europa, och efter tio års längre livstid skulle han kanske fört sitt land lika nära dess undergång som hans sonson. Karl XI:s stora tanke var värnandet av Sveriges rätt i det inre, återställandet av vad som under framfarna regeringar genom oförstånd eller orättfärdighet blivit kronan frånhänt, vilket skulle återtagas genom reduktionen. Genom den ytterliga hänsynslöshet, varmed de frånhända kronogodsen indrogos, bragtes en mängd av rikets stoltaste adliga ätter till tiggarstaven, och en allmän osäkerhet inträdde, då snart ingen längre visste vad han kunde hålla för sin egendom eller icke. Under en dylik osäkerhet i fråga om äganderätten kunde en fortsättning av reduktionen, där nya rättskrav oupphörligt framletades från statens sida, med tiden ha lett till en social revolution, under vars virrvarr ett främmande överfall mot Sverige låtit sig utföras lika lätt som i det följande.

Karl XII:s livsuppgift fattades av honom som ett värnande av Sveriges ära och rätt i det yttre, och vi skola se, huru han fullföljde denna uppgift med samma aldrig svikande ihärdighet, som utmärkt hans förfäder. Vid knappa femton års ålder tog den unge konungen 1697 i arv efter sin fader ett välordnat rike, högt aktat i staternas rådslag, en på indelningsverkets grund nybildad här och en fylld skattkammare. Han tillträdde sitt kungliga kall med en från barndomen djupt inpräglad tanke om dess höghet men även om det omätliga ansvar inför Gud och samvetet, som ålåg dess bärare. Härtill slöt sig en icke mindre hög tanke om Sveriges ära och storhet, som det var hans ovillkorliga plikt att lämna efter sig snarare ökade än minskade. Den följd av sällsporda framgångar, som hade lyft det lilla folket i Norden till en stormakts höjd och som blott för en kort tid avbrutits av motgångarne vid början av hans faders regering, hade hos detta folk fostrat en högt uppdriven självkänsla, som i Karl XII:s barndom funnit sitt kraftigaste uttryck i *Olov Rudbecks* ryktbara skrifter. På höjden av sin tids vetenskap hade denne store lärde gripits av hänförelse för Sveriges forntid, vars storhet han uppskattade ända till vidunderlig överdrift, och i ett digert verk, kallat *Atlantica*, sökte han med oerhörd lärdom och ännu mera snille leda i bevis, att nästan alla forntidens stora nationer, hjältar och statsmän lett sin härkomst från den nordiska halvön. Hans överdrifter upptogos av hans samtid med hänförelse och blevo föremål för en blind tilltro. I hög grad sannolikt är, att även den unge Karl XII låtit sig gripas av denna fasta tro på sitt lands forntida storhet, och att den övat ett ödesdigert

inflytande på hela hans livsåskådning. Härmed följde också, att till hans käraste läsning från barnaåren hörde de isländska sagorna, som han ännu på Polens och Rysslands slagfält gärna lät sig föreläsas och vilkas vikingar och hjältar blevo hans käraste förebilder. Genom sin uppfostran och sin ställning i spetsen för ett rike, som vuxit sig stort på krigets fält, danades han till krigare, men liksom sin fader förstod han dock att högre skatta fredens värv. Att märka är, att Karl XII aldrig själv börjat något krig, och hade han ej blivit anfallen, skulle han säkert likt denne framlevat sina dagar som en fredlig lagstiftare och statsordnare. Tidigt hade han även med förkärlek ägnat sig åt matematikens studium, som utbildat hans tankeskärpa men även vant honom att tänka så att säga utefter räta linjer och ej alltid taga hänsyn till den mötande verklighetens krav.

Karl XII. Kopparstick av Fiquet. Riksbiblioteket, Stockholm.

På grund av hans ungdom hade hans fader förordnat om en förmyndarstyrelse, vilken emellertid i hågkomst av den stränga räfst, som drabbat Karl XI:s förmyndare, sökte skjuta ifrån sig ansvaret för rikets styrelse genom att hos den i november 1697 sammanträdande riksdagen utverka den unge konungens förklarande för myndig. Vid unga år lades sålunda riksstyrelsens tunga börda på konungens egna skuldror, och han ägnade sig åt sin svåra uppgift med ett allvar, som visade ett fullt medvetande om dess storhet. Med klar insikt om sin oerfarenhet följde han troget sin faders politik mot främmande makter. Efter freden 1679 hade Karl XI närmat sig Danmark under inflytande av sin rådgivare *Johan Gyllenstierna*, en av de största statsmän, som lett Sveriges öden.

I enlighet med den plan, som redan före kriget i Danmark utstakats av Griffenfeld (se sid. 145), förmälde sig Karl XI med den danska prinsessan *Ulrika Eleonora*, som blev Karl XII:s moder. Men till all olycka rycktes

Gyllenstierna 1680 av döden bort från sina stora planer, och efter honom fanns ingen svensk statsman, som kunde hålla förbundet vid makt och övervinna den ingrodda, genom många krig närda oviljan mellan brödrafolken. I stället återknöts den gamla förbindelsen med Holsteins hertigar under inflytande av Karl XI:s moder, den härsklystna änkedrottningen *Hedvig Eleonora*, som var en holsteinsk prinsessa och av all makt gynnade sina fränder. Av ålder hade Sverige varit förbundet mot Danmark och med Holstein, genom vars område utmed Sliens havsvik och Ejderströmmen den säkraste vägen gick till Västerhavet, så snart Öresund var spärrat för den svenska sjöfarten. Denna grund för vänskapen hade väl bortfallit genom freden i Roeskilde, men ännu hade Sverige behov av fritt genomtåg genom Holsteins område till det under svenska kronan lydande landskapet Bremen. Å sin sida sökte de holsteinska hertigarne Sveriges stöd under sin strävan att frigöra sig från Danmark, med vars besittningar i Slesvig och Holstein deras egna länder voro underligt sammanblandade. I freden i Roeskilde genomdrevs med Karl X Gustavs hjälp hans svärfader hertigens oberoende av danska kronan. Härigenom alstrades ett oförsonligt frändehat mellan Danmarks konungar och Holsteins hertigar, och de förra, som 1667 genom arv kommit i besittning av sitt tyska stamland Oldenburg, sökte oupphörligt på nytt bringa hertigarne under sin överhöghet. Karl XI inskred då till hertigens förmån, och på en kongress i Altona 1689 fick Danmark förbinda sig att respektera hertigens oberoende. Vänskapen mellan Holstein och Sverige bekräftades ytterligare, då Karl XII lät förmäla sin äldre syster *Hedvig Sofia* med hertig *Fredrik IV* av Holstein. Med full insikt om värdet av sin mäktige svågers vänskap gjorde hertigen allt för att vinna hans förtroende, rättade sig efter hans ungdomliga infall och inledde honom i en följd av lustbarheter. Förstorat av ryktet, gick snart talet om den unge konungens äventyrliga pojkstreck, halsbrytande ritter och livsfarliga björnjakter ut över världen, som tyckte sig ej hava mycket att vänta av en konung, hos vilken hågen för vilda upptåg troddes utesluta all tanke på allvarliga ting.

Med växande bekymmer såg konung Kristian V av Danmark den nära förtroligheten mellan sin systerson på Sveriges tron och dennes holsteinske svåger. Misstron mellan de båda rikena var ömsesidig, och fruktan för det krigiska Sverige drev den danske konungen att inlåta sig i underhandlingar om förbund med den ryske tsaren. Men denne hade ännu sin håg riktad mot Svarta havet och Turkiet utan någon tanke på anfall mot Sverige, och det danska sändebudet i Moskva fick endast undvikande och intetsägande svar. Konung Kristian dog 1699, utan att något förbund med Ryssland kommit

till stånd. Det blev ej heller från den dansk-holsteinska sidan som uppslaget skulle givas till fredsbrott i Norden.

Med slugt beräknande omtänksamhet sökte konung August befästa sitt nyvunna välde i Polen. Han förde ett praktfullt hov och sökte i allo efterlikna Ludvig XIV samt höll efter dennes mönster åtskilliga adliga mätresser. Men den polska adeln misstrodde sin nye herre och fruktade den från Sachsen medförda här, med vars hjälp han ville öka sin makt. När kriget mot Turkiet upphörde, blev det allt svårare för honom att uppfinna nya förevändningar för denna härs kvarhållande på polskt område i avbidan på lägligt tillfälle att inblanda sig i högadelns strider. Men han skulle snart finna ett nytt uppslag, som syntes bereda honom ett ypperligt tillfälle att nå den ökade makt han åtrådde, och detta tillfälle gavs honom genom den beryktade livländske äventyraren *Johan Reinhold Patkul.*

Johan Reinhold Patkul. Efter ett samtida porträtt, tillhörigt Riksbibliotekets porträttsamling, Stockholm.

Den svenska regeringen hade ofta haft ett svårt arbete med att hålla den bångstyriga adeln i Estland och Livland i tukt och ordning. Av gammalt van vid ett obegränsat herravälde över sina livegna bönder, som den efter behag kunde pina och piska till döds, förvildad genom ständiga fejder och härstammande från ett brutalt släkte, för vilket nävrätten var högsta lag, hade den mycket svårt att foga sig i den lydnad under laglig ordning, som de svenska konungarna fordrade av sina nya undersåtar liksom av de gamla. Folket i de forna tyska ordenslanden hade däremot hälsat svenskarna såsom befriare från kyrkligt och adligt förtryck, och särskilt hoppades den misshandlade allmogen på lättnad i livegenskapens tunga börda. Härpå hade

redan Erik XIV varit betänkt, och Gustav Adolf hade i vredesmod hotat den trotsiga adeln med en bonderesning, liksom han varit en Engelbrekts efterföljare. Men de svenska konungarna hade aldrig vågat göra allvar av sina planer till allmogens bästa, av fruktan att adeln då skulle sälla sig till den förste bäste av rikets fiender, som kunde bjuda den sin hjälp. Från en sådan adel var det icke oväntat, att Karl XI skulle möta häftigt motstånd, när han utsträckte reduktionen till de gamla ordenslanden. En slugare och mindre strängt rättrådig överhet skulle här låtit udda vara jämnt och blundat med båda ögonen hellre än att utmana trotset hos så svårhanterliga undersåtar. Men Karl XI var stark i sin fasta tro på sin rättvisa sak och sin bjudande plikt att stå på kronans bästa gentemot enskildas övergrepp. Utan att akta på följderna lät han reduktionen gå fram lika strängt som i det egentliga Sverige, och mycket riktigt väcktes därigenom den häftigaste förbittring hos den styvsinta adeln. Anledningen härtill kunde synas ligga så mycket närmare som kronans rätt i en mängd fall icke var så klar eller oomtvistlig som den framstod för konungens uppfattning. Adeln åberopade sig på sina gamla privilegier, sådana de blivit bekräftade av polska konungar, och vid lantdagarna tog sig dess missnöje de starkaste uttryck. Bland de häftigaste och mest högljudda tolkarne för detta missnöje var den förenämnde Patkul.

Denne var en äkta, utpräglad typ för det råa och hårda livländska ridderskapet. Till sin natur ytterligt våldsam, orolig och ränkfull, härstammade han från förfäder av samma skaplynne, och fadern hade endast med knapp nöd fredat sig mot åtal för varjehanda rättskränkningar och våldshandlingar. Sonen trädde värdigt i hans fotspår och visade tidigt jämte den hänsynslösa viljekraft, som utmärkte ätten, en icke ringa grad av duglighet, skarpsinne och förslagenhet. Hans utbildning blev sådan som om han enkom varit danad för processmakarens och yrkespolitikerns livsuppgifter. Efter slutade studier inlät han sig i skandalösa processer med sin förmyndare, som han beskyllde för oredlig förvaltning, och med sina yngre bröder, som med bättre grund beskyllde honom för att vilja tränga dem från deras del i fädernegodsen. I de uppkomna tvisterna om reduktionen fann han snart det rikaste fält för sin advokatoriska förmåga. Kort före sin död har han uttalat, att det var reduktionen, som vore orsak till den brottslighet, för vilken han blivit åtalad och dömd. Men i ekonomiskt avseende hade han aldrig haft det minsta att lida av reduktionen, ty hans gods hade under århundraden gått i arv inom hans ätt. Det var såsom förespråkare för den övriga adeln som han invecklade sig i växande svårigheter med den svenska regeringen. Han förde sina ståndsbröders talan såsom deras sändeman i Stockholm,

och efter hemkomsten öppnade han en lidelsefull agitation för att genomdriva Livlands självständiga ställning gentemot den svenska staten, i det han sökte göra troligt, att landets förening med Sverige allenast vore en personalunion. För sina vrängda framställningar av gällande rätt och det över alla gränser våldsamma sätt, varpå han förfäktade sina åsikter, ställdes han under åtal för högmålsbrott. I det enskilda livet hade hans trätlystna och brutala lynne skaffat honom en mängd fiender, på sina gods for han fram som en tyrann mot de arma bönderna, och soldaterna vid hans kompani hade anklagat honom hos hans förmän, för det han med egen hand slagit dem blodiga och lemmalytta. Till allt kom en anklagelse inför krigsrätt för disciplinbrott, och Patkul, som ingalunda var någon hjälte, fann omsider rådligast att sätta sin person i säkerhet genom flykten. Mot lejd kom han 1694 till Stockholm för att föra sin talan, men då rättegången tog en hotande vändning, begav han sig åter därifrån och dömdes i december 1694 att mista liv, ära och gods. Han förde därefter några år ett kringflackande liv i åtskilliga länder, varunder han flera gånger förgäves skall hava sökt nåd av svenska regeringen. I dessa oroliga tider hade även andra livländska adelsmän, som fruktade efterräkning av styrelsen, satt sig i säkerhet å utländsk botten, och bland dem var *Paijkull*, som tidigt trätt i sachsisk tjänst. Genom hans bemedling trädde Patkul i förbindelse med den sachsiske kurfursten, sedan denne blivit konung av Polen. Nu började hans fruktbara hjärna uppgöra vittomfattande planer för att lösrycka Livland från det svenska väldet, och snart skulle han röra upp himmel och jord för att sätta dessa planer i verket. Hos konung August fann den uppfinningsrike äventyraren ett villigt öra, ty denne såg i honom en man efter sitt sinne och begärde intet bättre än att använda sitt sachsiska krigsfolk till Livlands erövring för att på detta sätt öka sin makt. Planen gick ut på, att Livland och Estland skulle skiljas från det svenska väldet och ställas under Augusts överhöghet i förening med Polen. För Patkul låg det något synnerligen lockande i ett samhällsskick sådant som det polska och i en adelsrepublik efter polskt mönster, där de bångstyriga herrarne efter sitt höga behag kunde behandla och misshandla sina livegna. Konung August var tydligen icke belåten med den anspråkslösa ställning Patkul ville anvisa honom såsom den nya statens överhuvud men lämnade dessa frågor åt framtiden, i hopp att med sina soldaters hjälp kunna väl sätta sig fast i Livland och sedan genom dess besittning stärka sin ställning i Polen

Med Patkuls hjälp inleddes hemliga förbindelser med de missnöjda bland det livländska ridderskapet, och han själv sändes 1699 först till Danmark och sedan till Ryssland för att underhandla om förbund och egga till krig

mot Sverige. Underhandlingarna fördes naturligtvis i djupaste tysthet, och allting gjordes för att genom vänskapliga försäkringar föra Sverige bakom ljuset, så mycket hellre som August kort förut på fullt allvar sökt Sveriges vänskap och förbund. Trots sin stora övertalningsförmåga hade Patkul i början föga framgång hos Danmark, och hans försök att genom förespeglingar om Pommerns erövring indraga Brandenburg i förbundet misslyckades fullständigt. Bättre lycka hade han i Ryssland, där han hastigt bragte till mognad tsarens oklara planer att utvidga sitt välde åt östersjösidan, sedan vägen till Svarta havet blivit stängd genom vapenvilan med Turkiet. Med sin flytande talegåva förespeglade Patkul tsaren, huru lätt det vore att från den oerfarne och nöjeslystne ynglingen på Sveriges tron återtaga de gamla ryska landskapen Keksholms län och Ingermanland. Även Danmark hade under tiden fått en ny konung i *Fredrik IV*, som befanns mera hugad att kasta sig in i krigiska vidlyftigheter. Fram på senhösten 1699 kom äntligen ett förbund mellan de tre makterna till stånd. Avtalet var likväl mycket lösligt uppgjort, ty var och en av de förbundne tänkte blott på att bedraga de andra och så mycket som möjligt bruka dem till sin fördel, och förbundets enda sammanhållande kraft var intresset att rikta sig på Sveriges bekostnad.

Fientligheterna skulle öppnas av konung August såsom sachsisk kurfurste, icke i hans egenskap av konung i Polen, och meningen var att vid jultiden 1699 genom en försåtlig överrumpling utan föregående krigsförklaring bemäktiga sig Riga. Tillfället försummades dock, men av de vidtagna förberedelserna med sammandragning av sachsiskt krigsfolk i Kurland under livländaren Paijkulls befäl anade den gamle, erfarne generalguvernören i Livland Erik Dahlberg oråd, och när överfallet i februari 1700 försöktes, misslyckades det alldeles på grund av hans vaksamhet.

3. Det stora nordiska kriget.

Karl XII befann sig på en björnjakt, när han fick budskap om konung Augusts försåtliga överfall. Med ens var det nu slut på de ungdomliga lekarna, och med ett allvar, som visar hans fulla medvetande om den föreliggande uppgiftens storhet, beredde han sig för den vittutseende strid, som väntade honom och hans folk. Ett så fullständigt omslag i hela hans liv, som vanligen antages, har dock denna brytning icke fört med sig. Från

början hade den unge konungen varit fullt medveten om det ansvar, som följde med regeringsplikternas utövning, men detta ansvar stod nu för hans inre syn i en ny och fruktansvärd form. Från denna tid är Karl XII den allvarlige, inom sig slutne, mitt i stridens tummel ensamme hjälte, som vi alla sett omstrålad av fantasiens sagoskimmer. Av den svenska hävden känna vi honom i sin enkla blå dräkt och med sitt slätkammade hår mitt i perukernas tidevarv, sträng mot andra, emedan han var sträng mot sig själv, och först och sist avhållande sig från de vinets och kärlekens nöjen, åt vilka hans furstliga samtida med sådan iver hängåvo sig. I en tid, då efter Ludvig XIV:s mönster nästan varje furste offentligt höll sig med mätresser på stat och då hovens högborna damer aktade det för en ära att vara frillor åt en konung, framstår den unge hjältekonungen såsom ett även i borgerliga kretsar sällsport mönster av sedlig stränghet och renhet. Hans tillbakadragenhet gent emot det andra könet slog över i en tafatt förlägenhet, och härtill torde vissa tilldragelser vid början av hans regering i sin mån ha medverkat. Den unge konungen i det stolta svenska väldet var vid Europas hov ett eftersökt mågämne. När underhandlingarna pågingo om hans systers förmälning med hertigen av Holstein, begav sig dennes moder genom vinter och snöstormar till den svenska huvudstaden med en väluppfostrad och giftasvuxen dotter under sina vingars skugga. Hennes föredöme följdes i all hast av en furstinna av det hertigliga huset Braunschweig, även hon med en giftasvuxen dotter i sitt följe. Samtidigt belägrades den ännu icke sextonårige konungen av ett danskt, ett brandenburgskt och würtembergskt sändebud, vardera med undersåtligt nit inför honom upphöjande behagen och förtjänsterna hos en prinsessa av det höga hus, vars talan han förde. I den tysta striden mot dessa fem sins emellan tävlande makter, av vilka ingen begärde bättre än att bliva besegrad, drog sig den slutne, blyge kungaynglingen med stolt skygghet tillbaka, och från den tiden föredrog han att ägna sin hyllning åt det motsatta könet på vördnadsfullt avstånd.

Nu hade han i alla fall fått andra saker att tänka på. Närmast syntes den uppgiften föreligga att tukta konung August, som vid den stora ofredens början var den utan jämförelse farligaste av hans motståndare, både genom styrkan av sin härsmakt och beskaffenheten av sina planer. Men det snöpliga misslyckandet av hans försåt mot Riga, i vars närhet han likväl bemäktigat sig skansen Kobron och fästningen Dünamünde vid Dünaflodens utlopp, gjorde honom för ögonblicket mindre farlig. För övrigt hade Karl knappast fått bud om konung Augusts trolöshet, förrän en annan underrättelse ingick, som krävde hans inskridande på närmare håll. Även Danmark hade nämligen börjat fientligheterna genom ett inbrott på det holsteinska

området. För Sverige var det nu mer än någonsin angeläget att skydda hertigens land, emedan det utgjorde en förmur för dess tyska besittningar, över vilka Danmark i vidrigt fall kunde räcka handen åt dess övriga fiender. Sålunda samverkade det svenska statsintresset med Sveriges plikt såsom borgesman för fördraget i Altona och konungens vänskap för sin hertiglige svåger till att förmå honom att gripa in till dennes försvar. Även sjömakterna Holland och England, där konung Vilhelm för övrigt önskade så snart som möjligt se Sverige befriat ur det krigiska äventyr, vari det höll på att invecklas, för att sedan kunna indraga det i sin förestående strid med Frankrike, kommo ihåg sina förpliktelser såsom löftesmän för Altonafördraget och sände en flotta till Öresund. Med denna förenade sig den svenska flottan, och på sommaren 1700 gick Karl XII med en här över till Själland. Alla känna vi från den svenska historien vad som förtäljes om hans första mandomsrön, då han sprang i vattnet för att vada i land och hälsade det vinande fientliga kulregnet med orden: "Detta skall hädanefter bliva min musik." De lärde må tvista om, huruvida dessa ord verkligen fallit eller icke, ty vid slika tillfällen äro näppeligen historiografer till hands att mitt ibland vinande kulor föra hjältarnes ord till protokollet, men sanna eller icke, teckna de i alla fall den man, på vars tunga de blivit lagda. Med sjömakternas flotta i sundet och den svenska hären i ett hotande grannskap till konung Fredriks huvudstad kom denne snart på fredliga tankar. I augusti 1700 avslöt han med hertigen en fred i Traventhal nära Lübeck, där huset Holstein Gottorp fick sin suveränitet erkänd och Danmark lovade att draga sig ur förbundet med Sveriges fiender.

Karl XII synes icke ha varit ohågad att begagna sig av det gynnsamma tillfället att en gång för alla göra upp gamla och nya räkningar med Danmark. Men han gav vika för sjömakternas påtryckning och drog tillbaka sin här, sedan stridens egentliga orsak blivit undanröjd, och gav därmed ett tydligt bevis på, att han icke var den hämndlystne man, som satte sin förnämsta ära i att straffa sina fiender för deras brott mot tro och loven. I varje fall syntes det nu av större vikt att möta konung August, som förnyat sitt utan krigsförklaring begynta anfall och belägrade Riga och som visst icke skulle uraktlåtit att till sin fördel begagna sig av ett fortsatt krig mot Danmark. August hade emellertid i Livland icke funnit det kraftiga understöd av landets ridderskap, som Patkul förespeglat honom. Den bebådade resningen hade alldeles uteblivit, och ehuru Patkul strök omkring i landet för att samla namn under en tillgivenhetsadress till August, lyckades han icke få en sådan till stånd på annat sätt än i form av förfalskade brev och namnunderskrifter, tillverkade av honom själv. Detta hindrade icke August

att i ett krigsmanifest, vari Patkuls hand lätteligen kan spåras, förklara sig vara kommen på kallelse av det hårt betryckta livländska ridderskapet. Knepet avslöjades med lätthet från svensk sida, och Patkul fann i sin förargelse ingenting annat till svar än grova smädelser mot den gamle Erik Dahlberg för dennes låga börd och härkomst från en svensk bonde.

Icke osannolikt är, att August skulle haft större framgång i sitt företag mot Livland, om han fått det påräknade understödet från tsarens sida. Men tsar Peter var i lika hög grad som de övriga medlemmarne av det såta förbundet i främsta rummet betänkt på att se sig själv till godo på sina bundsförvanters bekostnad. Ännu hade han ett öga till Turkiet, och i stället för att låta sina odisciplinerade härskaror stöta till konung August ville han försöka sin lycka, ifall det läte sig göra att för egen räkning bemäktiga sig Estland, som han ej unnade denne. In i det sista sökte han föra Karl XII bakom ljuset genom fagert tal och förespeglingar om vänskap, men sedan stilleståndet med Turkiet omsider förvandlats till varaktig fred, fann han tiden inne att utfärda sin krigsförklaring. Ögonblicket var illa valt, ty några dagar förut hade freden i Traventhal avslutits, och om tsaren vetat av detta, är det mycket ovisst, om han tilltrott sig att vädja till vapnen. I krigsförklaringen framdrogs bland annat på ett småaktigt sätt de förmenta förnärmelser han skulle ha lidit vid sitt besök i Riga men som han då alls icke låtsat om.

Efter freden med Danmark avseglade Karl XII till Livland, till en början skenbart oviss, om han skulle vända sig mot August eller mot tsaren. Men underrättelsen, att den förres här gått i vinterkvarter, medan den senare med en ofantlig härmassa börjat belägringen av *Narva*, bestämde honom att undsätta denna stad, som låg vid västra stranden av floden Narova vid gränsen mellan Estland och Ingermanland ej långt från Finska viken. Den fasta staden försvarade sig ståndaktigt, och den lilla svenska hären hann fram i god tid. Med stor noggrannhet kan dess styrka angivas till 8.430 man, under det mycket olika meningar gjort sig gällande om den ryska härens storlek. I själva verket torde det ej vara möjligt att beräkna styrkan av det oregelbundna häruppbåd, som tsaren dragit samman vid Narva. Den ständigt återkommande siffran 80.000 man kan mycket väl så till vida vara riktig som härens massa oerhört ökades genom trossen och tilloppet av de icke stridande, som sällat sig till densamma, men lika mycket torde kunna skrivas på räkningen av den vanliga ryska seden att på papperet upptaga en långt större krigsstyrka än den, som finnes till i verkligheten. Antalet av de verkligen stridande har beräknats allt ifrån 60.000 ända ned till 24.000 men var i alla fall tillräckligt stort att med enhetlig ledning och en

god krigstukt alldeles krossa den lilla svenska här, som kunnat samlas till dess möte. Men i stället var det ryska krigsfolket en illa utrustad, illa övad och illa anförd hord av barbarer, som därtill med äkta gammalrysk fördom misstrodde och hatade de utländska äventyrare, vilka tsaren dragit fram i dess spets. Allra värst blev det, när Peter, som ingalunda var någon fältherre, dagen för slaget övergav sitt läger under föreändning att samla mera krigsfolk och överlät högsta befälet åt en av dessa utlänningar, hertigen *av Croy*. Denne var alls icke ställningen vuxen och hade mer att frukta av sina egna soldater än av fienden. Men i den svenska hären ansågs det, att endast ett djärvt anfall kunde giva hopp om framgång gent emot den väldiga fientliga övermakten. Slaget stod den 20 november enligt svensk tideräkning men enligt gamla stilen den 19 och enligt nya stilen den 30 november. Karl XII ville nämligen, då de flesta protestantiska stater vid sekelskiftet ändrat sin tideräkning efter den gregorianska kalendern (se Band IV, sid. 244), efter hand närma sig denna genom att låta skottdagarna bortfalla, men detta fullföljdes endast år 1700, varefter man 1712 i konungens frånvaro återgick till den gamla och först 1753 på en gång gick över till den nya tideräkningen. Svenskarnes djärva anfall gynnades av ett starkt snöglopp, som dolde dem för ryssarna, så att dessa blevo fullständigt överrumplade. Allt blev på en gång oreda och förvirring i det ryska lägret, och efter sin vana skreko ryssarne på förräderi av främlingarne och började vända sina vapen mot sina egna utländska officerare, som icke hade annan råd än att hals över huvud fly över till svenskarna och giva sig fångna. Striden blev snarare ett slaktande än en slaktning, och i den vilda trängseln under flykten drunknade tusentals ryssar i floden. De, som ej lyckades fly, måste giva sig fångna, men fångarna voro så många, att svenskarna läto menige man löpa, sedan de avväpnat dem, och endast höllo befälet kvar, varjämte de besatte det ryska lägret och gjorde ett ofantligt byte. På ryktets vingar flög segerbudskapet kring världen, förstorat genom talet om de besegrades oerhörda övermakt. Sveriges ära strålade klarare än någonsin, och dess adertonårige hjältekonung stod likt en ny Alexander inför en häpnande samtid.

Avgörande för krigets fortgång var dock segern icke, och tsaren var fastare än någonsin besluten att icke erbjuda fred utan fullfölja striden till det yttersta. Liksom den första motgången vid Asov med ens mognat honom till man, synes det förkrossande nederlaget vid Narva på en gång ha väckt till liv de härskargåvor, som hittills slumrat fördolda i hans själ. Vid ett personligt möte med August slöt han på vintern under Patkuls ivriga medverkan på ganska förödmjukande villkor avtal med denne om stridens full-

följande. I konung August fann sig Karl XII nu mer än någonsin hava anledning att se sin farligaste fiende, och denna uppfattning delades av hela hans samtid. Han hade ej låtit förbrylla sig av dennes första överfall utan lugnt lämnat honom tid att, om han så funne för gott, bortförklara det såsom ett missförstånd från hans underordnades sida. Men då August ånyo upptagit och fullföljt striden, insåg Karl, att han hade helt andra fiender att möta i de väl utbildade och i tidens krigskonst förfarna sachsiska soldaterna än i tsarens oordnade barbarhorder. Han lämnade en stark här till Livlands och fästningarnas skydd mot ryssarne och ryckte an mot den sachsiska hären vid Dünafloden. Tack vare Dahlbergs kloka anordningar, sina soldaters tapperhet och sin egen krigskonst lyckades han den 9 juli (efter svensk tideräkning) 1701 övergå *Düna* och vinna en ny lysande seger över den tredje av sina fiender.

Sachsarna hade väl fått lämna slagfältet vid Düna med förlust av nästan hela sitt artilleri, men så fullständigt var dock deras nederlag icke på långt när som det ryska vid Narva. Ännu alltid stod konung August såsom en fruktansvärd fiende, och på några allvarliga förhandlingar om fred var näppeligen att tänka. Från det svenska rådets sida förspordes väl ivriga yrkanden, att Karl skulle sluta fred med August för att sedan med så mycket mera samlad kraft kunna vända sina vapen mot moskoviterna, och från sjömakternas och kejsarens sida gjordes ivriga försök att medla fred. Men i händelsernas mitt på själva krigets skådeplats kunde Karl bättre överskåda ställningen än rådsherrarne i Stockholm. Den trolöshet, varmed konung August mitt under de varmaste försäkringar om sina vänskapliga tänkesätt ställt försåt för hans rike, hade betagit den bottenärlige svenske konungen all tilltro till de fredliga avsikter, som denne efter nederlaget lät påskina. Ett infall i Ryssland från den svenska sidan, innan tsaren ännu hunnit hämta krafter efter Narvaslaget, kunde väl ha lett till framgång mot denne fiende men förde med sig faran, att återtåget när som helst kunde avskäras genom ett nytt fredsbrott av konung August, då den svenska hären skulle befunnit sig inklämd som i en säck mellan sachsar och ryssar med ytterst ringa utsikt till räddning. Karl hade så mycket större skäl till denna farhåga som en varaktig fred med Sverige skulle berövat August den sista föreändningen att mot sina upprepade löften hålla sina sachsiska trupper kvar på polsk mark, och hans uppenbara intresse i att genom Livlands erövring stärka sin ställning gent emot den stolta polska högadeln låg i så öppen dag, att ej ens den minst skarpsynte torde kunna misstaga sig om hans syften. Hans härsmakt var ännu efter nederlaget vid Düna tillräckligt stark att kunna hålla den svenska i schack, men den allra största faran vore, om

han lyckades indraga sitt polska rike i kriget mot Sverige. I trots av sitt lösliga statsskick var Polen ännu det ojämförligt mäktigaste väldet i östra Europa, lika folkrikt som Ryssland och mångfaldigt rikare på tillgångar och hjälpkällor, och för Sverige var det en ren livssak att hindra, att dess hela makt förenades med den sachsiska och den ryska. Även om August kunde förmås till ett fredsslut på drägliga villkor, såsom han nu lät förstå, syntes detta blott ägnat att inleda Sverige i nya svårigheter. Vad sjömakternas tjänstvilliga försök till fredsmäkling angår, förstod den unge konungen mycket väl, att de icke härflöto ur en oegennyttig kärlek till freden, som de vid samma tid bröto i västra Europa, utan ur deras välförstådda intresse att indraga den svenske hjältekonungen och hans segerstolta här i sina egna krigsföretag. Även de svenska rådsherrarne tyckas knappast hava tänkt sig, att ett varaktigt fredstillstånd för Sverige skulle följa efter ett fredsslut med dess fiender i öster, utan torde funnit det helt naturligt och i sin ordning, att dess segrande vapen efter gammalt beprövat mönster skulle intjäna nya lagrar och framför allt nya subsidier på slagfälten i väster.

Men härtill fanns Karl XII ingalunda villig. Han hade ej börjat kriget och skulle ej heller ha börjat det, om han och hans rike fått vara i fred. Men sådan ställningen nu var, kände han det som sin konungsliga plikt att icke sluta det med mindre än att han berett sitt land trygghet för framtiden mot slika försåtliga överfall. Framför allt hade han ingen lust att sluta ett gammalt krig endast för att börja ett nytt, och skulle hans folks krafter nödvändigt offras på krigets blodiga fält, vore det bättre, att det skedde för egen sak än för andras. Vid fullföljandet av hans beslut att fortsätta det en gång började kriget, till dess säkerhet vunnits för en varaktig fred, som lämnade Sveriges ära och rätt oförkränkta, förenade sig hos honom det pfalziska husets djupt kända pliktkänsla med dess outplånliga böjelse att utföra varje tankegång och varje företag till det yttersta. För att en gång få fria händer till att göra upp räkningen med tsar Peter måste han först göra August oskadlig. Men detta lät sig ej göra, så länge denne var oförhindrad att från polskt område när som helst kasta sin här över hans rike, och den oryggliga slutföljden av denna strängt logiska tankegång var, att Sverige endast kunde vinna trygghet åt denna sida, om konung August bleve skild från sin polska krona. Icke av överdådig krigslusta, icke av hämndbegär mot en trolös fiende eller ens av en högt uppdriven rättskänsla utan av nödig omtanke om sitt rikes säkerhet kände sig Karl XII manad att ej låta sig nöja med mindre än Augusts avsättning.

Så mycket hellre tyckte han sig kunna upptaga denna tankegång och söka upp sin förnämste fiende i hans polska rike som händelserna i Livland

till en början tycktes giva vid handen, att blivande anfall från den ryska sidan utan större svårighet skulle låta sig avvärjas. I september 1701 tillfogade svenskarne under *Schlippenbach* de inbrytande ryssarne ett allvarsamt nederlag vid Rauge, och när denne i sin ordning framåt nyåret blev slagen av dem vid Errestfer och följande sommar vid Sagnitz, hade Karl XII redan hunnit fördjupa sig för långt in i Polen att kunna vända om. För övrigt vittnade alla äldre tiders erfarenhet därom, att en kännbar tuktan jagade bort ryssarna likt en svärm flugor, och den nyvunna segern vid Narva vederlade icke denna erfarenhet.

Antydningar om möjligheten att avsätta August hade redan vid krigets början framkastats från polsk sida, och med vetskap om den ständiga tvedräkten inom den illa hopfogade polska staten visste sig Karl XII där kunna påräkna ett starkt understöd vid det djärva företaget. När han sålunda beslöt att förfölja sin besegrade fiende in i dennes polska rike, befann han sig i den sällsamma ställningen att icke vara stadd i krig med detta rike, på vars mark striden dock skulle utkämpas. Han förde ju kriget mot August i dennes egenskap av kurfurste av Sachsen, under det djupaste fred och vänskap rådde med dennes polska rike eller den polska republiken, såsom detta besynnerliga mellanting mellan konungadöme och adelsrepublik icke utan grund benämndes i offentliga handlingar. För att kunna nå sin fiende måste han således kränka den neutralitet, på vilken polackerna fortfarande gjorde anspråk, och när de högljutt beklagade sig häröver, gav han det mycket riktiga svaret, att det vore omöjligt att skilja mellan kurfursten av Sachsen och konungen av Polen, och att då den senare från polskt område överfallit honom med krig, vore han nödsakad att på detta polska område uppsöka hans krigsmakt, som där funnit en fristad.

Ställningen i Polen var även sådan, att den i hög grad syntes inbjuda till ett företag mot dess trolöse konung. Det stora rikets upplösning i det inre fortskred ohejdat, den kungliga makten försvagades genom de villkor, som uppställdes vid varje nytt konungaval, och de mäktigaste av högadeln strävade efter samma självmyndiga ställning inom riket, som de tyska småfurstarne uppnått genom den westfaliska freden. Genom användning av liberum veto kunde vilken adelsman som helst få hela riksdagens maskineri att stanna, men trycket på de enskilda blev dock så starkt, att ytterst sällan någon vågade göra bruk av denna farliga makt, så vida han icke framskickades som ombud för något mäktigt parti. En annan rättighet, som den polska adeln av ålder tillskrev sig, fick ännu mera ödesdigra följder, nämligen rätten att sammansluta sig till s. k. *konfederationer* för att i nödfall med vapenmakt fullfölja sina syften. Vid denna tid kämpade i Litaven två stora

partier med varandra, ett högadligt och ett lågadligt, och då omständigheternas makt förmått det senare att närma sig till August, fann sig det förra därav föranlåtet att träda i förbindelse med Karl XII. Mot de polska makthavandes ivriga gensagor ryckte denne in på litaviskt område, och då han höll sig nära preussiska gränsen, omintetgjorde han därmed varje möjlighet för sin fiende att indraga Preussen i förbundet mot honom. I sin nöd var nu August villig att gå in på allt vad Karl kunde fordra och gjorde honom de mest lockande anbud att uppgiva sitt förbund med tsaren, utlämna Patkul och till Sverige avstå polskt område eller vad som helst, men Karl hade lärt känna sin man för väl att det allra minsta våga sätta lit till hans ord. Alldeles misslyckat var Augusts försök att inverka på Karl genom sin svenska älskarinna, den sköna *Aurora Königsmark,* som ej ens fick företräde hos den sedestränge unge hjältekonungen.

Aurora Königsmark.

Med oböjlig beslutsamhet skred denne rakt fram mot sitt utstakade mål. På våren 1702 bröt han in i det egentliga Polen och besatte utan motstånd dess huvudstad Varsjav. Men någon allmän tillslutning bland polackerna vann han icke, och den stolta polska adeln kände sig sårad av den egenmäktighet, varmed en främmande konung ville förfoga över deras rike och dess krona. Härav förstod August att skickligt begagna sig för att väcka den polska nationalkänslan och draga en del av hären på sin sida. När Karl från Varsjav tågade mot sydväst, mötte han vid *Klissov,* på själva årsdagen av slaget vid Düna, en överlägsen här av sachsar och polacker. En lysande seger skulle ånyo befästa hans fältherrerykte och låta hans lov genljuda över Europa, men bland de fallna var även hans svågar hertigen av Holstein, som följt honom i kriget. I trots av denna seger och den med otrolig djärvhet utförda överrumplingen av rikets gamla huvudstad Krakov blev det snart tydligt, att han skulle få utkämpa en både lång och hård kamp, innan han

lyckades sätta sin plan i verket. Men ingenting förmådde avskräcka den oböjlige hjälten. Från södra Polen drog han sig åter norrut och befäste på våren 1703 sin ställning genom en ny seger vid Pultusk. Oak-

Krakov, Polens andra huvudstad. Efter ett träsnitt från början av 1700-talet.

tat den stränghet, varmed han for fram mot Augusts anhängare, visade han på ett sätt, som ej kunde missförstås, att han endast ville Polens bästa, och att han ej ämnade på minsta vis bruka sin övermakt till att på dess bekostnad öka sitt eget rike utan blott önskade dess förbund mot Ryssland,

sedan en ny konung med nationellt sinnelag blivit utkorad. I likhet med honom insågo en del polacker den fara, som hotade deras fädernesland från det uppåtsträvande ryska väldet, och mot de konfederationer, som ville hålla konung August uppe, bildade sig en annan konfederation, som eftersträvade en nära anslutning till Sverige under en inhemsk konung.

Stanislav Leczinski.
Kopparstick av N. de Larmessin d. y. (Med vederbörligt tillstånd ur Hildebrand-Pflugk-Harttungs Världshistoria.)

Karls första avsikt hade varit att på Polens tron upphöja en son av den ädle konung Johan, *Jakob Sobieski*, som med sina bröder trodde sig i säkerhet på sina gods i Schlesien utanför Polens gränser. En verkligt nationell konungaätt, som gjort sig väl förtjänt av sitt fädernesland, skulle bäst kunna samla dess krafter till den stundande kampen mot Ryssland och med folkets hjälp stärka sin ställning i det inre mot den självrådiga adeln. Men den skarpsynte August hade ej haft svårt att fatta Karls plan och beslöt att på ett honom värdigt sätt förekomma dess utförande. Med en oerhörd kränkning av folkrätten, mitt i ett fredligt land, blevo två av de intet ont anande bröderna på schlesiskt område försåtligt överfallna av

Augusts soldater och såsom fångar bortsläpade till Sachsen. Den tredje brodern kände sig icke vuxen ställningens krav och avböjde den krona, som nu erbjöds honom. Karl måste således uppgiva alla tankar på ätten Sobieski, och då han ej ville tillåta en främling att mottaga kronan, bestämde han sig i valet mellan flere möjliga konungaämnen för den unge vojvoden (landshövdingen) av Posen *Stanislav Leczinski*. Härvid lät han sig mera ledas av sin höga tanke om dennes omutliga rättrådighet än om hans förmåga att i en orolig tid styra ett oroligt folk. Fruktlösa blevo alla varningar från det svenska rådet och från Karls annars högt betrodde rådgivare greve *Piper* att ej för djupt inblanda sig i Polens angelägenheter. Med hjälp av den polska kyrkans överhuvud, kardinalprimas - ärkebiskopen *Radziejovski* av Gnesen, som länge vinglat mellan honom och August, genomdrev han vid en riksdag 1704 Stanislavs val till konung under omständigheter, som gjorde valets giltighet minst sagt tvivelaktig.

Karl XII:s bostad i Altranstädt.

Men härmed var August ingalunda störtad. Ännu hade han ett talrikt anhang och en stor här, och ännu fick Karl tillbringa ett par år med att tåga fram och åter i Polen för att bryta hans motstånd. De krigsrörelser, som förefalla den utanför stående planlösa, finna sin förklaring än i behovet att uppsöka och om möjligt slå fienden, var han fanns, än i nödtvånget att förlägga det svenska krigsfolket där, varest goda kvarter stodo att få, alldeles som i de långvariga krigen i västra Europa vid denna tid. En seger över sachsarne, som på vintern 1706 vanns vid Fraustadt av den svenske generalen *Rehnsköld*, bröt väl deras mod men ännu ej deras motståndskraft, och Karl såg sig till sist nödsakad att förlägga kriget till Augusts eget arvland Sachsen, varifrån denne hämtade sin förnämsta styrka. Samma år bröt han upp från Polen, tågade igenom det kejsaren tillhöriga Schlesien, där denne förut lämnat fritt genomtåg åt August, och ryckte in i kurfurstendömet. Nu äntligen insåg August, att allt motstånd var förgäves, och bekvämade sig att i september 1706 avsluta en fred i *Altranstädt*, vari han

avstod från alla anspråk på Polens krona, erkände Stanislav som konung och frånträdde sitt förbund med Sveriges fiender.

Härmed hade Karl XII till det yttre nått sitt mål att trygga sitt rike mot fientligheter från den polska sidan. Han hade även gjort vad han kunnat för att förvandla Polen från en fiende till en vän, då han 1705 med dess nye konung avslutit ett fördrag, vari han stolt avböjde att betinga sig och Sverige någon annan fördel från Polen än ett förbund i kriget mot Ryssland. Men värdet av denna fördel berodde på Stanislavs makt över sitt nya konungarike, och denna var jämnt upp så mycket mindre än hans företrädares som han ej likt denne hade någon utländsk här att stödja sig på. Med ett fastare statsskick och ett enigt folk skulle Polen blivit en i högsta grad värderik bundsförvant under Karls vidare företag. Men ehuru man bakom hans uppträdande lätteligen kan skönja en önskan att stärka Stanislavs makt, var han alldeles för samvetsgrann att förgripa sig på det rikes författning, till vilket han kommit icke som en fiende utan som en beskyddare, och så länge denna blev orubbad, var Polens vänskap icke mycket att bygga på. Den polska nationen eller rättare adeln, som ensam ägde politisk makt, var allt för hårt fängslad i bojorna av ett ohjälpligt partiväsen att kunna samla sig till enig handling och allt för blind gent emot den fara, som hotade från Ryssland, för att giva Sverige det kraftiga stöd, som varit Polens framtida räddning. På denna tid, då lagbunden samverkan mellan konungamakt och folkmakt endast i England börjat stå sitt prov, ansågs allmänt, och ej blott i Polen, varje förstärkning av den förra såsom ett steg mot envåldet, vilket framför allt måste synas förhatligt för den maktkära polska adeln. Karl XII såg vidden av den ryska faran och botemedlet däremot, nämligen upprättandet av ett starkt och inom sig enigt polskt rike, men han insåg icke, att dess folk ej mäktade fatta storheten av denna statsmannatanke. Med envåldsherrens underskattande av folkets mening trodde han sig kunna med maktspråk bringa det till insikt om sitt eget bästa, vilket ju uppenbart sammanföll med Sveriges intresse, men likt en nyare erövrare skulle han få göra det rönet, att man väl kan stödja sin makt på bajonetter men icke sitta på dem.

I Sachsen, där han dröjde till inpå nästa år för att stärka sin här, var han ett gott stycke närmare den stora krigsskådeplatsen i väster, och de makter, som där kämpade om det spanska arvet, friade å ömse sidor till hans gunst. För de mot Ludvig XIV förbundna makterna syntes det så angeläget att vinna hans vänskap, att hertigen av Marlborough själv uppsökte honom i hans läger för att övertala honom att ingå i deras förbund. Men Karl var alltför litet böjd att blanda sig i andras ärenden och alltför upptagen av

sina egna att låna ett villigt öra åt den lysande gästens smicker och lockelser. Marlborough fick vända om med oförrättat ärende, och Karl XII, som kunnat uppträda såsom Europas skiljedomare, nöjde sig blygsamt med att hos kejsaren utverka fri religionsutövning åt sina lutherska trosfränder i Schlesien, som återfingo ett antal kyrkor, vilka fråntagits dem efter westfaliska freden. När påven beklagade sig häröver hos kejsaren, skall denne hava svarat, att om påven haft den svenske konungen så nära sig som kejsaren, skulle han själv kanske i förskräckelsen blivit protestant.

En handling av strängt vedergällande rättvisa lät Karl efter freden utöva mot ränksmidaren Patkul. När denne insett, att han ej hade något att vänta av August, hade han övergivit denne och trätt i tjänst hos Peter, vars öron han fyllde med sina mångahanda förslag. Med samma trolöshet, som han alltid själv lagt i dagen, lät konung August, till vars hjälp han blivit sänd av tsaren, sätta honom i fängelse, och i freden drog August ej i betänkande att utlämna honom till Karl XII:s straffande rättvisa. I Patkul såg denne ingenting annat än en lagligen förvunnen och dömd förrädare och befallde, att den 1694 över honom fällda dödsdomen skulle verkställas. Han avrättades 1707 med en grymhet, som hörde till tidens barbariska rättskipning och som utan konungens vetskap förvärrades genom bödelns oskicklighet och pinoredskapens dåliga skick. Samma år fick även hans landsman Paijkull, som i konung Augusts tjänst fört avog sköld mot sin forna överhet, gå till döden. Karl XII handlade i dessa fall icke av hämndlystnad utan i full övertygelse om sin konungsliga plikt att, de livdömde själva till straff och androm till varnagel, statuera ett exempel. Han betraktade sig såsom den gudomliga rättfärdighetens tjänare, en hämnare honom till straff, som illa gör. Kungsordets helgd och undersåtens osvikliga trohetsplikt utgjorde för honom det mänskliga samhällets hörnstenar. Vad särskilt Patkul angår, såg den stora allmänheten, som lidit så mycket av kriget, i dess upphovsmans olycksöde Guds rättvisa dom. Blott högadeln hördes i skilda land uttala sitt ogillande över Patkuls hemska slut, dock icke på grund av hans förmenta oskuld, domens orättfärdighet eller straffets ohygglighet, utan emedan nesan av ett straff, som ofta användes mot förbrytare ur mängden, denna gång drabbade en man av hög börd och rang.

Under alla dessa år hade tsar Peter icke förhållit sig overksam. Sedan han hämtat sig från det förlamande intrycket av nederlaget vid Narva, skred han med nyväckt kraft till att bota skadan. Men detta krävde oerhörda ekonomiska offer av hans fattiga land, vars skattebördor under ett tjugutal år hade fördubblats, och endast genom åtgärder av fullkomligt revolutionär natur kunde Peter skaffa de nödiga medlen att fortsätta kriget. Bland annat

brukade han sin nyvunna myndighet såsom kyrkans överhuvud till en indragning av klostergods i stort omfång. När föreställningarna från bojarernas råd blevo honom till besvär, förlade han styrelsens tyngdpunkt till sitt läger, där han genom sitt fältkansli av egen maktfullkomlighet utfärdade de befallningar, med vilka han ville leda det ryska samhället in på nya banor. Först och sist gingo hans ansträngningar naturligtvis ut på att återställa den vid Narva upprivna hären och försätta den i ett någorlunda stridsdugligt skick efter europeiskt mönster. Häri lyckades han efter hand, och de motgångar, som hans trupper ledo i Livland, avlöstes snart av framgångar. Väl hade Karl XII lämnat betydande truppmassor till landets försvar, men de fältherrar, som efter Schlippenbach förde befälet, voro oaktat sin tapperhet icke vuxna en uppgift, som med varje år blev svårare.

I början inskränkte sig tsaren till att på det rysligaste förhärja det svenska Livland, som han tydligen ännu icke ansåg ligga inom räckvidden för hans blivande erövringar. Men snart skulle han rikta sin kraft mot sitt förnämsta mål, att som han sade hugga upp ett fönster åt Östersjön genom att tränga fram till Nevas mynning. Första steget därtill togs genom erövringen av det fasta Nöteborg vid älvens utlopp i Ladogasjön. Peter ändrade fästets namn till Schlüsselburg (Nyckelborg), då han ansåg sig med dess besittning hava nyckeln till Ingermanland i sitt våld. Av vida större betydelse var erövringen av Nyen nära flodens utlopp, vilket skedde i maj 1703. Här hade Peter beslutit att uppföra en handelsstad, som skulle utgöra hans stora rikes utfartsport till västern, och tillika genom de kanaler, som han ämnade anlägga mellan de i Ladoga utfallande vattendragen och Volgas övre lopp, skulle sättas i förbindelse med denna jätteflod och de ofantliga, rikt fruktbara landsträckorna i dess område ända ned till Kaspiska havet. En bättre insikt i sjöfartsförhållandena på Finska viken skulle låtit honom leda detta kanalsystem längre i väster genom sjön Ilmen till floden Luga, som strax öster om Narva utfaller i nämnda vik. Han hade då med ens kommit ut till ett öppnare farvatten och därjämte sluppit från den farliga sjöfarten på Ladoga, som det längre fram befanns nödvändigt att undvika genom att med stor kostnad anlägga en kanal utmed sjöns södra strand. Hela anläggningen av tsar Peters nya stad "i ögonvrån av somnad Nord" var sålunda i och för sig ett fel. Icke förty pådrev tsaren dess fullbordan med barbarisk hänsynslöshet. Från det inre Ryssland hitsläpades hundrade tusentals människor för att lägga grund till den nya staden, och när spadar och skottkärror saknades, fingo de gräva upp jorden med sina händer och bära bort den i sina förskinn. På de sumpiga, ytterst osunda träskmarkerna dogo arbetarne och den inflyttade befolkningen i massa, men detta

bekymrade icke tsaren, som befallde varje ägare av minst 500 livegne att bygga ett hus i staden och förbjöd uppförande av stenhus i det övriga Ryssland för att tvinga alla murare att flytta dit. Till stadens skydd uppfördes Kronslott vid uthamnen Kronstadt på en ö ute i viken. Den nya staden fick efter Peters skyddshelgon namnet S:t Petersburg, och betecknande för dess grundläggares skaplynne är, att de städer han grundat icke fingo ryska utan tyska namn. Länge ansågs också staden av det ryska folket såsom en utländsk stad, och endast de yttersta tvångsmedel kunde hålla dess befolkning uppe, helst kriget länge omöjliggjorde all fredlig sjöfart dit. Tanken

Trakten kring Petrograd före stadens anläggning.
A Platsen för staden. *B* Nyenskansen. *C* Ön Retusaari. *D* Svenska fartyg. *E* Fortet Kronslott (senare Kronstadt). *F* Ryska fartyg.

att bereda Ryssland en uthamn vid Finska viken var i alla fall riktig, även om mycket kan anmärkas mot dess utförande. Från början var det aldrig tsarens mening, att Petersburg skulle bliva huvudstaden i hans väldiga rike, där det mer än någonsin behövdes, att huvudstaden låg någorlunda i landets mitt, och där det gamla Moskva omfattades av folket med en nästan helig vördnad. Men när Peter under en lång tid kommit att uppehålla sig i den nya staden, därifrån utfärda sina påbud och träda i förbindelse med västerlandet, fann han det lägligt för sig att där vara fri från det motstånd, som mötte honom i det gammalryska Moskva, och i stället för en tillfällig vistelseort för tsaren blev med årens lopp Petersburg det ryska väldets varaktiga huvudstad.

Till det yttre hade Karl mottagit budskapet om Petersburgs anläggning mycket lugnt, men hans omgivning lade märke till, att han blev mera dyster och sluten än vanligt, och han vidtog även åtgärder för att genom angrepp

från sjösidan förstöra den nya staden. Men flottan var icke mera vad den varit under Karl XI, och dess företag misslyckades oupphörligt, helst då samverkan med krigsmakten till lands icke synes ha varit den allra bästa. Peter fick sålunda god tid att sätta sig fast i sin nya besittning och därifrån utvidga sin makt. 1704 inträngde hans härar i Estland och Livland, och efter ett glänsande försvar föllo Dorpat och Narva i tsarens händer. I Narva fördes befälet av den ädle och tappre *Henning Rudolf Horn*, som redan under den förra belägringen värdigt hävdat den ära hans förfäder vunnit under forna strider i dessa bygder. Genom en oförsiktig påminnelse om slaget vid Narva hade han retat tsarens vrede, och när fästet den 10 augusti 1704 intogs av ryssarna, släckte denne sin harm över nederlaget genom att låta honom undergå den mest barbariska och skymfliga behandling. Med bättre framgång försvarade sig *Lewenhaupt* i Kurland, där han 1705 tillfogade ryssarna det kännbara nederlaget vid Gemäuerthof. Under tiden näst därefter lämnades Östersjölanden någorlunda i ro, då tsaren var upptagen av en med föga framgång utförd kamp med Karl i Litaven.

Karl XII skulle icke ha varit den man han var, om han låtit motgångarna vid Finska viken avskräcka sig från att fullfölja det värv han en gång föresatt sig. Man har lagt i hans mun de orden: "Låt tsaren roa sig med att bygga städer; vi förbehålla oss äran av att sedermera få intaga dem." Sin ryske fiende har han i varje fall ej underskattat, men nu gällde det att på allvar upptaga kampen mot denne, sedan han trodde sig varaktigt hava grundat sakernas nya ordning i Polen. Utsikterna till seger syntes icke vara dåliga, ryssarna hade oupphörligt lidit nederlag mot till antalet vida underlägsna svenska härar, och Karl visste mycket väl, i vilken grad Peters företag hindrats av den gammalryska sidans försök att störta honom. Härmed var även uppslaget givet till en anfallsplan efter Karls sinne. Han var van att gå i botten med sina företag, och det borde ej bliva svårare att störta en rysk tsar än en polsk konung, om man kunde räkna på hjälp av dennes egna undersåtar. Peters fredsförslag gingo alltid ut på, att han skulle få behålla Petersburg, och detta kunde Karl på höjden av sin makt billigtvis icke medgiva. Hans svenska rådgivare manade honom att återvända till Livland, driva ryssarna ut ur det svenska området och, om en billig fred ej därefter stod att vinna, över Pleskov tåga mot Moskva. Men Karl hade bestämt sig för en plan av större och honom mera värdig omfattning.

I Altranstädt hade han dröjt något längre än ämnat varit för att dess säkrare trygga de schlesiska lutheranernas nyss utverkade trosfrihet. Men i augusti 1707 bröt han upp mot öster med en stor här, gick vid jultiden över Weichsel och stod ej långt därefter vid Njemens stränder. Tsar Peter

drog sig undan sin fruktansvärda fiende och förhärjade efter gammal rysk sed sitt eget land vitt och brett, på det svenskarna ej där måtte finna tillräckligt underhåll. Alla hans nu på fullt allvar gjorda fredsanbud avvisades av Karl med de orden, att han först ämnade sluta fred i Moskva, och Peter lär därvid hava yttrat, att om Karl ville vara en Alexander, skulle han icke i honom finna en Darius. Tämligen allmänt troddes, att Karl från Litaven skulle gå rakt på Moskva, men som man kunde vänta, var hans plan djärvare och mera storslagen. Hans väg gick åt sydöst, ty där hade han funnit en ny förbundsvän, vars hjälp kunde bliva av värde, om lyckan vore god.

Den del av Lillryssland, som genom freden i Andrussovo förenats med det moskovitiska väldet (se sid. 236), hade endast genom en tämligen löslig personalunion förbundits därmed, och i synnerhet höllo de oroliga kosackerna i söder strängt på sina friheter. Men när det stora kriget bröt ut, fordrade tsaren, att de skulle göra tjänst mot svenskarna, vartill han ansåg sig äga så mycket mera skäl som de voro hågade att vid denna synnerligen olägliga tid upptaga sina gamla stridigheter mot de polska herrarna. Men när kosackerna drogo i strid mot svenskarna, måste de föras hundratals mil bort från sitt hemland, och detta stred åter mot deras gamla privilegier, enligt vilka de endast behövde kämpa inom eget lands gränser, där de gjorde tjänst som en välbehövlig förmur mot turkar och tatarer. Allt eftersom tsaren behövde mera stridskrafter, krävde han dock mera enträget kosackernas hjälp, och för att bryta deras motstånd visade han sig böjd att vidtaga åtgärder, som grepo djupt in i deras gamla självstyrelse. Mycket riktigt måste en del kosacker mot sin vilja kämpa mot svenskarna, men åtskilliga bland dem gingo över till de senare, och fruktan blev allmän, att tsaren skulle gå lika omstörtande till väga i deras land som i sitt gamla moskovitiska arvrike. Vid denna tid hade kosackerna i det lillryska gränslandet Ukraina såsom hetman den gamle partigängaren *Mazepa*. Vid hans namn har fäst sig en gammal sägen, som låter honom driva en olovlig kärlekshandel med en polsk adelsmans gemål, varpå hennes man till hämnd låter binda honom naken på ryggen av en vild häst, som drives ut på stäppen. Ovisst är, om denna av skaldernas fantasi utsmyckade berättelse är sann eller icke, men i varje fall har Mazepa först vid mogen ålder uppträtt bland kosackerna, där han med sina ränker bedrev det så, att deras gamle hetman avsattes och han fick intaga dennes ställe. Under kriget i Polen kom han i beröring med Stanislavs anhängare och synes härigenom ha kommit på den tanken att göra Lillryssland till en självständig stat mellan Polen och tsarens rike. Denna tanke mognade hastigt, när Karl XII bröt upp mot Ryssland och tsaren fordrade, att Mazepa med all den krigsmakt han kunde uppbringa

skulle stöta till den ryska hären. Nu erbjöd Mazepa Karl XII vänskap och förbund, goda kvarter för hans här i ett rikt land och stora förstärkningar, om han blott finge hjälp att frigöra sitt folk från det ryska väldet.

Med ledning härav utkastade Karl den djärva plan till fälttågets utförande, som av jämngoda stormän på krigsvetenskapens område blivit så olika bedömd, att den ene ej kan nog beundra djupet av dess snille, medan den andre ej kan nog klandra höjden av dess dårskap. Genom Dnjeprflodens dalgång skulle han draga sig ned åt det fruktbara och tätt bebyggda Lillryssland, där Mazepa skulle möta honom och mana folket till resning, och i sinom tid skulle Lewenhaupt från Kurland och konung Stanislav från Polen stöta till honom med var sin här. Förbindelser inleddes även med de donska kosackerna, som voro stadda i uppror, och Karl trodde sig äga grundade skäl att räkna på hjälp från gammalryssarna, vilkas hat till Peter och hans omstörtningar ingalunda svalnat med åren. I Astrakan vid nedre Volga hade nyss ägt rum en resning, där mängden bland annat stormat en tysk perukmakares bod, bemäktigat sig den i fönstret utställda perukstocken och under vilda skrän släpat honom kring gatorna i den allvarsamma, icke som ett elakt skämt menade tron, att han vore tyskarnes avgud. Anledning syntes också vara för handen, att den turkiske sultanen och tatarkanen på Krim skulle sluta sig till Karl XII och en gång för alla göra upp sina gamla räkningar med det moskovitiska väldet, vars öde då syntes vara beseglat. Detta sistnämnda berodde dock på, om Karl finge framgång, och detta berodde i sin ordning på det understöd han kunde vänta av polacker och lillryssar. Men Stanislavs förmåga svarade ingalunda mot hans goda vilja, och oron i hans rike var fortfarande så stor, att han aldrig blev i tillfälle att lämna det av Karl säkert påräknade biståndet. Vad Mazepa beträffar, hade han ej räknat med den obenägenhet, som en del av hans folk hyste för en resning mot ryssarne, då de befarade att i stället råka under sina gamla fiender polackernas välde. Själv var han också allt för ombytlig och opålitlig för den svenske konungen, som ännu litade på gammaldags tro och heder, under det hans nye vän bakom hans rygg fåfängt sökte förlikning med tsaren. Karl X Gustav hade en gång sökt förbund med den halvbarbariske Rakoczi men vänt om i tid, när han såg dennes opålitlighet. Karl XII åter litade för mycket på halvbarbaren Mazepa och fick umgälla det.

På sommaren 1708 började han sitt tåg mot Ukraina, och ej långt från Mohilev vid övre Dnjepr vann han i juli vid *Holovczin* sin sista stora seger över ryssarna. Någon tid därefter stannade han i väntan på den från norr anryckande Lewenhaupt, men denne hade blivit fördröjd, och Karl fick till sist avtåga utan honom. Under tiden hade ett tillämnat anfall mot Peters-

burg från den finska sidan alldeles misslyckats i följd av dålig ledning, och tsaren fick därmed fria händer att samla sin styrka till den svenska huvudhärens möte. Han kastade sig först i vägen för Lewenhaupt, som vid Ljesna efter en förtvivlad kamp lyckades slå sig fram men med förlust av

Ivan Stefanovitj Mazepa. Efter en samtida målning å Gripsholm slott.

hela sin tross, som skulle medfört en välbehövlig förstärkning till svenska härens förråd. Icke bättre gick det Mazepa, vars resning fullständigt misslyckades, så att han till sist med knappt tiondedelen av den här han utlovat kom till det svenska lägret snarare för att söka än för att bringa hjälp. På senhösten 1708 funno sig svenskarna stå mitt i ett fiendeland, där de ofantliga avstånden lade hittills oanade hinder i vägen för krigföringen och omöjliggjorde all förbindelse med hemlandet. Ett sådant läge gjorde de

tappraste modlösa, och de flesta rådde till återtåg. Men Karl XII skulle nu visa sig som "i med- och motgång lika, sin lyckas överman". Orubblig som alltid, mötte han de välmenande råden med det inkastet, att ett återtåg skulle anses som en flykt. Så skulle det ock i själva verket varit, ty därmed hade den svenske hjältekonungen erkänt sig besegrad och manat alla sina fiender i vapen emot sig. Han hade gått för långt att vända om och ägde intet annat val än att gå sitt öde till mötes.

Allt kunde ännu ha gått väl, om ej även naturen sällat sig till hjältens fiender. Vintern mellan 1708 och 1709, som i västerlandet blev Ludvig XIV till obotlig skada, rasade i östern med en våldsamhet, som saknar sin like. Vad vapnen ej förmått mot den svenska hären, det mäktade vintern med sina ursinniga snöstormar och med en köld, som kom blodet att stelna i soldaternas ådror. Med övermänsklig undergivenhet utstodo de svenska krigarne sina oerhörda lidanden, fasta i sin tro på Gud och kung Karl, som de in i döden hoppades skulle föra dem till slutlig seger. Konungen själv delade ända in i det yttersta deras försakelser, lämnade alla fältlivets små bekvämligheter åt krigsbefälet, förtärde med soldaten hans knappa möglade bröd och låg på sin kappa i ett tält, som med nöd uppvärmdes av glödgade kanonkulor.

Med en här, bruten av en sådan vinters elände och minskad till 18.000 man, hade Karl XII nu att upptaga den avgörande kampen mot en mer än tredubbelt överlägsen fiende. In i det sista väntade han på undsättning från Stanislav och den i Polen kvarlämnade svenska häravdelningen, men undsättningen uteblev. Ett sista stöd kunde han finna hos kanen av Krim, och ej långt från dennes land låg staden Poltava vid ån Vorskla, som österifrån faller ut i Dnjepr. Karl började belägra denna stad, men tsar Peter skyndade med sin här till dess hjälp, och ett avgörande möte mellan de två motståndarne blev oundvikligt. Till alla svenskarnes motgångar sällade sig nu den sista och kanske svåraste, i det Karl vid en obetydlig förpostfäktning blev sårad av en kula i foten. Såret var ytterst plågsamt och hindrade konungen från att själ vföra befälet i den avgörande striden. Härav blevo soldaterna modfällda, och befälhavarne Rehnsköld och Lewenhaupt tvistade med varandra. Under sådana omständigheter hade den svenska hären att utkämpa slaget vid *Poltava* den 28. juni (enligt nya stilen 9 juli) 1709. Oaktat all tapperhet kunde striden endast sluta med ett fullständigt nederlag. Rehnsköld, som förde högsta befälet, blev fången liksom Piper, och Lewenhaupt kunde med nöd föra återstoden av hären och den sårade konungen från slagfältet. Ännu hade räddning varit möjlig, om det lyckats att gå över Vorskla och söka tillflykt hos tatarerna. Men hären trängdes

undan till strömmens förening med Dnjepr, och med ryssarne i sin rygg saknade den varje utväg att övergå sistnämnda flod, på vars andra strand den varit i säkerhet. Konungen lät sig övertala att gå över floden med den del av hären, som var i tillfälle att följa honom, och han följdes av Mazepa, som dog några månader efter slaget. Men på Dnjeprs östra strand stod större delen av hären kvar, förvirring uppstod under ryssarnas påträngande, och den 1 juli gav sig Lewenhaupt vid *Perevolotsjna* med spillrorna av den en gång så stolta svenska hären fången åt tsaren.

Slaget vid Poltava och den följande kapitulationen vid Perevolotsjna bildade den avgörande vändpunkten i såväl Sveriges som Rysslands historia. Trots Karl XII:s okuvliga, aldrig uppgivna hopp var det en gång för alla slut med Sveriges storhet, och Ryssland stod redo att intaga dess rum som den härskande makten vid Östersjön. I motgångens hårda skola hade tsar Peter mognat till den verkliga härskarstorhet, som han från början saknat. Men framgången, som äntligen kommit såsom lön för oerhörda mödor, hade han svårt att med värdighet bära. Hans intåg, efter segern, i Moskva, som ännu var rikets huvudstad, var en barbarisk efterapning av ett gammalromerskt triumftåg, och de svenska fångarne utsattes därvid för det plumpaste hån. Detta var dock icke den tyngsta delen av deras olycksöde. De förströddes över hela Ryssland och långt in i Sibirien, där många förgingos i elände, medan andra såsom hantverkare och skollärare spredo bildningens ljus i det fientliga landet, och blott en mindre del av dem fick efter krigets slut återse sitt fädernesland.

Följderna av Poltavaslaget dröjde icke att inställa sig. Den första var, att Sachsen och Danmark skyndade att bryta den avtvungna freden. August ryckte in i Polen, som nästan utan svärdsslag utrymdes av Stanislav, vars med så mycken möda upptimrade tron föll samman likt ett korthus. Danmarks konung trodde sig lika lätt kunna återtaga de skånska landskapen men mötte här en överlägsen motståndare i *Magnus Stenbock*, den dugligaste av Karl XII:s fältherrar. I hast samlade denne en här, i vilken sågos nyblivna krigare klädda i getskinnspälsar och träskor, och slog danskarne i grund vid *Helsingborg* i februari 1710. Skåne var för alltid räddat åt Sverige, och länge levde bland folket sägnerna om "Måns Bock" och hans getapojkar, av vilka många voro söner till de snapphanar, som en mansålder förut fört avog sköld mot Sveriges rike. Segern vid Helsingborg upplivade för en tid svenskarnes mod, som dock snart åter nedslogs av motgångarna på andra sidan Östersjön. Där bröt tsaren åter starkare än någonsin in på det svenska området. Med Viborg och Keksholm föll sydöstra Finland i hans våld, Reval och Riga med hela Estland och Livland voro före slutet

av 1710 i hans händer. I dessa landskap uppförde han sig som härskare, i det han bekräftade folkets trosfrihet och gamla privilegier, men om dessa med ryskt blod köpta landsdelars överlämnande till konung August var från den tiden icke mera tal.

Under allt detta hade Karl XII efter många vedermödor funnit en fristad i den turkiska staden Bender inom det nuvarande ryska guvernementet Bessarabien. Ryktet om hans sagolika bragder hade föregått honom, och han blev med största gästfrihet mottagen av turkarna, som i hög grad beundrade den nordiske hjälten. Från början torde det icke ha varit hans avsikt att länge dröja kvar på turkisk botten. Men att återvända hem var lättare sagt än gjort, ty Ryssland och Polen voro fiendeland, och i det oroliga Ungern, där Rakoczis resning ännu icke var fullständigt undertryckt, kunde han lätt råka ut för bröderna Sobieskis öde och likt fordom Richard Lejonhjärta försvinna i ett hopplöst fängelse. För övrigt yppade sig snart en möjlighet att förmå sultan *Achmed III* att gripa till vapen mot Ryssland för att i tid stäcka dess även för hans rike hotande makt. Med begärlighet grep Karl XII efter detta tillfälle att vinna upprättelse för sitt nederlag och såsom segerherre intränga i Ryssland i spetsen för en turkisk här. Med skickligt anlitande av seraljens ränker lyckades han i november 1710 bringa det därhän, att kriget blev förklarat. Å sin sida inledde Peter förbindelser med de halvt självständiga Donaufurstendömena Vallakiet och Moldau samt de turkiska kristne i avsikt att framkalla en resning. I detta syfte ryckte han 1711 med en här genom sydligaste Polen, men vid floden Prut, som från norr faller ut i nedre Donau, mötte han en vida överlägsen turkisk här under storvesirens befäl. Där gav Peter ett nytt bevis på sin oskicklighet som fältherre, i det han lät fullständigt kringränna sig av turkarna. I själva verket var hans ställning vid Prut vida mera förtvivlad än Karl XII:s vid Poltava, och ingenting annat syntes återstå för honom än att med hela sin här giva sig fången. Själv tappade han alldeles huvudet och gick dag och natt i ett ständigt rus för att döva sin fruktan för det hotande fördärvet — då med ens en alldeles oerhörd händelse fullständigt omkastade tingens läge. Peter hade friat till ett par tyska prinsessor men fått ett hövligt avslag, som dock lät honom förstå, att han icke var god nog till måg åt en tysk småfurste. I förargelsen hade han gift sig med sin älskarinna *Katarina*, en livländsk soldathustru, som med en underlig blandning av råhet och slughet lyckats alldeles snärja honom i sina garn. Nu hade denna Katarina, som fött honom ett par döttrar, följt honom i kriget, och hennes list skulle rädda honom ur det förtvivlade läget. Hon samlade ihop sina juveler och alla dyrbarheter, som hon i hast kunde finna i lägret, och skickade dem som skänk till

storvesiren. Mutorna förfelade icke sin verkan, och till allmän häpnad lämnade den snåle vesiren fritt avtåg åt Peter och avslöt med honom ett fredsfördrag. Peter hade i furstendömena icke funnit den hjälp han väntat, och i sin nöd var han villig att gå in på vad som helst, att avstå Asov åt

Sultanen Achmed III. Efter samtida anonymt porträtt. Galleria degli Uffizi, Florens.

turkarna och återlämna alla sina erövringar utom Petersburg åt svenskarna. Men vesiren lämnade helt lugnt svenskarna åt sitt öde och nöjde sig med avträdandet av Asov och slopandet av några fästningar i gränslandet. Karl XII, som väntat att få se sin fiende fången, fick i stället bevittna dennes avtåg, och hans förebråelser bemöttes av vesiren med otidigheter. Vesiren blev väl avsatt, förvisad och sedermera halshuggen, men därmed

var Karl XII icke hulpen. Motgången vid Prut bidrog i själva verket långt mer än nederlaget vid Poltava att göra slut på hans förhoppningar. Med den hårdnackenhet, som låg i hans eget och ättens lynne, hakade han sig fast vid hoppet att än en gång förmå turkarna till krig, och ett par gånger syntes han mycket nära sitt mål. Men med äkta österländsk undergivenhet för ödets beslut sågo dessa i vad som skett Allahs outgrundliga rådslag, som de ej djärvdes bryta emot. Ödet hade beslutit, att ryssarna den gången skulle förbliva obesegrade, och så lämnade turkarne, liksom polackerna nyss, det sista dyrbara tillfället obegagnat att krossa den fiende, som en gång skulle bereda deras fördärv. Men Peter, som kort förut närt så högt flygande förhoppningar att befria sina kristna trosbröder på Balkanhalvön, hade fått tömma förödmjukelsens kalk i botten, det med så mycket ryskt blod köpta Asov hade gått förlorat, och vägen till Svarta havet syntes för alltid stängd. Med så mycket större iver måste nu Peter, om han ville fram till havet, hålla fast vid sina nyvunna besittningar vid Östersjön, och genom att spärra den väg, som kunde avlägsna honom därifrån, hade detta krig snarare bidragit att påskynda än avvärja Sveriges olycksöde.

Efter budskapet om segern vid Helsingborg hade Karl XII, som vanligen beskylles för oförsonlig hämndlust mot sina fiender, sökt fred med Danmark men utan framgång. Däremot sökte sjömakterna, som fruktade, att deras krigföring mot Frankrike skulle lida oläglig inverkan av det svenska krigets förflyttning till Tyskland, genomdriva ett fördrag, som skulle förklara Sveriges tyska landskap för neutrala och alltså hindra de där förlagda trupperna att taga vidare del i kriget. Rådet i Stockholm ville gå in därpå, men Karl XII insåg, att detta skulle vara till förmån för Sveriges fiender, då det bunde händerna på en ansenlig svensk krigsstyrka, och gjorde med sitt avslag hela fördraget om intet. Närmaste följden härav var emellertid, att Sveriges fiender 1711 uppträdde på tysk botten och belägrade Stralsund och Wismar, under det danskarna följande år besatte landskapet Bremen. Nu befallde Karl XII, att en ny här under Stenbocks befäl skulle utrustas för att utjaga fienden ur hans tyska länder och därefter inrycka i Polen, där han ännu hoppades kunna möta den med en turkisk här. Med mycken svårighet uppsattes hären och överfördes till fastlandet, men Stenbock förmådde icke, som han först ämnat, bryta in i Polen utan vek av inåt Mecklenburg, där han i december 1712 vid Gadebusch vann Sveriges sista stora seger över de förenade danskarna och sachsarna. Efter segern kände han sig dock icke stark nog att driva ryssarna ur Pommern utan vände sig mot Holstein för att tukta danskarna. Här kastade han sig in i den hertigliga fästningen Tönningen men nödgades på våren 1713 giva sig med hela

sin styrka, den andra stora här, som Sverige sålunda förlorat under loppet av några få år. Av danskarna behandlades han på ett för dem föga hedrande sätt och avled 1717 utan att hava återfått friheten. Med honom bortrycktes kanske den ende man, som kunnat stödja sitt land i dess nöd, då konungen var borta.

Västerlandet häpnade över att för första gången se de ryska barbarerna beträda den tyska jorden. Men de makter, som kunnat stödja Sverige i dess ojämna strid till den europeiska odlingens försvar, ville blott giva detta stöd mot priset av Sveriges tyska besittningar, och det priset vägrade Karl XII att betala. Nu gjorde i sin ordning konungen av Preussen och kurfursten av Hannover, som 1714 efter drottning Annas död blivit konung av England, min av att sluta sig till Sveriges fiender. Ställningen i landet var förtvivlad och ett dovt missnöje jäste hos folket. Men missnöjet vände sig icke mot konungen, om vilken man instinktlikt kände, att det var för Sveriges rätt som han offrade sitt folks och sina egna krafter, utan mot herrarne och framför allt mot rådet, som misstänktes önska konungens undergång för att kunna återtaga de genom reduktionen indragna godsen och den under Karl XI förlorade makten. Till sist fann sig rådet föranlåtet att utan konungens hörande 1713 inkalla en riksdag, där landets ytterliga nöd var på väg att framkalla revolutionära åtgärder.

Ryska kejsarinnan Katarina I. Efter en målning i Romanovgalleriet i Petrograd.

Emellertid hade Karl XII:s ställning i Turkiet blivit allt mera hopplös. Under inflytande av ryska ränker fordrade sultanen hans avresa, men Karl vägrade av välgrundad farhåga att under vägen utlämnas till sina fiender. Den turkiska här han begärde till sin betäckning under hemfärden nekades honom, och försöket att med våld tvinga honom till avresa ledde till den i historien enastående *kalabaliken* (folktumultet) i Bender i februari 1713. Den utomordentliga beundran, konungens hjältemodiga försvar väckte, bidrog till ett omslag i stämningen, varvid ränkerna mot honom avslöjades. Men det slutliga stadfästandet av freden med Ryssland betog honom varje hopp om turkisk hjälp, och då budskap ingick om Sveriges hopade olyckor och riksdagens åtgärder, beslöt han resa hem, kosta vad det ville. Hemfärden var lika sagolik som hjältens hela levnad. För att icke falla i fiendehänder ilade han långt före sitt följe, förklädd och till häst samt endast åtföljd av två följeslagare, av vilka den ene sjuknade under den vådliga färden, på underliga omvägar ända till Kassel genom Europas fastland hän mot sitt rike. Från den turkiska gränsen hade han på sexton dagar tillryggalagt 210 svenska nymil, då han i november 1714 ankom till det av nya fiender hotade Stralsund.

Ställningen i hans rike hade under tiden blivit värre och värre. Stettin hade 1713 intagits av ryssarne, vilka överlämnat det till Preussen, såsom det hette för att efter freden återställas till Sverige. Preussen hade under det långa kriget än närmat sig till Sverige, än till dess fiender, och Karl XII, som ej utan skäl misstänkte dess avsikter mot Pommern, begärde helt enkelt sin och sitt rikes egendom tillbaka och avvisade det förbund mot Ryssland, som Preussen erbjöd under villkor av Stettins avträdande. Följden blev, att Preussen förklarade krig, och Karl måste under den närmaste tiden efter sin återkomst med förtvivlans mod försvara det belägrade Stralsund mot de förbundna fienderna. Först när allt hopp om framgångsrikt försvar var ute, lät Karl övertala sig att i december 1715 på en bräcklig farkost företaga överfärden till Skåne. Sveriges fiender hade nu även ökats med England eller rättare Hannover, som av Danmark mot en penningsumma övertagit Bremen med Verden och nu ville tilltvinga sig en varaktig besittning av dessa det svenska väldets yttersta landsändar.

Efter femton års frånvaro återsåg Karl sitt fädernesland i ett skick, himmelsvitt olika det, vari han lämnat det vid sin avfärd. Väl hade redan de nio första krigsåren varit betungande nog, då de indelta regementena gång efter annan måste uppsättas till sitt dubbla eller tredubbla antal. Men först efter olycksdagen vid Poltava hade det egentliga Sverige ensamt fått uppbära krigsbördans krossande tyngd. Förut hade hären till stor del

kunnat rekryteras utom landet, men nu måste alla luckor fyllas ur folkets egna led, som till råga på olyckan voro hårt medtagna genom den 1710 från Ryssland inkomna pesten. Icke mindre hårt anlitade voro folkets materiella tillgångar, och även i ekonomiskt avseende stod riket på branten av sin undergång. Dess sista förmur mot barbariet i öster hade fallit, då Finlands erövring 1714 fullbordats av ryssarne efter det blodiga nederlaget vid Storkyro i Österbotten. Under sådana förhållanden var det som Karl hade att upptaga den ojämna striden och föra den till slut. Varje annan man än han skulle uppgivit den såsom hopplös, men Karl ensam förtvivlade icke. Stark i den orubbliga tron på sin rättvisa sak och hoppet om försynens slutliga hjälp, tvekade han icke att kräva de yttersta offer av sitt folk, då detta väl visste, att striden icke fördes för nöjes skull utan för dess rätt och bästa. När han själv vågade allt intill själva livet för sitt folk kände han sig äga krav på detta folks bistånd, intill död och undergång. Varje maning att köpa freden med landavträdelser mötte han med svaret, att hans konungsliga ed bjöde honom att bevara sitt rike oförminskat åt sina efterträdare. Var det blott möjligt för Sverige att hålla ut, voro dess utsikter ej heller så dåliga som de vid första påseendet syntes. Å ena sidan hade den ändlösa kampen medtagit Rysslands krafter ännu mera än Sveriges och utan stöd av sina bundsförvanter skulle tsaren snart nödgas sluta fred. Men dessa bundsförvanter voro å andra sidan förskräckta över Rysslands oerhörda makttillväxt, som de varken väntat eller åsyftat. De nya fienderna Preussen och Hannover visade ingen lust att fullfölja kriget, sedan de intagit vad de åstundat, från polska sidan syntes ej mer någon fara hota, och utom Ryssland hade Karl således endast Danmark att på nära håll bekämpa. Men härtill fordrades att anskaffa penningar, då landets tillgångar voro ytterst medtagna och dess kredit i främmande land uttömd. Då var då som Karl fick hjälp av den äventyrlige men snillrike holsteinske ministern *Görtz*, som trängde hans inhemska rådgivare åt sidan och genom ytterligt hänsynslösa men välberäknade kraftåtgärder till en tid förstod att uppehålla ställningen. Men denna förvärrades ytterligare, när de av honom införda nödmynten missbrukades och förlorade allt värde, under det tvångslån och andra våldsamma mått och steg förde med sig en allmän osäkerhet i äganderätten. Missnöjet steg till förtvivlans gräns men riktades blott inom adeln och bland ämbetsmännen mot konungen själv, under det folket alltjämt med beundrande och beundransvärd trohet följde sin hjälte in i bleka döden.

Med sina revolutionära mått och steg hade Görtz emellertid gjort det möjligt för konungen att uppsätta en ny här, med vilken han 1716 vände

sig mot Norge, där han väntade ersättning för Sveriges förluster och där bland annat besittningen av Kongsbergs rika silvergruvor skulle skaffat honom medel till krigets förande. Men framgången följde nu ej längre hans fanor, den överdådige norske sjöhjälten *Tordenskjold* slog en svensk flotta i Dynekilen norr om Strömstad, och Skåne hotades av en förenad rysk och dansk landstigning, som nödgade Karl att vända om. Landstigningen blev dock ej av i följd av oenighet mellan tsaren och den danske konungen. Även Englands och Rysslands vänskap svalnade, och i fiendernas osämja såg Görtz enda utvägen till rikets räddning. Kunde den ene förmås till fred, vore det lättare att sedan bliva färdig med den andre. Försöket gjordes först med Ryssland, och Görtz trädde i förbindelse med den spanske statsmannen Alberoni, som då omspann hela Europa med nätet av sina ränker. En vittutseende plan uppgjordes att med Rysslands bistånd skaffa Sverige ersättning för östersjölandens förlust genom erövring av Norge, de tyska landskapen skulle återtagas och Englands konung skulle, har det sagts, genom ett förenat svenskt-ryskt understöd åt den stuartska ätten straffas för sitt fredsbrott[1]). Planen såg ej illa ut, men Karl XII insåg, att den blott skulle inveckla hans rike i nya vidlyftigheter, och som han av erfarenhet kände sin fiende alltför väl att ej förstå, att denne utan vidare skulle lämna honom i sticket, så snart han nått sitt eget mål, avböjde han hela företaget (vidare härom sid. 339). Innan Görtz hann finna nya utvägar, hade döden lyktat hjältens saga.

För att avböja det hotande anfallet på Skåne hade Karl begivit sig till Lund, där han mellan striderna, liksom förut i Bender, sysslade med uppslag till förbättringar inom sitt rike, av vilka flera först i vår egen tid blivit genomförda. Men 1718 beslöt han att på fullt allvar förnya försöket att intaga Norge. Med uppbjudande av sitt rikes yttersta krafter hade han uppsatt en ny här, varav huvudstyrkan inbröt i södra Norge, medan en mindre styrka längre i norr under *Armfelts* befäl vände sig mot Trondhjem. Men vid belägringen av gränsfästningen Fredriksten invid staden Fredrikshald var målet satt för hans levnad. På söndagsaftonen den 30 november (enligt nya stilen 11 december) 1718 fanns han i en löpgrav utanför fästningen med genomskjutet huvud. Gåtfull som hans levnad var även hans död. Ännu i dag tvistas det om, huruvida han fallit för en ärlig fiendes hand eller för en förrädisk svensk lönnmördares kula.

---

[1] Att en verklig allians i syfte att återuppsätta huset Stuart på Englands tron skulle ha planerats mellan Sveriges, Rysslands och Spaniens ledande statsmän, är emellertid endast en läng trodd berättelse, för vilken man har att tacka de intriger, som i de tre staterna bedrevos av *jakobiterna*, Stuartarnes anhängare.

Med hjältens död var Sveriges sista motståndskraft bruten, och eftervärlden fick snart se det nyss så stolta riket som en lekboll för kivande

Karl XII:s likfärd från Fredrikshald 1718. Målning av G. Cederström. Nationalmuseum, Stockholm.

partiers träta och en barbarisk fiendes övermakt. Men dess djupa fall tjänade blott till att så mycket bättre visa höjden av den storhet, från vilken det

störtat ned. Med möda och nöd hämtade riket sig från de djupa sår, som den väldiga striden slagit, och i de storas rådslag hördes dess stämma ej mer. Men när dess folk hunnit leva sig in i de nya anspråkslösa villkor, som nu kommo det till del, strålade så mycket klarare bilden av den hjälte, som mitt i fiendernas ring aldrig förtvivlade om sitt fädernesland och sin rättvisa sak. Hans titaniska kamp mot ett övermäktigt öde har blivit det svenska folkets hjältesaga, och hans oböjliga trots mot den usla list, som djärvs sig statskonst nämna, skall i alla tider förbliva ett mål för eftervärldens häpnande beundran. I en tidsålder, då bland folkens styresmän den gällde för visast, som kunde bäst bedraga de andra, var tron på rättens och rättfärdighetens seger under en gudomlig världsstyrelses ledning hans orubbliga ledstjärna. I denna tro förde han sitt folk till dess stoltaste segrar och till branten av dess undergång, och fördenskull har hans lidande och blödande folk förlåtit honom de sår, som hans oböjliga trots mot ödet givit det. I statsklokhet var en Marlborough honom många gånger överlägsen, och dock lever utanför den trängre kretsen av de boksynta denne hjältes minne kvar endast i en slipprig soldatvisa. Men när de lidanden, som Karl XII tillfogat sitt folk, länge sedan voro förgätna, levde hans minne kvar, omgivet av en nära nog avgudisk dyrkan. När en stackars dåre några år efter hans död inbillade sig själv och andra, att han var Karl XII, som på ett underbart sätt räddats från döden, var han på väg att bringa hela Dalarne till resning. När efter tjugu år ryktet vandrade kring världen om de bragder, med vilka Nadir Sjah uppfyllde österlandet, då gick i Sveriges bygder en sägen, att han var den återuppståndne Karl XII, som snart i spetsen för en väldig här skulle genom det besegrade Ryssland återvända till sitt fädernesland och återställa dess förlorade storhet. Och i Mecklenburg, som under krigens skiften också blivit hemsökt av de ryska horderna, uppstod en folktro, att Karl XII, den oböjlige kämpen för rättvisans seger på jorden, var en ny Messias, som vore utsedd att efter segern över sina fiender grunda ett rättfärdighetens tusenåriga rike.

---

4. Den ryska stormakten.

Under krigets senaste år hade tsar Peter kommit på spänd fot med England, på vars hjälp mot Sverige han gjort sig räkning, och 1716 företog han en resa till Frankrike för att om möjligt vinna det för sina planer. Han kom ej längre såsom en ringaktad barbarfurste, begapad av massan som ett

underligt djur, utan såsom den mäktige härskaren i ett segerrikt välde, som väl visste, att hans vänskap vore värd sitt pris. Peter var ingen diplomat, och han lyckades icke att för sig vinna Frankrike, som under tiden närmat sig Sverige. Men om det fina franska hovet aldrig så mycket fasade över hans ohyfsade och ytterst snuskiga vanor, kunde det ej neka honom sin beundran över den vilda kraft, varmed han fullföljde sin strävan att höja sitt barbariska rike till en rangplats bland de europeiska makterna.

Vid sin återkomst följande år fann han sig invecklad i en huslig tvist, som långt mera påminner om en österländsk sultans hov än om ett rike, vilket gjorde anspråk på att upptagas i kretsen av Europas hyfsade stater. Hans egen son och tronföljare Alexei befanns nämligen skyldig till stämplingar mot sin faders krona och liv. Den olycklige fursten företer åtskilliga likheter med don Carlos, Filip II:s son, och skulle sluta liksom han. Född 1690 i Peters olyckliga äktenskap med Eudoxia Lapuchin, skådade han dagens ljus, innan hans fader ännu fyllt aderton år, och det kroppsliga och andliga förfall, som i så hög grad utmärkte honom, torde härav i viss mån finna sin förklaring. Hans svaghet och dåliga egenskaper synas dock icke så litet ha överdrivits av det slags ryska historia, som velat upphöja fadern genom att nedsätta sonen. Mycket av hans fel torde få skrivas på räkningen av hans ytterligt försummade uppfostran och dåliga behandling allt ifrån barndomen. Peter misstrodde och fruktade denne son, som de sammansvurna redan 1698 velat upphöja på hans tron (se sid. 247) och som väl även varit ämnad att i förtid efterträda sin fader, om Karl XII segrat. Men i stället för att med så mycket större omsorg övervaka sin sons uppfostran och genom faderlig ömhet söka vinna hans hjärta, försummade Peter honom och lämnade honom under inflytelse av sin mor och sin faster, vilka helt och hållet behärskades av okunniga och fanatiska präster och munkar. Under deras inverkan fylldes det unga sinnet med bitterhet och agg mot fadern och dennes livsverk. Allt för håglös och slö att inhämta några kunskaper, var Alexei sin fader lika underlägsen i själsgåvor som han liknade honom i dåliga levnadsvanor. Alla Peters försök att hålla honom till studier och nyttigt arbete misslyckades, och hans äktenskap med den tyska gemål, som Peter påtrugat honom, blev ytterst olyckligt och upplöstes snart genom hennes död. Under tiden ruvade han dag och natt över sin upphöjelse på faderns tron, och hans moders anhängare uppmuntrade honom i dessa anslag, av vilkas framgång de hoppades ett fullständigt återvändande till det gamla med tillintetgörande av alla Peters reformer. Förhållandet mellan far och son blev icke bättre, sedan ännu en son blivit född åt den förre av hans nya gemål Katarina, som ej lär ha manat gott för

sin olycklige styvson. Ställd i valet mellan ett bättre uppfyllande av sina plikter som tronföljare och en avsägelse av sina anspråk på tronen samt inträde i ett kloster, flydde Alexei till kejsar Karl VI i Wien, som var gift med en syster till hans avlidna gemål. Peters utskickade uppspårade honom i hans gömställe nära Neapel, som då lydde under kejsaren, och förmådde honom genom löften om faderns förlåtelse att återvända hem. Men löftena brötos, Alexei fängslades och ställdes inför en utomordentlig domstol, som dömde honom till döden men lämnade hans sak åt faderns mildhet. Dödsdomen gick icke i formlig verkställighet, ty Alexei avled i juni 1718 i fängelset. Ett fullständigt mörker vilar över hans död, och det kan ej avgöras, om han i hemlighet blivit tagen av daga eller dött av skrämsel över den stränga domen eller genom följderna av den gräsliga tortyr, som den förbittrade fadern låtit honom utstå. Men de ryska hävdeböckerna uppduka rörande historier om en försoning, som i hans sista stunder skall hava ägt rum mellan en ångerfull son och en förlåtande fader.

Blev Peter genom Alexeis död fri från en farlig fiende inom sitt eget hus, skulle han kort därefter genom skottet vid Fredrikshald befrias från den fruktansvärde motståndare, för vilken han under hela den långa striden aldrig upphört att hysa en med skräck blandad beundran. Med Karl XII föll också det välde, som hans företrädare med så mycken omtanke och statskonst byggt upp. Den ensamme, inom sig slutne hjälten hade icke bildat någon skola av statsmän och fältherrar, som kunde taga vid, där han slutat, liksom efter Gustav Adolfs död. Icke ens om tronföljden var någonting med visshet bestämt, ty den av gammalt gällande arvföljdsordningen talade endast om ogifta prinsessor, och båda konungens systrar hade trätt i äktenskap. Den äldre Hedvig Sofia hade dött och efterlämnat en son, hertig *Karl Fredrik* av Holstein, och åt denne unge furste ansågs Karl XII hava ämnat sin krona. Men den yngre systern *Ulrika Eleonora* var gift med prins *Fredrik* av Hessen, som strävade efter kronan för sig och sin gemål. Med Görtz' fängslande förlorade den unge hertigen av Holstein sitt förnämsta stöd, och den 1719 församlade riksdagen erkände Ulrika Eleonora såsom drottning på grund av val. Görtz blev försoningsoffret för den allmänna förbittringen över landets olyckor och dömdes efter en summarisk rättegång till döden samt avrättades under omständigheter, som mycket nära liknade ett juridiskt mord. Så stor var nu förskräckelsen för enväldet, att den nya regeringsformen slog över till en motsatt ytterlighet och lade nästan all makten i händerna på en regerande riksdag. Drottningen nedlade snart kronan till förmån för sin gemål, som 1720 blev konung under namn av *Fredrik I*, men hans upphöjelse måste köpas med nya

eftergifter från konungamakten, som därmed nästan förvandlades till en skugga.

Men med enväldets avskaffande hade man ej förmått ingjuta ny kraft i det stympade riket. *Arvid Horn*, som under de följande åren blev Sveriges ledande statsman, hade yttrat om Karl XII:s död, att "den olyckan vore den största av alla, vilka oss allt intill den stunden kunnat hända". Det vissa är, att med hjältekonungens död all motståndskraft var bruten, och det gällde nu blott att vinna fred åt alla sidor på någorlunda drägliga villkor för att ordna rikets styrelse och bota de sår det långa kriget slagit. Anfallet på Norge uppgavs genast, och av den del av hären, som infallit i landets norra del, omkom mer än hälften under återtåget över fjällen mitt under den stränga vintern.

Fredsarbetet påskyndades för att så mycket bättre kunna hindra enväldets återställande. Görtz och hans vänner hade hoppats genom att på tronen upphöja hertigen av Holstein vinna bättre fredsvillkor av tsaren, som ville förmäla honom med sin äldsta dotter och framdeles även utförde denna plan. Men sedan hertigen skjutits åt sidan, gällde det i stället att förmå rikets övriga fiender till fred och genom uppoffring av svenska landsdelar i Tyskland om möjligt vinna deras förbund mot Ryssland. Fred slöts därför 1719 i *Stockholm* med England och Hannover, till vilket senare Bremen med Verden avträddes. Kurfurstendömet Hannover nådde därmed fram till Nordsjön och blev en av Tysklands mera betydande protestantiska stater, varjämte det vann en lättare förbindelse med kurfurstens engelska rike. Året därpå avslöts i *Stockholm* fred med Preussen, som fick större delen av svenska Pommern intill floden Peene och genom besittningen av Stettin samt öarna Usedom och Wollin uppnådde sitt länge eftersträvade mål att behärska Oderflodens utlopp i Östersjön. Av Sveriges förut så stolta välde i Tyskland återstod därefter endast staden Wismar samt nordligaste Pommern med Stralsund, Greifswald och ön Rügen. Jämförelsevis billigast kom Sverige ifrån freden med Danmark på *Frederiksborgs* slott 1720. Tack vare Stenbocks tappra försvar av Skåne kunde Sverige oförminskat bevara sitt landområde på halvön men fick tåla förödmjukelsen att avstå sin tullfrihet i Öresund, oaktat det ägde dess östra strand. Viktigast för Danmark var, att Sverige för framtiden avstod från sitt förbund med hertigen av Holstein-Gottorp. Efter det Stenbock med sin här givit sig fången, hade danskarna besatt hertigens länder, och nu voro de oförhindrade att med sitt rike införliva den holsteinska delen av det forna danska Sönderjylland, av tyskarna kallat Schleswig. Hertigen fick däremot behålla sin andel av Holstein, och genom hans förbindelse med tsar Peters dotter

öppnades i framtiden lysande utsikter för hans ättegren. För Danmark skulle den omtvistade arvsrätten till hertigdömena framdeles medföra svåra olyckor. Men en huvudsaklig orsak till fiendskap med Sverige var undanröjd genom upplösningen av dess förbindelse med de holsteinska hertigarne och uppgivandet av det på andra sidan av Holstein belägna landskapet Bremen.

Sveriges förhoppning att genom långt driven eftergivenhet mot sina övriga fiender vinna deras understöd mot Ryssland slog alldeles fel, och mot den ryska övermakten lämnades det att reda sig bäst det kunde. Tsaren var förbittrad över, att hans plan att på Sveriges tron upphöja sin blivande måg hertigen av Holstein icke gått i fullbordan, och beslöt att med fruktansvärd stränghet tukta Sverige för dess envishet att fortsätta kriget. Sedan han blivit herre över en stor del av Östersjöns östra sida, hade han med vanlig handlingskraft genomfört sin älsklingsplan att upprätta en ansenlig flotta, under det den svenska sjömakten under krigets fortgång lämnats att ohejdat förfalla. Nu skulle Sverige till sin skada få lära sig vad det ville säga att ha en rysk flotta i Östersjön. Under förfärliga härjningar ödelades en stor del av landets östra kust, städer och byar utplundrades och avbrändes, under det folket mördades eller bortsläpades i fångenskap. Även Stockholm var hotat men räddades genom den tappre *Rutger Fuchs'* vaksamhet. Härjningstågen upprepades under åren 1720 och 1721, och under landets nästan fullständiga oförmåga att försvara sig syntes hela östra kusten på väg att ödeläggas. Inför denna hotande fara fann sig den svenska regeringen till sist nödsakad att giva efter. I den lilla staden *Nystad* i Finland avslöts på sensommaren 1721 den fred, som äntligen gjorde slut på det stora nordiska kriget. Den tid var länge sedan förbi, då tsaren skulle nöjt sig med de forna ryska landsdelarna Ingermanland och Keksholms län. Utom dem nödgades Sverige avstå staden Viborg med kringliggande område av det gamla svenska Karelen samt hela Estland och Livland. Sistnämnda landskap bibehöllos i allt väsentligt vid sitt gamla samhällsskick, men ett i fredsslutet inryckt förbehåll, att tsaren icke skulle blanda sig i Sveriges inre styrelse utan fast hellre söka att hindra och förebygga allt vad som däremot förehades, tolkades framdeles av den sluga ryska regeringen såsom en förpliktelse till den inblandning för upprätthållande av det nya statsskicket, som detta förbehåll avsett att undvika.

Därmed hade sålunda den fruktansvärda strid äntligen nått sitt slut, som i det utpinade svenska folkets minne länge levde under namn av „den stora ofreden". Med Polen hade kriget längesedan dött bort av sig självt, och en formlig avslutning därpå ansågs icke nödigt att bringa till stånd

förrän 1732. Med fredssluten hade inträtt en fullständig omkastning av det politiska läget i nordöstra Europa. Sverige hade på en gång störtat ned från sin ställning som stormakt. Mycket har tvistats om, huruvida det i varje fall länge skulle kunnat uppbära denna ställning. Det hör ej historien till att spekulera över möjligheter, som icke inträffa, och här må blott erinras om, att den med varje år allt livligare förbindelsen mellan kusterna och det inre landet förr eller senare med en viss nödvändighet skulle sprängt det svenska storväldet, som haft sin medelpunkt i Östersjön och sökt på alla sidor omsluta detta hav. Nu hade fallet kommit våldsamt och på en gång,

Staden Riga, det svenska östersjöväldets huvudort. Efter ett kopparstick från början av 1700-talet.

och för det svenska folket gällde det att foga sig i en underordnad ställning samt genom tålmodigt arbete söka hela de sår kriget slagit. Den nya författningen, som ängsligt sökte undvika allt vad som kunde påminna om enväldet, hade dock långt ifrån grundat något folkvälde, ehuru den tid, som nu inträdde, i svensk historia plägar betecknas med namnet *frihetstiden*. All makt var samlad i riksdagens hand, och rådet kunde aldrig återvinna sin gamla ställning, sedan reduktionen brutit högadelns makt. Men inom riksdagen voro ämbetsmännen förhärskande, och det nya statsskicket inledde en gyllene tid för det politiserande skrivarväldet eller den i senare tid så kallade byråkratien. Så mycket lättare kunde denna taga makten som de båda följande konungarne Fredrik I och Adolf Fredrik voro ytterst obetydliga män, som därtill i egenskap av främlingar voro föga bekanta med det land de blivit satta att styra. En konstitutionell regering i vår tids mening kunde näppeligen uppstå under detta statsskick, som ej kände till styrelse-

grenarnas fördelning mellan särskilda ministrar efter engelskt mönster, men riksdagen utövade sin makt genom det s. k. sekreta utskottet, som hade att handlägga alla viktiga ärenden och snart behärskade både rådet och konungen. Egendomligt var att se, huru den alltjämt sjunkande konungamakten i det yttre bemöttes med en djupare, stundom rent krypande, vördnad än någonsin tillförne, och de verkliga maktägande så att säga bugade från konungarne den ena rättigheten efter den andra, under det de fyllde landet med minnesmärken, som i storståtliga inskrifter visste att förtälja om dess vanmäktiga härskares storhet.

Ryssland hade genom fredsslutet vunnit en stormakts ställning och det efterlängtade herraväldet på Östersjön. Men det dröjde ganska länge, innan det stora riket i full utsträckning kunde göra bruk av sin nya ställning. Det långvariga kriget hade till den grad ansträngt dess krafter, att dessa voro om möjligt ännu mera medtagna än Sveriges. Trots sina omätliga inre hjälpkällor var Ryssland ett fattigt land, och dess folk förstod sig varken på att sköta sin enskilda eller allmänna hushållning. Framför allt hade det hittills aldrig lyckats, om det ens på allvar blivit försökt, att bringa rikets finanser i någorlunda dräglig ordning. De ökade utgifter, som Peters nya inrättningar redan i fredstid krävt, blevo under kriget rent av outhärdliga. Indragningen av kyrkans gods förslog ej långt till krigets förande, och Peter lät upprätta en ny jordebok för att finna nya skattekällor. Men härvid visade sig, att redan under krigets första hälft en mängd gårdar blivit öde: enligt den nya jordeboken borde skatterna minskas i stället för att ökas, och tsaren visste ingen bättre råd än att helt enkelt upptaga skatten efter den gamla fördelningen. Men enligt de gråldriga, från det östromerska riket lånade grunderna för den ryska beskattningen voro menigheterna gemensamt ansvariga för skatten, så att om några av deras medlemmar undandrogo sig eller voro ur stånd att gälda sin skatt, deras andel återföll på de övriga, som därmed belastades med så mycket tyngre bördor. När nu fördelningen av skatten förblev oförändrad men ödegårdarnas antal fortfor att ökas, blev den givna följden, att skattetungan växte mest, där förmågan att bära den var minst, och hela stora bygder blevo för långliga tider försänkta i hopplöst elände. Skatternas uppbörd var av gammalt överlåten åt adeln, som begagnat sig därav för att göra bönderna till sina livegna. Behovet av en möjligast sträng och noggrann skatteindrivning, där ingen fick undandraga sig sin andel i den samfällda bördan, föranlät tsaren att ytterligare stärka de adliga godsherrarnes makt över sina livegna, och dessas lott förvärrades yttermera genom införande av strängare, från västerlandet lånade begrepp om äganderätten, genom vilka livegenskapen urartade

till fullkomligt slaveri, så att de livegna kunde köpas och säljas som boskap eller lösören. Under krigets fortgång blevo de bördor, som soldaternas underhåll pålade landet, fullkomligt olidliga, och det var en betydande lättnad, när kriget kunde förläggas utom dess gränser och härens underhåll kastas på dess grannar eller fiender. Med varje år blevo de medel, som måste anlitas för att kunna fortsätta kriget, mera våldsamma och antogo slutligen en fullständigt revolutionär karaktär. Bland annat hade tsaren flera år före Görtz försökt sig med mynttecken av koppar med åsatt högre värde, men åtgärden hade lika liten framgång som i Sverige. Vid krigets slut var folket så utmattat och landets tillgångar så uttömda, att det behövde längre tid än Sverige att hämta sig. Av vad Karl XII uträttat är det icke minst, att hans sega kamp så uttömt Rysslands krafter, att dess framryckande till nya erövringar därmed fördröjdes minst ett halvt århundrade.

Behovet av ständigt nya åtgärder för att skaffa staten tillgångar och tsarens oupphörliga och godtyckliga ingripande i finansväsendet var en av de anledningar, som kommo styrelsens tyngdpunkt att förflyttas från det gamla Moskva till Petersburg, där han med förkärlek uppehöll sig för att övervaka växten av sin nya skapelse. Från början hade han icke tänkt sig annat, än att hans nya stad skulle bliva en arvtagare till det gamla Stora Novgorod och en förmedlare av handel och samfärdsel mellan hans rike och västerlandet. Men med tiden fann han, att han här var vida mera oberoende av de gammalryska traditionerna än i Moskva, och småningom mognade hos honom beslutet att göra Petersburg till huvudstad för att därifrån bättre kunna stadfästa den nya ordningen. Beslutet var ytterst ödesdigert för Ryssland och hela Europa, ty därmed inleddes hans rike på vägar, som voro fullkomligt främmande för dess nationella uppgift. Att Ryssland sökte en utfartsport till Östersjön var fullt naturligt, och denna utfartsport måste lika naturligt bliva en stor handelsstad, även om dess läge kunnat väljas med bättre urskillning. Men att denna handelsstad också skulle bliva rikets huvudstad var fullkomligt onaturligt, helst den var belägen vid den yttersta gränsen av ett rike, som med sina ofantliga avstånd bättre än något annat behövde äga en huvudstad i sin medelpunkt, där förbindelsen kunde bliva lättast mellan styrelsen och dess underordnade organ. Petersburg som rysk huvudstad var lika litet lämplig som Malmö skulle varit såsom svensk, endast med den skillnad, att i Ryssland de stora avstånden lade vida svårare hinder i vägen för beröringen mellan rikets medelpunkt och dess olika landsdelar. Uppfört på främmande grund och till stor del befolkat av utlänningar förblev Petersburg alltid främmande

för massan av det ryska folket, som fortfor att i Moskva vörda sin verkliga huvudstad, under det Petersburg blev sätet för ett självhärskardöme, som förlade tyngdpunkten för sina strävanden utanför det rike, vars bästa det blivit satt att vårda, och därmed vart till skada för detta rike och i sinom tid till en fara för den övriga världen.

Med oerhörd möda hade Peter nått sitt mål att göra Ryssland till en sjömakt, men därmed förmådde han icke göra ryssarne till ett sjöfolk. Men under hans långa strävan mot detta mål blev det för honom ett ämne till stigande undran, att hans svenska motståndare så tåligt och jämförelsevis med så stor lätthet buro de krigsbördor, som tryckte hans eget folk till jorden. Härtill sökte han orsaken icke i folkens olika skaplynne utan i företrädet hos den svenska statens inrättningar, och från denna övertygelse var steget icke långt till beslutet att omplantera dessa inrättningar i rysk jordmån. Liksom han velat, att Ryssland skulle efterbilda Hollands sjömakt, emedan Holland genom denna blivit rikt och mäktigt, så ville han nu, att Ryssland skulle efterbilda Sveriges statsskick, emedan detta givit Sverige den motståndskraft, som var det ständiga föremålet för hans beundran. Men lika mekanisk och själlös som efterapningen varit i förra fallet blev den i det senare. När han 1711 drog ut i kriget mot turkarna, inrättade han den dirigerande senaten, som skulle föra styrelsen i hans frånvaro. Till denna senat lånade han mönstret från det svenska riksrådet, men ehuru den med tiden underkastades åtskilliga ombildningar blev den aldrig annat än en tämligen otymplig efterhärmning av sin förebild, under det en fortsatt utbildning av det gamla bojarrådet kunde ha danat en självständig nationell inrättning till vida större gagn för det ryska riket. Efter några år beslöt han sig för en fullständig omdaning av den hittills ganska oordnade ryska statsförvaltningen efter mönstret av det svenska enväldet. Kollegier i likhet med de svenska infördes såsom styrelsens organ, och riket indelades i guvernement efter de svenska länens förebild. Instruktionerna för kollegierna och guvernörerna avskrevos med slavisk trohet efter deras svenska motstycken, utan minsta tanke på olikheterna hos de länder och folk, som sålunda skulle styras på samma sätt. Till och med ordalagen i 1693 års riksdags uttalande om den svenske konungens envälde upptogos av tsar Peter, men detta har icke hindrat, att det ryska enväldet blev något helt annat än det svenska. Skillnaden var förutbestämd i de båda folkens lynnen och i deras historia. Svenskarne voro av gammalt ett fritt folk, och deras ämbetsmän hade en västerländsk uppfattning av plikt och heder. Ryssarne hade i århundraden burit tatarernas ok för att sedan i nya århundraden darra för tsarernas knutpiska. Medan tsar Peter fåfängt sökte

inblåsa en levande anda i de inrättningar, vilkas svenska form han efterapade, fortfor han att med egen hand örfila eller prygla sina ministrar och generaler, utan att dessa därav ansågo sig vanhedrade. Samma män, som om morgonen tåligt mottogo hans piskslängar, tävlade om aftonen med honom om vem som först skulle ramla under bordet under brännvinets inflytande, och det aktades som ett stort framsteg i hyfsning, när mot slutet av hans regering någon av de lärda eller andra främlingar, som han inkallat i landet, i nåder tilläts att gå nykter från härskarens dryckesgillen.

Avskaffandet av patriarkatet hade brutit kyrkans makt, upphävandet av bojarrådet hade utplånat adelns sista politiska förmånsrätt, och mer än någon av sina företrädare var Peter oinskränkt självhärskare i ett rike, där de högsta som de lägsta i slavisk undergivenhet böjde sig för hans minsta nyck. För att ytterligare nedsätta adelns ställning ämnade han i den gamla bördsadelns ställe sätta en tjänsteadel, som skulle helt och hållet vara beroende av tsarens nåd. I strid mot den gamla ryska rättsuppfattningen förklarades adelns gods för majorat eller fideikomiss, som skulle gå i arv till en av sönerna, medan de övriga för sitt uppehälle hänvisades till statens tjänst. Denna inrättning kunde icke rotfästa sig och upphävdes icke långt efter Peters död. Så mycket djupare rötter slog däremot den anordning, varigenom han sökte utbilda sammanfattningen av alla sitt rikes civila, militära och kyrkliga ämbets- och tjänstemän till en enda enhetlig organisation. Genom en noggrant utarbetad rangordning uppdelades denna organisation, som blivit vida beryktad under namn av *tjin*, i fjorton rangklasser, ordnade liksom i trappsteg uppifrån nedåt allt ifrån de högsta storvärdighetsmännen ända ned till de lägsta statsbetjänte. Under tidernas lopp växte denna tjin ut till en fruktansvärd samhällsmakt, inom vars ram tysk byråkrati ingick en underlig förening med moskovitiskt barbari och som slutligen nådde en styrka, vilken i själva verket lät den framstå såsom den förnämsta statsmakten, inför vars sega motstånd såväl den kejserliga som den nationella viljan på sistone visade sig lika vanmäktiga. Med den frånvaro av europeiska hedersbegrepp, som var moskoviternas olycksarv från den tatariska tiden, sjönk denna byråkrati ned i en korruption, som utgjorde det nu förgångna tsarväldets på en gång skamligaste och farligaste kräftsår. Hade tsar Peters erövringsverk icke varit nödvändigt för det ryska folkets inträde i den europeiska kulturvärlden, så blev hans omdaning av det ryska statsskicket rent av skadlig därför. Utförd på främmande grund utan hänsyn till folkets lynne och föregående utveckling, kom den snarare att utgöra ett hinder för den västerländska odlingens rotfästande på rysk botten. De förfelade efterhärmningarna gåvo

upphov åt en olöslig inre motsägelse mellan folklynne och statsskick och alstrade ett värre förtryck än det de gåvo sig sken av att upphäva. Icke utan grund har en stark nationell riktning bland det ryska folket framhållit Peters regering såsom den mest fördärvliga av alla, som hans rike haft att utstå, i det den i stället för att främja det ryska samhällets utbildning på gammal nationell grund för minst två hundra år snedvridit dess historia.

Men detta nydaningsarbete på rent teoretisk grundval utan hänsyn till det verkliga livets krav var ingenting främmande för en tidsålder, som icke förstod, att varje samhälle är en produkt av årtusendens utveckling, utan levde i den tron, att vad som visat sig passa för en stat också skulle duga för vilken annan stat som helst, och att det alltså vore nog för ett samhälles välfärd att inrätta det efter den för tillfället gängse statsteorien. Samtiden omfattade tsar Peter och hans uppåtsträvande välde med den beundran, som framgången alltid ingiver, helst när den vinnes över en så väldig motståndare som Karl XII. Därför översåg den gärna med de vilda orgier, med vilka tsaren i sin nya huvudstad firade den återställda freden, och underskrev lika gärna den hyllning, som gavs segraren av hans lydaktiga senat, då den i levande livet förlänade honom tillnamnet *den store*. Härtill fogades även 1722 utbytet av den gamla nationella titeln tsar mot den kejserliga värdigheten, som efter någon tvekan erkändes av de europeiska makter, vilka snart skulle tävla om det nya kejsardömets vänskap och förbund. Sin nya huvudstad sökte Peter sammanknyta med det inre landet genom ett vidsträckt men illa utfört nät av kanaler, som från Neva och Ladogas sydliga tillflöden öppnade samfärdseln med Volga och dess bifloder intill Kaspiska havet. Sistnämnda inhav ville Peter fullständigt underlägga sitt välde, sedan Svarta havet blivit stängt för hans flottor. Kort efter det nordiska krigets slut inlät han sig i en ny strid med det numera i djupt förfall nedsjunkna persiska väldet, som ännu behärskade Kaspiska havets sydliga och västliga strand ända till norr om Kaukasus. Kriget lyktades så, att Persien fick avstå hela sin kuststräcka vid nämnda hav, men denna erövring blev dock av föga varaktighet. Mindre framgång hade Peter, då han även försökte utsträcka sin makt över de halvvilda staterna öster om Kaspiska havet, och under ett tåg mot Khiva 1717 förgicks en rysk här i öknarna vid Aralsjön (vidare härom sid. 311).

När Peter 1711 var nära att falla i turkarnas händer, hade han med tanke på Alexei och hans upprorsplaner manat senaten att till hans efterträdare välja någon värdig man, ifall han själv bleve fången. Härmed var en möjlighet antydd att gå utom tsarernas ätt, om ny härskare behövde väljas. Nu var Alexei död, och Peters son med Katarina följde snart efter

honom. Alexei hade efterlämnat en späd son, som bar Peters namn, men denne tycktes obenägen att efter gammal hävd låta tronen gå i arv till honom. Med sin andra gemål Katarina hade Peter två döttrar, *Anna*, som längre fram blev gift med hertigen av Holstein men dog tidigt, och *Elisabet*, som sedermera blev kejsarinna. Men Peters livsverk var av den art, att dess fullföljande krävde en stadig hand vid statens roder, och en tid syntes han ha varit betänkt på att till sin efterträdare upphöja någon av de män, som i främsta rummet delat hans mödor vid utförandet av detta verk. När han antog kejsartiteln, utfärdade han nya bestämmelser om tronföljden, som av gammalt gått från far till son men nu skulle bestämmas av den regerande kejsaren med rätt för denne att till sin efterträdare utnämna vem han ville. Denna från det östromerska kejsardömet lånade anordning skulle betrygga riket mot faran av odugliga tronföljare men visade sig i stället leda till ständig oreda och våldsamma tronskiften, intill dess den 1797 avskaffades av kejsar Paul I, som återställde arvsföljden efter förstfödslorätt. Peter själv kom aldrig att göra bruk av den utnämningsrätt han tillägnat sig. Mot slutet av sitt liv hade han låtit högtidligen kröna sin gemål Katarina och ansågs därmed i viss mån hava utpekat henne såsom sin efterträderska. Men icke långt därefter fattade han en ingalunda ogrundad misstanke mot henne för otrohet och umgicks med planer att skilja sig från henne. Därav blev dock intet, ty förrän han eller någon annan det väntat, skulle döden göra ett slut på hans verksamma liv. Det oerhörda arbete han underkastade sig i förening med hans hejdlösa offrande åt sina råa lidelser gjorde omsider ett slut även på hans jättekrafter. Dessa undergrävdes småningom och brötos fullständigt, när han mitt i smällkalla vintern kastade sig i Nevafloden för att rädda några människor från att drunkna. Han avled i början av år 1725 vid ännu icke fyllda femtiotre års ålder. Eftervärlden har glömt hans många och stora fel för den väldiga viljekraft, varmed han arbetade för att höja sitt rike från en halvasiatisk barbarstat till en halveuropeisk stormakt.

I ett tal, som han höll i Petersburg, då ett nybyggt skepp sattes i sjön, uttalade han den åsikt, att liksom kulturen från det gamla Grekland förflyttat sitt säte till västra Europa, skulle den en gång övergiva västern och finna ett huvudsäte i hans eget rike för att slutligen därifrån återföras till sitt ursprungliga hemland. En följande tid har icke sett dessa djärva drömmar förverkligas, och det hopp han uttalat, att redan hans egna samtida skulle få uppleva den dag, då den ryska odlingen stod i jämnhöjd med den västerländska, har aldrig gått i fullbordan. I vad mån detta må hava berott på hans folks eget skaplynne eller den förvända riktning, som hans

järnvilja gav åt dess utveckling, hör icke historien till att avgöra. Men denna utveckling gick, så länge tsardömet stod, i de spår han utstakat. En egendomlig verkan utövade därvid ett dokument, som länge med orätt tillskrivits honom och som blivit kallat *tsar Peters testamente*. Detta aktstycke, vars tillkomst är omtvistad, framträder först i 1700-talets senare hälft men föll i glömska och framdrogs på nytt av Napoleon I, då han ämnade tåga mot Ryssland, i avsikt att uppskrämma Europa för tsarväldets planer. I kort sammanfattning innehåller det en anvisning, huru alla kringliggande stater i Europa och Asien skulle undergrävas genom en skickligt underhållen inre söndring för att småningom en efter annan uppslukas av den ryska makten. Inledningen lägger i tsar Peters mun det uttalande, att det ryska folket är kallat att en gång behärska Europa och med sin livskraft föryngra det, liksom Nilens översvämningar fruktbargöra Egypten. I fjorton punkter redogöres därefter för det sätt, varpå söndringen och erövringen skola utföras gent emot varje särskild stat. Vilket ursprung denna märkliga skrift än må hava, så kom den efter sitt offentliggörande att verka såsom ett slags rättesnöre för den ryska statskonst, vars hemliga vägar och mål den så träffande tecknar.

En sägen vill göra troligt, att Peters sista ord varit: "Jag bestämmer allt åt . . ." Sann eller icke, angiver den på ett slående sätt ställningen vid den väldige tsarens död. Även till honom hade döden kommit oväntad, och han, som förbehållit sig rätt att utse sin efterträdare, hade ingenting förordnat om tronföljden. Med hjälp av hans gunstling *Mensjikov* upphöjdes på tronen hans änka *Katarina*, som han i livstiden låtit kröna till kejsarinna, men hon avled efter en obetydlig regering redan 1727. Till sin efterträdare hade hon utnämnt den olycklige Alexeis son *Peter II*, en tolvårig gosse, vars korta skenregering var en enda strid om makten mellan tävlande stormän, och med vars död 1730 ätten Romanov utgick på manssidan. Efter hans död gjordes ett svagt försök att inskränka härskarmakten, då det hemliga rådet, som skulle bilda ett slags motvikt mot senaten, uppdrog kronan åt *Anna*, en dotter till Peters halvbroder Ivan och änka efter hertigen av Kurland, vars land genom detta gifte indragits under ryskt inflytande. Vid sitt val fick hon efter polskt mönster underskriva en förbindelse, som inskränkte hennes makt. Men snart visade sig skillnaden mellan Ryssland och Polen, i det kejsarinnan utan svårighet frigjorde sig från de hämmande inskränkningarna och regerade lika oinskränkt som någon av sina föregångare. Kännetecknande för det ryska skaplynnet är, att ryssarne med sin djupt rotade vördnad för tsardömet böjde sig lika lydaktigt för dess makt, då den utövades av en rad ombytliga och svaga kvinnor,

som då den låg i Peters I:s starka hand. Anna uppgav erövringarna i Persien men förde ett lyckligt krig mot Turkiet, som återgav Asov åt Ryssland men med slopade fästningsverk. Själv lät hon sig ledas av sina gunstlingar, bland dem den beryktade äventyraren *Biron*, en man med oklara föregåenden, som hon förmådde det kurländska ridderskapet att

Grottklostret i Kiev (Petsjerskaja lavra).

välja till sin hertig. Vid sin död 1740 hade hon utnämnt till sin efterträdare den späde *Ivan*, en son av hennes systerdotter och en hertig av Braunschweig. Men denne kejsare i vaggan störtades inom kort genom en ny palatsrevolution, som upphöjde på tronen Peter I:s yngsta dotter *Elisabet*, med vars död 1762 ätten Romanov utgick även på kvinnosidan. Den unge Ivan fick framsläpa ett olyckligt liv i fängelset, till dess han 1764 i hemlighet röjdes ur vägen.

Den europeiska jämvikten.

1. De främmande världsdelarna.

Tiden näst efter de väldiga strider, som i början av 1700-talet förändrat vår världsdels utseende, förgick utan några djupt ingripande välvningar, men den nya maktfördelning, som dessa strider medfört, ledde efter hand till vittgående följder. Under den närmaste tiden hade ingen av Europas stater en sådan övervikt gent emot de andra, att den kunde taga ledningen av det hela, och den så ivrigt eftersträvade europeiska jämvikten syntes för en kort tid hava blivit en verklighet. Men ett politiskt jämviktstillstånd av detta slag, huru nyttigt det än kan vara för att trygga de mindre staternas självständighet, hotas dock i varje ögonblick av rubbningar från livskraftiga, uppåtsträvande stater eller ärelystna härskare. Under de närmaste mansåldrarna kommo de avgörande maktstriderna till stor del att utkämpas utanför Europas gränser, där England och Frankrike länge med växlande framgång tävlade om det herravälde på haven, som Holland ej längre ägde makt att förbehålla sig. På Europas fastland strävade det ålderssvaga habsburgska huset att bevara sina landbesittningar oförminskade åt sina arvtagare, under det den nya preussiska makten med hänsynslös kraft och slughet sökte utvidga sig på dess bekostnad.

Långsamt och omärkligt även för de handlande själva förbereddes i främmande världsdelar en ny tingens ordning för kommande tidsåldrar. Ingen hade då ännu vågat tänka sig, att de nyupptäckta landen på andra sidan havet en dag skulle blomstra upp till ett kraftigt liv på egen hand. För den allmänna föreställningen voro de intet annat än vidsträckta utmarker till de europeiska kulturstaterna, som kunde bringa skatter åt deras härskare och folk eller giva tillfälle åt deras dådslystna söner att släcka sin törst efter äventyr. Merkantilsystemet hade så att säga bragt dessa åsikter i vetenskapligt sammanhang, och de olika staterna strävade under dess inflytande efter måttet av sina krafter att förvärva sig nya länder bortom haven och från dem tillföra sig nya rikedomar.

Den stat ansågs härvid äga de bästa utsikter till framgång, som inom eget område hemma eller i kolonierna var i stånd att fylla så mycket som möjligt av sina behov och kunde låta penningarna stanna inom landet genom att verkställa sina inköp på eget område. Mycket av det, som i dessa tiders krig förefaller såsom dynastisk ärelystnad, finner en riktigare förklaring i staternas tävlan om främmande rikedomskällor. Den gamla, redan av Herodotos uttalade åsikten, att de rikaste landen lågo vid jordens yttersta gränser, har väl aldrig varit så hyllad som i dessa tider. Varje stat strävade att med privilegier och monopoler uppmuntra sina söners lust och förmåga att draga största möjliga fördel av dessa avlägsna skatter och på samma gång, i nödfall med våld, hindra andra nationer att göra sig dem till godo. Mer än någonsin syntes kampen för tillvaron överflyttad från naturens område till historiens.

Allt ifrån Nederländernas frihetskrig och den spanska armadans anfall mot England hade bortom haven ett ständigt fribytarkrig pågått mot Spanien, där djärva äventyrare på gammalt vikingavis gjort strandhugg och tagit byte. Engelsmän och holländare hade därvid naturligtvis gått i spetsen, och de talrika små västindiska öarna, över vilka Spanien aldrig riktigt befäst sitt välde, hade erbjudit tjänliga gömslen åt de dristiga lyckoriddarne, som härifrån med eld och svärd hemsökte de kringliggande havens kuster, togo skepp och plundrade städer. Många lysande vapenbragder men även många dåd av vild grymhet utfördes under dessa äventyrliga kämpafärder. Men efter det Richelieu börjat upptaga Frankrikes gamla strid med Spanien, började även fransmännen intaga ett framskjutande rum bland dessa havens våghalsiga behärskare. Snart visste ryktet, förstorat genom avståndet, att förtälja underbara saker om *flibustierernas* och *boucanierernas* vikingabragder i de västliga haven. Runt om Mexikanska vikens och Karaibiska havets stränder darrade de spanska städernas och herresätenas bebyggare för dessa vilda sällar, som plötsligt döko upp på sina snabbseglande båtar, härjande, plundrande och brännande, för att sedan försvinna lika hastigt som de kommit. Viktor Rydberg sjunger om dem:

Vilken präktig skeppsbemanning,
sammanblåst från alla stränder,
ödets stormvrak, gamla, unga,
skövlade på hoppets skatt;
sinnen, trotsiga i sanning,
mörke andar, molnens fränder,
mäktige att blixtar slunga
ur ett töcknigt inres natt!

Men likt de gamla vikingarne skulle även dessa trotsiga kämpar efter hand stadga sig och lägga grund till ordnade samhällen. I sina rövarnästen på Västindiens härliga öar uppehöllo de med järnhand ordningen sins emellan och ägnade blind lydnad åt sina självvalda hövdingar, allt medan de under vilda dryckeslag, där ett människoliv ej aktades mycket värt, spelade tärning om de rika bytena från sina härtåg. Men småningom förbyttes deras läger i fasta boningsplatser, och öarnas fruktbara jordmån inbjöd till en odling av den tropiska världens alster, som snart skulle visa sig mera vinstbringande än de lyckosammaste härfärder. Det varma klimatet lockade icke vita män till mödosamt arbete, om detta i och för sig haft något tilldragande för havets bistra kämpar, som blivit vana att med svärd i hand skörda frukterna av andras arbete. Men de fjärran landens vita behärskare hade för längesedan funnit ut ett sätt att avlocka naturen dess håvor utan att därvid möda sig själva, och detta sätt var användandet av den svarte slavens krafter. De nykomma vita inkräktarne togo inom kort efter denna sed, och med åren fylldes de västindiska öarna med plantager, där svarta män och kvinnor med slavpiskan på ryggen odlade jorden åt sina vita herrar. Framför allt var det fransmännen, som hade framgång i odlingen av de varma ländernas alster på sina plantager. Ett flertal av de små Antillerna hade stannat under deras välde, och därifrån hade de fattat fast fot på den stora ön San Domingo, Columbus' första landvinning i Nya världen, vars västliga del snart övergick från det spanska väldet i deras besittning. Efter det en prins av det franska konungahuset intagit Spaniens tron, upphörde av sig själva de franska fientligheterna mot de spanska kolonierna. Spanska arvföljdskrigets utgång lämnade Frankrike i okvald besittning av de västindiska öar, där de forna fribytarne ställt sig under dess skydd. Colbert hade tidigt insett deras värde, och i enlighet med hans finanspolitiska system lade Frankrike an på sina koloniers utveckling för att genom dem skörda den största möjliga ekonomiska vinst. Liksom de spanska kolonierna riktat sig genom sin gruvdrift och de holländska genom sin handel och sjöfart, blevo de franska nybyggarne framför allt rika genom sin plantageodling, som också syntes bättre lämpa sig för det franska lynnet.

På dessa plantager frambragtes i mängd alla de naturalster, som blivit kända under namn av kolonialvaror och som med tiden ingått i kulturfolkens dagliga behov. På ovanligt kort tid hade sålunda *kaffeodlingen*, som holländarne från dess arabiska hemland fört till sina ostindiska öar, även spritt sig till Västindien och Brasilien. Vid det nya seklets begynnelse hade kaffet trots alla inskränkningar och förbud hunnit bliva nödvändighets-

vara i Europa. Köpmännens vinstbegär främjade dess allmänna spridning, och snart inrättades i storstäderna s. k. kaffehus, där den doftande drycken hölls allmänheten till handa. Med tiden utbildades dessa kaffehus, i synnerhet i England och Holland, där inga band lades på ordets frihet, till ett slags offentliga klubbar, där politiska kannstöpare med högviktig min utbredde sig över tidens och dagens frågor, men i senare tid sjönko de ned till nästen, där fala kvinnor drevo sin styggelse, och kommo till sist alldeles ur bruk eller ersattes av en nyare tids kaféer. Något senare än kaffet kom även *teet* i allmännare bruk. Det var den närmare beröringen med Kina, som öppnade vägen till Västerlandet för denna dryck, men först i nyare tid hava försök i större utsträckning blivit gjorda att förflytta tebusken från dess ursprungliga hemland, och endast i landet Assam i nordöstra delen av engelska Indien hava dessa försök lett till en mera utsträckt odling. I våra dagar hava framför allt de mera sjöfartsidkande folken, engelsmän, amerikaner och holländare, ävensom ryssarne, vilka över det asiatiska fastlandet stå i förbindelse med Kina, gjort teet till sin nationaldryck. Med den ovanligt stegrade förbrukningen av kaffe och te har även bruket av *socker* i motsvarande grad tilltagit, och det har dessutom funnit en vidsträckt användning i en mängd industrier. Sockerrörets odling hade genom araberna blivit förd västerut till Sicilien och Spanien, och efter de stora upptäckterna fördes det över till de nya landen, där dess odling med tiden nådde en ofantlig utsträckning, allt eftersom sockrets förbrukning tilltog. Med dess ökade bruk inskränktes i sin ordning den uråldriga användningen av honung. Till de hittills okända njutningsmedlen slöt sig även *tobaken*, som hastigt gjorde sin rund kring världen, trots alla bestraffningar och förbud, och i synnerhet med stor förkärlek blev använd av turkarne och i det övriga österlandet. Härtill kom odlingen av allehanda kryddor, som fortfor att i största omfattning drivas av holländarne, i synnerhet på Moluckerna. Kryddorna användes till en tid i stor utsträckning såsom njutningsmedel, och det var en vida utbredd vana att tugga på peppar eller kryddnejlikor. Att skicka någon dit pepparn växer har sedan dess förblivit ett stående uttryck om den, som man önskar något ont, eftersom alla visste att förtälja om det för liv och hälsa vådliga klimatet i kryddländerna. Först i en senare tid och under inverkan av en starkt tilltagande bomullsindustri har odlingen av bomull blivit en vida utbredd och vinstgivande näringsgren. Alla dessa plantegeväxter odlades i främsta rummet på Ost- och Västindiens öar, men från de senare utbredde de sig med hjälp av negerslaveriet över stora sträckor av det amerikanska fastlandet, åt vars hela följande utveckling därmed gavs en ödesdiger riktning.

Genom plantageländernas uppblomstring hade det spanska och portugisiska Amerika i ej obetydlig grad skjutits i bakgrunden. Men det av Portugal återvunna Brasilien skulle inom kort visa sig som ett rikt guldland, och på 1700-talet gjordes där-utomordentligt rika fynd av diamanter. Inom det spanska Amerika hade Perus guldrikedom längesedan blivit ställd i skuggan av silvergruvorna vid Potosi, och de spanska silverflottorna voro under tidsålderns krig ett ivrigt eftersökt mål för de europeiska sjöhjältarnas lystnad efter byte.

Icke nöjda med sina erövringar bland Västindiens öar, hade fransmännen lagt vida sträckor av Amerikas nordliga fastland under sitt välde. Redan efter den äldre Cabotos tidigaste upptäckter (se Band IV, sid. 52) hade Normandies fiskare tävlat med engelsmännen om torskfiskena utanför Newfoundland, och det var från de gamla vikingarnes ättlingar i Normandie som de första franska försöken att grunda nybyggen i Amerika utgingo. *Cartier* upptäckte 1534 landet Canada vid S:t Lorenzoflodens stränder, där dock först mot slutet av Henrik IV:s regering ett franskt nybygge uppstod genom grundläggningen av Quebec 1608. Väl hade tidigare under inflytande av Coligny ett försök gjorts att längre i söder bereda de franska hugenotterna en fristad på Amerikas jord, men de katolska spanjorerna från den närbelägna halvön Florida hade aktat det för ett heligt verk att förstöra det kätterska nybygget, varav endast namnet Carolina (efter den franske konungen Karl IX) fortlever i två av den amerikanska Unionens sydstater. Men de franska anläggningarna i nordöstra Amerika förblevo länge endast fiskeristationer, intill dess Colbert satte sig till mål att grunda ett stort franskt välde i Nya världen. En ordentlig regering inrättades för Canada, och utvandringen dit främjades med de konstlade medel, som tillhörde denna tid. Uppför floden företogos djärva färder inåt de stora sjöarna och längre söderut ända till jätteströmmen Mississippi, vars nedre lopp redan omkring 1540 blivit funnet av spanjorerna, som dock lämnat dessa ängder åt sitt öde, då de här icke funnit något guld. Nu blev denna flod i hela sin längd befaren först av den blide jesuitmissionären *Marquette*, som vid dess stränder med den kristne martyrens glada mod offrade sitt liv för indianernas omvändelse, och kort efter honom av *La Salle*, en av dessa djärva äventyrare, på vilka upptäckternas tidsålder var så rik. Den senare lockades av den aldrig uppgivna drömmen att tvärs genom Amerika finna en nordvästlig genomfart till den asiatiska österns rika länder men nödgades omsider uppgiva denna hopplösa strävan och insatte därefter hela sin kraft i försöket att vid Mississippis stränder grunda ett franskt välde. Efter Ludvig XIV skulle detta välde, som omfattade den västliga delen av Mississippis

flodområde, bära namnet Louisiana, och ännu i dag hava ett flertal av den amerikanska västerns städer namn sådana som Louisville, S:t Louis och New Orleans, vilka tydligt förråda deras franska ursprung.

Vid denna tid såg det ut som om Frankrike skulle uppnå herraväldet över den ojämförligt största och bästa delen av norra Amerikas fastland, vars båda största floder helt och hållet voro i dess våld. Men den franska stammen skulle här visa sin vanliga oförmåga att grunda nybyggen, och ett århundrade skulle icke förflyta, innan den fått giva rum för en annan folkstam, som var bättre skickad för det stora verket. Norr om det spanska väldet hade Frankrike endast lämnat den smala, jämförelsevis föga rikt utrustade östra sluttningen från Alleghanybergen till Atlantiska havet att besättas av andra nationer, och dock skulle på denna kust nya stammar fatta fast fot, som i sinom tid voro kallade till det stora fastlandets behärskare. Även här var det de stora flodmynningarna, som tidigast lockade främlingarnes håg. Vid Hudsonsflodens utlopp hade de alltid vaksamma holländarne grundat ett nybygge, som fick namn av Nya Nederland med huvudorten Nya Amsterdam. Vid utloppet av floden Delaware längre i söder utförde Axel Oxenstierna 1638 en av honom i samråd med Gustav Adolf uppgjord plan att grunda ett svenskt nybygge, som fick namn av Nya Sverige. Den lilla kolonien förde i några år en anspråkslös tillvaro under ett strävsamt arbete, varunder de svenska nybyggarne trädde i vänskaplig förbindelse med indianerna och undervisade dem i jordens odling i stället för att efter andra vitas mönster jaga dem som vilda djur. Ännu i dag sägas indianstammar från dessa bygder i sina nya hemvist bortom Mississippi uti seder, lagar och klädedräkt bevara minnen av sina svenska vänner. Nya Sveriges tid blev kort, ty redan 1655 överfölls det av holländarne, som råkat i tvist med Karl X Gustav och som nu införlivade det med Nya Nederland. Även för holländarne slog dock snart vedergällningens timme, då de på 1660-talet kommo i krig med engelsmännen, som i sin ordning med de svenska nybyggarnas bistånd lade det förstorade Nya Nederland till sitt välde (se sid. 134). Ännu länge bibehöll dock det lilla svenska nybygget sitt språk, sin gudstjänst och sina seder, och det var därifrån som William Penn inom kort skulle lära den milda behandling av de röda männen, för vilken han och hans kväkare skördat så mycken berömmelse.

När holländare och svenskar besatt östkustens båda stora flodmynningar, där i en framtid millionstäderna Newyork vid Hudson och Philadelphia vid Delaware skulle blomstra upp, syntes icke mycket vid denna strand vara övrigt för engelsmännen. Men längre i söder hade redan det engelska

nybygget Virginia grundats, vilket med tiden vann ett visst välstånd genom sin tobaksodling. I norr om det holländska nybygget landade år 1620 vid Plymouths klippa inom det område, som sedermera fick namnet Nya England, skeppet Majblomman med en liten skara puritaner, som i hemlandet icke fingo lov att dyrka sin Gud efter sin egen tro men efter många svårigheter lyckats utverka sig tillstånd av konung Jakob I att draga över havet för att i vildmarken under tusen faror, mödor och strider söka sig nya hem. Föga anade den trånghuvade konungen, som var nöjd att på detta bekväma sätt slippa ifrån de besvärliga ivrarne och deras villoläror, att deras lilla nybygge skulle bliva det senapskorn, ur vilket en gång skulle spira upp ett väldigt träd, som var bestämt att överskugga hela det vida fastlandet från Atlantiska till Stilla oceanen. Om detta samhälle och dess växt skulle kommande tider få höra talas, men nu förblev det länge obemärkt, ehuru nya skaror av förföljda puritaner och andra sekter under årens lopp sökte sig nya fristäder i dess grannskap. Men genom engelsmännens erövring av de holländska och forna svenska besittningar, som skilde Nya England från Virginien, blev ställningen på en gång förändrad, och England rådde nu över hela kusten, från det franska Akadien i norr till det spanska Florida i söder, i vars grannskap de nya samhällena Norra och Södra Carolina samt Georgia efter hand med slaveriets hjälp blomstrade upp. Ännu länge ansågos dock dessa samhällen föga lovande i jämförelse med de stora franska besittningarna, och det var först freden i Utrecht 1713, som på allvar inledde ett omslag genom övergången av de franska besittningarna vid Lorenzo- och Hudsonvikarna i Englands ego (jfr sid. 228).

Medan sålunda på den Nya världens mark grunden lades till blivande samhällsbyggnader, såg den Gamla världens österland riken växa upp, åldras och dö bort, såsom de gjort från historiens början. Ingenting tycktes fastare och bättre ägnat att trotsa tidsåldrarnas stormar än de väldiga riken, som vid den nya tidens början utbredde sig från Adriatiska havet allt intill Stilla oceanen. Men dessa välden voro ej skapelser av fria folks samhällsdanande förmåga utan av kraftiga despoters statsklokhet och tapperhet, och när despoterna förlorat dessa egenskaper, tynade deras välden bort. I Europa hava vi funnit det nyss så fruktansvärda turkiska väldet hastigt glida ned från den maktens höjd, där det under sekler utgjort en skräck för världen. Vekliga sultaner, som förnötte sin tid bland seraljens kvinnor, sattes av och till efter truppernas behag, och det sista tillfället att på den söndrade kristenhetens bekostnad utsträcka deras välde mot väster fick under trettioåriga kriget gå obegagnat förbi. När sultanen Muhammed IV och hans vesirer omsider funno tiden inne att upptaga förfädernas erövrings-

planer, var det för sent, den turkiska makten bröts för alltid utanför Wiens murar, och freden i Karlowitz kunde blott sätta inseglet på dess förödmjukelse. Sedan dess blev det Turkiets lott att leva på de europeiska makternas nåd eller fast hellre på deras oenighet, varav dess statsmän dock med äkta österländsk slughet förstodo begagna sig. Ännu ett tillfälle skulle yppa sig att kväsa den från norden hotande ryska makten, då Karl XII med turkisk hjälp sökte öva vedergällning mot tsar Peter men även detta tillfälle fick gå obegagnat förbi, och mången gång fick Turkiet sedan dess tillfälle att ångra, att det förspilldes.

Ännu hastigare gick det nyss så stolta persiska riket mot sin undergång. Under Abbas den store (se Band IV, sid. 47) hade det varit en världsmakt, vars härskare bjödo och befallde från Indus till Eufrat och framgångsrikt sökte frånrycka turkarna den ena provinsen efter den andra. Men även här förnyade sig den gamla historien, som från urminnes tid gått igen i varje österländskt välde, härskarättens kraft tynade bort och dess rike lutade hastigt mot sitt fall. Väl bibehöllo sig den andliga odlingen och den materiella blomstringen längre än den politiska storheten, och i båda dessa avseenden var Persien på 1600-talet Turkiet överlägset. Men snart tog förfallet överhand på alla områden, och under *Hussein*, den fjärde av Abbas den stores efterträdare, reste sig efter år 1700 *afganerna*, ett halvvilt men i hög grad krigiskt bergfolk, som i nordöstra Persien invid Indiens gräns troget bevarat sina uråldriga seder och sin sunnitiska trosfanatism. Den svage sjahen mäktade ej hålla stånd mot deras vilda anlopp, i en besegrad anförares ställe reste sig en annan med bättre framgång, och när resningar efter varandra utbröto i öster, väster och söder, dukade Hussein under och nedlade 1722 sin krona vid den afganske segrarens fötter. Men afganerna, som så väl visste att segra, förstodo icke konsten att styra ett stort rike. Anarkien hotade att bliva fullständig, och härav begagnade sig tsar Peter, som 1715 sökt inleda närmare handelsförbindelser med Persien och 1717 gjort ett misslyckat försök att utvidga Rysslands välde öster om Kaspiska havet till Indiens gränser eller åtminstone bereda floden Amudarja ett avlopp till sistnämnda hav från Aralsjön och därmed öppna en farled för ryska fartyg djupt in i hjärtat av Asien. Nu uppträdde han såsom beskyddare åt de armeniska och georgiska kristna, som lydde under Persiens överhöghet, i hopp att sedermera göra dem till ryska vasaller och på en omväg utmed floden Kur framträngа från Kaspiska till Svarta havet. Förut är nämnt, huru detta krig slutade så, att det vanmäktiga Persien nödgades till segraren avträda alla sina kustländer vid Kaspiska havet. I gengäld gav Peter sitt skydd åt Husseins son, som ännu

Nadir sjah, konung av Persien. Stick av J. J. Haid efter samtida porträtt.

innehade en del av sin faders rike, men samtidigt hotade turkarne från väster. Genom en 1639 avsluten fred hade gränserna mellan de båda rikena efter långvariga och blodiga strider fått den ungefärliga utsträckning de till sista tid ägt, men nu funno turkarne tiden vara inne att utvidga sitt välde på det sönderfallande grannrikets bekostnad. Men Persien fick plötsligt en fruktansvärd hämnare i *Kuli kan*, en djärv krigshövding av låg börd, som på det i österlandet vanliga sättet efter en äventyrlig bana lyckats höja sig till sjahens överfältherre. Snart var denne den verklige regenten i sjahens namn, och med lysande tapperhet men också med otrolig grymhet återställde han inom kort tid rikets forna makt. Afganerna blevo besegrade och förjagade till sina berg, turkarne förlorade åter sina nyvunna erövringar, och ryssarne fingo återställa sina landvinningar vid Kaspiska havet. Sedan den siste sjahen av sufiernas ätt 1736 avlidit, intog den segerrike fältherren hans tron under namn av *Nadir sjah*. Ur sitt djupa förfall hade det persiska riket inom kort tid åter höjt sig till sin forna storhet, och dess väldige härskare var fruktad och ärad över hela österlandet.

Akbar den store.
Efter ett samtida porträtt i Riksbiblioteket Stockholm.

Sedan han sålunda på kort tid svingat sig upp till en av Asiens mäktigaste härskare, såg sig Nadir om efter nya fält för sin lust efter erövringar och byten. I sin omedelbara närhet fann han ett rike, vars hastiga och djupa förfall rent av inbjöd honom att begagna sig av dess svaghet. I nära två hundra år hade Stora Mogols rike i Indien stått för sin samtid som ett av de största och mäktigaste på jorden, och det kan med sanning sägas, att under dess största härskare var ingenstädes i världen så mycken makt och rikedom samlad i en enda hand som här. Redan dess grundläggare Baburs son *Humajun* hade omkring 1540 lagt allt land vid Indus och Ganges med deras tillflöden intill Bengalen och Dekans gränsberg under sitt välde. Under några år var han fördriven av en bland sina hövdingar, men hans son *Akbar*, med all rätt kallad den store, återställde inom kort rikets förra makt. Han var en av österlandets allra märkligaste härskare, upphöjd genom humanitet och statsmannavishet så väl som genom tapperhet och dådkraft. Sitt rikes södra gränser flyttade han — om ock endast

tillfälligtvis — djupt ned åt Dekans sydliga halvö, och Indiens tappraste krigarstammar nödgades ödmjuka sig under hans välde. Men han var allt för vis att ej inse, att ett välde av denna storhet icke uppehålles blott genom fruktan, och det blev högsta målet för hans strävan att med landets infödda befolkning sammansmälta den kraftiga stam av tatariska och persiska krigare, med vars hjälp hans fäder lagt grunden till sitt rike. Åt detta rike gav han en fast och enhetlig organisation, fördelade det i landskap under

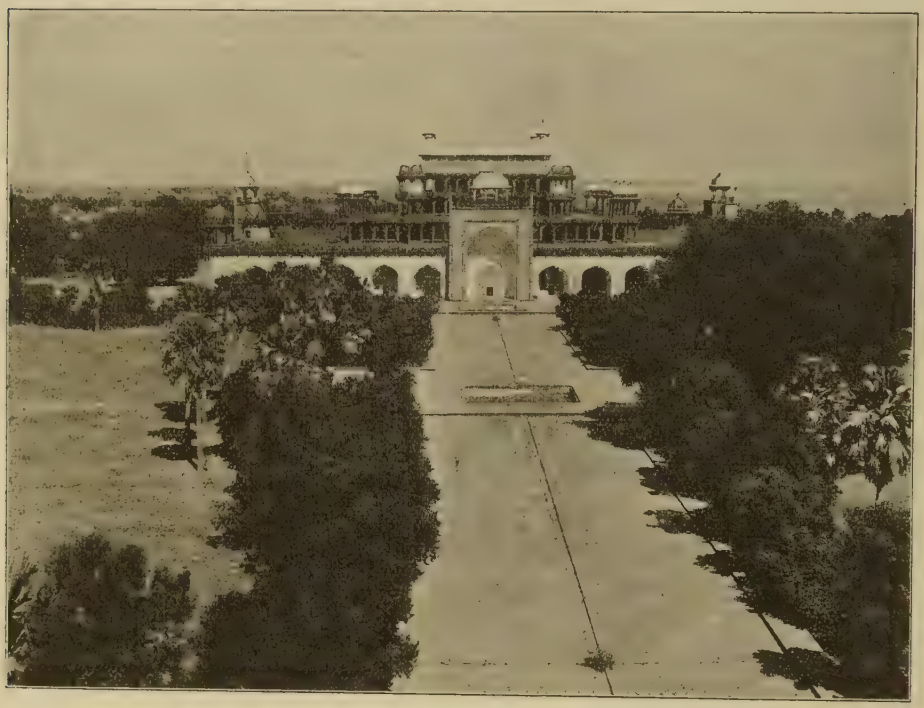

Akbar den stores grav in närheten av Agra. Efter fotografi.

subahdarer och *nabober*, varmed betecknades ståthållare överstörre och mindre områden, och införde ett rättvist och förträffligt ordnat skatteväsen. Landets välstånd hade icke på årtusenden stått så högt som nu, handeln med portugiser och holländare främjades, under det rikets anseende med kraft uppehölls mot deras påträngande, åkerbruket blomstrade såsom aldrig tillförne, och vidsträckta, regnfattiga stäppmarker gjordes fruktbärande genom ett storartat nät av bevattningskanaler. En del av de kuvade stammarna fingo behålla sina inhemska furstar, vilka erkände sultanens överhöghet och ödmjukt hyllade honom i hans lysande huvudstad Agra, som han prydde med byggnadskonstens praktfullaste mästerverk.

Efter de gamla romarnas och de samtida kinesernas föredöme sökte han övervinna de ofantliga avstånden i sitt vidsträckta rike genom ett ypperligt ordnat nät av landsvägar, där köpmännen kunde draga fram utan att ofredas av rövare, och ett regelbundet postväsen inrättades, där löpare till häst och till fots buro sultanens budskap och de enskildas skrivelser från den ena väl inrättade stationen till den andra. På detta sätt uppblomstrade handeln och samfärdseln mellan rikets skilda delar, och praktfulla, folkrika städer buro vittne om dess tilltagande välstånd.

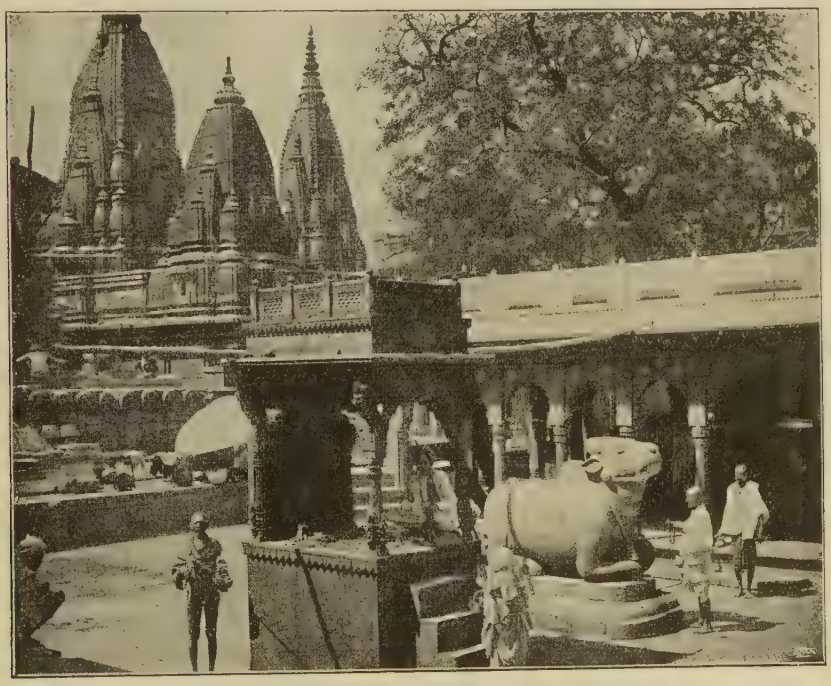

Bisjesvars Gyllene tempel med "kunskapens brunn" i Benares.

Men det var ej blott om sitt väldes materiella uppblomstring som den vise härskaren drog försorg. Även dess andliga odling ägde i honom en nitisk och i hög grad upplyst främjare. Olikheten i trosläror mellan Muhammeds och Brahmas på ömse sidor lika fanatiska bekännare utgjorde det svåraste hindret för bevarandet av hans rikes enhet, men i stället för att våldsamt undertrycka den lära, som bekändes av det underkuvade folket, arbetade han med upphöjd vishet för en försoning mellan de båda religionerna. I en tid, då västerlandets furstar och folk förödde varandras länder i en följd av ursinniga troskrig, lät österns vise sultan de olika religionernas präster och lärda i samtal inför honom utveckla sina lärors

förtjänster, och själv sökte han genom ett rastlöst studium av deras urkunder bilda sig en självständig mening om deras inbördes företräden. När de indiska portugiserna skymfat Muhammeds lära genom att binda Koran vid svansen på en hund, sökte dess bekännare upphetsa sultanen till att göra detsamma med de kristnas bibel, men han vägrade med de orden, att det vore att håna Gud, om han hånade en religion. För sitt eget och sina lärdas bruk lät han översätta stora delar av bibeln på sitt språk, och kristendomens bekännare njöto i hans rike den fullständigaste trosfrihet på samma tid, då Filip II i västern for fram med bål och bila mot alla dem, som avveko det allra minsta från hans egen lära. Själv eftersträvade han en ny upphöjd gudstro, som i sig skulle upptaga det bästa av kristendomen och islam och förena bekännare av alla trosläror i dyrkan av en gemensam Gud. En dylik sammansmältning fick han icke uppleva och skulle väl ej heller mäktat genomföra den, ty det är icke på det sättet som nya religioner uppstå. I stället vinnlade han sig med all iver om den vetenskapliga odlingen och studiet av Indiens urgamla litteratur samt lät översätta flera av dess yppersta mästerverk från sanskrit till persiska, som var den härskande klassens språk. Han anlade nya skolor för indisk vetenskap och uppmuntrade frikostigt dem, som redan funnos, samt lät på deras bänkar muhammedanska och brahmanska lärjungar i broderlig samdräkt fördjupa sig i varandras visdom.

Efter en sådan furste kunde man ha vänta sig, att hans rike skulle gått till mötes en lång och lysande framtid, som borde ha blivit en verklig guldålder för den materiella och andliga odlingen. Men alla dessa förhoppningar hängde på en enda mans sköra livstråd, och när den 1605 brast genom den ädle härskarens död efter en femtioårig regering, inträdde en lång tid av stillastående under de två svaga furstar, som följde efter honom. Liksom över allt i österlandet var rikets storhet en följd av härskarnes och steg eller föll med dem, under det folket lydigt men mer eller mindre villigt lät sig ledas dit de önskade. Så fast var den byggnad Akbar uppfört och så god den anda han ingjutit i dess styrelse, att sultanernas svaghet ännu icke förmådde hämma rikets blomstring. Men när en tid av ny storhet inbröt, var den av ett helt annat slag. År 1658 lyckades *Aurengzeb* svinga sig upp på Stora Mogols lysande tron efter en följd av vilda strider. Hans väg till makten hade gått över mördade bröders lik, och för att han skulle kunna bestiga tronen måste hans fader försvinna i ett fängelse. Men med verklig härskarstorhet, ehuru parad med äkta österländsk grymhet, förstod han bevara och stärka den sålunda förvärvade makten. Snart rådde åter ordning och välstånd i det stora riket, vars gränser utvidgades genom

lyckosamma fälttåg mot Dekans småfurstar, så att det såg ut som om hela Indien från Himalaja till kap Komorin skulle samlas till ett under sultanens välde. Men till sitt rikes och sin egen olycka var denne i olikhet med den ädle Akbar en fanatisk anhängare av islams lära, som han med eld och svärd ville göra allena härskande i sitt rike. Härmed lyckades han blott förlama dess väldiga krafter, ty mot det våldsamma förstörandet av deras helgedomar reste sig hinduerna till ett lika förbittrat motstånd. Ledningen i denna kamp för gammal indisk tro och självständighet togs av kraftiga stammar, som utgått ur den uråldriga krigarkasten. I det västliga Indien uppträdde *radsjputerna* i norr och *maharatterna* i söder, och efter 1674 lade de senare under *Sivadsji* och hans efterföljare grunden till ett stort men kortvarigt välde, vars vilda kraft likväl var tillräcklig att hejda Aurengzebs fanatiska trosiver. Längst i nordväst i det gamla ariska femflodslandet hävdade *sikerna* —ursprungligen en religiös sekt,

Aurengzeb mottager kättaren Dara Sjakoks huvud.
Indisk muhammedansk miniatyr ur Nicolao Manucci, Storia do Mogor. (Med vederbörligt tillstånd reproducerad efter Hildebrand-Pflugk-Harttungs Världshistoria.)

vars stiftare *Nanak* efter 1500 sökt uppföra en ny lärobyggnad av brahmanska och muhammedanska trossatser men som med tiden utbildat sig till ett starkt krigarsamhälle—med ursprunglig kraft sin självständighet och sin tros frihet. Under sådana förhållanden blev sultanens hela regering en enda lång följd av strider. Så länge den fruktansvärde envåldsherren levde, förmådde han med sin mäktiga härskarvilja att sammanhålla sitt rike. Men när han 1707 vid nära nittio års ålder och efter en femtioårig regering avlidit, var det på en gång slut med hans väldes nyss så skräckinjagande storhet. Inom hans egen ätt utbröt med vild häftighet det inbördes hat, som han under sin livstid med hård hand kuvat, och ursinniga brödrastrider tömde snart den återstod av det mäktiga rikets krafter, som de långvariga trosfejderna lämnat i behåll. En efter annan av de inhemska furstarna gjorde sig självständig, deras föredöme följdes av sultanens egna ståthållare, vid hans hov gick makten över i händerna på hans vesirer och rådgivare, och inom en mansålder var Stora Mogols en gång så fruktade välde endast en skugga av vad det en gång varit.

Men om makten var borta, funnos ännu glansen och rikedomen i behåll, och själva svagheten hos den ringa återstoden av det stora väldet utgjorde en farlig lockelse för främmande erövrare. Av denna svaghet begagnade sig den väldige Nadir sjah för att år 1739 i spetsen för sina vilda krigarhorder inbryta i det genom sin söndring förlamade Indien. Den ännu i sitt förfall lysande huvudstaden Delhi föll efter ett förfärligt blodbad i hans händer, och de rika skatter, som sultanerna där församlat, erbjödo åt hans segerdruckna krigarskaror ett omätligt byte. Segrarens lov återskallade vida kring österlandet, och hans välde syntes fastare grundat än någonsin, ehuru han icke förmådde hålla sig kvar i Indien. Men det hårda förtryck, som han utövade i sitt rike, och den vilda grymhet, varmed han for fram mot sina motståndare, uppväckte mot honom en följd av sammansvärjningar, och för den sista av dem föll han 1747 ett blodigt offer. Hans stora rike gick under med honom, och en rad av kurdiska och turkmenska hövdingar sletos om dess spillror, till dess efter 1795 den nuvarande, ursprungligen turkmenska härskarätten intog det försvagade persiska rikets tron.

Under det Stora Mogols välde stod på höjden av sin makt, hade de europeiska sjömakterna icke på allvar vågat upptaga försöken att genom erövringar och grundläggning av kolonier vinna fast fot i det egentliga Indien. Portugal behöll Goa och ett flertal av de hamnplatser det innehade på den indiska halvön, men dess makt var numera för obetydlig att tagas med i räkningen. Holländarne, som tagit dess österländska handel i arv, hade genom fruktan för Stora Mogols makt avhållits från att uppträda på fastlandet och

i stället grundat sitt stora och blomstrande välde på de indiska öarna. Det hade ansetts som ett tecken till engelsmännens fortfarande svaghet på havet, att de gent emot denne övermäktige medtävlare nödgades söka att få fotfäste i det landfasta Indien. I de östliga liksom i de västliga haven drevs handeln och sjöfarten av med monopol försedda kompanier, och det under Elisabets tid grundade engelsk-ostindiska handelskompaniet hade med knapp nöd lyckats förvärva några handelsplatser vid de indiska kusterna.

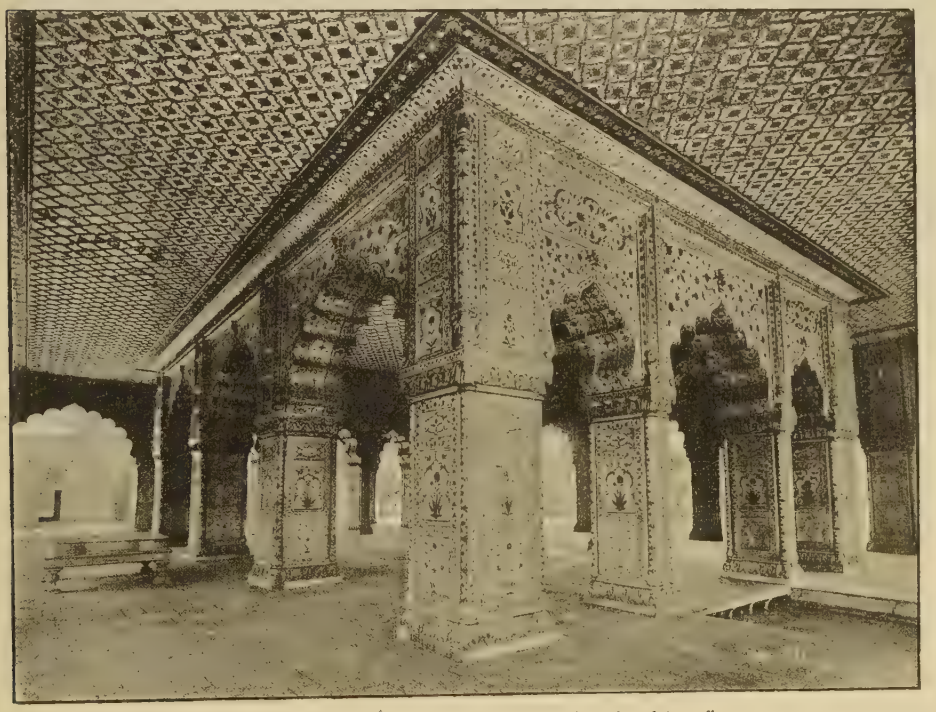

En av praktgårdarna i kungapalatset i Delhi. Efter fotografi.

Men vad som i början varit en källa till dess svaghet skulle med tiden bliva en orsak till dess storhet. Karl II hade 1668 till kompaniet överlåtit Bombay, som han fått i hemgift med sin portugisiska gemål (se sid. 192), och denna förut obetydliga stad blev snart en stapelort för den engelsk-indiska handeln. I mån som Stora Mogols välde försvagades, kunde kompaniet öka sina besittningar, och med mycken skicklighet förstod det att begagna sig av stridigheterna mellan sultanen och de indiska furstarne, höll än med den ene, än med den andre och utvidgade stadigt sina besittningar och området för sin handel.

När denna visade sig allt mera vinstbringande, började flera europeiska stater tävla därom genom stiftande av egna handelskompanier. Fram-

för allt vinnlade sig Frankrike under Colberts styrelse och under inflytelse av hans ekonomiska system att stärka sitt inflytande på den indiska halvön. Om än Leibniz's stora plan (se sid. 181) icke vunnit Ludvig XIV:s gillande, förblev dock Indien med sina av tusenåriga sagor förstorade skatter även för honom ett eftersträvat mål. Han var dock alltför upptagen på närmare håll att med framgång kunna fullfölja sina indiska planer. När den franska örlogsflottan under det spanska arvföljdskriget råkade i förfall, gingo även

"Himlens tempel" i Peking.

den franska handeln och koonierna i främmande världsdelar tillbaka, och Frankrikes förluster till England uti freden i Utrecht gåvo en hotande varsel om den vändning, som tävlan om herraväldet på havet snart skulle taga.

Liksom i Stora Mogols rike hade västerns köpmän ganska svårt att vinna fotfäste i de hemlighetsfulla storväldena Kina och Japan i Asiens yttersta österland. Fördragsamhet i trosfrågor var väl där hemmastadd sedan urminnes tider, och när de köpmän och sändebud från Europa, som under medeltiden reste i mongolernas rike, där sågo de kristna offentligt och utan att ofredas öva sin gudstjänst i egna kyrkor, kunde de icke för sig förklara detta på annat sätt, än att Asiens erövrare själva voro på väg att bliva kristna

Störtandet av mongolernas välde i Kina hade avskurit all förbindelse mellan detta rike och västerlandet, men på 1500-talet hade portugiserna framträngt dit över havet och satt sig fast i hamnstaden Macao, som de ännu innehava (se Band IV, sid. 45). I deras följe kommo med tiden de jesuitiska missionärerna med Xavier (se Band IV, sid. 268) såsom föregångare. Kineserna fattade snart stor aktning för de kristnas upphöjda

Kongfutses tempel Kanton. Efter fotografi.

lära, i vilken de funno likheter med Kongfutses lärosatser, och om icke politiska betänkligheter mellankommit, skulle inga hinder mött de kristna under utbredandet av deras tro. Men nu hade de kinesiska statsmännen iakttagit, att de europeiska köpmännen och missionärerna inom kort efterföljdes av soldater, och i sitt nära grannskap hade de sett folken på de indiska öarna under sina nya herrar utsättas för det svåraste förtryck och de mest tyngande pålagor. För ett sådant öde ville de billigtvis akta sitt eget land, och under det de lade alla tänkbara hinder i vägen för de främmande köpmännen och deras bosättning, fingo även de jesuitiska trosförkunnarna erfare vad den österländska statskonsten kan åstadkomma av omsvep och trassel.

Men i jesuiterna skulle kineserna finna män, som voro dem vuxna. Med sin vanliga skicklighet och sin förunderliga förmåga att anpassa sig efter olika folkslags lynne och seder hade Jesu sällskap snart lärt sig inse, huru dess sändemän bäst skulle ställa sig för att vinna insteg i de gula männens land. Medan de i västerns stater hade bruk för sina listigaste och mest förslagna hjärnor, och medan de till Afrikas och Amerikas vildmarker utsände svärmiska trosvittnen, som väckte världens beundran genom ett ädelt liv och en skön död, sände de till Kina sin ordens främsta vetenskapsmän, som i snille och lärdom kunde övergå de mångkunniga kineserna. Eftersom dessa voro ett folk, som med det nyktra förståndets klara blick riktade sin omtanke på timliga och jordiska ting, voro de jesuitiska lärde, som hit ställde sin kosa, mestadels målsmän för de exakta vetenskaperna, i synnerhet astronomi och matematik, som omedelbart kunde finna sin tillämpning på det praktiska livet. Härigenom lyckades de inom kort avväpna den allmänna misstron, och deras anställning i kejsarens tjänst såsom ledare av fältmätningar och lärare vid rikets högskolor banade vägen för deras omvändelseverk. Så lyckades deras ledare *Ricci* redan omkring 1600 uppnå en högt ansedd ställning och ett stort inflytande.

Emellertid timade vid mitten av 1600-talet i Kina en omvälvning, som fullkomligt förändrade rikets ställning och även övade en genomgripande inverkan på de kristnas belägenhet. Efter mongolernas störtande 1368 behärskades Kina av ätten *Ming*, som i början gav riket dugliga kejsare men snart råkade ut för det i österlandet så vanliga förfallet. Men i ett despotiskt styrt rike betydde kejsarättens förfall även samhällets försvagande, och från början av 1600-talet utsattes Kina åter för inre skakningar. Rikets förfall lockade kraftiga folkstammar, som hyste begär till dess rika skatter, och främst bland dem *mandsjuernas* krigiska folk, som hade sina hemvist norr om Gula havet uppåt Amurfloden och som omkring år 1600 till skydd mot Japans erövringsplaner på fastlandet samlade sig under en gemensam härskare. Från 1616 inblandade de sig upprepade gånger i Kinas inre strider, och när år 1644 den siste kejsaren av huset Ming blev störtad genom ett uppror och själv berövade sig livet, inkallade en av hans ståthållare de tappra mandsjuerna till hjälp mot upprorsmännen. Mandsjuerna kommo och kuvade mycket riktigt upproret men funno sig så väl i det rika landet, att de stannade kvar och inom några få år gjorde sig till herrar över hela det stora riket. Från 1644 ända till 1912 behärskades Kina av mandsjufolkets fursteätt, som på dess tron antog namnet *Tsing*. Men de nya härskarne funno sig efter rikets underkuvande ställda inför den svåra uppgiften att organisera det på nytt, sedan statens inrättningar under

striden mot främlingarne råkat i fullständig oreda. Själva kände sig de barbariska furstarne ingalunda vuxna en sådan uppgift, och ej heller vågade de anförtro den åt de kinesiska ämbetsmännen, bakom vilkas smilande kryperi och hycklande ödmjukhet de mycket väl kunde skönja det dolska hatet mot de segrande barbarerna. I detta brydsamma läge funno de hjälp hos jesuiterna. För dessa främlingar var det tydligen likgiltigt, om Kina styrdes av infödda eller utländska härskare, blott de kunde vinna deras gunst och främja sitt missionsverk genom att göra sig nyttiga för dem. Med sin överlägsna skicklighet och sina insikter i europeisk statsrätt förenade de en noggrann kunskap om det rikes inrättningar, vars nya herrar togo deras hjälp i anspråk. I den statsordning, som nu upprättades, förstodo de med sin vanliga konst att sammanfoga det nya med det gamla, det främmande med det inhemska. Av gammalt var Kina ett välordnat rike, där den uråldriga ätteförfattningen nådde sin spets i kejsaren såsom hela folkets fader och verkställare av Himlens vilja, som han utövade genom ett vitt förgrenat nät av högre och lägre ämbetsmän, vilka portugiserna med ett ur deras språk lånat ord kallade *mandariner* eller innehavare av ett mandat (offentligt uppdrag). Av detta gamla samhällsskick behöllo de nya härskarne på jesuiternas råd med klok omtanke allt, som kunde lämpas efter de nya förhållandena. Men till detta lade de även vad som syntes dem lämpligt av dåtidens europeiska samhällsinrättningar, för så vitt dessa läto sig förenas med den ursprungliga statsordningen. Häri torde även förklaringen böra sökas till den överraskande likhet, som den kinesiska riksstyrelsen med sina kollegiala former företer med vad som på samma tid i Europa ansågs för höjden av styrelsekonst och ej minst med vår egen svenska regeringsform av 1634. Man återfinner här nästan drag för drag samma följdriktigt genomförda system i förvaltningen, samma på kollegier fördelade riksråd med sina höga riksämbetsmän, samma fast ordnade lantregering, som med sin stränga centralisation dock lämnar utrymme för lokala sedvanor och egendomligheter. Men icke blott statsskicket utan även skolväsendet nydanades till stor del efter europeiska förebilder. Av gammalt hade ett visst mått av kunskaper varit utbrett bland det kinesiska folket, och särskilt krävde Buddas bekännare, att varje man borde kunna läsa åtminstone så mycket av de underliga kinesiska skriftecknen, att han kunde göra sig förtrolig med någon del av deras heliga skrifter. Utom dess hade kejsarne tidigt låtit inrätta högre skolor till utbildande av ämbetsmän. Det blev särskilt dessa skolor, som togos om hand av jesuiterna och ombildades efter deras pedagogiska grundsatser, vilka som bekant nått en hög grad av fullkomning. Jesuiternas lärosätt, som meddelade alla möjliga

färdigheter utan att utbilda lärjungarna till självständigt tänkande och handlande personligheter, var synnerligen väl lämpat för det kinesiska väldets patriarkaliska despotism. När européen gör sig lustig över kinesernas examensväsende och mekaniska inpluggning av död minneskunskap, så besinnar eller vet han icke, att hela det kinesiska lärosättet torde ha blivit bragt till högsta fullkomning under europeiskt inflytande. Men liksom inom den katolska kyrkan bereder även inom det kinesiska samhället den bokliga kunskapen och den vid dess användning ådagalagda dugligheten tillträde till de högsta värdigheter.

Med hjälp av denna storartade organisation, vid vars genomförande jesuiten *Schall* inlade stor förtjänst, nådde det pånyttfödda riket redan under den andre mandsjukejsaren *Kanghis* sextioåriga regering en hög grad av fasthet och välstånd. Kanghi var en av de största och visaste härskare, som suttit på Kinas tron. Med stor klokhet arbetade han på att försona och om möjligt sammansmälta de underkuvade kineserna med de härskande mandsjuerna. Han lät de senare tillägna sig de förres höga odling och mera förfinade seder, så att de med tiden nästan fullständigt uppgått i det kinesiska folket, och på samma gång använde han allt flere kunniga och skickliga kineser i statens tjänst, varigenom särskilt de bildade klasserna snart lärde sig att bättre fördraga det nya väldet. En mängd av statens viktigaste ämbeten inrättades så, att de samtidigt sköttes av en kines och en mandsju, av vilka den senare hade till underförstådd uppgift att utöva den för de styrandes räkning nödiga kontrollen över sin kinesiske kamrat. På samma gång förstod härskaren att med kraft uppehålla rikets värdighet mot inre och yttre fiender. Med eftertryck nedslogos de sista upprorsförsöken av missnöjda kineser, och riket utsträckte snart sitt inflytande över ett flertal av de kringboende halvbarbariska stammarne i väster och norr. Mongolerna, som en gång varit så fruktansvärda, hade efter sitt stora väldes fall övergått till buddismen och blivit fredliga boskapsherdar, styrda av egna hövdingar. Redan före Kinas erövring hade de indragits under mandsjuhärskarnes inflytande, deras försök att under Kanghis minderårighet återvinna sin självständighet misslyckades, och efter någon tids inbördes stridigheter mellan de mongoliska lydfurstarna införlivades deras land under en följande regering fullständigt med det kinesiska väldet. Tibets bergland i söder, som utbildat sig till en buddistisk kyrkostat och styrdes av sin påve *Dalai Lama*, fick även böja sig under kejsarens välde. Endast långt i väster försökte de mongoliska kalmuckerna eller dsungarerna, som övergått till islam, med en viss framgång att i hjärtat av Asien grunda ett stort rike och hävda sitt oberoende av kineserna Från

den sibiriska sidan sökte ryssarna efter 1650 att framtränga till Amurfloden och följa dess lopp till havet, men de stötte på kraftigt motstånd och blevo med blodiga pannor kastade tillbaka. I det föredrag, som 1689 i Nertjinsk avslöts med dem, fastställdes gränserna mellan det kinesiska och det ryska väldet utefter en sträcka av flera hundra mil och de förblevo sedan dess intill 1858 orubbade.

Kanghi var på samma gång en stor statsman och en efter kinesisk måttstock lärd man, som gynnade införandet av europeiska konster och vetenskaper. Jesuiternas matematiska färdighet kom honom väl till pass vid det väldiga rikets kartläggning, som på hans uppdrag utfördes av dem. Med det stora inflytande, som de tillvunnit sig, följde en stor mängd omvändelser, icke minst bland den härskande folkstammen. Även kejsaren själv visade sig icke ovänlig mot omvändelseverket, och ehuru han icke hyste egentlig sympati för främlingarnes troslära, började dessa nära högtflygande förhoppningar om att vinna honom för den kristna läran, varmed hela rikets omvändelse i sinom tid väntades följa. Men de kristnas egen dåraktiga tvedräkt hindrade dem att utföra den största eröfring, som påvekyrkan kunde gjort under hela sin tillvaro. Från början av jesuiternas missionsarbete hade detta stött på ett svårt hinder i kinesernas ovillighet att avstå från sin urgamla sed att förrätta offer och religiösa handlingar vid förfädrens gravar. Med sin vanliga smidiga förmåga att lämpa sig efter omständigheterna hade jesuiterna redan på Riccis tid låtit förstå, att de intet hade emot dessa bruk, i vilka de blott ville se gamla ärevördiga sedvänjor och ett uttryck för den även av de kristna högt uppskattade känslan av barnslig vördnad. Ricci själv såg eller ville se många likheter mellan Kongfutses läror och kristendomen och hade därför intet att invända mot den religiösa vördnad kineserna ägnade den gamle vises minne. Genom dessa medgivanden underlättades naturligtvis omvändelserna och ökades i hög grad. Men med tiden hade även munkar av dominikanernas orden kommit till Kina för att vinna proselyter. Antingen de nu voro avundsjuka mot jesuiterna eller leddes av verklig fromhet, togo de sig för att närmare undersöka de inhemska religionsbruk, som jesuiterna tillåtit, och funno i dem idel hednisk styggelse. Härom uppstod nu en ytterst häftig och långvarig strid mellan jesuiter och dominikaner, som ingalunda främjade missionsverkets fortgång. Av påvarne, till vilka tvisten hänsköts, tog den ene parti för de förra, den andre för de senare, och när 1705 en kardinal sändes till Kina för att utreda frågan och lutade åt dominikanernas sida, blev han icke utan jesuiternas tillskyndelse insatt i fängelse, där han snart avled. Även kejsaren indrogs i tvisten och avgav ett utlåtande till förmån för jesuiternas uppfatt-

ning. Men denna de kristnas ändlösa och förargelseväckande träta inför de begabbande hedningarne måste i längden undergräva deras anseende. Vare sig kejsarens humana sinne tog anstöt därav eller han kände sig ej längre behöva jesuiterna, sedan hans rike vunnit stadga, så började han mot slutet av sin långa regering visa dem en tilltagande kallsinnighet. Så länge han levde, fortforo de likväl att njuta hans skydd. Men efter hans död 1722 ledde den ovilja, som deras träta väckte, till en allmän förföljelse, varunder både jesuiter och dominikaner drevos ur landet, många tusende infödda kristna bragtes om livet och de övriga till största delen tvungos att avsvärja sin tro. Efter detta blev kinesernas misstro mot främlingarne djupare än någonsin, och endast yttre tvång har under det nittonde århundradet kunnat förmå Kina att öppna sig för en livligare beröring med det fruktade och hatade västerlandet.

Under den andre därpå följande kejsaren *Kienlong*, vilken liksom sin farfader Kanghi regerade i sextio år, fingo de återstående kristne njuta större lugn. Även han var en härskare av upphöjda tänkesätt, som med vishet och kraft styrde sitt stora rike. Lugn, ordning och välstånd rådde i det inre, och vid den västliga gränsen lades återstoden av det kort förut så mäktiga dsungariska riket under kinesernas välde. Fruktan för tsar Peters försök att över Khiva utbreda Rysslands välde inåt Asien (se sid. 300) förmådde nämligen Kinas kloke kejsare att genom denna erövring öka sitt rikes styrka i dess västliga utmarker. Även på Indokinas halvö, där Birmas rike i mitten av 1700-talet nådde höjden av sin makt och där Siam ett par mansåldrar tidigare trätt i förbindelse med Ludvig XIV, vunno kineserna vid denna tid ett ökat inflytande. Under Kienlongs lugna och visa regering stod mandsjuväldet i Kina på höjden av sin makt och liksom Stora Mogols rike ett århundrade förut var detta välde nu det största och mäktigaste på jorden. Inför västerns söndrade riken stod vid denna tid de gulas hemlighetsfulla välde i den yttersta östern såsom en mönsterstat, vars storhet, i höga toner prisad av europeiska resande, till ej ringa grad utgjort mönster för den upplysta despotismens bärare i västerlandet. Vid nära nittio års ålder nedlade Kienlong 1795 frivilligt regeringen, vars börda den vördnadsvärde åldringen kände överstiga sina krafter, och tillbragte sina sista år i ålderdomens välförtjänta ro. Men efter hans död tog även i Kina det i österns välden så oundvikliga förfallet sin begynnelse, och under en följd av härskare, den ene svagare än den andre, fortgick en upplösning, som kom det stora riket att skaka i sina grundvalar av väldiga uppror, tills det slutligen sjönk ned till en lekboll för de föraktade västerländska barbarernas inbördes tävlan. Vår tid har dock med häpnad fått bevittna, hurusom

Kina plötsligt bytt om statsform och strävat att taga sitt öde i egna händer.

I Japan hade brytningen med de kristna inträffat långt tidigare. Även hit hade portugisernas sjöfärder och jesuiternas omvändelseverk sträckt sig, och även Japans ridderliga och högsinta folk visade stor aktning för kristendomen och bemötte i början dess förkunnare med mycken välvilja. Men även i Japan gjorde man snart den iakttagelsen, att de kristnas inträngande i ett asiatiskt land kunde leda till fara för dess självständighet. Vid denna tid rådde i landet en stark spänning mellan det kejserliga och det högadliga partiet, som efter 1586 kom till utbrott i häftiga inre strider. Den nära tvåtusenåriga kejsarätten omgavs med en nästan helig vördnad såsom solgudens ställföreträdare på jorden, men samhällsskicket var det oaktat i hög grad aristokratiskt, i det riket var delat mellan ett antal högadliga ätter, som under kejsarens överhöghet styrde sina furstendömen liksom den europeiska medeltidens feodalherrar. De förnämsta ätterna hade av gammalt förstått göra rikets högsta värdigheter ärftliga inom sina hus, och rikets främste ämbetsman under kejsaren eller *mikadon*[1] intog under titel av *sjogun* en ställning, som närmast påminner om den frankiske maior domus eller den svenske jarlen under medeltiden. Mikadons ställning i förhållande till sjogunen var bättre eller sämre, allt eftersom kraftiga eller svaga män innehade den ena eller andra värdigheten. Vid denna tid hade sjogunens ämbete fallit i händerna på krigiska fältherrar av ätten *Tokugava*, som med eftertryck hävdade sin ställning mot mikadon, och till de feodala stridigheterna sällade sig nu även de religiösa. Emedan mikadon visat de kristna stor fördragsamhet, kommo alla de, som fruktade faror för rikets säkerhet av deras växande inflytande, att sluta sig kring sjogunen. Striden lyktades så, att hela den världsliga makten samlades i dennes hand, och han brukade den till erövringar i Kina och på fastlandet, som syntes förebåda Japans uppträdande där i sin tid och som gåvo mandsjuerna anledning att samla sig till ett rike, vilket genom Kinas erövring blev ett storvälde i den yttersta östern. Att avsätta den kejserliga ätten, som troddes härstamma från gudarne, kunde tydligen icke komma i fråga, och sjogunen nöjde sig med att förklara, att kejsarens person vore allt för helig och upphöjd att nedlåta sig till så låga ting som de världsliga regeringsbestyren, varför han av ren undersåtlig vördnad ville befria honom från dem. Under två och ett halvt århundrade förblev mikadon en med avgudisk vördnad omgiven fånge i sitt palats, där han endast fick syssla med ärenden, som angingo

[1] *Mikado* ("Höga porten") är egentligen namnet på regeringen i Japan; kejsaren personligen kallas *tenno*.

hans ställning såsom överstepräst i den japanska solkulten, och först i nyaste tid trädde åter en ättling av de gudaborna härskarne ut ur sin enslighet såsom sitt folks pånyttfödare. För de kristna i Japan blev det emellertid efter den stora omvälvning, som kostade mikadon hans makt, svåra tider. Deras främmande lärare jagades ur landet och de själva lämnades

Sjoguneu Jejasu.
Efter ett japanski träsnitt. Nachods samling. (Med vederbörligt tillstånd ur Hildebrand-Pflugk-Harttungs Världshistoria.)

att välja mellan avfall eller döden. Många av de svagare underkastade sig och återgingo till sina fäders tro, men många föredrogo att med äkta japansk tapperhet kämpa för sin religion och hellre dö än underkasta sig. Striden blev lång och mycket blodig, men emot den ofantliga övermakten måste de kristna till sist duka under, och efter 1639 funnos ej mera några spår av deras lära i Japan, som under två hundra år hölls ännu strängare tillslutet än Kina för de västerländska främlingarne.

På en helt annan sida av jorden, fjärran från österns urgamla riken, fingo jesuiterna djupt inne i södra Amerikas vildmarker tillfälle att avlägga

ett märkligt prov på sin förunderliga förmåga att anpassa sig efter de mest skilda folkstammars sätt att känna, tänka och leva. Det peruanska Incarikets förgångna odling hade höjt sig vida utöver allt vad Sydamerikas övriga infödda folkstammar på egen hand mäktat åstadkomma. De skildringar, som några av erövrarna lämnat av denna egendomliga odling, hade djupt slagit an på mottagliga sinnen i Europa, och framför allt hade dessa berörts av den lyckliga lösning av den sociala frågan, som Perus Incas på sitt sätt syntes hava åstadkommit. Humanismens idéer hade gjort sinnena böjda för kritik av den ekonomiska samhällsordningen med dess då som alltid skriande motsats mellan överflöd och elände, och denna ordning fattades ej längre såsom orubblig och för alla tider bestående. Denna sinnesriktning hade funnit näring genom Thomas Morus' Utopia, som i viss mån anslöt sig till Platons ideala samhälle, och nu syntes liknande teorier omsatta i verklighet i det förgångna peruanska samhället. I början av 1600-talet framträdde filosofen *Campanella*, en italiensk munk, som på grund av religiösa tvivel lämnat sitt kloster, med ett arbete om *Solstaten*, vari minnen från Platon och Morus framträda i en underlig blandning med lån från det peruanska samhällsskicket. Detta sistnämnda är här omsatt i katolsk anda med en överstepräst, en katolsk Inca, såsom enväldig styresman för det kommunistiska samhället.

Campanellas bok blev ej skriven förgäves. Vid samma tid hade spanska jesuiter fattat fast fot vid Paraguay, den största av de strömmar, vilkas förening bildar den väldiga La Platafloden. I det höglänta, sunda och rikt fruktbara landet började de omvända de vilda indianerna och anlägga nybyggen. Härvid utgingo de från den förutsättningen, att ett samhällsskick, liknande det peruanska och det av Campanella skildrade, vore bäst passande för Incafolkets amerikanska stamfränder. En självständig efterbildning av Perus inrättningar med nödiga förändringar skulle snart visa sig synnerligen lämplig att höja dessa barbariska stammar till det mått av odling, som de voro i stånd att emottaga. En samhällsordning på kommunistisk-socialistisk grund infördes med sträng reglering av arbetet och samlande av dess alster i väldiga magsiner, varifrån de andliga fäderna fördelade dem mellan sitt folk efter vars och ens andel i arbetet. Mättade och belåtna kände de röda männen ingen saknad efter en frihet, som de aldrig ägt, utan läto sig villigt behandlas såsom omyndiga barn, och jesuiternas milda styrelse sörjde lika troget för deras andliga väl som för deras lekamliga behov och deras världsliga nöjen. Inom loppet av ett århundrade hade det jesuitiska samhället, som i sina fjärran vildmarker förblev okänt för världen, utbildats till en styrka, som tillät det att under långa år med vapen i hand bjuda mäktiga fiender spetsen.

---

2. Jämviktspolitiken.

Ehuru händelsernas tyngdpunkt under det adertonde århundradet långt mer än någonsin förut kom att förläggas utanför Europa, framträdde denna ändring i sakernas läge blott långsamt och efter hand. Den tävlan om makten på världshaven och bortom dem, som yppat sig mellan Frankrike och England, förbereddes lika långsamt och kom först senare till allvarsamma utbrott. Under åren närmast efter det spanska arvföljdskrigets slut fördes de båda makterna närmare varandra genom nödtvånget att hålla samman mot gemensamma fiender, och denna sammanhållning blev till en tid bestämmande för världsdelens öden. Ur den långa striden hade England utgått såsom segrare, styrelsen i det inre var förträffligt ordnad, landets välstånd blomstrade under en klok statsförvaltning, och folkets deltagande i riksstyrelsen genom sina valda ombud var för all framtid så orubbligt grundad, att någon ändring däri ej ens sattes i fråga. Sedan Vilhelm III börjat välja sina ministrar ur parlamentets flertal, kom det snart ur bruk att konungarna begagnade sig av sin makt att neka stadfästelse å riksförsamlingens beslut. Till namnet kvarstår denna makt ännu, men i verkligheten har ingen engelsk regent gjort bruk därav sedan 1707, och den minister, som numera ville föreslå något dylikt, hade därmed utan vidare skilt sig från maktens utövning.

I rikets inre styrelse hade den ojämförligt viktigaste tilldragelsen under drottning Annas regering varit den fullständiga genomförandet av unionen mellan England och Skottland. Jakob I hade velat och Cromwell försökt varaktigt befästa denna union men utan framgång, och efter republikens fall hade den gamla olikheten mellan de förenade rikena blivit återställd, emedan de sista konungarne av huset Stuart trodde sig säkrare kunna härska genom deras söndring. Men under det stora kriget, som samlade alla krafter i en gemensam ansträngning mot yttre fiender, blev unionen 1707 fullständigt genomförd. Såsom det mindre av de två rikena hade Skottland hittills med ängslig iver vakat över sin självständighet, men när de långa och vidlyftiga underhandlingarna äntligen hunnit till slut, gick saken för sig med en förunderlig lätthet. I trots därav, att Skottland i det förenade parlamentet endast fick insätta 16 lorder i överhuset och 45 valda ombud i underhuset, vilka senare alldeles försvunno bredvid de 513 engelska ledamöterna, har Skottland i det förenade Storbritannien ingenting förlorat av sin nationella egendomlighet, men dess kraftiga och rikt begåvade folk har inom en storstat, som vuxit ut till en världsmakt, funnit ett oerhört vidgat fält för sin verksamhet.

I stark motsats till det under sitt fria statsskick allt mera framåtskridande England ställde sig de flesta av fastlandets stater. Här hade enväldet nästan överallt blivit rådande och stod nu på sin höjd. Men enväldet fordrar kraftiga härskare, upphöjda över det vanliga mänskliga måttet, om det skall visa sina bästa sidor. Enligt sakens natur var emellertid det stora flertalet av denna liksom alla andra tidsåldrars enväldiga furstar människor av det vanliga slaget, varken bättre eller sämre än mängden av sina medvandrare på livets stig. I den upphöjda ställning, där de utan egen förskyllan blivit försatta, framträdde deras mänskliga svagheter med så mycket större styrka som deras undersåtars väl eller ve i så hög grad berodde av dem. Men kring dessa furstar trängdes en skara av föraktliga manliga och ännu föraktligare kvinnliga gunstlingar, som oftast i själva verket voro de egentliga innehavarne av makten och dess fördelar. Dessa personer betedde sig som om hela samhället varit till för deras skull, och mer än någonsin förr eller senare berodde folkens öden på en nyck av dem. Aldrig har det ofta med orätt förda talet, att det är konungarne, som äro skuld till krigen, i så hög grad varit en sanning som under denna tid. Hela världsdelens fred hängde ej sällan på en furstlig nyck eller en lumpen sängkammarintrig, och när en vacker dag de höga herrar råkade bliva ovänner, som dagen förut voro vänner, kunde de krigshärar, som nyss förut kämpat såsom vänner sida vid sida, få draga ut för att slå ihjäl varandra. Men folken fördrogo allt detta med förunderligt tålamod. Enväldet hade till den grad hunnit gå dem i blodet, att de undergivet fogade sig i nästan vad som helst och skyllde sina herrars dåliga styrelser på deras gunstlingar och underordnade verktyg. Gick det allt för galet, hoppades man på bättre tider under en blivande härskare och var mycket nöjd, om den gamle landsfadern tog sig en ny mätress, som mindre slösaktigt hushållade med folkets surt förvärvade styvrar. Mätressväldet vid Ludvig XIV:s hov hade nämligen med tiden likt en pestsmitta spritt sig kring Europa, och de förskämda hovsederna funno efterapare i massa inom samhällenas högre och lägre kretsar

I England samlade sig under drottning Annas sista år det allmänna intresset kring tronföljden. Väl var frågan därom sedan 1701 i laga ordning avgjord (se sid. 218), men den utsedde tronarvingen, kurfursten av Hannover, hade icke lyckats vinna sina blivande undersåtars bevågenhet. Som tysk var han städse främmande för dem, och det rykte om hans skandalösa äktenskapliga liv, som föregått honom, hade ej gjort hans sak bättre. Även drottningen fann med tiden, att blodet var tjockare än vattnet, och ville långt hellre se sin landsflyktige halvbroder än sin tyske syssling som arvinge till hennes rike. Hade Jakob II:s son i sig haft den minsta gnista

av en konung, skulle han med största lätthet kunnat skjuta sin medtävlare åt sidan. Men han var en i allo obetydlig man, som dessutom med en ärlig fanatikers hela tillgivenhet hängde fast vid sin katolska barndomstro, vars uppgivande skulle undanröjt det sista hinder, som stod emellan honom och hans fäders krona. Det gynnsamma tillfället fick gå obegagnat förbi, och när drottning Anna 1714 avled, ett par månader efter den gamla kurfurstinnan Sofia av Hannover, kunde den senares son utan hinder intaga hennes tron under namn av *Georg I.*

Med honom uppsteg en ny konungaätt av främlingar på Storbritanniens eller, som det oaktat unionen fortfor att kallas, Englands tron. Föga båtade det honom, att lärda män räknat ut, att han genom sina welfiska förfäder på mödernet härstammade från Vilhelm Erövraren. För sitt nya folk var han och förblev en främling, så mycket mera som han vid fyllda femtiofyra års ålder varken ville eller kunde lära sig sina nya undersåtars språk. Dessa gjorde sig lustiga över, att då konungen ej förstod engelska och hans förste minister ej förstod tyska, måste de så gott sig göra lät sinsemellan avhandla regeringsärendena på latin, vilket gick föga bättre, då den ene uttalade orden på tyskt och den andre på engelskt vis. Tydligen måste den nye konungen söka sitt stöd hos whigs, som voro revolutionen och dess grundsatser tillgivna, under det tories fortfarande höllo fast vid konungens gudomliga rätt, i synnerhet sedan Jakob II:s dåliga styrelse hunnit falla i glömska. Toryministrarna med *Oxford* och *Bolingbroke* i spetsen avskedades och ställdes inför rätta, och den senare satte sig i säkerhet genom flykten. Bolingbroke var en man av lysande begåvning, ehuru mera framstående som skriftställare än som statsman och alldeles icke utmärkt som karaktär. På utländsk botten slöt han sig öppet till den unge furste, vilken hans anhängare hyllade såsom konung *Jakob III* men som för eftervärlden är mera känd under namn av *pretendenten.* Han blev dennes förtrolige rådgivare och hjälpte honom att i Skottland planera en resning bland anhängarne till huset Stuart, om han än avrådde från det överilade försöket 1715, där all trohet och tapperhet hos de skotska klanerna var förgäves. Den ofantligt övervägande delen av folket hyllade den nya ordningen, de upproriska blevo slagna i Skottland och norra England, och vad som ännu kunnat räddas fördärvade pretendenten genom sin oskicklighet. Resningen var snart kvävd, några av dess ledare straffades mer eller mindre strängt, och Georg I:s tron stod fastare än någonsin.

Ställningen i det yttre föranlät honom emellertid att söka ett stöd hos Frankrike, som England nyss på liv och död bekämpat. Gemensamma intressen och en gemensam fara förenade nämligen de båda rikenas styresmän

i ett fast förbund. I Frankrike hade den åldrige konung Ludvig XIV avlidit, och på det nyss så mäktiga rikets tron satt ännu en gång, liksom vid början av hans egen regering, ett femårigt barn, hans sonsons son *Ludvig XV*. Med kullkastande av den gamle konungens anordningar rörande förmyndarstyrelsen hade den till tronen närmaste myndige prinsen av blodet, hertig *Filip* av Orléans, trätt i spetsen för regeringen. Han var son till Ludvig XIV:s yngre broder Filip, som efter sin farbror Gaston 1660 ärvt värdigheten såsom hertig av Orléans, och sedan Ludvig XIV:s alla avkomlingar utom de båda konungarna Filip och Ludvig gått ur tiden, var han inom det kungliga huset den närmaste arvingen till tronen efter den späde konungen. Filip av Spanien, vars arvsrätt var närmare, hade för att trygga sitt välde i Spanien avstått från alla anspråk på det franska arvet. Men det oaktat skulle Filip av Orléans icke länge känna sig säker i sin nya värdighet såsom Frankrikes regent. Ty mot honom och Englands nye konung såväl som kejsar Karl VI reste sig en fiende, som till en tid skulle giva dem alla fullt upp att sköta.

Henry St. John, lord Bolingbroke. Stick av W. T. Fry efter målning av G. Kneller.

Filip V av Spanien hade i sitt första äktenskap varit förenad med en prinsessa av Savoyen, vars syster var gift med hans äldre broder och moder

till Ludvig XV. Genom dessa giften hade Ludvig XIV utan framgång sökt binda det savoyska huset vid det franska intresset. Men då han tillika visste, i vilken grad den svage Filip var beroende av sin omgivning, hade han vid sidan av det spanska konungaparet låtit ställa en överhovmästarinna, prinsessan *Orsini*, som var Frankrike fullt tillgiven. Hans plan lyckades fullkomligt, ty den barska gamla frun tog inom kort väldet över konung Filip och med honom över hans rike. Hennes makt rönte intet avbräck genom den unga drottningens död, men hon fann sig snart föranlåten att trösta den sörjande änklingen genom att skaffa honom en ny gemål. I hennes intresse låg, att denna skulle vara en obetydlig person, som finge henne att tacka för sin upphöjelse och aldrig glömde sin förbindelse till henne. Med tillhjälp av den sluge prästen *Alberoni*, som vid denna tid vistades i Spanien såsom agent åt hertigen av Parma, trodde hon sig snart hava funnit vad hon sökte. Alberoni var född 1664 i Parma av låg härkomst och hade ägnat sig åt det prästerliga kallet men hade gjort sig bemärkt genom sin utomordentliga begåvning, slughet och smidighet och under det spanska arvföljdskriget blivit använd i diplomatiska värv. Nu gjorde han klart för den myndiga överhovmästarinnan, att *Elisabet Farnese*, en ung släkting till hans herre hertigen av Parma, vore just den person hon sökte, fridsam och obetydlig samt böjlig som ett vax i dens hand, som toge henne under sin ledning. Den gamla damen gick i den slugt utlagda snaran, konungen var lätt vunnen, och giftermålet kom 1714 till stånd. Men den nya drottningen ägde jämnt upp raka motsatsen till de egenskaper Alberoni tillagt henne, och när hovmästarinnan vid deras första möte på spansk botten ville taga sig en hög ton, lät Elisabet utan vidare omständigheter skicka henne över gränsen.

Inom kort hade hon vunnit fullständigt välde över sin kunglige gemål, och vid hennes sida stod som en trogen rådgivare den till förste minister upphöjde Alberoni. Nu syntes på en gång en ny tid randas för det spanska riket. Genom en rad av klokt beräknade åtgärder, som i rask följd avlöste varandra, förminskades statens utgifter, under det dess inkomster ökades. Alberoni hade under en flerårig vistelse i Spanien hunnit noga sätta sig in i landets förhållanden och uppgjort en omfattande plan att höja det ur dess lägervall. Verkningarna av hans ypperliga förvaltning visade sig redan under det första året, en på länge okänd ordning inträdde i statslivets alla grenar, och näringslivet blomstrade upp på alla områden. Filip V hade visst icke några utmärkta egenskaper såsom konung, men han var en aktningsvärd man med god vilja, och under hans tid hade början gjorts till avsevärda förbättringar i flera riktningar. Men först med Alberoni blev det liv och fart i nydaningsarbetet, och samtiden såg med häpnad Spanien på en gång rycka

sig upp ur det djupa förfallet och reda sig att intaga ett framstående rum bland Europas ordnade stater. Inom kort skulle likväl häpnaden vända sig i oro, då det visade sig, att det fredliga reformarbetet endast var avsett att utgöra grundvalen för en krigspolitik efter den mest storartade måttstock. Alberoni umgicks nämligen med vittfamnande planer, och med den överlägsna handlingskraft och skicklighet, som voro honom egna, skred han till deras verkställande.

Ännu i sitt djupa förfall hade Spaniens stolta folk haft svårt att fördraga den förödmjukelse, som tillfogats dess en gång så mäktiga välde genom förlusten av dess europeiska biländer. I en tid, då landförbindelsen genom förbättrade vägar intog ett allt mera framstående rum vid sidan av förbindelsen till havs, skulle det i längden blivit svårt för Spanien att bibehålla sina översjöländer, även om det bestått i hela sin forna makt och rikedom. Genom en egendomlig tillfällighet förlorade det dessa biländer vid samma tid som Sverige miste sina besittningar bortom Östersjön. Men den spanska stoltheten kunde ej sätta sig in i de nya förhållandena, och Alberoni beslöt att betjäna sig därav för att vinna det spanska folkets gunst, hos vilket han såsom främling var illa sedd. Snart hade han uppgjort en storartad plan att återföra de gamla italienska besittningarna under rikets lydnad. Kejsar Karl VI, som aldrig ville släppa sina anspråk på det spanska väldet i dess helhet, hade vid de allmänna fredssluten icke kunnat bekväma sig till fred med Filip V, och denna omständighet förstod Alberoni att klokt bruka till fördel för sina planer. Men de svårigheter, som reste sig i hans väg, syntes så oöverstigliga, att de endast kunde övervinnas genom att giva dessa planer en utsträckning, som lät dem omfatta hela Europa. Det var nämligen icke att vänta, att de övriga makterna med tålamod skulle åse ett spanskt anfall på kejsarens nya länder, och alltså måste de med våld eller list förmås att finna sig däri. England hade tillfogat den spanska ömtåligheten den djupaste kränkningen av alla genom att sätta sig i besittning av ön Menorca och Gibraltars klippa, men dess nye konung kunde hållas i schack

Alberoni.
Efter ett samtida porträtt i Riksbiblioteket, Stockholm.

genom ett väl avvägt understöd åt huset Stuart, som väl en gång i besittning av sina fäders tron icke torde underlåta att visa sin tacksamhet genom att återställa de spanska besittningarna till deras rätta ägare. Mera invecklat ställde sig förhållandet till Frankrike. Här hade Filip av Orléans i kraft av den spanske Filips avsägelse blivit regent med utsikt till tronföljden efter det sjukliga kungabarnet. Men den spanske Filips anspråk kunde åter träda i kraft, om han för det lysande Frankrike avstode från det förfallna Spanien. Som Frankrikes herre kunde han lämna dess krona i arv åt sina söner av första giftet, men då vore det spanska arvet ledigt till förmån för Elisabet Farneses barn. Den härsklystna unga drottningen var i stånd att röra upp himmel och jord för att skaffa kronor åt sina späda söner, och denna allt behärskande lidelse hos den furstinna, som han lyft upp till maktens höjd, skulle nu i sin ordning förhjälpa honom till utförande av sina väldiga planer. Deras förverkligande skulle gjort huset Bourbon till härskare över nästan hela den latinska världen, men för Alberoni själv synes det därvid hava varit en omständighet av vikt, att han endast på detta sätt kunde rycka sitt italienska fädernesland ur de hatade österrikarnes våld. Att tillägga honom tanken på upprättande av en italiensk enhetstat, såsom några forskare velat, torde sakna all grund, ty om den italienska enhetstanke, som fyller det nittonde århundradet, funnits till i början av det adertonde, skulle den aldrig kunnat finna bättre tillfälle att giva sig luft än under kampen om det spanska arvet. Härav finnas dock inga andra spår än huset Savoyens svaga försök att besätta det spanska Lombardiet. Men i stället levde så mycket starkare kvar det urgamla hatet mot de tyska barbarerna, och detta hat flammade åter upp i sin forna styrka, när tyskarna genom freden kommit i besittning av några bland halvöns skönaste länder. Alberoni var allt för mycket italienare att ej dela detta hat, och nu syntes ett tillfälle yppa sig att under en son av den italienska Elisabet Farnese grunda en nationell dynasti på hennes fäders jord.

Men ännu räckte icke Spaniens föryngrade krafter på långt när till att förverkliga detta vittsvävande program. Alltså måste den överlägsna intelligensen och den diplomatiska skickligheten hjälpa till, och aldrig har väl den senare firat mera lysande triumfer än under Alberonis korta storhetstid. Mot det förbund av halva Europa, som han förutsåg skulle resa sig mot hans världsfamnande företag, gällde det att hålla var och en av de blivande motståndarne i schack genom att mot denne egga hans särskilda fiender. Närmast borde kejsardömet göras oskadligt genom att mot detsamma hetsa den turkiska makten. Sedan Karl XII:s försök att förmå turkarne till nytt krig med Ryssland misslyckats, hade dessa vänt sin upp-

märksamhet till Morea, som de nödgats avstå till Venedig men som under den venetianska vanstyrelsen knappast hade något emot att återvända under turkiskt välde. Ett anfall på Morea, icke utan Alberonis tillskyndelse, kröntes med snar framgång, men det försvagade Venedig vände sig i sin nöd till kejsaren såsom deltagare uti freden i Karlowitz med bön om hjälp. Kejsaren befanns villig att lämna den önskade hjälpen, och ännu en gång stod prins Eugen av Savoyen redo att mäta sina segerrika vapen med de turkiska. Hans framfärd skulle icke jäva hans gamla lysande fältherrerykte, och ännu en gång skulle kristenhetens fiender darra för hans svärd. Med en stor här inbröt han på turkiskt område, och i augusti 1716 vann han invid den starka fästningen *Peterwardein* på Donaus högra strand en glänsande seger över turkarna. Nu gick han över Donaufloden och grep sig an med en belägring av den starka fästningen *Belgrad,* som med sitt behärskande läge i mitten av Donaudalen varit föremål för mången hård kamp mellan turkarna och de kristne. Genom sin iver försattes han här i ett svårt trångmål men befriade sig därur på sitt vanliga sätt genom en ny och ännu mera fullständig seger utanför Belgrads murar, som 1717 hade fästningens fall till följd. Med Belgrad hade turkväldets förnämsta bålverk i väster fallit, och ryktet om "Prins Eugenius, den ädle riddaren", flög förhärligat av sången ut över kristenheten.

Men härmed hade också Alberoni vunnit sitt närmaste mål att hålla den fruktade hjältens vapen sysselsatta långt borta från fältet för hans egen verksamhet. Mot en sådan motståndare hade han svårligen kunnat reda sig, men nu syntes ingenting hindra honom att fullfölja sina syften. Med de nya tillgångar, som hans snille bragt i dagen, hade han utrustat en stor spansk flotta, och påven hade han förmått att utnämna honom till kardinal genom förespeglingen, att flottan skulle användas mot turkarna. Men därav blev intet, ty Alberoni begagnade sig av det ännu rättsligen bestående krigstillståndet mellan Spanien och kejsaren till att 1717 genom ett plötsligt överfall bemäktiga sig ön Sardinien, som efter freden tillhörde den senare, och snart kom turen även till Sicilien. Hertigen av Savoyen, som nu även var konung av Sicilien, hade genom förespeglingen att utbyta denna ö mot det eftersträvade Milano lyckats att närma sig Alberoni men lät nu skrämma sig att övergiva hans parti. Alberoni var dock icke den man, som lät avskräcka sig av så litet, utan betjänade sig av detta avfall såsom förevändning att 1718 anfalla Sicilien, som också inom årets slut till större delen var i hans våld. I Frankrike hade han uppgjort en överdådig plan att bortröva regenten och föra honom fången till Spanien. Planen blev förrådd, och den spanske ministern i Paris, som var invecklad däri, sändes

hem till sitt land igen, men Alberoni fortfor lika fullt att hålla regenten sysselsatt genom uppror, som hans utskickade tillställde i Bretagne. I andra ändan av Europa uppmuntrade han de modfällda turkarne att fortsätta kriget och sökte förmå de missnöjda i Ungern till en ny frihetskamp, som skulle ledas av den landsflyktige Rakoczi.

Rådhuset i Bremen.

Sin mest storartade utsträckning skulle likväl hans planer uppnå genom den nye engelske konungens kortsynta oförstånd. Georg I hade svårt att sätta sig in i sin ställning såsom härskare över en stormakt, och på Storbritanniens tron kände han sig först och sist såsom kurfurste av Hannover. Hans nya rikes stora makt gav honom medel i händer att uppfylla sin käraste önskan att utvidga sitt tyska arvland på grannarnes bekostnad. Ett synnerligen lägligt tillfälle därtill erbjöd honom Sveriges ojämna strid med övermäktiga fiender, och på sätt vi förut (sid. 286) sett slöt han sig till dessa fiender och satte sig i besittning av Bremen och Verden. Häri hade han dock så till vida gjort upp räkningen utan värden, som han icke beräknat, vilket

ypperligt tillfälle han därmed berett Alberoni att till Englands skada utvidga sina förbindelser. Alberoni hade ingalunda glömt det spanska folkets käraste önskan att återfå Gibraltar och Menorca, men mot det mäktiga England syntes detta endast möjligt genom att uppsätta pretendenten Stuart på dess tron och därmed göra sig honom förbunden. Men till ett sådant företag räckte varken Spaniens eller det stuartska husets engelska anhängares krafter, och nu måste alltså detta stödjas av nya förbundne. Till dessa förbundne hade Alberoni utsett de båda dödsfienderna i Norden, Karl XII och tsar Peter, som skulle förlikas på bekostnad av Danmark, då Sverige skulle få Norge i ersättning för de till Ryssland avträdda östersjölanden. Men Alberonis mening var ingalunda att blott och bart uppträda såsom fredsstiftare i Norden, utan de försonade fienderna skulle enligt en honom tillskriven plan till tack för gjorda tjänster bistå honom och straffa den engelske konungen genom ett förenat svenskt-ryskt infall i Skottland till pretendentens förmån. Med sin vanliga slughet hade han härvid räknat på Karl XII:s vrede över konung Georgs försåtliga borttagande av Bremen och Verden och Görtz var vunnen för det stora företaget, som han sökte främja vid sina underhandlingar med tsar Peter och dennes sändebud. Men det hela strandade på Alberonis missuppfattning av Karl XII:s karaktär. Hos denne såg den sluge italienaren, liksom mången efter honom, endast hämndlystnaden, som ville straffa alla sina fiender. Men nu som alltid hade Karl XII sitt huvud för sig, och med blicken stadigt riktad på fullföljandet av sin ensidiga uppfattning om Sveriges ära och rätt var han icke den man, som ville låna sig till en flyttpjäs på det stora schackbräde, där det spelas om världsdelens kronor och spiror. Han vägrade sin medverkan, kanske mest av välgrundad misstro mot sin tillämnade ryske bundsförvant, och snart skulle hans död sätta en gräns för alla vidare planer i denna riktning[1]).

Under tiden hade hela Europa hunnit bliva uppskrämt i ytterlig grad genom Alberonis till alla länder sig sträckande omstörtningsplaner, och hans avlägsnande till vad pris som helst framstod som ett oeftergivligt villkor för världsdelens lugn. De närmast hotade makterna England, Frankrike och kejsardömet avslöto på sommaren 1718 den s. k. *kvadruppelalliansen* eller fyrmaktsförbundet, som fick sitt namn genom Hollands med säkerhet väntade tillslutning. Villkoren voro, att Spanien efter Alberonis störtande skulle nöjas med sitt i senaste fredsslut bestämda område, men för

[1]) Huru de jakobitiska stämplingarna givit anledning till den länge gängse berättelsen om verkliga svensk-rysk-spanska alliansplaner till det hannoverska husets störtande se noten sid. 288.

att ställa den oroliga drottning Elisabet till freds, lovades hennes äldste son, *don Carlos*, arvsrätt till Toscana och Parma, vilkas furstehus voro stadda i utdöende. Huset Savoyen, som alltid var redo att byta om fanor, när det gagnade dess intressen, fick böta därför genom förlusten av Sicilien, som det nödgades utbyta mot det vida fattigare och i djupt förfall nedsjunkna Sardinien. Från 1720 intill upprättandet av konungariket Italien läto furstarna av detta hus alltså kalla sig konungar av Sardinien, och likt mannen i sagan, som fick byta ut sin häst mot en ko och kon mot ett får, hade det två gånger å rad nödgats finna sig i betydande avprutningar av vad det vunnit på sin dubbla politik. Kejsaren för sin del fick avstå från sina anspråk på den spanska kronan och erkänna Filip såsom rättmätig konung, under villkor att denne å sin sida avstod från alla anspråk på Spaniens gamla italienska besittningar. För att få fria händer mot Alberoni nödgades kejsaren hejda prins Eugen mitt i hans segerlopp och med Turkiet samma år (1718) avsluta freden i *Passarowitz* (Poscharevats), som visserligen var mycket fördelaktig, i det turkarne måste avträda Belgrad med stora delar av Serbien och Bosnien söder om Donau samt norr om floden det ungerska Banatet och det västra eller lilla Valakiet intill Aluta, men som kunnat bliva ännu mera lysande, om kriget ej behövt i förtid avbrytas. För att vinna fred uppoffrade kejsaren utan betänkande sin bundsförvant Venedig, som nödgades låta Turkiet behålla det vid krigets början erövrade Morea och därefter endast kvarlevde som en skugga av den forna stormakten på de östliga haven. Fredsslutet beredde kejsaren det önskade tillfället att sända en här till Sicilien för att bekämpa spanjorerna. Utanför södra kusten av den stora ön hade den spanska flottan i agusti 1718 utan föregående krigsförklaring blivit anfallen av den engelska vid Kap Passaro och nästan fullständigt förstörd. I början av 1719 gick en fransk här under marskalken av Berwick över Pyreneerna, och Spaniens norra landskap besattes av samme fältherre, som tolv år förut räddat dess krona åt Filip V men nu bekämpade honom i förbund med hans då besegrade fiende. Numera tycktes allting gå Alberoni emot. Hans försök att indraga de nordiska makterna i sitt förbund hade misslyckats. Den spanska flotta, som han åter lyckats hopbringa, blev än en gång tillintetgjord av engelsmännen, och ett försök att till pretendentens förmån tända upprorslågan i Skottland hade gått om intet genom ännu en spansk flottas förlisning.

Ännu allt jämt stod dock den djärve ränksmidaren upprätt, oböjligt besluten att bjuda ödet trots. Men hans kungliga härskarinna, som hittills så livligt tagit del i hans planer, började nu förstå, att hans stjärna var i nedgående. Ett förslag från fransk sida att trolova hennes späda dotter med

den några år äldre konungen av Frankrike syntes henne mera antagligt, i den mån utsikten att bestiga den franska tronen försvann i fjärran, och hon blev därefter mera böjd att låta den man falla, som hon haft att tacka för sin egen upphöjelse. En lumpen hovintrig skulle på senhösten 1719 störta den man, vars oroliga snille nyss satt en hel världsdel i rörelse. Några uppsnappade brev, vari han fällt oförsiktiga yttranden om den spanske konungen, användes som vapen mot honom, och han blev plötsligt avsatt från alla sina ämbeten med befallning att ofördröjligen lämna Spanien, vars härskarpar nu godvilligt fogade sig i kvadruppelalliansens villkor. Vid sin hastiga avfärd passade han på att medtaga några viktiga statspapper, som han olovligt tillägnat sig för framtida bruk, men konungaparet hade fått vetskap därom och lät honom under vägen överfallas av rövare, sannolikt förklädda soldater, som fråntogo honom papperen och utplundrade honom på allt, så att den nyss så mäktige mannen nödgades till fots rädda sig över franska gränsen. Hade han lyckats, skulle han fått gälla för århundradets störste statsman, men nu lever han i minnet som en politisk äventyrare. Efter åtskilliga missöden kom han till Italien, där påven *Clemens XI* lät ställa honom till rätta för det tvetydiga sätt, varpå han kommit i besittning av kardinalshatten. Efter denne påves död fick han dock utan hinder inträda i kardinalernas krets, där han tidtals utövade ett rätt stort inflytande. Han avled vid mycket hög ålder 1752 och lämnade efter sig en ofantlig förmögenhet, ty i välbetänkt hågkomst av det gamla bibelordet "förliten eder icke uppå furstar" hade den kloke mannen icke förgätit att sörja för sin timliga bärgning.

Samtiden drog en suck av lättnad, när den store orostiftaren försvunnit från skådeplatsen för sina bragder. De närmaste åren efter Alberonis störtande förflöto tämligen lugnt och under en övervägande fredlig stämning. Världen behövde hämta sig efter de ändlösa krigen, och den så mycket eftersträvade jämvikten förblev tills vidare ostörd. Frankrike hade nu till regent en man, som främst av allt ville i lugn och ro njuta av detta livets goda och vars hela levnad varit ägnad åt nöjenas tjänst. Regenten Filips liknämnde fader hade i egenskap av Ludvig XIV:s yngre broder fått sin uppfostran försummad av Mazarin, som hade sett allt för många furstliga ränksmidare i Frankrike och uppmuntrade prinsens böjelse för dåliga nöjen för att hålla honom borta från statens värv och göra honom mindre farlig för sin kunglige broder. Avsikten lyckades blott allt för väl, och alldeles på samma sätt gick det med hans son, som i trots av sina rika anlag blev fullständigt fördärvad av det dåliga hovlivet. När han sålunda i egenskap av regent trädde i spetsen för rikets styrelse, var han i statens värv en föga prö-

vad man. I stället var han så djupt nedsjunken i lastens dy, att ej ens den stora uppgift, som nu förelåg honom, förmådde rycka upp honom därur. Med sin lärare abbé *Dubois*, som han gjorde till sin minister och som kort därefter —icke just på grund av sin fromhet eller dygd —blev upphöjd till kardinal, hängav han sig i kretsen av en samling fördärvade vällustingar åt de lägsta utsvävningar. Dubois hade invigt honom i en livsåskådning, enligt vilken intet högre finnes än den sinnliga njutningen, vars ernående också blev det högsta målet för hans livs strävan. Härunder lade han dock i dagen en godmodighet av det slag, som ofta återfinnes hos sådana naturer och som unnar andra lika gott som sig själv, samt i förening därmed en god vilja att under sin styrelse uträtta något till statens bästa. En del av de värsta missbruken från Ludvig XIV:s tid avskaffades, och till och med hans fullständiga likgiltighet för all religion blev så till vida nyttig, som den bragte förföljelsen mot protestanter och andra kättare att alldeles avstanna. Striden mot jansenisterna (se sid. 170) hade sedan någon tid på nytt upplågat i följd av påven Clemens XI:s stränga mått och steg mot dem och deras läror, men nu blev den ånyo inställd.

Märkligast skulle dock regentens styrelse bliva genom det sätt, varpå den lånade sig åt finansiella experiment, och skotten *John Law*, som var själen i dessa företag, framstår för eftervärlden inom det ekonomiska området som ett motstycke till Alberoni. Han hade för sin tid djupgående insikter i statsekonomiska ämnen, särskilt rörande penningväsendet, och av det ypperliga sätt, varpå den engelska statskrediten blivit ordnad, hade han dragit vittgående slutsatser. Med förvåning hade samtiden sett, huru det nya systemet med statsskuldens ordnande på grundvalen av räntebärande obligationer hade satt England i stånd att utan nämnvärd svårighet uthärda det nyss slutade långvariga kriget och därtill förse sina bundsförvanter med rikliga subsidier. Han förklarade uppfinningen av detta system viktigare än upptäckten av de båda Indierna, och då han ej fann sig nog uppmärksammad i eget land, vände han sig till Frankrikes regent, hos vilken han fann ett villigt öra för sina idéer. Han uppgjorde en djärv plan att genom ett ofantligt vidsträckt anlitande av statens kredit betala rikets skuld och höja folkets välstånd. Planen var grundad på en delvis bristande insikt i kreditväsendet, som då ännu kunde sägas vara i sin barndom, men var ärligt menad och icke avsedd såsom något svindelföretag, ehuru dess upphovsman själv på spel vunnit en stor förmögenhet och hade mera i sig av storspelaren än av den verklige finansmannen. En bank grundades, som i den allmänna rörelsen släppte ut sedlar till ett värde, vilket flerfaldiga gånger översteg landets hela metalliska förmögenhet och som väl icke be-

friade staten från dess skuld men genom sina lån hjälpte den att konvertera densamma till en icke obetydligt lägre räntefot. På samma gång skulle de rika naturliga tillgångarna i Frankrikes besittningar bortom haven utvecklas till en hittills okänd grad, och till den ändan inrättades ett Mississippi-kompani med ett oerhört aktiekapital, som försågs med väldiga landbesittningar i Amerikas vildmarker och enligt tidens ekonomiska tankegång utrustades med monopol på handeln med kolonierna. Fantasien utmålade i skimrande färger den vinst, som de nya jätteföretagen skulle tillföra landet, och det obegränsade förtroende, som regeringen visade Law, vilken ställdes i spetsen för rikets hela finansväsende, bidrog naturligtvis att i högsta grad öka hans anseende hos den lättrogna allmänheten. Efter hans aktier uppstod en allmän rusning, som uppdrev deras pris till en fabelaktig höjd. Men bankens och kompaniets affärer sammanblandades på mångahanda sätt, och delvis mot Laws vilja och i trots av hans varningar uppdrevs namnvärdet av utelöpande sedlar och aktier till flera milliarder. Förtänksamt folk började snart inse, att denna svindlande framfärd icke kunde bära sig i längden, och vinnlade sig om att genom aktiernas försäljning i tid sätta sina penningar i säkerhet. Enligt tidens sed förordnades att ingen fick innehava mer än ett mindre belopp i metallisk valuta, men i stället för att hejda det förestående fallet gjorde detta påbud detsamma blott så mycket mera oundvikligt genom den oro det väckte i sinnena. Nu blev det åter en rusning, men denna gång till banken för att så långt möjligt växla ut sedlarna mot klingande mynt, och kompaniets aktier sjönko på otroligt kort tid lika djupt under sitt namnvärde som de nyss stått högt över detsamma. Ofantliga förmögenheter bytte om ägare med hisklig fart, och mången, som nyss förut i hast blivit millionär, såg sig på en gång bragt till tiggarstaven. Förbannelser regnade över Law, och för att åtminstone bärga sitt liv ur den allmänna sammanstörtningen, rymde han mot slutet av år 1720 ur landet och framlevde ännu några år utomlands i yttersta fattigdom. Spåren av den våldsamma ekonomiska krisen gjorde sig under mansåldrar märkbara i Frankrike, men staten hade kommit undan för tämligen gott köp, då den blivit av med en god del av sin skuld och fått återstoden omsatt till lägre ränta. I England hade vid nästan samma tid och väl icke utan inflytande av Laws spekulationer bildats det s. k. Söderhavskompaniet, vilket dock alldeles som sin franska motbild endast tjänade till att sätta ofantliga penningsummor i omlopp och hastigt göra fattiga män till rika och ännu flere rika till fattiga.

Under den allmänna strävan att upphjälpa det ekonomiska tillståndet och hela de sår, som krigen slagit, sökte även kejsaren att tillföra sitt rike

en del av den ofantliga vinst, som han såg världshandeln hopa i de engelska och holländska köpmännens fickor. Oaktat sitt stora omfång hade kejsarens länder förut endast på ett par korta sträckor nått fram till Adriatiska havet, som Venedig ännu i sitt förfall behärskade, men nu rådde han över vidsträckta kuster i Italien och de forna spanska Nederländernas kust vid Nordsjön. Vid den sistnämnda inrättades nu det s. k. Ostendekompaniet med uppgift att dela världshandelns vinst med havens dåvarande behärskare Holland och England. Den naturliga utgångspunkten för den tillämnade storartade sjöhandeln hade tydligtvis varit Antwerpen, men dess väg till havet spärrades av Scheldetullen, genom vilken holländarne med småsinnad förtänksamhet hindrade denna stad att tävla med deras eget Amsterdam (se sid. 33), och så måste kompaniets huvudsäte förläggas till det vida mindre lämpliga men vid öppna havet belägna Ostende. Härav uppskrämda, letade sjömakterna upp förbehåll i gångna tiders fredsslut, som skulle bemantla deras handelsavund genom att förbjuda varje intrång i deras rättigheter på haven, och gent emot deras förenade motstånd gav kejsaren så mycket hellre vika som det icke visade sig så lätt som hans välmenande rådgivare trott att på konstlad väg giva upphov åt ny handel och sjöfart, där ingen förut funnits.

Den återställda vänskapen mellan Frankrike och Spanien skulle efter Alberonis fall beseglas med dubbla giftermål mellan de besläktade furstehusen. Ej nog med att Ludvig XV trolovades med Filips och Elisabets lilla dotter, som skickades till Paris för att uppfostras till sitt blivande kall såsom fransk drottning, utan en dotter till regenten förmäldes även med den spanske tronföljaren *Ludvig*. Emellertid fortfor Ludvig XV:s sjuklighet, och då han 1724 åter syntes nära döden, fann sig Filip av Spanien för att bättre kunna bevaka sin rätt till den franska kronan föranlåten att avsäga sig den spanska till förmån för sin nyssnämnde son. Men den unge franske konungen tillfrisknade, och det blev i stället den sjuttonårige spanske konungen, som bortrycktes av en oväntad död, varefter Filip V utan många omständigheter återtog sin nedlagda krona. Ludvig XV gick och gällde för myndig allt från början av 1723 i kraft av den lag, enligt vilken en fransk konung blev myndig redan vid tretton års ålder. Regenten Filip av Orléans fortfor likväl att i hans namn leda statens ärenden men bortrycktes inom årets slut av en hastig död i följd av sina utsvävningar, sedan hans vän och rådgivare Dubois kort förut av samma orsak gått ur tiden. Ehuru till namnet myndig, överlät den unge konungen rikets styrelse åt sin frände hertigen av *Bourbon-Condé*, en vansläktad sonsons son till den store Condé. Under tiden hade den oroliga Elisabet Farnese, som fortfor att leva på resterna av

Alberonis planer, i hemlighet inlett förbindelse med själve kejsaren, den forne oförsonlige fienden till det spanska huset, för att vinna honom för sin sons arvsrätt till Toscana och Parma. Hertigen av Bourbon hade fått spaning om dessa underhandlingar men blundade för dem, så länge de ej syntes honom farliga. En ynnest, som det spanska hovet vägrat en av hans mätresser, var likväl nära att framkalla en brytning, som kunnat leda till ett stort krig. På hennes anstiftan företog sig hertigen att utan vidare bryta den femtonårige konungens förlovning med den lilla spanska prinsessan, som i Paris uppfostrades till fransk drottning, och sände henne hem till hennes föräldrar i Madrid. I stället förmäldes Ludvig XV 1725 helt hastigt med den sju år äldre *Maria Leczinska*, en dotter till den avsatte polske konungen Stanislav Leczinski, som på fransk botten åt landsflyktens bittra nådebröd. För en kvinna av den spanska Elisabets stolta lynne var den lidna skymfen allt för svår att smälta, och hon drevs därav till den förbindelse med kejsaren, som det varit Frankrikes uppenbara fördel att hindra. Världen såg till sin häpnad de båda forna dödsfienderna Spanien och kejsardömet samma år ingå en allians i Wien till skydd för sina ömsesidiga intressen. Härav föranleddes å sin sida Frankrike och England att jämte Preussen, som dock snart övergick till motförbundet, ingå den s. k. hannoverska alliansen, och de båda parterna strävade nu att draga de andra makterna över på var sin sida. Fram emot 1727 finna vi således Europa delat i två skilda läger, som med fientliga blickar betraktade varandra. Till den wienska alliansen slöt sig även Ryssland, som från denna tid på allvar började räknas med som en faktor i den europeiska storpolitiken, och detta hade bland annat till följd, att det försvagade Sverige av omtanke för egen säkerhet slöt sig till den hannoverska alliansen.

Av de stort tillämnade fientligheterna blev dock föga eller intet, ty till all lycka styrdes Europas förnämsta stater vid den tiden av män, som förstodo, att freden var allt för mycket värd att offras för lumpna dynastiska ränker. Georg I av England skänkte hela sitt förtroende åt whigpartiets ledare *Walpole*, som allt ifrån 1721 var hans förste minister och även efter hans död 1727 under hans son *Georg II* behöll sin post ända till 1742. Den långa tid, under vilken en enda minister var rikets verklige styresman, blev i förening med konungarnas genomgående obetydlighet och bristande kännedom om sitt nya rike en väsentlig orsak till den allt behärskande ställning, som den förste ministern därefter kommit att intaga i det engelska statslivet. I Frankrike hade hertigen av Bourbon, som fruktade en medtävlare i konungens gamle lärare biskop *Fleury*, sökt gräva en grop åt denne men själv fallit däri, och följden av hans intrig blev endast hans eget fall och

Fleurys upphöjande till statsminister 1726. Den senare, som kort därefter av påven blev utnämnd till kardinal, var redan 73 år gammal men fortfor det oaktat att handhava styrelsen i 17 år ända till sin död 1743. Med ålderdomens benägenhet för fred och ro sökte han utjämna alla tvister genom underhandlingar och eftergifter. Det var de fredliga statsmännens tid, då även i Sverige Arvid Horn lät det utmattade riket finna ro och återhämta sina krafter under en genomgående fredspolitik. Under dessa år, då alla sökte undvika strid, firade diplomatiens konst sina största triumfer, och den, som tycker om att följa dess invecklade krokvägar, kan göra sig ett nöje genom att studera historien om de kongresser, där ländernas och folkens öden skulle avgöras men mestadels förblevo oavgjorda, då ingen av de klyftiga herrarna lyckades så grundligt överlista de andra och utspeja deras fördolda syften, att han ensam kunde hemföra den oblodiga segern.

Även kejsar Karl VI hörde till de fredliga statsmännens krets, framför allt emedan han ville stå väl med alla makter för att kunna trygga den av honom önskade ordningen för sitt rikes tronföljd. I sin ungdom hade denne furste gjort anspråk på att samla hela det en gång så stolta habsburgska arvet i sin hand, och fördenskull hade Europa nödgats uthärda fasorna av ett långt och blodigt krig, men på äldre dagar måste han förödmjuka sig inför den ena staten efter den andra för att bevara sin andel av detta arv från splittring och förskingring. Det väldiga habsburgska stamträdet, som en gång med sina yviga grenar överskyggat hela kristenheten, var nämligen nu på väg att förtvina och dö ut. Vid kejsar Leopold I:s frånfälle 1705 hade det smält ihop till två manliga medlemmar, hans båda söner Josef och Karl. Inom det kejserliga huset hade därför ett avtal träffats, som bestämde, att om båda dessa furstar avledo utan manliga arvingar, skulle den äldre Josefs döttrar framför den yngre Karls äga arvsrätt till kejsardömets samtliga länder. Vi hava sett, huru Karl efter Josefs död besteg tronen, men nu blev det hans förnämsta uppgift att i saknad av söner överflytta arvsrätten på sin äldsta dotter. Han leddes väl härvid främst av överdriven fadersömhet men även av fruktan för rikets delning mellan Josefs döttrar och deras blivande män. År 1713 hade han låtit en församling i hemlighet ändra tronföljden till förmån för den siste regerande kejsarens äldsta dotter för den händelse ätten utdoge på manslinjen, och 1720 sammanträdde en församling av ständer, som gåvo sitt bifall till förändringen, vilken efter de olika landsdelarnas hörande 1724 upphöjdes till rikslag. Denna lag är känd under namn av den *pragmatiska sanktionen*, vilken benämning av ålder använts för rikslagar av större vikt och med tiden särskilt kommit att brukas om lagar rörande tronföljden i olika stater. För att bevara riket

odelat blev det nu kejsarens diktan och traktan att vinna samtycke av så många stater som möjligt för den pragmatiska sanktionen. Frågan hade nu blivit brännande, ty Karls ende son hade avlidit i vaggan, och kvar levde endast två döttrar, av vilka den äldre *Maria Teresia* var ämnad till arvinge av de kejserliga staterna. Kejsarens båda brorsdöttrar hade blivit förmälda med de blivande kurfurstarna av Baiern och Sachsen men fingo före sin förmälning edligen avsäga sig alla anspråk på de habsburgska länderna, vilken ed även avlades av deras gemåler. I juridiskt avseende ansågs frågan det oaktat såsom mycket intrasslad, och bland annat hade Baiern enligt ett fördrag av 1546 med Ferdinand I arvsanspråk på Böhmen, som i sin egenskap av kurfurstendöme icke kunde ärvas på kvinnosidan. Det var ej svårt att förutse, att ändlösa stridigheter skulle uppstå om denna sak, och den erfarne prins Eugen rådde kejsaren ständigt att i främsta rummet skänka sin dotters arvsrätt stödet av en stark här och ett välordnat rike. Men kejsaren hade sig mera angeläget att trygga den pragmatiska sanktionen genom dess erkännande av de europeiska hoven. Ett sådant erkännande hade ingått bland villkoren för den wienska alliansen med Spanien 1725, och det utverkades efter hand av allt flera stater. När dessa märkte, att kejsaren var villig till de största uppoffringar för att nå sitt mål, förstodo de också att uppställa villkor för sitt samtycke, i vilka kejsaren mer eller mindre villigt fogade sig.

År 1733 inträffade en händelse, som bragte hela den så konstigt hopfogade vävnaden av traktater och förbindelser i oreda och framkallade ett krig, *det polska tronföljdskriget*, som väl icke på långt när var så ödeläggande som den föregående tidens stora strider men likväl skulle få ganska varaktiga följder. Anledningen därtill gavs från en sida, som hittills icke haft mycket att skaffa med den västeuropeiska politiken, nämligen det polska riket. Här hade förfallet i det inre fortgått med stora steg efter August II:s återinsättande, men nyssnämnda år blev den polska tronen genom hans död ledig på nytt. Ett konungaval av det gamla vanliga slaget skulle sålunda äga rum, och tre sökande hade anmält sig till den lediga tronen. Främst av dem var kurfursten *Fredrik August* av Sachsen, August II:s son, men bredvid honom uppträdde dels en prins av Portugal och dels den förre konungen Stanislav Leczinski. För den sistnämnde talade hoppet om understöd från hans franske måg Ludvig den XV, som tyckte det vara för simpelt att ha en avsatt konung till svärfar, men de östra makterna lutade mera åt den portugisiske prinsen, som de trodde sig lättare kunna få i sina händer. Men när denne ej hade några utsikter, gåvo de sitt stöd åt den sachsiske kurfursten för att motverka det franska inflytandet. Föregående konungaval

hade gått för sig under stark inverkan av främmande mutor, men nu hade Polen sjunkit så djupt, att främlingarne funno sig kunna gripa in med vapen. I början hade Stanislavs anhängare övertaget inom valriksdagen, men på det vanliga polska viset förenade sig hans motståndare till en konfederation och valde kurfursten till konung under namn av *August III*. Nu måste vapnen avgöra saken, och ryssarna trängde in i Polen och fördrevo Stanislav, som en tid härdade ut i det belägrade Danzig men vid dess fall måste fly till Preussen.

Från Polen utbredde sig dock striden över stora sträckor av Europa. Med sin böjelse för fred hade Fleury endast givit sin konungs svärfar ett mycket lamt understöd men försökte indraga Sverige och Turkiet i striden mot Ryssland, vilket dock ej lyckades, emedan dessa staters styresmän voro lika litet böjda för krig som han själv. Härvid kunde det möjligen hava stannat, om icke den alltid oroliga Elisabet av Spanien åter börjat spinna ränker för att skaffa sin äldste son en bättre krona än den hertigliga av Parma, som han sedan 1731 i kraft av föregående avtal innehade. I denna tid då folkens väl ständigt sattes på spel för dynastiska intressen och länder och riken skiftades såsom hemman och tunnland, var det en kvinna, som mera öppet än någon annan drev egennyttig familjepolitik och när som helst var färdig att dränka världsdelen i blod för att skaffa brödstycken åt sina söner. Nu fann hon tillfället lägligt att utträngа kejsaren från södra Italien och förenade sig till den ändan med Frankrike. Till förbundet slöt sig även den nye konungen av Sardinien *Karl Emanuel I*, som 1730 intagit tronen efter sin fader Viktor Amadeus' tronavsägelse och som nu gärna ville begagna sig av tillfället att komma i besittning av det efterfikade Lombardiet. Frankrikes vinst av det hela skulle bestå i hertigdömet Lothringen, vars unge hertig *Frans Stefan* var trolovad med kejsarens dotter Maria Teresia. Lothringen blev också inom kort besatt av fransmännen, som sedan med framgång fullföljde striden vid Rhen. Här uppträdde den sjuttioårige prins Eugen mot dem, men han var numera bruten av år och sjukdom och förmådde intet uträtta samt avled ej långt därefter 1736. I kriget vid Rhen hade för första gången en avdelning ryska trupper tagit del, och ryssarne inträdde härmed på allvar i den europeiska storpolitiken, där man i alla följande strider på ömse sidor strävade att draga dem till sig. I Italien hade konung Karl Emanuel i början framgång och syntes på väg att lägga hela Lombardiet under sig. Ännu bättre gick det dock för den unge hertigen av Parma, Elisabets och Filips son don Carlos, som nu var fullvuxen och i spetsen för en spansk här 1734 ryckte in i Neapel. Här var det kejserliga väldet förhatligt, och den unge furstens krigståg liknade snarast en mili-

tärisk promenad. Över allt måste de kejserlige vika, och 1735 kunde han även besätta Sicilien och låta kröna sig till konung av Båda Sicilierna.

Segern vände sig alltså på alla sidor till de förbundna, men Fleury ansåg det onödigt att fortsätta kriget, sedan Frankrike vunnit vad det åstundat, och inledde underhandlingar, som på hösten 1735 ledde till preliminärfreden i *Wien*, vilken först 1738 blev slutgiltigt fastställd. I denna fred skulle bytespolitiken drivas till sin höjd, sedan diplomaterna äntligen kommit under fund med, att det vore bekvämare att byta bort illa belägna landsdelar än att föra krig om dem. August III erkändes som konung i Polen, men åt Stanislav överlämnades i skadestånd det av fransmännen besatta Lothringen, vilket efter hans död skulle ärvas av hans dotter, som var Ludvig XV:s gemål, och sålunda hemfalla till Frankrike. Detta inträffade först 1766, sedan Stanislav vid mycket hög ålder avlidit. Lothringens hertig skulle få ersättning i Toscana, där det en gång så lysande huset Medici numera sjunkit ned i en obetydlighet och var nära att utslockna. 1737 avled även den siste hertigen, och Frans Stefan, som 1736 hemfört sin habsburgska brud, kunde utan hinder taga hans land i besittning. För Karl Emanuel av Sardinien hade kriget mot slutet gått illa, och han fick nöja sig med en mindre gränsreglering. Kejsaren fick alltså behålla Milano med tillägg av Parma, som den nye konungen av Båda Sicilierna avstått jämte sina anspråk på Toscana för att i stället låta sig bekräftas i sin kungliga värdighet. Den förre gick sålunda i mistning av Neapel och Sicilien, och på

Palazzo Riccardo, fordom mediceernas palats i Florens.

avstånd från händelsernas gång kunde den åldrige Alberoni se en viktig del av sin gamla plan gå i fullbordan. Karl VI fann en tröst, sådan den nu var, över sina förlorade länder i den omständigheten, att nästan alla europeiska stater och nu till sist även Frankrike med sin underskrift bekräftat den pragmatiska sanktionen, och efter vunnen fred kunde han stiga ned i sin grav med det medvetandet, att han lyckats binda alla sina fiender med kedjor — av papper.

Ryssland hade genom kriget uppnått sitt faktiska erkännande som en medlem av det europeiska statssystemet, och i Polen hade det befäst sitt inflytande på ett sätt, som snart skulle bliva till fördärv för det olyckliga landet. Ett bevis på detta inflytande var det sätt, varpå kejsarinnan Anna såg sig i stånd att förfoga över Kurland. Kurlands adel hade velat skydda sitt land mot ryskt övervälde genom att 1726 till sin hertig utse *Moritz* av Sachsen, en oäkta son av konung August II och Aurora Königsmark, men han hade skjutits åt sidan, och till hertig upphöjdes 1737 Annas tvetydige gunstling Biron, sedan den siste hertigen av det gamla Kettlerska huset, farbror till kejsarinnans avlidne gemål, gått hädan. Under de två följande mansåldrarna var Kurland i själva verket långt mera ett ryskt än ett polskt lydland.

I kriget hade Ryssland prövat sina krafter, och ehuru ännu icke på långt när återställda efter de oerhörda offer det stora nordiska kriget krävt, syntes de dock tillräckliga att 1736 upptaga striden med Turkiet, som i sin ordning var utmattat av kriget mot den persiske Nadir sjah (se sid. 313). Men sedan turkarna fått fred med Persien, kände sig Ryssland för svagt att ensamt utföra striden, varför det åberopade de tjänster det gjort kejsaren vid Rhen och förmådde denne att 1737 deltaga i kriget. Kejsaren trodde sig kunna fortsätta Eugens segerlopp tjugo år förut och på den turkiska sidan vinna ersättning för sina förluster i Italien. Men Eugen var icke mera till, och de generaler, som skulle fullfölja hans verk, visade sig alldeles odugliga och ledo det ena nederlaget efter det andra. Fåfängt segrade ryssarne under sin skicklige fältherre *Münnich*, en av de tyskar, som under Annas regering hade mest att säga i Ryssland, och besatte nästan hela norra sidan av Svarta havet. Kejsarens generaler fruktade ett turkiskt infall i Ungern och läto skrämma sig till en förhastad fred i *Belgrad* 1739, varvid turkarne återfingo denna fästning, som i de kejserligas hand blivit kristenhetens bålverk mot öster, och med den allt vad de förlorat i Serbien, Bosnien och Valakiet (se sid. 340). Av sina landvinningar uti freden i Passarowitz fick kejsaren endast behålla Temesvarbanatet norr om Donau, och efter denna fred förblevo kejsardömets gränser mot den turkiska sidan oförändrade

intill 1878. Det troddes, att tronföljarparet påskyndat det olyckliga fredsslutet av fruktan för de förvecklingar, som i trots av de många underskrifterna till förmån för den pragmatiska sanktionen kunde väntas utbryta efter kejsarens död. När denne trädde tillbaka, tilltrodde sig Ryssland icke att på egen hand utföra kriget och gick motvilligt in på fredens avslutande. Det fick återställa alla sina erövringar norr om Svarta havet utom Asov, som det intagit i början av kriget men vars fästningsverk måste slopas. Det lyckades icke ens att åt sig utverka fri sjöfart på Svarta havet, som vid freden uttryckligen förklarades stå under enbart turkiskt övervälde. Men de framgångar, som ryssarne vunnit under krigets lopp, hade varskott västerns makter för de faror, varmed Rysslands seger vid Svarta havet i en framtid kunde hota. Särskilt för den franska politiken blev det från denna tid ett ögonmärke att motverka det ryska inflytandet i Turkiet, och med denna makt avslöt Frankrike ett fördrag, genom vilket det befäste och ytterligare utvidgade sin rätt att utöva skydd över de kristna i östern.

3. Preussen och det habsburgska arvet.

Under stridigheterna inom västra Europa i sjuttonde århundradets förra hälft hade tvenne stater höjt sig till en ställning, som för framtiden tillät dem intaga ett mera avsevärt rum än förr i staternas krets. Hertigdömet Savoyen hade på sin slingriga väg mellan stridande läger arbetat sig upp till rangen av ett konungarike, vars titel först var knuten vid det ännu i sitt förfall rika Sicilien men efter dess förlust vid det fattiga Sardinien. Det nya konungarikets ställning förblev dock länge föga betydande, då efter dess grundläggare Viktor Amadeus I under mer än ett århundrade ingen man av begåvning intog dess tron. Men blott några år före huset Savoyen upphöjdes en medlem av huset Hohenzollern från kurfurste av Brandenburg till konung av Preussen. Inom loppet av tvenne år (1415 och 1416) hade dessa båda hus vid 1400-talets början samtidigt med det möte i Kostnitz, där Johan Hus offrades åt lågorna, genom kejserlig nåd upphöjts till självständig riksfurstlig värdighet, men ingen anade då, att de i sinom tid var i sitt land skulle avsluta uppförandet av ett bland Europas största välden.

Vi ha sett den store kurfursten med stadig hand lyfta sitt brandenburgska arvland ur trettioåriga krigets djupa förfall och under klokt beräknat deltagande i sin tidsålders strider bereda väg för sin ätt till kommande storhet.

Men det nydaningsarbete i det inre, som han därunder hade att utföra, var icke mindre grundläggande för framtiden. Det hade icke varit någon lätt uppgift att bilda ett enhetligt välde av de landsdelar, som lågo spridda från Litavens gräns ända till Nederländernas och som var för sig hade sitt eget gamla samhällsskick med anor djupt in i medeltiden. Men så vitt denna uppgift lät sig lösas, blev den av honom löst, och oblidkeligt slog han ned varje motstånd, som reste sig mot hans stora samlingsarbete. Att han därvid ofta trampade gamla nedärvda rättigheter under fötterna, låg i tidens lynne, och i dess anda handlade han, när han följdriktigt strävade att genomföra enväldet på statslivets alla områden. Hos sina oraniska fränder i Holland hade han i unga år på nära håll iakttagit, vad en kraftig och klok ledning kan göra av ett litet folk, och dessa furstar och deras statskonst gjorde han under hela sitt liv till sin förebild. Men under sitt arbete för den brandenburgska statens uppbyggande sökte han i främsta rummet sitt mönster i det då mäktiga Sverige. Som statsgrundare kan han i viss mån liknas vid vår Gustav Vasa, och liksom denne sörjde han som en omtänksam husfader för sina undersåtar och grep med egen hand in på de mest skilda områden av samhällets liv. Vid genomförandet av statens enhet formade han dess inrättningar efter mönstret av de svenska, sådana de framgått ur 1634 års regeringsform och sedermera utbildades. Men hans lån av dem blev icke slavisk efterapning, såsom hos den ryske Peter, utan en självständig omdaning efter hans eget lands behov. Framför allt lade han sig vinn om att efterbilda den svenska hären, som då stod på höjden av sitt rykte, och med minne av dess segrar var det som han hos sina efterträdare inskärpte, att de framför allt skulle grunda sitt välde på en stark och fast organiserad här. Genom honom lades sålunda grunden till det härväsen, med vars hjälp hans efterföljare byggde upp sitt preussiska kungarike och i sinom tid kunde låta det växa ut till ett tyskt kejsardöme.

Men från Sverige lånade han icke blott mönster för sitt statsskick och sin krigsmakt utan även aktning för kunskapen och den vetenskapliga odlingen, som från hans tid funno ett hemvist under huset Hohenzollerns spira. Men i ett avseende såg han med vidare blick än sina svenska läromästare. Såsom den främsta protestantiska stormakten på sin tid höll Sverige strängt fast vid den lutherska bekännelsens renhet och mottog ej gärna främlingar av annan protestantisk tro inom sina gränser. Men när Ludvig XIV grep sig an med förföljelsen av hugenotterna, mottog dem kurfursten med öppna armar och gav dem en fristad i sina länder, av vilkas befolkning de för framtiden blevo en viktig beståndsdel genom sina kunskaper och sin skicklighet inom olika grenar av näringslivet, där de snart blevo läromästare åt

sina landsmän. Kurfursten var själv en reformert furste över ett till största delen lutherskt folk, och med sin statsmannablick insåg han bättre än andra värdet av ett fredligt samliv mellan olika protestantiska bekännelser. I framtiden skulle hans land skörda frukten av denna visa fördragsamhet.

Till lycka för hans stora livsverk beskärdes honom en lång levnad till att fullfölja det och övervaka dess växt, och det var först efter fyrtioåtta års regering, som han 1688 gick ur tiden, lämnande sitt land i arv åt sin son såsom en av världsdelens mest aktade stater. Denne son, kurfursten *Fredrik III*, var det förbehållet att härtill foga även den yttre glansen. En egendomlig omständighet gynnade honom härvid i hög grad och har kanske mera bidragit till att göra hans välde stort än alla hans faders rastlösa mödor. Intill hans dagar hade kurfurstendömet Sachsen varit den erkänt främsta ledaren för Tysklands protestantiska stater, och i det förbund inom riket, som de från 1653 bildat till skydd för sitt intresse i trossaker, ansågs det självskrivet till att föra ordet. Under den store kurfursten hade emellertid Brandenburg arbetat sig upp till en fullt jämnbördig ställning med Sachsen, och den oundvikliga tävlan mellan dem syntes ej förmånlig för de protestantiska intressena. Men på denna tävlan gjordes ett oväntat slut, när kurfursten Fredrik August av Sachsen för att vinna den polska kronan gick över till katolska läran. Härmed hade han självfallet gjort sig omöjlig såsom protestanternas ledare. När Brandenburg framställde den under sådana förhållanden ganska billiga fordran att få träda i Sachsens ställe, gjorde väl detta svårigheter, och saken ordnades framdeles så, att Sachsen väl skulle behålla ordförandeskapet men utöva det icke genom den katolske kurfursten utan genom hans lutherska råd. Men detta ändrade ingenting i sakernas verkliga ställning, och med tiden vande sig Tysklands protestanter att se upp till huset Hohenzollern såsom deras naturlige ledare.

Snart skulle det yttre inseglet sättas på denna ledande ställning genom förvandlingen av kurfurstendömet Brandenburg till konungariket Preussen. Fredrik var en obetydlig furste, som fäste mera vikt vid sitt väldes yttre glans än vid dess inre styrka, och långt utöver måttet av sitt lands tillgångar sökte han i likhet med flere samtida tyska furstar efterapa ståten vid Ludvig XIV:s hov. Som ett utslag av denna fåfänga kan väl delvis anses hans iver att höja sin ställning genom utbytet av den kurfurstliga värdigheten mot den kungliga. Men däri låg dock även en verklig politisk mening, och särskilt i en tid, som fäste sådant avseende vid ceremoniel och rangordningar, kunde en konung vid allehanda tillfällen bättre än en kurfurste bevaka sitt lands fördelar. Under flera år strävade Fredrik med rastlös iver mot detta mål och sökte vinna kejsaren för sin sak genom den rikstrogna

iver, varmed han bistod honom mot fransmännen vid Rhen och mot turkarne i Ungern. Men kejsaren var icke mycket böjd för en upphöjelse, som skulle giva hans mäktigaste lydfurste en allt för självständig ställning inom riket. Först när kriget om det spanska arvet hotade att utbryta, gav han efter och tillät kurfursten att antaga titel av konung i Preussen. Konungavärdigheten fästes sålunda vid det forna hertigdömet Ostpreussen, som icke lydde under kejsaren och efter sin skilsmässa från det polska riket var en självständig stat. Med pomp och ståt lät den nye konungen 1701 fira sin kröning i Königsberg under namn av *Fredrik I.* Sin upphöjelse hade han fått köpa genom att under kriget lämna en dryg hjälpsändning till kejsarens här och genom löftet att vid blivande kejsarval giva denne sitt stöd.

I sin nya värdighet av konung ansåg han sig äga en giltig grund för sin böjelse att föra en lysande hovstat, och han skydde icke att för dess skull belasta sitt av krigets bördor hårt nedtyngda folk med nya och tryckande pålagor. Oviljan häröver blev stor och allmän, i synnerhet då slöseriet ohejdat fortfor även efter den missväxt, som följde på 1709 års fruktansvärt stränga vinter, och i trots av den kort därefter även i hans land härjande pesten. Ett hedrande drag hos Fredrik var likväl den omsorg han visade för den andliga odlingens höjande och det frikostiga understöd han gav åt flere bland samtidens vetenskapliga stormän. Han stiftade vetenskapsakademien i Berlin och visade på allt sätt, att vetenskapen för honom var något annat och vida mer än blott och bart en prydnad vid hans hov.

Vid sin död 1713 lämnade han emellertid sitt rike efter sig i en ekonomisk oreda, som illa svarade mot dess nya upphöjelse. Med stigande oro hade hans son och efterträdare *Fredrik Vilhelm I* under hans sista år sett tillståndet förvärras, och han besteg tronen med det fasta beslutet att åstadkomma en förbättring. Han var i allo en motsats till sin fader, lika enkel och tarvlig som denne varit fåfäng och praktlysten, och började sin regering med en grundlig utrensning av överflödiga hovmän och ämbetsmän samt en lika grundlig nedsättning av de återståendes löner. Såväl hovets som statens förvaltning ordnade han på helt ny fot med en sparsamhet, som gränsade till girighet, men den bistre rikshushållaren hade också glädjen att med varje år se statens skulder och utgifter minskas. Utrustad med ett inskränkt förstånd men med en ihärdig vilja och en långt driven plikttrohet sörjde han samvetsgrant och efter måttet av sina gåvor för sitt lands väl, och han har blivit jämförd med vår svenske Karl XI, som han dock i flera avseenden var betydligt underlägsen. Genom hela hans styrelse gick som en ledande tråd den med seg ihärdighet fasthållna tanken, att den preussiska staten med sina vitt kringspridda landsdelar framför allt behövde en fast

Fredrik I:s kröning till konung av Preussen i Königsberg den 18 januari 1701. Efter samtida kopparstick.

sammanhållning och en stark krigshär till skydd mot fiender. För att hålla hären vid makt behövde staten rikliga tillgångar, och för att anskaffa dem måste statens övriga utgifter minskas och dess inkomster ökas så långt möjligt var. Sedan det förra målet blivit uppnått genom slopandet av all

överflödig hov- och statslyx, sökte han nu nå det senare genom ett bättre ordnande av skatteväsendet med särskild beskattning av de förut privilegierade klasserna och i synnerhet de adliga godsägarne. Men han hade också förstånd nog att inse, att den bäst givande skattekällan finnes hos ett välmående folk, och av denna orsak sökte han på allt sätt och på alla områden höja landets näringsliv. I sträng enlighet med merkantilsystemet uppmuntrades industrien och gynnades med höga tullar och införselförbud, men även jordbrukets höjande var föremål för de landsfaderliga omsorgerna, och på de gods, som i mån av statens växande tillgångar inköptes för att öka dess inkomstkällor, bereddes i vidsträckt omfång tillfälle till nyodlingar för idoga lantmän. I fullkomlig enlighet med en åskådning, som gör krigshären till det främsta föremålet för statens omsorger, eftersträvades den snabbaste möjliga tillväxt av befolkningen, för att alltid god tillgång på soldater måtte finnas. Till den ändan uppmuntrades tidiga äktenskap med premier och underlättades tillfällen till bosättning, och denna åskådning, som tacksamt tog emot det nya folkmaterialet, varifrån det än månde komma, var i långt högre grad än en tilltagande humanitet orsaken till den mänskligare behandling, som hädanefter kom oäkta barn och deras mödrar till del. En liknande tankegång går för övrigt igenom hela detta århundrades ekonomiska politik i de flesta stater. Av samma orsak bestraffades utvandring som ett brott, under det inflyttning av alla krafter uppmuntrades, och särskilt uppslogos portarna på vid gavel för de protestantiska flyktingar, som ännu då och då från katolska stater sökte en fristad på preussisk mark.

Med de nyskapade tillgångarna på penningar och folk sörjde konungen faderligen och rikligen för sin krigshär, som han behandlade likt ett bortskämt barn och vars dagliga övning och utbildning var föremålet för hans käraste omsorg. Tyvärr var dock denna omsorg icke förenad med nödig urskillning. Med allt skäl har Fredrik Vilhelm blivit kallad "den gamle korpralen", ty hans uppfattning av en här, dess uppgift och sättet att bereda den därför påminner långt mera om korpralen än om fältherren. Hans ständiga månhet om härens utbildning urartade till fullkomlig exercisvurm, och utan förmåga att skilja mellan huvudsak och bisak lät han befäl och manskap förnöta sin bästa tid med onyttig paradexercis. En viss mening låg dock i uppsättandet av hans beryktade jättegarde, där var man måste vara över 6 fot lång och som rekryterades genom värvningar från alla länder och folkslag. Konungen menade, att storvuxna och starka soldater aldrig kunde erhållas till för dyrt pris, och den annars så snåle härskaren skydde inga utgifter för att i högsta möjliga grad öka deras antal. För att denna

förstärkning av folkkraften jämväl i framtiden måtte bliva varaktig, var han mycket ivrig att låta värva dylika jättar från andra länder, och av tsar Peter bytte han sig till storväxta ryska livegna mot tyska hantverkare, som denne behövde för att utveckla den ryska näringsfliten. Även sörjde han för, att hans långa soldater fingo stora och kraftiga hustrur, på det ett släkte av tyska jättar måtte växa upp och förökas. En god mening var det också däri, att han sökte giva sin här en mera nationell prägel, dels genom att — med undantag för jättegardet — företrädesvis rekrytera den inom det egna landets gränser, dels genom att nedlägga den största omsorg på officerskårens uppsättande och utbildning. Officersplatserna förbehöllos uteslutande åt den preussiska adeln, vars håg därigenom vändes åt militärryrket. Men inom dess krets fingo ej längre varken hovgunst eller relationer gälla vid befordringar, utan hänsyn togs uteslutande till förtjänst och skicklighet, i det konungen ensam förbehöll sig utnämningsrätten, som förut mest legat i det högre befälets händer. På detta sätt utbildades Preussen allt mera till en militärstat, dess adliga junkrar förvandlades till ett stånd av civila och militära statsämbetsmän, och om det varit konungen möjligt, skulle han omdanat hela sitt rike till en enda ofantlig kasärn, där allting varit inrättat på krigisk fot. För hans militärvurm måste allting annat med godo eller ondo makas åt sidan, och av faderns kärlek till konst och vetenskap fanns icke ett grand kvar hos sonen. Alla understöd till vetenskapsmän och lärda samfund indrogos utan vidare, och det var med nöd konungen hindrades upphäva vetenskapsakademien, som icke syntes honom duga till annat än att ombesörja almanackans utgivande. Men han visade sin ringaktning för akademien genom att till dess ordförande utse en gammal avsigkommen pedant, en bedrövlig figur, som konungen höll såsom ett slags hovnarr i det beryktade tobakskollegium, där han tillbragte kvällarna mellan ölstånkan och tobakspipan bland några förtrogna vänner och där samtalstonen var plumpare och mera grovkornig än i något soldatläger.

Till heder för konungen må dock sägas, att hans militärvurm icke urartade till krigsvurm. Samtiden gjorde spe av en kärlek till de väl exercerade soldaterna, som icke nändes utsätta dem för krigets vådor. Men denna förkärlek hade sin vackra sida i insikten om, att varken hans här eller hans folk i onödan borde utsättas för dessa vådor. Endast mot det försvagade och på alla sidor av fiender omgivna Sverige hade han dragit svärdet för att tilltvinga sig den så länge efterfikade besittningen av Stettin och Oderflodens utlopp (se sid. 286 o. 293). När Europa 1725 delade sig mellan den wienska och den hannoverska alliansen, slöt han sig till den senare,

emedan den förra formellt angavs vara riktad mot turkar och protestanter, vilket han var enfaldig nog att taga efter orden. Men när det gick upp för honom, att ingen fara hotade protestanterna, drog han sig snart över till den sida, där kejsaren var, och vid denne hängde han sedan fast med en gammal vasalls trohet (jfr sid. 345). Den jülichska arvtvisten från tiden före trettioåriga kriget (se Band IV, sid. 488 f.) var på väg att vakna till liv igen, då huset Pfalz-Neuburg, med vilket Brandenburg då nödgats dela arvet, syntes nära att utdö. Kejsaren hade lyckats vinna konungen genom ett halvt men aldrig uppfyllt löfte att i denna sak stå på hans sida. I ständig förväntan på löftets uppfyllelse fann sig konungen tåligt i allehanda förnärmelser och lät en avdelning av sin här stöta till den kejserliga hären vid Rhen under det krig, som utspunnit sig med anledning av den polska tronföljden.

Ingenting visar så tydligt arten av Fredrik Vilhelms skaplynne som den skriande motsättning, vari han tidigt trädde till sin äldste son och tronföljare. Kronprinsen *Fredrik* var född 1712, och fadern hade beslutit upptukta honom till en preussisk soldat av äkta skrot och korn. Med hänsyn därtill inrättades hela hans uppfostran, och med sin vanliga obevekliga följdriktighet gick fadern rakt mot sitt mål, i det han med ett rått maktspråk eller med den kroppsliga misshandel, varmed han plägade bemöta varje frimodig invändning från sin omgivnings sida, nedslog varje självständig livsyttring från den uppväxande sonen. Till dennes anlag och böjelser togs ej ringaste hänsyn, och soldat skulle den tillkommande konungen bliva, om han också med korpralskäppen skulle pryglas därtill. Den icke militära delen av hans uppfostran blev därför ytterligt försummad, sitt modersmål lärde han knappast till nödtorft bruka, och han fick därför aldrig någon aktning för det. Men hela denna förvända uppfostran gick alldeles stick i stäv mot den begåvade och livlige ynglingens egen håg. Under det han trälade med pedantisk excercis eller motvilligt pluggade i sig en andefattig katekesreligion, stod all hans lust till bokliga studier och musikaliska övningar. Mot faderns meningslösa stränghet sökte han som vanligt en undanflykt hos moderns klemighet, och bakom faderns rygg kunde han skaffa sig tillgång till förbjudna nöjen med risk att utsättas för hugg och slag, om han togs på bar gärning. När han vuxit upp till yngling, fick han något mera frihet, och helt naturligt hängav han sig då så mycket mera hejdlöst åt de böjelser, som han utan större våda kunde tillfredsställa. Dessa böjelser pekade mest åt konsten och framför allt åt musiken, där han med lidelse hängav sig åt flöjtblåsning. Vid denna tid påminde han icke så litet om sin systerson, den svenske Gustav III, och med grämelse såg fadern honom växa upp till vad

han kallade en förvekligad stackare. När han åter på sitt vanliga bakvända sätt grep in för att återföra sonen på vägar, som bättre anstodo honom, blev tillståndet för denne outhärdligt, och med hjälp av några unga vänner uppgjorde den adertonårige ynglingen en romantisk plan att genom rymning undandraga sig det faderliga tyranniet och söka en fristad hos sin morbroder, konung Georg II av England.

Planen blev i förtid röjd, och den ertappade flyktingen straffades med barbarisk stränghet. Den faderliga förbittringen blev så mycket större, som förhållandet vid denna tid var spänt mellan Preussen och England, emedan de stodo i var sitt läger inom de stora allianserna. I prinsens försök till flykt såg konungen därför icke allenast ett brott mot den faderliga makten och den militära lydnaden utan ett närmande till en icke vänskapligt sinnad stat. Flyktingen borde därför undergå det strängaste straff, och då den krigsrätt, inför vilken han ställdes, vägrade att döma honom till dödsstraff eller mistande av sin furstliga rang, insattes han för obestämd tid på Küstrins fästning Den omänsklige fadern skärpte hans pina genom att låta en ertappad medhjälpare vid den tillämnade flykten avrättas under hans fönster. Med sitt skarpa förstånd måste Fredrik snart inse, att han ej hade annat att göra än ödmjuka sig, om han ej ville stanna i livslångt fängelse. Endast med yttersta svårighet fick han den ursinnige faderns förlåtelse, men det dröjde i åratal, innan denne fullt tog honom till nåder igen. Till konungens omstämmande bidrog i synnerhet den skicklighet, varmed han utfört det arbete vid de i Küstrin befintliga ämbetsverken, som under fängelsetiden ålades honom.

Slottet i Berlin.

Mycket hade den unge fursten tänkt och övervägt under denna fasans tid, och det förfärliga eldprov, som han genomgått, hade med ens låtit honom mogna till man. Med nöjen och ytlig flärd var det nu förbi men också med livets glädje. Han hade insett, att för honom ingenting annat återstod än

att med allvar bereda sig till sitt konungsliga kall. Villigt eller viljelöst fogade han sig i de faderliga anordningarna och höll utan motsägelse till godo med den gemål, som hans fader utsåg åt honom. Med all yttre aktning bemötte han sin maka, men under hela sitt liv förblevo dessa två främlingar för varandra. I fängelset hade han haft god tid att överväga sin blivande ställning, och hans vakna eftertanke hade sagt honom, att hans fader på sitt enfaldiga sätt dock ej hade så orätt, när han sökte sitt rikes styrka i en fast utbildad här och en väl ordnad förvaltning. Från denna tid sökte han med järnflit att sätta sig in i allt vad som hörde till rikets styrelse, och den nyss så förgrymmade fadern såg snart med förtjusning, att sonen nu på fullaste allvar hängav sig åt det militära kallet. Han sändes med trupperna till fälttåget vid Rhen och gjorde där sina lärospån under den åldrige prins Eugens ögon. Med sådana meriter kom han snart i en helt annan ställning till fadern, och denne lämnade honom nu också större frihet att följa sin egen håg. På slottet Rheinsberg fick han tillbringa några lugna år i en vacker omgivning och bland liktänkande vänner, i vilkas krets han ostörd kunde hängiva sig åt sin lust för musik och boklig idrott.

Här trädde han i förbindelse med framstående lärda inom och utom Tyskland, och här försökte han sig själv icke utan framgång såsom författare. Hans skrift "Anti-Macchiavel" väckte ett stort och berättigat uppseende, och den är även ganska märklig såsom ett aktstycke till bedömande av hans karaktär och de syften, med vilka han förberedde sig till sin blivande regering. Såsom namnet angiver, riktades skriften mot den store florentinske statsmannen och den statslära han nedlagt i sin bok "Fursten" (se Band IV, sid. 115). I detta så olika bedömda arbete såg Fredrik icke fosterlandsvännens strävan att med vad medel som helst befria sitt fädernesland utan blott och bart en systematisering av en politik med egennyttan till ledande princip. Mot denna princip, som vunnit så trogen efterföljd bland den nyare tidens furstar och statsmän, inlade Fredrik sin gensaga med hela den återstod av ungdomlig hänförelse, som fängelse och faderlig misshandel lämnat kvar i hans pinade själ. I stället tecknar han där idealet av en furste, sådan denne enligt hans egen mening borde vara. Detta ideal är vida skilt från den tidens uppfattning av det furstliga kallet, enligt vilken land och folk voro härskarens egendom, som han ägde rätt att bruka efter sitt höga behag, utan att därför vara någon jordisk makt ansvarig. Enligt Fredriks åskådning var fursten icke till för att njuta utan för att arbeta, och hans uppgift är ingen annan än att vara statens förste tjänare, med kärleken till fosterlandet som sin första känsla och folkets väl som sitt högsta mål. Det var den humanistiska uppfattningen av konungadömet såsom ett anför-

trott ämbete, icke såsom en härskarättens egendom, vilken här slog ut i full mognad. En sådan uppfattning hade långt tidigare gjort sig gällande hos en Karl V och andra furstar på hans tid, men med Fredrik tog den en ny form, som i historien har gjort sig känd under namn av den *upplysta despotismen*. Hans nyssnämnda skrift kan i själva verket anses som ett program för denna märkliga lära om furstens förhållande till sitt folk, vilken efter någon tid och icke minst genom sin upphovsmans föredöme vann ett kort insteg hos ett flertal europeiska furstar. Gent emot den närmast föregående tidens om länder och folk kivande, i ränker och svek fullärda furstar hade hans egen tid haft tillfälle att i ett dunkelt fjärran skåda Indiens och Kinas vördnadsbjudande, genom avståndet förstorade härskargestalter. I en tid, då dessa avlägsna välden stodo för det splittrade Europa såsom inbegreppet av all jordisk makt och storhet, gjorde återkomna resandes skildringar av deras härskare, från den indiske Akbar till den kinesiske Kanghi, ett djupt intryck på sinnena, och det kan näppeligen dragas i tvivel, att detta intryck övat en mäktig inverkan på den unge prinsens sinne.

Brandenburger Tor (Brandenburgporten) i Berlin.

Förr än han själv eller någon annan kunnat vänta skulle han få tillfälle att omsätta sina åsikter om idealet av en furste i kraftig handling, ehuru verkligheten här som så ofta annars icke alltid kom att svara mot idealet. Faderns en gång så kraftiga hälsa var i förtid bruten av gikt och podager, och vid blott femtiotvå års ålder avled han den 31 maj 1740. Det rike, som han mottagit försänkt i skuld, lämnade han efter sig med en fylld skattkammare, en väl ordnad förvaltning och en till mer än dubbla antalet förstärkt krigshär. Allt var således väl förberett för en furste, som ville styra hän mot högre mål, och den unge prins, som nu under namn av *Fredrik II* besteg tronen, fick snart tillfälle att visa, vad han förde i skölden.

Hans första regeringshandlingar voro av fredlig natur och stämde gott överens med det program han uppställt för sig. Många dagar hade han icke varit konung, innan han hunnit upphäva tortyren eller det pinliga för-

farandet vid rättsliga förhör och infört allmän religionsfrihet med lika rättigheter för bekännare av alla trosläror. I båda dessa fall handlade han med ledning av egen bitter erfarenhet. Vad kroppslig pina ville säga hade han fått röna i de dagar, då han var på väg att bliva dömd till döden som desertör. Den troslära, vari han som barn blivit uppfostrad, var icke Kristi milda lära utan en rå och andetom soldatreligion med namn, heder och värdighet av reformert renlärighet, och detta slags religion trumfades in i hans unga hjärna med utanläxor och maktspråk, som ingåvo honom leda och vämjelse vid allt vad religion hette. I de fasans stunder, då han i fängelset såg sin ungdomsvän dö utanför hans fönster utan att kunna hjälpa, har väl ock i hans sargade själ vaknat ett aldrig stillat tvivel om tillvaron av en rättvis och förbarmande försyn. Som mogen man framstår han såsom allt igenom likgiltig i trossaker, och det sista spåret av den reformerta troslära, som skulle varit hans, blev tron på ett blint öde, som stämde rätt väl överens med den kalvinska läran om förutbestämmelsen. Denna likgiltighet snarare än en upphöjd fördragsamhet har bestämt honom att anse alla religioner lika, och det ligger ett drag av cyniskt hån över hans bekanta förklaring, att i hans stater finge var och en bliva salig på sin fason.

I varje fall blev det snart märkbart både inom och utom landet, att en kraftig hand gripit om statens roder, och denna kraft skulle inom kort ställas på ett lika allvarsamt som oväntat prov. År 1740 hann ej gå till ända, innan även kejsar Karl VI den 20 oktober samlats till sina fäder, och med honom utgick på manssidan det stolta huset Habsburg, som i nära fem hundra år med korta mellantider innehaft kejsartronen och en tid varit nära att lägga grunden till en världsmakt. Genom den pragmatiska sanktionen, vars stadfästelse han vunnit med så stor möda och så många offer, trodde han sig varaktigt hava tryggat arvsrätten till alla de kejserliga länderna åt sin äldsta dotter *Maria Teresia.* Men det skulle snart visa sig vad alla dessa försäkringar voro värda. I Ungern blev den unga furstinnan utan svårighet hyllad såsom drottning, och hon kunde även sätta sig i besittning av de arvländer, som hörde till kejsardömet. Men denna besittning fick ej bliva obestridd, ty från alla håll och kanter höjde sig anspråk på det habsburgska arvet eller delar därav. Väl hade Baierns och Sachsens nuvarande kurfurstar edligen förbundit sig att avstå från alla anspråk, då de redan som prinsar gifte sig med kejsar Josef I:s döttrar, men nu gjorde de sitt bästa att finna krokvägar, på vilka de skulle kunna kringgå sina avsägelser. Baiern ansåg sig kunna framställa krav på en arvsrätt till alla de kejserliga länderna, som icke berördes av den pragmatiska sanktionen utan enligt den baierska regeringens påstående stödde

Maria Teresia. Efter ett kopparstick av F. A. Kilian.

sig på kejsar Ferdinand I:s testamente till förmån för hans dotter Anna, vilken hade äktat en baiersk hertig. Deras ättlingar påstodos ha fått sig tronföljden i de österrikiska länderna tillförsäkrad, om den manliga linjen

utdoge, och i kraft härav gjorde Annas ättling kurfursten *Karl Albrekt*, Maximilian Emanuels son i ett senare gifte (jfr sid. 215), vilken äktat Josef I:s yngre dotter *Maria Amalia*, anspråk på hela det habsburgska arvet odelat, trots det att regeringen i Österrike tydligt klarlade, att den i anspråk tagna arvsrätten endast skulle trätt i kraft i det fall att äktfödda livsarvingar till den siste kejsaren saknats. Ett liknande anspråk framställdes även av Sachsen, vars kurfurste Fredrik August II, som Polens konung känd under namnet August III, förmält sig med Josef I:s äldsta dotter *Maria Josefa*, vilken i kraft av kejsar Leopolds anordningar skulle varit tronarvinge, om ej den pragmatiska sanktionen kommit emellan. Även Filip V av Spanien trodde sig om att framkomma med anspråk på hela arvet, grundade på ett gammalt familjefördrag mellan de spanska konungarne av huset Habsburg och deras kejserliga fränder. Att framdraga detta fördrag till förmån för dessa konungars bourbonska arvtagare var dock så vågat, att hela företaget endast kunde tjäna som en förevändning för den alltid lika oroliga drottning Elisabet att skaffa ett brödstycke även åt sin andre son, sedan den förste blivit konung i Neapel. Till allt detta kom även konung Karl Emanuel av Sardinien med anspråk på Lombardiet, dem han sökte grunda på sin härstamning från en spansk konungadotter.

Mitt uppe i allt detta virrvarr fann även Fredrik II tillfället lägligt att fiska i grumligt vatten. I denna jättelika arvsträta, där vem som helst kunde draga fram sina väl eller illa grundade anspråk, voro de krav ej sämst, som kunde stödjas av en stark och välrustad här med en ung och handlingskraftig furste i spetsen. Ur dammiga hävdagömmor drog Fredrik fram gamla halvt förlegade anspråk, som hans ätt ägde eller ansåg sig äga på fyra furstendömen inom hertigdömet Schlesien. Området Jägerndorf långt inne i övre Schlesien hade förlänats åt en yngre gren av det brandenburgska huset, men då denna slutit sig till Fredrik V av Pfalz, hade kejsaren efter dennes störtande indragit länet. Häremot hade kurfurstarne gjort gällande, att om den avsatte vasallen förverkat sin rätt, stod denna oförkränkt kvar för deras egen ättegren som var utan skuld i avfallet. De tre andra områdena lågo i nedre Schlesien och skulle tillfallit Brandenburg i kraft av ett arvsfördrag, som dess kurfurstar med sin vanliga närighet avslutit för ett par hundra år sedan. Kejsar Leopold hade förmått den store kurfursten att avstå från dessa områden, när de blevo lediga, och lämnat i utbyte ett stycke land, som Fredrik I i sin ordning återlämnat såsom en del av priset för kejsarens bifall till hans konungatitel. Fredrik II ville nu göra troligt, att hans arvsanspråk åter trätt i kraft, när vederlaget återställdes. Alltså lät han till den unga drottningen framföra sina anspråk på de fyra områdena,

mot löfte att avstå från sin omtvistade rätt till det jülichska arvet och vid det förestående kejsarvalet giva sin röst åt hennes make storhertig Frans Stefan av Toscana, förut hertig av Lothringen.

Maria Teresia kunde säkerligen icke gjort Fredrik en värre otjänst, än om hon gått in på hans förslag. Vad han ville hava var visst icke blott de fyra kringspridda landstyckena, som icke på någon sida skulle avrundat hans rike, utan hela det fruktbara och rika Schlesien, ett område stort som Danmark och folkrikt som Sverige inom dess nuvarande gränser. Med dess besittning skulle han bliva herre över hela Oderfloden från mynningen till källan och sträcka sitt välde upp till Sudeterna. Väl var övre Schlesien mest katolskt och talade polska, men nedre Schlesien var mest protestantiskt och talade tyska. Här skulle han bliva hälsad som befriare, ty av gammal ovana hade habsburgarne icke underlåtit att förtrycka sina protestantiska undersåtar, och de medgivanden, som Karl XII från Altranstädt avtvungit kejsaren (se sid. 273), hade snart fallit i glömska. Här framstod Fredrik såsom den borne förkämpen för den protestantiska saken, huru likgiltig denna i grunden än var för hans sinne.

Vad han beräknade inträffade mycket riktigt. Med äkta habsburgsk stolthet avvisade Maria Teresia hans anbud, övertygad som hon var om sin heliga rätt till fädernearvet oförminskat. Väl skulle hon gärna sett den kejserliga värdigheten, som så länge under form av val gått i arv bland hennes förfäder, överflyttad på sin gemål, som hon låtit hylla till konung av Böhmen, emedan den böhmiska kurrösten ej fick utövas av en kvinna, och kejsarvärdigheten betydde inom det sönderfallna riket ännu något vida mera än en tom titel. Men Fredriks röst vid kejsarvalet nedlät hon sig icke att köpa med offret av de omtvistade landsdelarna, och hon anade icke, att när hon ville bevara en del av Schlesien, skulle hon förlora det hela. Fredrik å sin sida begärde intet bättre än detta avslag, och långt ifrån att enligt hennes förväntan inlåta sig på långsamma och slingriga underhandlingar vädjade han genast till vapnen, som också gåvo ett säkrare och framför allt snabbare utslag. Kort före jul inbröt han plötsligt i Schlesien, och före januari månads utgång var det illa försvarade landet utom tre fästningar i hans våld. När drottningens här på våren 1741 ryckte an för att återtaga landet, led den vid Mollwitz ett nederlag, som var Fredriks första självständiga vapenbragd. I början av striden hade den ännu oprövade konungen begått några rätt svåra fel, som äventyrade dess utgång och som han sedan själv var den främste att erkänna, men den i alla fall vunna segern lade dock första grunden till hans rykte som fältherre.

Segerns vanliga frukter inställde sig omedelbart. Fredrik hade visat sig som en ingalunda föraktlig fiende, och hans framgång ingav de övriga arv-

krävarne nytt mod att med vapen hävda var sina anspråk. Väl hade de alla utom Baiern givit sin stadfästelse åt den pragmatiska sanktionen, men de voro ingalunda i saknad av utvägar att förklara denna stadfästelse vara av noll och intet värde. I främsta rummet bland dem stod naturligtvis Frankrike, där den fredlige Fleury i sin höga ålderdom blott med stor motvilja lät sig indragas i ett krig, som han dock insåg skola bereda Frankrike ett enastående tillfälle att göra dess gamla habsburgska fiende oskadlig och utvidga sitt välde i de forna spanska, numera österrikiska Nederländerna. Härtill kommo Baiern och Sachsen med närmare, Spanien och Sardinien med avlägsnare arvsanspråk. Då de olika anspråken på mångahanda sätt korsade varandra, fanns det nödigt att sammanjämka dem, och ett delningsfördrag säges ha uppgjorts, enligt vilket Maria Teresia utom Ungern endast skulle få behålla Kärnten, Krain, Steiermark och möjligen nedre Österrike med Wien. Av det övriga skulle kurfursten av Baiern få lejonparten, Elisabet av Spanien skulle naturligtvis få en krona i Italien åt sin yngste son *Filip*, men Preussen skulle få nöja sig med nedre Schlesien.

Mot alla dessa fiender, av vilka Maria Teresia på en gång såg sig kringvärvd, hade hon räknat på hjälp av England och möjligen av Ryssland. Men båda dessa beräkningar slogo fel. Vad England beträffar, var det redan från 1739 statt i krig med Spanien och kunde sålunda med ett visst fog väntas uppträda till försvar för Spaniens fiender. Orsaken till detta krig var den s. k. assiento eller den rätt, som England genom freden i Utrecht förvärvat sig att införa slavar från Afrika till de spanska kolonierna i Amerika (se sid. 228). Med denna rätt följde även tillstånd att årligen sända ett handelsfartyg med engelska varor till dessa kolonier. Fördraget gav upphov till ständiga tvistigheter. Säkerligen ej utan grund anklagade Spanien engelsmännen att begagna sig därav till att i vidsträckt omfång och med kolonisternas biträde idka smuggling, och England å sin sida anklagade Spanien för att hemligen gynna Frankrikes försök att på sidan om fördraget taga del i denna införsel. Det stolta Spanien kunde ännu aldrig smälta förlusten av Gibraltar, och dess ovilja hade stegrats genom den iver, som England i Alberonis krig visat att tillintetgöra den spanska flotta, som han nydanat och i vilken det fruktade en blivande medtävlare på havet. Gent emot de engelska övergreppen tog sig Spanien för att anställa visitation efter smuggelgods på de fartyg, som England sände till dess kolonier. Visitationsrätten utövades med oklok stränghet, och berättelserna därom överdrevos med flit av de engelska köpmännen för att uppreta folket mot Spanien. Planen lyckades, och mot sin vilja såg sig den fredliga Walpole 1739 indragen i ett krig mot spanjorerna. Kriget fördes mest med kaperier bortåt världs-

havet, och den engelske sjöhjälten *Anson* gjorde sin ryktbara fyraåriga resa kring jorden (1740—1744), under vägen hemsökande de spanska kolonierna med plundring och ödeläggelse. Under sådana förhållanden kunde det nästan väntas, att England skulle låta sig indragas i det europeiska krig, vari även Spanien skulle deltaga. Detta så mycket hellre som konung Georg II i egenskap av tysk riksfurste höll med kejsarens dotter och avundades Preussen dess ledande ställning bland de tyska protestanterna. Men Walpole förstod ännu att upprätthålla freden, och när konungen trodde sitt kära Hannover hotat av en fransk här, drog han sig tillbaka och nöjde sig med att understödja Maria Teresia med engelska subsidier.

I Ryssland hade vid denna tid det ena regentskiftet avlöst det andra. Kejsarinnan Anna efterföljdes av den späde Ivan eller rättare hans föräldrar och dessa i sin ordning av Elisabet, Peter den stores dotter, som icke var obenägen att stödja Maria Teresia, vars fader kort förut varit Rysslands bundsförvant mot Turkiet. Men mot hennes rike förstod den franska politiken att ställa upp en ny fiende i Sverige. Under Arvid Horns kloka och lugna styrelse hade vårt land inom kort hunnit återhämta sig efter de långa krigen. Men de djupa såren hade knappast hunnit läkas, innan Karl XII:s minne började framstå i en förklarad dager inför det folk, som han tillfogat så djupa lidanden men som glömde dem alla vid tanken på hans väldiga kamp för dess ära och rätt. Minnet därav hade vaknat med dubbel styrka under striden om den polska tronföljden, och Horn med sin försiktiga politik hade fått utstå mycken smälek, för det han ej därunder med vapen i hand bevakat Sveriges fördel. Detta hade blivit en viktig medverkande orsak till hans egen och det fredliga mösspartiets störtande 1738 och hattpartiets tillträde till makten. Dess krigiska ledare drömde om att återvinna Sveriges förlorade inflytande i Europa och avsände majoren *Malcolm Sinclair* till Turkiet för att underhandla om vårt deltagande på dess sida i det då pågående kriget mot Ryssland och kejsaren. Avsikten doldes knapphändigt med den förevändning, att Sinclair skulle uppgöra Karl XII:s turkiska skulder. Icke förty blev han på hemvägen 1739 i Schlesien förrädiskt överfallen, mördad och plundrad av förklädda ryssar. Den ryska regeringen ställde sig naturligtvis oskyldig, men i Sverige väckte nidingsdådet en våldsam förbittring, och över hela landet sjöngs med hänförelse Malcolm Sinclair s visa, vår första verkliga nationalsång, som i naiva men vältaliga ordalag manade till hämnd för det utgjutna blodet. Av denna krigiska stämning förstod Frankrike att slugt begagna sig, och med halva, till intet förbindande löften om bistånd eggades de styrande till krig med Ryssland. Man drömde om intet mindre än återvinnandet av alla de till Ryssland avträdda land-

skapen, men en ny tankegång i vår utländska politik betecknas av det framkastade förslaget att i stället framflytta vår östra gräns till Onegasjön och Vita havet, då denna gräns skulle betecknas av en nästan oavbruten kedja av stora sjöar och vattendrag. Men det försvagade Sverige skulle snart få lära sig, att dess storhets dagar voro ohjälpligt förbi. Väl voro dess soldater lika tappra som någonsin, men dess adliga officerare hade vid de många och långa riksdagarne glömt konsten att föra krig för konsten att politisera. De svenska vapnens möte med de ryska vid Villmanstrand på hösten 1741 blev ett förkrossande nederlag, och snart var hela Finland i segrarens händer. För att bevara detta land åt Sverige mottogo de styrande den tronföljare, som kejsarinnan Elisabet bestämde åt vårt land i stället för hennes systerson hertig *Karl Peter Ulrik* av Holstein, en son till Karl XII:s systerson och tillämnade efterträdare. Denne unge furste blev nu förklarad för rysk tronföljare, men den svenska tronföljden efter den barnlöse Fredrik I överlämnades åt *Adolf Fredrik*, som tillhörde en yngre gren av det Holsteinska huset och på mödernet räknade en mycket avlägsen släktskap med Vasaätten. I freden i *Åbo* 1743 kom Sverige från saken med en mindre betydande utvidgning av det ryska området till sjön Saimen och Kymmene älv. Men de egentliga tillställarnas syfte med kriget var uppnått, ty Ryssland hade för den gången blivit hindrat att taga del i den stora striden i mitten av Europas fastland.

Under tiden fick alltså Maria Teresia utkämpa denna strid på egen hand. Upplivad av Fredriks framgångar, inträngde kurfursten Karl Albrekt med en förenad baiersk och fransk här i de gamla kejserliga arvlanden och ryckte fram mot Wien. Ej långt från denna stad nödgades han dock under fransk påtryckning vika av inåt Böhmen, ty Frankrike ville icke, att han genom Wiens erövring skulle bliva allt för mäktig. I stället intog han på hösten 1741 Prag med storm och lät utropa sig till konung av Böhmen.

Maria Teresias sak syntes hopplöst förlorad, men hon förstod att med äkta kvinnlig fyndighet reda sig ur de värsta svårigheterna. Liksom i de flesta krig på denna tid, då folkens egna önskningar aldrig togos i beräkning, hade hennes undersåtar hittills förhållit sig tämligen likgiltiga gent emot en strid, som för dem endast gällde, om de kejserliga länderna skulle gå över till den ena eller den andra av kejsar Leopolds arvingar. Vid kröningsriksdagen i Pressburg syntes den ungerska adeln på väg att göra åtskilliga svårigheter, då dess sinnesstämning plötsligt förändrades genom en oväntad tilldragelse. En vacker dag lät den unga drottningen kalla riksdagen inför sig och trädde den tillmötes i djup sorgdräkt och med sin späde son på armen men med den ungerska Stefanskronan på sitt huvud och omgjordad

med det kungliga svärdet. I bevekande ordalag framlade hon för de ungerska magnaterna sin värnlösa belägenhet och besvor dem om hjälp. Inför den vackra unga kvinnan med hennes bedjande röst och tårade ögon grepos de ridderliga ädlingarne av en plötslig hänförelse, som kom dem att glömma allt vad deras land lidit för hennes förfäders skull. Med dragna sablar brusto de ut i stormande hyllningsrop och svuro att offra liv och blod för sin "konung Maria Teresia". Hänförelsen spridde sig till hela folket, ett

Maria Teresias monument i Wien.

allmänt uppbåd av det ungerska lantvärnet utskrevs, och inom kort samlades väldiga krigarskaror av alla de skilda folk, som bygga och bo i Ungern, under sin drottnings fanor. Beträffande hela denna allbekanta händelse är dock att märka, att Maria Teresias triumf ej var en verkan av hennes personliga tjuskraft allena. Detta framgår med all tydlighet av hennes bekräftelse på de ungerska ständernas gamla fri- och rättigheter och hennes förbindelse att styra Ungerns yttre och inre angelägenheter uteslutande genom ungrare.

Hennes fiender skulle snart få röna, vad en mäktig folkrörelse är i stånd att uträtta. Kurfursten av Baiern hade i början av 1742 låtit välja sig till

tysk-romersk kejsare under namn av *Karl VII.* Men vid samma tid som han i Frankfurt under lysande festligheter lät sätta kejsarkronan på sitt huvud, föll hans egen huvudstad München i händerna på de från öster inbrytande ungrarne, som foro fram likt vildar mot de hatade tyskarne. Inom kort var hela Baiern i deras våld, och den nye kejsaren var en herre utan land, som en rund tid bortåt fick äta Frankrikes nådebröd. Fredrik II hade Maria Teresia trott sig avväpna genom ett hemligt fördrag, vari hon lovade att till honom avträda nedre Schlesien, om han under krigets fortgång förhölle sig stilla. I själva verket hade han härmed förbundit sig att svika sina bundsförvanter, och till en tid blev han även detta löfte trogen. Men när han nu såg krigets vågskål åter luta till drottningens fördel, fann han det snart nödigt att ännu en gång med vapen i hand bevaka sina intressen, och med en förenad preussisk och sachsisk här ryckte han in i Mähren, som vid det antydda skiftet lär ha varit avsett att tillfalla Sachsen. Men detta land gjorde även liksom han själv anspråk på övre Schlesien, och förhållandet mellan de förbundna var därför icke det allra bästa. Fredrik drog sig inåt Böhmen, där hans segrar gjorde drottningen mera benägen för fred. Illa understödd av sina bundsförvanter och misstroende dem, liksom han av dem misstroddes — båda delarna med fullt skäl — avslöt han på försommaren 1742 i Breslau en fred, som sedermera bekräftades i *Berlin.* För att bli kvitt en fiende, vars styrka hon fått lära känna, avträdde Maria Teresia till honom nästan hela Schlesien, så att endast ett par områden längst i söder, som sedan bildade det s. k. österrikiska Schlesien, stannade under hennes välde. Bland dessa senare områden var även en del av Jägerndorf, som varit en av orsakerna till kriget, då Fredrik icke fått sina anspråk därpå i godo erkända.

Att hans bundsförvanter blevo högeligen förbittrade över denna fred, som han avslöt på egen hand utan att fråga efter dem, säger sig självt, och ehuru de säkert skulle handlat på alldeles samma sätt mot honom, om tillfälle därtill givits, fick den höge författaren till Antimacchiavel höra en del obehagliga påminnelser om de upphöjda tankar han däri uttalat. I synnerhet ansåg sig Sachsen illa sviket, då det nu såg sig avskuret från allt hopp om andel i bytet. I förargelsen närmade det sig till Maria Teresia, och fiendskapen dem emellan avlöstes inom kort av ett förbund. Även Sardinien, som ej tyckte sig ha någon vinst att skörda på förbundet med Frankrike, fullföljde sin evinnerliga vingelpolitik och gick över på Maria Teresias sida. Långt mer än dessa något tvivelaktiga förstärkningar bidrog dock Preussens fredsslut att giva henne fria händer, och hennes härar kunde efter Baierns erövring inom kort och utan synnerlig svårighet förjaga de förenade fienderna

ur Böhmen. Men å andra sidan syntes Frankrike vid denna tid bereda sig att med större kraft gripa in i kriget. Ytterst ogärna hade Fleury i sin höga ålderdom och under intrycket av Frankrikes traditionella fiendskap mot det habsburgska huset låtit draga sig in i striden om dess arv. Men i början av 1743 hade han vid nittio års ålder avlidit, och det franska folket ansåg sig nu kunna vänta, att konung Ludvig XV efter hans död skulle börja att regera på egen hand, liksom Ludvig XIV efter Mazarins bortgång.

Men Frankrikes verksammare ingripande i kriget uppkallade också dess gamla medtävlare England till ny livaktighet. Missnöjet med det lama sätt, varpå kriget med Spanien fördes, hade 1742 bidragit till Walpoles störtande, sedan han i över tjugo år suttit vid makten. En engelsk flotta uppträdde i Medelhavet, och dess hotande hållning tvang konung Karl av Neapel att under några år avhålla sig från deltagande i kriget på sina spanska fränders sida. På fastlandet uppträdde konungen själv med en här av engelsmän och hannoveranare, som han lät kalla den "pragmatiska hären" för att beteckna dess uppgift att försvara Maria Teresias arvsföljd, och i förening med hennes trupper vann han 1743 en seger över fransmännen vid Dettingen nära Main. Men oaktat engelsmän och fransmän sålunda kämpade mot varandra, rådde dock det egendomliga förhållandet, att ett formligen förklarat krig mellan dem ej ansågs äga rum, så länge de blott uppfyllde sina förbundsplikter mot de makter, som de åtagit sig att lämna bistånd. Under den jämförelsevis fredliga tiden efter freden i Utrecht hade båda landen raskt tilltagit uti välstånd. England hade därvid ett betydligt försprång, då det under århundraden icke sett en fiende på sin jord och utgått ur det långa kriget med obruten ekonomisk kraft. Men även Frankrike, ehuru besegrat och nära nog ruinerat, hade märkvärdigt hastigt återhämtat sig under en styrelse, som väl ej var så särdeles utmärkt men hade den stora förtjänsten att lämna landet ett större antal fredsår än det på länge njutit. Folket behövde endast vara i fred för att återvinna de krafter, som krigen utsugit. Åkerbruk och handel, industri och sjöfart blomstrade upp till en förut okänd höjd, och de franska kolonierna i Västindien inläto sig i en fredlig tävlan med de engelska, som väckte allvarliga farhågor hos de senare. Inom tjugo år efter Ludvig XIV:s död hade de franska handelsskeppens antal sexdubblats. Men med denna tillväxt hade icke följt den motsvarande ökning av krigsflottan, som varit nödig för att giva de växande franska kolonierna det stöd de kunde behöva mot fiender, vilka ej alltid kämpade ensamt med den fredliga tävlans vapen. Redan under Ludvig XIV:s sista år hade örlogsflottan lämnats att förfalla, och förfallet hade oavbrutet fortgått under hans efterträdare. Walpole hade i fred och ro låtit Frankrike utveckla

sina stridskrafter till lands i det krig, som framkallades av den polska tronföljden, under den tysta förutsättning att det för deras skull fortfarande försummade sina sjöstridskrafter. Förutsättningen hade slagit in, och ehuru det nu pågående kriget icke var rikt på stora sjöstrider, skulle det kännbart visa Frankrike, vad Englands övermakt på haven hade att betyda. En engelsk flotta utkämpade utanför Toulon 1744 en drabbning med de förenade franska och spanska flottorna, som med något större skicklighet å den förras sida kunde ha slutat med de senares fullständiga förstöring men i alla fall lämnade den engelska flottan det obestridda herraväldet över Medelhavet. Härav följde bland annat, att Spanien en rund tid bortåt endast på det sätt kunde ingripa i kriget uti Italien, att dess trupper fingo tåga genom franskt område.

Vid Rhen sågo sig fransmännen efter nederlaget vid Dettingen hotade med ett fientligt infall på deras egen mark. Maria Teresia välvde redan djärva planer om erövringen av Elsass och Lothringen, som skulle bilda ett slags ersättning åt skuggkejsaren Karl VII för hans eget kurfurstendöme Bajern, vilket hon ämnade införliva med sina egna stater. För Fredrik II var det ingen hemlighet, att om detta lyckades, skulle ordningen därnäst komma till honom. Maria Teresia närde i djupet av sitt hjärta en aldrig slumrande harm mot den gudlöse mannen, som plundrat henne på hennes rättmätiga arvedel, och det var tydligt, att hon, som en gång högt och dyrt utlovat, att hon hellre ville låta slita kläderna från kroppen än Schlesien från sitt rike, skulle begagna första lägliga tillfälle att återtaga det förlorade. Då så var, fann Fredrik rådligast att åter upptaga det avbrutna kriget till de bundsförvanters hjälp, som han lämnat i sticket. Han visade sig plötsligt gripen av ett djupt deltagande för den olycklige kejsar Karl VII, och i förbund med några smärre tyska furstar inbröt han 1744 i Böhmen för att, som han sade, skydda dennes rättigheter men i verkligheten för att med honom dela detta land, om det kunde erövras. De två fredsåren hade han använt på bästa sätt för att sammansmälta det erövrade Schlesien med sina stater. Hyllad med jubel av dess protestanter, mottogs han även välvilligt av katolikerna, som fingo åtnjuta full religionsfrihet och snart lärde sig uppskatta skillnaden mellan Preussens välordnade förvaltning och den vanstyrelse, varunder de förut lidit. Tryggad mot varje fara för uppror från detta håll, räknade han på nya framgångar men mötte i stället en stark här, som Maria Teresia i farans stund kallat från Rhen, där fransmännen sålunda fingo andrum. Men härav gjorde de intet bruk till Fredriks understöd, och i början av 1745 förändrades hans ställning plötsligt genom kejsar Karl VII:s bortgång. Ännu i sina bästa år dukade denne under för lyckans ständiga

omkastningar, och döende anbefallde han sin unge son *Maximilian Josef* att icke fika efter den kejsarkrona och de landvinningar, som vållat hans fader så många lidanden. Den nye kurfursten följde rådet och avslöt på egen hand i Füssen fred med Maria Teresia, som lämnade honom i okvald besittning av Baiern mot hans erkännande av den pragmatiska sanktionen och hans röst åt hennes make vid det blivande kejsarvalet.

Fredrik II fick nu i sin ordning röna, vad det ville säga att övergivas av sina bundsförvanter. Från Böhmen fick han draga sig tillbaka till Schlesien, dit han inom kort följdes av den fientliga hären. Men under de gångna åren hade han mognat till fältherre, och segern vid Hohenfriedberg skulle 1745 åter befria honom från den förföljande fienden. Ännu en gång stod han segrande i Böhmen, och ett försök att med ett infall genom Sachsen avskära hans återtåg hindrades genom hans truppers seger vid Kesselsdorf. Segern vanns av det gamla militäroriginalet furst *Leopold* av Anhalt-Dessau, den avlidne kung Fredrik Vilhelms själafrände och hjärtevän, mera känd under namnet av *den gamle Dessauern*. Han var en grov men i grunden godhjärtad exercisvurm, som flitigt gick i kyrkan och där sjöng psalmer på melodien till Dessauermarschen, men Fredrik hade hittills icke mycket använt honom, och det var först i sin höga ålderdom, som han fick befästa sitt krigarrykte genom en lysande vapenbragd. Fredrik hade nu tryggat besittningen av Schlesien, och å ömse sidor insåg man, att intet stod att vinna genom ett fortsatt krig. På juldagen 1745 avslöts freden i *Dresden*, som återställde allt på samma fot som före kriget, under det Fredrik omsider erkände pragmatiska sanktionen och det val, som i september samma år äntligen upphöjt Maria Teresias gemål till kejsare under namn av *Frans I*. Sachsen hade under kriget stått på sin forna fiende Maria Teresias sida och inbegreps i freden, som i det hela återställde lugnet på tysk botten.

Frankrike hotades ej längre av anfall på egen mark men hade ej heller någon hjälp att vänta från tysk sida. Utan vinst bekvämade det sig ej att sluta fred men förlade i stället krigsskådeplatsen till österrikiska Nederländerna eller Belgien, såsom det nu började kallas. Här vunno fransmännen vid *Fontenoy* i maj 1745 under den tappre men lättsinnige, i alla franska laster invigde marskalk Morits av Sachsen, Aurora Königsmarks son med konung August, en lysande seger över de förenade engelska, kejserliga och holländska härarna. Holländarne hade låtit England indraga sig i detta krig men sågo nu till sin bestörtning Frankrike på väg att vinna herraväldet i deras närmaste grannskap. Kriget fullföljdes på denna sida ännu ett par år under belägrande av åtskilliga fästningar, och 1747 hotade fransmännen att inrycka i själva Holland, dock under uttrycklig förklaring, att om

holländarne skilde sig från förbundet, skulle dem intet ont vederfaras. En allmän skräck utbredde sig över hela landet, och under inflytande därav återställdes det gamla, sedan Vilhelm II:s död obesatta arvståthållarämbetet till förmån för *Vilhelm IV*, en ättling av en yngre broder till den förste Vilhelm av Oranien. Ståthållarskapet i samtliga provinserna gjordes till och med ärftligt i dennes familj, och den makt, som den äldre oraniska grenens lysande statsmän och hjältar genom hela sitt liv förgäves eftersträvat, föll nu som en mogen frukt i famnen på de allt igenom obetydliga furstarna av den yngre ättegrenen.

Till de franska framgångarna i Nederländerna bidrog i ej ringa mån en omständighet, som nödgade England att för en tid hemkalla sina trupper från fastlandet för att giva dem en opåräknad användning inom egna gränser. Sedan trettio år hade England hört ganska litet talas om den avsatta stuartska ätten. Pretendenten Jakob Edvard bodde i Rom, där han mest levde på ett påvligt understöd. Han hade äktat en dotter av Johan Sobieski och hade med henne två söner, av vilka den yngre inträdde i det andliga ståndet men den äldre *Karl Edvard*, som lät kalla sig prins av Wales, en tid skulle låta mycket tala om sig. Född 1720, sökte han sedan 1742 i Frankrike verka för sin ätts återinsättande på sina fäders tron. Frankrike insåg mycket väl den ofantliga vikten av att hava en vänskapligt sinnad konung i England, som icke motsatte sig dess strävan efter kolonier och herravälde på haven, och 1744 sökte en fransk flotta överföra honom till England. Företaget misslyckades, och Frankrike syntes inse hopplösheten av hans sak och vilja lämna honom åt sitt öde. Men den dristige ynglingen gav icke hoppet förlorat utan landade 1745 med några trogna på det skotska höglandets kust. Inom de krigiska, halvvilda klanerna i detta land, vilka med lika obrottslig trohet som någonsin hängde fast vid sin vasallplikt mot det stuartska huset, fann den furstlige äventyraren ett stort anhang, som utan tvekan stod färdigt att gå i döden för honom. Ridderlig, tapper ända till överdåd och utrustad med all den älskvärdhet, som gick i arv bland de mera begåvade medlemmarne av hans ätt, vann Karl Edvard alla hjärtan, och inom kort kunde han i Edinburgh utropa sin fader till konung under namn av *Jakob III*. Den engelska styrelsen stod alldeles handfallen, ty det hade aldrig ingått i dess planer att nödgas bekämpa sin fiende på egen mark. Karl Edvard for fram med våghalsig djärvhet i spetsen för sina trogna högskottar, slog i grund de kungliga trupperna vid Preston Pans och ryckte utan nämnvärt motstånd in i England. Det började se allvarsamt illa ut för den hannoverska konungaätten. Dess båda konungar hade icke kunnat göra sig älskade av sina nya undersåtar, emedan de icke kunnat göra sig

förstådda av dem. Georg I hade aldrig lärt sig engelska, och Georg II hade väl försökt men icke lyckats bättre, än att engelsmännen oupphörligt gjorde sig lustiga över den rotvälska av engelska och tyska, varav hans tal bestod. Än värre var, att de nya konungarna voro rena medelmåttor, knappast aktningsvärda i sin enskilda vandel och med en tysk småfurstes uppfattning av den ställning och de plikter, som ålågo härskaren i ett begynnande världsvälde. Det engelska folket hade icke underlåtit att lägga märke till den förkärlek, som Georg II under kriget visade för sitt hannoverska kurfurstendöme, och snart kunde en stor engelsk statsman i parlamentet öppet beklaga sig över, att konungariket Storbritannien styrdes som ett bihang till kurfurstendömet Hannover. I bjärt motsats härtill omstrålades den unge pretendenten av det skimmer, som åtföljer olyckan, ridderligheten och tapperheten. Folkets beundran för honom ökades med varje ny framgång och ett fortsatt framryckande genom det öppna landet skulle utan tvivel fört honom till London, där en klok måtta i maktens utövning lika säkert skulle för honom och hans ätt tryggat dess besittning. Utlandet stod lika häpet som själva England över hans underbara framgång, och ett kraftigt understöd i rättan tid från den franska sidan skulle gjort denna ännu mera säker. Men detta understöd, som i så hög grad varit Frankrikes eget intresse, hindrades av den engelska flottans överlägsenhet, och den unge våghalsen lämnades att bäst han kunde reda sig på egen hand. En djärv stöt mot London skulle kanske ännu kunnat lyckas, men nu grepos de skotska hövdingarna av farhågor för att bliva avskurna från sitt hemland och yrkade på återtåg. De trodde sig därtill hava så mycket mera skäl som den engelska hären på fastlandet under konungens tredje son hertigen av *Cumberland* blivit hemkallad för att bekämpa upproret. Även den unge pretendenten tappade besinningen och gav befallning om återtåg. Härmed var i själva verket resningens öde avgjort. Väl slog Karl Edvard ännu en gång på nyåret 1746 engelsmännen vid Falkirk, men i april led han mot dem ett fullständigt nederlag vid *Culloden*. I nära ett halvt år irrade han kring som en jagad flykting bland högländernas berg, men oaktat ett högt pris var satt på hans huvud, skyddade de fattiga skottarna honom med fara för sina liv, till dess han kunde fly över till Frankrike.

Härmed var den sista resningen till förmån för stuartska huset kuvad. Med förfärlig men lätt förklarlig stränghet foro segrarna fram mot de skotska klanerna, i vilkas orubbliga vasalltrohet mot det fallna konungahuset de med skäl sågo en ständig anledning till oro. Deras gamla stamförfattning nedbröts, en mängd deltagare i upproret fingo gå till döden efter att enligt tidens sed ha fått utstå den grymmaste tortyr, och andra drevos

i landsflykt till kolonierna eller utlandet, där deras söner i kommande krig ofta förde vapen mot de konungar, som de ansågo med orätt innehava tronen. I England och Skottland försonade sig torypartiet först efter den yngre pretendentens död fullständigt med den nya ordningen. Denne själv nödgades med anledning av fredsslutet lämna Frankrike och uppsökte sin fader i Rom. Efter dennes död 1766 kallades han av sina anhängare konung *Karl III* men kunde dock intet vidare uträtta för att återvinna sina fäders tron. Bruten av motgångar och missmod, sökte han sin tröst i glaset, skilde sig från den tyska furstinna, som han på äldre dagar gift sig med, och avled 1788 utan manliga arvingar. Hans broder kardinalen av *York* avled 1807 såsom den siste mansättlingen av det en gång så lysande huset Stuart efter att i flera år hava mottagit ett penningunderstöd från det konungahus, som intagit hans fäders rike.

Resningens framgång skulle avbrutit den långa tävlan mellan England och Frankrike genom att göra dess konungar till vänner. Men folkens intressen voro allt för vitt skilda, att någon varaktig försoning dem emellan kunde ha varit möjlig. Hannoverska husets tryggande vid makten gav uppslag till det fullföljande av deras tävlan, som skulle fylla två mansåldrar och avgöra två världsdelars öden. Härvid fingo engelsmännen allt ifrån början ett avgjort övertag genom sin flottas överlägsenhet, som tillät dem hindra fransmännen att med tillbörlig kraft understödja sina koloniers försvarare. I dessa kolonier timade också de märkligaste händelserna under återstoden av kriget, och där förbereddes omvälvningar av vida större räckvidd än de förflyttningar av gränspålarna, som ägde rum på det europeiska fastlandet.

I Indien hade det fransk-ostindiska kompaniet icke utan framgång sökt upptaga tävlan med det engelska. Frankrikes tilltagande välstånd efter Ludvig XIV:s död hade bland annat visat sig i en stark tillväxt i dess indiska handel. Båda kompanierna ägde dock hittills blott några ännu föga betydande stationer på halvöns vidsträckta kuster. Engelsmännen innehade Bombay på den västra och Madras på den sydöstra kusten samt det i sin begynnelse stadda Kalkutta vid en av Gangesflodens utloppsarmar. Det franska kompaniet hade sina huvudsäten i Pondichéry nära Madras och Chandernagor nära Kalkutta. Men det var först den persiske Nadir sjah, som genom sin erövring av Delhi och det dråpslag han därmed gav Stora Mogols välde beredde utrymme åt de vita folkens strid om detta väldes spillror. Nu var det ej längre fråga om hamnar och handelsplatser, utan båda kompanierna strävade att åt sig grundlägga stora välden på det indiska fastlandet. I början syntes det franska kompaniet hava försteget, ty dess ståthållare *Dupleix* var lika utmärkt som fältherre och statsman. Genom

skickligt inledda förbindelser med de indiska småfurstarne, som efter Stora Mogols förödmjukande uppträdde mera självständigt än någonsin, förstod han att vända deras ständiga inbördes strider till sin fördel och utvidga sitt område på deras bekostnad, under det han sökte tillfoga det engelska kompaniet och dess handel allt möjligt avbräck. Samtidigt styrdes de fruktbara öarna Isle de France (nu Mauritius) och Bourbon (nu Réunion) i Indiska havet av *Labourdonnais*, under vars skickliga ledning de från början obebodda öarna hastigt uppblomstrade till ett fast stöd för det franska väldet i dessa farvatten. När kriget mellan England och Frankrike bröt ut, ville Labourdonnais med sin flotta hemsöka de engelska besittningarna i Indien. Men det franska kompaniet hindrade hans plan, i hopp att Indien skulle förbliva neutralt, och fortfor därmed, till dess en engelsk flotta började uppfånga franska handelsskepp i Indiska havet. Nu vände sig Labourdonnais mot Indien, där det engelska kompaniet med flottans hjälp sökte intaga Pondichéry, vilket Dupleix likväl med hjälp av infödda furstar lyckades hindra. I stället intog Labourdonnais 1746 det engelska Madras, men i saknad av tillräckligt understöd från sjösidan trodde han sig ej kunna bibehålla det utan lovade dess guvernör att mot en dryg summa penningar återlämna staden. Men detta fördrag hade slutits, utan att Dupleix blivit hörd, och i egenskap av fransk ståthållare ansåg han sin rätt trädd för nära och förklarade avtalet ogiltigt. Den redan förut uppkomna oenigheten mellan de två högt förtjänta männen blev härigenom ohjälplig. Labourdonnais hemkallades, ställdes till ansvar och insattes i fängelse samt avled efter några år. Efter hans avresa bröt Dupleix fördraget och behöll det erövrade Madras. I Englands makt såg han det förnämsta hindret för Frankrikes indiska välde, som han hoppades befästa

"Pretendenternas" ("Jakob III:s" och "Karl III:s") sista vilorum i Peterskyrkan i Rom.

genom landvinningar i sydöstra Indien, långt ifrån det ännu i sitt djupa förfall mäktiga Stora Mogols huvudsäte.

Under tiden hade Frankrike lidit ett svårt avbräck i Amerika genom förlusten av ön Cap Breton i Lorenzovikens mynning. Öns huvudort, det fasta Louisbourg, intogs 1745 av kolonisterna från Nya England med understöd av en engelsk flotta. Mellan de franska och de engelska nybyggarne i norra Amerika rådde sedan lång tid förbittrade strider, vilka blossade upp vid varje nytt krig men även under mellantiderna med få avbrott fortgingo i dessa vildmarker, där ingen rätt visste, var det ena väldet slutade och det andra tog vid. Frankrike fullföljde sin gamla strävan att upprätta ett stort välde i det inre från Lorenzoflodens till Mississippis utlopp, medan de engelska nybyggarne ogärna sågo sig sålunda avstängda från utbredning inåt fastlandet. Från början rådde en starkt utpräglad olikhet mellan de båda folkens sätt att bryta bygd. De franska kolonierna voro allt ifrån Colberts dagar föremål för en öm omvårdnad från moderlandets sida, vilket genom varjehanda konstlade medel sökte främja deras uppblomstring och befolkningens tillväxt. Men liksom i det gamla Frankrike lärde folket sig att vänta allting av regeringen, som inrättat landets styrelse efter mönstret av ett franskt landskap, där all makt var samlad i guvernörens hand, medan denne intet vågade företaga utan tillstånd från huvudstaden. Att arbeta i jorden ansågo de franska nybyggarna under sin värdighet, och de sysslade helst med jakt och krig, i vilkas utövning de nådde en hög grad av skicklighet. I stark motsats härtill voro de engelska nybyggarne ett härdigt släkte av strävsamma bönder och arbetare, som i sitt anletes svett avtvungo den fruktbara vildmarken dess skördar och enligt gammal engelsk sed fingo styra sig själva efter sina egna författningar. Till mycket stor del hade de genom sina avvikande meningar i trossaker blivit tvungna att övergiva sitt fädernesland, som lämnat dem att reda sig på egen hand, vilket de också förträffligt förstodo. Men deras nybyggen voro ofta skilda av stora avstånd och styrdes oberoende av varandra, vilket försvårade deras samfällda uppträdande i krig, under det de mera stridsvana fransmännen i detta fall hade stor fördel av sin enhetliga styrelse. Erövringen av Louisbourg väckte därför den största bestörtning i det franska Canada, som härmed såg sin förbindelse med moderlandet allvarsamt hotad, då Cap Breton genom sitt läge fullständigt behärskade dess väg till havet.

Emellertid skulle dessa ömsesidiga förluster utjämnas i den omsider vunna freden. Denna påskyndades genom den på Europas slagfält dyrt köpta vissheten, att ingenting mer av vikt stode att vinna för någondera parten. År 1746 hade dessutom Filip V av Spanien avlidit och efterträtts

av sin son i första giftet *Ferdinand VI*. Härmed var det slut med dennes styvmoder Elisabet Farneses långvariga välde, och den oroliga kvinnan kunde ej längre med sina ränker vända upp och ned på halva Europa för att skaffa riken åt sina söner. Kriget i Italien hade länge förts med växlande framgång, och den unge spanske prinsen don Filip fick betydligt stämma ned sina anspråk, då planen att förvandla Lombardiet till ett rike åt honom, vilken drivit det avundsjuka Sardinien över till fiendernas läger, måste uppgivas. Under året 1747 hade den engelska flottan vunnit ett par segrar över den franska vid nordvästra Spaniens och Bretagnes kuster, vilka ytterligare tryggade engelsmännens herravälde på havet. I den sistnämnda striden förstod en fransk flotta att med stora offer uppehålla den engelska, under det en av den förra skyddad konvoj av franska handelsfartyg räddade sig undan de förföljande engelsmännen. Under de ständiga kaperier, som blivit en väsentlig del av sjökrigen, var det enda verksamma sättet att skydda fredliga handelsfartyg deras samling i dylika konvojer under ledning av ett eller flera krigsskepp.

I oktober 1748 gjorde äntligen freden i *Aachen* ett slut på det långa kriget, sedan fredsunderhandlingarna påskyndats genom vissheten om, att Ryssland avsänt en här till Maria Teresias understöd. I denna fred lämnades Preussen i obestridd besittning av det med så mycket blod köpta Schlesien, och prins Filip fick nöja sig med det lilla hertigdömet Parma, hans moder Elisabets hemland, under det Sardinien fick några smärre områden vid gränsen till Lombardiet. Maria Teresias arvsrätt till alla hennes faders länder samt det hannoverska husets rätt till engelska tronen erkändes uttryckligen av alla makter. Englands och Frankrikes strid om kolonierna, som under krigets senare år utgjort dess ojämförligt viktigaste del, bilades för tillfället därmed, att vardera parten återgav sina erövringar. Frankrike återfick sålunda Louisbourg med Cap Breton, under det Madras föll tillbaka till England eller rättare dess ostindiska kompani. Assientofördraget (se sid. 366) mellan England och Spanien förlängdes ännu på några år, och frågan om den spanska visitationsrätten, som närmast givit upphov till sjökriget mellan dessa båda makter, lämnades oavgjord.

Så slutade den långa och blodiga strid, som blivit känd under namn av *österrikiska arvföljdskriget*. Namnet Österrike började från denna tid allt oftare användas om det kejserliga husets länder i stället för den föråldrade titeln av det heliga romerska riket. Den kejserliga makten hade väl minskats genom förlusten av Schlesien och Parma, men försöken att stycka det habsburgska arvet hade fullständigt misslyckats. På andra sidan utgick Preussen ur kampen såsom en erkänd stormakt, vilken bland de protestantiska staterna intagit det efter Sverige lediga rummet.

Striden mellan England och Frankrike var genom freden uppskjuten men icke avgjord. Budskapet om fredsslutet hade avbrutit Pondichérys belägring av den största engelska flotta, som de östliga farvattnen ännu burit. Dupleix såg sig åter oförhindrad att efter stor måttstock upptaga sina djärva planer till södra Indiens kuvande. Men dessa planer omintetgjordes allt jämt genom saknaden av en stor fransk flotta, som kunde stödja hans verk på fastlandet. Med undran sågo de indiska furstarne honom mitt i loppet av sina segrar nödgad att uppgiva Madras åt de besegrade, och härav undergrävdes ohjälpligt hans anseende. Alla hans företag korsades av hans lyckliga engelska medtävlare, och 1754 återkallades han till sitt otacksamma fädernesland, för vilket han offrat sina bästa krafter och sin furstliga rikedom. Frankrike lämnade honom att dö fattig och glömd, men han fick leva länge nog att före sin död 1763 bevittna det franska väldets fall i Indien och den engelska maktens grundläggning genom en lyckligare, om ej större man än han.

---

4. Sjuåriga kriget.

Freden i Aachen hade lämnat alla de stora stridsfrågorna i huvudsak oavgjorda. Icke ens Schlesiens besittning var tryggad för Preussen, ty det var allom veterligt, att Maria Teresias högsta önskan i livet var att återförena det med sitt rike. Hade det berott på henne och hade hon lyckats vinna Englands medverkan, skulle kriget ej slutats utan ett försök till dess återerövring. Men i England hade ledsnaden vid den långvariga och onyttiga striden medfört en återgång till Walpoles fredsidéer, och så underlägsna landets styresmän än voro, kunde de ej undgå att finna det orimliga i Englands medverkan vid undertryckandet av den nya protestantiska stormakt, som strävade att bilda sig på fastlandet. Kallsinnigheten mellan förbundsmakterna England och Österrike samverkade alltså med den allmänna avmattningen till att påskynda ett fredsslut, som egentligen icke var något annat än en vapenvila.

Längden av denna vapenvila skulle i själva verket bero av England, emedan det utgick ur striden såsom den minst försvagade parten. Under de långa fredsåren hade dess ekonomiska bärkraft i ofantlig grad tilltagit, och dess handelsflottor behärskade redan jordens alla hav. Det var vid

denna tid som skalden *James Thomson* diktade den blivande engelska folksången *Rule Britannia* med dess stolta omkväde:

Styr Britannia, världens hav!
Aldrig skall en britt bli slav.

De ofantliga rikedomar, som genom världshandeln strömmade in i landet, inverkade i hög grad livande på dess ekonomiska förhållanden. Såväl jordbruket som näringarna blomstrade upp till en förut icke anad höjd. Jordbruket drevs efter storartad måttstock vid de adliga godsen, som allt mera tilltogo i omfång och efter hand lade under sig den största och bästa delen av landets jord. Orsaken härtill var i främsta rummet den i landets lagar och uråldriga inrättningar djupt rotade förstfödslorätten, som vid ägarens död lät all hans fasta egendom odelad övergå till ett enda av hans barn. Så ofta en ättegren utdog, övergick dess fasta egendom ostyckad till en närmare eller fjärmare släkting, som kanske redan förut innehade stora jordagods, och härmed följde ofta långvariga och invecklade arvstvister, som med tiden kunde uppsluka hela förmögenheter. Men på detta sätt kom landets jord från släktled till släktled att hopas på allt färre händer, medan de forna självägande bönderna förvandlades till arrendatorer eller *farmare*, som på mer eller mindre drägliga villkor fingo bruka herremannens jord. Medan denne blev allt myndigare i sin hembygd, vars kommunala uppdrag samlades i hans hand, och i hela landets offentliga liv, där hans och hans vänners röster fällde utslaget, gick oftast blott en bråkdel av hans rikedomar över till hans yngre söner, som emellertid genom en god uppfostran förbereddes för inträde i statens eller kyrkans tjänst och ur vilkas krets många av landets yppersta män utgått. Medan den högre och lägre adeln på detta sätt blomstrade, gav emellertid den allt kraftigare sig förkovrande handeln och industrien, som fyllde landet med köpmanshus, skeppsvarv och fabriker, upphov åt en livskraftig, välbärgad och uppåtsträvande borgerlig medelklass, som tillkämpade sig ett aktat rum bredvid adeln i landets ekonomiska liv och som med all makt sökte göra sig gällande även inom det politiska livet.

Under tiden hade detta senare arbetat sig fram till allt fastare och mera stadgade former. Efter huset Stuarts fall ställde intet despotiskt förtryck några hinder i vägen för parlamentets utövning av den lagstiftande och beskattande makten. Med tillhjälp av den senare tryggade det allt fastare sitt välde över de offentliga ärendenas ledning, och det var i synnerhet den efter revolutionen hävdvunna seden att bevilja skatterna och reglera statens inkomster och utgifter blott för ett år i sänder, som satte det i stånd att föreskriva konungar och ministrar sina villkor. Med tiden kom skattebevill-

ningsrätten att uteslutande tillhöra folkets valda ombud i underhuset, medan de självskrivna lorderna i överhuset fingo nöja sig med ett slags formell bekräftelserätt, som ej innebar rätt att upphäva underhusets beslut. Med hjälp av detta envälde i skattefrågor kunde underhuset i en framtid starkt utvidga sin makt på överhusets bekostnad. Men ännu länge syntes de båda husen jämnstarka, tack vare den säregna ställning, som den engelska adeln intog till folket. Utan att bilda någon inom sig sluten kast, strängt avsöndrad från folkets massa genom privilegier och allehanda skrankor, såsom på fastlandet, utgjorde den fastmera ett slags naturlig spets för nationen, upphöjd över dess mängd genom förmögenhetens och den högre bildningens företräden samt genom den i många släktled nedärvda vanan vid offentliga ärendens behandling. Tillsammans bildade parlamentets båda hus oaktat sina från förgångna tider kvarlevande oregelbundenheter ännu en verklig folkrepresentation, som med nationens fulla erkännande kunde tala och handla å dess vägnar.

Gent emot parlamentet stod konungamakten, stödd på sina ministrar, ännu stark och mäktig. Den jämvikt mellan konungens, adelns och folkets makt, vari fastlandets statsrättslärare vid denna tid sågo ett av den engelska författningens högsta företräden och som var ett föremål för deras djupaste beundran, hade icke, såsom de trodde, tillkommit genom någon förutseende statsmannavishet utan såsom en följd av händelsernas utveckling och det samhälles inre byggnad, vari statslivet ägde sin rot. Men redan nu skulle en uppmärksam iakttagare kunnat skönja, huru det kungliga inflytandet liksom av sig självt gick tillbaka. Till en del berodde detta på konungarnes egenskap av utlänningar, som knappast förstodo folkets språk och mycket mindre dess seder och liv. Mot sådana konungar, vilka jämt upp såsom främlingar måste visa sig medgörliga, på det deras välde måtte få tid att slå rot, föll det av sig självt, att deras ministrar skulle intaga en ställning, som allt mera trängde härskaren i skuggan. Medan parlamentet nödgats uppbjuda alla folkets krafter för att befästa sin egen ställning, förvärvades däremot den grundval för ett konstitutionellt statsliv, som består i styrelsens förande genom ansvariga ministrar under enhetlig ledning, utan all strid genom en följd av gynnsamma tillfälligheter. För att undvika onödiga tvister med parlamentet hade Vilhelm III tagit för sed att välja sina ministrar bland dess flertal. Under hans efterföljare övergick denna sed med tiden till hävd, och denna oskrivna lag ingick såsom en hörnsten i den engelska författningen. Lika oförmärkt kommo ministrarne att samla sig kring en främste ledare eller vad vi kalla statsminister, i vars hand styrelsens alla trådar löpte samman och förenades. Behovet av en sådan högste ledare

gjorde sig kännbart under de främmande konungarne, och Walpoles långa utövning av en statsministers förrättningar gav en hävd åt dennes ställning inom riket, som sedermera icke längre lät sig rubbas och som under hans efterträdare ytterligare utbildades.

De två första Georgarnas regeringstid påminner i åtskilligt om den svenska s. k. frihetstiden. I båda fallen voro konungarna främmande för sitt rike och utan förmåga att göra sig gällande i dess styrelse. I båda fallen gick största delen av deras makt över till representationen, och Sveriges hattar och mössor motsvaras för den tiden ganska noga av Englands tories och whigs. Likheten sträcker sig ända till den korruption, som firade sina skamliga triumfer i båda riksförsamlingarna. I det engelska parlamentet hade mutsystemet vunnit insteg under Karl II:s tid, och det utbildades ytterligare under hans efterträdare. Vid valen till underhuset köptes röster i massa, då det fanns nödigt att tillskapa ett flertal efter konungens eller hans ministrars sinne, och inom själva detta hus köptes ledamöternas röster lika öppet och oförsynt genom utnämning till ämbeten, utdelande av pensioner eller rena penninggåvor, så ofta något beslut av vikt behövde genomdrivas. Det var i synnerhet Walpole, som utbildade mutsystemet till en verklig konst och till stor del med dess hjälp förstod att så länge bibehålla sig vid makten.

Under sådana förhållanden såg det icke ut som om parlamentets anseende länge skulle kunna äga bestånd. Men till all lycka väcktes det engelska folkets sunda instinkter till insikt om faran, och med tiden visade det sig i stånd att utsöndra de dåliga vanorna ur det parlamentariska livet. Förtjänsten härav tillkom till stor del en man, som gripit så djupt in i sitt fäderneslands och hela mänsklighetens öden, att han med skäl kan nämnas såsom den, vilken efter Cromwells dagar uträttat mer än någon annan för sitt lands storhet. *William Pitt*, kallad den äldre till skillnad från en senare namne, var född 1708 av en släkt ur den engelska lågadeln och hade redan vid några och tjugu års ålder vunnit säte i underhuset, vilket icke var ovanligt med begåvade unga män, som vid valen lyckats vinna stöd av någon mäktig beskyddare. Som ledamot av underhuset gjorde han sig snart bemärkt för sin stora begåvning, framför allt såsom talare. Vältalighetens konst hade odlats inom parlamentet allt ifrån striderna under Karl I:s tid, men aldrig hade någon av dess medlemmar drivit den till en sådan höjd som den unge man, vars mäktiga stämma och gripande ord snart skulle med oemotståndlig makt rycka anhängare och motståndare med sig. Folket såg snart i "den store underhusmannen", såsom de kallade honom, sin självskrivne ledare och följde honom med hänförelse mot de nya och högre mål

han utpekade. En handelsstat som fattar sin uppgift i stort, kan väl driva en egennyttig och hänsynslös krämarpolitik, men ju mer dess förbindelser och intressen famna kring en hel värld, dess mer måste dess strävanden rikta sig mot högre mål än dagspolitikens kiv. Ingen insåg detta bättre än Pitt, och ingen förmådde bättre än han rycka folket och parlamentet med sig. Ehuru även han tillhörde whigpartiet, då tories dömt sig själva till vanmakt genom sitt fasthållande vid huset Stuart, stod han i den skarpaste opposition mot de medelmåttor, som ledde Englands öden. Den allmänna rösten, som med obegränsad frihet kunde giva sig uttryck i tal och skrift, icke minst genom den allt inflytelserikare tidningspressen, fordrade högljutt, att han skulle ställas i spetsen för styrelsen. Men hans tid var ännu ej kommen.

William Pitt d. ä., sedermera lord Chatham. Efter ett kopparstick av R. Houston.

I skarpaste motsats till det mäktiga, uppåtsträvande England skyndade dess medtävlare Frankrike med bråda steg mot ett olycksbådande förfall. Aldrig har väl envåldsmakten burit så fördärvliga frukter som i detta land under de mansåldrar, vilka föregingo den stora revolutionen. Enväldet, som under Fredrik II lyfte det lilla Preussen till ära och storhet, förde under Ludvig XV det mäktiga Frankrike till branten av dess undergång. Ingen, som såg Ludvig XIV vid sin död lämna sitt rike efter sig, visserligen utarmat av de långa krigen men ännu alltid som den främsta av världsdelens stormakter, kunde hysa en aning om det elände, vari det nedsjunkit vid hans

efterträdares bortgång. Det var Ludvig XV, som hans hänryckta folk vid hans tronbestigning såsom myndig konung hälsade med tillnamnet *den högtälskade*, förbehållet att under sin långa regering genomföra den fruktansvärda förvandling, som skulle släpa hans rikes ära i smutsen och föra hans efterträdare till stupstocken.

När den unge Karl XII blivit förklarad myndig, blev en svensk präst dömd till strängt straff, emedan han predikat över texten: "Ve det land, vars konung ett barn är." Det gamla bibelordet skulle kunna omkastas och med lika full sanning lyda: "Ve det barn, som ett lands konung är." Aldrig skulle ett sådant omdöme kunna fällas med större rätt än om Ludvig XV. Uppvuxen i en bättre omgivning, som låtit hans anlag utveckla sig i en lyckligare riktning, hade han kanske blivit en god konung eller i alla fall en furste som alla andra, varken bättre eller sämre än de flesta i hans upphöjda ställning. Men nu skulle han genom själva denna ställning dömas till att bliva en skamfläck för sin ätt, som sölade den kungliga purpurn i lastens djupaste dy och sänkte sitt rike i det mest ohjälpliga fördärv. Konung vid fem års ålder, hade han aldrig fått njuta av en faders eller moders hägnande vård. Båda sina föräldrar hade han mistat, medan han ännu låg i vaggan, och bättre hade det varit för honom att som ett värnlöst hittebarn vräkas ut i världen utan huld eller skydd än att från barnkammarens skuldlösa lekar ryckas bort till sin tidsålders stoltaste tron. Enväldets tidevarv hade sett böcker skrivas "till tronföljarens bruk", då hela folkens väl och ve kunde bero på den uppfostran han fick. Men det fick också bevittna, huru hovmän och lyckosökare likt hungriga korpar kretsade kring det värnlösa konungabarnet, som en gång skulle få i sin makt att dela ut den kungliga nådens ymniga håvor. Hans uppfostran leddes av oskylda, vilkas högsta ävlan det var att bilda honom till ett verktyg för deras syften. Aktningsvärdast av dem var biskopen av Fréjus, den blivande kardinal Fleury, men det bortskämda kungabarnet lyssnade mindre till hans tråkiga lärdomar än till örontasslares lockande tal om vällust och nöjen.

Hans förmyndare hertigen av Orléans hade för sina politiska planers skull trolovat den kunglige gossen med en liten spansk prinsessa, men för att främja andra politiska planer hade trolovningen brutits, och vid femton års ålder hade den till namnet myndige konungen blivit förmäld med den sju år äldre Maria Leczinska (jfr sid. 345). Innan han ännu vuxit upp till man, hade sålunda andra förfogat över hans livsöde. Hans aktningsvärda men obetydliga gemål födde honom en son och flera döttrar men förblev honom fullkomligt likgiltig och framlevde en sorglig tillvaro vid det hov, där hon ständigt fick träda i skuggan för den långa raden av konungens mätresser.

Konungen var utrustad med ett ståtligt yttre och förstod att skicka sig med den blandning av upphöjt majestät och vinnande älskvärdhet, som var hans ätt egen. Men under den fagra ytan dolde sig en själ, som allt ifrån barnaåren ohjälpligt fastnat i lockelsens snaror. För dem, som strävade att komma sig upp i världen genom att vinna hans gunst, hade det synts som den säkraste vägen till målet att smeka hans lustar och förmå honom att ohejdat hängiva sig åt sina lägre lidelser, då det under en sådan konung alltid bleve lättare för andra att härska. Planen lyckades blott allt för väl, kanske bättre än dess upphovsmän åsyftat. Med ursinnig iver kastade sig den unge konungen in i en virvel av utsvävningar och nöjen, ur vilka han aldrig lyckades eller ens försökte att rycka sig lös, och lämnade under hela sin livstid åt andra att beställa om land och rike. Den åldrige kardinal Fleury lät passera vad han ej kunde hindra och sörjde blott för, att de kungliga favoriterna under hans livstid icke blandade sig i riksstyrelsen. Men efter hans död blev det de, som var efter annan togo makten, och medan de engelska konungarnas regeringstid indelades efter deras ministrar, kan Ludvig XV:s tid endast indelas efter hans mätresser.

Ludvig XV.
Målning av M. R. de Latour. (Med vederbörligt tillstånd reproducerad efter Hildebrand-Pflugk-Harttungs Världshistoria.)

En av dessa damer hade funnit för gott att låta sin kunglige älskare sträva efter krigets lagrar, och Ludvig hade lydigt begivit sig till krigsskådeplatsen. Men hans uppträdande på dess blodiga fält urartade till ett frispektakel, som endast kunde draga över honom allt förståndigt folks åtlöje. För att han icke i fält skulle sakna de bekvämligheter, som han var van att njuta i kretsen av sitt hov, släpade han med sig en tross, som skulle räckt till för ett helt fälttåg och blev oerhört hinderlig för krigshärens rörelser. Skulle denna någon gång uppmuntras genom hans närvaro på ett slagfält, rubbades stridens hela gång genom de försiktighetsmått, som vidtogos, på det hans dyrbara person ej måtte utsättas för minsta fara. Ingen annan våda drabbade honom än en allvarsam sjukdom, som han i alla fall ådrog sig under fältlivets besvärligheter och

som med hans genom dåligt leverne i grunden undergrävda fysik hotade att bliva dödlig. Med ångestfull spänning avbidade folket budskapen från det kungliga sjuklägret, och när han äntligen tillfrisknade, hängåvo sig Paris och hela Frankrike åt utbrott av det vildaste jubel.

Det långvarigaste och därför även ödesdigraste inflytandet över den förslappade konungen utövades av markisinnan *de Pompadour*, ett fruntimmer av borgerlig härkomst, som stigit till en högadlig värdighet i följd av sin ynnest hos konungen. I den ursinniga tävlan mellan förnäma damer om den lediga platsen såsom kunglig mätress på stat hade hon med sin skönhet, sin älskvärdhet och sina talanger vunnit segern, och hon förstod att bibehålla sitt inflytande i nära tjugu år intill sin död 1764. För att hålla den kunglige vällustingen kvar i sina garn visade hon sig alls icke svartsjuk utan underhöll till och med ett fullständigt harem, där unga flickor, ofta av förnäm härkomst, med sina föräldrars goda minne utbildades för den ohyggliga tjänstgöringen. Fåfänga och härsklystnad i förening drevo henne att utsträcka sin makt över konungen även till hans rike. Höga statsämbeten tillsattes ej längre med hänsyn till det allmännas behov och de sökandes duglighet utan efter deras större eller mindre gunst hos fru de Pompadour. Statens tillgångar och de dryga skatter, som avpressades det svältande folket, men från vilka de privilegierade stånden visligen förstodo befria sig, förskingrades åt himmelens alla väderstreck under det ursinnigaste och meningslösaste slöseri. På detta sätt voro snart alla spår av Fleurys sparsamma och ordentliga förvaltning utplånade, och det djupaste förfall inträdde på statslivets alla områden. De slippriga sederna spridde sig likt en pest från

Markisinnan de Pompadour. Efter samtida målning.

hovet ut över hela landet, och det välstånd, som småningom inträtt under de långa fredsåren, försvann långt hastigare än det kommit.

Så i grund och botten olika beskaffat var tillståndet inom de båda riken, vilkas folk snart gingo att på liv och död upptaga den avbrutna striden. På den indiska halvön uppgav Frankrike självmant den ojämna kampen, då det ej såg sig i stånd att mot den vida överlägsna engelska flottan skydda sina förbindelser med det fjärran landet. Vid krigets slut hade Dupleix varit herre över ett område i sydöstra Indien, större och folkrikare än själva Frankrike, och värdigheten av nabob, som Stora Mogol tilldelat honom, hade givit hans person ett slags helgd i de inföddas ögon. Men under striderna om landet Karnatik på halvöns östra kust framträdde för första gången den man, som var bestämd att genom sina bragder lägga grund till ett välde i Indien, inför vilket det franska snart skulle förblekna. *Robert Clive* var född 1725 och tillhörde genom sin börd den lägre engelska lantadeln. I gossåren var han en oförbätterlig vildbasare, som av jämnåriga pojkar bildade små rövarband, vilka skrämde sig till pengar eller läckerheter av fredliga krämare, och för sina galna upptåg blev han förvisad från den ena skolan efter den andra. Hans bekymrade föräldrar visste snart icke, vad de skulle taga sig till med honom, och till sist skickades den ohjälpliga vildhjärnan till Indien, där han fick en obetydlig anställning såsom bokhållare i det ostindiska kompaniets tjänst. För skrivpulpeten kunde en yngling av hans skaplynne dock ej känna sig danad, och två gånger å rad sökte han begå självmord. Men båda försöken misslyckades, och den överspände ynglingen såg häri en vink av försynens finger, att hans liv skulle sparas för större ting. Under striderna om Madras hade hans krigiska anlag först fått tillfälle att göra sig gällande, och från denna tid nedlade han pennan för att på allvar förbereda sig till sin blivande hjältebana. Freden mellan England och Frankrike återställde ej lugnet på den indiska halvön, där kompaniet allt emellanåt fullföljde sina strider mot de Frankrike tillgivna furstarne. I spetsen för en fåtalig hjälteskara utförde Clive 1751 ett överdådigt anfall mot nabobens av Karnatik huvudstad Arcot och

Lord Robert Clive.
Efter ett porträtt i Riksbiblioteket, Stockholm.

försvarade med lysande tapperhet den erövrade staden under en hårdnackad belägring, till dess han undsattes av maharatterna, som för första gången fingo erkänna, att även engelsmännen dugde till hjältar. Genom denna stolta vapenbragd lades grunden till hans rykte, och vägen till framgång jämnades för honom, då Dupleix återkallades av det franska kompaniet, som icke brydde sig om hans stora planer men var förtörnat över, att dess indiska besittningar under hans styrelse gåvo så ringa vinstutdelning. Omedelbart efter hans avresa undertecknades ett fördrag, vars syfte var att ställa de båda kompanierna utanför blivande krig mellan England och Frankrike genom att avhålla dem från vidare inblandning i de indiska furstarnes strider. Fördraget var till uppenbar nackdel för Frankrike, som härmed i själva verket avstod från att fullfölja sina erövringar i Indien, och det skulle troligen aldrig blivit avslutat, om moderlandet icke sett sig ur stånd att med sin försvagade flotta understödja sina kolonier.

Till följd därav blev det icke i Indien, som den oundvikliga striden mellan båda makterna skulle utbryta. Men i Amerika voro alla gamla tvistefrågor oavgjorda och de motsatta intressena så tillspetsade, att ett utbrott kunde väntas när som helst. Med den förstkommandes rätt hade Frankrike besatt mynningarna av fastlandets båda största floder, St. Lorenzo och Mississippi, och förklarat sig för herre över det ofantliga landet kring deras förgreningar. Men detta herradöme bestod mestadels i ett antal blockhus och små fästen, där de franska köpmännen drevo handel med indianerna och för sina i hemlandet osäljbara kramvaror tillbytte sig deras dyrbara pälsverk. Åkerbruket ville fortfarande icke trivas i de franska nybyggena, vilka vant sig att utan egen verksamhet vänta all hjälp från moderlandet och vilkas vita befolkning vid mitten av 1700-talet icke på långt när uppgick till 100.000 personer. Men vid samma tid uppskattades befolkningen i de närbelägna engelska kolonierna till ett antal av minst 1.200.000. Genom arbete och idoghet samt ständig vana vid självstyrelse hade här helt oförmärkt en rad av nya, sins emellan besläktade samhällen vuxit upp i vildmarken. Förenade av gemensamhet i härkomst, språk och sed, sågo de sig med ovilja genom fransmännen utestängda från det inre landet, som de med sin överlägsna duglighet redde sig att taga i besittning. Vägen till den stora västern gick dels utmed de väldiga sjöarna, vilka helt och hållet voro i fransmännens våld, och dels utmed den sköna Ohiofloden, vars segelbara lopp och rikt fruktbara stränder dessa med all iver strävade att bemäktiga sig. Genom en kedja av befästningar sökte de sammanbinda sina nordliga och sydliga besittningar, och om detta lyckats, skulle hela den ofantliga Mississippidalen ända ned till Mexikanska viken stannat i deras

våld. Men härmed skulle också de engelska nybyggena varit inskränkta till den långsmala kustremsan mellan Alleghanybergen och Atlantiska havet och deras utveckling för all framtid hämmad, och detta ville de naturligen icke låta sig behaga. Så uppstodo i vildmarken ständiga strider mellan nybyggarne, som föga aktade på, om rikena hade krig eller fred och som å ömse sidor sökte och funno kraftig hjälp hos vänskapligt sinnade indianstammar. Det var Amerikas hjälteålder, då små men tappra krigarskaror utförde lysande bragder, som länge levde i folkets minne och genom Coopers romaner blivit bekanta för ungdomen i alla länder. Under ett strövtåg inåt Ohiodalen 1754 lade *Georg Washington* den första grunden till sitt sedermera så lysande rykte. Året därpå, under det ännu fred skulle anses råda mellan rikena, gjorde en engelsk häravdelning under *Braddock* ett strövtåg mot Fort Duquesne, ett franskt fäste vid sammanflödet av två älvar, som förenade bilda den stora Ohiofloden, men råkade i ett bakhåll och skulle utan Washingtons rådighet blivit nedgjord till sista man av fransmän och indianer. Även på andra delar av det vidsträckta gränsområdet togs kampen upp med växlande lycka. Mellan Nova Scotia eller Akadien och det område, som förblivit franskt, hade fredssluten i Utrecht och Aachen lämnat gränserna obestämda, och gränsfejden utbröt på nytt, då det katolska prästerskapet upphetsade landets fredliga befolkning mot de protestantiska engelsmännen. Av fruktan för det understöd, som från folkets sida kunde lämnas fransmännen i ett blivande krig, tog sig den engelska styrelsen för att i stora skaror förjaga de franska nybyggarne och de döpta indianerna från sitt område.

I själva verket hade striden sålunda börjat, oaktat ingen krigsförklaring avgivits. Engelsmännen sökte uppfånga de franska trupper, som fördes över oceanen till koloniernas undsättning, och i öppna havet utanför Frankrikes kust började deras flotta ett kaparkrig, som tillfogade den franska sjöfarten det svåraste avbräck. Frankrike fann då tiden vara inne att rikta ett slag mot sin fruktade och hatade medtävlare. På våren 1756 avgick en fransk flotta från Toulon och landsatte en här på Menorca, som stannat i engelskt våld. En engelsk flotta under amiral *Byng* kom för sent att hindra landstigningen och drog sig efter en oavgjord sjöstrid tillbaka, varpå öns huvudstad Port Mahon efter en kort belägring föll i fransmännens händer. I England vände sig förbittringen över den lidna motgången mot amiralen, som ställdes inför krigsrätt och enligt dess dom blev skjuten. Nu hade även kriget blivit offentligen förklarat, och därmed hade på fullt allvar den jättestrid börjat mellan England och Frankrike, till vilken de föregående fejderna blott varit ett förspel. Kampens föremål

var ingenting mindre än herraväldet över världshaven samt besittningen av det uråldriga Indien och det ungdomliga Amerika, och liksom i forntidens puniska krig mellan Rom och Kartago skulle världens öden avgöras i en följd av strider, som med korta avbrott drog sig genom tvänne mansåldrar.

Genom händelsernas förlopp kom denna strid att sammanknytas med den kamp, som samtidigt utbröt på fastlandet och där den nya preussiska stormakten med uppbjudande av sina yttersta krafter hade att värja sig mot Österrikes, Frankrikes och Rysslands hela förenade makt. Det är denna del av den stora världsstriden, som vanligtvis omtalas under namn av *sjuåriga kriget.* Samtidens uppmärksamhet fäste sig långt mera vid striden på fastlandet, som utkämpades med vida större härmassor än de, vilka sattes i rörelse bortom haven, och först eftervärlden har till deras fulla värde uppskattat de tilldragelser, som avgjort Indiens och Amerikas öde, medan den fortfarande erkänner betydelsen av den strid, vars utgång skulle trygga den fortsatta tillvaron av en protestantisk stormakt i Europas mitt.

Vanligen framställes utbrottet av det sjuåriga kriget så, att Fredrik II mitt i djupaste fred sett sig hotad med överfall av tre förenade makter, styrda av tre förbittrade kvinnor, mot vilka han ej sett sig annan utväg än att till eget försvar själv gripa till svärdet. Men en nyare forskning har i det närmaste lyckats höja det över allt tvivel, att Fredrik själv icke nöjt sig med Schlesiens förvärv utan umgåtts med ytterligare erövringsplaner, som nödgat hans grannar att förena sig till gemensamt försvar. I den vanliga framställningen torde man få se ett utslag av den preussiska historieskrivningens strävan att upphöja Fredrik II, som den kallat den store, till en nationalhjälte utan vank och lyte. I sin ungdomsskrift Anti-Macchiavel har han med starka ord brutit staven över furstarnes erövringslystnad och förklarat undersåtarnes liv för det dyrbaraste kapital, som är anförtrott i deras händer. Krig få de enligt honom endast föra till försvar för sitt land eller sin rätt, när den icke på annat sätt kan värnas, eller till skydd mot en övermakt, som hotar andra stater. Sedan han själv blivit konung, skulle han i sina handlingar icke alltid rätta sig efter sin ungdoms teorier.

Redan som ung hade han emellertid haft öppet öga för vådan av den preussiska statens splittrade läge och talat om behovet av att utfylla de svåraste luckorna genom förvärvet av polska Preussen eller andra välbelägna landsdelar. Som konung hade han i hög grad stärkt sitt rikes makt genom erövringen av Schlesien, som han på ovanligt kort tid genom en klok förvaltning lyckades sammansmälta med sina övriga stater. Men

Schlesien var blott genom en smal landremsa förenat med rikets huvudland Brandenburg, och i väster gränsade detta till kurfurstendömet Sachsen, som närmade sig i ett hotande grannskap till själva huvudstaden Berlin. Med Sachsen i sitt våld skulle Preussen icke blott varit tryggat mot anfall från söder och väster utan på en gång stigit till Tysklands huvudmakt, som snart skulle trängt den kejserliga makten alldeles i skuggan. I denna tid, då ingen stat vågade lita på en annan, hade Preussen och Sachsen vid början av de schlesiska krigen avtalat om det österrikiska arvets delning, men under krigets fortgång hade Sachsen gått över till motsidan, och dess sluge minister greve *Brühl* hade i sin ordning förhandlat med Österrike om en delning av Preussen. Fredrik tyckte sig sålunda vara i sin goda rätt, om han för egen räkning kunde lägga beslag på Sachsen. Dess kurfurste skulle hållas skadeslös med Böhmen, som borde tagas från Österrike, ty i detta såg Fredrik den enda makt, som kunde hava intresse av att motsätta sig den nya anordningen. Utgången skulle likväl visa, att denna hans förmodan varit allt för sangvinisk.

Maria Teresia hade aldrig kunnat förlika sig med förlusten av Schlesien, som i århundraden lytt under hennes förfäder och vars besittning hon icke visste sig hava förverkat. Å sin sida kände hon sig äga både rätt och plikt mot sitt rike att vid alla tillfällen och med alla medel verka för att återvinna det förlorade landet. Långt ifrån att vara allenast det utslag av kvinnligt egensinne, som de preussiska historieskrivarne och deras eftersägare velat se i hennes oavlåtliga strävan att återtaga Schlesien, får denna strävan en viss grad av storhet genom hennes fasta tro på sin och sitt rikes rätt. Detta drag fördunklas genom det småsinne och den oresonlighet, som hon lade i dagen mot en var, vilken icke ville gå in på hennes planer. Men sedan hon fått kännedom om Fredriks avsikter med Sachsen och Böhmen, fingo dessa planer formen av ett självförsvar mot den furste, i vilken hon med en viss rätt såg Europas fredsstörare. Till detta försvar voro dock hennes rikes hårt medtagna krafter icke tillräckliga, ehuru hon betydligt upphjälpt dess ställning genom sparsamhet och en klok styrelse, som i mångt och mycket tagit Preussen till mönster. Hon måste alltså se sig om efter bundsförvanter, och en sådan syntes hon kunna finna i Ryssland, som redan vid slutet av det förra kriget trätt på hennes sida. För fullföljandande av sina syften mot Turkiet hade Ryssland ännu länge behov av Österrikes bistånd, och så länge låg det i dess intresse, att den naturlige bundsförvanten icke försvagades.

När kriget bröt ut mellan England och Frankrike, visade det senare lust att liksom förra gången träffa den engelske konungen i hans ömmaste punkt

Fredrik II, konung av Preussen ("Fredrik den store").
Kopparstick av J. F. Bause (1764). Riksbibliotekets porträttsamling, Stockholm.

genom ett infall i hans arvland Hannover. Den bekymrade gamle konungen vidtog genast sina mått och steg, och med Ryssland slöt han ett avtal om inryckandet av en stark rysk här till Hannovers skydd. Kejsarinnan

Elisabet av Ryssland och hennes kansler *Bestusjev* väntade sig tydligen att det blivande kriget skulle föras mellan samma makter som förra gången, med Frankrike såsom Österrikes motståndare. Men Fredrik såg med största oro detta avtal, ty ehuru Preussen ännu stod utom kriget, kände det sig med skäl hotat genom närvaron av en stor rysk här, vars väg till sitt mål gick genom dess egna länder. Till förekommande av den ryska inblandningen avslöt han i början av 1756 med England ett fördrag, den s. k. *Westminsterkonventionen,* till skydd för Tysklands och särskilt för Hannovers neutralitet under den begynnande striden. Härmed menade han sig hava skjutit Ryssland åt sidan, och Frankrike sökte han ställa till freds genom att visa, det fördraget, långt ifrån att skada dess intressen, snarare gåve det fria händer att ostört använda sina stridskrafter, där de bäst kunde behövas. För egen räkning menade han sig sålunda blott skola få med Österrike att skaffa.

Men Frankrike såg saken på ett annat sätt. Under århundraden hade det av all makt bekämpat huset Habsburgs strävan efter världsmakt. Men nu hade den habsburgska världsmakten försvunnit, och med den österrikiska stormakten kunde Frankrike efter omständigheterna vara vän eller fiende. Att det blev det förra har lagts det till last, sedan utgången blev ogynnsam, men knappast med full rätt. Ur fransk synpunkt var Österrike numera att betrakta såsom en katolsk stat, vilken i vissa fall kunde skada dess intressen men framför allt borde skyddas mot det protestantiska Preussens uppåtsträvande makt. Med instinktlik säkerhet anade den katolska kyrkans ledande män och i synnerhet jesuiterna en fiende i Preussen, och de hade rätt mycket att säga vid det dåvarande franska hovet. Den förfallne stackaren på Frankrikes tron lade an på allsköns yttre gudaktighet och uppfyllde mellan sina utsvävningar med strängaste noggrannhet alla kyrkans föreskrifter. Liksom den neapolitanske rövaren samvetsgrant delar sitt byte med jungfru Maria och helgonen, så ville Ludvig XV försona sig med himlen genom att strängt vaka över kyrkans bästa. Den allsmäktiga gunstlingen fru de Pompadour var väl icke fullt så gudelig som han, men under det hon förtroligt umgicks med och frikostigt understödde fritänkande konstnärer och filosofer, fann hon det förenligt med omtanken om sin själs välfärd att även stå på god fot med den heliga kyrkan. Tiden skulle snart få bevittna det sällsamma skådespelet av ett närmande mellan dess båda största katolska makter gent emot det protestantiska Preussen och den kunglige fritänkaren på dess tron.

Genom sitt sändebud i Paris greve, sedermera furst *Kaunitz,* hade Maria Teresia förberett ett närmande till Frankrike. Han var större som diplomat

än som statsman, och efter sin upphöjelse till rikets kansler satte han sin ära i genomförandet av den stora omkastningen i de europeiska allianserna. Med kännedom om Preussens styrka hade han i början rått Maria Teresia att låta sina planer vila, men då han därigenom såg sig nära att falla i onåd, hade han slagit om och blivit dessa planers ivrigaste främjare. Frankrikes förbund med Preussen var ställt på en tid av femton år, som skulle utlöpa om sommaren 1756. Med skickligt begagnande av Frankrikes missnöje över Preussens avtal med England om skydd för Tysklands neutralitet förmådde Kaunitz den 1 maj 1756 det förra till ett försvarsförbund, den s. k. *första Versaillestraktaten*, vari både makterna garanterade varandra sina europeiska besittningar och lovade militär hjälp mot angripande tredje makt. Vad anginge ett engelskt angrepp på de franska kolonierna däremot utfäste sig Österrike endast att bliva neutralt. Ludvig XV torde hava insett, att hans försvagade rike skulle få fullt upp att sköta i kampen mot England, men hans gunstlingar och i synnerhet fru de Pompadour hade intalat honom att bakom sina ministrars rygg inleda förbindelser som invecklade hans rike i de österrikiska krigsföretagen. Fru de Pompadour hade blivit vunnen för Maria Teresias sak, och det har påståtts, att det skett genom lågt smicker från den senares sida. Den ärbara och dygdesamma tyska husfrun, som i tukt och Herrans förmaning fostrade upp en talrik barnskara och styrde sin man och sitt rike, såsom en omtänksam husmoder styr ett stort hushåll, skulle ha förnedrat sig till att i en egenhändig skrivelse överhölja den kungliga frillan med artigheter och söta ord. Maria Teresia har själv förnekat detta, och saken har dragits i tvivelsmål av nyare forskare. Men vare sig smickret kom från henne själv eller hennes sändebud, gjorde det sin verkan.

Fredrik II hade mer än en gång tillåtit sig ett ganska mustigt skämt om de tre krigiska damer, som styrde fastlandets mäktigaste riken. Man har sökt göra troligt, att deras förbittring över hans oartigheter varit en huvudorsak till kriget, men den kvinnliga vreden kan endast hava verkat såsom en anledning att påskynda förbundet mot honom. Över huvud taget visar en närmare granskning av denna tids historia, att det ödesdigra inflytande på dess förlopp, som plägar tillskrivas furstarnes eller deras gunstlingars personliga nycker, blivit betydligt överskattat. För så vitt forskningen gjort bruk av de handlande personernas uttalanden i brev eller diplomatiska skrivelser, får det ihågkommas, att de där förutsätta de ledande grundsatserna för deras staters politik såsom bekanta och därför ej behöva tala om dem, och de hovmän, som lämnat anteckningar efter sig, hava enligt sin vana överdrivit hovskvallrets inflytande på händelsernas gång. I alla fall såg sig Fredrik nu på en gång hotad av tre mäktiga fiender. Mot

dem hade han endast att söka sitt stöd i England, vars vänskap för Österrike länge sedan svalnat och som Kaunitz därför lämnat ur räkningen vid uppgörandet av sina förbundsplaner. Som protestantisk makt stod England onekligen närmare till Preussen, och Frankrikes vänner voro enligt själva sakens natur dess fiender. Frankrike ämnade tydligen icke respektera Hannovers neutralitet, som Preussen förbundit sig att skydda, och detta åtagande blev uppslaget till de båda makternas förbund i det begynnande kriget.

Fredrik hade fått vetskap om de starka rustningar, som Österrike bedrev vid gränsen till Schlesien, och framställde i Wien upprepade förfrågningar om meningen med dem. Maria Teresia svarade först undvikande och sedan snävt avvisande, och Fredrik förstod nu vad klockan var slagen. Innan hans fiender hunnit bliva färdiga med sina vidlyftiga förberedelser, beslöt han att förekomma dem. I augusti 1756 bröt han med en stark och välrustad här in i det oförberedda Sachsen. Därmed var tärningen kastad.

Det plötsliga anfallet kom som en fullständig överraskning för Preussens fiender. Sachsen hade icke öppet deltagit i deras förbund, och ministern Brühl hade förslösat de subsidier Frankrike lämnat. Men Fredrik ansåg sig likväl äga giltig förevändning att besätta det land han önskade äga, och sedan ett försök av österrikarna att undsätta den hårt ansatta sachsiska hären misslyckats, blev denna innesluten vid Pirna och tvungen att giva sig. Kurfursten och Brühl sökte sin räddning i den förres polska rike, som bevarat sin neutralitet under såväl detta som föregående krig. I brådskan glömde de att medtaga det hemliga arkivet, och när Fredrik besatte Dresden, kunde kurfurstinnans modiga uppträdande icke hindra honom att bemäktiga sig detsamma och därur göra ett lämpligt urval av sådana handlingar och skrivelser mellan de förbundna makterna, som för den yttre världen kunde rättfärdiga hans uppträdande. Han vidtog alla åtgärder för att införliva Sachsen med sitt rike, liksom förut Schlesien, och sachsarne syntes väl till freds därmed, då en utmärkt styrelse ersatte deras usla inhemska förvaltning. Ett klokt anlitande av det rika landets hjälpkällor satte Fredrik i stånd att öka sin här och förbättra dess utrustning. Men detta var också behövligt, ty den preussiska härens överlägsna utbildning och det utmärkta sätt, varpå den anfördes, kunde knappast uppväga den omständigheten, att den nu fick på egen hand taga upp kampen mot tre stormakters var för sig jämnstarka härar. Den rastlösa verksamhet, som Fredrik nedlagt på sin härs utbildning, hade burit goda frukter, och bland annat hade han med hjälp av den skicklige och överdådigt tappre rytterigeneralen *von Zieten* upprättat ett utmärkt kavalleri. Hans lycka var, att denna här stod så högt

över hans motståndares. Den franska hade blivit svårt angripen av det förfall, som under frilloväldet spridde sig som en kräfta genom alla grenar

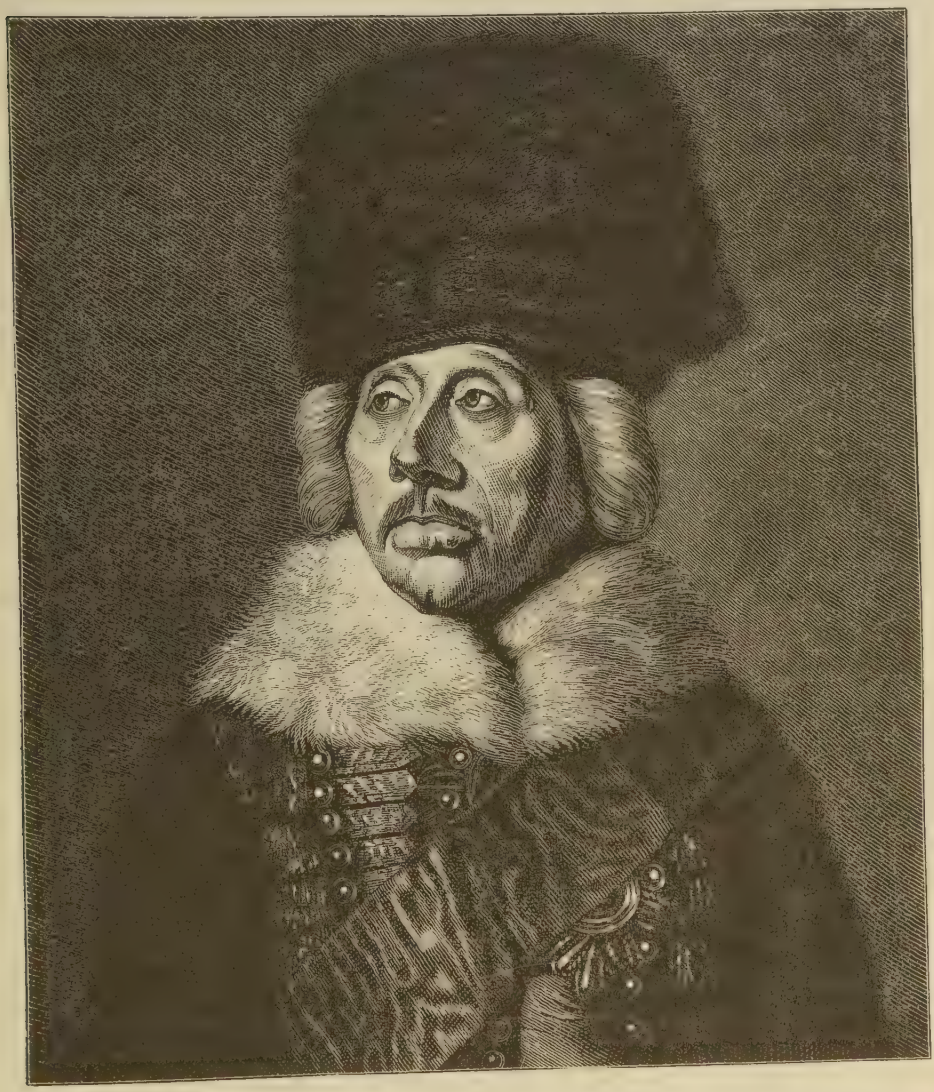

General Hans Joakim von Zieten. Tyskt kopparstick från 1786.

av Frankrikes samhällsliv, den ryska var ännu alltid en otyglad hord av barbarer, som bättre förstodo att härja, bränna och plundra än att segra, och den österrikiska hären, som anfördes av en oduglig broder till kejsar Frans, såg alla sina rörelser hämmade av hovkrigsrådet i Wien, vilket skulle giva en enhetlig och planmässig ledning åt alla krigsföretag men vanligtvis

endast lyckades att genom oskicklig inblandning bringa dem i oreda. Emellertid ryckte fienderna an från alla sidor, sedan de hämtat sig efter den första överraskningen, och deras antal skulle ytterligare ökas. Maria Teresia hade förmått det tyska riket, som numera var en skugga av sig självt, att i januari 1757 förklara Preussen krig, emedan det genom sitt infall i Sachsen brutit riksfreden. Även Sverige, där konung Adolf Fredrik genom sitt giftermål med Fredrik II:s syster *Lovisa Ulrika* drogs åt den preussiska sidan, blev det oaktat genom rysk påtryckning och hattpartiets krigiska politik i mars invecklat i förbundet mot Preussen. Ingendera av dessa nya fiender var dock i stånd att tillfoga Preussen någon vidare skada, det tyska rikets förrostade maskineri var ur stånd att medgiva upprättandet av en någorlunda stridsduglig här, och från svenska sidan fördes kriget nästan endast för syns skull. Emellertid hade Ryssland vid årets början förpliktat sig att mot stora subsidier ställa en betydande truppstyrka i fält, och i maj avslöts den s. k. *andra Versaillestraktaten* mellan Maria Teresia och Ludvig XV, varvid defensivförbundet från maj förra året förvandlades till ett offensivförbund. Frankrike lovade att aktivt uppträda med stora härmassor och ännu större subsidier, och i de förbundnas rådslag talades starka ord om Preussens delning; varje makt skulle taga vad som låg den närmast, och Preussens konung skulle tvingas att stiga ned till sina förfäders anspråklösa ställning såsom kurfurste av Brandenburg.

Början av kriget blev det oaktat i det hela ganska lyckosamt för honom. Redan i april 1757 hade han brutit in i Böhmen och slog där i maj en stark österrikisk här utanför *Prag*. En del av hären räddade sig in i staden, som Fredrik utan framgång belägrade, men en ny här ryckte an från söder under den försiktige *Daun*. Genom ett av sina vanliga djärva anfall försökte Fredrik kasta hans här över ända men led i stället i juni vid *Kollin* ett allvarsamt nederlag. Till följd därav fick han uppgiva sin plan att rikta en rask stöt mot Wien och drog sig tillbaka till sitt eget land, dit fienden långsamt och betänksamt följde honom. Hans ställning syntes nu så mycket ogynnsammare som den engelska hären i Hannover under den oskicklige hertigen av Cumberland blivit slagen av de anryckande fransmännen och tvungen att med dem avsluta ett fördrag i Kloster Zeven, enligt vilket den skulle draga sig tillbaka öster om Elbe. Samtidigt bröto ryssarne in i Ostpreussen, som de gjorde min av att intaga för egen räkning, och slogo vid Gross-Jägersdorf en preussisk här, som där mötte dem. Men den ryska härens verksamhet förlamades, då ett rykte spridde sig om kejsarinnans insjuknande, ty dess befälhavare ville stå väl hos tronföljaren, som var Fredrik II varmt tillgiven. Med all den härsmakt han kunnat samla, hade

den senare skyndat att möta fransmännen, som i förening med de tyska rikstrupperna västerifrån hotade att överskrida Preussens egna gränser. Vid *Rossbach* mötte han den 5 november den betydligt överlägsna franska styrkan. Men fransmännens större antal uppvägdes av preussarnes ojämförligt högre stridsduglighet och överlägsna ledning, under det de förre anfördes av förvekligade gunstlingar till fru de Pompadour, oskickliga till allt utom till hovintriger. Utgången blev den under sådana förhållanden enda naturliga, i det den korta striden ändade i ett fullkomligt nederlag för fransmännen. Preussens här och dess konungs krigskonst hade på ett lysande sätt bestått sitt prov, under det Frankrikes djupa inre förfall burit sin fullmogna frukt i det skymfliga tillintetgörandet av dess här. Segrarens rykte flög kring hela Europa, och i själva Paris, där stämningen länge varit avgjort emot det för Frankrike onyttiga kriget, tävlade beundran för honom med harmen över det förödmjukande nederlaget. Med nyväckt levnadsmod kunde Fredrik vända sig mot den österrikiska hären, som under tiden besatt Schlesien och intagit Breslau. På dagen en månad efter segern vid Rossbach möttes de båda härarna vid *Leuthen*, även här blev striden kort, och även här ändades den med en fullständig seger för de preussiska vapnen, kanske den mest lysande under hela kriget. Den allmänna hänförelsen hos de segrande gav sig oemotståndligt luft, då hela hären som en man stämde in i psalmen "Nu tacker Gud, allt folk", som en soldat i ledet stämde upp. Själve den kunglige fritänkaren var djupt gripen av stundens högtidliga allvar.

Fredrik stod nu på sin äras och lyckas höjd, hela samtiden återskallade av hans lov, och hans hänförda undersåtar hyllade honom med namnet *den store*. Måttet av hans framgång syntes ökat, då vid denna tid en statsman, stor som han själv eller ännu större, hade tagit ledningen av det brittiska väldets öden. Fredrik brukade säga, att England länge legat i födslovånda men nu äntligen fött en statsman, och den mannen var William Pitt (se sid. 383). Länge hade den allmänna rösten i hans fädernesland med befallande styrka fordrat hans ställande i spetsen för styrelsen, men denna fordran hade strandat på det envisa motståndet hos den gamle konungen, som aldrig kunde förlåta den store underhusmannen de bestraffande ord, som han från oppositionens bänkar i parlamentet riktat mot den kungliga förkärleken för det lilla Hannover på det stora Englands bekostnad. När hans opposition blivit ministrarne allt för besvärlig, hade de givit honom en underordnad plats i regeringen, men bredvid de medelmåttor, som då styrde landet, hade den överlägsne mannen aldrig fått tillfälle att göra sig gällande. På senhösten 1756 hade en ministerkris för kort tid fört honom till

makten, men efter blott några månader nödgades han vika för konungens envisa motstånd. Hans tillbakaträdande blev likväl denna gång icke av lång varaktighet. Den avgörande kamp om herraväldet på havet och i främmande världsdelar, vari händelsernas förlopp indragit England, krävde med tvingande nödvändighet en verklig man vid statsrodret, och inför detta nödtvång fick den kungliga hårdnackenheten giva vika. Pitt förlikte sig med den förutvarande statsministern hertigen av *Newcastle*, vars styrelse han förut i spetsen för oppositionen på det häftigaste bekämpat, inrymde åt honom namnet av förste minister men blev själv den nya regeringens verklige ledare. Denna regering trädde till makten den 29 juni 1757, och dess styrelse bildar höjdpunkten i Englands historia, ty det var under dess ledning som det brittiska riket tog steget ut från en stormakt till ett världsvälde. Två hundra års arbete hade förberett denna utveckling. Elisabet hade tryggat Englands självständighet, Cromwell hade lagt grunden till dess kommande storhet, men under den äldre Pitt skulle denna storhet slå ut i full blom. Som statsman nådde han väl icke måttet av den väldige protektorn, men han var lyckligare än denne, ty hans styrelsetid såg förgångna tiders utsäde mogna till skörd, och sällan eller aldrig har det varit en statsman förunnat att under en så kort tid utföra ett så jättelikt nydaningsarbete.

Pitt hade egentligen intet stort parti inom själva underhuset, men bland massan av det engelska folket hade han ett så mycket fastare stöd, framför allt bland de nya samhällsklasser, som under landets ekonomiska uppsving banat sig väg till anseende och välstånd. Hans regering blev icke heller en partistyrelse i ordets vanliga mening, och lika stor som folkledare och statsman, förstod han med överlägsen konst att samla alla nationens krafter till lösningen av den väldiga uppgift, som nu förelåg det brittiska riket. Hos folket väckte han samma livliga känsla för Englands ära och storhet, som fyllde hans egen själ, alla viktiga platser inom styrelsen och alla befälsposter till lands och vatten besattes med män av överlägsen duglighet utan anseende till börd eller partifärg. Känslan av att stå inför en allvarlig vändpunkt i fäderneslandets öden besjälade hela folket och bidrog mer än allt annat till att göra slut på den olyckliga söndring, som ända från Stuartarnas dagar delat den engelska nationen i två fientliga hälfter. Den gamla toryadeln hade i det längsta hängt troget fast vid det störtade konungahuset och hållit sig borta från statens värv, och mången ärlig man hade lidit djupt av striden mellan kärleken till fäderneslandet och plikten mot den han höll för sin laglige konung. Ur kretsen av dessa män framdrog Pitt en efter annan, som skulle göra stora tjänster åt det fädernes-

land, vilket aldrig varit kärare än i dessa avgörandets ödesdigra tider. Till och med de tappra högländarne, som med så barbarisk stränghet blivit straffade för sin trohet mot pretendenten, togos nu i hela skaror i rikets tjänst, där de snart skulle avlägga lika lysande mandomsrön som under den äventyrlige furste, vilken nu i sin landsflykt önskade framgång åt rikets fiender. Mot dessa fiender drog England nu till strid under en överlägsen statsmans ledning och med hela sin nationella kraft samlad i strävan mot ett enda stort mål. En instinktlik känsla sade Englands folk, att det nu inträtt en avgörande vändning i dess egna och hela den germanska folkstammens öden. Båda dess förnämsta grenar kämpade under var sin store ledare en kamp, på vars utgång berodde lösningen av de världshistoriska uppgifter, som voro dem förelagda.

Med full insikt om att Preussens seger på fastlandet skulle underlätta Englands seger på världshaven, genomdrev Pitt i en ny traktat med Preussen av den 11 april 1758 en betydlig ökning av de subsidier det rika öfolket försträckte sin bundsförvant. I stället för hertigen av Cumberland, som vid sin hemkomst mottogs ytterst onådigt av sin kunglige fader, fick den engelskhannoverska hären på fastlandet en ypperlig fältherre i hertig *Ferdinand* av Braunschweig, och sedan England ogillat den skymfliga konventionen i Kloster Zeven, som skulle försätta dess härsmakt utanför stridsfältet, ryckte denna mot Rhen och tillkämpade sig under sin nye befälhavare viktiga framgångar. Men det var icke på fastlandet som det brittiska väldets storhet skulle fulländas utan bortom världshaven och med långt mindre krafter än de voro, som sattes i rörelse på Europas slagfält.

På det amerikanska fastlandet, där Pitt satt som sitt mål att fullständigt omstörta det franska väldet, hade engelsmännen i början varit underlägsna. De engelska koloniernas lantdagar ville ej släppa till penningar till krigets förande, och saknaden av ett enande samband dem emellan visade sina olyckliga följder, i det varje koloni ville handla oberoende av de andra och av moderlandet. Den självstyrelse, som under freden i så hög grad gynnade deras utbildning till frihet, var under krigstider i lika hög grad fördärvlig för deras handlingskraft. Gent emot dem hade det nya Frankrike, såsom det franska väldet i Amerika kallades, ett avgjort övertag genom den centralisation av hela dess styrelse, som i fred förlamade dess utveckling men i krig gjorde det lätt att samla alla krafter, där de bäst behövdes. Fransmännen hade tillika fått en skicklig och tapper befälhavare i markisen av *Montcalm*, som under de fortsatta striderna tillfogade engelsmännen åtskilligt avbräck. Men efter Pitts tillträde till makten skulle krigslyckan snart vända sig. Med sin vanliga beslutsamhet och handlingskraft

satte han nytt liv i krigföringen på den engelska sidan. Ansenliga förstärkningar fördes över havet, och på sommaren 1758 landade en engelsk här på ön Cap Breton, där det omtvistade Louisbourg åter föll i engelska händer. Härmed var Canada ohjälpligt avskuret från förbindelsen med moderlandet, som fransmännens underlägsna flotta för övrigt endast ofullständigt mäktat upprätthålla. Ett nytt anfall på Fort Duquesne kröntes med bättre framgång än förut, och efter dess erövring, som lämnade den stora farleden utför Ohiofloden i engelska händer och ohjälpligt avsöndrade det franska området vid Mississippi från de stora sjöarna, fick fästet efter den store engelske statsmannen namn av Pittsburg, under vilket det vuxit upp till en av Amerikas största städer. Montcalms kraft förlamades genom stridigheter med den franske guvernören i Canada, som var hans avundsman och hjälpte sina fala och bedrägliga ämbetsmän att utsuga koloniens must och märg. År 1759 medförde en avgörande vändning i kriget på denna skådeplats. Ett försök av engelsmännen att samtidigt ifrån tre sidor angripa och erövra Canada kom väl icke till fullständigt utförande, men general *Wolfe*, en av de dugliga officerare, som Pitt framdragit, skulle här visa sig såsom rätte mannen på rätta platsen. Efter flera

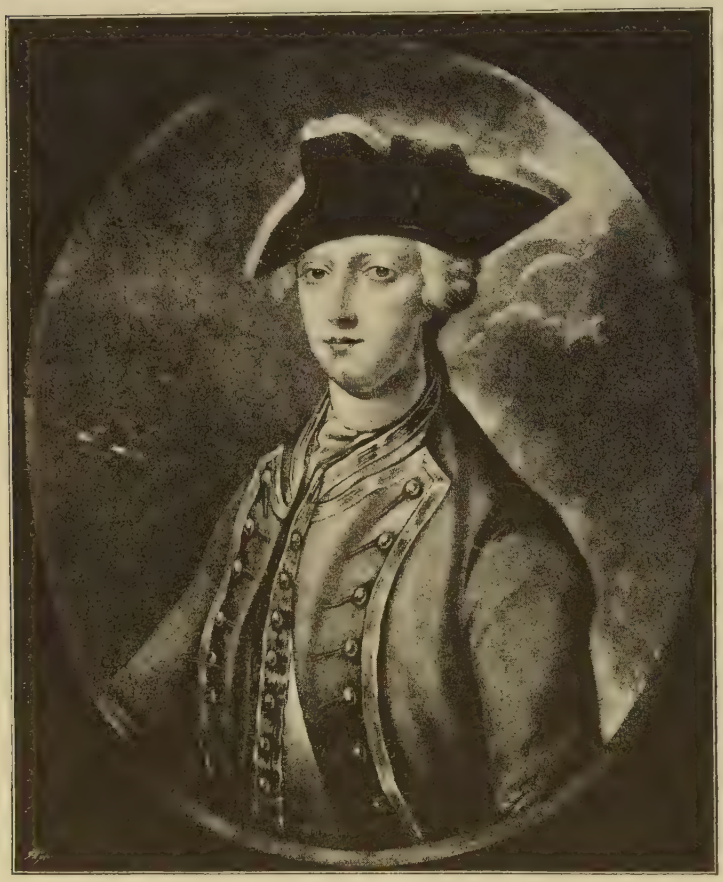

General James Wolfe. Efter samtida målning.

månaders belägring av Canadas huvudstad *Quebec*, som med vanlig dugliglhet försvarades av Montcalm, vågade han den 13 september nämnda år ett överdådigt anfall på dennes trupper. Wolfe stupade men såsom segrare, och även Montcalm avled av de sår han fått under slaget. Ehuru denna strid å ömse sidor utkämpades med blott en knapp tiondedel av den styrka som i ett medelmåttigt europeiskt fältslag fördes i elden, blev dess utgång avgörande för Amerikas hela framtid. Den modlösa besättningen gav sig

Det stora tornet vid ingången till templet i Nunjangod i Ostindien.

efter fyra dagar, och våren därpå kunde engelsmännen därstädes med framgång uthärda en fransk belägring. Den 8 september 1760 intog *Amherst* Canadas andra stad Montreal, och därmed var landets erövring fullbordad.

Medan engelsmännen sålunda med svärdet vunno åt sig ett stort rike i den Nya världens vildmarker, timade ej mindre avgörande tilldragelser i Indiens uråldriga sagoland. Här stodo visserligen de båda kompanierna till en början utanför kriget, men detta fullföljdes på omvägar genom strider med de infödda furstar, som voro det ena eller andra landet tillgivna. Naboben av Bengalen, *Suradsja Dowlah*, hade sålunda anfallit och bemäktigat sig det kompaniet tillhöriga Kalkutta, vars erövring firades med en handling av äkta österländsk grymhet. Ett antal av 146 fångna engelsmän,

för vilka man icke i hast kunde finna lämpligt kvarter, inkastades i den beryktade *svarta hålan,* ett trångt och osunt fängelserum, där de olycklige pressades samman, så att de ej förmådde röra sig ur fläcken. Bragta ända till vansinne av hetta och törst, lämnades de att pinas utan hjälp, emedan deras vaktare icke ville störa befälhavarens sömn, och när denne äntligen vaknade och gav befallning om fångarnas utsläppande, på det de till honom skulle förråda gömstället för de skatter han trodde dem hava dolt, hade icke mindre än 123 omkommit av brist på luft. Hos engelsmännen uppväckte detta nedriga dåd ett rasande hämndbegär, och Clive, som vistats några år i hemlandet för att återställa sin av det mördande klimatet undergrävda hälsa, sändes från Madras med en liten här att tukta tyrannen. Kalkutta blev befriat i januari 1757, nabobens över 30.000 man starka här måste draga sig tillbaka, och han själv blev tvungen till fred. Lika trolös som grym, vidtog han åtgärder till fredens snara brytande och trädde i förbindelse med fransmännen. Clive höll sig under sådana omständigheter icke för god att möta trolöshet med trolöshet och förband sig med nabobens missnöjda undersåtar och en infödd medtävlare om hans tron. Vid *Plassey* möttes hans här med Suradsja Dowlahs den 23 juni 1757, och ehuru Clive endast kunde ställa 3.200 krigare, varav flertalet infödingar, mot sin fiendes 68.000 man, tillkämpade sig hans överlägsna krigskonst och den lugna engelska tapperheten en fullständig seger över den österländske despotens oordnade horder. Suradsja Dowlah flydde hals över huvud, och hans medtävlare hyllade efter hans död det ostindiska kompaniet såsom länsherre över Bengalen med dess biländer, ett område vid Gangesflodens nedre lopp som till folkmängd och rikedom övergick vilken som helst av dåtidens europeiska makter.

Härmed var grunden för framtiden lagd till Englands storvälde i Indien, och Frankrikes stjärna hade där för alltid gått ned. Knappast större än Dupleix såsom statsman och fältherre men honom överlägsen i personlig tapperhet hade Clive dock sett sina företag krönas med fullständig framgång, emedan han i varje ögonblick kunde räkna på hjälp från det havsbehärskande England. Det blev nu omöjligt att hindra, det kriget mellan de båda makterna även utsträcktes till Indien. Fransmännens företag mot Madras och andra engelska huvudorter förblevo fruktlösa, men däremot lyckades engelsmännen 1761 bemäktiga sig själva den franska huvudstaden Pondichéry, som dock vid fredsslutet återställdes. Den franske guvernören *Lally Tollendal* hade lämnats att på egen hand utan tillräckligt understöd från moderlandet utkämpa den ojämna striden, men Frankrikes usla styrelse utlämnade honom som försoningsoffer åt folkets vrede över

den olyckliga utgången, och efter en skamlig rättegång fick han gå till döden. Även segraren Clives slutliga öde blev icke lyckligt. Efter ytterligare några års vistelse i hemlandet vände han för tredje gången tillbaka till detta Indien, som bevittnat hans triumfer. Här kunde han ännu sätta kronan på sitt livsverk genom fördraget i Allahabad 1765, i vilket Stora Mogol medgav kompaniet rätt att inom Bengalen och dess biländer uppbära alla honom tillkommande skatter. Men Clives ställning till detta kompani, vars storhet han grundat, skulle bringa ofärd över han stolta huvud. När Pitt såg, att dess vitt spridda indiska besittningar voro på väg att växa ut till ett väldigt rike, hade han fattat den välbetänkta planen att undandraga kompaniet förvaltningen av detta rike och lägga det omedelbart under den engelska kronan. Men hans för tidiga avgång hindrade utförandet av denna statsmannatanke, som till landets olycka fick vänta i ett århundrade på sitt förverkligande. För Clive återstod nu den vanskliga uppgiften att medla mellan kompaniets och det erövrade landets intressen. Uppgiften befanns till sist olöslig, ty under det Clives egen böjelse och statsklokhet manade honom att så långt möjligt söka höja de kuvade folkens ställning genom en god styrelse, ville de mäktiga köpmansfurstarna i kompaniet enligt natur och vana driva krämarpolitik, och de knotade över, att deras affär icke blev nog vinstgivande. Sålunda tvungen att utsuga det land där hans snille velat skapa välstånd, blev Clive i hemlandet föremål för de mest olikartade anklagelser. Ehuru upphöjd till lord och ägare av en förmögenhet, som satte honom i stånd att i England föra en nästan furstlig stat, var han dock under sin sista vistelse därstädes icke i stånd att trotsa sina fienders hat. Han anklagades inför domstol för olagliga utpressningar och förtryck, och ehuru han blev frikänd, kunde hans stolta sinne dock ej bära denna skymf. I det heta, osunda klimatet hade hans hälsa och därmed även hans lynne tagit obotlig skada, och den 22 november 1774 gjorde Indiens erövrare i sitt femtionde levnadsår med en pistolkula slut på sin bragdrika men oroliga levnad.

Under det Frankrike i följd av inre förfall och saknad av en tillräcklig flotta förspillde sitt gryende välde i tvänne världsdelar, hade det i hemlandet all möda att värna sina egna kuster. De engelska kaperierna i de europeiska farvattnen fortforo att ödelägga den franska handelssjöfarten, och nödtvånget att värja sig mot Englands sjömakt verkande förlamande på Frankrikes företag på fastlandet, varigenom Preussen i någon mån fick andrum åt denna sida. För att bryta den engelska övermakten på havet sågo de franska myndigheterna ingen annan utväg än att försöka sig med en landstigning på engelsk botten. Men detta var lättare sagt än gjort. I nödens

tid uppstod väl i Frankrike en statsman, som i någon mån höjde sig över det vanliga måttet, nämligen den skicklige diplomaten hertigen av *Choiseul*, som på den då för varje uppåtsträvande man oundvikliga vägen genom hovränker och mätressbeskydd vunnit tillträde till de högsta äreställen. Med mycken slughet sökte han bland annat förmå Sverige att deltaga i anfallet mot det med dess fiende Preussen förbundna England, men den gången var den svenska styrelsen allt för klok att inlåta sig i det vittutseende företaget, som Frankrike sålunda fick försöka sig med på egen hand. Men England förstod att skydda sig, då det höll en avsevärd del av den franska flottan sysselsatt i de amerikanska och indiska farvattnen, och på samma gång hotade det ständigt de franska kusterna, till vilkas försvar trupper måste dragas från den tyska krigsskådeplatsen. Frankrikes medelhavsflotta skulle löpa ut från Toulon för att förena sig med den atlantiska, och med knapp nöd lyckades den smyga sig ut genom Gibraltars sund men blev i rättan tid bemärkt av engelsmännen, driven mot Portugals kust och alldeles uppriven. En engelsk flotta höll den franska innestängd i örlogshamnen Brest och hindrade den att konvojera den transportflotta, som skulle överföra en fransk här till Englands eller Skottlands kuster. När den franska flottan under en storm berett sig tillfälle att undkomma, upphanns den av sina överlägsna motståndare och led i november 1759 vid halvön Quibéron på Bretagnes sydkust ett fullständigt nederlag, som satte den ur stånd till varje vidare allvarsamt deltagande i kriget.

På den tyska krigskådeplatsen hade Fredrik II efter segrarna vid Rossbach och Leuthen befunnit sig på höjden av ära och framgång. En synnerlig fördel bereddes honom genom de ökade subsidier, som han fick uppbära av England efter Pitts tillträde till makten och som han med beundransvärd skicklighet använde till att förstärka och bättre utrusta sin här. Efter segern vid Leuthen kunde han för någon tid förlägga kampen till fiendens eget land, men hans fälttåg i Mähren och Böhmen förblevo utan varaktiga följder. Under tiden hade ryssarne i Ostpreussen inrättat sig som i eget land och tvungit detta landskap att hylla deras kejsarinna, vilket åtminstone hade den fördelen, att landet därefter befriades från deras barbariska härjningar. Deras vidare framryckande mot Brandenburg föranlät Fredrik att draga sig mot norr för att skydda sitt huvudland, och i augusti 1758 slog han dem vid *Zorndorf* nära Warthes inflöde i Oderfloden vid det befästa Küstrin. Segern var ej avgörande, men ryssarne fullföljde ej sitt anfall, emedan kejsarinnan Elisabet allvarsamt insjuknat och deras befälhavare visste, att hennes blivande efterträdare intet högre önskade än att sluta fred med Preussen. Men kejsarinnan tillfrisknade, och följande som-

mar visade sig åter en stark rysk här öster om Oder. Samtidigt anryckte en österrikisk här från söder, och Fredrik trodde, att dess anfall gällde hans huvudstad Berlin. Men han bedrog sig, ty avsikten var i stället att förena den österrikiska hären med den ryska, och denna förening kunde han icke hindra. Mot de båda betydligt överlägsna fientliga härarna led han i augusti 1759 ett fruktansvärt nederlag vid *Kunersdorf*. Denna utgång av slaget berodde i väsentlig grad på den österrikiske fältherren *Loudon*, som hädanefter visade sig såsom Fredriks farligaste motståndare.

General G. v. Loudon. Samtida kopparstick från Augsburg.

Med förlust av mer än halva sin här räddade sig den preussiske konungen från slagfältet, och hans belägenhet efter det förkrossande nederlaget var i själva verket vida svårare än Karl XII:s efter Poltava. I början syntes också hans annars så osvikliga själsstyrka på väg att vika. Han var nära att giva allt förlorat, hans modlöshet inverkade menligt på hans underfältherrar, och han själv, som ej hoppades på något annat liv, var allvarsamt betänkt på att göra slut på en tillvaro, som ej längre hade något värde för honom, sedan alla hans planer hotat att störta samman. Maria Teresia hade i nödens stund kunnat med framgång vädja till sitt ungerska folk, och dess resning hade bragt krigets vågskål att luta till hennes fördel. Men en sådan vädjan kunde icke Fredrik ställa till sina preussare. Av sina soldater, för vilka han sörjde såsom en fader, omfattades han med en nästan avgudande beundran, men för den stora mängden av sitt folk hade han allt för öppet visat sitt förakt, att han av detsamma skulle mötas med någon kärlek. Han, den kalle förnekaren, som ej trodde på någonting över sig, kunde ej framstå för sina undersåtar som den protestantiska sakens bärare mot det katolska kejsardömet, vilket han på sitt sätt blev utan att fråga efter det. Lika litet kunde han för det tyska folket framstå såsom den man, vilken var kallad att förbereda återställandet av det splittrade Tysklands enhet, ty för honom var det icke och kunde icke bliva fråga om annat än Preussen,

vars ära och storhet föll samman med hans egen. Ingen folkresning, intet uppbåd i massa skulle befria honom från hans fiender efter olycksdagen vid Kunersdorf. Det var blott dessa fienders slappa tröghet, som hindrade dem att draga fördel av sin stora seger. Österrikarnes rörelser förlamades nu som alltid av hovkrigsrådet i Wien, som på långt avstånd från händelsernas skådeplats bjöd till att leda dem efter sitt sinne, och de ryska generalerna kunde aldrig glömma, att efter deras mot graven lutande härskarinna skulle följa en kejsare, som kunde onådigt upptaga varje av dem vunnen framgång mot hans avgudade hjälte, konungen av Preussen. Frankrike å sin sida kunde aldrig fullfölja landkriget med tillräcklig kraft, och sedan Pitt uppnått sin avsikt med de dryga subsidierna genom att draga en överväldigande del av denna kraft från sjökriget, där den som bäst varit behövlig, nödgades Frankrike efter sin flottas nederlag vid Quibéron draga en stor del av sin härsmakt från Tyskland för att skydda sina hamnar mot engelska anfall. På den västra krigsskådeplatsen hade hertig Ferdinand av Braunschweig genom sin seger över fransmännen vid Minden 1759 i någon mån uppvägt de skadliga följderna av Fredriks nederlag vid Kunersdorf. Men konungens ställning efter denna svåra motgång påminner dock allt jämt om en stark och skicklig man, som på en gång angripes av tre var för sig jämnstarka fiender, vilka han väl genom sin överlägsna vapenduglighet till en tid kan hålla sig från livet men för vilkas förenade anfall han dock till sist måste duka under av ren utmattning. Aldrig hade dock hans fältherrestorhet visat sig i en sådan glans som i dessa motgångens dagar. Med förunderlig snabbhet gjorde han åter sin här fulltalig och bragte den åter i stridbart skick, och 1760 kunde han ännu vinna två betydande segrar över österrikarna vid *Liegnitz* och *Torgau*, de sista stora fältslagen under det långa kriget. Men det oaktat blev det honom likväl allt svårare att hålla ut i den ojämna kampen, allt mindre lyckades det för hans förtvivlade ansträngningar att genom sina värvare skaffa fullgott manskap till hans härs förstärkning, och allt trängre blev den ring, som hans fiender från alla sidor slöto kring honom.

Hans ställning skulle yttermera förvärras genom två tronskiften, som med kort mellantid inträffade i ett par stora riken. Ferdinand VI av Spanien, en av detta lands aktningsvärdaste konungar, hade 1759 dukat under för följderna av det svårmod, som han fått i arv efter sin fader Filip V. På den spanska tronen uppsteg hans halvbroder *Karl III*, förut konung av Bägge Sicilierna och äldste son till Elisabet Farnese, som i sin sena ålderdom fick glädjen att se den spanska kronan på denne sons huvud. Sitt förra rike överlät Karl åt sin yngre son *Ferdinand*, sedan han utan framgång

sökt förmå Portugals konung att enligt Vaubans gamla plan utbyta sitt rike med dess biländer mot Neapel och Sicilien (se sid. 223). Elisabets stolte son kunde aldrig glömma det förnedringens ögonblick, då Englands flotta utanför hans huvudstad Neapel tvungit den unge konungen att avstå från förbundet med Spanien (se sid. 371), och nu var han ej svår att locka till ett förbund mot den övermodiga sjömakt, som ryckt Gibraltar från hans spanska fädernesland. Choiseul utförde ett diplomatiskt mästerstycke, då han på sensommaren 1761 lyckades avsluta det *bourbonska familjefördraget*, som förenade konungarne av Frankrike, Spanien och Neapel samt hertigen av Parma i ett förbund till inbördes skydd för varandras besittningar. Ludvig XIV:s gamla syfte med förvärvet av det spanska arvet åt sin ätt var därmed i huvudsak uppnått och största delen av de latinska staterna kring västra Medelhavet voro samlade i den bourbonska ättens hand till en makt, som med enig samverkan och skicklig ledning kunnat bliva farlig för varje fiende. Det var ej svårt att inse, att udden av detta förbund var riktad mot det havsbehärskande England, vars herravälde över inloppet till Medelhavet i lika hög grad var en nagel i ögat för detta förbunds samtliga deltagare.

Med klar insikt härom ville den store Pitt genast begagna sig av den anledning, som förbundets avslutande gav honom att förekomma en krigsförklaring från Spanien genom ett kraftigt anfall mot detta rike. Men även i sitt eget land hade han numera en ny konung att räkna med. Den gamle Georg II hade avlidit på hösten 1760, och då hans äldste son gått bort före honom, efterträddes han av sin tjugutvåårige sonson *Georg III*, som skulle bära den engelska kronan ända till 1820. För första gången på flera mansåldrar innehades denna krona av en infödd engelsman, och som sådan betecknade sig även den unge konungen i sitt första trontal inför parlamentet. Född och uppfödd i det rike han hade att styra, mottogs han av dess folk med helt andra känslor än sina föregångare, och detta folk kunde så mycket lättare sluta sig kring ett konungahus, som äntligen blivit nationellt, sedan dess stuartska medtävlare ej längre behövde tagas i betraktande. Med obrottslig trohet hade det gamla torypartiet i det längsta hållit fast vid den förjagade konungaätten, men allt flere gåvo numera dess sak förlorad, och Pitt hade banat vägen för partiets försoning med sakernas nya ordning genom att taga deras krafter i anspråk för fäderneslandets tjänst vid den avgörande vändpunkten i dess historia. Men jämt upp detta drag av äkta statsmannavishet skulle medverka till hans eget fall. Georg III kände sig ej längre äga samma anledning som sin företrädare att ensamt stödja sig på whigs, vilkas förnämsta ätter börjat sluta sig samman till

en övermäktig, för konung och folk lika besvärlig oligarki, utan kunde med större frihet följa sin önskan att närma sig till tories. Hos dem fann han mera böjelse för en stark konungamakt, vid vars företräden han höll

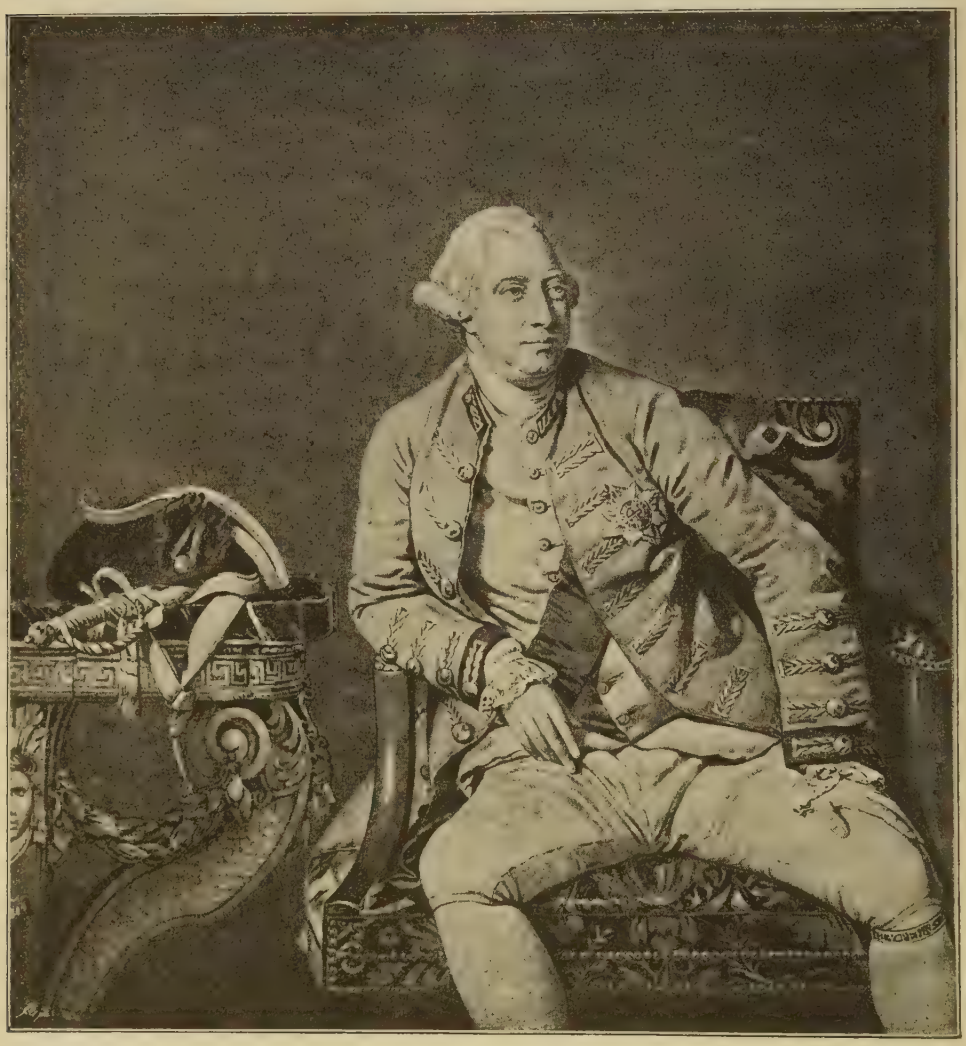

Georg III, konung av Storbritannien. Efter en målning av R. A. Zoffany.

fast med all den envishet, som plägar följa svagheten åt. Men härmed följde även lusten att frigöra sig från det besvärliga förmynderskapet av en stor statsman, mot vilken han hyste hela avunden hos en obegåvad konung, som ej kan tåla att se sig ställd i skuggan av en överlägsen förmåga. Efter avslutandet av det bourbonska familjefördraget tycktes Pitts planer

gå ut på ingenting mindre än att fullständigt krossa så väl det franska som det spanska kolonialväldet och insätta England som deras arvtagare. Men dessa planer stäcktes i sin djärva flykt av konungens envisa motstånd. Pitts fordran, att England skulle besvara familjefördraget med en krigsförklaring mot Spanien, blev förkastad, och han fann ej heller bistånd hos de avundsjuka whiglorderna, som med ovilja sågo honom söka sitt stöd utom parlamentet bland de djupa leden av det engelska folket. Nu fann han sig ur stånd att kämpa mot sina avundsmän, och den 5 oktober 1761 nedlade han sitt ämbete. Den tid han stod i spetsen för styrelsen var kort, men dessa få år räckte till att bereda det brittiska rikets övergång till ett världsvälde. Försmående partiknep och korruption, förstod han konsten att härska utan andra maktmedel än nationens tillgivenhet, och stödd på hela folket gent emot den parlamentariska aristokratien, förenade han kärlek till friheten och böjelse för ett kraftigt reformarbete med sin högt syftan de utrikespolitik. Hans styrelse var nationell i ordets högsta mening, och därför kunde han stiga ned från maktens höjder och återvända till det underhus, där hans talarkonst firat sina skönaste triumfer, med det stolta medvetandet, att ingen dödlig gjort så mycket som han för sitt fäderneslands storhet.

Efter Pitt övergick högsta ledningen av statens ärenden till den skotske toryn lord *Bute*, en trångbröstad, av folket illa tåld man, som förut lett Georgs uppfostran och som nu, då av den unge prinsen blivit en konung, hade att vandra en prinsguvernörs bekväma väg till statens högsta värdigheter. Sakernas eget förlopp nödgade honom att i allt väsentligt följa de banor hans företrädare utstakat, dock av naturliga skäl utan dennes överlägsna skicklighet. Så fick han inom kort börja det krig med Spanien, för vars skull Pitt blivit störtad, och sådant var det skick, vari denne försatt sitt lands sjömakt, att man under loppet av år 1762 lyckades att från Spanien bemäktiga sig Havanna på Cuba och Manila på Filippinerna. Men på fastlandet gjorde Bute vad han kunde för att förfuska sin företrädares verk. Preussens upprepade motgångar och ständigt ökade svårigheter att värja sig mot de överlägsna fienderna kom det att synas som en bundsförvant, vars vänskap ej längre var mycket värd, sedan striden med Frankrike i huvudsak var avgjord. Härtill torde även hava kommit, att Georg III, ehuru långt mera engelsman än sina företrädare, dock fortfor att hysa den welfiska ättens inrotade avund mot det uppåtsträvande Preussen, som ställde hans tyska kurfurstendöme alldeles i skuggan. Allt detta samverkade till, att England under den nya styrelsen indrog de rika subsidier, som långt mer än dess krigshär på fastlandet satte Preussen i stånd att med tillbörlig kraft fullfölja kriget.

Fredriks ställning blev härigenom nära nog förtvivlad, och han kände sig redan stå vid undergångens brant, då han räddades genom ännu ett furstligt dödsfall. Den sjukliga kejsarinnan Elisabet avled nämligen i januari 1762, och på Rysslands tron uppsteg hennes systerson hertig Karl Peter Ulrik av Holstein, såsom rysk tsar kallad *Peter III*. Som förut är nämnt, var han en hängiven beundrare av den store Fredrik och hade därför varit en lika avgjord motståndare till kriget mot honom. Det hade till och med gått så långt, att han förrått statshemligheter till denne, och kejsarinnan hade därför hållit honom avlägsnad från statsärendenas ledning. Nu blev hans första omsorg att sluta fred med Preussen och återställa alla Rysslands erövringar. Men det skulle icke stanna härvid, ty efter fredsslutet följde inom kort ett förbund med den förre fienden, vid vars sida de ryska soldaterna nu till sin undran sändes att kämpa mot sina gamla bundsförvanter. Den nye tsaren lät sig härvid icke uteslutande ledas av känslopolitik. Liksom Georgarne på Englands tron förblivit hannoveraner, kände sig Rysslands nye tsar framför allt såsom hertig av Holstein. I denna egenskap hade han ärvt sina förfäders sekelgamla hat till konungarne av Danmark, som tillfogat dem så grundliga förödmjukelser, och han hade högtidligen utlovat, att han skulle skicka det förhatade konungahuset till Trankebar i Indien, där Danmark skaffat sig en liten koloni. I varje fall var det hans avsikt att bruka sitt ryska rikes makt till att återtaga sin ätts gamla, till Danmark förlorade besittningar i Sleswig. Preussens bistånd vid detta företag var det vederlag han betingade sig för sitt förbund med denna makt. Men dessa planer blevo lika kortvariga som den nye tsarens egen regering. Han störtades redan i juli 1762, och hans änka *Katarina II* besteg tronen efter honom (se sid. 498). Hon var fri från hans hat mot Danmark, och med kallt huvud kunde hon avväga Rysslands fördelar och olägenheter i förhållande till de stridande makterna. Av det tillämnade och redan i kraft trädda förbundet blev därefter intet, men den slutna freden med Preussen lät hon stå vid makt, och Fredrik var härmed fri från sin besvärligaste, om ej farligaste fiende.

Ännu en annan fiende nedlade samma år sina vapen, och det var Sverige. Den svenska styrelsen hade med hoppet att förvärva Pommern låtit locka sig att deltaga i kriget. Men den hade blivit betänksam, då det visade sig, att dess ryske bundsförvant ämnade behålla Ostpreussen och därmed göra sig till herre även på Östersjöns södra sida. För den skull hade Sverige aldrig på allvar uppträtt i kriget, och Choiseul sade, att dess ingripande i krigshändelsernas gång bestod i att låta sina trupper tåga fram och åter mellan Stralsund och Peene, den pommerska gränsfloden mot Preussen. Vid så-

dant förhållande blev det ingen svårighet att åstadkomma den fred, som slöts i *Hamburg* på våren 1762, utan att något ändrades i rikenas inbördes ställning före kriget. Fredrik sade med sitt vanliga gäckeri, att han icke visste om, att Sverige hade varit hans fiende. Men svenskarne hade åtminstone en given fördel av detta krig, och det var, att de svenska soldaterna i det främmande landet lärt sig bruket av potatis, som de förde med sig hem och spridde med en hastighet, som vida övergick framgången av *Jonas Alströmers* och andra fosterlandsvänners ansträngningar. Därför levde också detta krig i folkets minne under namn av "potatiskriget". Emellertid hade Fredrik numera fria händer att vända sig mot Österrike, då Frankrike framgent gjorde honom föga bekymmer. Mot de österrikiska vapnen vann han under loppet av år 1762 ännu några icke obetydliga framgångar. Äntligen började det stå klart för Maria Teresia, att hon måste uppgiva varje förhoppning att återvinna sitt kära Schlesien. Frankrike hade länge varit benäget för fred, och å andra sidan ansåg sig England hava vunnit allt vad det kunde hoppas av kriget; den 3 november 1762 avslötos också mellan dessa makter fredspreliminärerna i Fontainebleau. Som även Fredrik intet bättre begärde än att få ett slut på den ojämna striden, blev det icke svårt att uppnå det numera å alla sidor efterlängtade målet genom två samtidiga fredsslut.

Den 10 februari 1763 avslöts fred i *Paris* mellan England, Frankrike och Spanien. Fredsslutet satte inseglet på nedbrytandet av Frankrikes nyss så stolta kolonialmakt i främmande världsdelar. Till England avträdde det Canada med alla dess biländer på Amerikas fastland, jämte Cap Breton och det omtvistade gränsområdet vid Nova Scotia, det forna Akadien. Utanför Newfoundland fick det behålla två små öar och sin gamla fiskerätt. Floden Mississippi bestämdes i huvudsak till de engelska koloniernas gräns i väster. I sydligaste Västindien återlämnade England det mesta av sina erövringar men behöll några smärre öar såsom Dominica och Tabago, och likaledes återställde det en del av vad det fråntagit Frankrike på Afrikas västra kust. I Indien återställdes till namnet allt på samma fot som vid början av 1749, och Frankrike återfick Pondichéry och Chandernagor, som det ännu innehar, men avstod från senare erövringar och — vad vida viktigare var — måste stillatigande finna sig i, att England bibehöll sina väldiga erövringar i Bengalen. På fastlandet skulle det draga sin här från Tyskland och hålla sig neutralt, om kriget mellan Preussen och Österrike fortsattes. Spanien hade gjort sig räkning på att återfå Menorca, som fransmännen i krigets början erövrat från England, men ön blev i stället återlämnad till detta rike. För övrigt kom Spanien bättre ifrån kriget än

fallet skulle blivit, om Pitt ännu stått kvar vid makten. Det fick tillbaka Havanna med Cuba och Manila med Filippinerna, som redan ansågos förlorade, men avträdde i stället halvön Florida, varigenom Englands kolonialvälde på Amerikas fastland erhöll sin naturliga avrundning i söder. Frankrike fick förbinda sig att hålla Spanien skadeslöst härför genom att till detta rike avstå Louisiana, varmed då menades hela Mississippidalen i väster om den stora floden jämte kustlandet kring dess mynningar i Mexikanska viken, och denna förbindelse gick 1769 i fullbordan. I fredsslutet inbegreps även Portugal, som Spanien indragit i kriget genom ett fåfängt försök att förmå det till avfall från förbundet med England.

Endast fem dagar efteråt eller den 15 februari samma år avslöts på slottet *Hubertsburg* i Sachsen freden mellan Preussen, Österrike och Tyska riket. Formerna för detta fredsslut tedde sig mycket enkla, ty det bestod allenast i en återgång till ställningen före kriget med stadfästelse av de gamla fredssluten i Berlin och Dresden (se sid. 370 o. 373). Varje stat lämnades alltså i okvald besittning av vad den innehade före kriget, kurfursten av Sachsen återfick sitt land, och med tungt hjärta avstod Maria Teresia en gång för alla från Schlesien. Däremot lyckades hon genomdriva att valet av hennes och kejsar Frans' son *Josef* till romersk konung eller kejserlig tronföljare blev ett av fredens villkor.

Härmed var äntligen den långa och vittutseende striden bragt till slut. Sällan om någonsin har ett krig fört med sig så genomgripande förändringar som det, vilket i historien plägar föra namn av det sjuåriga kriget. I själva verket torde dessa förändringar kunna anses som det viktigaste resultat, vilket uppnåddes under det adertonde århundradet. För en oöverskådlig framtid hade det uråldriga Indien och det ungdomliga Amerika fått sina öden bestämda genom detta krig. Icke genom katolska och latinska utan genom protestantiska och germanska folkstammar skulle det förra väckas ur sin tusenåriga dvala och det senare införas i de civiliserade staternas krets. På Europas fastland hade en ny, likaledes protestantisk och germansk stormakt gått obesegrad ur det fruktansvärda eldprovet och stod numera som en jämnbördig medtävlare vid det åldrande kejsardömets sida. Det trettioåriga kriget hade värnat reformationsverket mot undergång, det sjuåriga kriget skulle draga de politiska slutföljderna av detta verk, och tyngdpunkten inom vår världsdel var därmed förflyttad till dess nordliga stater. Framför allt hade England tryggat sitt herravälde på världshaven, där det ej längre erkände eller tålde någon medtävlare vid sin sida. Den hänsynslöshet, varmed det utövade detta herravälde, blev snart besvärlig för alla övriga makter. Vid början av detta krig, då Frankrike inbjöd andra sjömakter att

handla på dess kolonier, från vilka dess egen sjöhandel under krigets fortgång såg sig avskuren, hade England svarat genom att helt enkelt förbjuda de neutrala makterna att låta sina skepp driva handel på de stater, med vilka det befann sig i krigstillstånd. Härigenom retade det i ej ringa grad den allmänna meningen i övriga stater mot sig, och sedan det först upplöst förbundet med Österrike och sedan med Preussen, stod det utan andra bundsförvanter på fastlandet än Nederländerna och Portugal. Men mitt under kriget fick varje år ett franskt fartyg oantastat landa vid Englands kust, och det förde med sig den grant pyntade docka, som skulle inviga de engelska damerna i årets franska moder.

Särskilt fattade Fredrik II på grund av Englands trolöshet ett groll mot detta rike, som följde honom under återstoden av hans livstid. I ty fall hade han dock så ofta föregått andra med sitt exempel, att han nu knappast borde haft anledning att beklaga sig, när han själv blev lämnad i sticket. För honom återstod den vackraste delen av hans livsuppgift som regent, att återställa sitt rike ur det djupa förfall, vartill kriget fört det, och under ett fredligt nydaningsarbete varaktigt befästa den storhet, vartill han lagt grunden på slagfältet. Framgången av detta verk kom det uppåtsträvande riket snart åter att synas i främsta ledet bland Europas makter, i bjärt motsats till det utmattade, i djupaste vanmakt nedsjunkna Frankrike. Därför blev det också Preussen, som tog ledningen inom vår världsdel under den tidsålder, som fått sitt namn efter den upplysta despotismen.

5. Upplysningstidens föregångare.

Mitt under de ändlösa strider, som förflyttade den politiska tyngdpunkten i vår världsdel under sken av att bevara den politiska jämvikten, förflyttades även långsamt men säkert den andliga tyngdpunkten i en hittills alldeles ny riktning. Religionen och de kyrkliga stridigheterna hade så länge utgjort den medelpunkt, omkring vilken allas intressen samlat sig, att det måste kännas såsom inledningen till en helt ny tidsålder, då dessa intressen i någon mån fingo maka åt sig för andra av ett mera världsligt slag. Tröttheten vid det ändlösa kivet om trosdogmer, som bjöd åt den hungrande människoanden stenar i stället för bröd, hade förenat sig med det nyväckta vetenskapliga forskningsnitet att bana nya vägar för denna andes eviga trängtan. Vi hava sett Copernicus med sin storartade omflyttning

inom solstystemet rubba jorden från dess inbillade plats i världsalltets medelpunkt och försätta den på ett vida anspråkslösare rum bland solens följe, under det Bacon med sin lika omstörtande lära om erfarenhetskunskapens betydelse för den mänskliga forskningen lett denna in på hittills okända banor. På dessa vägar gick den med tiden allt vidare, i början

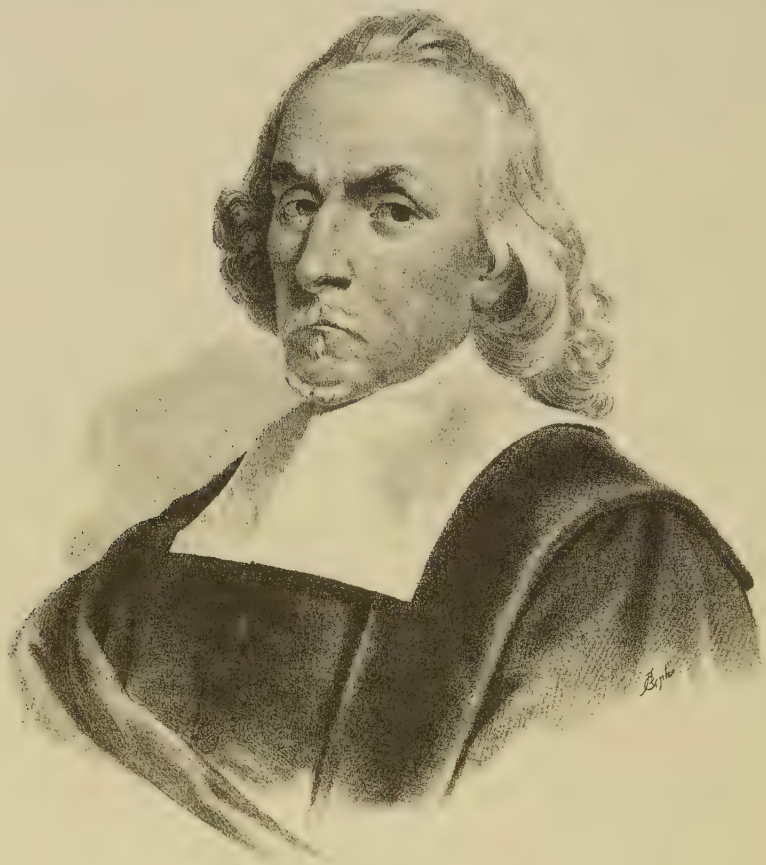

William Harvey. Efter en litografi.

osäkert och stapplande men efter hand med allt bestämdare hållning och allt fastare steg.

Det berodde icke på en slump, att det blev Bacons landsmän av den praktiska och allt igenom nyktert prövande engelska stammen, som skulle gå i spetsen, då det gällde att draga slutföljderna av hans nya lära. Redan under hans egen livstid skördade hans landsman *William Harvey* (död 1657) på den mödosamt prövande iakttagelsens väg en av de mest lysande triumfer genom upptäckten av blodets omlopp. Anad redan av trosvittnet Servetus

(se Band IV, sid. 200) skulle denna storartade upptäckt med ett enda slag röja ur vägen en mängd urgammalt skrock och lägga en ny grund för anatomiens och fysiologiens kraftigt uppåtsträvande vetenskaper. Inom sistnämnda forskningsgren blev det också Harvey, som med det berömda slagordet *omne vivum ex ovo* (allt liv ur ägget) skulle giva formeln för senare tiders uppfattning av livsprocessen såsom ett enhetligt och allt igenom sammanhängande utvecklingsförlopp. Harveys egen verksamhet hade i långt högre grad varit vetenskapsmannens än läkarens, och i denna egenskap kunde han fägna sig åt ett kraftigt stöd av konung Karl I, till vilken han också med obrottslig trohet slöt sig, ända till dess hans kunglige beskyddares slutliga olycksöde skilde dem åt. Men läkekonsten har i ej ringare grad än naturforskningen dragit fördel av hans stora upptäckt. Den snillrike men oregelbundne *Paracelsus* (död 1541) hade ej lyckats bryta nya banor för densamma under sitt oroliga famlande mellan vetenskaplig forskning och magiska trollkonster, och läkarens yrke stod ej i det bästa rykte under strävandet efter underkurer och en universalmedicin, som kunde bota för allt ont. En skarpsynt iakttagare som Molière har knappast skjutit över målet, då han tecknat bilden av sin tids läkare såsom en skrävlande bedragare, vilken ockrar på enfaldigt folks okunnighet och vidskepelse. Men efter Harveys tid kunde med större framgång än någonsin förut, under stadig anslutning till naturforskningens resultat och stundom till de rön, som redan de gamle gjort, kampen mot de mänskliga sjukdomarna på nytt upptagas och för varje tid med ökad segervisshet fullföljas.

Med en icke mindre storartad framgång fullföljdes de uppslag, som Kepler och Galilei gjort inom fysikens och astronomiens områden. Med teleskopets hjälp trängde det spanande människoögat allt djupare in i den oändliga stjärnerymden, under det vårt eget solsystems hemligheter en efter annan avslöjades. Genom en följd av ytterst skarpsinniga iakttagelser blev dansken *Römer* (död 1710) i stånd att beräkna ljusets hastighet. Från andra synpunkter studerade holländaren *Huygens* (död 1695) med mycken framgång lagarna för ljusets brytning, och ur Galileis upptäckt av pendelrörelsen (se Band IV, sid. 570) drog han en praktisk slutföljd genom uppfinningen av pendeluret. Med hjälp av teleskopet, som han väsentligen förbättrat, utvidgade han kunskapen om vårt planetsystem genom upptäckten av Saturnus' ring och en bland dess månar, och i nyare tid var han en av de första, som klart och bestämt hävdade likheten mellan vår jord och andra himlakroppar samt därav drog den slutsatsen, att även dessa kunna vara bebodda av tänkande varelser. Härmed öppnades nya och oändliga synvidder för den mänskliga fantasien, och med varje dag blev

det svårare att hålla fast vid den gamla föreställningen om jorden såsom hela världsalltets medelpunkt. Mot slutet av det sjuttonde århundradet skulle denna föreställning mottaga det sista och avgörande dråpslaget från en man, vars mäktiga ande liksom i en enda brännpunkt hos sig förenade hela sin samtids vetande om världen och naturen. Denne man var *Isaac Newton*, utan tvivel den störste astronom och fysiker, som någonsin levat.

Isaac Newton.
Efter ett samtida kopparstick. Riksbibliotekets porträttsamling, Stockholm.

Isaac Newton föddes vid jultiden 1642 i Woolsthorpe i Lincolnshire, en av de trakter i nordöstra England, som under vikingatiden innehades av danskarna, om vilkas därvaro också namnet på hans födelseort (motsvarade det skånska Ullstorp) påminner. Fadern avled strax före hans födelse, och modern gifte om sig men blev snart åter änka, och under hennes ledning uppväxte gossen till en tyst och inåtvänd, från barnaåren på stora upptäckter grubblande yngling. Hans väldiga begåvning skulle dock ej från första början träda i dagen, men sedan den en gång vaknat, var han redan vid sitt tjugufemte år färdig med de upptäckter, som skulle lägga en ny grund för vårt vetande om den värld, vari vi leva.

Utan gensägelse främst i avseende å sin inverkan på det mänskliga tänkandet står hans upptäckt av *tyngdlagen*. Tidens största vetenskapsmän voro sysselsatta med försök till en förenkling eller ett närmare utförande av de Keplerska lagarna för planeternas rörelse (se Band IV, sid. 569), då Newton genom en lycklig tillfällighet kom in på den tankegång, som förde honom till den rätta lösningen. I sitt tjugufjärde år såg han i trädgården vid sitt barndomshem ett äpples fall från trädet eller väcktes enligt en annan berättelse ur sin middagsslummer under äppelträdet därigenom,

att det fallande äpplet slog honom i huvudet. Kanske har det varit denna kännbara påminnelse, som blivit den yttre stöt, vilken lett hans tanke in på de nya banor, där han skulle uppnå så storartade resultat. I alla händelser satte han sig ned att grubbla över orsaken till äpplets fall mot jorden. Samma orsak måste råda över alla fallande kroppar, eftersom Galilei visat, att fallhastigheten inom samma tidsrum alltid var oförändrad. Men ingenting hindrade, att denna orsak även vore verksam utanför vår jord. Då månen kretsar utan avbrott i sin bana kring jorden i stället för att fortsätta sitt lopp ut i världsrymden, måste denna himlakropp vara utsatt för tvenne stridiga inflytelser, av vilka den ena drev honom framåt och den andra drog honom mot jorden, och resultatet av deras motsatta inverkan blev månens bana kring vår jord. Newton uppställde nu det antagandet, att månen drogs emot jorden på alldeles samma sätt som det från trädet fallande äpplet. Från denna utgångspunkt började han sina beräkningar, upptog dem vid olika tider efter varjehanda avbrott och kom efterhand till ett i det hela tillfredsställande resultat. Men i detta resultat fanns ett fel, som han ej kunde avlägsna. Månens antagna fallhastighet mot jorden, om den endast tänktes påverkad av tyngden, visade sig avvika med ungefär en sjättedel från vad den enligt hans beräkningar borde vara. Allt annat slog in till punkt och pricka, men här stod han inför ett hinder, som han icke såg sig i stånd att avlägsna. Ingen annan förklaring syntes återstå än den, att här måste finnas någon störande faktor, någon verkande orsak, som framkallade det oundvikliga felet i hans till utseendet så orubbliga beräkningar. Missmodig lade han dessa frukter av ett oerhört tankearbete åt sidan för att tills vidare med hela sitt snilles jättelika kraft vända sig till lösningen av andra och föga mindre storartade uppgifter. Men hans ständiga förhoppning var, att någonting skulle hända, som bragte den hinderliga felkällan i dagen. Hans hopp skulle icke bliva sviket. Newton hade verkställt sina beräkningar med ledning av de mätningar av jordens storlek, som intill hans tid blivit utförda och gällde för tillförlitliga. Men det voro de i själva verket icke, ty de hade givit till resultat, att en breddgrad skulle motsvara jämnt 60 engelska mil, under det dess verkliga längd sedermera visat sig vara något över 69 dylika mil. Emellertid hade i Frankrike astronomen *Picard* på Ludvig XIV:s befallning utfört en ny och vida noggrannare gradmätning, vars resultat i allt väsentligt rättade den oriktiga beräkningen av gradbågens längd och därmed även av jordklotets omkrets. När underrättelsen härom nådde fram till Newtons lärda vänner i England, slog den tanken ned som en blixt hos dem, att härmed vore ju felet i hans beräkning med ett enda slag röjt ur vägen.

Några av dem ilade till den store vetenskapsmannen, som i tretton långa år icke sett sig i stånd att föra sin uppgift ett tuppfjät framåt. I ett ögonblick insåg han, vad meddelandet var värt, skyndade till räknetavlan och grep efter sin kritbit för att inför sina vänners ögon utföra den nu på en gång i så hög grad förenklade beräkningen. Men sinnesrörelsen blev honom övermäktig, kritbiten föll ur hans hand, och han sjönk avsvimmad ned invid fotstället till tavlan. När han kvicknade vid, hade hans vänner utfört beräkningen, formeln för tyngdlagen stod där att läsa i all sin storslagna enkelhet och alla tiders största vetenskapliga upptäckt var färdig.

Liksom i ett enda drag var den stora gåtan om världsbyggnadens sammanhang, på vilken tidsåldrarnas mäktigaste andar förgäves stavat, i hela sin vidd löst. Genom sina beräkningar och en underbar följd av oryggliga tankeslut hade Newton funnit, att varje kropp drager till sig varje annan kropp i direkt förhållande till sin egen massa och i omvänt förhållande till kvadraten på avståndet från den tilldragna kroppen. Det blev nu hans uppgift att fullständigt och till alla delar utföra sina beräkningar i deras minsta enskildheter. Inga hinder stängde nu hans väg, och med svindlande djärvhet förde han sin väldiga tanke ut till dess sista slutföljder, ut till den oändliga världsrymdens yttersta gränser. Den underbara lag, som han prövat och befunnit riktig, så länge det gällde tyngden på jorden och dess förhållande till månen, kunde numera av intet inskränkas i sina verkningar. Det stod klart för honom, att Jupiters månar, vilkas tillvaro teleskopet uppenbarat för det spanande människoögat, måste bindas vid sin planet av samma hemlighetsfulla makt, som knöt vår egen måne fast vid jorden. Var detta riktigt, måste även planeternas rörelse i förhållande till solen styras av samma allt förmående lag. Än mera — ingenting fanns, som inskränkte dess verkningar till vårt eget solsystem, som nu på en gång i all sin mäktiga storhet stod framför honom så oändligt litet. Från himlakropp till himlakropp, från världsrymd till världsrymd gjorde sig tyngdens lag oföränderligt gällande i all sin majestätiska styrka. Genom hela världsalltet måste varje kropp, det oändligt stora så väl som det oändligt lilla, utan återvändo lyda den lag, som Newton sammanträngt i några få tecken av en enkel algebraisk formel. Med förunderligt skarpsinne sammanförde han resultatet av sitt väldiga tankearbete i ett omfattande verk, kallat *Naturlärans matematiska principer* men mera känt under förkortningen av dess latinska namn, *Principia*, och som han år 1687 kunde i fullfärdigt skick framlägga för det kungliga vetenskapssamfundet, vars mest hedrade ledamot han sedan länge var. Hans lärda vänner prövade och granskade men slutade med att i ödmjuk beundran böja sina huvuden under erkännandet,

att allt vore fullbordat och ingenting återstode att tillägga. Under de två århundraden, som sedan dess förflutit, har också Newtons tyngdlag stått kvar i orubbat och orubbligt majestät, utan att någonting därvid kunnat läggas till eller tagas ifrån.

Liksom alla stora och nydanande tankar krävde Newtons jättelika upptäckt sin dryga tid, innan den hann riktigt tränga igenom och från alla sidor med vördnad erkännas som en oantastlig sanning. Men mitt under de lärda strider, som av denna och andra orsaker framkallades, hörde dock Isaac Newton till det avundsvärda fåtal av utvalda dödlige, som njutit den lyckan att i levande livet skörda erkännande och vördnad till tack för sina stordåd i mänsklighetens tjänst. Men också voro hans upptäckter inom vetandets skilda områden så banbrytande och så över alla mått storartade, att det helt enkelt varit omöjligt att neka dem det erkännande, som de kunde kräva med det gudaingivna snillets rätt. Hans nya rön på färglärans och framför allt på matematikens områden ha öppnat nya och oändliga synvidder inom fältet för dessa vetenskaper. Men även om de inom var sin vetenskap kunde uthärda tävlan med upptäckten av tyngdlagen, har ingen av dem på långt när övat en så genomgripande inverkan på det mänskliga tänkandet och dess uppfattning av världen och tillvaron. Liksom med ett trollslag inträdde ordning och regelbundenhet över allt, där förut syntes råda idel oordning och kaos. Hela det universum, som var synligt för ögat eller bortom dess genom teleskopet utsträckta synvidd lät sig omfattas av tanken eller aningen, var med ens underkastat en enda, allt omfattande och sammanhållande lag. Men han, som med sitt spanande snille funnit denna lag, förblev intill sin långa levnads afton samme flärdlöse, blygsamme man som han varit allt ifrån sin ungdom. Själv ville han icke erkänna, att han visat något övermått av mänsklig begåvning genom sina upptäckter, utan menade, att han hunnit fram till dem endast genom att ihärdigt tänka på de uppgifter, vilkas lösning han satt sig före. Med siarens aning om den oändliga storheten av vetenskapens värld plägade han likna sig vid ett barn, som under lek funnit några vackra kiselstenar vid stranden av vetandets oöverskådliga ocean.

De övermänskliga fordringar, som han aldrig upphörde att ställa på sin arbetsförmåga, blevo till sist för stora även för hans mäktiga ande. Vid femtio års ålder angreps han av en sinnessjukdom, från vilken han dock snart och fullständigt återhämtade sig. Men efter denna tid framträdde han ej mer med någon av sina nya och livgivande tankar utan ägnade återstoden av sin levnad åt ett utvecklande och fullständigande av de talrika uppslag inom vetandets skilda grenar, till vilka han fått ingivelsen i sin

ungdom. Hans fosterland visade sin erkänsla genom att bereda honom en sorgfri tillvaro, och från professor i Cambridge utnämndes han till myntmästare och överdirektör för myntverket, vilka uppgifter icke skilde honom från hans kära vetenskapliga sysselsättningar. Han invaldes i parlamentet, där han dock ej intog något framstående rum, upphöjdes omsider i adligt stånd, och med sina enkla levnadsvanor kunde han av sin rundliga avlöning från myntverket och andra inkomster spara så mycket, att han dog som en rik man. Men den, som såg den gamle lärde med det blida väsendet och de bortkomna, tafatta laterna, hade svårt att ana, att det var han, som en gång med sin tanke trängt längre ned än någon annan dödlig i världsalltets outgrundliga djup. Han var ytterligt tankspridd och kunde för sina beräkningar glömma de angelägnaste av livets alldagliga bestyr. I unga år var han förlovad med en rik och vacker dam av hög börd, som av beundran för hans snille översåg med hans små egenheter och tillät honom att i hennes närvaro röka ur sin kära pipa, men förlovningen blev bruten, när han en gång i tankarna illa brände hennes finger genom att röra om med det i piphuvudet. Sedan dess förblev han ogift och vårdades på gamla dagar på det ömmaste av en brorsdotter och hennes man. Han hyste stor kärlek för djur, och mycket förtäljes om hans hund och det överseende han visade med dennes självsvåld. Hans anhöriga vakade omsorgsfullt över, att den store mannen icke stördes vid sitt arbete, men en gång önskade han att en katta och hennes unge, som han mycket fäst sig vid, skulle få fritt tillträde till hans rum. Till den ändan lät han göra två luckor på rummets dörr, en större för modern och en mindre för ungen, och den lärde mannen, som med sin ande pejlat världsalltets djup, blev ytterligt förvånad, när kattungen trippade in genom samma lucka som modern. Ärad av sitt folk och sin samtid som en vetenskapens furste, avled han den 20 mars 1727 och fick sin sista vilostad i Westminster Abbey, där England förvarar stoftet av sina stora döda.

Med Newtons stora upptäckt av tyngdlagen inträdde det slutliga genombrottet vid en långsamt förberedd revolution i det allmänna tänkesättet. De gradvis fortskridande naturvetenskapliga upptäckterna hade förberett denna revolution, vars seger underlättades genom den allmänna ledan vid de ändlösa religionsstriderna. Nu bröt sig på en gång med hittills icke anad kraft en alldeles ny uppfattning av det ändligas förhållande till det oändliga fram till herravälde över sinnena. Allt ifrån antikens dagar hade tron på en efter eviga lagar verkande världsstyrelse kämpat om makten med föreställningen om en godtycklig, efter tillfälliga nycker handlande gudomsvilja, som höll skapelsen vid makt genom ett ständigt fingrande

och petande på dess olika delar. Allt eftersom upplysning eller barbari varit förhärskande, hade den ena eller andra åskådningen haft överhand, men den förstnämnda hade hittills näppeligen i tillräcklig grad ägt det nödiga stödet från vetenskapens sida. Nu hade Newtons upptäckt på det högsta förstärkt detta stöd, tillvaron framstod ej längre såsom en frukt av hemlighetsfulla makters despotiska nyck eller godtyckliga lek; oföränderliga naturlagar, bärande vittne om sitt eviga ursprung, visade sig utsträcka sitt herravälde över världsalltet längre än mänskligt öga kunde skåda och så långt mänsklig tanke kunde spana.

Härmed var uppslaget givet till en genomgripande omvälvning i människans uppfattning av religionen och sitt förhållande till den översinnliga tillvaron. Skapelsen framstod med ens i all sin oändliga storhet såsom ett sammanhängande helt, behärskat av eviga förnuftslagar, från vilka allt godtycke var bannlyst. Tillvaron var själv det största av alla under och krävde inga underverk utan endast verkan av naturens orubbliga, från evighet fastställda lagar till sin förklaring. Men en sådan åskådning av människans förhållande till det högsta kunde ej undgå att träda i skarp motsättning till den trälbundna bokstavstro, som så länge enväldigt härskat över människornas sinnen och så ofta gjutit strömmar av blod i kampen om varje ord i sina dogmer. I en annan tid skulle denna bokstavstro efter gammal vana med bål och bila slagit ned den nya världsåskådning, som allt trotsigare reste sitt huvud. Men som vi sett, hade man hunnit bliva trött vid det ändlösa teologiska käbblet och redde sig nu att söka sin Gud på andra vägar. Den överväldigande vissheten om den storartade lagbundenhet, som utsträckte sitt välde över världsalltet och hela tillvaron, trängde till en tid nästan helt åt sidan det tvivel, som slutar i den krassa förnekelsen. Det begynnande adertonde århundradet blev en tid av oavlåtlig strävan efter en nära förening mellan tro och vetande, och då denna förening ej kunde beredas av den kyrkliga teologien måste den sökas av den vetenskapliga forskningen.

Den rena filosofien fortfor ännu längre att röra sig i de banor, som voro utstakade redan före Newtons epokgörande upptäckt. Här hade Bacon och Cartesius brutit väg för det mänskliga tänkandet, och på denna väg fortskred det under sin oavlåtliga strävan att lösa tillvarons djupaste gåtor. I ett arbete av det slag, som här föreligger, låter det sig icke göra att ens antydningsvis i några få satser hopträngа de svar, som det mänskliga tänkandet under skiftande tidsåldrar sökt giva på dessa högsta frågor, och det blir nödvändigt att stanna vid några knapphändiga men jämt upp därigenom icke mycket sägande antydningar om dem bland dessa svar, som

mest inverkat på tidevarvens allmänna åskådning, emedan de frågor, som de berört, omfattats med intresse långt utanför vetenskapsmännens kretsar.

För att förena de motsägelser, som han ansåg sig finna hos Cartesius, sökte den holländske, från Portugal härstammande juden *Baruch* (*Benedictus*) *Spinoza* (född 1632, död 1677) ett stöd för sin tanke i en panteistisk världsåskådning. Gud är enligt honom en och sammanfallande med det eviga, oändliga världsalltet, och inom detta är varje ting och varje väsende, således även människan, ingenting annat än en övergående tillvarelseform av detta eviga Ena, från vilket det utgått och i vars oändliga famn det efter sitt upphörande återvänder. Allting är statt i ett kretslopp, liksom vattnet, vilket utgått från havet och i form av regn faller ned från skyarna för att som rännilar, bäckar och floder återvända till sitt ursprung. En sådan åskådning lämnar tydligen intet rum för en evig personlig tillvaro och lika litet för en vilja, som handlar i frihet men under ansvar. Följdriktigt synes Spinoza hava bort föras till en uppfattning av det mänskliga handlandet, som upphävde all skillnad mellan gott och ont, men häremot uppreste sig hans ädla sinne, som rastlöst men från sin utgångspunkt fruktlöst sökte uppbygga en mänsklig sedelära på grundvalar, lika fasta som matematikens. Hans omutliga rättskänsla och kärlek till sanningen, sådan han trott sig finna den, hade i hans tidigaste ungdom drivit honom till en brytning med den judiska församlingen, som han genom födelse och släktband tillhörde men som genom en fruktansvärd bannlysning utstötte honom ur synagogan. Lyckligtvis levde han i det fria Holland, som med fördragsamhet upptog olika tänkande, och under särskilt beskydd av storpensionären de Witt kunde han i tämligen ostörd ro fullfölja sina forskningar intill sin dödsdag. Denna påskyndades av det ansträngande arbete med glasögonslipning, som den bröstsjuke mannen fick underkasta sig för att förtjäna sitt uppehälle.

I stark och medveten motsats till Spinoza sökte tysken *Gottfrid Vilhelm von Leibniz* (född 1646, död 1716) hävda tillvaron av en personlig Gud och ett högsta, allt behärskande och bestämmande ändamål med skapelsen och livet. Detta ändamål måste naturligen vara skapelsens och tillvarons bringande till högsta möjliga enlighet med den gudomliga viljan, och till den ändan måste den allvise och allsmäktige Skaparen hava frambragt jämt upp en sådan värld, som bäst lämpade sig för detta måls uppnående. Gud kan enligt Leibniz endast hava skapat den bästa av alla världar, i vilken allting är gott och mellan vars alla delar en av evighet förutbestämd harmoni råder. Själva tillvaron av det onda söker han förklara såsom nödvändig för att så mycket starkare framhäva det goda. Han har aldrig sammanfört

hela sitt tankesystem i ett enda stort enhetligt verk, och hans i olika arbeten spridda uttalanden hava därför lättare kunnat bliva föremål för missförstånd, som särskilt tagit form i den under en följande tid allmänt spridda, något ytliga uppfattningen av den gudomliga försynen, av vilken den upplysta despotismens furstar gärna ville framstå såsom jordiska avbilder. Leibniz levde under gynnsamma yttre förhållanden, åtnjöt understöd från hertigarne av Braunschweig och konungen av Preussen samt stiftade 1700, på uppdrag av den senare, vetenskapsakademien i Berlin, vars förste styresman han blev. Allt ifrån sin ungdom hade hans intresse varit av det mest mångsidiga slag. Han strävade att bringa alla vetenskaper in under en alltomfattande s. k. universalvetenskap och måste därför söka behärska dem alla. Detta visade sig naturligen outförbart men vidgade hans syn och skärpte hans intresse för livets mångfaldigt skiftande företeelser. Allt ifrån ungdomsåren stod han i förbindelse med konungar och furstar, som inhämtade hans råd i viktiga ärenden, och vi känna den plan han utvecklade för Ludvig XIV för att vända dennes erövringar från Europa till österlandet (se sid. 181 f.). Vid de polska konungavalen arbetade han för kandidater, som kunde bjuda spetsen åt Ryssland, vars framtida storhet han med bävan förutsåg. Av denna anledning hyste han det livligaste intresse för Karl XII:s kamp mot nämnda makt och uttalade öppet, att den svenske konungen saklöst kunde få utsträcka sitt välde ända till Amurs stränder. Men då tsar Peter visade sig eftersträva reformer inom sitt rike, bistod han även denne med råd och dåd för att åtminstone så vitt möjligt söka vinna Ryssland för den västerländska odlingen. Pa äldre dagar invecklades han i bittra stridigheter med Newton rörande företrädesrätten till de storartade matematiska upptäckter, som i det närmaste samtidigt blivit gjorda av dem båda. Med mera metod men mindre snille utbildades hans läror efter hans död av *Kristian Wolf* (död 1754), som tack vare Leibniz' inflytande blev professor

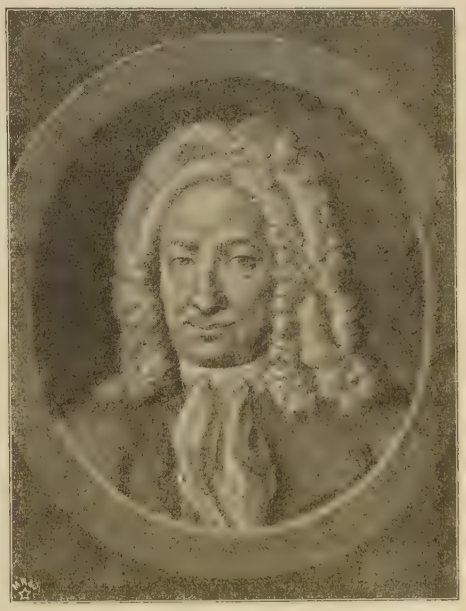

Leibniz.
Samtida kopparstick. Riksbibliotekets porträttsamling, Stockholm.

i det 1694 stiftade universitetet i Halle. År 1723 råkade han emellertid ut för det missödet att icke utan grund bliva misstänkt för irrlärighet av den högst rättrogne preussiske soldatkonungen Fredrik Vilhelm I, som utan

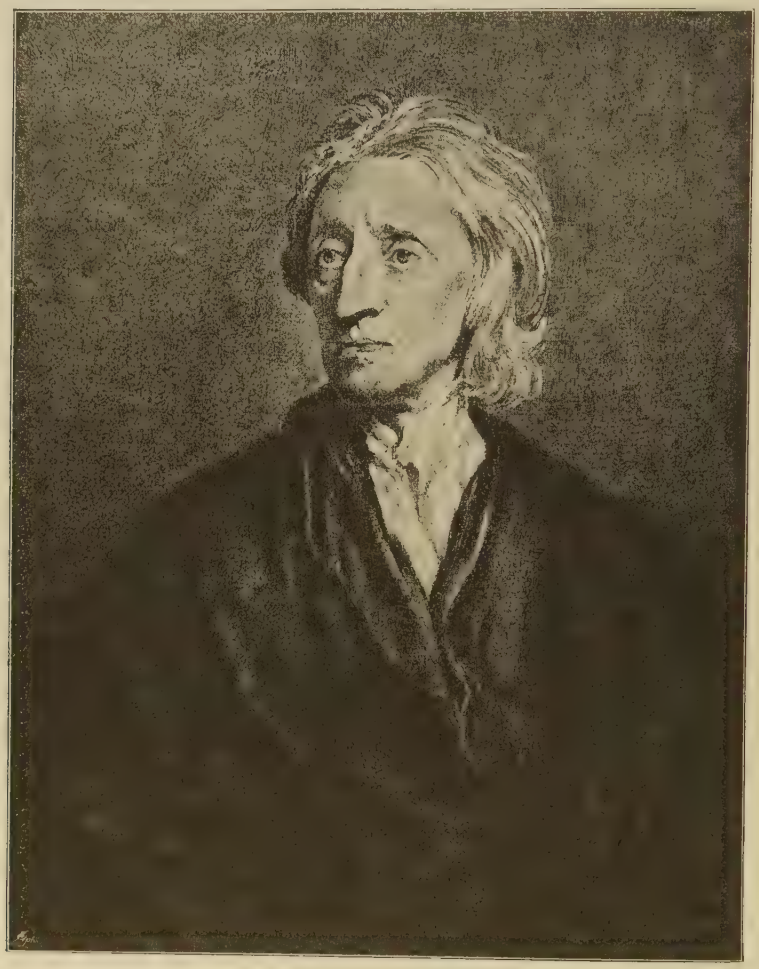

John Locke. Efter en målning av G. Kneller.

vidare befallde honom att vid äventyr av hängning rymma landet inom tjugufyra timmar. Först efter konungens död återfick Wolf av Fredrik II sitt ämbete.

I nära anslutning till Bacon utvecklade engelsmannen *John Locke* (född 1632, död 1704) dennes lära om iakttagelsen och den genom sinnenas vittnesbörd vunna erfarenheten såsom enda källan till verklig kunskap. Mot vad Cartesius och Leibniz lärt om medfödda idéer förfäktade han, att

själen vore att förlikna allenast vid en tom tavla, på vilken erfarenheten och iakttagelsen inskreve sina intryck. Av dem kunde de översinnliga tingen icke nås, varför de ej heller kunde bliva föremål för vetande i egentlig mening utan endast för aningen och tron, vadan vi särskilt om Gud ingenting kunde veta, utom det att han måste vara fri från den jordiska tillvarons ändlighet och brist. I hela sitt tänkande gav Locke ett fullhaltigt uttryck åt den engelske andens allt igenom praktiska och mot den påtagliga verkligheten riktade håg, och därför har han kunnat öva ett oerhört inflytande på sitt folks hela följande andliga utveckling allt intill våra dagar. Han hörde till den ganska talrika klass av engelska stormän, som tack vare en oberoende levnadsställning äga full frihet att följa sin kallelse och ägna sig åt fyllandet av sin verkliga livsuppgift, vadan de också lättare bliva i stånd att uträtta stora ting. Hans politiska och statsrättsliga skrifter äro även ett fulltroget uttryck för en äkta engelsk uppfattning av samhället och friheten. Under Stuartarnes sista år hade han fått gå i landsflykt men återkom efter revolutionen och försvarade i en följd av skrifter det nya statsskick, som England då givit sig och för vilket han med sitt vanliga skarpsinne sökte lägga en fullt vetenskaplig grund.

Med en tankegång, som så nära stämde överens med det engelska lynnet, måste Locke självfallet bliva den bland tidevarvets stora tänkare, som redan under den närmaste tiden kunde öva det största inflytandet inom sitt eget fädernesland. I Lockes tänkande och i Newtons uppvisande av lagbundenheten inom naturen är grunden att söka till den mäktiga andliga rörelse, som blivit känd under namn av *det engelska fritänkeriet*. En följd av begåvade skriftställare, bland vilka den under drottning Annas och Georg I:s tid såsom statsman verksamme Bolingbroke (död 1751, se sid. 332 ff.) är att anse såsom den förnämste, utvecklade i en allmänfattlig form den nya världsåskådning, som fått det historiska namnet *deismen*. Denna åskådning höll strängt fast vid tron på en personlig Gud, ett evigt liv och den mänskliga viljans frihet och tog därför bestämt avstånd så väl från Spinozas panteism som från den rena gudsförnekelsen, vilka dock fortfarande hade åtskilliga mer eller mindre begåvade förfäktare. Men deisterna ville framför allt uppbygga sin religion på det mänskliga förnuftets och förståndets grund, med bestämt förnekande av alla trosläror, som med denna grund icke läto sig förenas. Nu hade emellertid den rådande kyrkoläran i alla kristna länder kommit att innehålla en mängd trossatser, som uppenbart stredo mot eller ock syntes stå i strid med det mänskliga förnuftet. Sagda lärosatser hade sitt stöd i bibelordet, där de icke genom en oriktig tolkning utan grund tillskrevos de bibliska författarne, och deismens förkämpar

fingo sålunda utvidga sin strid mot kyrkoläran till en strid mot den bibliska bokstavstron. Härvid var deras ställning ännu så till vida svår, som de ej hade att tillgå det oundgängliga stödet av en vetenskapligt utbildad bibelkritik, vilken först kan sägas hava tagit sin början med en vid århundradets mitt av den franske läkaren *Astruc* (död 1766) utgiven undersökning om Moseböckernas sammansättning och beståndsdelar. I sig själv var deras ståndpunkt enkel och klar, då de icke behövde anse bibeln såsom till varje sin bokstav nedskriven efter gudomlig ingivelse utan blott såsom en bok bland böcker, låt vara den yppersta av dem alla. Men allt efter sitt förhållande till kyrkan kommo de härvid att intaga olika ställningar, i det några ansträngde hela sitt snille för att åt de bibliska uttalanden, som ej läto sig förenas med vetenskapen och förnuftet, giva en symbolisk betydelse, under det andra, och bland dem Bolingbroke, funno det lämpligt att med hånets och gycklets vapen bekämpa dessa uttalanden, vilkas förhållande till den tid och den omgivning, som frambragt dem, de icke kunde ana. Emellertid blev deras verksamhet av största betydelse, då de på den allmänna meningen övade ett inflytande, som den kyrkliga ofördragsamheten ej längre var i stånd att bekämpa med samma kraft eller samma vapen som fordom. Den gamla tron på ett godtyckligt, mot naturens och förnuftets lagar stridande ingripande i världsutvecklingens gång förlorade småningom sitt fotfäste, snart kunde ingen längre hålla fast vid tron på jorden såsom orörligt stillastående i världsalltets medelpunkt, och stjärntyderiets och guldmakeriets urgamla konster förlorade inom kort det herravälde, som de under så många årtusenden ägt över människornas sinnen.

I alla dessa avseenden kunde England så mycket lättare bliva föregångslandet, då det talade och tryckta ordet där njöt en frihet, som i intet annat land utom Holland ägde något motstycke. Av denna frihet förstodo också det engelska folket och dess andliga ledare att i fullaste mått begagna sig. På de offentliga kaffehusen, som utbildat sig till mötesplatser för alla, vilka intresserade sig för tidens och livets stora frågor, blevo dessa med all iver skärskådade från olika synpunkter. Med tryckpressens hjälp spredos de nya tankarne ut ibland ständigt vidgade kretsar genom en följd av tidskrifter, som vid denna tid först började framträda i större utsträckning och i vilka tidens mest begåvade andar nummer efter nummer förfäktade sina idéer med en dittills sällspord tankens och ordets klarhet. Bland dessa tidskrifter, som i många tusen exemplar spriddes bland en allmänhet, vilken girigt slukade varje rad av deras innehåll, intages ett hedersrum av *Spectator* (Granskaren), i vars blad den såsom skald efter franska mönster föga självständigt diktande *Addison* (död 1719) utvecklade sin

oöverträffliga förmåga såsom prosaisk stilist. I förening med deisternas böcker bidrogo dessa tidskrifter kraftigt att främja den stora omvälvningen i det allmänna tänkesättet, på samma gång det engelska folkets äntligen fullt tryggade frihet i båda dessa slag av skrifter erhöll ett mäktigt stöd. Ty de engelska fritänkarne voro ej blott vänner av den religiösa utan även av den politiska och medborgerliga friheten, vars grundsatser de i sina skrifter med lika mycken styrka som hängivenhet försvarade.

Joseph Addison. Stick av J. Smith efter målning av G. Kneller.

I sakens natur låg det, att den rådande kyrkan måste vara högeligen ogynnsamt stämd emot dessa nya tidsrörelser, som stodo i så skarp strid med viktiga delar av dess läror. Men i olikhet med ett flertal av de gamla frikyrkliga sekterna funno dessa rörelser icke sitt stöd hos de ännu alltid lika okunniga massorna utan inom de bildade klasserna och företrädesvis inom den under gynnsamma ekonomiska förhållanden allt kraftigare sig utbildande medelklassen. Denna klass var ej så lätt åtkomlig för kyrkans gamla vapen som massorna, men ännu voro likväl dessa vapen icke mera förrostade, än att de med kännbart eftertryck kunde riktas mot dem, som skredo allt

för långt över den kyrkliga renlärighetens gränser. Gent emot de maktmedel, med vilka kyrkan ännu kunde drabba dessa irrlärige, funno en del av dem rådligast att sammansluta sig i ett hemligt samfund där de kunde behålla sina farliga läror för sig själva och framgent efter förmåga och intresse verka för dem. Förbundet bildades 1717 i London, och ur detsamma utbildade sig den sedermera så ryktbara och vitt spridda *Frimurarorden.*

I det yttre anslöt den sig till de fria murargillen, som sträckte sina rötter långt in i medeltiden till de dagar, då de stolta gotiska byggnadsverken uppfördes, och som i England fått nytt liv under den starka byggnadsverksamheten efter Londons brand 1666. Enligt de medeltida gillenas sedvänjor hade dessa murargillen inom sig upprättat en fast utbildad rangordning och vakade med strängaste omsorg över sina yrkes- och skråhemligheter. Likheten torde dock endast ha legat i det yttre, ty för så vitt frimureriets syfte blivit bekant, bestod det närmast i ett rastlöst fortsatt arbete på fulländandet av mänsklighetens andliga byggnad. Efter sina förebilders mönster fann orden lämpligt att omgiva sig med den största hemlighetsfullhet, enligt föregivande därför, att dess läror voro allt för djupsinniga att av den stora mängden kunna fattas, men i verkligheten närmast därför, att dessa läror genom sin uppenbara stridighet mot den rådande kyrkoläran befunnits farliga och kunde ådraga sina bekännare svåra obehag och lidanden. Allt ifrån forntiden har denna nära till hands liggande orsak genom tidsåldrarna utövat en alldeles likartad verkan, och i varje tid har det funnits samfund, som förstått omgiva sig med ett skimmer av hemlighetsfullhet och låtit förstå, att de varit i besittning av en fördold visdom, men i själva verket ha de omfattat läror, vilka stått i sådan strid med tidens allmänna tänkesätt, att de blivit farliga för sina anhängares personliga säkerhet, kanske för deras liv. För att skydda sig har det legat i dessa samfunds uppenbara intresse att för de okunniga framstå såsom mycket visa men för de kunniga såsom mycket enfaldiga. De förra hava hållits på avstånd genom rykten, ägnade att omgiva samfundet med en hemlighetsfull skräck, de senare genom vad de fått veta om löjliga ceremonier, som till samfundets tryggande låtit det framstå i en oförskylld dager av narraktighet. Mer än ett dylikt samfund har blivit krossat av de makter, vilkas fiendskap det sökt undvika, såsom fallet i medeltiden var med de från sitt ursprungliga syfte avvikande tempelherrarne, men dess spillror hava då gärna sökt skydd hos något annat hemligt sällskap, kanske med ett ändamål, som ej haft det minsta att skaffa med det förras, och så kan i tidernas längd ett samband mycket väl hava bestått mellan hemliga sällskap av de mest olika slag.

Om frimurarne sålunda bland sig upptagit spridda återstoder av förgångna samfund, låter sig icke med någon visshet sägas. Men i varje fall har deras orden visat sig fylla ett behov, som måste ha varit mycket allmänt känt i denna ofördragsamhetens tidsålder, att döma av den hastiga spridning, som den nya orden snart uppnådde inom hela den protestantiska världen. Här bildade den med tiden avläggare, såsom *Illuminaterna* med sin lutning åt politiskt revolutionära tänkesätt och *Rosenkreuzarna* med sin starka dragning åt mysticism och guldmakeri. Men dessa särskilda riktningar hava i sinom tid åter försvunnit, under det de läror, som orden i början fann nödigt att hemlighålla av omtanke för sina medlemmars personliga säkerhet, övergått till allmän egendom för hela den bildade världen och därmed upphört att vara farliga. Med det samma har orden inom den protestantiska världen efter hand gått över till ett kamratligt samfund för inbördes hjälp och övande av människokärlek, som företrädesvis söker sina medlemmar bland de högre klasserna och sina erkända ledare bland staternas regenter. Helt annorlunda hade fallet blivit inom den katolska världen. Genom omständigheternas makt har orden under försvaret av sina läror där kommit att träda i en vida starkare opposition mot den kyrkliga ofördragsamheten och det andliga tvånget, i främsta rummet uppburna av jesuiterna. I följd av den hemlighetsslöja, vari orden höljer sin verksamhet, är det ytterst svårt att mäta vidden av dess ingripande i det historiska förloppet, men från den katolska kyrkans och dess överhuvuds sida har den blivit ett föremål för ständiga och häftiga anklagelser för sin revolutionära verksamhet. Även med avräkning för möjliga överdrifter kan det tagas för givet, att en så intelligent andlig makt som den katolska kyrkan näppeligen tager miste, då den aldrig upphör att i frimurarnes samfund utpeka en av sina allra farligaste fiender. För den yttre världen står det endast klart, att allt ifrån revolutionens dagar de främsta ledande männen vid alla revolutionära rörelser i det sydliga Europa tillhört frimurarnes samfund eller stått det mycket nära.

Vid sin övergång till Frankrike hade fritänkarnes deistiska läror funnit jordmånen väl beredd. Allt ifrån medeltiden hade en underström av fri tanke gått igenom detta land, fostrad i stillhet vid universitetet i Paris och närd genom renässansens och humanismens epokgörande uppslag. Rabelais hade med sitt gäckeri och Montaigne med sitt filosofiska tvivel undergrävt de hävdvunna åskådningarna inom religion och samhälle. Cartesius hade upphöjt tvivlet till utgångspunkt för det mänskliga tänkandet, och i hans anda arbetade Pascal vidare. Men denne sistnämnde var en varmt religiös natur, och i likhet med honom strävade *Malebranche* (död

1715) med mera iver än framgång att uppföra en filosofisk tankebyggnad på religionens grund. I stark motsats till dem framträdde det ironiska tvivlet hos *Pierre Bayle* (död 1706), framför allt i hans ryktbara, på sin tid mycket lästa och högt värderade historisk-kritiska ordbok. Bayle var uppfostrad som hugenott men hade låtit jesuiterna förmå sig att för en kort tid övergå till katolicismen, från vilken han dock snart återvände till sin barndoms tro. Från denna tid av religiös ovisshet förde han genom hela sitt liv med sig ett tvivel, som starkt framträder i hans skrifter. Han låter gärna förstå att han allt framgent är strängt rättrogen protestant, men hans kritiska bevisföring låter så ofta segern stanna på tvivlets sida, att läsaren lätt frestas till den förmodan, att hans egentliga mening bör läsas mellan raderna. Under Ludvig XIV:s förföljelser mot hugenotterna hade han förlorat sitt lärareämbete och fått gå i landsflykt, och även under sin följande vistelse i Holland invecklade hans skriftställarskap honom i stridighet med hans protestantiska trosbröder. Erfarenheten hade således lärt honom att i sina skrifter iakttaga den försiktighet, som var så högst nödig i dessa ofördragsamma tider men som vår tid har så svårt att fatta, sedan ordets frihet gjort den onödig.

Efter Ludvig XIV:s sista tid med dess gudaktiga åthävor och yttre anständighet följde regentens tid med dess religiösa likgiltighet och lättfärdiga sällskapston. Tvivlet på kyrkans läror fick nu luft, och de engelska fritänkarnes idéer och skrifter spridde sig som eld i torrt gräs. Början av Ludvig XV:s styrelse, då Fleury var den ledande mannen, utmärkte sig för en strängare kyrklig ton, eftersom Fleury själv var kardinal och ansåg sig böra stå på kyrkans bästa utan att därför vara fanatiker. Men motståndet mot kyrkan hade fått ny näring under striden med jansenisterna, som flammat upp på nytt under Ludvig XIV:s sista år (se sid. 170 o. 342). Även denna gång hade jansenisterna dragit det kortare strået, och under sitt självförsvar hade de drivits att taga sig an ej blott den religiösa utan även den politiska frihetens sak. Den sistnämnda hade vunnit högtstående försvarare, då det hejdlösa förfallet mot slutet av Ludvig XIV:s regering hade drivit män sådana som den gamle fästningsbyggaren Vauban och den strängt katolske men lika strängt rättrådige och högt aktade ärkebiskopen *Fénelon* (död 1715) att uppträda med straffande och varnande ord. Den senare utvecklade i sina skrifter åsikter om en konungs ställning såsom sitt folks förste ämbetsman, vilka framdeles vunno inflytande på den upplysta despotismen men vid sitt framläggande endast ledde till, att Fénelon blev skild från sin ställning som lärare för de kungliga barnen.

Det överväldigande intrycket av den storhet, för vilken England hade att tacka sin nyvunna frihet, beredde emellertid ett starkt ökat insteg i Frankrike åt de engelska samhällslärorna, och det franska konungadömets förfall lät med varje dag anhängarne av ett konstitutionellt statsskick efter engelskt mönster tillväxa i antal. Sin ypperste tolk skulle detta fria statsskick snart få i *Charles de Sécondat*, baron *de Montesquieu* (född år 1686, död 1755). Först vände sig denne med bitande kritisk skärpa och lysande talang mot ställningar och förhållanden inom sitt fädernesland i en 1721 utgiven skrift, kallad *Persiska brev*, där två i Europa resande perser föreställdes skildra sina reseintryck i brev till sitt hemland. Denna egendomliga form har tydligen blivit vald för att skydda författaren mot obehagliga efterräkningar, och kanske var det av samma orsak ej mindre än av historiskt intresse som han 1734 lät sin kritik framträda i form av en undersökning över det gamla Roms storhet och förfall. Med skäl har detta arbete räknats såsom grundläggande för senare tiders historieskrivning, men med

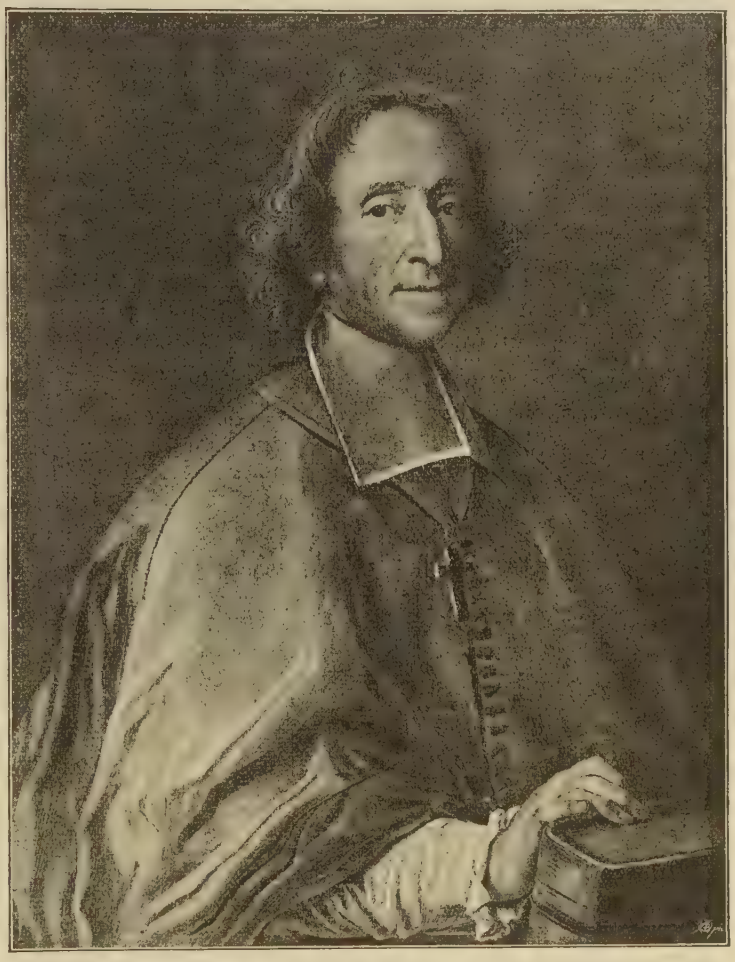

François de Salignac de Lamothe-Fénelon, ärkebiskop av Cambrai.
Efter samtida målning av Hyacinthe Rigaud.

sin i undervisande syfte starkt färglagda skildring av den romerska republikens storhet och kejsardömets förfall har det i viss mån bidragit till underskattandet av denna sistnämnda viktiga kulturperiod.

Montesquieus förnämsta arbete är och förblir likväl hans 1748 utgivna *Lagarnes anda* (*L'esprit des lois*). I detta märkliga arbete utbildade han i mera allmänfattlig form Lockes statsrättsliga läror med nära anslutning till det engelska statsskicket. I sin egenskap av engelsman hade Locke blivit förd till att söka giva en allmängiltig grund åt sitt fädernelands statsskick, men även för fransmannen Montesquieu, som på nära håll genom personlig iakttagelse studerat den engelska författningen, framstod den såsom inbegreppet av all politisk visdom. Ehuru han starkt betonar den inverkan, som naturomgivning, klimat och folklynne öva på ett lands författning, har han ej kunnat undgå att enligt sin tids gällande tankeriktning söka lägga grundvalen för en under alla förhållanden och alla tider giltig samhällslära. Hans uppfattning har under långliga tider blivit förbindande för anhängarne av det konstitutionella styrelsesättet, och med mycken styrka framträder den i 1809 års konstitutionsutskotts motivering för Sveriges nu gällande regeringsform. Från Montesquieu utgår det skarpa särskiljandet av tre statsformer, den monarkiska, den aristokratiska och den demokratiska, och av tre statsmakter, nämligen den verkställande, den lagstiftande och den dömande. Den verkställande makten i ett konstitutionellt samhälle tillhör konungen, i det riksdagens beslut först i och med hans stadfästelse upphöjas till lag, men såsom statens styresman handlar han uteslutande genom sina rådgivare, vilkas vägran av underskrift gör

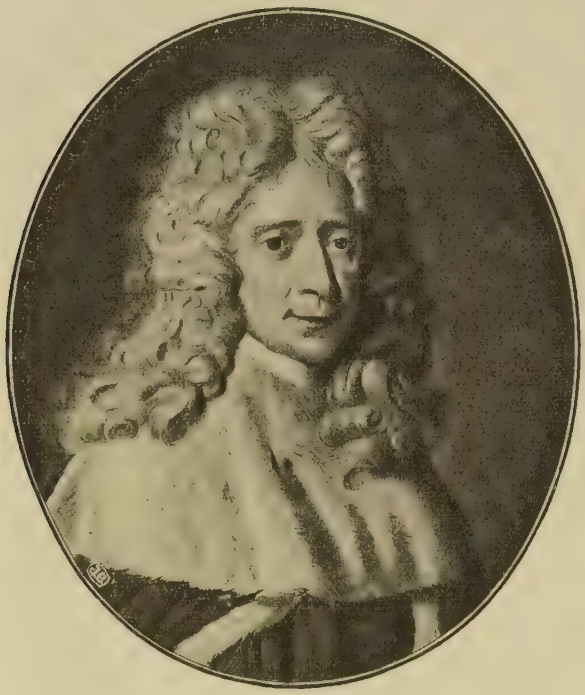

Charles de Sécondat, friherre till Montesquieu.
Stick av P. M. Alix efter målning av Garnerey.

hans beslut ogiltiga och som för sina rådslag äro ansvariga inför representationen. Den lagstiftande makten tillhör den sistnämnda, som antager eller förkastar framlagda lagförslag och dessutom å folkets vägnar och enligt dess uppdrag utövar rätten att bevilja skatter. Den dömande makten utövas av oavsättliga, på livstid utnämnda domare, som äro oberoende av så väl regeringen som representationen. Fordringarna på ett dylikt statsskick fann Montesquieu på bästa sätt uppfyllda i den engelska författningen. I denna menade han sig i all synnerhet finna en visligen avvägd och för det helas bestånd hälsosam jämvikt mellan de tre statsmakterna, i det makten inom rikets styrelse var ungefärligen lika fördelad mellan den konstitutionelle konungen, det aristokratiska överhuset och det jämförelsevis mera demokratiska underhuset. Som ett barn av sin tid ansåg han denna jämvikt hava utgått från ett klart beräknande förutseende hos några engelska statsmän, under det förhållandet i själva verket var, att den engelska författningen fått sitt dåvarande skick under tidernas lopp genom en organisk utveckling, som på hans tid lät de tre statsmakterna framstå såsom jämnstarka, emedan de i det föregående visat sig lika livskraftiga, men som i det följande rubbat denna jämvikt, efter det folkmakten visat sig såsom den starkaste.

Montesquieus arbete väckte på sin tid ett oerhört uppseende och har länge bibehållit sig såsom en huvudkälla för kunskapen om det styrelsesätt, vars grundläror där på ett så snillrikt sätt blivit framställda. På eftervärlden har han utövat ett inflytande, endast jämförligt med det, som utövats av två andra fransmän, vilkas verksamhet till stor del infaller under den här avhandlade tidrymden men visar sina resultat först under den nästföljande.

Medan de sydeuropeiska länderna Spanien och Italien fullständigt dukat under för det katolska prästväldet och sjunkit ned från den höga odlingsståndpunkt de förut intagit, kunde ej heller Tyskland ännu på länge mäta sig med västerlandets två andra stora kulturmakter. Trettioåriga krigets förödelser och elände hade lämnat de djupaste spår efter sig så väl i folkets materiella som i dess andliga liv. Endast långsamt och med möda förmådde det hämta sig ur sitt djupa förfall, som utom dess hölls vid makt genom de ständiga krig, varmed landet hemsöktes från den franska sidan, och genom dess splittring i en mängd småstater, som blivit fullbordad genom den westfaliska freden och som gjorde det vanmäktigt i sitt motstånd mot den franske inkräktaren. Blott småningom utbildade sig en ny andlig medelpunkt i den brandenburgska staten, där så väl den store kurfursten som hans son, den förste konungen av Preussen, visligen sörjde för veten-

skapens behov, och där universitet i Halle och vetenskapsakademien i Berlin blevo nya samlingspunkter för dess idkare.

Högt över alla sina tyska samtida reser sig Leibniz såsom banbrytare för en ny idealistisk världsåskådning, som gav varsel om en lysande pånyttfödelse av den tyska vetenskapen. Med mindre djup men kanske med mera framgång verkade i Halle *Kristian Thomasius* (död 1728) för utbredandet av tidens nya tankar på tysk botten. Särskilt minnesvärd är hans ihärdiga kamp mot den urgamla vidskepelse, som fått ny näring under de vilda krigstiderna och som funnit sitt ohyggligaste uttryck i de då ännu fortlevande häxprocesserna (jfr Band IV, sid. 573 ff.). Även i Sverige hade tron på häxor under Karl XI:s tid krävt talrika offer men bekämpades omsider segerrikt av läkaren *Urban Hjärne* (död 1724) m. fl. Thomasius hade även med kraft åtagit sig det tyska modersmålets sak gentemot det inom den lärda världen framgent med oinskränkt envälde härskande latinet. Men genom dettas begynnande undanträngande lyckades man endast att i stället bereda rum för det franska språket, som genom Ludvig XIV:s maktspråk redan hunnit bliva förhärskande vid de mellanfolkliga förhandlingarna. Med de franska sederna, som oemotståndligt spridde sig från solkonungens hov, hade även språket vunnit insteg på andra sidan om Rhen. Soldatkonungen Fredrik Vilhelm av Preussen slog omkring sig med franska glosor, och hans son Fredrik II, i vilken tyskarne gärna vilja se sitt fäderneslands nydanare, ringaktade alltid sitt modersmål, som han aldrig lärde sig behärska men rörde sig ledigt med det franska språket, på vilket han icke utan framgång uppträdde som skriftställare. Med den franska odlingens utbredning framträdde här som allestädes en förfinad smak och ett odlat levnadsvett men också den förskämning i sederna, som oundvikligt åtföljde densamma, och den olyckliga vanan att taga allting lätt och göra livets högsta frågor till föremål för spott och hån. Mot denna franska böjelse för fåfänglig ytlighet och flärd vände sig en stark andlig rörelse, den under inverkan från de reformerta landen framträdande *pietismen* med sin djupare och innerligare trosvärme men också med sitt från Calvin och hans efterföljare lånade världsförakt och sin dystra fientlighet mot all oskyldig glädje. Som ledande män inom denna rörelse framstodo *Ph. J. Spener* (död 1705) och *A. H. Francke* (död 1727), båda ädelt anlagda och religiöst upphöjda personligheter, av vilka i synnerhet den senare berett sig ett oförgängligt minne genom de uppfostringsanstalter han grundat. Men den lutherska kyrkan, inom vars område den nya riktningen utbredde sig, såg i dess framgång en fara för sitt eget bestånd och bekämpade den med maktmedel med en ofördragsamhet, som icke gav den katolska kyrkan efter. Förföljelsen mäktade

här lika litet som annorstädes undertrycka en stark andlig rörelse, och även i Sverige, dit den hastigt spridde sig, förmådde inga konventikelplakat hindra dess framsteg. Längre fram uppträdde pietismen i en mera känslosam form i den efter staden Herrnhut, som en tid var dess centrum så kallade herrnhutismen, vars främste målsman var den fromme greve *L. v. Zinzendorf*.

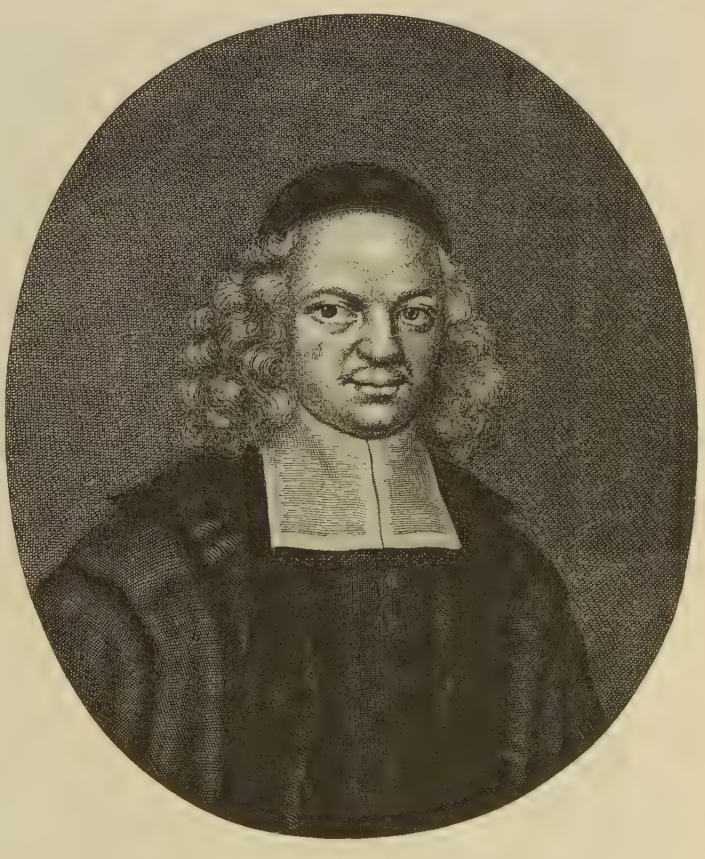

August Herm. Francke. Efter en målning av C. Schütz. Waisenhaus, Halle.

Pietismen med sitt innerliga trosliv hade på sitt sätt haft sin föregångare i den mystiska riktning, som funnit sin rikast begåvade tolk i skomakaren och filosofen *Jakob Böhme* (död 1624). I motsats härtill framträdde de nya, på vetenskaplig grund vilande tidsriktningarna i en strängt förståndsmässig form, och under sin strävan att förlika den bibliska uppenbarelsetron med förnuftet kommo de ej sällan att förbise eller underskatta själens djupaste andliga behov. En sådan tid med sin ensidiga hyllning åt det strängt lagbundna förståndet och sitt underskattande av aningen och fantasien kunde icke vara gynnsam för diktens blomstring. I Tyskland var tiden ännu ej mogen för de verkliga skalderna, och i Frankrike sjönko alstren av deras konst ned till en av akademiska reglers tvång mer än till hälften förkvävd hovpoesi. Endast i det fria England blomstrade även diktkonsten, men även där hade den tagit ett starkt intryck av den franska smaken, och

skalder som *Dryden* (död 1700) och *Pope* (död 1744) diktade övervägande i fransk anda.

En alldeles egenartad riktning tog däremot den engelska prosadikten. Pressens frihet under det nya statsskicket hade givit upphov åt en riklig,

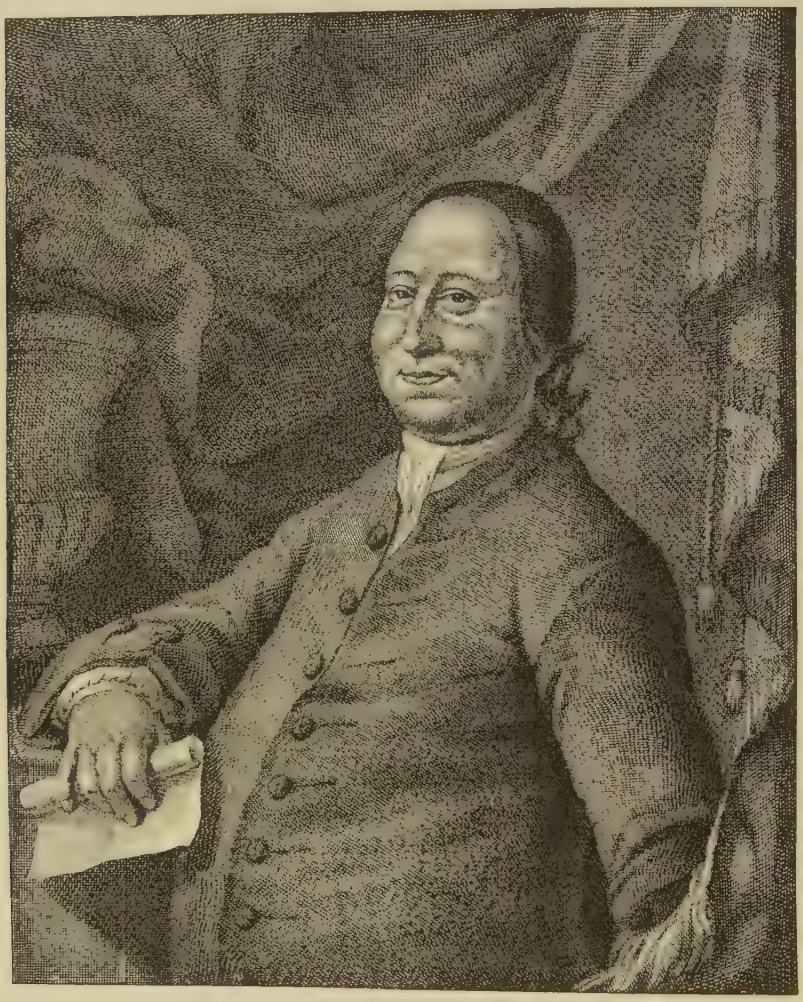

Greve Ludvig v. Zinzendorf. Kopparstick av J. Houbraken (1764).

i början övervägande politisk litteratur på prosa, och i de vitt spridda tidskrifter, där Addison och hans likar verkade, hade den engelska prosastilen utbildat sig till en förut okänd höjd. Bland de yppersta av dessa politiska skriftställare var irländaren *Jonathan Swift* (född 1667, död 1745). Tillfälligheten hade kanske mer än böjelsen gjort honom till präst i den engelska högkyrkan, och i sin ungdom stod han under starkt inflytande av sin frände

den frejdade statsmannen *William Temple*, som 1668 med de Witt avslutit trippelalliansen (se sid. 134). I denna anda uppträdde han efter revolutionen 1688 såsom en talangfull försvarare av dess idéer och särskilt samvetsfrihetens grundsatser, varigenom han inlade stora förtjänster om whigpartiets sak. Med tiden fann han sig dock illa behandlad av partiets ledande män, och den bitterhet, som denna otack väckte i hans sinne, stegrades till hat, då Marlborough i spetsen för detta parti drev landet att fortsätta kriget med Ludvig XIV långt utöver den gräns, där Englands ära och fördel kunde medgiva en billig fred. I harmen gick han över till torypartiet och bidrog numera med sin vassa penna i hög grad till dess seger och Marlboroughs fall. Nu stod han en tid i nära förbindelse med den nya regeringen och i synnerhet med Bolingbroke. Men sedan en ny konungaätt bestigit tronen, fick han återvända till sin fäderneö Irland, där han i stället för den utlovade och säkert påräknade biskopsvärdigheten fick nöja sig med ett ämbete som domprost. Nu framstod han såsom förkämpe för det hårt förtryckta irländska folket, av vilket han för första gången möttes med verklig tacksamhet. Denna kunde dock ej mildra bitterheten i hans lynne, som fördystrades genom enskilda, delvis självförvållade sorger och mot slutet av hans liv tidtals förmörkade hans förut så klara förstånd.

Jonathan Swift. Riksbibliotekets porträttsamling, Stockholm.

Swift hade i lika hög grad visat sitt herravälde över den bundna som över den obundna formen, och hans hätska politiska stridsskrifter väckte genom sin satiriska skärpa ett ofantligt uppseende. Men för alla länder och tider har hans namn blivit bevarat genom hans reseromaner och främst genom *Gullivers resor*. Tiden var mättad med fantastiska rykten om fribytarnes bragder i de amerikanska haven, och under inflytande av merkantilismen riktade England och Frankrike hela sitt intresse på grundandet av kolonialvälden. Bortom den kända världens gräns drömde fantasien om nya, oupptäckta världsdelar. Det tvivel om tillvaron av dylika, som Columbus ned-

slagit, hade efter hans upptäckt slagit om i sin motsats, och nu gällde det som en avgjord sak, att jordklotets jämvikt krävde, att södra halvklotet innehölle lika mycket land som det norra, medan det förra i verkligheten visat sig endast omfatta en tre gånger mindre landmassa än det senare. På den tidens kartor tecknades konturerna till ett stort obekant land (*terra incognita*) i söder, och djärva äventyrare svärmade för uppdagandet av okända välden och sagolika skatter. Fribytarfärderna i Stilla havet skulle ha skingrat dessa villfarelser, om deras upptäckter av en mängd bland dess öar blivit kända, men de höllos fördolda eller lämnades obeaktade och fingo sedermera göras om igen.

På världskartans tomrum hade alltså en diktare av Swifts kynne gott utrymme för sina sagoländer. Här låter han sin hjälte, den manhaftige kapten Gulliver, först komma till ett land ute i Indiska havet, kallat *Lilliput*, vars invånare nådde blott en tolftedel av de vanliga människornas längd, och sedermera till ett annat land i öppna Stilla havet, kallat *Brobdignag*, där människorna voro tolv gånger så stora som vanliga dödlige. Med det mest orubbliga lugn och det mest oefterhärmliga allvar skildrar han Gullivers öden och äventyr i dessa underländer, och med de enklaste medel, uteslutande verkande genom den förvridning av mänskliga förhållanden, som vinnes genom måttens ytterliga förminskning eller förstoring, frambringar han den blodigaste satir, som någonsin blivit skriven över den europeiska civilisationen. Med ett frätande, obarmhärtigt hån gisslar han förhållandena i sitt fädernesland, i vars samtida historia man måste vara mycket bevandrad för att förstå de ideligen återkommande anspelningarna. Men även utan dem behåller verket sitt ovanskliga värde genom det allmänt mänskliga i de svagheter, som i dess författare funnit en obeveklig domare. Berättelsens orubbliga allvar, som aldrig ett ögonblick faller ur tonen, förmådde på sin tid en irländsk biskop till den bekännelsen, att så orätt det vore mot en ämbetsbroder, kunde han dock med bästa vilja icke sätta tro till allt, som stode i denna bok. Men detta allvar, som på de äldre verkar så fruktansvärt komiskt, har gjort boken till en i alla länder eftersökt läsning för barndomen och den tidigare ungdomen, som icke fattar skildringens udd men njuter av den som en dråplig saga. Mindre allmänt kända men knappast mindre betydande äro ett par andra reseskildringar av samma slag. I den ena låter författaren Gulliver besöka ön *Laputa*, som hänger på kedjor under månen och där folket sysslar med alla möjliga onyttiga uppfinningar. Här får han tillfälle att utgjuta sin galla över den fantastiska uppfinnarevurm, som började framträda i hans fädernesland såsom det första tecknet till de storartade uppfinningar, varmed hans folk i kommande mansåldrar skulle

omdana världens öde. I den sista av sina fantastiska resor för han sin mångbefarne hjälte till ett land, där hästarna äga mänskligt förstånd, under det människorna sjunkit ned till djur. Skildringen av de senare är utförd med en rent demonisk styrka, men det hat och förakt mot hans medmänniskor, som med åren tagit överhand över hans en gång så brinnande kärlek till dem, slår här ut i hemska avgrundsflammor, som bära bud om det kommande vansinnet.

Sagorna om okända länder i fjärran ingåvo ännu en engelsk diktare idén till hans yppersta verk. Som många av tidens stormän hade även *Daniel Defoe* (död 1731) i början framstått som politisk skriftställare och begåvad försvarare av revolutionens verk. Ömsevis hyllad och smädad ställdes han den ena gången vid skampålen, där han blomsterhöljdes av folket, för att en annan gång se sina gåvor tagas i anspråk till främjandet av unionen mellan England och Skottland, och honom tillkommer en god del av äran för dess avslutande. Men hans livs stora mästerverk är och förblir hans över hela jorden lästa och spridda reseroman *Robinson Crusoe*. Uppslaget till detta arbete fick han genom berättelsen om sjömannen *Alexander Selkirk*, som 1704 landsattes på en obebodd ö väster om Sydamerika och vistades där i fyra år. Av denna berättelse, som han med diktarens rätt gav sin egen form, danade han en för alla tidsåldrar beståndande skildring av människans kamp med naturen. Med små hjälpmedel och endast utrustad med en medelmåttig begåvning föres hans hjälte genom omständigheternas tvingande makt steg för steg till den ena efter den andra av de uppfinningar, om vilka det blivit sagt, att nöden är deras moder. På detta sätt framställer han för sina läsare i hela dess klarhet bilden av den mänskliga kulturen i dess begynnelse och utveckling, tecknad i en högeligen underhållande form utan allehanda lärdomskram. Hans bok har också blivit den käraste läsning för alla länders ungdom och översatt till nästan alla vare sig civiliserade eller barbariska länders tungomål.

Utan närmare förbindelse med England skulle i ett nordiskt land den ende skald uppstå, som vid denna tid kunde med framgång upptaga tävlan med de stora engelska diktarne. Landet var Danmark och skaldens namn var *Ludvig Holberg* (född 1684, död 1754). Till börden var han norrman och föddes i Bergen, på vars fästning hans fader var kommendant. Sin första ungdom framlevde han i sitt norska fosterland, men detta gällde då blott för en underordnad del av det danska väldet, som hade sin andliga medelpunkt i huvudstaden Köpenhamn, och dit styrde Holberg därför, likt varje annan framåtsträvande yngling i landet, vid nära tjugo års ålder sin kosa. Han kom alltså till Danmark med ett ganska moget omdöme, och med den

utomståendes fördomsfrihet kunde han uppfatta vad han där såg, vilket blev av största betydelse för hans kommande diktning. Flera år av sin ungdom ägnade han åt vidsträckta utländska resor under ständig kamp mot nöd och brist men varunder hans skarpa iakttagelseförmåga också samlade rikligt med stoff för framtiden. Ett par historiska skrifter fäste uppmärksamheten vid hans person, och han kallades omsider till professor i metafysik vid Köpenhamns universitet. Hans professur omfattade ett ämne, som föga tilltalade honom, men han hade valet mellan hunger och metafysik, varför han antog ämbetet. Vid en mognare ålder blev han professor i historia och har utvecklat en ingalunda föraktlig verksamhet såsom historisk skriftställare, vilken dock icke fört hans namn utöver Danmarks gränser.

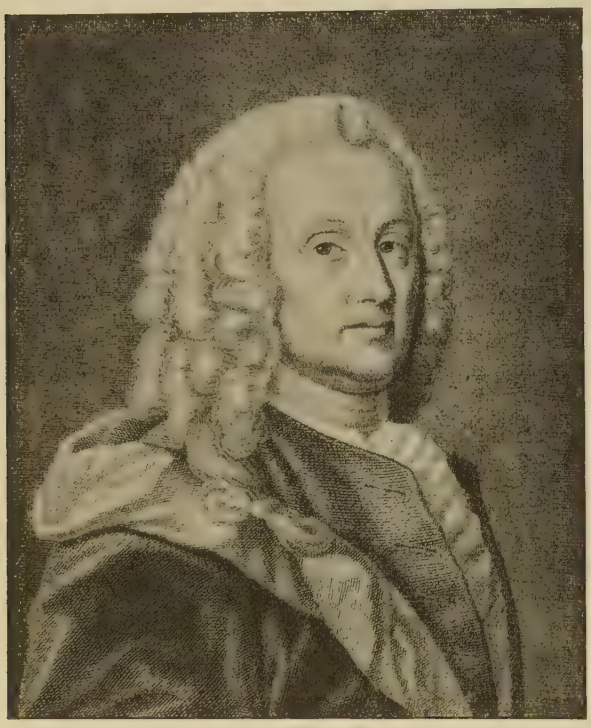

Ludvig Holberg. Efter en målning av A. Roslin.

Skaldekonsten i allmänhet och dramatiken i synnerhet voro vid hans framträdande i sin barndom i Norden, där endast religiösa folkskådespel och skoldramer med klassiska ämnen någon gång förekommo. Men Holberg hade under sin vistelse i utlandet blivit starkt påverkad av Molière, och sedan han med framgång uppträtt som författare i den komiska dikten *Peder Paars* kände han sig manad att i sitt danska hemland upptaga hans mantel. Från 1722 utvecklade han under några få år en oerhörd verksamhet såsom författare av lustspel, bland vilka ett flertal för alltid blivit införlivade med den danska skådebanan. I Danmark liksom i det övriga Europa hade merkantilismen låtit den borgerliga medelklassen raskt tillväxa i styrka, och i dess dagliga liv med sina små bekymmer och fröjder fann Holberg det rikaste ämne för sin diktning. Med rätta har en yngre skaldebroder sagt om honom, att om Danmark med Köpenhamn plötsligt sjönke i havets

djup och endast Holbergs komedier bleve kvar, skulle eftervärlden genom dem få en bättre bild av det försvunna landet, än Pompejis ruiner kunna giva oss av det gamla Rom. Hans styrka ligger ej i en spännande intrig eller i dramatiska konflikter utan i en sann och slående teckning av karaktärer, vilka träda oss till mötes alldeles som de gingo och stodo i levande livet. Med humorns försonande löje förstår han att överskyla de fel och svagheter han vill skildra, och hans humoristiska diktning har övat en oerhörd verkan på den danska litteraturen, där den Holbergska komiken ofta omedvetet går igen ännu i denna dag. Men i några av hans bästa stycken höjer sig denna komik till en verkligt tragisk styrka. Jeppe på Berget, den arme livegne bonden, som pryglas av hög och låg, bedrages av sin hustru och finner sin enda tröst i glaset men tillägnar sig herremannens alla olater i det korta ögonblick, då han tror sig vara baron, har i eldsdrag visat oss en varaktigt bestående bild av livegenskapens förnedring. Bondestudenten Erasmus Montanus, Jeppes lärdomshögfärdige son, är hjälten i ett annat stycke, där han väldeligen slår omkring sig med sina ofruktbara sofismer, som fylla hans enkla omgivning med beundran, men då han för en gångs skull uttalar en verkligt stor sanning, nämligen läran om jordens klotform, tvingas han att köpa sin timliga lycka med avsvärjandet av denna farliga villolära. Holbergs lustspel hava förblivit föga kända utanför Norden, men där blev deras inverkan i stället så mycket större. Framför allt har Jeppe på Berget med sin gripande tragiska skildring av mänskligt elände riktat det första dråpslaget mot den danska livegenskapen, och om det adertonde seklet icke gick till ända, innan den danske bonden åter blev en fri man, har kanske Ludvig Holberg den drygaste delen i hans frigörelse.

Upplysningstidevarvet.

1. De franska upplysningsmännen.

Sällan eller aldrig har väl en enda man utövat ett så vidsträckt inflytande på hela sin tidsålders sätt att tänka och känna som *Voltaire.* Född 1694, sammanfattade han liksom i en enda brännpunkt tidevarvets hela livsåskådning, som han under en lång livstid fick tillfälle att utbilda och fullständiga i en mängd skrifter på vers och prosa, och vid hans död 1778 gick hans minne med fullaste rätt till eftervärlden såsom minnet av det adertonde seklets man. Han var son av en borgerlig ämbetsman och hette ursprungligen *François-Marie Arouet* men ändrade tidigt sitt namn till Voltaire, och det är under detta namn som hans minne blivit odödligt. Med sina starkt utpräglade litterära böjelser hade han i början svårt att välja en levnadsbana men ägnade sig snart uteslutande åt skriftställarens kall, uppträdde med mycken framgång som dramatisk författare men gjorde sig framför allt bemärkt och fruktad för sina redan då ytterst giftiga satirer. Hans satiriska begåvning blev snart farlig för honom, ty han blev utan grund misstänkt som författare till en smädeskrift över den nyss avlidne Ludvig XIV och insatt på Bastiljen, där så många av tidens främsta män för längre eller kortare tid fingo sitt hemvist. I fängelset fick han fortsätta arbetet på sina dikter, och hans vänner fäste regenten hertig Filips av Orléans uppmärksamhet på hans författarskap med den påföljd, att den godmodige regenten skänkte honom friheten och ett understöd i penningar. Voltaire, som var ur stånd att lämna ett tillfälle obegagnat att säga en kvickhet, även om den kunde utsätta honom för den största fara, uppvaktade hertigen och tackade honom för underhållet men icke för husrummet.

Hans rykte som författare var tidigt och fast grundat, och samtiden anade i det unga snillet en värdig efterföljare till Corneille och Racine. Men i det han med mera framgång än ursprunglig skaparkraft upptog deras verksamhet som diktare av sorgespel efter klassiska mönster, skilde han sig dock i ett viktigt avseende från sina förebilder. Till det mesta hade dessa

lånat ej blott sina ämnen utan även sina hjältar från den klassiska forntiden, men Voltaire sökte ämnen för sin diktning överallt i sagan och historien, och ehuru han ingöt dem i den antika tragediens hävdvunna form, satte han till sitt mål att vid deras behandling framför allt upphöja den mänskliga kampen för frihet och framåtskridande. Han lät gärna sina hjältar framstå såsom förkämpar för politisk eller religiös frihet, segrande eller dukande under i kampen mot tyranni och andligt mörker. I sträng enlighet med sin tids smak skänkte han även sitt land ett epos, en hjältedikt över Henrik IV, den folkligaste bland Frankrikes konungar. Men i denna dikt, som han gav namnet *Henriaden*, upphöjer han framför allt sin hjälte som en bärare av upplysningens, den religiösa fördragsamhetens och folkfrihetens idéer, och han kan sägas här hava tecknat urbilden till en av de upplysta despoter, som efter en mansålder var på sitt sätt skulle föra hans idéer ut i världen.

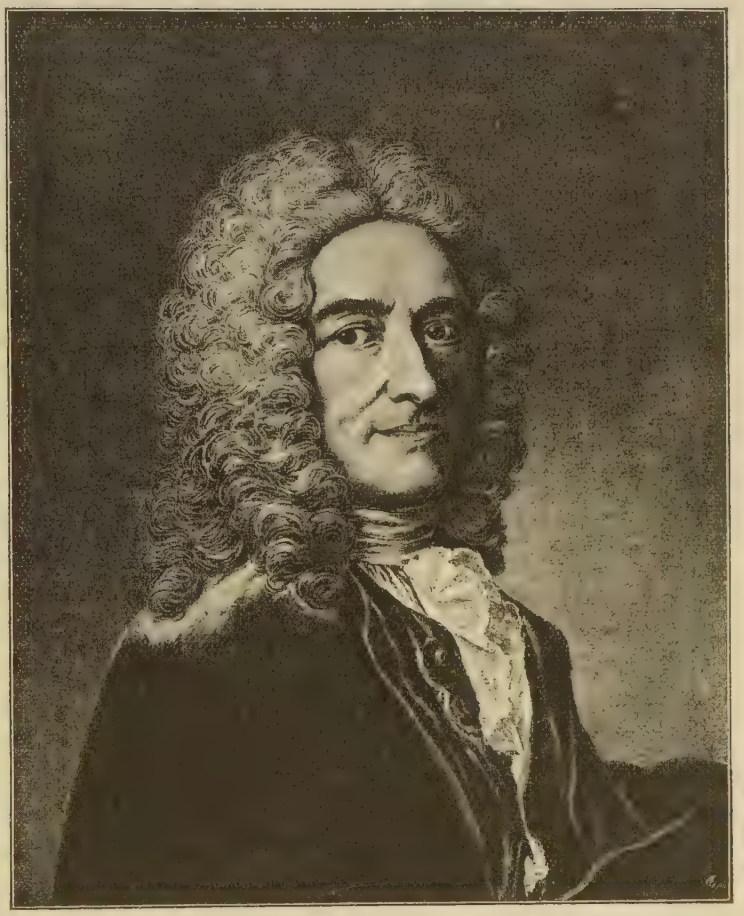

François M. Arouet de Voltaire. Efter en målning av R. Tournières.

Innan denna dikt var färdig, måste han åter göra ett besök i Bastiljen, och efter sitt frigivande fick han tillbringa ett par år i England. Under förtroligt umgänge med de engelska deisterna, framför allt med sin själafrände

Bolingbroke, av vilken han mottagit starka och djupa intryck, kunde han nu på nära håll studera Englands vetenskap och diktkonst, dess samhällsliv och statsskick. År 1729 kunde han återvända till sitt hemland, och full av beundran över vad han sett och hört, ägnade han sig med rastlös iver och med hela sitt snilles kraft åt spridande av de nya lärorna. Han stod numera på sitt snilles middagshöjd såsom den erkänt främste av sitt lands poetiska och prosaiska skriftställare. Men hans sedliga karaktär stod ingalunda i jämnhöjd med hans begåvning, han hade allt ifrån ungdomen kastat sig huvudstupa in i det parisiska livets brusande virvel, och ur denna utgick han ingalunda utan fläck. Vid mogen ålder inlät han sig i en ömmare förbindelse med en gift dam, markisinnan *du Châtelet*, som efter tidens sed inom förnäma kretsar icke tog det så noga med sina äktenskapliga plikter. Förbindelsen räckte i många år, och Voltaire vistades i långa tider på hennes slott, under det hans vittra väninna troget stod honom bi vid utbredandet av hans idéer. Under tiden hade han trätt i förtrolig brevväxling med Fredrik II, som hyste den djupaste beundran för hans andliga överlägsenhet, och efter sin väninnas död begav han sig 1750 till Berlin för att sluta sig till sin kunglige gynnare. Vistelsen där räckte i tre år, men Fredrik fick snart på ett pinsamt sätt göra bekantskap med den smutsiga girighet och det lumpna småsinne, som på ett underligt sätt smälte samman med Voltaires utomordentliga andliga begåvning. Till sin ovanskliga heder lät Fredrik aldrig människans ömkliga litenhet hos sin lysande gäst bringa sig att glömma snillets väldiga storhet, och ehuru förbindelsen mellan dem flera gånger på ett obehagligt sätt avbröts, blev den ständigt återknuten. På äldre dagar drog sig Voltaire tillbaka till Ferney, ett gods invid Genève nära gränsen mellan Frankrike och Schweiz, där han som ägare av en stor förmögenhet, vilken ständigt ökades genom klok hushållning och tvetydiga spekulationer, i ostört lugn tillbragte de sista åren av sin levnad. Hans världsrykte var nu orubbligt befäst, hans lov genljöd i hela Europa, och från sin tillflyktsort, där han hyllades som en vördad patriark av en beundrande samtid, stod han i förtrolig brevväxling med tidens främsta konungar och furstar, vilka sökte hans råd i statsärenden och vittra smakfrågor. Vid åttiofyra års ålder gjorde han 1778 ett besök i Paris, där han blev föremål för en stormande hyllning, som i hög grad tillfredsställde hans fåfänga men som satte åldringens försvagade krafter på ett prov, vilket de ej mäktade uthärda. Han nedlades på sjukbädden och avled inom kort den 30 maj, bokstavligen firad till döds av det folk, som i honom med rätta beundrade sin egen och sin tidsålders främste andlige storman.

Ty med alla sina stora och små mänskliga lyten kan Voltaire mer än någon annan sägas hava brutit väg för en ny tid. Hans skaldskap har ej mäktat hålla stånd inför denna tids prövande granskning, och hans diktning är alltför överlastad med hans egen samtids oäkta grannlåter, för att de verkliga guldkorn av äkta poetisk skönhet, som här och där finnas inbäddade mellan dem, skulle förmå att med hela sin styrka göra sig gällande. Bäst lyckad är han i sina satiriska berättelser, där hans gnistrande kvickhet flödar över alla bräddar, och där han driver ett obarmhärtigt gyckel med allt och alla, som han av principiella eller personliga orsaker ansett sig böra bekämpa.

Vida djupare ingripande har hans verksamhet varit såsom religionsfilosofisk och historisk skriftställare. Voltaire har aldrig hört till dessa självständigt skapande andar, som ur sitt snilles oändliga djup upphämta nya tankar och skänka dem åt världen. Men hans ovanskliga och för alla tidsåldrar beståndande förtjänst är, att han använt hela sin underbara förmåga till att bereda en allmännare spridning åt de tankar, som andra tänkt före honom, och att skänka dem en allmänfattlig och för den stora mängden tilltalande form. Härigenom vunno de nya idéerna en långt mera vidsträckt spridning och blevo i en knappast anad grad samtidens egendom. När dessa idéer lades i munnen på hjältarne i Voltaires sorgespel eller berättelser, nådde de vida längre än om de utvecklats i de lärdaste avhandlingar. Starkast var Voltaire dock, när han fick tillfälle att kämpa med hånets och gäckeriets vapen. I deras förande var han en mästare som ingen, och genom att göra en angripen åsikt till föremål för tidens åtlöje hade han lättare att göra den omöjlig än genom den grundligaste bevisföring. Men han har också dukat under för den svaghet, som gärna vidlåder den som är kvickhuvud till yrket, att skratta i tid och otid och därför ej sällan på orätt ställe. Denna svaghet verkar mindre stötande för fransmännen med deras böjelse att taga allting lätt, men så har ock Voltaire mer än någon annan före eller efter honom framträtt såsom den typiske fransmannen. Men han har även kunnat uppträda med djupaste allvar och ljungande harm, var helst han fann någon orättfärdighet att bekämpa eller någon vidskepelse att nedslå, och då höjer han sig stundom till en styrka, som väcker förvåning.

I all synnerhet är detta fallet på det religiösa området. Aldrig har väl utlevad vidskepelse eller gammal och ny vantro funnit en så fruktansvärt överlägsen motståndare som Voltaire. Men i stridens iver glömde han alltför ofta att göra skillnad mellan religionens oförgängliga kärna och dess av tidens tand sönderfrätta skal. Mot den katolska kyrkan och dess själadödande prästvälde slungar han sina vassaste pilar och sitt snilles mest

ljungande blixtar, och mot denna kyrka höjer han åter och åter sitt ryktbara fältrop *écrasez l'infâme* (krossa den skändliga!), vilket med orätt ansetts tyda på Kristusgestalten. Men den vrede, som är så rättmätig, när den drabbar denna kyrka, vänder han i lika hög grad mot alla kyrkor, ja mot kristendomen själv. För dess upphöjde stiftare hyser Voltaire den största vördnad, men hans läror finner han föråldrade och vill ersätta dem med andra, som förmenas bättre svara mot en upplyst tidsålders krav. Men om den store fritänkaren icke är kristen, är han därför icke utan religion. Han är en deist efter engelskt mönster, som av all makt strävar att förlika religion och vetenskap, tro och vetande, och på sitt lätta franska vis uttrycker han sitt behov av ett högsta väsende i de bekanta orden: "Om Gud icke funnes till, måste man uppfinna honom." Tron på en allgod och allsmäktig Gud leder honom även till tron på en personlig odödlighet och en fri vilja med sedligt ansvar, även om han icke känner sig i stånd att bevisa dem. Men på det religiösa området är hans uppbyggande verksamhet av långt mindre bärvidd än den nedrivande. Den förstnämnda ställes nästan alldeles i skuggan av hans väldiga anlopp mot prästerlig maktlystnad och föråldrade trosläror. Men härvid föres han stundom av sin stridsiver längre än han själv ämnat, och hans okuvliga lust att vid alla möjliga och omöjliga tillfällen säga en elakhet låter hans förnekelse skenbart sträcka sig längre än den gick i verkligheten, under det hans oupphörliga gyckel med allvarliga ting verkar stötande på finkänsliga sinnen, icke minst bland hans egna anhängare. Hans bristande sinne för den historiska utvecklingen låter honom icke inse, att religionen i sitt jordiska hölje liksom allt mänskligt är underkastad förvandlingens lag, och att de religiösa företeelserna icke kunna rätt förstås, om de ej bedömas efter de förhållanden, under vilka de uppstått, men ej efter förhållandena på den bedömandes egen tid. Med den senares mått tilltror han sig att mäta de bibliska berättelserna, och därför finner han i dem idel orimligheter. En fortfarande tilltro till sådana orimligheter kan han endast förklara ur ett ständigt fortsatt prästerligt bedrägeri.

Under den antika hedendomens förfall hade den grekiske filosofen Evhemeros lärt, att religionerna endast vore frukten av ett prästerligt bedrägeri, övat mot okunniga massor, och hednagudarne vore intet annat än sluga människor, som narrat hopen att tillbedja dem. Den kyrkliga kristendomen hade upptagit denna lära, så långt den gällde hedendomen, i vars religionsstiftare den såg idel bedragare och i vars dygder den blott ville erkänna glänsande laster. Voltaire gick ett steg längre och tillämpade Evhemeros' lära — från sin ståndpunkt följdriktigt nog — på den kyrkliga kristendomen själv. Såväl den kristna som de hedniska religionernas högsta

andar bliva föremål för hans gyckel, i Muhammed ser han endast en förstorad, med svärd beväpnad Tartuffe och Orléanska jungfrun är för honom endast en lättfärdig slinka, som han i en stor smädedikt förlöjligar. Men han är snarare böjd att göra rättvisa åt andra religioner på den kyrkliga kristendomens bekostnad, och hans fiendskap mot den sistnämnda driver honom att stundom över hövan uppskatta de hedniska religionsstiftarnas förut lika orättvist underkända storhet.

Hans bristande förmåga att ställa personer och företeelser i den rätta dager, som betingas av den mänskliga utvecklingens förlopp, framträder även i hans verksamhet som historisk författare. Här har han inlagt en ovansklig förtjänst genom att äntligen ställa kulturhistorien på dess rätta plats bredvid den politiska historien, framställningen av det mänskliga samarbetet för tillvaron bredvid framställningen av den mänskliga kampen för tillvaron, och hans *Avhandling om folkens seder och anda* är i detta avseende ett banbrytande verk. Men han saknar förmåga att infoga människor och händelser i deras rätta historiska ram, i det han även såsom hävdatecknare ävlas att mäta alla förgångna tidevarv med sin egen tids mått, inför vilket de tydligtvis komma jämmerligen till korta. Forna tiders människor låter han tänka, tala och handla så som de skulle gjort under inflytande av den engelska deismens och den upplysta despotismens tankegång, och bryter utan förskoning staven över dem, när de ej fylla hans egen tids krav. Å andra sidan vill han gärna se dessa krav uppfyllda på alla möjliga ställen, där avståndet i tid eller rum fördunklar forskarens blick, och såväl i forntidens germaner som samtidens kineser ser han idel bärare av sina egna idéer. I sin berättelse *Naturens son* låter han den till Frankrike förflyttade halvindianen endast med hjälp av sitt eget sunda, oförvillade förstånd komma till rätta med tidens och livets svåraste frågor.

I likhet med Montesquieu hade han allt ifrån ungdomen hyst en livlig beundran för det engelska samhället, och denna beundran ökades genom den närmare kännedom han vann därom under sin vistelse i England. I flera skrifter framhöll han efter dennes mönster det engelska samhället med dess politiska och medborgerliga frihet såsom förebild för det franska. Men denna frihet kunde i fastlandets envåldsstater icke på laglig väg upprättas genom folkets ingripande, och då han icke önskade en revolution, återstod för honom endast att hoppas på en omdaning av samhället genom dess högsta styresmän. I Henriaden hade han tecknat bilden av en idealfurste enligt hans egen uppfattning, och i det fjärran Kina med dess vördnadsbjudande härskare trodde han sig se sitt ideal av ett lyckligt samhälle och en vis furste förverkligat. Av konungarnes vishet väntade han sig

folkens pånyttfödelse, och i Fredrik II såg han mannen, som framför andra var kallad att förvandla hans idéer till verklighet. Med en sådan tankegång fördes han snart och nästan omärkligt för honom själv till att söka nå sitt mål genom andra medel. Tanken på Englands fria statsskick trädde tillbaka för hoppet om genomgripande förbättringar, verkställda av upplysta despoter med större enhet i planen och kraft i utförandet än som kunde väntas i ett rike med delad statsmakt. Voltaire har aldrig i egentlig mening övergivit sin ungdoms frihetstankar, men de hava för honom förlorat i värde, då han såg kampen för framåtskridandet med lika stor eller större framgång kunna fullföljas på andra vägar. Måhända smickrades även hans fåfänga av den lätthet, varmed han på höjden av sitt rykte kunde vinna och bevara jordens mäktiges gunst. Denna gunst satte honom mot slutet av hans levnad i tillfälle att på mångahanda sätt gripa in i staternas och folkens öden. Att han därvid icke glömde sin egen fördel visas bäst av hans förhållande till Fredrik II, och intill det sista förvånar han eftervärlden genom den oupplösliga blandningen av högheten i hans snille och lågheten i hans karaktär. Han smider ränker mot allt och alla, som stå honom i vägen, tvekar icke ett ögonblick att förråda sin kunglige välgörares ömtåligaste hemligheter, och utan urskillning stänker han, likt Loke vid gudarnes gästabud, sitt etterdrypande hån över vän och fiende. Från sin ståndpunkt har nog den finske skalden bedömt honom rätt i de bekanta orden:

Det adertonde seklets man
förbytt Sven Duvas lott:
ett dåligt hjärta hade han,
men huvu't, det var gott.

Men det kom en tid, då han skulle jäva den förra delen av detta omdöme. En fruktansvärd olyckshändelse tyckes ha väckt honom såväl som mången av hans samtida till allvarlig hjärterannsakan. Den 1 november 1755 lades Portugals huvudstad Lissabon till stor del i grus genom en jordbävning, och många tusen människor förgingos under spillrorna av sina boningar. Leibniz' optimistiska lära, att skaparen endast kunnat frambringa den bästa av alla tänkbara världar, härskade vid denna tid inom vida kretsar, men genom denna gräsliga olycka fick den en svår stöt, och tidens tänkare upptogo problemet om det onda i världen och dess förenlighet med tillvaron av en allgod försyn till ny och allvarlig behandling. Även Voltaire synes länge ha stått grubblande och tvekande inför denna av människotanken ännu olösta gåta, men till sist har han nöjt sig med att lämna dess lösning åt framtiden och hålla fast vid den Gud, på vilken han icke kunde upphöra

att tro. Men denna allvarliga prövning har i hög grad ökat hans medkänsla med allt lidande på denna jord, och det är från den tiden som han med en hittills okänd kraft träder upp såsom de fattigas och betungades skyddsvärn.

Hade hela hans liv varit en fortsatt strid mot vidskepelse och vantro, så föll det nu av sig självt, att hans skyddande hand främst utsträcktes till dem, som ledo förföljelse för sin tros skull. Ännu levde i södra Frankrike några hundratusental hårt förtryckta hugenotter, bland vilka katolikerna av all makt sökte värva proselyter. Bland dem var en gammal köpman i Toulouse vid namn *Jean Calas*, vars son, en sjuklig och överspänd yngling, hade begått självmord. Genast utpekades Calas av den allmänna rösten bland sina katolska grannar som sin sons mördare, emedan denne skulle övergått till katolicismen. Anklagelsens uppenbara orimlighet hindrade icke, att den gamle mannen kastades i fängelse och efter en ytterst partisk rättegång av det slag, varpå Frankrikes historia ännu i dag är så rik, 1762 undergick en pinlig död. För sent att kunna rädda hans liv men icke för sent att upprätta hans heder fick Voltaire kunskap om det rättsliga mordet. Han trädde i förbindelse med den avlidnes släkt, kastade sig med sällspord iver på studiet av de vidlyftiga rättshandlingarna och uppträdde med en kraft, som han ännu aldrig visat, till försvar för Calas' minne. Så stort var hans inflytande och så förkrossande den vältalighet, varmed han förde sin sak, att det franska juristeriets alla ränker icke mäktade hindra, att målet upptogs på nytt, den orättfärdiga domen upphävdes och den gottgörelse, som jordisk rättvisa kunde skänka, bereddes de efterlevande. I flera andra lika upprörande fall, där franska protestanter blivit oskyldigt anklagade för svåra brott, lyckades han likaledes genom sitt vältaliga försvar bereda rättvisa eller upprättelse åt de förföljda. Denna del av hans verksamhet, som måhända utgör hans stoltaste äreminne, skulle snart få vittgående följder. Tron på den kyrkliga ofelbarheten var redan förut undergrävd i sinnena men omstörtades alldeles genom det hänsynslösa avslöjandet av kyrkans orättrådighet och förföljelselust, och från denna tid dröjde det ej länge, innan religiös fördragsamhet började bliva rådande i lag och sed inom den ena staten efter den andra.

Om Voltaire oförskyllt blivit utropad såsom gudsförnekare, så torde det i viss mån ha berott därpå, att han icke i lika hög grad riktat sitt dräpande hån mot den ateistiska vantron som mot den kyrkliga. Saken var nog den, att han höll ateisterna för nyttiga medkämpar i striden mot prästväldet, varför han snarare understödde än bekämpade dem. Under den senare delen av sin levnad såg han den flock icke obetydligt tillväxa, som i sitt religiösa tvivel gick vida längre än han. Inom det rena tänkandets

område framträdde *Condillac*, *Holbach* och *Helvetius* med filosofiska system, som de med större eller mindre följdriktighet uppbyggde på den rena materialismens grund. Enligt dem fanns ingenting annat till än materien, de kunde således icke erkänna tillvaron av en personlig yttersta orsak till livet och tingen, och inom den mänskliga samlevnaden uppställde de hänsynen till den egna fördelen såsom enda förbindande regel för mänskliga handlingar. De anslöto sig nära till den vida djupare anlagde engelske tvivlaren *David Hume* (död 1776), som utförde Lockes erfarenhetsfilosofi i riktning emot det rena tvivlet om möjligheten av ett verkligt vetande om sinnliga och översinnliga ting och som tillrådde människorna att hellre syssla med det dagliga livets dem närmare liggande företeelser än fördjupa sig i grubbel över det som de ändå aldrig kunde med någon visshet få veta.

Dénis Diderot.
Målning av L. M. Vanloo. (Med vederbörligt tillstånd hämtad ur Hildebrand-Pflugk-Harttungs Världshistoria.)

Ett långt mera genomgripande inflytande på sin tids allmänna tänkesätt utövade även på detta område några män, som utan någon djupare ursprunglighet eller självständighet i sitt eget tänkande lade i dagen en överlägsen förmåga att för den bildade allmänheten åskådliggöra innehållet i den tankeriktning, till vars förkämpar de invigt sig. Till dem hörde i främsta rummet två rikt begåvade, ovanligt mångsidiga skriftställare, *Dénis Diderot* (död 1784) och *Jean le Rond d'Alembert* (död 1783). Det utan all jämförelse mest storartade minnesmärket av deras verksamhet är det väldiga samlingsverk, som i den mänskliga odlingens hävder förvärvat sig

ett varaktigt minne under namn av *Encyklopedien*. Närmast var den avsedd att bliva ett stort anlagt konversationslexikon, som i en mängd artiklar av sakkunniga fackmän skulle belysa de skilda områdena av mänskligt vetande och verksamhet. Men utgivarnes plan var härvid den att begagna alla möjliga tillfällen att inom ramen av det stora verket göra propaganda för den tankeriktning, vars hängivnaste och mest begåvade förkämpar de voro. Detta skulle ske dels genom ett opartiskt och sakligt framläggande av den vetenskapliga och särskilt den naturvetenskapliga forskningens resultat i allmänfattlig form, dels genom behandling av religiösa och filosofiska spörsmål i den hittills strängt förbjudna och således för den stora mängden alldeles nya tankeriktningens anda. Avtal träffades med en förläggare, om det ofantliga samlingsverkets utgivande, och 1751 utkommo de båda första banden. Inom den lärda och olärda världen väckte de genast ett oerhört uppseende, och som det var att vänta, höjde sig från den kyrkliga sidan ett väldigt härskri mot den ogudaktiga boken. Ärkebiskopen av Paris utslungade mot den en bannlysning, som åstadkom, att de båda banden togos i beslag. Men därigenom riktades också den allmänna uppmärksamheten och nyfikenheten på det farliga verket, som oaktat sin vidlyftighet och sitt dyra pris trängde ned till kretsar, inom vilka det utan denna fingervisning aldrig skulle blivit läst. Av skadan hade dess utgivare blivit visa, och i de nästföljande banden förstodo de på ett mästerligt sätt att inhölja sina angrepp mot den kyrkliga världsåskådningen. Artiklar, som omedelbart behandlade religiösa och kyrkliga ämnen, voro avfattade i den mest opartiska form, mot vilken ingen anmärkning var möjlig, men över allt annorstädes, även vid behandlingen av de till utseendet mest oskyldiga ämnen, vimlade det av försåtliga anspelningar, genomskinliga nog för att varje läsare med den minsta eftertanke skulle kunna genomskåda dem. Sedan några band på detta sätt passerat oanmärkta, blevo utgivarne djärvare, och i ett nytt band togo de bladet från munnen på ett sätt, som framkallade ett förbud mot verkets vidare utgivning, av det angivna skäl, att det skadade religionen och sederna mer än det gagnade vetenskapen och konsten. Av trötthet eller räddhåga drog sig nu d'Alembert från verkets fortsättning, som Diderot emellertid med outtröttlig hängivenhet och underbar mångsidighet fullföljde. Efter lång vila kunde arbetet utkomma på nytt, men först 1777 nådde det sitt slut. Det hade då vunnit en dittills okänd spridning, blivit översatt på flera språk och förskaffat sina förläggare en ofantlig förmögenhet, medan utgivaren Diderot skulle förblivit fattig, om ej ett frikostigt understöd från kejsarinnan av Ryssland tryggat hans ställning.

Encyklopediens inverkan på sin tidsålder var så vittgående, att den stundom och ej utan grund fått giva sitt namn åt detta tidevarv. I densamma voro de nya tidstankarne sammanförda till ett storartat helt, och den åskådning, som låg till grund för verket, hade på mästerligt sätt i stora drag blivit utvecklad av d'Alembert i den av honom utarbetade inledningen. I det följande hade tidens rikast begåvade andar med sina uppsatser inom vetandets skilda grenar bidragit att höja arbetets värde, och i sin helhet framstod det såsom ett det väldigaste angrepp, som en ny tid någonsin riktat mot en gammal tids världsåskådning. Också blev dess inflytande på det allmänna tänkesättet sådant, som väl aldrig tillförne kommit en bok till del. Här hade deister och ateister förenat sig till ett gemensamt angrepp mot den hävdvunna, i tidens tänkesätt längesedan undergrävda åskådningen, och tiden hyllade därför med hänförelse ett verk, vari den såg en fana, som kunde samla alla omkring sig till gemensam kamp för världslig och andlig frihet. Encyklopediens tankegång var i egentlig mening icke ny eller banbrytande utan snarare ett uttryck för vad som låg förborgat i tidens djup, och dess oförtäckta uttalande av vad man hittills knappast vågat säga mellan de väggar, som i dessa spioneriets och de hemliga angivelsernas tider alltid kunde hava öron, har mer än något annat bidragit till dess oerhörda framgång.

Tidsåldern var mättad med litterära, politiska och religiösa intressen, och i sällskapskretsar, där samtalet förut endast rört sig om hovskvaller, affärer eller väderlek, avhandlades nu med största iver de djupaste filosofiska spörsmål. Tongivande vittra damer ur de högsta kretsar samlade i sina salonger omkring sig en hängiven skara av filosofer, konstnärer och skalder, som möttes hos dem för att under förtroligt och ledigt samspråk i den lätta och älskvärda sällskapston, som alltid varit fransmännen så egen, avhandla de stora livsfrågorna. Efter övlig fransk sed kunde visserligen denna sällskapston ofta vara lättsinnig och driva ett oblygt gäckeri med de högsta ting. Man lekte tanklöst med spörsmål, om vilka ingen anade, att de inom en mansålder skulle sätta hela Frankrike i eld och lågor och likt agnar för vinden skingra dessa samma kretsar, som nu gycklade med dem. Pudrade markiser och sminkade markisinnor slogo omkring sig med bålstora revolutionära fraser, som aldrig funnit bättre jordmån än i dessa despotiska stater, där ordet icke är fritt och där alla möjliga och omöjliga läror utbreda sig i smyg utan att kunna öppet vederläggas.

En icke oväsentlig följd av de litterära salongernas inflytande var att den allmänna meningen i allt mindre grad hämtade sina ingivelser från hovkretsarna. Inom dessa hade den allt slipprigare tonen icke kunnat över-

skyla den växande känslan av tomhet och leda vid det onaturligt förkonstlade sällskaps- och hovlivet. Denna känsla hade länge sökt sig egendomliga uttryck inom diktningen och konsten. Inom båda yttrade sig en oklar längtan tillbaka till naturen och lantlivet med dess enklare förhållanden. Men denna längtan klädde sig i sådana former som man av dess upphov kunde förvänta. Av det lantliga livet med dess okonstlade seder kände den sirliga, till lydnad för konungens bud mestadels i huvudstaden levande hovadeln litet eller intet, och detsamma var fallet med dess skyddslingar bland skalder och konstnärer. Ett förkonstlat herdeliv av det slag, som aldrig funnits till i verkligheten, blev med stigande förkärlek behandlat av diktarens penna och målarens pensel. Om herdeidyllen kunde den svenska skaldinnan Anna Maria Lenngren till sist med sanning säga, att den blev "så menlös, att den bräker". Inom målarkonstens område höjde sig däremot *Watteaus* sirliga framställningar ur herdelivet och andra ämnen i tidens smak till verklig konst. I övrigt rådde inom det andliga livets olika områden en tilltagande förkonstling. När skalderna upphört att dikta om forntidens gudar och hjältar, författade de i stället lovkväden till Välgörenheten, Tacksamheten och dylika blodlösa abstraktioner, av vilka det vimlade i sådana diktverk som Voltaires Henriad. Förra hälften av 1700-talet var den tid, då *rokokon* med sina konstiga snirklar oinskränkt härskade inom konstvärlden. I en tid, då det hemlighetsfulla Kina hägrade i ett dunkelt fjärran såsom ett mönster att efterfölja, framträdde inom konsten de kinesiska motiven med allt större styrka, och för svenska läsare behöva vi blott påminna om Kina slott vid Drottningholm. En vidsträckt spridning vunno dessa motiv genom det kinesiska porslinet med dess avbildningar av föremål från sitt hemland, som börjat vinna en allmän utbredning i Europa, där de efter 1709 började med framgång och skicklighet efterbildas.

Längtan till naturen och lantlivet skulle snart finna en väldig tolk, som med oemotståndlig makt förstod att rycka sinnena med sig. Utanför den stora världens råmärken, i oförsonlig fiendskap med dess ävlan och flärd levde och verkade en man, som var bestämd att öva ett omätligt inflytande på den närmaste framtidens öden. Denne man var *Jean Jacques Rousseau* (född 1712, död 1778), vars hela liv var en enda ljungande protest mot upplysningstidevarvets förtorkade förståndsodling och förkonstlade livsriktning.

Det republikanska Schweiz hade icke på länge låtit tala om sig ute i världen. I sina avskilda bergdalar fortfor det att leva sitt eget liv, skyddat mot fienders övervåld genom makternas avundsjuka, av vilka ingen unnade den andra dess besittning, och lösande för sin egen del den över allt annorstädes olösliga uppgiften att förena olika religioner och skilda folk-

stammar till ett fredligt samliv. Dess samhällsskick var mycket egendomligt med en ganska löslig förbindelse mellan de skilda kantonerna, som var för sig med ängslig omsorg höllo fast vid sina gammaldags författningar. Schweiz hade sett den reformerta läran födas, och i staden Genève hade den under Calvins händer vunnit sin fulla utbildning. Härifrån hade den vandrat ut över världen och med sin sträva lära om folkets rätt till uppror såsom yttersta nödvärn mot en omild och ogudaktig överhet omstörtat troner och riken samt banat väg för nya samhällsformer. I själva moderstaden Genève förde denna lära vid början av 1700-talet till häftiga resningar av det lägre folket mot den borgaradel, som av gammalt innehade den högsta makten men efter starkt motstånd nödgades avstå den till folkförsamlingen. Under intrycket av dessa inre strider uppväxte den unge Rousseau, och deras minne har lämnat outplånliga spår i hans själ och i hög grad varit bestämmande för hela hans livsriktning.

Son av en urmakare och moderlös från födelsen, fick han en ojämn och föga vårdad uppfostran, försökte sig i flera yrken men övergav det ena efter det andra och hemföll under en tid åt ett fullständigt kringstrykareliv. Han togs om hand av en änka, som gått över till den katolska läran, och av henne förmåddes han att avsvärja sin hugenottiska barndomstro. En tid var han betjänt i förnäma hus, men från ett av dem blev han bortkörd för en stöld, återvände därefter till den nyssnämnda frun och förde under skiftande öden ett oroligt ungdomsliv, intill dess han 1741 hamnade i Paris. Här infördes han i de litterära kretsarna och försökte sig till en början med ringa framgång som kompositör och författare.

Först med året 1749 börjar den i sitt slag storartade verksamhet, som skulle göra hans namn odödligt. En akademi i den franska landsortsstaden Dijon hade till besvarande uppställt en prisfråga, huruvida vetenskapernas och konsternas framsteg övat en god eller dålig inverkan på sederna. Efter samråd med sin vän Diderot tog sig Rousseau för att insända ett svar, anlagt efter en vida högre måttstock, än det lärda samfundet tänkt sig. Hans avhandling var en i hög grad snillrik men ytterligt ensidig förkastelsedom över det mänskliga kulturarbetet, vilket han gav skulden till allt det vidrigt förvridna och allt det onaturligt förkonstlade, som i den mänskliga samlevnaden väckte hans vedervilja. Han hade haft tillfälle att skåda all denna onatur på nära håll, med sitt rörliga och ombytliga skaplynne hade han själv i mycket hög grad skattat däråt, och mot det onda, som han förstod att skildra i de starkaste färger, såg han boten endast i ett fullständigt återvändande till naturtillståndet, som för hans överspända inbillning hägrade i den mest poetiska skönhet. En ny prisfråga av samma akademi

föranlät honom efter några år att utarbeta en avhandling om olikheten bland människorna, vari han tillämpar på det mänskliga samhället de grundtankar han i förstnämnda skrift utvecklat rörande de enskilda människorna. Enligt hans mening var den mänskliga naturen i begynnelsen god men hade

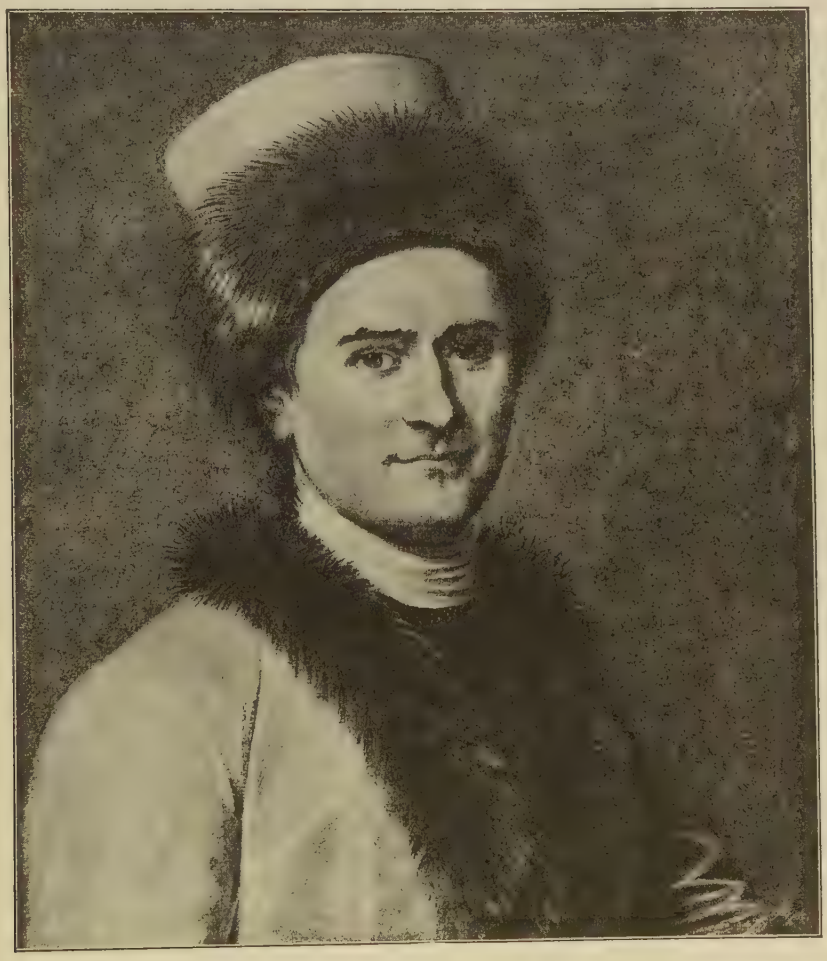

Jean Jacques Rousseau. Efter en målning av M. Q. de Latour.

blivit fördärvad genom uppkomsten av ett onaturligt samhälle, där de starka förtryckte de svaga och genom uppfinningen av äganderätten, framför allt till jorden, höllo dem i beroende av sig.

Men Rousseau skulle icke stanna vid denna kritiska vidräkning med sina medmänniskor och med samhället. Efter några år uppställde han i ett par nya arbeten av långt större betydenhet det program, enligt vilket han tänkte sig, att det onda skulle botas, som han i sina föregående verk skildrat.

Liksom hans kritik först riktat sig mot det enskilda livet och sedan mot samlevnaden i samhället, framträdde nu även hans reformarbete i samma ordning. I sin bok *Émile* utvecklar han i berättande form en uppfostringsplan, som skulle öva ett oerhört inflytande på samtid och eftervärld. Hans naturliga skarpblick hade sagt honom, att om människorna skulle kunna inrätta sig efter en alldeles ny samhällsordning, så måste de från grunden uppfostras med särskild hänsyn till detta mål. En omfattande folkuppfostran av helt annat slag än den, som den katolska kyrkan unnat sina bekännare, hade bland de protestantiska folken tidigt funnit varma förespråkare. De trosstrider, som reformationen framkallat, hade till en tid hämmat det världsliga bildningsarbetet, och när det åter på allvar upptogs, skedde det genom jesuiterna, som uttänkt och utbildat ett ytterst skarpsinnigt pedagogiskt system med högsta syfte att dana deras lärjungar till trogna bekännare av den allena saliggörande kyrkan. I medveten motsats härtill hade böhmaren *Amos Comenius* (död 1670) mitt under trettioåriga krigets vapendån utbildat ett skolsystem, där han först utkastade den för sin tid oerhört djärva tanken, att en skola borde finnas i varje församling, och som han med framgång sökte tillämpa i flera länder, bland annat även i Sverige. Men tiden var ej mogen för ett utförande av dylika tankar efter en större måttstock. Först Rousseau har genom sin nyssnämnda bok givit uppslaget till det väldiga upplysningsarbete, som i alla kulturstater gjort en allmän, av samhället understödd folkupplysning till en av hörnstenarna i den nutida statsbyggnaden. I denna bok utkastar han med ett förunderligt skarpsinne grunddragen till en naturlig uppfostran, som i främsta rummet tager hänsyn till de mänskliga anlagen och eftersträvar att åt den enskilda personligheten skänka den högsta tänkbara utbildning. Jämte en mängd besynnerliga griller, som stå i mer eller mindre nära samband med hans särskilda ståndpunkt, finnas här nedlagda tankar av oförgängligt värde, som ingått såsom kärnan i varje från denna tid uppgjort system för en sund och ändamålsenlig uppfostran.

Av ingalunda mindre betydelse blev det arbete om *Samhällsfördraget* (*Contrat social*, 1762), vari Rousseau utvecklade sina åsikter om det mänskliga samhällets nydaning. Han utgick från den åsikt om detta samhälle såsom grundat på ett ursprungligt kontrakt mellan dess medlemmar, vilken vi funnit vara förhärskande under större delen av den nyare tiden. Men ett kontrakt kan efter behov lämpas efter deras välbefinnande, som ingått detsamma, och kunna vissa allmängiltiga grunder uppställas för det mänskliga välbefinnandet, så bör det också låta sig göra att uppställa en allmängiltig, för alla tider och förhållanden användbar samhällsform såsom den enda

rätta. Vår tid med sin uppfattning av samhället såsom ett genom tidsåldrarna mognande alster av utvecklingen hos det folk, som lever inom dess råmärken, kan ej se saken så utan erkänner berättigandet av olika statsformer, i varje särskilt fall lämpade efter folkens mognad och utveckling.

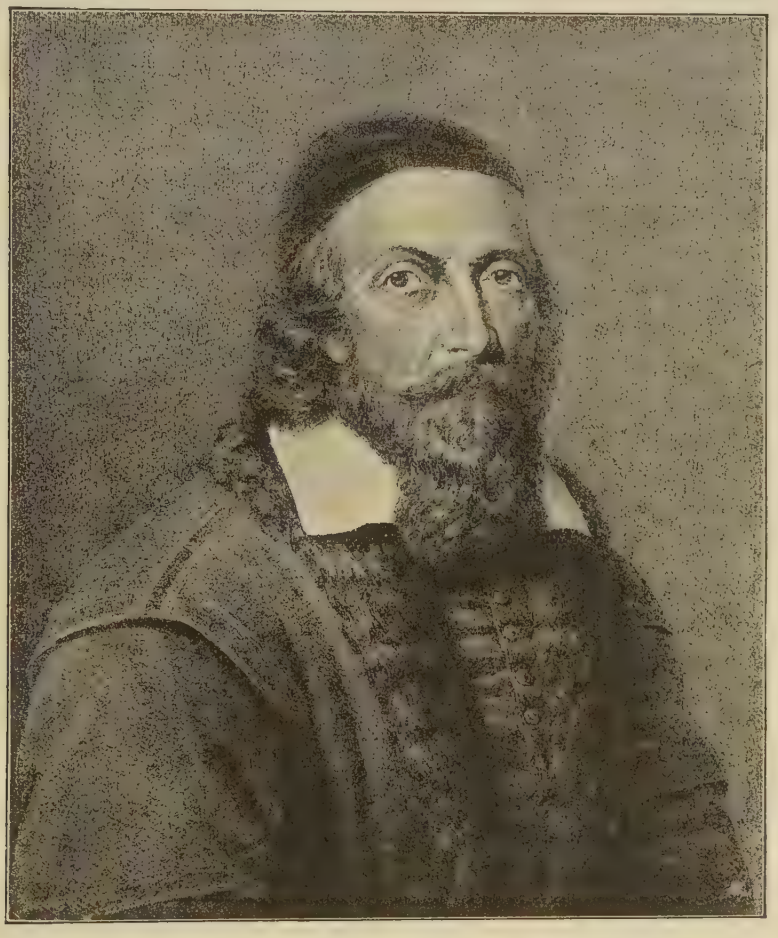

Amos Comenius. Litografi av C. Sussnapp efter ett samtida porträtt.

Men Rousseau var även i detta fall ett barn av sin tid, och med alla samhällsdanare under det adertonde århundradet, allt ifrån Peter den store till det franska nationalkonventet, delade han den åsikten, att en idealstat kunde upprättas när och var som helst, blott man var ense om vissa allmänna grunddrag för dess inrättande, utan att fråga efter, om dessa grunddrag stämde överens med folkens natur, lynne och sed. Det var endast i England som lagstiftarnes sunda praktiska förstånd behöll överhanden över dessa

teorier, men på Europas fastland firade de under upplysningstidevarvet sin triumf i nästan alla stater.

Den samhällsform, som närmast blev resultatet av denna triumf, var likväl ingalunda efter Rousseaus sinne. Han var lika litet till freds med den upplysta despotismen, där en vis härskare skulle faderligt sörja för sina undersåtars bästa, som med Englands konstitutionella frihet och dess delning av statsmakten mellan konung, adel och folk. Omedvetet för honom själv framstod för honom hans egen födelsestad Genèves författning såsom det ideal, vilket stater och folk borde sträva att uppnå. Liksom Locke med sin filosofi satt den engelska konstitutionen i system, så skänkte även Rousseau i sin statslära en teoretisk grundval åt det folkliga styrelsesättet i sin fädernestad. Han medgav, att olika statskick kunde finnas såsom betingade av olika folklynnen och levnadsvillkor, men i grunden vore varje folk sin egen herre, med oinskränkt och obegränsad rätt att råda över sin egen styrelse. Om sålunda ett folk låtit sig böjas under en despotisk eller aristokratisk eller vilken som helst annan styrelseform, så innebar detta endast, att det till en tid mer eller mindre godvilligt avstått från sina ursprungliga rättigheter, vilka det när som helst kunde återtaga. Lika litet som ett folk vore fritt, när det styrdes av även den mest välvillige despot, lika mycket hade det offrat sin frihet i ett konstitutionellt samhälle, där dess beslutanderätt endast utövades vid valen men under hela den övriga tiden var överlåten till ett antal förmyndare. Ett verkligt fritt folk kunde sålunda endast uttrycka den allmänna vilja som vore grunden för varje rättvis författning, genom att omedelbart utöva sin beslutanderätt vid folkförsamlingar, där varje fullmyndig man hade sin röst och inför vilkas suveräna beslut alla och envar hade att böja sig.

Det ideala samhälle, som Rousseau ville förverkliga, kunde alltså icke uppnå större utsträckning än en liten schweizisk kanton, där varje man var oförhindrad att själv utöva sin rösträtt. Sådana mindre samhällen kunde förena sig till större genom att ingå förbund av fastare eller lösare art och mer eller mindre vidsträckt omfattning. Att det enligt detta system skulle bliva svårt att styra en storstad genom en oerhört talrik folkförsamling kunde Rousseau från sin ståndpunkt helt enkelt bemöta därmed, att enligt hans mening vid ett återvändande till ett genom en sund uppfostran förädlat naturtillstånd de stora städerna bleve överflödiga och skulle upphöra att finnas till. Men den beslutande makt, som han ville tillmäta folkförsamlingen i sitt nya samhälle, kunde i sitt slag bliva fullt ut lika despotisk som någon envåldsherres maktutövning. Om detta samhällsskick vore det enda riktiga och förnuftiga, hade dess försvarare tydligen ingen skyl-

dighet att böja sig inför ett oriktigt och oförnuftigt samhälle, som i nödfall kunde upphävas med våld, och sedan den nya ordningen väl vore införd, kunde den tryggas genom ett hälsosamt tvång till frihet mot de förstockade som ej visste uppskatta denna frihets välsignelser, i fall ett sådant tvång funnes av nöden. Ehuru själv en vida djupare och varmare religiöst anlagd natur än Voltaire, bryter Rousseau skonslöst staven över de gamla kyrkorna med deras ofördragsamhet och trostvång. I hans samhälle skulle i det hela var och en få tro vad han ville, men alla borde dock vara ense om vissa allmänna trossanningar, såsom om tillvaron av en personlig Gud, ett evigt liv och en fri vilja, och den, som icke ville erkänna dessa grundsanningar, borde utan vidare utstötas ur samhället. Att Rousseau härmed endast satte ett nytt trosförtryck i stället för det gamla bekymrade honom lika litet som att han även på andra områden tillät sina folkbeslut att göra de mest kränkande intrång i den enskilda personlighetens fria självbestämningsrätt. I sådana fall tröstade han sig med, att den allmänna viljan, som talade genom ett folkbeslut, vore ett långt bättre uttryck för det allmänna bästa än det enskilda godtycket, och den, som satte sig upp mot ett sådant beslut, ställde sin egen oftast missförstådda fördel över det allmännas intresse och finge skylla sig själv för följderna.

Det är icke svårt att uppvisa motsägelser eller luckor vare sig i Rousseaus samhällslära eller i hans uppfostringslära. Om honom kan det med sanning sägas, att han långt mera tänkte med hjärtat än med huvudet. Hans hela verksamhet var en enda väldig gensaga mot hans samtids torra förståndsodling, och det är hans odödliga förtjänst, att han gent emot dess pedantiska snusförnuft med obetvinglig styrka hävdat hjärtats och känslans rätt. Men på det strängt lagbundna tänkandets område gäller icke denna rätt, och förbiseendet därav har fört honom till svåra felgrepp. I själva verket är han mindre en följdriktig tänkare än en siare, som med aningens av en högre ingivelse skärpta blick genomtränger tingens sammanhang och uttalar tankar av förunderligt djup men också ej sällan av oklart innehåll. Bortom den klara tankens område kunde han därmed vädja till det djupare och mera innerligare själslivet hos sin samtid och försätta strängar i dallring, vilka denna tidsålder allt för länge lämnat oberörda. Hans religiösa liv var långt djupare och allvarligare än de egentliga upplysningsmännens förnuftsdyrkan, och ehuru hans tro icke mycket skilde sig från Voltaires, stod han dock kristendomen i dess ursprungliga enkelhet vida närmare än denne. Hans kärlek till naturen och till ett levnadssätt i enlighet med dess bud verkade såsom en ljungande protest mot tidens slaveri under naturvidriga sällskapsvanor och lika förnuftsvidriga regler för den

yttre anständighet, som vanligen först kommer, när sederna försvunnit. I denna förkonstlade tid finner hans sinne för naturens enkla skönhet blott ett enda honom värdigt motstycke, nämligen den svenske skalden Bellman, som oberoende av honom och säkert med ringa eller ingen aning om hans verksamhet diktade sina förunderliga sånger till den nordiska naturens lov.

Sitt starkaste uttryck finner hans kärlek till naturen i hans roman *Den nya Heloïse*, det första verkligen betydande konstverk, som denna i en senare tid i så stor utsträckning odlade diktart frambringat, om man från-

Rousseaus bostad i Charmettes.

räknar några äldre verk av ett vida skilt skaplynne. Ännu ett arbete förde Rousseaus namn till eftervärlden, nämligen hans *Bekännelser*, där han med en ytterlig, till oblyghet gränsade öppenhet men också med en underbar förmåga att genomskåda själslivets mest fördolda djup blottar hela sitt förflutna liv. Vad han därunder upplevat hade varit honom till föga glädje. Han hörde till de olyckliga, hos vilka snillet framträder nära nog såsom en sjukdom, och en i hela hans varelse djupt rotad sjuklighet har tryckt en outplånlig prägel på allt hans tänkande, görande och låtande. Hans liv var en enda kedja av lidanden, som endast då kunde fritagas från namnet självförvållade, när hans sjuklighet fritager honom från det ansvar, som åligger varje sund och oförvillad natur. Själv var han nästan omedveten om, att de djupa sedliga förvillelser, som han oupphörligt tillät sig, inneburo något orätt, och han sänkte sig till den lägsta advokatyr för att överskyla dem.

Under det han kastades från den ena lösliga kärleksförbindelsen till den andra, hade han varaktigt bundit sitt öde vid en grov och simpel kvinnovarelse, i vilken han väl trodde sig finna den naturmänniska han sökte och som följde honom genom hela livet med en hunds tillgivenhet, oaktat han sände det ena efter det andra av deras barn till hittebarnshuset, så snart de kommit till världen. I livet kunde han aldrig finna någon varaktig stad utan slungades likt en boll från den ena verksamheten, den ena vistelseorten till den andra. Hans sjuka sinne såg överallt fiender, även i hans bästa vänner, vilkas oskyldigaste ord och åthävor han misstydde, under det han själv kände sig såsom en tjänstekvinnans son, en i öknen utstött Ismael, vars hand var lyft mot var man och var mans hand mot honom. Hans själssjukdom har stundom utartat till fullkomlig sinnesrubbning, och hans talrika beundrare kände och beklagade allt för djupt hans olycka för att fästa sig vid hans uppenbara otacksamhet och oupphörliga förolämpningar. Med välvilliga människors hjälp kunde han under svåra vedermödor draga sig fram intill den 3 juli 1778, fem veckor efter Voltaires slut, då han plötsligt bortrycktes av döden, utan att det någonsin kunnat med full visshet utrönas, om hans död varit naturlig eller självförvållad. Men hans tankar skulle leva efter honom, de voro bestämda att undergräva den världsåskådning, som åt den tidsålder, vari han själv levde, skänkte det stolta namnet upplysningens tidevarv, och i en snart följande tid skulle de i den väldiga statsvälvning, som i grunden omstörtade det franska samhället, fira en lysande men blodbefläckad triumf.

---

2. Den upplysta despotismen.

De statsrättsliga läror, som hunnit bliva förhärskande vid mitten av det adertonde århundradet, stannade icke inom de lärdes studerkamrar eller inom en mer eller mindre utvidgad krets av de bildade klasserna. De funno ett kraftigt återljud från själva tronerna, och världen fick bevittna det ovana skådespelet, att furstarne en efter annan framställde sig icke såsom folkens herrar utan såsom deras främsta tjänare. Tidens allmänna uppfattning av det furstliga kallet hade sin ursprungliga förebild i de gamla kejsarne under det romerska världsrikets bästa tid. Efter lång vila hade den vaknat upp under humanismens dagar, och efter en långvarig kamp med den från medeltiden nedärvda åskådningen trängde den segrande igenom i de dagar,

då Voltaire i Henriaden och Fredrik II i sin un domsskrift Anti-Macchiavel tecknade idealbilden av en furste, sådan han bör vara.

Närmast föll det också på den sistnämndes lott att såsom konung förverkliga den upplysta despotismens fursteideal. Tiden var stolt av sina segrar över förgångna tidsåldrar ok nnighet och barbari, och i motsats till dem lät den gärna kalla sig upplysningens tidevarv. Såsom en målsman för upplysningssträvandet ville också Fredrik i främsta rummet hyllas. Vi hava sett, huru han inledde sin regering med avskaffandet av samvetstvånget i trosfrågor och det pinliga förfarandet vid rättegångar, och hela hans följande styrelse fortgick i samma anda. I Berlin eller på sitt lustslott Sans Souci invid Potsdam församlade han omkring sig en krets av tidens förnämsta lärde och konstnärer, i vilkas sällskap han övade sig i vittra idrotter. Men dessa lärde och konstnärer voro till största delen av främmande härkomst, och det tyska folk, som i sin visserligen väl förtjänta beundran givit åt Fredrik namnet den store, har i honom aldrig kunnat hälsa en medveten främjare av dess eget nationella liv. Väl erhöll detta en mäktig väckelse genom det protestantiska Tysklands återvaknande och ej minst genom segrarna över den franske arvfienden, och i sinom tid skola vi se, huru detta återvaknande i sin ordning inverkar på Tysklands andliga odling. Men till dess uppväckande har Fredrik ej själv omedelbart bidragit. I sin ungdom hade han med allt skäl funnit den outvecklade tyska litteraturen stå i en allt för skriande motsats till den förfinade franska, att han kunnat skänka den förstnämnda någon aktning. Denna motvilja följde honom genom hela hans levnad, och han lärde sig aldrig att rätt behärska det ännu ej under stora tänkares och skalders händer utbildade tyska språket, under det han ledigt rörde sig med franskan, som han betraktade såsom sitt andra modersmål. Härmed hänger det samman, att det aldrig var Tyskland utan

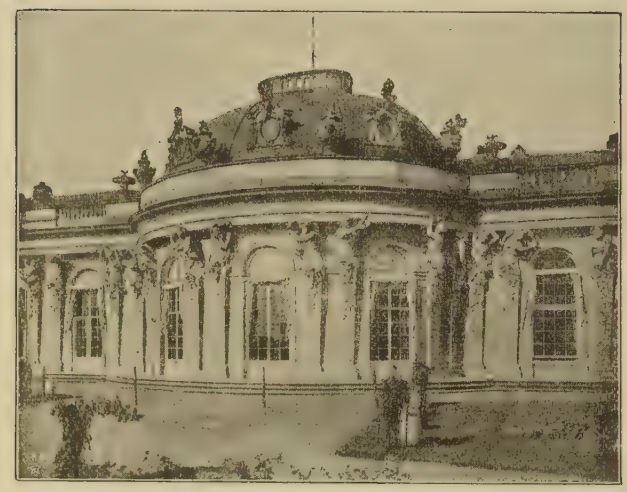

Parti av slottet Sans Souci vid Potsdam.

Preussen, som han aktade såsom sitt fädernesland, och icke återställandet av den tyska enheten utan upprättandet av ett protestantiskt Storpreussen har varit hans levnads mål. Över huvud delar han denna ringaktning för det nationella med hela sin samtid, vars rikast utrustade andar blickade

Ett bordssällskap hos Fredrik den storr å Sans Souci. Efter målning av A. Menzel. Nationalgalleriet, Berlin.

bortom nationerna mot mänsklighetens universella enhet såsom sitt högsta ideal. Först i en kommande tid, då Europas nationer böjdes under trycket av ett kortvarigt världsvälde, lärde de rätt förstå, vad fädernesland och nationalitet ville säga.

För sitt eget Preussen har Fredrik i varje fall varit en god och stor regent, och den bästa delen av hans kungagärning ligger i hans fredliga arbete för sitt folks höjande. Han hade haft god tid därtill under de fredsår, som före-

gingo det sjuåriga kriget, och efter dess slut måste det länge bliva hans främsta omsorg att hela de sår kriget slagit. Genom hären hade hans rike nått den storhet, som han omsider lyckats segerrikt befästa, och dess splittrade läge med öppna gränser åt alla sidor gjorde det mer än något annat av Europas riken till en krigarstat. Hans förnämsta omsorg blev därför att hålla sin krigshär vid makt under fredstid och om möjligt förstärka densamma. Men han var allt för van att se saker i stort för att någonsin sjunka ned till faderns pedantiska exercisvurm, och sin storhet såsom fältherre hade han till stor del vunnit genom det sätt, varpå han redan i fredstid förstått göra sin här till den yppersta i Europa. Med oavlåtlig omsorg fortfor han under hela sitt liv att utbilda sitt härväsen, faderligt sörja för sina krigares behov och förse dem med utmärkt befäl. Det sistnämnda tog han likväl uteslutande ur adelns krets, icke av någon föråldrad beundran för adelsståndets höghet, utan emedan han trodde, att adelns genom många släktled nedärvda ståndskänsla i förening med den militära känslan för plikt och heder skulle bereda det bästa material för utbildande av goda officerare. Av samma skäl förbehöll han alla viktiga ämbeten åt adeln, och i denna mening brukade han uttala det för vår tid så främmande omdömet, att "endast adeln har hederskänsla".

Krävde hans rike för sitt befästande en stark härsmakt, så behövde denna för sitt bestånd ett rikligt underhåll och därtill ett välmående folk. Sanningen härav hade redan den inskränkte men plikttrogne Fredrik Vilhelm I insett, och vad fadern på sitt småaktiga sätt börjat, det fullföljde sonen i stor stil. Hans hovhållning förblev lika enkel och sparsam som faderns, om än frigjord från dennes småsinnade snålhet, och krävde därför en för sin tid alldeles ovanligt ringa summa. Själv föregick konungen genom en enkelhet i sitt yttre uppträdande, som mot slutet av hans levnad stegrades till torftighet, och ingen som ej känt honom, skulle bakom hans blanknötta, med snus överströdda klädsel kunnat ana den konung, som slagit sin samtid med häpnad och beundran. Samma sparsamhet genomförde han även i statsförvaltningen, där han sökte göra skatterna på en gång så litet tryckande och så mycket givande som möjligt. Efter sin tids anda sökte han på den indirekta beskattningens väg fylla statens behov över vad dess egendomar avkastade, men hans införande av statsmonopol på kaffe och tobak under ledning av illa lidna franska tjänstemän ådrog honom mycken ovilja. Det allmänna välståndet strävade han också efter tidens sätt att upphjälpa genom patriarkaliska åtgärder till höjande av industrien och jordbruket. En mängd nya fabriker och manufakturer hade hans rastlösa strävan att tacka för sin tillvaro, och han följde därvid samma grundsatser som

det samtida Hattpartiet i Sverige. Med syfte att så mycket som möjligt påskynda befolkningens tillväxt för att därmed höja sitt rikes makt främjade han jordens odling och anläggandet av nybyggen. För att öka den tyska befolkningen i det nyvunna Schlesien anlades där en mängd nya byar, och en reglering av Oderflodens översvämningar torrlade vida sträckor odlingsbar mark, under det ett välordnat kanalsystem öppnade nya vägar mellan Oder, Havel och Elbe.

Även på lagstiftningens område var Fredrik kraftigt verksam. Understödd av skickliga rättslärde, arbetade han allt ifrån början av sin regering för sammanförandet av den preussiska lagstiftningen i ett enda stort, efter vetenskapliga grunder ordnat lagverk, liksom nyss förut skett i Sverige genom 1734 års lag. Mot slutet av sin levnad lät han än en gång överse och förbättra det storartade lagverket för att bringa det i full jämnhöjd med sin tid. Ej nöjd med att sålunda hava berett sitt folk en förbättrad lagstiftning samt en snabbare och billigare rättskipning, som bjärt stack av mot den bedrövliga oredan i de övriga tyska staterna, vakade han även med oblidkelig stränghet över, att domsluten blevo fullt opartiska utan minsta anseende till person, rang eller stånd. Det var hans stolthet, att den ringaste undersåte i hans rike kunde hoppas på rättvisa lika säkert som den förnämste. När en mjölnare utanför Sans Souci envisades att icke vilja avstå sin väderkvarn, som konungen för utsiktens skull ämnade låta riva, och på dennes hotelser svarade med en trygg hänvisning till kammarrätten i Berlin, lät Fredrik honom ej blott behålla den vanprydande kvarnen utan pekade ofta på den såsom ett stolt minnesmärke över den preussiska rättvisan. Hans nitälskan för denna drev honom stundom att våldsamt ingripa i dess gång och avskeda domare, som han oförskyllt misstänkte för orättfärdiga domslut, men folket förlät gärna dessa missgrepp för den goda meningens skull, och när de upptäcktes, sökte Fredrik, så gott sig göra lät, gottgöra dem.

Mot sina hovmän och rikets högsta militärer och civila ämbetsmän höll han sig ofta mycket stram och stel. Hans ministrar voro intet annat än hans lydiga verktyg, som hade att utföra hans bud och förverkliga hans idéer utan att våga framkomma med några egna. I sin styrelsemakt tålde han inga ingrepp och skulle minst av allt velat dela den med en folkvald riksförsamling efter engelskt mönster. Kanske mer än någon annan av tidens upplysta despoter hängde han fast vid den grundsats, som formats i orden: "Allt för folket men intet genom folket." En viss motsägelse ligger det därför i hans klagan mot slutet av sin regering, att han var trött att härska över slavar. Tröttheten ledde aldrig till något steg mot dessa slavars

befrielse, och en följande tidsålders djupgående förändringar i det preussiska samhällsskicket voro näppeligen efter Fredriks sinne. Men detta hindrade icke, att han med det mest välvilliga tålamod i världen kunde lyssna till de stundom ganska långtrådiga utgjutelserna och beskärmelserna av den ringaste bland hans undersåtar. Det var hans styrka, att var man i hans rike visste, att vägen till konungen stod honom öppen, om han hade något att klaga över, och medvetandet härav var en ständigt verksam tygel på ämbetsmännens övermod eller maktmissbruk.

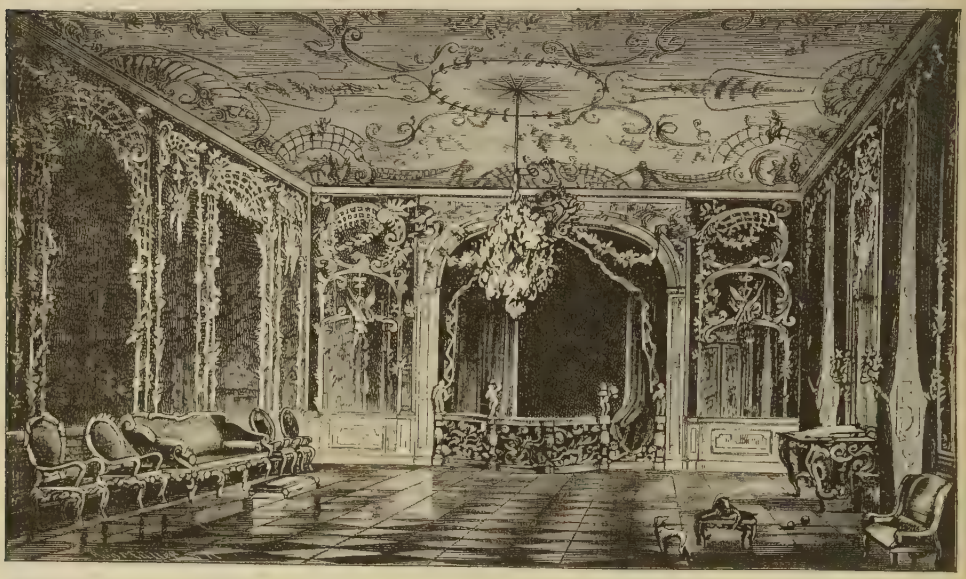

Fredrik den stores sängkammare i Sans Souci.
Den egentliga sängkammaren befinner sig bakom den i bakgrunden synliga balustraden.

Men denna patriarkaliska förtrolighet mot alla, av vilka han ej kunde befara något intrång i sin makt, har ej gjort honom blidare stämd mot sina medmänniskor. Hans ringaktning mot dem tilltog med åren, och mot slutet av sin levnad hördes han säga: "Herre, fänad haver du givit mig, och fänad giver jag dig tillbaka." För dessa föraktade varelser var det dock hans lust att tömma sina krafter i ett rastlöst arbete, för vars skull han en gång med sin tids bristande insikt om den kroppsliga naturen lär på fullt allvar ha försökt att vänja sig av från sömn genom bruket av starkt kaffe. Endast i kretsen av sina lärda vänner kände han sig väl till freds, och under sina lediga stunder sökte han med den kära flöjtens vemodiga toner döva sitt aldrig vikande svårmod. För den nyvaknande andliga rörelsen mot slutet av hans regering eller för dess märkesmän hyste han intet intresse,

och när den stolta tyska forntidsdikten Nibelungenlied blivit återfunnen yttrade han därom, att den ej var värd ett öre. Med åren kände han sig allt mera ensam, utan en maka att förtro sig till och utan en arvinge, åt vilken han med tillit kunde överlämna sitt verk. Endast i det rastlösa arbetet sökte han vederkvickelse men uttömde därmed också sina av åren försvagade krafter. Hans död den 17 augusti 1786 vid 74 års ålder kändes i hela Europa såsom en förlust och väckte bland hans folk en sorg, så mycket djupare som hans brorson och efterträdare *Fredrik Vilhelm II* ingalunda var mannen att fullfölja hans livs storverk.

I en skriande motsats till den fasta och väl ordnade preussiska staten stod den bedrövliga ruin av ett stort förflutet, som ännu gick och gällde under namn av Tyska riket. Medeltidens ändlösa strider mellan kejsare och påve hade efterföljts av reformationskrigen, och efter westfaliska freden var det en gång så stolta väldets upplösning fullbordad. Ännu lät det kalla sig det heliga romerska riket, och kejsaren i Wien, som utom sina arvland hade så litet att säga, prålade fortfarande med den en gång så vördnadsbjudande titeln av romersk kejsare. Men den alltid lika slagfärdige Voltaires träffsäkra hån fann även här det bevingade ordet, då han yttrade, att det heliga romerska riket numera vore varken heligt eller romerskt eller något rike. Efter denna slående karakteristik var i själva verket icke mycket att säga om detta s. k. rike, och när det förklarade krig mot Fredrik II, kunde denna till skenet så hotande åtgärd endast framkalla hans gyckel. Hela dess yttre inrättning företedde den bedrövligaste vrångbild av ett väl ordnat statssamfund. Sönderspräng i en oredig massa av kurfurstendömen, hertigdömen, furstendömen, riksgrevskap, biskops- och abbotsstift, fria riksstäder och riksriddargods utan tal, kunde dess karta närmast förliknas vid ett brokigt lapptäcke, och dess gemensamma organ, den ständiga riksdagen i Regensburg, saknade varje spår av förmåga att göra nytta. Varje uppslag till åtgärder av allmänt gagn förkvävdes under dammet av pappersluntor, hopade under sekler och i vilka juristeriet och skrivardömet firat sina bedrövligaste triumfer. Vid rikskammarrätten i Wetzlar stegrades dessa triumfer till verkliga orgier, och sällsynta blevo till sist de fall, där vare sig parter eller domare fingo uppleva den tid, då ett mål var moget till avgörande.

Självfallet måste ett sålunda sammansatt statsväsen sakna varje förmåga till självständig handling mot yttre fiender. Westfaliska freden hade inlett ett tillstånd av politisk förnedring, som i århundraden bredde sig över Tyskland, där det uppåtsträvande Preussen bildar den enda ljuspunkten. I de oräkneliga småstaterna drevo alla möjliga småtyranner sitt ofog

med ett övermod, som om de härskat över stormakter och ej över några få kvadratmil jord med några tusental själar. Varje sådan liten furste, eller vad han månde kallas, yvdes som enväldig herre i sitt lilla rike och sökte efter bästa förmåga göra efter vad jordens store togo sig för. Aldrig har polisgodtycket frodats såsom i dessa stater i fickformat, och aldrig har frukten av undersåtarnas svett och möda i sådan grad förspillts på onyttiga ting. Hoven inrättades med ett slöseri som om varje dussinfurste varit en Ludvig XIV, och franska oseder frodades i ett övermått, som tysk grovhet gjorde om möjligt ännu mera motbjudande. Gunstlingar och mätresser styrde och ställde med de små staterna som om de varit deras enskilda egendom, vilken de efter behag kunde fördela bland släkt och vänner. De morganatiska äktenskapen, där fursten vigdes till vänster vid någon älskarinna, medan hans jämnbördiga gemål ännu levde, övergingo rent av till en allmän institution, och när tyska furstar intogo främmande troner, såsom den hessiske Fredrik I i Sverige och de hannoverska Georgarna i England, väckte de vart de kommo en allmän förargelse genom sitt dåliga leverne. I Würtemberg kunde en hertig av sin mätress på stat förmås att insätta hennes namn i kyrkobönerna näst efter den hertigliga familjen. Hela prästerskapet ställde sig lydigt det allerhögsta påbudet till efterrättelse utom en kyrkoherde i en avlägsen landsbygd, som till straff för sin olydnad kallades att stå till svars inför hovkonsistoriet. Tillfrågad om skälet för sin olydnad, svarade han, att damen i fråga redan förut funnes upptagen i kyrkobönerna. På en ytterligare fråga, var detta månde vara, gav han till svar: "I sjunde bönen av Fader vår." Denna bön lyder som bekant: "Fräls oss ifrån ondo."

Naturligtvis skulle alla dessa småstater hålla sig med soldater, ehuru den allmänna landsfreden nu var så till vida genomförd, att de aldrig fingo föra krig med varandra, utom då det skedde i förbund med någon större stat. De värvade soldaterna, med vilkas underhåll landet betungades, fingo sålunda mestadels visa sin tapperhet på paradfältet för att tillfredsställa landsherrns exercisvurm. Men vid större krig kunde furstarne göra sig rätt vackra inkomster av de subsidier, som krigförande makter bjödo till lön för deras förbund, och med de ständiga krigen flöto dessa subsidier så jämnt, att de till sist började räknas som en stående inkomstkälla. Härifrån var det icke långt till det sista steget, att furstarne i krigstider hyrde ut sina soldater i tusental till den mestbjudande. På all världens slagfält fingo sålunda dessa soldater långt bort från hemlandet, kanske i främmande världsdelar, strida, blöda och dö för främmande överhet. Liksom det medeltida kyrkoväldet drevs till sin spets genom avlatshandeln, så drevs det värvade soldnärsväsendet till sina yttersta slutföljder genom denna skändliga

handel med levande människokött. Lantgrevarna av Hessen, som även framför alla andra tyska furstar satt mätressväsendet och de morganatiska giftermålen i ordentligt system, förvärvade sig också framför alla övriga tyska småfurstar en bedrövlig ryktbarhet genom det sätt, varpå de drevo sin människohandel i stort. I det amerikanska frihetskriget gjorde de sig dråpliga inkomster genom att uthyra flera regementen åt engelsmännen. Men ingen får förtänka de goda hessarna, om de, som kanske skulle kämpat såsom tappra män för hem och härd, icke kunde livas av tanken att strida för konung Georgs amerikanska välde utan togo till benen och lupo av alla krafter, när det gällde allvar. Det skulle de likväl icke hava gjort, ty nu fingo de hålla till godo med ljungande straffpredikningar från sin vredgade landsherre över det sätt, varpå de vanvårdat den hessiska vapenäran. Saken var den, att lantgreven hade ett pund sterling i extra ersättning för varje soldat som stupade, och han tyckte icke om, att hans krigare förminskade hans inkomster genom en allt för stor snabbhet vid reträtten.

Genom Preussens uppstigande till en makt av betydenhet hade en kraftig motvikt inom riket bildat sig mot den kejserliga makten. Tyskland var åter delat i två läger: ett kejserligt-katolskt och ett protestantiskt, som i Preussen äntligen funnit sin självskrivne ledare inom eget land. Inom de kejserliga staterna arbetade Maria Teresia med plikttrogen iver på återställandet av det genom krigen undergrävda välståndet. Hon kunde aldrig förlåta "den elake mannen", som hon kallade Fredrik II, för det han plundrat hennes rike på ett av dess skönaste länder, men under det hon i sina hovkretsar smågnatade på honom, tog hon i riksstyrelsen till efterföljd den ena efter den andra av de förbättringar han infört. Från en utmärkt husmoder utvecklade hon sig till en utmärkt landsmoder. Hennes kvinnliga egenskaper kommo härvid till heders, då hennes milda sinnelag förmådde henne att utplåna de sista spåren av häxprocesserna och avskaffa tortyren, det sistnämnda dock under stark påverkan av hennes son. Samma ordning och sparsamhet, som hon genomfört i sin egen hushållning, förstod hon även att införa i sitt rike. Med den aktningsvärdaste samvetsgrannhet strävade hon efter att lindra eller utjämna skatterna och avhjälpa gamla missbruk, vari hon stadigt leddes av sitt medlidande med de betryckta utan att någonsin äga förmåga att tränga till rötterna av det onda, som hon väl sökte lindra men aldrig bota. Kanske var det nätt upp denna återhållsamhet i hennes förbättringar, som beredde dem ett längre och mera varaktigt bestånd än sonens genomgripande nydaningar.

Vid hennes frånfälle den 29 november 1780 efterträddes hon i styrelsen över de kejserliga arvländerna av denne son, som redan 1765 efter sin fader

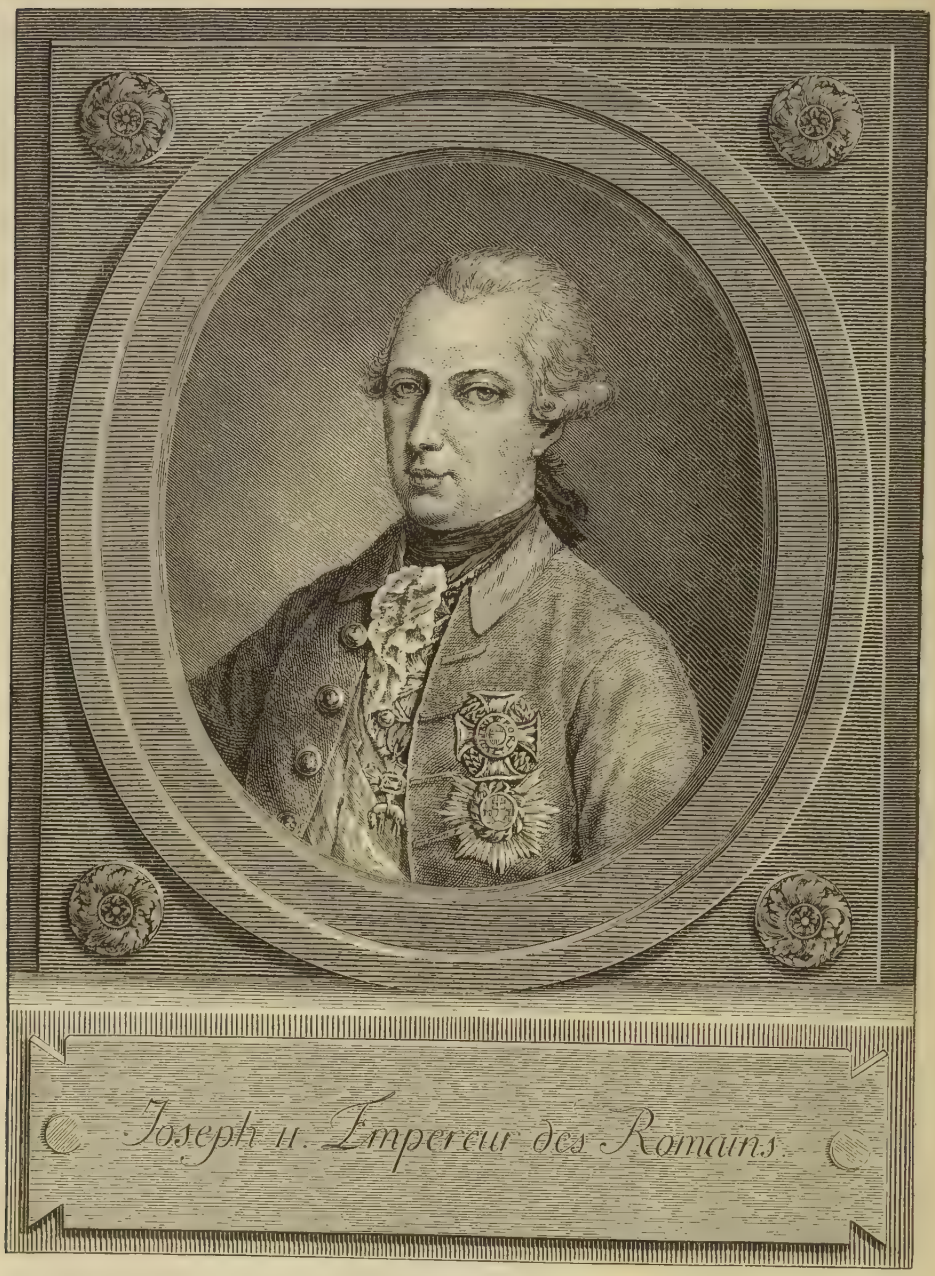

Kejsar Josef II.
Franskt kopparstick, utfört med anledning av hans besök i Paris 1777. Riksbibliotekets porträttssaming, Stockholm.

blivit upphöjd till kejsare under namn av *Josef II*. Allt ifrån denna tid fick han gälla såsom sin moders medregent, men liksom hon inskränkt sin

obetydlige make till kejsartiteln och högsta ledningen av finanserna — detta sistnämnda med klok insikt om det rätta fältet för hans verksamhet — så begränsade hon snart även sin sons deltagande i regeringen till ledningen av krigsväsendet. Maria Teresia var en strängt rättrogen katolik, som med bekymmer såg sin son och arvinge hemfalla åt upplysningstidens fria tankeriktning, och bekymret växte till oro, när han ville tillämpa sina nya tankar i riksstyrelsen. Mera av fruktan härför än av härsklystnad fann sig den vördnadsvärda landsmodern böra så långt hon kunde begränsa fältet för hans verksamhet. Förhållandet dem emellan förblev dock gott, då Josef alltid visade henne sonlig vördnad, och han använde sin lediga tid till att under vidsträckta in- och utländska resor utbilda sig för sitt härskarkall.

Med Maria Teresias död intogs i själva verket hennes tron av en ny ätt som efter sina stamfäder, de forna hertigarna av Lothringen, rätteligen borde ha kallats den lothringska men som dock fortfor att något oegentligt bära det hävdvunna habsburgska namnet. Ett genomgående drag inom denna ätt är den i ögonen fallande omväxlingen mellan två utpräglade och starkt skilda typer. Flertalet av dess kejsare och furstar, de senare här kallade ärkehertigar, visade sig som jämnstrukna medelmåttor av ett visst kälkborgerligt skaplynne, varken bättre eller sämre än sina habsburgska föregångare. Mitt ibland dem framstodo då och då rikt begåvade män, syftande mot höga mål och svärmiskt hängivna åt ideala strävanden men ej sällan i saknad av andlig jämvikt eller förmåga att anpassa sig och sin strävan efter sin omgivning och den tid, vari de levde. Vid några tillfällen blev denna motsats olöslig och ledde till brytning, och särskilt har vår egen tid med undran skådat, huru en efter annan av dess furstar avsagt sig bördens företräden och stigit ned bland mängden av vanliga borgare eller i fjärran länder gått okända öden till mötes.

För denna sistnämnda österrikiska furstetyp är Josef II utan all gensägelse den främste representanten. Med en iver, som stegrades till hänförelse, ägnade han sin själs rika krafter åt fyllandet av sitt furstliga kall, och vid moderns död fick han äntligen fria händer att därvid utan inskränkning följa sin egen håg. Under hennes livstid hade hans strävan endast krönts med framgång, då han kunnat vädja till hennes kvinnliga mildhet såsom vid utplånandet av de sista spåren efter den katolska inkvisitionen i vissa arvländer. Nu grep han sig an med sin fulla kraft vid avskaffandet av gamla inrotade missbruk, som stodo i strid med hans egna och hans tids tänkesätt. I synnerhet mötte honom dessa missbruk på det religiösa området, inför vilket han icke stod lika likgiltig som sin beundrade förebild

Fredrik II men lika fast besluten som denne att bekämpa varje form av samvetstvång och förföljelse för religionens skull. Genom toleransediktet av 1781 beviljade han fri religionsutövning under vissa inskränkande villkor ävensom full medborgerlig likställighet åt kristna av andra bekännelser än den katolska, och även åt judarna inrymdes efter hand medborgerliga rättigheter. Med kraft upprätthöll han sitt rikes gamla rättigheter gent emot den romerska stolen, vars påbud icke fingo bliva gällande i hans rike utan kejserlig stadfästelse. Ännu strängare grep han in emot klostren, som i hans stater uppgingo till inemot 3.000, och av dessa indrogos vid pass 700, medan de övriga tillhöllos att utom sin religiösa verksamhet bättre fylla sin egentliga uppgift att ägna sig åt undervisning, sjukvård och fattigvård. Oron över dessa farliga nyheter blev naturligtvis stor i det kyrkliga lägret, och den bekymrade påven *Pius VI* beslöt sig för det ovanliga steget att själv avlägga ett besök hos kejsaren i Wien för att inverka på honom. Resan verkställdes med pomp och ståt, och påven mottogs med all möjlig yttre heder, men i den fråga, som besöket gällde, gav kejsaren blott undvikande svar, och påven fick vända om med oförrättat ärende.

Påven Pius VI. Målning av J. Hickel.

På det borgerliga området utövade Josef en lika mångsidig och gagnande verksamhet. Böndernas livegenskap avskaffades och ersattes med en mildare och mindre tryckande hoveriskyldighet, och till lättande av det lägre folkets bördor upphävdes den skattefrihet, som adeln av ålder tillvällat sig. Kejsaren strävade att upphäva dödsstraffet och inskränkte dess till-

lämpning inom möjligast trånga gränser. Sitt människovänliga sinnelag visade han genom den hjälp han vid alla möjliga tillfällen sökte bereda åt fattiga och sjuka, ej mindre än genom det sätt, varpå han öppnade för varje man de förlustelseställen och parker, som hittills varit adeln ensamt förbehållna. På adelns klagan, att den härefter ej hade några ställen, där den kunde i fred umgås med sina likar, avgav Josef det berömda svaret, att om han själv endast ville umgås med sina likar, finge han tillbringa sina dagar i de kejserliga gravvalven. Än mer stegrades adelns ovilja, när Josef, som här handlade i olikhet med Fredrik II, beredde ofrälse män av erkänd förtjänst tillträde till statens högsta ämbeten.

Så kraftig och genomgripande Josefs reformatoriska verksamhet än var, led den dock av ett fel, som han hade gemensamt med hela sin samtid men som hos honom trädde långt starkare i dagen än hos någon annan av tidens reformvänliga furstar. Såsom ett genomgående drag hos dem hava vi funnit en utpräglad benägenhet att genomföra sina nydaningar utan hänsyn till seder och vanor hos de folk, för vilka de skulle gälla, och i detta fall gick Josef före alla sina samtida. Stark i medvetandet om sitt redliga uppsåt att uteslutande arbeta för sina undersåtars väl, tog han det icke så noga, om han därvid trampade hävdvunna privilegier och ståndsrättigheter under fötterna. Hans iver att själv få se frukterna av sitt arbete mogna kännetecknas bäst av det sätt, varpå han i de kejserliga parkerna med stor möda och kostnad lät inflytta fullvuxna träd, i vilkas skugga han själv kunde vandra, i stället för att plantera unga telningar, vilkas tillväxt han kanske aldrig fick uppleva. Hans nydaningar i statslivet liknade dessa trädplanteringar, ty de hade svårt att slå rot, trivas och växa till. Utom kejsarens stundom väl opraktiska ehuru alltid välmenta nyhetsiver bidrog härtill ännu en annan omständighet. De kejserliga arvländerna hade aldrig bildat ett enhetligt rike utan styrdes var för sig efter gamla och mestadels föråldrade författningar och sedvanor. Först i det följande århundradet kunde det verkligen bliva tal om ett österrikiskt kejsardöme, men intill dess utgjorde regentens person så gott som det enda sammanhållande bandet mellan den olikartade mängden av vitt skilda länder och folk. I detta förhållande ville Josef införa en genomgripande förändring. Efter franskt mönster gick tidens strävan ut på att vinna största möjliga likformighet i ett rikes styrelse, med utplånande av alla väsentliga olikheter mellan särskilda landsdelar. Icke i något välde voro sådana grundsatser så svåra att genomföra som i det habsburgska med dess brokigt skiftande mångfald av folkslag och samhällsskick. Men till tidens anda hörde också det med, att nationalitetens betydelse aldrig blev uppskattad till sitt rätta värde. Även i detta

fall var Josef helt och hållet ett barn av sin tid. Fullt och fast övertygad, att han därmed bäst sörjde för sina staters välfärd, drog han ett brett streck över mängden av gamla författningar och genomförde en likformig indelning av hela sitt rike, varmed i sinom tid skulle följa fullständig likformighet i styrelse och förvaltning.

Men härmed hade han först på allvar frambesvurit de andar, som till slut skulle ödelägga hans stort anlagda nyskapelse. Synnerlig ovilja väckte hans försök att över allt införa tyskan såsom ämbetsspråk för att bättre kunna främja den eftersträvade statsenheten. Med starkt missnöje mottogs denna nyhet i Ungern, som redan med motvilja sett de intrång Maria Teresia gjort på dess ställning såsom ett självständigt rike. Av gammalt var latinet ämbetsspråk i Ungern, men nu förelades ämbetsmännen under hot om avsättning att inom tre år lära sig tyska språket. Missnöjet underblåstes av adeln, som illa fördrog inskränkandet av dess makt över sina bönder, och endast krigshärens närvaro samt några halva eftergifter kunde hindra utbrottet av en blodig resning. Ett liknande motstånd mötte de kejserliga reformerna i Böhmen, som även höll strängt fast vid sin ställning såsom ett eget rike. Men det segaste motståndet skulle Josef möta hos den katolska kyrkan med dess präster och munkar. Ehuru han sökt akta sig för att vid sina förbättringar på det kyrkliga området förgripa sig på den katolska religionen, kunde det ej undvikas, att en del av hans åtgärder, särskilt då de vände sig mot klostren, överskredo den stundom rätt hårfina gräns, som skilde dessa områden från varandra. Vid denna tid hade inom vissa kretsar bland det katolska prästerskapet gjort sig gällande en strävan för en tysk-katolsk nationalkyrka, som i alla frågor utom de rent religiösa skulle stå oberoende av Rom. Om Josef varit mindre svärmare och mera statsman, skulle han förstått att vända denna strävan till sin fördel, men nu retade han i stället mot sig hela det katolska prästerskapet, som i de svartaste färger utmålade honom såsom en religionens och kyrkans fiende.

Värst av allt gick det i österrikiska Nederländerna. Även här hade Josef med sitt vanliga nit sökt att verka för landets bästa. Bland annat hade han invecklat sig i stridigheter med Holland för att befria den stora sjöstaden Antwerpen från de tryckande inskränkningar, som tullen vid Scheldeflodens mynning lade på dess sjöfart (se sid. 33). Efter sin vana gick han därvid hänsynslöst till väga, lät ett skepp gå uppför floden och ett annat utför den utan att betala tull och sökte lugna sin varnande kansler furst Kaunitz med de orden: "Holländarna skola icke skjuta." Men för Hollands sjunkande handel stod allt för mycket på spel, att det tåligt skulle

foga sig i denna kränkning, och skeppen mottogos med grova artillerisalvor. Kaunitz inrapporterade detta till kejsaren med orden: "Ers maje-

Furst W. A. von Kaunitz,
österrikisk kansler på Maria Teresias och Josef II:s tid. Efter ett samtida kopparstick i Riksbibliotekets porträttsamling, Stockholm.

stät, holländarna *hava* skjutit." Saken ordnades genom ett fördrag, där Österrike mot skäligt skadestånd i penningar lät allt förbliva vid det gamla. Men Nederländerna skildes genom ett stort avstånd och ännu större olik-

heter i seder och inrättningar från kejsarens övriga stater. Framdeles (sid. 562) skola vi se, huru han fåfängt sökte hjälpa sig fram genom att utbyta de nederländska landskapen mot det vida mera välbelägna Baiern. När detta misslyckades, drevs han av sitt aldrig vilande begär efter likformighet att tillämpa sina nydaningar även i dessa avlägsna landsändar. Men härvid stötte han på ett häftigt motstånd, ty hans reformer stodo i strid med landskapens gamla författningar, privilegier och friheter. Med mycken klokhet hade Spanien låtit dessa till yttre bestå i oförändrat skick, sedan folkrörelsen i södra Nederländerna blivit kuvad, och de spanska konungarne nöjde sig med att hava tryggat den katolska religionen och upprätthöllo samvetsgrant de gamla författningarna. Sedan Nederländerna gått i arv från de spanska till de österrikiska härskarna av huset Habsburg hade dessa ända hittills förfarit på samma sätt. Josefs ingrepp i de hävdvunna och högtidligen besvurna friheterna uppfattades därför som en kränkning, så mycket djupare som folket här numera var påvekyrkan fanatiskt tillgivet. Josefs förbättringar mötte ett öppet och stundom våldsamt motstånd, som han ej kunde bemöta med tillbörlig kraft, sedan han blivit upptagen av ett krig med Turkiet (se sid. 567). I Nederländernas styrelse växlade tider av eftergiven svaghet med andra tider, då de kejserliga påbuden strängt upprätthöllos. Äntligen utbröt den franska revolutionen och försatte sinnena i den våldsammaste skakning, varunder de lägre ståndens nymodiga frihetssträvan på ett underligt sätt blandade sig med kyrkans och adelns ävlan att bevara sina gamla fri- och rättigheter. Frukten av den förening, som ingicks mellan dessa så högst olika element, blev en folkresning, som i början av 1790 förklarade österrikiska Nederländerna för en självständig stat under det nu först officiellt använda namnet *Belgien*, om ock inre split möjliggjorde för Josefs efterträdare att redan före årets slut göra sig till herre i landet.

Med stigande förvåning hade kejsar Josef åsett det motstånd, som från alla sidor hopade sig mot hans reformer. I sitt orubbliga medvetande, att han uteslutande strävade efter sina undersåtars bästa, kunde han alls icke fatta, att de ej kommo honom till mötes med samma kärlek och förtroende som han av hela sitt rika och varma hjärta visade dem Lika svårt var det honom att förstå, huru de kunde så envist hänga fast vid dessa gamla möglade pergamentsbrev, som för honom endast utgjorde hinder i hans redliga strävan för deras lycka. Hans hälsa hade blivit bruten genom ett överansträngt arbete för uppfyllandet av hans härskarplikter, och den fick nu den sista stöten genom det sega motstånd, vari han endast kunde se ett bevis på de undersåtars otack, för vilka han offrat hälsa, krafter och liv.

Även kriget gick illa, och Josef avled den 20 februari 1790, endast 49 år gammal, sedan han sett alla sina förhoppningar gäckade och alla sina planer gå i kvav.

Från Tyskland utbredde sig den upplysta despotismens idéer även till de nordiska rikena. I Danmark försöktes deras första tillämpning på ett oredigt och våldsamt sätt under en kort tid efter 1770 av den tyske läkaren *Struensee*. Danmark hade haft fred allt ifrån Karl XII:s död och under tiden njutit en ostörd och lugn inre utveckling. Men det tyska inflytandet trängde in på alla områden, och Slesvigs återförening med huvudlandet (se sid. 293) lände därför icke till styrka för nationen. En rad av medelmåttiga konungar följde på varandra, och *Kristian* VII (från 1766) var genom dåliga anlag och utsvävingar allt ifrån ungdomen förslöad till själ och kropp. Struensee förstod slugt att innästla sig hos honom men framför allt hos hans unga drottning *Karolina Matilda*, en syster till Georg III av England, samt upphöjdes plötsligt till statens högsta värdigheter. Han inledde en rad av genomgripande reformer på statslivets alla områden, vilka skulle varit till största nytta för landet, om han det allra minsta aktat nödigt att lära känna det folk han satts att styra. Men nu arbetade han uteslutande efter utländska mönster och allmänna teorier utan rot i folkets liv, och om han länge fått råda, skulle hans uppenbara förakt för danskt språk och dansk sed och lika öppna gynnande av allt tyskt kunnat åstadkomma svåra skador. Nu retade han alla vänner av dansk nationalitet emot sig, och hans brådstörtade reformiver uppväckte emot honom ej blott de egennyttiga intressen, som funno sig kränkta av hans nydaningar, utan även de mera betänksamma fosterlandsvännerna, som med oro sågo uppkomlingens framfärd. Likväl skulle denna icke tagit ett så brått slut, om ej hans kärleksförhållande till den obetänksamma unga drottningen väckt allmän förargelse. Struensee störtades genom en sammansvärjning, avsattes från alla sina värdigheter, dömdes till döden och avrättades 1772. Den mera olyckliga än brottsliga drottningen, vars ungdom och värdiga uppträdande i olyckan väckte allmänt deltagande, sändes hem till sitt land och avled några år därefter.

Under lugnare former upptogs nydaningsverket åter, sedan den unge kronprinsen *Fredrik* 1784 blivit gjord till regent, under det den sinnesslöe fadern framgent var oduglig att föra styrelsen. Förtjänsten av reformerna tillkom i främsta rummet hans minister greve *Andreas Peter Bernstorff* (död 1797), en av sin tids yppersta och ädlaste statsmän. En varaktig minnesvård har Bernstorff rest åt sig genom det danska bondeståndets befriande ur en tryckande livegenskap. På Själland och de små öarna ledde

denna sitt upphov från unionstiden men förvärrades efter grevefejden, då även den jutska allmogen kom under ett tryckande beroende av adeln. Konungarne hade flera gånger sökt införa lättnader i bondens ställning, men de förändringar, som vidtogos i början av 1700-talet, lände till föga gagn, och vi hava sett, huru skalden Holberg under skämtets form i de mörkaste färger tecknat allmogens lidande. Nu blev det Bernstorff förbehållet att 1788 bryta de olidliga band, som så länge fäst den danske bonden vid herregårdens torva, men först från början av det nittonde århundradet blev denne bonde en fullt fri man, och härmed var även grunden lagd till Danmarks blivande välstånd och politiska frigörelse.

Sverige hade under den s. k. frihetstiden på förunderligt kort tid repat sig efter olyckorna under Karl XII:s sista år. Höjandet av nationens välstånd gick i själva verket så hastigt, att något sådant icke varit möjligt, om ej de mörka skildringarna av eländet vid hjältekonungens död innehållit åtskillig överdrift. En klokt avvägd ekonomisk politik, som visserligen efter tidens sed arbetade med konstlade medel, bidrog i ej ringa mån att återställa landets krafter. Icke mindre storartad var uppblomstringen på det vetenskapliga och framför allt på det naturvetenskapliga området. *Emanuel Svedenborg* (död 1772), snarare en siare än en metodiskt arbetande forskare, har långt i förväg anat en mängd av den nyare tidens naturvetenskapliga upptäckter, men det föll ej på hans lott att själv fullborda någon av dem, då han mot slutet av sin långa levnad hemföll åt det mystiska grubbel och de underliga, ej sällan storslagna andesyner, som förvärvat honom ett omtvistat världsrykte. Lyckligare var då hans store efterföljare *Karl von Linné* (död 1778), blomsterkonungen, som förvärvat sig ett odödligt namn genom sin storartade nydaning av den botaniska vetenskapen med en systematiskt genomförd indelning av hela växtvärlden efter de enklaste, för alla tider giltiga grunder.

Men under det näringslivet och den vetenskapliga odlingen blomstrade, ville det nya statsskicket icke slå fasta rötter. Vi hava sett, huru skräcken för enväldet på en gång låtit Sverige taga steget ut till en enväldig riksdag. Men riksdagens makt blev icke liktydig med folkets makt, och ehuru det vid ett tillfälle på fullt allvar överlades om, huruvida riksdagens beslut i viktigare frågor borde underställas dess väljare eller principaler genom något slags allmän folkomröstning ståndsvis, kom i stället riksdagen att befästas till en inom sig sluten korporation, som i sina anspråk på ofelbart majestät icke gav det kungliga enväldet efter. Inom riksdagen låg åter maktens tyngdpunkt hos ämbetsmän av olika klasser. Högadelns makt var bruten genom Karls XI:s reduktion, som genom kronogodsens

indragning till staten berövat den dess materiella underlag, och på riddarhuset gick makten över till den lägre adeln, som mestadels var en militärisk och civil tjänsteadel. Prästeståndet bestod av kyrkliga ämbetsmän, borgarståndet för det mesta av städernas magistratspersoner, och bondeståndet hade föga eller intet att säga. Då så var, blev riksdagen i mycket hög grad ett uttryck för byråkratiska strävanden, och med tiden samlades dess makt hos det s. k. sekreta utskottet, som hade ärendenas beredning om hand och i vissa frågor beslöt i riksdagens stad och ställe. Liksom konungamakten blev även det fordom så myndiga riksrådet allt mera beroende av riksdagen, och vid varje omkastning av partiväldet inom stånden vidtogs en omfattande utgallring bland dess ledamöter. England räddades från riksdagsväldets faror genom införandet av ansvariga ministrar under enhetlig ledning, men denna visa inrättning kom ej till stånd i Sverige. Medan det engelska statsskicket med stigande stadga utbildade sig till en representativ styrelse, utvecklade sig det svenska inom kort till en styrande representation.

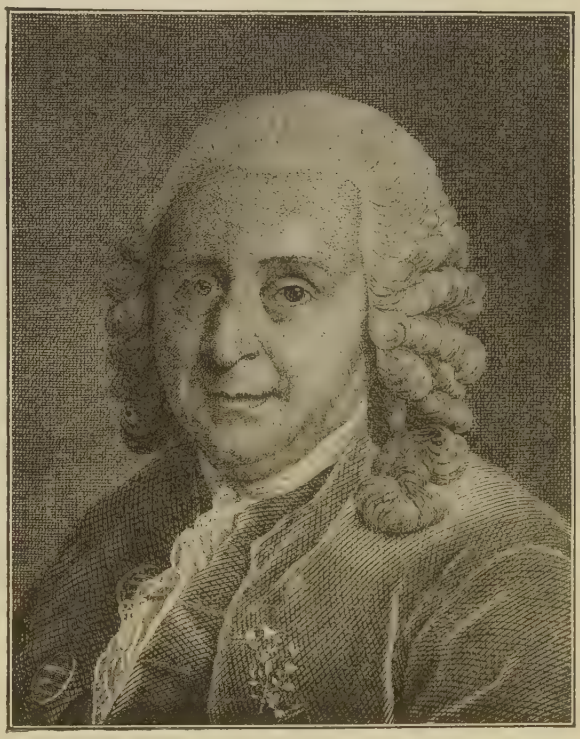

Karl von Linné.
Samtida kopparstick. Riksbibliotekets porträttsamling, Stockholm.

Men byråkratiens övervälde stod alltför mycket i strid med det svenska lynnet, för att det skulle kunna få någon längre tillvaro. Oavsett allt det myckna verkligt goda och fruktbärande, som frihetstidens riksdagar uträttade, sjönk deras anseende genom en korruption, som de från början delade med det engelska parlamentet. Men med tiden gjorde sig det senare fritt från detta onda, medan det i Sverige under partiernas strid blev värre och värre, då riksdagens ledamöter allt ifrån de främsta ledande männen läto sig köpas av de främmande sändebud, som ville få

Gustav III, konung av Sverige. Efter målning av A. Roslin.

dem till att gå deras ärenden. Hävdatecknarne hava tvistat och tvista ännu om berättigandet av den revolution eller statskupp, med vilken *Gustav III* den 19 augusti 1772 utan att spilla en droppe blod gjorde slut

på riksdagsväldet. Sitt förnämsta berättigande får väl denna fredliga välvning söka i den yttre vanmakt, vari partiväldet försänkt riket och som på ett så skriande sätt trätt i dagen under de senaste krigen. I varje fall ökades snart rikets styrka utåt på ett sätt, som betog Ryssland och Preussen varje tillfälle att utföra de planer, som de torde ha hyst att utvidga sig på Sveriges bekostnad, och det svenska folket mottog snarast med tillfredsställelse omkastningen i dess öden. Tillfredsställelsen växte, då de första åren av den unge konungens följande regering visade honom uppfylld av goda föresatser till sitt lands bästa. En mängd förbättringar vidtogos, som över allt gingo i den upplysta despotismens humana anda, ehuru de aldrig blevo så genomgripande som i de stora föregångslanden. Gustavs omvårdnad om skalder och konstnärer gav med ens nytt liv åt de vittra idrotterna, och likt Frankrike under Ludvig XIV:s tid såg Sverige snart en ny dag randas för sin andliga odling. Det var de dagar, då *Kellgrens* penna och *Sergels* mejsel skapade mästerverk, bestämda att leva för sekler. Men den skald, som framför alla andra skulle trycka sin prägel på samtid och eftervärld, levde i regeln vida skild från hovets kretsar och blott sparsamt belyst av det skimmer, som spred sig från förtjusaren på tronen. *Karl Mikael Bellman* (död 1795) framlevde sina dagar under ständig kamp mot sorger och bekymmer, och dock har ingen med så gripande mästerdrag som han tecknat den förunderliga nordiska naturen eller dragit fram i dagen det guld, som gömmer sig under ytans slagg bland gatans barn. För den skull hava hans diktskapelser, där ord och musik smälta samman till ett underbart helt, blivit det svenska folket kärare

Karl Mikael Bellman. Riksbibliotekets porträttsamling, Stockholm.

än kanske några andra av dess största diktares alster. Med rätta har det kunnat sättas i fråga, om ej den skalkaktige sångaren med vemodsdraget omkring pannan till sist står högre än någon av dem, som i hans ungdoms och mannaålders Europa buro sångarens lyra. Aldrig har väl hans skaldegärning blivit bättre kännetecknad än i de ryktbara orden av en yngre diktarbroder:

I Djurgårdsekar, susen vänligt över
den störste sångarns bild, som Norden bar!
Det finns ej tid, som dessa toner söver,
det finns ej land, som deras like har,
en sång, som verkar vild och likväl ansad,
bär konstens regel men försmår dess tvång,
till hälften medvetslös, till hälften sansad,
en gudadans, på gudaberget dansad
med faun och gratie och sångmö på en gång.

Gustav III:s karaktär och öde bestämdes av, att naturen ämnat honom till skådespelare. Som enskild man skulle han säkert blivit en framstående idkare av tiljans konst, men nu blev det hans lott att födas till konung. Hans uppträdande på världens skådebana kom därför väl mycket att påminna om de bräder, som allenast föreställa världen. Hans lynne och natur voro en äkta konstnärs, full av hänförelse för alla stora idéer, rik på ansatser och uppslag, av vilka dock de flesta aldrig blevo utförda, och med ett öppet sinne för fosterlandets ära och storhet förenade han ett vankelmod, som gjorde det omöjligt att lita på hans kungliga ord, och en oförmåga att handhava penningar, som bragte honom och hans rike i oupphörlig förlägenhet. Ju längre hans regering framskred, dess mera hopade sig svårigheterna kring honom, och i bredd därmed avtog hans förmåga att med uthållighet och tålamod fördraga dem. Med åren blevo slitningarna mellan honom och hans omgivning allt bittrare, och ehuru själv en ivrig beundrare av den gamla adeln, drevs han av de förhållanden, i vilka han invecklat sig, att uppträda mot denna adel, icke såsom en demokrat utan såsom en demagog. Framdeles skola vi se, huru den ohjälpliga motsatsen endast kunde lösas med offret av hans liv.

I världsdelens yttersta sydvästliga landsändar framträdde den upplysta despotismen alldeles självständigt, utan annan gemenskap med de nordligare väldena än den upplysningsfilosofi, som å ömse sidor var utgångspunkten för det storslagna framstegsarbetet. I Spanien började detta arbete till och med tidigare än i det övriga Europa. Redan under Filip V infördes en del förbättringar, som väl i och för sig ej voro så genomgripande men dock i jämförelse med det förra eländet inneburo ett oerhört framsteg.

När Filip mestadels omgav sig med utlänningar, berodde detta mindre på någon avoghet mot hans spanska undersåtar än på det ohjälpliga materiella och andliga förfall, vari hans rike befann sig efter århundradens vanstyrelse. Särskilt var Alberonis styrelsetid rik på nya uppslag, vilkas fullföljande dock till stor del avbröts genom hans fall. På fullt allvar tog dock reformarbetet först sin början under Filips yngre son i hans första gifte, den i hög grad aktningsvärde men tungsinte Ferdinand VI, som i förening med sin vise minister *Ensenada* samvetsgrant arbetade på avhjälpandet av gamla missbruk och bland annat sökte införa en genomgripande utjämning av beskattningen, med tillämpning av en likformig direkt skatt, som skulle uppgå till fem procent av behållna inkomsten. Ännu kraftigare och mera fruktbärande blev nydaningsverket, sedan Ferdinands yngre halvbroder Karl III, Elisabet Farneses son, 1759 bestigit Spaniens tron (se sid. 408). Han var fullständigt genomträngd av upplysningstidens idéer och hade redan som konung i Neapel på ett berömvärt sätt sökt genomföra dem i detta djupt förfallna rikes styrelse. Spåren av hans verksamhet blevo här snart utplånade, ty 1700-talet var tidpunkten för det en gång så lysande Italiens djupaste förnedring, då främlingar sletos om dess besittning och gjorde dess rika slätter till slagfält för alla Europas härar. Med så mycket större kraft grep sig Karl III an med genomförandet av de nya statstankarna i sitt spanska rike. Med lysande framgång understöddes han därvid av de utmärkta statsmännen *Aranda* och *Florida Blanca* samt den även som skriftställare framstående *Campomanes*, och en förvånad framtid skulle snart se det djupt sjunkna Spanien med plötsligt återvunnen styrka resa sig ur sitt förfall. Enligt tidens grundsatser vidtogos verksamma åtgärder till höjande av landets välstånd, och en rättvisare beskattning kunde öka statens inkomster, på samma gång den lindrade folkets bördor. Av synnerlig vikt för tillgodogörandet av de naturliga hjälpkällorna blev utvidgandet och förbättrandet av vägarna i ett land med ganska få farbara floder. Men de nya förbättringarna måste till största delen utföras med hjälp av arbetare, införda från utlandet, då de stolta spanjorerna funno det mera enligt med sin värdighet att tigga, röva eller smuggla än att nära sig med sina händers arbete. Bland ett sådant folk blevo främlingarna illa lidna och sågos med en misstro, så mycket djupare som konungen varit oförsiktig nog att bland dem även inkalla protestanter. Huru djupt hatet mot dessa senare var framgår bland annat därav, att när Holland och England före utbrottet av det spanska arvföljdskriget ville skydda Spanien mot Frankrikes övergrepp, läto de spanska teologerna i avgivna utlåtanden förstå, att den erbjudna hjälpen måste avvisas, på det kättarne icke måtte

bliva i tillfälle att utbreda sina villoläror, ty i nödfall vore det bättre att bliva kuvad av en katolsk fiende än hulpen av en protestantisk vän.

Men det var icke blott lättjan och trosfanatismen, som den upplyste konungen och hans statsmän hade att kämpa med under införandet av sina farliga nyheter. Med aldrig vilande misstro sågos dessa nyheter av en okunnighet, som stod i innerligt samband med den av präster och munkar närda trosivern. Vid Salamancas en gång så vittberömda universitet fingo Newtons läror om världsalltets jämvikt ännu på Karl III:s tid icke föredragas, emedan de ansågos stå i strid med den uppenbarade religionen, och Harveys lära om blodomloppet förkastades av de spanska läkarne såsom oprövad och oriktig. När konungen lät återupptaga bearbetandet av Almadens fordom rikligt givande kvicksilvergruvor, befunnos dessa nästan hava upphört att lämna någon avkastning, emedan gruvarbetarna envisades att slå in sina schakt i rak linje inåt berget i stället för att följa malmådrornas slingringar, och det var blott med yttersta möda som de kunde förmås att avstå från denna gamla inrotade ovana. När konungen och hans ministrar i början av hans regering ville införa en ordentlig rengöring av huvudstaden Madrids gator, väckte detta nymodiga påfund en storm av ovilja inom alla klasser, de högsta som de lägsta. Regeringen tog sin tillflykt till stadens läkare, men dessa utdömde enstämmigt förslaget såsom onödigt och skadligt, emedan deras förfäder, som ju varit kloka män, utan obehag kunnat leva mitt uppe i smutsen, och emedan den vidriga stank, som spridde sig från denna, på ett hälsosamt sätt mildrade huvudstadens skarpa och bitande luft.

Mot alldeles samma fiender hade en annan statsman i ej ringare grad att kämpa, som vid samma tid uppstod i det andra av den spanska halvöns riken. Portugal hade under de odugliga konungarna av huset Braganza sjunkit i ett allt djupare beroende, i politiskt och ekonomiskt avseende under England, i religiöst avseende under den påvliga stolen. Men på en gång skulle det genom en enda statsmans förtjänst ryckas upp till en kortvarig storhet och glans. Konung *Josef Emanuel*, som 1750 besteg tronen, var icke stort bättre än någon av sina föregångare, men till sin egen och rikets lycka lät han sig under hela sin regering fullständigt behärskas av sin store minister *Josef Carvalho*, mest känd såsom markisen av *Pombal*. Utan gensägelse den störste statsman, som det lilla Portugal någonsin frambragt, var även han fullständigt genomträngd av upplysningstidens statsläror, vilka han lärt känna såsom sändebud i London och som han nu med en hänsynslös, stundom våldsam kraft sökte genomföra i sitt fädernesland. Hans väg såsom reformator var nästan alldeles densamma,

på vilken vi mött de flesta av tidens stormän. Genom samma medel och med blicken stadigt riktad mot samma mål strävade han med oväntad framgång att höja folkets välstånd, införa rättvisa i beskattningen och jämlikhet i lagskipningen. Sin kanske största förtjänst inlade han efter den förfärliga jordbävningen, som den 1 november 1755 lade en stor del av Portugals huvudstad i ruiner, under vilka tusentals människor inom några ögonblick begrovos, och slog hela samtiden med bävan och skräck. En portugisisk styresman av det alldagliga slaget skulle efter gammal vana håglöst och dådlöst lagt armarna i kors och böjt sitt huvud inför den gudomliga straffdomens tuktan. I stället grep Pombal in med hela sin mäktiga andes kraft, och genom en rastlös verksamhet såg han sig i stånd att inom några år utplåna alla spår av den gräsliga olyckan. Landets ökade välstånd satte honom i tillfälle att höja dess försvarskraft, så att det värdigt kunde uppträda så väl mot sin skyddsherre England som mot det bourbonska familjeförbundet, vilket fåfängt sökte förmå Portugal att vid dess sida taga del i det sjuåriga kriget (se sid. 414).

Josef Carvalho, markis av Pombal. Efter ett senare träsnitt.

Vid början av Pombals tid hade en gränsreglering ägt rum mellan de spanska och portugisiska besittningarna i Sydamerika, varvid en mindre del av jesuitstaten Paraguay övergått i Portugals ägo. Men det egendomliga välde, som jesuiterna upprättat i denna landsände, hade nu vunnit en sådan styrka, att Jesu sällskap kunde med vapen i hand motsätta sig avträdelsen, och dess indianer kämpade med förtvivlans mod för de fäder, som med sådan vishet sörjde för deras andliga och lekamliga behov. Den ovilja, som den portugisiske statsmannen i följd av hela sin tankeriktning hyste mot deras orden, ökades härigenom ännu mera, och jesuiterna betalade honom med samma mynt, i det de på alla sätt motsatte sig hans reformer och inpräglade hos det vidskepliga folket, att jordbävningen i

Lissabon vore en himmelens straffdom för de ogudaktiga nyheterna. En vacker dag utsattes konungen för ett mordförsök, jesuiterna misstänktes med rätt eller orätt men i full enlighet med deras kända grundsatser för delaktighet däri, och härmed var deras mått rågat. Pombal kunde 1759 genomdriva deras fullständiga förvisning från Portugal, och åtgärden sattes i verket med hänsynslös våldsamhet. Utan hänsyn till ålder eller hälsotillstånd sändes jesuiterna i hela skeppsladdningar över till påvestaten och de fingo nu själva i rikaste mått erfara de lidanden, som deras fanatiska trosförföljelser så länge berett åt andra.

Härmed var början gjord till den mäktiga strid mot jesuiternas orden, som under en halv mansålder uppfyllde den katolska världen. Vid denna tid hade orden uppnått höjden av sin makt men också i hög grad dukat under för maktens frestelser och utsatt sig för dess faror. Ur den långa striden med jansenisterna (se sid. 170ff.) hade den omsider utgått såsom segrare, men av de besegrade hade den mottagit djupa och farliga sår. Med skonslös stränghet hade dess fiender blottat det förargelseväckande leverne, vartill en mängd av ordens medlemmar förfallit, och de farliga statsläror, varmed de hotade motspänstiga konungars liv och den rättsliga ordningens bestånd. Väl tilläto jesuiterna egentligen endast då att bruka låga och skändliga medel för att främja sina ändamål, när dessa icke annorledes syntes dem kunna med fördel främjas. Men när man givit ett finger åt det onda, tager det oftast hela handen, och den rätt att tumma och jämka på eviga rätts- och sedelagar, som jesuiterna tillmätte sig, när det anstod deras ordens syften, gjorde de i allt större utsträckning anspråk på för sina enskilda fördelar eller njutningar. Deras statsundergrävande läror ådrogo dem en misstro, som ofta var överdriven, ty så ofta ett mordanslag förövades mot ett krönt huvud föll det sig alltid så lätt att skylla på jesuiterna, som ju för vissa fall förklarat konungamord tillåtet eller rent av berömligt. Allvarliga troende hade för länge sedan börjat med vedervilja vända sig bort från en orden, som sålunda med lära och leverne drog vanrykte över religionen och kyrkan. Men svåra dagar skulle jesuiterna först då få, när fritänkarna hunnit växa upp till en makt, som på allvar kunde taga upp kampen mot dem.

Portugals föredöme vann först efterföljd i Frankrike. Här hade jesuiterna invecklat sig i affärsföretag av äventyrlig beskaffenhet, som ådrogo dem rättsligt åtal. För att kunna bedöma i vad mån laga ansvar härvid borde drabba hela ordenssamfundet eller enskilda medlemmar, infordrade de franska parlamenten deras stadgar, av vilka de blevo så övertygade om ordens skadliga karaktär, att från deras sida en sträng för-

kastelsedom avkunnades över dess verksamhet såsom farlig för staten. Härav begagnade sig Choiseul, som av gammalt var jesuiternas fiende och mot dem hade personliga förnärmelser att hämnas, och han vann på sin sida fru de Pompadour, som gärna koketterade med sin tillgivenhet för upplysningstidens idéer. Vid denna tid hade det för Frankrike så olyckliga sjuåriga kriget avslutats, och den allmänna förbittringen över dess olyckor och förluster vände sig till ej ringa del mot jesuiterna, som icke utan grund misstänktes att hava påskyndat, om ej vållat dess utbrott. Allt vände sig sålunda emot dem, men ännu hade de ett svagt stöd i konungen, som ansåg deras fördrivande oförenligt mot den fromhet, vilken han bedrev mellan sina synder. Han försökte avvinna jesuiternas ordensgeneral sådana förändringar i deras stadgar, att dessa skulle förlora sin giltighet i de fall, där de foro stridande mot statens lagar. Härpå avgav ordensgeneralen *Ricci*, det stolta svaret: "*Sint ut sunt aut non sint*" (de vare som de äro eller icke alls). Även konungen förstod nu, att ordens tillvaro var oförenlig med samhällets trygghet, och sedan dess fiender lärt honom känna dess läror om furstemord, gav han 1764 sitt bifall till dess upphävande i hans rike.

I Spanien tvekade Karl III till en början att följa detta föredöme. Men när munkar och jesuiter ständigt fortforo att sätta samma envisa motstånd mot hans förbättringar och omsider mötte dem med öppet våld, beslöt sig även han för jesuiternas fördrivande, vilket 1767 sattes i verket med lika oblidkelig stränghet som i Portugal. En i sin mån beklaglig följd härav var, att jesuiternas blomstrande samhälle i Paraguay efter ett häftigt motstånd fullständigt förstördes, varefter de indianer, som det på sitt sätt uppfostrat, återföllo i sin förra vildhet och fattigdom. Även i de italienska bourbonernas stater gick den stränga straffdomen utan misskund i fullbordan, i Neapel 1767 och i Parma 1768, och själva den fromma Maria Teresia bekvämade sig omsider efter mycken tvekan och med tungt hjärta att följa de övriga katolska makternas föredöme. Egendomligt nog funno jesuiterna en fristad endast i det lutherska Preussen och det grekisk-ortodoxa Ryssland, vilkas regenter gent emot dem ville lysa med sin fördragsamhet i trosfrågor och hoppades därmed försäkra sig om tillgivenhet av sina nyvunna katolska undersåtar.

I det längsta hade jesuiterna hoppats på stöd från påvemaktens sida. Påven *Clemens XIII* var dem också bevågen och hotade de katolska furstarna med kyrkans strängaste straff, om de ej inställde sina förföljelser. Men efter hans död uppsteg 1769 på den påvliga stolen *Clemens XIV*, och jesuiterna hade själva hjälpt till vid hans upphöjelse, i hopp att finna en

vän och beskyddare i honom. Men den nye påven skulle snart visa sig icke vara den man de väntat sig. Gent emot de förenade katolska makterna, av vilka Frankrike och Neapel syntes vilja begagna sig av tillfället att införliva vissa påvliga områden, som lågo inom deras gränser, vågade han ej längre hålla sin hand över det förr så mäktiga samfundet. I grund och botten var han ej heller jesuiterna tillgiven, enär han mycket väl visste, att de endast då predikade ovillkorlig lydnad för påven, när han själv med samma lydaktighet verkställde deras vilja. Genom en påvlig bulla förklarade han 1773 jesuiternas orden för upphävd över hela den katolska världen. Straffdomen gick över allt i fullbordan, och påven stod åter på bästa fot med de katolska makterna, men föga mer än ett år hade förflutit efter bullans utfärdande, innan påven själv skördades av döden. Misstanken var allmän, att jesuiterna hämnats genom att med gift taga honom av daga, och vare sig skyldiga eller oskyldiga, torde de fruktade fäderna ha funnit sin räkning vid, att skräcken för deras hemlighetsfulla makt ännu i fallets stund befästes genom detta rykte. Men den allmänna meningen var nu så starkt vänd emot dem, att de endast under varjehanda falska namn och skyddande förklädnader kunde i det fördolda fortsätta sin verksamhet, som särskilt under franska revolutionen torde ha varit djupt ingripande. Utanför den trängre kretsen av fromma troende hyste ingen medlidande med dem, och samtiden skrattade åt berättelsen om en av Fredrik II:s generaler, som med ett dräpande svar avklippt deras omvändelseförsök. På sin dödsbädd uppsöktes han av två jesuiter, som ville återvinna honom för den katolska kyrkan, vilken han genom födseln tillhörde men under inflytande av sin konungs åsikter övergivit. "Vilka ären I?" frågade generalen. "*Sumus de societate Jesu.*" "Nej", utfor krigsbussen barskt,

Påven Clemens XIV.
Träsnitt i Riksbibliotekets porträttsamling, Stockholm.

"tala tyska, det där latinet förstår jag icke." "Vi tillhöra Jesu sällskap", blev nu deras svar. "Gott", återtog den gamle krigaren, "jag har hört, att vår herre och frälsare hade tre slags sällskap, — han föddes bland oxar och åsnor, levde bland publikaner och syndare och dog mellan två rövare. Vilkendera sorten av hans sällskap tillhören I, mina herrar?"

Med segern över jesuiterna hade den upplysta despotismen uppnått höjdpunkten av sin makt. Alla tecken tydde på, att världen gick till mötes en lång tid av omfattande förbättringar under en välvillig ledning av visa furstar, och bland dessa var ingen hederstitel mera eftersträvad än den av en filosof på tronen. Av Europas stora makter var det blott två, som styrdes efter andra grundsatser, nämligen England, som med fasta steg vandrade framåt på folkfrihetens trygga väg, och Frankrike, som hjälplöst och redlöst drev hän emot revolutionens avgrund. Sällan eller aldrig hade samverkan mellan furstar och folk varit livligare eller mera förtrolig, och furstarnes makt växte så mycket mer som den sökte sitt säkra stöd i undersåtarnes förtroende. Men ingen av dessa furstar var det minsta hugad att dela denna makt med de folk, för vilkas väl de efter bästa förstånd arbetade. Snarare voro de betänkta på att öka sina maktmedel, och Preussens föredöme i fråga om upprättandet av en stark och välrustad stående här vann livlig efterföljd. Men även på andra vägar sökte härskarne binda sina folk och närmast de ledande klasserna vid sitt intresse. Ett särdeles verksamt medel kände de sig härvid hava funnit i *ordensväsendet,* som vid denna tid slutligen framstår fullt utbildat.

I en del fall gå nutidens riddarordnar tillbaka till medeltiden och söka sina rötter i dess världsliga eller andliga riddarväsende, och i andra fall hava furstarne funnit sin räkning vid att åt sina nya ordnar giva sken av att härstamma från de gamla. I korstågstidens andliga riddarordnar hade redan statskloka påvar, såsom Alexander III och Innocentius III, funnit ett högeligen kraftigt medel att vinna anhängare och binda män av anseende och inflytande vid sina strävanden. De regerande furstarne hade tidigt kommit till samma insikt och förstodo slugt att till sin fördel betjäna sig av sin uteslutande företrädesrätt att utdela riddarslaget. När Ferdinand den katolske lyckades vinna påvens samtycke till, att stormästerskapet över de spanska andliga ordnarna framdeles skulle vara förenat med den kungliga värdigheten, ansågs detta med skäl för en väsentlig tillökning i konungens makt. Med tiden instiftade regenterna nya värdsliga riddarordnar, vilka på den tiden sammanhöllos av verkligt vapenbrödraskap och ej som nu blott av ett yttre ordenstecken. Sådana ordnar, vilka under århundraden bevarat ett högt anseende, voro bland andra den engelska

strumpebandsorden och den burgundiska, sedermera till Spanien och omsider även till Österrike överförda *gyllene skinnets orden.* Efter Karl den djärves död hade värdigheten som stormästare över sistnämnda orden gått i arv till hans måg, sedermera kejsar Maximilian I, men även Ludvig XI av Frankrike hade ivrigt eftersträvat denna värdighet, och han skall därvid hava yttrat, att om detta lyckades, skulle Gyllene skinnet bliva ett gyllene band, varmed mången inflytelserik person skulle bindas eller oskadliggöras. I en senare tid ökades ständigt antalet nya kungliga ordnar, men sedan det gamla ridderskapet försvunnit från historiens skådeplats, hade de sitt förnämsta yttre samband i själva ordensstecknet. Med klok insikt om rätta betydelsen av detta maktmedel läto konungar och furstar förstå, att ordnarna skulle uteslutande användas till förtjänstens och dygdens belöning. Verkliga förhållandet blev, att härmed skapades en personlig ordensadel, som i långt högre grad än den gamla bördsadeln, kände sig knuten vid högsta maktens innehavare. Vid den tid, som här är i fråga, voro ordnar av det nu vanliga slaget införda i nästan alla europeiska stater. I Sverige infördes det nya ordensväsendet 1748 såsom ett svagt försök att stärka den sjunkande konungamakten, men följden blev allenast, att även ordensutnämningarna under frihetstiden gjordes beroende av rådet. I början stodo emellertid de nya ordnarne i så hög kurs, att till och med en sådan andens storman som Linné med nästan barnslig förtjusning hälsade sin utnämning till riddare. Men med djupare framtidsblick yttrade redan vid ordnarnas första införande ett av riksråden: "Jag fruktar, att dessa nya band komma att binda oss."

Även andra samfund förstodo de styrande klokt att taga i sin tjänst. Redan under kampen mot jesuiterna i den spanska halvöns stater klagade de andlige högljutt över *frimurarnes* för dem och deras välde farliga verksamhet. Vid denna tid hade frimureriet uppnått en stor utbredning, och det räknades allmänt för god ton att höra till frimurarne. Åtskilliga egendomliga avläggare av denna orden framträdde nu också med särskilda syften, såsom rosenkreuzarne och illuminaterna, men de vunno icke någon längre varaktighet, även om de för en kort tid utövade ett icke ringa inflytande och tidtals av furstliga personer användes för deras ändamål.

Emellertid skulle den upplysta despotismens tid icke bliva lång. Furstarne hade, visserligen i bästa välmening, börjat sitt nydaningsverk utan att taga folken till råds, och den lika naturliga som oundvikliga följden blev, att det tog ett brått slut, när nya furstar med annat sinnelag kommit i deras ställe. I Preussen inträdde väl icke någon omedelbar reaktion

under Fredrik Vilhelm II, men den gamla andan var död och fortlevde endast i mer och mer förstelnade former. I Österrike fick den nye kejsaren *Leopold II* bråttom att stilla missnöjet genom att upphäva de flesta av företrädarens reformer. Värst gick det på den spanska halvön, bland vars okunniga befolkning de genomgripande förändringarna minst av allt kunde påräkna något stöd i en upplyst allmän mening. I Portugal efterträddes Josef 1777 av sin dotter *Maria*, som helt och hållet var i de andliges våld, och Pombal, kanske den störste av upplysningstidens statsmän, undgick med knapp nöd att bliva kastad i fängelse och drog sig i djupaste onåd tillbaka till sina gods, där han vid hög ålder avled 1782, sedan han sett hela sitt livsverk falla i spillror. I Spanien uppehöll väl Karl III med kraft och klokhet sitt verk intill sin död 1788, ehuru han flera gånger under trycket av det allmänna motståndet nödgats göra eftergifter och avskeda misshagliga ministrar. Men hans son *Karl IV* var en konung efter kyrkans sinne, som icke hade sig något mera angeläget än att efter förmåga utplåna varje spår av faderns reformer. Till och med dennes väganläggningar lämnades åt förfallet, och kvar blev knappast mer än fredssluten med de afrikanska barbareskstaterna, som ingåtts i strid mot en starkt utbredd spansk åsikt, att ett ständigt krigstillstånd vore det enda naturliga mellan kristna och muhammedaner, men som nu åtminstone tryggade den spanska sjöfarten på Medelhavet mot de senares sjöröverier. Ännu starkare framträdde det allmänna omslaget med anledning av den franska revolutionen. De nyss så folkvänliga regeringarna hade nu ej någon högre omsorg än att trygga sig mot den fruktade folkyran, självbevarelsedriften utplånade de sista spåren av upplysningstidens grundsatser, och världen fick röna, att när upplysningen var borta, fanns despotismen kvar.

I bjärtaste motsats till övriga fastlandsstater hade Frankrike glidit allt längre utför det sluttande plan, vid vars ände klarsynta andar allt tydligare kunde skönja den hotande katastrofen. Mitt under ett förfall, som krävde långt mera genomgripande åtgärder än i något annat land och som endast blev mera uppenbart genom de skymfliga nederlag, vilka kostat riket dess välde i två världsdelar, fortforo de styrande att hejdlöst förslösa folkets hårt medtagna tillgångar på fala gunstlingar, ständigt växlande kungliga mätresser och lastbara nöjen. Den arme stackaren på Frankrikes tron sjönk allt djupare ned i den lastens dy, ur vilken han aldrig med allvar försökt att göra sig lös, och det goda, som möjligen från ungdomsåren funnits hos honom, förkvävdes fullständigt under en levnad, ohjälpligt hemfallen åt grov liderlighet och styggelig skörlevnad. Hans omgivning följde troget det höga föredömet, och det fina umgängesvett, som gjutit ett slags

försonande skimmer över fru de Pompadours tid, tog till flykten, sedan en ny kunglig frilla på stat, grevinnan *du Barry*, låtit det franska hovet beträda det sista skedet av förnedringens väg. Den forna bodflickan var fullständigt i saknad av kunskaper och begåvning, och på egen hand dugde hon ej till att spela en politisk roll men blev i stället ett villigt verktyg för det högadliga och kyrkliga partiet vid hovet, som därför gärna såg genom finger med hennes råhet och den smutsiga snålhet, varmed hon slog under sig statens tillgångar. Såsom det förnämsta hindret för detta partis välde ansågs hertigen av Choiseul, som dessutom starkt lutade åt upplysningstidens idéer. Efter det den polske Stanislav Leczinski vid hög ålder 1766 avlidit, hade han lyckligen genomfört föreningen av dennes lothringska hertigdöme med Frankrike, och för sjuåriga krigets stora landförluster hade han velat söka ersättning på den av Leibniz utpekade vägen över Medelhavet till Egypten. Första steget på denna väg togs 1768, då han tvang den i djupt förfall stadda republiken Genua att till Frankrike avträda ön Corsica, vars tappra, halvvilda befolkning sedan många år befann sig i uppror mot den avsigkomna krämarstaten. Men han fick aldrig rådrum att fullfölja sina planer, ty det öppna förakt, som han visade den högmodiga grevinnan du Barry, drog hennes hämnd över hans huvud, och han blev 1770 störtad.

Grevinnan du Barry. Efter samtida porträtt.

Härmed var den sista återstående utvägen stängd att rycka upp Frankrike ur dess förfall. En kraftåtgärd kunde dess styrelse ännu 1771 tillåta sig då den nästan gjorde slut på de gamla parlamenten, som efter sitt återställande mer än en gång gjort bruk av sin makt att vägra inregistrering av

kungliga påbud, och med dem föll det sista värnet mot hovmännens och gunstlingarnas fala välde. I deras händer blev Ludvig XV med åren en allt mer viljelös lekboll, och allt vidrigare och mera onaturliga blevo under tiden de retmedel, varmed de sökte uppliva hans domnade krafter. Men den åldrade vällustingen hade allt för länge stormat på sin hälsa, att den ej till sist skulle giva vika. Han föll i en vederstygglig sjukdom, varunder han bokstavligen ruttnade bort, och den vämjeliga stank, som spred sig kring den sjuke, drev hans omgivning bort ifrån honom, så att till sist endast hans båda döttrar, som förblivit ogifta, då ingen jämnbördig furste vågade hemföra en brud från den tidens franska hov, härdade ut vid den ömkliga dödsbädden. Natten till den 10 maj 1774 gjorde äntligen döden ett slut på hans plågor, sedan han i 59 år burit Frankrikes krona. Det rike, som han i barnaåren mottagit stort och mäktigt, lämnade han efter sig vid undergångens brant. Ludvig XIV:s stoft hade förts till graven under folkets anklagande tystnad, men Ludvig XV:s likfärd måste taga långa omvägar för att undvika dess högljudda förbannelser.

---

3. Katarina II och östra Europa.

Bland de stater, som kommo under inflytande av den upplysta despotismen, var märkligt nog även det ryska riket. Dessa strävanden företräddes där av en bland denna riktnings egendomligaste representanter, som i Rysslands historia lämnat ett outplånligt intryck. Det var tsarinnan *Katarina II*, som kommit till landet såsom främling men slutade med att under en mansålder bliva dess enväldiga härskarinna och därunder göra det till en av Europas mest fruktade makter.

Som vi (sid. 303) sett, hade en lång rad av palatsrevolutioner i Petersburg tills vidare ändats därmed att Peter I:s yngsta dotter Elisabet 1741 blivit upphöjd på tsarernas tron. För att fritt kunna fullfölja det otyglade levnadssätt, varåt hon hejdlöst överlämnat sig, förmälde hon sig icke och kunde därför icke heller lämna efter sig några lagliga avkomlingar. Till sin tronarvinge hade hon tidigt utsett sin avlidna äldre systers son, den unge hertigen av Holstein, som efter sin morfader bar det ryska namnet Peter. Hennes mening var att förmäla honom med en yngre syster till Fredrik II av Preussen, men härav blev intet, då den unga prinsessan inlåtit sig i en kärlekshandel med en friherre *von Trenck*, som därför av

Fredrik förföljdes med ett oförsonligt hat och hölls i mångårigt fängelse. I stället gav Fredrik anvisning på en annan brud åt den ryske tronföljaren, nämligen den femtonåriga *Sofia Augusta* av Anhalt—Zerbst, vars fader innehade ett befäl i den preussiska hären. Prinsessan sändes till Petersburg och förmäldes 1745 med den blivande tsaren, varvid hon enligt hävdvunnen rysk sed vid dylika tillfällen övergick till den grekiska religionen och antog namnet Katarina (på ryska Jekaterina).

Katarina II av Ryssland. Efter en målning av Sjebanof d. y.

Född 1729, hade den unga furstinnan dittills vuxit upp vid ett litet tyskt dussinhov av det allra vanligaste slaget och under ledning av en obetydlig, skvalleraktig och ränkfull moder. På en gång rycktes hon lös ur dessa förhållanden och kastades som ett oerfaret barn mitt in i det halvvilda, för henne fullkomligt främmande ryska livet. Vacker och intagande, mottog hon med barnslig förtjusning utsikten att en dag vid sin makes sida bestiga det mäktiga ryska rikets tron. Mot honom visade hon i början en vördnadsfull undergivenhet och mot tsarinnan en dotterlig ödmjukhet, som borde ha varit ägnade att vinna deras hjärtan. Men hon skulle snart få röna, att inga hjärtan i det halvvilda landet stodo öppna för den åt sitt öde prisgivna unga främlingen. Tsarinnan Elisabet var en på lättja, dryckenskap och liderlighet begiven kvinnsperson, som i ett annat land aldrig skulle blivit tåld i ärbara kvinnors sällskap. Tronföljaren var en obetydlig ung man, och sin gemål i allo underlägsen. Hans uppfostran hade blivit ytterligt försummad, och av sin ryska omgivning, som han hjärtligt hatade, hade han endast lärt sig de råa laster, som gjorde detta barbariska hov till en visa för hela Europa. Som en äkta tysk små-

furste fann han sitt högsta nöje i att dressera hundar och exercera rekryter, och inför sin unga gemål, vars andliga överlägsenhet besvärade och nedtryckte honom, plägade han skryta med sina dryckesbragder och sina älskarinnor. Fullständigt överlämnad åt sig själv, fann den unga furstinnan snart, att hon mitt uppe i detta vilda liv, från vilket all sedlighet och all yttre anständighet voro bannlysta, endast hade att tjuta med ulvarna. Hon hade ingen att anförtro sig till, ingenting att lita på utom sin egen klokhet. Snart var hon icke bättre än någon av de andra, kastade sig lika hejdlöst som tsarinnan och sin gemål in i virveln av de skamligaste utsvävningar och lät den ene älskaren avlösa den andre. När hon omsider efter ett nioårigt äktenskap födde en son, som fick namnet *Paul*, gick det talet öppet vid hovet, att hennes gemål icke vore fader till detta barn. Peter rasade bland sina dryckesbröder mot sin otrogna maka, som han dock icke vågade öppet anklaga, och ådrog sig därmed endast hennes ökade förakt. Hon fortfor att utan blygsel hängiva sig åt sina lidelser men hade dock tid övrig för omfattande studier, som gjorde henne till en av tidens mest bildade furstinnor och invigde henne i dess statsläror, som hon sedermera sökte förverkliga.

Under namn av *Peter III* besteg hennes gemål tronen efter Elisabets död i januari 1762. Den unge tsaren var i grunden en godmodig man och sökte ärligt att gagna sitt rike genom en rad av reformer i den av honom nästan förgudade Fredrik II:s anda. Han avskaffade tortyren, som under Elisabets regering drivits till sin höjd, hemkallade från Sibirien dem, som av politiska skäl blivit förvisade dit, och tillvann sig adelns gunst genom att upphäva Peter I:s påbud om skyldighet för varje adelsman att träda i statens tjänst. Men i övrigt uppträdde han på ett ytterst bakvänt sätt, och inom kort hade han gjort sig omöjlig hos alla partier. Han visade uppenbar missaktning för allt ryskt, ådrog sig prästerskapets hat genom sitt beslut att lägga de ofantliga kyrkogodsen under statens förvaltning, och hans försök att röra vid den rysk-grekiska gudstjänsten gav det en eftersökt anledning att utmåla honom såsom kyrkans fiende och hemlig lutheran. Han hyste en ingalunda ogrundad misstro mot gardesregementena, som tagit verksam del i den föregående tidens statskupper, men genom att ständigt hota utan att någonsin slå till drev han dem blott så mycket säkrare mot en ny revolution. Allmän häpnad väckte hans plötsliga förbund med rikets förre fiende Fredrik II (se sid. 412), till vilken han såg upp som en hund till sin herre, och den ryska nationalkänslan kränktes av det sätt, på vilket han gav luft åt sin beundran för denne.

Under tiden hade Katarina med mycken klokhet förstått att sätta sig in i alla ryska förhållanden och skickligt givit sig sken av ett allt igenom ryskt sinnelag. Framför allt hade hon vunnit den av Peter med ohöljt förakt bemötta kyrkans gunst genom det fromma nit för dess sak, som hon vid alla möjliga tillfällen visste lägga i dagen, och kyrkan såg därför gärna genom fingrarna med hennes lastbara leverne. Men hennes gemål tyckte sig nu äntligen i stånd att utkräva straff för hennes ständiga otrohet, och med sin vanliga lösmynthet lät han oförtäckt förstå, att han ämnade skilja sig från henne, sända henne till ett kloster och gifta sig med en av sina älskarinnor bland hovets damer. Katarina förblev lika litet som någon annan okunnig om dessa hotande avsikter, och med kallt huvud och kallt hjärta vidtog hon sina mått och steg för att möta dem. Hon hade vunnit för sig ett parti bland rikets stormän, som voro böjda för Peters avsättning och Katarinas utropande till regentinna såsom förmyndare för sin son Paul. Men härmed var hon ingalunda hågad att låta sig nöja. Hennes ärelystnad var nu riktad mot högre mål, och i det förtvivlade spel, som hon numera var tvungen att spela till slut, var insatsen hennes egen frihet och sannolikt hennes liv men vinsten en krona med enväldigt herradöme över ett stort rike. Bland de sammansvurne slöt sig närmare kring henne en mera förtrolig krets, inom vilken *Gregor Orlov*, hennes älskare för tillfället, bildade medelpunkten. Med hjälp av denne och övriga förtrogne genomdrev hon en nattlig överrumpling, varvid hon av de regementen, som vunnits för hennes sak, och av det högre prästerskapet den 9 juli 1762 hyllades som självhärskarinna med namnet Katarina II.

De övriga sammansvurne, som i henne endast velat hylla en förmyndarinna för hennes son, fingo låta sig nöja med det fullbordade sakförhållandet. Hennes svage gemål förlorade på en gång det ringa mått av självbehärskning som stod honom till buds, och efter ett misslyckat försök att bemäktiga sig fästningen Kronstadt lät han förmå sig att underteckna en skymflig avsägelseskrift och överlämnade sig hjälplöst i Katarinas våld. Hon sände honom till ett avlägset lantställe och synes verkligen haft för avsikt att skicka honom såsom oskadlig tillbaka till hans kära Holstein. Men hon hade nu givit sig in på en väg, där det ej längre fanns någon återgång. Så länge Peter var i livet, kunde hans namn bliva en fana för varje missnöje, som sökte resa sig mot henne. Gregor Orlov såg dessutom i hans förlängda liv ett ständigt hinder för sina planer på en förmälning med den nya härskarinnan. Redan den 17 juli hade Peter upphört att leva, och det hette, att han plötsligt avlidit av kolik, vilken sjukdom förut hemsökt honom. Verkliga förhållandet har aldrig med full

visshet blivit utrönt, men sannolikast är, att *Alexei Orlov*, en bror till Katarinas älskare, besökt Peter i hans gömställe, där han fann honom sjuk av skrämsel och blygsel, och efter ett misslyckat försök att förgifta honom utan vidare strypt den arme fången. Katarina har näppeligen själv givit befallning om detta mord, men det har befriat henne från en ständig fruktan och givit henne en bekväm utväg att tysta sitt samvetes röst med det inkast, att brottet förövats utan hennes tillskyndelse.

Men hennes olycklige make blev icke det enda offer, vars liv krävdes för att befästa hennes tron. *Elisabet Tarrakanov*, som föregivits vara en dotter till tsarinnan Elisabet och som möjligen kunnat bliva farlig, försvann plötsligt och på ett aldrig till fullo utrett sätt ur de levandes värld, och det talet gick, att Katarina låtit henne gömmas i ett underjordiskt fängelse, dit den översvämmande Nevafloden trängt in och begravt henne i sina vågor. Den unge Ivan, tsarinnan Annas olycklige arvinge, som från sin vagga blivit upplyft på tsarernas blodbefläckade tron, hade därifrån inom några månader förts till fängelset, där han fått framleva sin ungdom, och nu var han vid några och tjugu års ålder fullkomligt sinnesslö. Men även hans namn kunde med fördel brukas vid en resning, och befallning var given att döda honom vid första försök till hans befrielse. År 1764 gjordes ett sådant försök, illa planlagt och ännu sämre utfört, men det tjänade endast till, att ett hastigt slut gjordes på den olycklige fångens lidanden.

Äntligen kunde Katarina känna sig åtminstone någorlunda säker på sin nyvunna tron. Men fullkomlig trygghet kunde hon dock aldrig erfara, ty i trots av allt upphörde hon aldrig att i sitt inre känna sig som främling i ett rike, vars krona hon vunnit genom överrumpling och utan det minsta grand av rättsanspråk. Nu bar hon den emellertid, och det gällde hädanefter att med stadig hand hålla den kvar på ett huvud, som endast av denna krona skyddades från att falla. Med ett rastlöst, stundom nästan feberaktigt verksamhetsbegär, liksom för att tysta ett aggande samvetes omutliga röst, hängav sig den rikt begåvade kvinnan åt uppfyllelsen av sina plikter såsom självhärskarinna. Framför henne låg en livsuppgift så storartad, att dess like blott sällan fallit på en härskares lott. Hon mottog ett rike med omätliga men ännu obrukade hjälpkällor, ett folk med lika omätliga men ännu slumrande själsanlag, och hennes kall var det att söka väcka dem båda och taga dem i bruk till mänsklighetens bästa. Orätt vore att neka, att Katarina leddes av en brinnande åtrå att värdigt fylla denna uppgift och att för dess lösning insätta sina rika härskargåvor. Men det skulle bliva hennes öde, att dessa gåvor aldrig helt fingo verka i den rikt-

ning, som hon helst ville, och hela hennes regering är en enda kedja av famlande försök att finna den väg, där hon bäst och med minsta motstånd kunde arbeta för sitt rikes välfärd, ära och storhet.

Ställningen i detta rike var nämligen sådan, att ett segt motstånd, som i längden blev omöjligt att övervinna, reste sig på varje väg, som hon beträdde för att bättra de villkor, under vilka hennes folk levde. Peter den store, vars verk hon satt sig i sinnet att fullborda, hade bland annat lämnat i arv åt sina efterträdare en skapelse, som redan var på god väg att växa dem över huvudet. Denna skapelse var *tjin* (se sid. 299) eller den ryska byråkratien, åt vilken han givit en fast organisation i syfte att upprätta en motvikt mot högadeln. Men denna byråkrati hade under den rad av statsvälvningar, som följt på hans död, ensam varit i stånd att bevara sin fasthet, och de svaga kvinnor och barn, som i oavbruten följd efter honom intagit Rysslands tron, hade saknat varje spår av förmåga att bjuda denna växande samhällsmakt spetsen. Nu stod den där såsom den starkaste makten i riket, behärskande både regent och folk under sken av krypande ödmjukhet mot den förre och oförställt övermod mot det senare. Den ryska råheten och oförmågan att organisera förenade sig med den högre bildningen och ledaregåvan hos adeln från de forna svenska provinserna Estland och Livland, som under långliga tider här fann det rikaste fält för sin maktlystnad och tidtals i förening med främmande gunstlingar i själva verket behärskade det ryska väldet. En infödd härskare med Katarinas egenskaper men fullt säker i besittningen av sin tron skulle även varit i stånd att bjuda trots åt denna makt och förvisa den inom behöriga gränser. Men Katarina var främling på en tron, som hon utan minsta sken av rätt tillkräktat sig, och ville hon bibehålla sig där, nödgades hon med eller mot sin vilja ställa sig på god fot med de starkaste av de samhällsmakter, som efter omständigheterna kunde giva henne sitt stöd eller göra henne makten stridig.

Hela arten av Katarinas tankeriktning och den bildning, som hon med sällspord iver och arbetsförmåga tillägnat sig, bestämde henne att härska i enlighet med den upplysta despotismens grundsatser, och hennes skenbart obegränsade självhärskarmakt syntes bereda henne det yppersta tillfälle därtill. Men det dröjde icke länge, innan hon fick erfara, var denna härskarmakt hade sina gränser. Ehuru hyllad och uppburen av sina undersåtar, kunde hon icke hos ett i djupaste okunnighet nedsjunket folk vänta det nödiga stödet för sina nydaningar. Men för varje gång dessa nydaningar stötte ett mäktigt samhällsintresse för huvudet, fick hon lära sig inse, att hon icke utan fara kunde gå så långt, att hon kunde beröva

sin osäkert grundade tron stödet av detta intresse. För varje gång hon på sina nya vägar mötte ett bestämt motstånd, nödgades hon vika tillbaka och uppgiva sina reformplaner eller ändra dem så, att motståndet icke kunde bliva till fara för hennes välde.

Såsom en vän av upplysningsfilosofien stod Katarina i livlig, stundom nästan förtrolig brevväxling med Voltaire och Diderot, vilkas råd hon plägade inhämta i viktiga frågor. I enlighet med deras idéer sökte hon höja upplysningen inom sitt barbariska rike och inrättade en mängd anstalter för den högre undervisningen men tyckes icke ens hava tänkt sig möjligheten att meddela någon verklig skolbildning åt den djupt okunniga och fanatiskt vidskepliga massan av folket. Enligt samma tankeriktning sökte hon införa en utvidgad trosfrihet inom sitt rike, och av politisk klokhet lade hon särskilt an på att vinna sina nya polska undersåtar genom det skydd hon förlänade åt de på den tiden hårt ansatta jesuiterna. När påven tackade henne för den fördragsamhet hon visat katolikerna, använde han den i påvliga brev till furstar av annan tro vanliga frasen, att Gud måtte upplysa hennes sinne och omvända henne till den allena saliggörande läran, vartill Katarina svarade med den lika fromma önskan, att Gud måtte upplysa påvens sinne och omvända honom till den enda rätta och sanna grekisk-ryska tron. Men när hon även sökte utsträcka sin fördragsamhet till de ryska gammaltroende och övriga sekter, stötte hon på ett så häftigt motstånd hos det högkyrkliga prästerskapet, som dessutom var förbittrat genom den uppsikt staten tillvällat sig över de kyrkliga godsen, att hon fann rådligast att draga sig tillbaka.

Hos det ryska ämbetsmannaväldet mötte hon det segaste och mest ihärdiga motståndet mot sina reformplaner. Redan kort efter sin tronbestigning klagade hon i en av sina förordningar över, att oredligheten gjort sådana framsteg, att man knappt kunde nämma ett enda ämbetsverk eller en enda domstol, som icke vore besmittad därav. "Vill man erhålla en tjänst, måste man betala, nödgas man försvara sig mot en falsk anklagelse, måste det ske med pengar, anklagar man falskeligen en annan, är det med mutor man tillförsäkrar sina onda anslag framgång. Många domare hava gjort den heliga plats, där de i den allsmäktiges namn skulle skipa rättvisa, till en marknadsplats." Men så snart hon sökte på allvar gripa in mot detta djupt inrotade oskick, stötte hon på ett motstånd, så mycket svårare att övervinna som det smidigt föll undan för varje kraftåtgärd för att åter smyga sig fram, så snart det fasta greppet var borta. Mutväsendet var redan för djupt inrotat och för nära sammanvuxet med hela det ryska samhällslivet att kunna i nämnvärd mån inskränkas, mycket mindre

ryckas upp med rötterna. Katarina nödgades låta bero vid vad hon ej kunde ändra och sökte giva luft åt sin reformiver i de riktningar, där det byråkratiska intresset icke stod henne i vägen. Sålunda kunde hon utan svårare hinder införa ökad ordning och reda i det ryska ämbetsmaskineriet, helst då detta var förenat med inrättandet av ett ökat antal avlönade statstjänster. I enlighet med tidens anda och för att så långt möjligt samla

Rysk bondstuga på Katarina II:s tid. Efter samtida teckning av Jean Baptiste Leprince.

styrelsens alla trådar i sin hand införde hon en ökad centralisation i statsförvaltningen, som väl var ägnad att främja hennes syfte men svarade mycket illa mot behoven i ett rike med stora avstånd och ännu större olikheter mellan de länder och folk, som lydde under dess välde. Lillryssarna hade redan av Peter den store blivit straffade för sitt förbund med Sverige genom förlusten av de flesta bland de urgamla friheter, som blivit dem tillförsäkrade vid deras anslutning till det moskovitiska väldet 1654. Nu fullbordade Katarina undertryckandet av den lillryska självständigheten genom avskaffandet av hetmansvärdigheten 1764,

varefter denna landsände fullständigt likformigt upptogs i det storryska väldet.

En annan mot den lillryska allmogen riktad åtgärd torde ha varit förestavad av Katarinas brydsamma ställning och nödvändigheten att stå väl med adeln. Hon synes hava hyst en uppriktig önskan att befria den ryske bonden från livegenskapens tryckande ok, men här träffade hon den jordägande adeln på dess ömtåligaste sida. Dess ovilja över vad den höll för ett djärvt intrång i dess rättigheter blev till sist så stark, att tsarinnan med tanken på sin trons säkerhet även här fick giva efter och nöja sig med några mindre väsentliga lättnader i de livegnas ställning. Men det blev ej nog härmed. Livegenskapen i egentlig mening hade varit inskränkt till det gamla Storryssland, medan allmogen i det forna polska Lillryssland väl lidit under en tyngande hoveriskyldighet och varit illa behandlad av de polska godsherrarna men likväl levat under icke obetydligt drägligare villkor än sina storryska bröder. Nu fick tsarinnan ytterligare giva vika för godsherrarnas påtryckning och hårdare åtdraga de band, som knöto den lillryske bonden fast vid jorden, så att hans ställning blev föga bättre än den storryske livegnes. Katarina har blivit mycket tadlad för denna åtgärd, som tillskrivits en nästan sjuklig vurm för likformighet, men hon torde även i detta fall näppeligen ha varit fri att själv råda över sina handlingar.

Under sitt ängsliga famlande åt alla sidor för att finna ett säkert stöd beslöt sig Katarina 1766 för ett synnerligen ovanligt steg. Gent emot det övermäktiga ämbetsmannaväldet ville hon pröva, om hon ej kunde fastare grunda sin tron genom att inkalla folkets valda ombud för att med henne och styrelsen samverka vid utarbetandet av en ny lagbok för det ryska riket. I äldre tider hade en allmän riksdag *(semski sobor)* rätt ofta sammanträtt för att avgiva utlåtanden och fatta beslut om viktiga ärenden, och en sådan riksförsamling hade 1613 gjort slut på anarkien inom riket genom att upphöja den romanovska ättens stamfader på dess tron. Dessa riksdagar hade bestått av ombud för särskilda stånd eller klasser, men liksom vid de svenska riksmötena före 1617 års riksdagsordning hade därvid inga fasta regler länt till efterrättelse, och det hade mestadels berott på tsarernas godtycke, vilka klasser skulle vid mötena företrädas och huru detta skulle ske. I den mån tsardömet tillväxte i styrka, förlorade riksdagarna sin betydelse för att efter hand alldeles upphöra. En väsentligt medverkande orsak var därvid att söka i de ofantliga avstånden och de dåliga samfärdsmedlen inom det ryska riket, som för avlägset boende gjorde det ytterst svårt eller rent av omöjligt att sända sina ombud till riksdagsorten. Under-

håll och resekostnader för dessa ombud skulle nämligen gäldas av deras valmän, och de stego ej sällan till rent orimliga summor. Liksom under äldre tider i det mycket mindre vidsträckta Sverige, kom sålunda bevistandet av riksdagarna att betraktas icke som en eftersträvad rättighet utan som en tryckande börda, den man på allt sätt sökte att befria sig ifrån. Under sin strävan att befästa sitt envälde funno tsarerna sitt intresse i att gynna denna böjelse, och så dogo de gamla riksdagarna småningom bort av sig själva.

Nu synes det ha varit Katarinas mening att återuppliva dem för att därmed vinna ett stöd mot adelns och ämbetsmännens makt. Liksom på försök lät hon inkalla en församling, som likväl icke betecknades såsom ett riksmöte av det gamla slaget utan såsom en lagberedning med uppdrag att biträda tsarinnan vid utarbetandet av den tillämnade nya lagboken. Församlingen som 1767 sammanträdde i Moskva och följande år i Petersburg, bestod av 652 medlemmar och var sammansatt av de mest olikartade beståndsdelar. Ombud för senaten, den heliga synoden, de högre och lägre ämbetsverken möttes här med kretsvis utsedda fullmäktige för adeln och kyrkan, städernas borgerskap och de fria jordägarna sida vid sida med dels självständigt valda, dels av myndigheterna inkallade målsmän för den brokiga mängd av folkstammar, som lydde under den ryska spiran. Vid inkallandet av denna församling fällde Katarina uttalanden, som voro hämtade från de västerländska statsrättslärorna och stodo i fullkomlig strid med det gammalryska enväldet. Församlingens ledamöter, som nu fingo sitt underhåll av statsmedel, ägde fullständig yttrandefrihet och begagnade sig därav i stor utsträckning. Bland den skiftande mängd av yrkanden och fordringar, som härvid framkommo, stodo många ännu i tsardömets sista dagar ouppfyllda kvar på de ryska reformvännernas program. Tsarinnan erkände öppet, att denna församling, dess uttalanden, överläggningar och förslag berett henne en djupare inblick i det ryska samhällslivet, än hon på något annat sätt varit i stånd att vinna. Men någon verklig fasthet eller möjlighet att bringa till stånd en sammanfattning under enhetliga synpunkter av de mångfaldiga, åt alla väderstreck pekande olika intressena visade sig icke kunna uppnås. Vilken än tsarinnans mening innerst må hava varit med inkallandet av denna församling, så fann hon det icke löna mödan att giva den någon efterföljare, sedan den 1768 blivit upplöst med anledning av det då utbrytande kriget. Betecknande för Katarinas ställning är, att det egentligen var under sina första regeringsår som hon med lust och iver ägnade sig åt det inre reformverket. Med åren synes hon hava funnit det mer och mer hopplöst att fullfölja dessa

strävanden, som allt jämt kunde sätta hennes krona på spel, och vände i stället sin håg till lösningen av de storartade uppgifter, som förelågo på det utrikespolitiska området, där hon hade lättare att rycka hela nationen med sig och vinna de ledande klasserna på sin sida.

Lättast visade sig nämligen detta lyckas, om hon smekte den barbariska erövringsdrift, som av ålder gjort sig gällande inom det ryska samhället. På sin europeiska sida hade detta samhälle numera endast svaga och föga motståndskraftiga grannar, ty varken Sverige, Polen eller Turkiet voro längre vad de fordom varit. En lycka var det för dessa grannar, att Karl XII:s jättekamp med tsar Peter, om den ej mäktat uträtta något annat, åtminstone till den grad försvagat Rysslands krafter, att den med ett halvt århundrade fördröjt dess vidare framryckande mot väster. Detta halva århundrade hade räckt till att låta den preussiska staten vinna nödig fasthet och lägga grunden till sin blivande ställning såsom stormakt. Men till en början hade denna stat lidit allt för mycket av det sjuåriga kriget, varunder den särskilt fått känna tyngden av Rysslands arm, att dess kloke härskare skulle utsatt sig för vågspelet att på allvar fylla dess uppgift såsom västerlandets utpost mot den ryska makten. Fastmera se vi Fredrik II med kallt blod överväga sin ställning och besluta sig för en nära samverkan med den makt, som han icke tilltrodde sig att med nödigt eftertryck bjuda spetsen. Från den tiden tager det förtroliga förhållande mellan Ryssland och Preussen på allvar sin början, vartill ansatser förekommit redan under Karl XII:s sista år. Liksom Moskvas storfurstar en gång berett sig för sin kommande storhet under skyddet av Gyllene hordens storkaner, så rustade sig Preussen till fullföljandet av sitt tyska samlingsverk under det mäktiga skyddet av den ryska dubbelörnens vingar. Tsarinnan Katarina å sin sida kände sig i början allt för osäker på sin tron att ej till dess rätta värde uppskatta vänskapen och förbundet med en så statsklok och ansedd härskare som Fredrik II. Vid sitt tillträde till regeringen hade hon skarpt uppträtt mot denne, som hon misstänkte hava uppmuntrat hennes gemål i hans planer mot henne, men denna misstanke visade sig ogrundad, och från den tiden förenades dessa båda snillrika härskare oupplösligt med varandra av det gemensamma intressets mäktiga band. Redan 1764 kommo de överens om att gå enigt tillsammans gent emot Sverige och Polen, vilkas inre söndring de ämnade vidmakthålla och vilkas länder de ville dela. I fråga om Sverige, där Ryssland hade lika stor lust till Finland som Preussen till svenska Pommern, skulle deras planer i sinom tid korsas av Gustav III genom 1772 års revolution. Så mycket mera ödesdigra följder fick deras samverkan i avseende å Polen.

Det inom sig djupt söndrade polska riket hade långsamt men oavlåtligt fortfarit att gräva sin egen grav. Dess uppträdande såsom den katolska reaktionens förkämpe hade på sin tid tvungit det uppåtsträvande Sverige att på allvar upptaga den kamp, vilken fick sin avslutning med det förkrossande dråpslag, som Karl X Gustav riktade mot det polska väldet. Efter detta slag förmådde det aldrig hämta sig, men ännu en gång skulle det varit i stånd att resa sig ur sitt djupa förfall, om det med enad kraft framträtt som den västerländska odlingens förpost mot öster vid Karls XII:s sida i hans kamp mot den ryska makten. Med fullständig blindhet för egen fara lämnade Polen detta sista tillfälle till sin räddning obegagnat, och med öppna ögon fortfor det att gå sin undergång till mötes. På Karl XII:s tid var Polen ännu lika folkrikt som Ryssland men med en ojämförligt högre materiell och andlig odling. Men dess samhällsskick med sin obotliga svaghet bar redan dödens frö inom sig. Till sin ytvidd var det nära hälften större än det nuvarande Frankrike, och från Karpaterna i sydväst nådde det norrut till Östersjön och söderut nära intill Svarta havet. Men dess gränser gingo överallt genom öppet slättland utan att någonstädes vara tydligt utstakade av naturen och voro därför lätt utsatta för intrång av starkare grannar. Ännu värre var, att detta utåt så illa skyddade rike inom sig slöt ett flertal av oförsonligt motsatta folkstammar och religioner. I väster bodde polacker kring Weichsel och litaver kring Njemen, båda av katolsk tro, men rikets östra och större hälft beboddes av vitryssar i norr och lillryssar i söder, båda av grekisk-ortodox bekännelse. Bland de sistnämnda hade de, som bodde närmast det egentliga Polen, de s. k. *unifierade* grekerna, låtit tvinga sig att hylla påven såsom sitt andliga överhuvud (se Band IV, sid. 442). Härtill kom ett ganska stort antal protestanter, vilka liksom de grekiskt ortodoxa kallade *dissidenter* eller i trossaker avvikande, och en i förhållandena till den övriga befolkningen ofantlig mängd av judar, vilka här av gammalt åtnjutit stora friheter och intagit en ekonomisk ställning, som i hög grad försvårade uppkomsten av ett nationellt borgarstånd. Ett sådant stånd skulle bildat en hälsosam motvikt till den i jämförelse med landets befolkning oerhört talrika adeln, som nu i stället blev den verklige innehavaren av all makt i landet, hårt förtryckande sina utarmade livegna bönder och förvandlande konungamakten mer och mer till en skugga.

Adeln utövade sin makt vid riksdagarna, där den jämte det högre prästerskapet ensam var representerad, liksom den ägde uteslutande rätt att bekläda statens ämbeten. Riksdagen var gemensam för de båda ursprungligen av varandra oberoende unionslanden, det egentliga konungariket

Polen och storfurstendömet Litaven, vilka genom riksakten i Lublin 1569 (se Band IV, sid. 422) blivit oupplösligt förenade och i verkligheten smälte samman till en enda stat. Men denna förening bidrog icke till att stärka den nationella andan, som ständigt fick vika för varjehanda lokala eller personliga intressen. Polens samhällsskick utbildade sig mer och mer till en uppenbar vrångbild av en folklig och fri författning. Den anda, som styrde det till namnet så fria samhället, var icke frihetens utan självsvåldets. Konungarne skulle utöva den sammanhållande statsmakten, men sedan de börjat tillsättas genom val, fick varje ny konung utställa en handfästning, som för varje gång ytterligare inskränkte hans makt, så att till sist knappt mer än namnet blev honom övrigt. Av fruktan för, att han skulle bruka en stark här till att öka sin makt, inskränktes den krigsstyrka, som skulle försvara landet mot fiender, till en livvakt, icke större än mången av de stora herrarna bestod sig med, och rikets härmed följande fullständiga avhållande från varje inblandning i den yttre politiken skulle snart visa sig icke innebära något skydd mot främmande makters angrepp. Riket hade ej kunnat hindra, att Karl XII på dess eget område utkämpade sitt krig mot dess konung, den sachsiske kurfursten, vilket från början varit fullkomligt främmande för Polen, till dess det av omständigheternas tvång blev indraget däri. Under valkriget efter August II:s död hade främmande härar utan hinder kunnat rycka in i landet för att avgöra valets utgång, och lika litet hade Polen under det sjuåriga kriget, vari det ej tog del, förmått hindra de fientliga härarna att efter behag tåga av och an genom dess område. För en verkligt nationell samling till uppehållande av rikets ära och värdighet var riksdagen snarare ett hinder än ett stöd. Ordningen för besluts fattande var sådan, att enstämmighet krävdes ej blott mellan dess olika avdelningar utan inom varje avdelning själv, där ett liberum veto, uttalat av ett enda riksdagsombud eller s. k. lantbåd, kunde hindra ett beslut eller upphäva hela riksdagen. Partierna begagnade sig oupphörligt av dylika framskickade vetomän för att upplösa riksdagarna, när något ärende syntes hota att gå dem emot, och sålunda blev det till sist rent av omöjligt att på laglig väg införa några förbättringar. På sidan om lagen vidtogs till sist den utvägen, att mäktigare partier slöto sig samman till s. k. konfederationer med uppgivet syfte att med lagliga eller våldsamma medel främja ett visst mål och ej sällan trädande i förbindelse med främmande makter, som åtogo sig att hjälpa dem för att öka sitt inflytande inom den polska staten (jfr sid. 107). Inom dessa konfederationer var enigheten i någon mån lättare att bevara än vid riksdagarna, då de hade förstånd nog att rätta sig efter flertalets beslut. Men

en polsk riksdag framstod för samtiden såsom det fullkomliga inbegreppet av mycket buller och stort spektakel med litet eller intet resultat, och ett ordspråk var gängse, att var tre polacker voro församlade, där rådde minst fyra olika meningar.

Förhållandena i Polen bragtes till en kris genom August III:s död på hösten 1763 och det därpå följande konungavalet. Intet sådant val kunde numera gå för sig utan främmande inblandning. Utom de tre östliga makterna voro även Frankrike och Turkiet intresserade i Polens öde, då de av dess hotande upplösning fruktade menliga följder för sig själva i och med de nämnda makternas allt för starka tillväxt. Men det ohälpligt opraktiska, ehuru på sitt vis ridderliga och högsinnade polska adelsfolket gick med öppna ögon sin undergång till mötes, troende sig tryggt i medvetandet av det polska väldets storhet och dess förmenta nödvändighet för den europeiska jämvikten. Frankrike önskade denna gång stärka Polen genom att arbeta för valet av en sachsisk prins, men till all olycka avled August III:s son efter några månader och lämnade blott minderåriga barn efter sig. Härmed hade Ryssland vunnit ett avgjort övertag. Det hade 1762 bragt det polska länshertigdömet Kurland under sin lydnad genom att där ånyo insätta den från Sibirien återkomne Biron (se sid. 303 o. 350). Genom sitt förbund med Preussen 1764 stärkte det sitt inflytande på de polska ärendena, och med stora bestickningar genomdrev det ett konungaval efter sitt sinne. Valet förrättades på en slätt utanför huvudstaden Varsjav av den församlade adeln, som där mötte i krigisk utrustning och i ofantliga skaror, påminnande om de gamla nordiska allshärjartingen. Måttet av Polens förnedring rågades, då på Katarinas vink till konung i september 1764 utkorades en av hennes forna älskare, en obetydlig polsk adelsman vid namn *Stanislav Poniatovski.*

Till allt det andra eländet sällade sig nu även religiösa stridigheter. De allt ifrån Sigismunds tid mäktiga jesuiterna hade gjort vad de kunnat för att till det yttersta kringskära såväl de protestantiska som de grekisk-katolska dissidenternas rättigheter. Ryssland och Preussen lade sig ut för dessa hos den nye konungen, som också försökte vid riksdagarna genomdriva en förbättring av deras ställning. Men härav uppväcktes de lättrogna katolikerna till ett motstånd, så mycket häftigare som den religiösa ofördragsamheten därvid på ett underligt sätt blandade sig med den fosterländska strävan att värna om landets självständighet. Efter vanligheten visade det sig omöjligt att vid riksdagarna uppnå ett beståndande resultat, men de förbundna makterna läto sig ej nöja härmed, och en konfederation bildade sig 1767 i Radom i västra Polen för att på en gång trygga deras intressen

och dissidenternas rättigheter. Nu fick riksdagen under påtryckning av ryska trupper giva vika och erkänna dissidenternas likställighet, som genom ett fördrag uttryckligen ställdes under tsarinnans skydd. Men detta resultat hade uppnåtts på ett för Polen så djupt kränkande sätt, att samtidens sympatier måste ställa sig på det katolska partiets sida, då det 1768 förenade sig till en konfederation i Bar ej långt från turkiska gränsen för att gripa till vapen för religion och frihet. Undan de ryska trupperna flydde en del av de konfedererade in på de turkiska Donaufurstendömenas neutrala område, men en oregelbunden rysk härskara följde efter och lät staden Balta gå upp i lågor. På Frankrikes tillskyndelse, där Choiseul ännu ledde de utrikes ärendena med bestämt syfte att skydda Polen mot den ryska övermakten, lät sultan *Mustafa III* förmå sig att ej tåla denna uppenbara kränkning av folkrätten, och så utbröt samma år det första stora rysk-turkiska kriget.

Stanislaus August, konung av Polen.
Kopparstick av J. S. Klauber efter målning av Louise Elisabet Lebrun. (Med vederbörligt tillstånd hämtat ur Hildebrand-Pflugk-Harttungs Världshistoria.)

Frankrike hade räknat på, att det en gång så mäktiga Turkiet skulle med eftertryck sätta en gräns för de ryska framstegen. Men turkväldet var ej längre vad det fordom varit, upplösningen i det inre fortgick utan avbrott, och den dåvarande duglige sultanens allvarliga strävan att införa förbättringar hade ingen framgång. Tatarkanen på Krim förmåddes att anfalla Ryssland men blev med kraft tillbakavisad. Snart gingo ryssarna själva anfallsvis till väga, ryckte över floden Dnjestr in i Donaufurstendömena och gjorde sig inom kort till herrar över både Moldau och Valakiet. Inom hela turkväldet började de kristne att röra på sig och hälsade med jubel ryssarne såsom befriare från det månghundraåriga förtrycket. Men tsarinnan skulle även förmå att tillfoga Turkiet ett dråpslag från en sida,

där det minst var väntat. Från Östersjöns hamnar utgick en rysk örlogsflotta under befäl av Alexei Orlov, seglade genom engelska Kanalen och Gibraltars sund kring hela Europa och uppträdde oväntat i de grekiska farvattnen, manande folkstammarna i det gamla Hellas till resning mot det turkiska väldet. Samtiden stod slagen av häpnad inför detta nya argonautiska tåg, och den åldrige Voltaire bidade med hänförelse det gamla Greklands återuppståndelse. Mainoterna på halvön Morea, de gamla spartanernas krigiska ättlingar, grepo till vapen för sin frihet, och hela den österländska kristenheten genombävades av en känsla, att nu vore befrielsens dag nära. Även bland slaverna på Balkanhalvön visade sig tecken till en nationell väckelse, sedan munkarna i de bulgariska klostren börjat studera sin rika forntidslitteratur och med häpnad lärt känna sitt fäderneslands förgångna storhet. I sultanens råd överlade man redan, om det ej vore tryggast att utrota hela den kristna befolkningen i Grekland, och utförandet av den vilda planen hindrades endast av det inkastet, att den turkiska statskassan därmed skulle gå miste om de mantalspenningar, som endast betalades av de kristna och voro en av dess mest givande inkomstkällor. Emellertid lämnade den ryska flottan de för sin frihet kämpande grekerna åt sitt öde och styrde uppåt Arkipelagen. Natten mellan den 6 och 7 juli 1770 utfördes en av de djärvaste bragder, som sjökrigens historia vet att omtala, då den ryska flottan stängde in den turkiska i viken vid *Tjesme* på Mindre Asiens nordvästra kust och med brännare antände densamma, så att den nästan helt och hållet blev lågornas rov. Från den tiden var det en gång för alla slut med det turkiska sjöväldet i Medelhavet. Alexei Orlov tillskrev sig äran av detta stordåd, som planlagts av hans engelske underbefälhavare amiral *Greigh* och utförts av en ung engelsk löjtnant vid namn *Dugdale*. Om Orlov förstått begagna sin seger och styrt genom sunden rakt på Konstantinopel, skulle allt varit förlorat, men nu förnötte han sin tid med att brandskatta öarna, och när han äntligen visade sig vid Dardanellerna, kom han för sent.

Rysslands övertag över Turkiet var nu i alla fall så avgjort, att det turkiska väldets fall syntes nära förestående. Härmed skulle Ryssland vunnit en makttillväxt, som gjort det fruktansvärt för alla sina grannar, och särskilt hade Österrike och Preussen skäl att känna sig oroliga. Sistnämnda makt var väl Rysslands bundsförvant men kunde ej undgå att känna sig hotad av dess framsteg, och följden blev ett närmande mellan de nyss så fientliga staterna Österrike och Preussen. Fredrik II och Josef II möttes 1769 och 1770 under ömsesidigt betygande av vänskap och aktning. Ställningen var ej sådan, att Österrike kunde gripa till vapen för att skydda

Turkiet mot Ryssland, helst då Frankrikes bistånd ej längre kunde påräknas, sedan Choiseul blivit störtad, och i en sådan strid skulle Fredrik såsom bundsförvant sett sig nödsakad att träda på Rysslands sida. Den utväg, som han fann ur detta förtvivlade läge, var mera förtvivlad än läget självt. Det söndrade Polen skulle bliva det offer, som måste givas tillspillo för att rädda Turkiets bestånd. Med den unge kejsaren slöt Fredrik avtal om Polens styckande, och hans broder prins *Henrik* sändes till Petersburg för att vinna tsarinnans bifall.

Medalj slagen till Alexei Orlovs ära.
(Den ryska omskriften betyder: Greve A. Gr. Orlov, turkiska flottans besegrare och tillintetgörare.) Myntkabinettet i Berlin.

Katarina var från början ingalunda böjd för denna plan, ty en delning av Polen stämde alldeles icke överens med hennes syften. Ryssland hade ingen anledning till brådska med att bemäktiga sig det polska bytet, vilket när som helst var färdigt att som en mogen frukt falla i dess sköte. I Varsjav var det ryska sändebudet i själva verket allhärskande, och Ryssland hade ingen orsak att besätta polskt område för att öka sin makt i ett land, som det helst ville odelat behålla för egen räkning. Men det var jämt upp fruktan härför, som drev dess grannar att yrka på det rika bytets delning. Endast Maria Teresia visade några samvetsbetänkligheter, mindre på grund av aktning för Polens rätt att leva såsom självständig stat än av fruktan för den katolska kyrkans försvagande genom dess fall. Med sitt vanliga hån anmärkte Fredrik II: "Hon kommer att gråta, men hon kommer att taga för sig." Mycket riktigt övervunnos hennes betänkligheter snart av hennes sluge kansler furst Kaunitz. Tsarinnan tilltrodde sig icke att mitt under

striden med Turkiet och inför möjligheten av en polsk resning bjuda spetsen åt Österrikes och Preussens förenade krafter. Motvilligt gick hon in på deras förslag, och om våren 1772 slöts avtal mellan de tre makterna om *Polens första delning.*

Utan annan skuld än dess hjälplösa svaghet, som gjort den till en fara för inbördes avundsjuka grannar, fick den polska republiken finna sig i att mista nära en tredjedel av sitt område. En var av grannarna tog utan vidare för sig vad som låg bäst till för honom, och vid detta landrov finna vi nya grundsatser göra sig gällande, då staternas gränser skulle utstakas. Förut hade varje landförvärv gärna fått stöd av någon mer eller mindre giltig rättsgrund, arvsanspråk eller dylikt, och gränserna utstakades icke efter geografiska utan efter historiska grunder. Nu träffar oss för första gången en delning efter s. k. naturliga gränser till mötes (vidare härom sid. 561 f.). Rysslands vapenlycka mot Karl XII hade låtit det skjuta fram sitt område vid Östersjön vida längre än dess inland sträckte sig. Med Livland hade det intagit norra stranden av nedre Düna, och nu gällde det att besätta övre loppet av denna flod genom att fylla luckan mellan dess besittningar vid Düna och Dnjepr. Luckan fylldes på det sätt, att gränsen sattes vid dessa floder och den lilla ån Druj, som ovan om Beresina från väster utfaller i Dnjepr. Vid denna tid hade den åsikten börjat göra sig gällande, att floder voro särdeles lämpliga till statsgränser på grund av svårigheten att övergå dem vid fientliga anfall. Att därvid sambandet slets mellan de stränder, som hade sin ständiga samfärdsel över floden, betydde litet eller intet i en tid, som aldrig lärt sig att akta folkens rätt. Följdriktigt borde nu Katarina ha återställt till Polen det väster om Dnjepr liggande Kiev, men det aktade hon sig visligen för. Det område, som sålunda införlivades med det ryska riket, svarade i det närmaste mot de senare ryska guvernementen Vitebsk och Mohilev i det s. k. Vita Ryssland. — Österrike hade på egen hand föregripit delningen genom att besätta det inom Ungern liggande området Zips, som Polen länge innehaft såsom pant, och nu gjorde det gällande några förlegade anspråk på en överhöghet, som Ungern någon tid på 1300-talet innehaft över de forna ryska smårikena Halicz och Vladimir. Dessa anspråk fingo tjäna till förevändning att besätta södra delen av Lilla Polen samt det öster därom belägna s k. Röda Ryssland. Österrikes andel av bytet, som fick namn av konungariket Galizien med Lodomirien, var ej den största men den folkrikaste och bästa, och den svarade närmast mot kronlandet Galizien i det nu i grus och spillror sjunkna österrikiska kejsardömet. — Preussen fick den minsta delen av rovet men skördade dock den största vinsten för sina

statsintressen. På dess lott föll det forna tyska ordenslandet Västpreussen, som sedan 1466 tillhört Polen med undantag för den korta tid det innehafts av Sverige. Med några avvikelser svarade dess område mot den förutvarande preussiska provinsen av samma namn, men Polen behöll den gamla hansestaden Danzig och det befästa Thorn längre uppåt Weichsel,

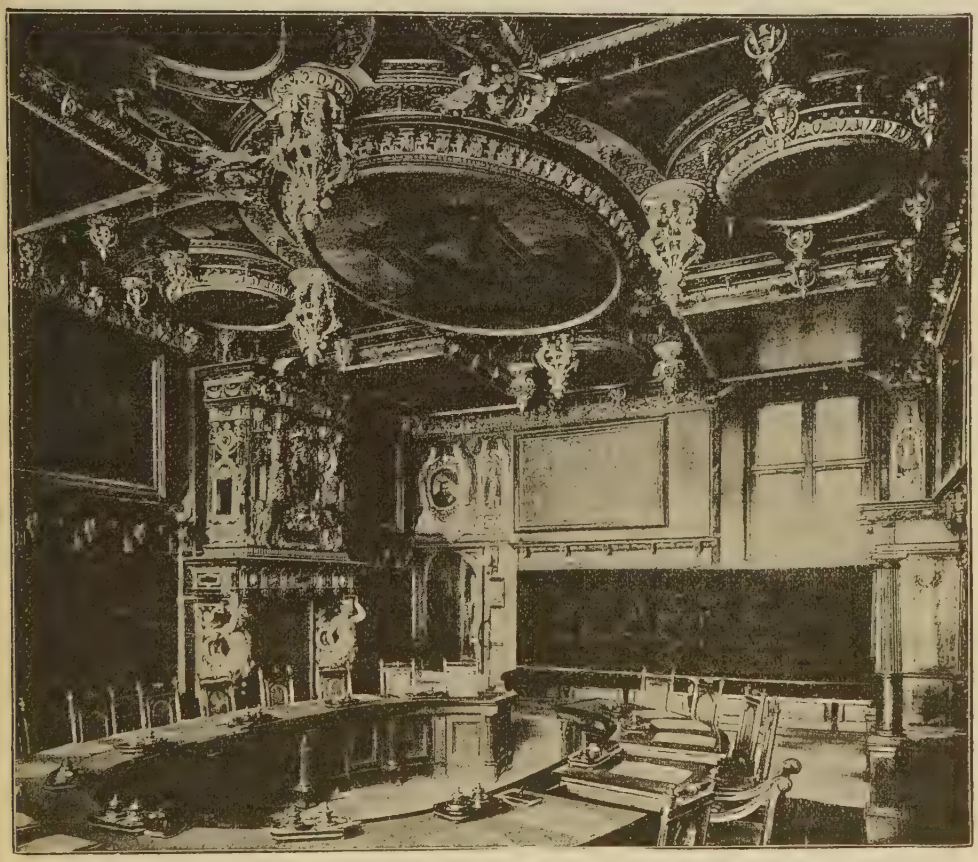

Den s. k. röda salen i Danzigs rådhus.

varemot Preussen fick nordvästra hörnet av Storpolen, det s. k. Netzedistriktet. För Preussen innebar detta förvärv den ofantliga vinsten, att en oavbruten förbindelse upprättades mellan det avsides belägna Ostpreussen och det övriga riket. Västpreussen var också den del av bytet, som mest vann på herreskiftet, ty under polsk styrelse hade det sjunkit ned i det djupaste förfall, varur det hastigt och kraftigt uppprycktes av den skickliga preussiska förvaltningen.

Europa stod slaget av bestörtning inför detta exempellöst djärva våldsdåd mot en stat, vars enda fel var dess värnlöshet. I Frankrike var missnöjet

stort, och konung Ludvig XV gav själv ett bevis på sin egen oduglighet, då han hördes yttra, att detta icke skulle skett, om hertigen av Choiseul fortfarit att leda de utrikes ärendena. Polen självt hade sedan några år gjort vanmäktiga försök att avhjälpa några av de värsta missbruken i dess författning, men nu fick det tåligt foga sig i vad det ej kunde ändra, och 1773 avtvangs det rent av ett slags godkännande av rovet. Men Voltaire, för vilken Katarina skriftligen utvecklat den stora planen och de viktiga statsskäl, som syntes henne tala därför, svarade med sitt vanliga gäckeri: "Jag hoppas, att Deras Majestäter, liksom andra tjuvar, snart skola komma i delo om bytet." Hans spådom gick väl ej i omedelbar uppfyllelse, men delaktigheten i det polska rovet knöt från den tiden på ett ödesdigert sätt de tre medbrottslingarna samman med varandra.

Under tiden gick det ryska kriget med Turkiet sin gilla gång. Ryssarna stodo segrande i Bulgarien i en hotande närhet till sultanens egen huvudstad, och 1771 hade en rysk här över näset vid Perekop ryckt in på halvön Krim och erövrat Kaffa, Kertsj och Jenikale. Härmed hade Ryssland äntligen uppnått ett av sina gamla önskemål, nämligen fri utfart från Asovska sjön till Svarta havet. Efter långa underhandlingar lät sig omsider den nye sultanen *Abdul Hamid I* 1774 förmås att avsluta freden i *Kutjuk-Kainardji*. I detta märkliga fredsslut, som för framtiden lade grunden till Rysslands övermakt i östern, bekräftade Turkiet avträdandet av Asov, som Ryssland förut ej fått befästa (se sid. 351), samt avstod därjämte Kinburn vid Dnjeprs mynning, Kertsj och Jenikale samt landskapet Kabarda norr om Kaukasus vid de bergpass, som bilda väg över den väldiga fjällryggen söderut till Georgien och Persien. Härmed var grunden lagd till Rysslands blivande välde vid Kaukasus, och dess nyvunna makt vid Svarta havet stärktes yttermera, då Turkiet nödgades avstå från sin överhöghet över tatarerna på Krim och vid Kuban öster om Asovska sjön. Det var ej svårt att se, att denna förmenta befrielse snart skulle göra dessa landsdelar till ett lättfånget byte för den ryske befriaren. Rysslands fria sjöfart på Svarta havet, en av krigets viktigaste följder, fick sin fulländning genom rätten till fri fart genom de så länge spärrade sunden vid Bosporen och Dardanellerna, och efter långa århundraden var Svarta havet äntligen åter ett öppet hav. Ryssland betingade sig stora förmåner för sin handel på Turkiet, men av ojämförligt större vikt var det villkor, varpå det lät förmå sig att återställa furstendömena Moldau och Vallakiet, nämligen erkännandet av dess rätt att vid sultanens hov vid behov lägga sig ut för Donaufurstendömenas invånare och Konstantinopels ortodoxa kyrka. Härmed var vägen öppen för de ständiga inblandningar i sultanens för-

hållande till sina kristna undersåtar, av vilka Ryssland framgent så skickligt betjänade sig för att genom en oskälig tolkning av fördragets bestämmelser uppträda som protektor för Turkiets kristna, allt i avsikt att undergräva det osmanska rikets bestånd.

Rysslands fordringar skulle dock ej stannat härvid, om det icke under krigets gång haft att kämpa med stora svårigheter i det inre. År 1771 rasade en förfärlig pest i Moskva, och i dödsångest trängdes massor av människor kring en undergörande bild av den heliga jungfrun för att med böner och åkallan söka hennes hjälp. Folkets tillopp ökade blott smittans spridning, och ärkebiskopen lät bortföra bilden men framkallade härigenom ett vilt upplopp, varunder han blev dödad av den vidskepliga mängden, som därtill inbillade sig, att den av myndigheterna anordnade rökningen på gatorna gynnade farsotens utbredning.

På de torra stäpperna mellan Asovska sjön och Kaspiska havet hade en talrik hord av kalmucker under Elisabets tid fått tillstånd att sätta sig ned. De hade dragit bort från sitt dsungariska hemland i inre Asien, sedan detta blivit erövrat av kineserna, som efter Peter I:s anfall mot Kiva (se sid. 300) fruktade för Rysslands ökade inflytande i dessa landsändar. En allmän skräck utbredde sig i Europa, när det sades, att dessa vilda horder under ryska fanor skulle taga del i det sjuåriga kriget. Med tiden uppkommo tvister mellan dem och deras bofasta grannar, och då regeringen ställde sig på de senares sida, bröto kalmuckerna 1770 upp från sitt nya hemvist och drogo i hundrade tusental till sitt forna hemland, under tiden efter mongolisk sed plundrande och härjande allt, som låg i deras väg. Härigenom bragtes sinnena i dessa landsdelar till en jäsning, som snart skulle bryta ut i en fruktansvärd folkrörelse.

Året 1772 hemsöktes vida sträckor av norra och östra Europa av en svår missväxt, som även gjorde sig allvarsamt kännbar i Sverige. Inom Ryssland voro som vanligt dess följder menligast i de torra sydöstliga delarna av landet, där liknande orsaker redan hundra år tidigare lett till Stenka Razins farliga uppror (se sid. 236). Den dåliga ryska styrelsens och dess underordnades försumlighet att i svåra tider stå på folkets bästa framstod nu i en mera förhatlig dager än någonsin, och det länge jäsande missnöjet hos de av hunger förvildade massorna slog ut i en förbittring, som blott väntade på en samlande och ledande kraft för att bliva farlig. Väntan skulle icke bliva lång. En kosack vid namn *Pugatjev*, en rikt begåvad men orolig natur med äventyrliga föregåenden, råkade i ett kloster en officer, som i honom trodde sig igenkänna den förre tsaren Peter III. Ehuru likheten med denne torde ha varit ganska ringa, att döma av bevarade porträtt,

föddes härav i Pugatjevs oroliga hjärna tanken att giva sig ut för Katarinas olycklige make, som föregavs hava på ett hemlighetsfullt sätt undkommit sina bödlar och ännu vara i livet för att hämnas. I det land, som sett en falsk Demetrius stiga till en visserligen kortvarig storhet, kunde det vara lockande nog för en ärelysten och förslagen äventyrare att träda i hans fotspår. Putgatjevs tilltag kröntes också i början med den mest lysande framgång. Bland de missnöjdas väldiga skaror, som endast väntade på en anförare, tillvann han sig allmänt erkännande, och resningen utbredde sig med hastigheten av en gräsbrand på de torra stäpperna. Alla undertryckta folkelement i det östliga Ryssland slöto sig till rörelsen, som under loppet av år 1773 utbredde sig över hela nedre Volgas område från Kaspiska havet upp till staden Kasan. Tatariska muhammedaner, mordvinska hedningar och sydryska kosacksvärmar stredo här sida vid sida med gammaltroende raskolniker, som hoppades på trosfrihet, och skaror av livegna, åt vilka den föregivne tsaren lovade allmän frigörelse från deras herrars tryckande ok. Företaget artade sig till ingenting mindre än en social revolution av vidsträcktaste omfång, som hotade att lössläppa alla de dolda krafter, vilka i oredigt virrvarr jäste inom det väldiga ryska riket.

Hade Pugatjev varit mannen att samla och leda dessa mäktiga krafter, skulle han inom kort bragt tsarinnan att darra på sin tron. Resningen utbredde sig med styrkan av en lavin, och den förmente tsaren lät på ett barbariskt sätt såsom majestätsförbrytare straffa en var, som satte sig upp mot honom. Med förfärlig grymhet for han fram mot de adliga godsherrarna, som i rikaste mått fingo röna de misshandlade livegnas hämnd. Även vetenskapsmän, som med tsarinnans uppdrag vora stadda på forskningsresor, togos av daga under de grymmaste marter. Svåra tider syntes förestå allt vad som i Ryssland påminde om västerländsk odling, och mer än en av landets stormän lär ha funnit det rådligast att underhandla med denne äventyrare från i går, som i morgon kunde bliva en tsar.

Katarina såg i början hans resning med stort jämnmod, ty ingen visste bättre än hon om det öde, som drabbat hennes verklige make. Men hon hade glömt, att i detta land även de döde kunna stå upp, när någon är djärv och skicklig nog att ikläda sig deras skepelse. De första trupper, som hon sände mot den falske Peter, blevo slagna, och inom kort var han herre över det stolta Kasan, med akt och mening att tåga mot själva Moskva. Över hela Ryssland började de livegne att röra på sig, och i söder hotade kosackerna med en allmän resning, under det polska fångar hjälpte tronkrävaren att förse sig med artilleri. Men allt eftersom rörelsen växte, avtog också den falske tsarens förmåga att behärska den. Katarinas

fältherrar märkte snart, att han bars fram på denna rörelses vågor utan makt att bjuda dem lydnad. När bättre tider inträdde, avtog missnöjet, och många vände i stillhet om till sina hem. Pugatjev led det ena nederlaget efter det andra, och efter ett försök att fly till Persien trängdes han bort emot floden Jaik, rörelsens utgångspunkt, där han på hösten 1774 blev förrådd och utlämnad till sina fiender av några bland hans krigare, som ville vinna det höga pris, vilket var satt på hans huvud. I början av 1775 blev han avrättad i Moskva, upprorets svagt flämtande låga slocknade av sig själv, och Katarina var klok nog att inställa alla efterforskningar efter hans medbrottslingar, då hon icke utan grund misstänkte, att dessa skulle uppdaga för henne mera än hon ville veta. Hon nöjde sig med den löjliga hämnden, att den flod, vid vars strand resningen börjat, skulle mista sitt gamla namn Jaik och hädanefter kallas Ural, vilket namn den än i dag bär i all världens skolböcker.

Pugatjevs resning hade för Katarina varit vad Dackefejden var för Gustav Vasa, det farligaste hotet mot hennes tron, som hädanefter stod orubbad. Hennes utländska politik hade därav rönt en mycket betydande inverkan, i det nödtvånget att hålla Pugatjev stången hindrat henne att med önskat eftertryck fullfölja sina polska och turkiska anspråk och sina planer att inskrida mot Gustav III:s statsvälvning i Sverige 1772. Men hennes misstro mot de krafter, som jäste under ytan av det numera så lugna väldet, hade fått en ytterligare näring, och den befästes än mera, då hon såg sin son, storfursten Paul, under deras gemensamma resor hyllas av folket, som om han varit dess rättmätige herre. Även honom lärde hon således frukta, och ur denna fruktan uppväxte ett olyckligt förhållande mellan mor och son, som varade under hennes återstående livstid. Tronföljaren blev strängt hållen, avstängdes från alla statsärenden och behandlades på ett sätt, som drev hans medfödda svårmod till gränsen av sinnessjukdom. Hans holsteinska arvhertigdöme hade modern 1773 bytt bort till Danmark, vars framtida vänskap hon ville vinna mot Sverige, och i utbyte fick hon grevskapet Oldenburg, det danska konungahusets stamland, varav Ryssland icke hade någon nytta och vilket såsom hertigdöme överläts åt en yngre gren av det holsteinska huset.

Inom sitt ryska rike fann sig tsarinnan genom det stora upproret föranlåten att ännu fastare åtdraga centralisationens band. De saporogiska kosackerna hade icke varit fria från delaktighet i den väldiga folkrörelsen, och då de levde i spänt förhållande till de nybyggare, som i växande mängd nedslogo sina bopålar på den yppigt fruktbara sydryska slätten, tog Katarina sig anledning att låta förstöra deras ståndläger vid Dnjeprfallen, varefter

ett flertal av dem med förlust av sina gamla fri- och rättigheter förflyttades till landet öster om Asovska sjön. Till riksenhetens befästande genomfördes en ny indelning av hela riket i guvernement, vilken indelning blev varaktig utan andra ändringar än som framkallades av dess tillväxt i ytvidd och folkmängd. Indelningen företogs på ett ganska godtyckligt sätt med ringa eller ingen hänsyn till de gamla, av historiska grunder upp-

Vinterpalatset i Petrograd.

komna landsdelarnas bevarande, i vilkas självständiga fortbestånd Katarina enligt tidens tänkesätt snarast såg en fara för det hela.

Av icke mindre betydelse blev den utvidgning hon skänkte åt de inhemska samfärdslederna. Liksom Peter I före henne hade hon med sin klara blick genast insett, vilka hinder de ofantliga avstånden lade i vägen för det stora rikets sammanhållning. Med tanke på dessa avstånd såg hon sig nödsakad att förena åtskilliga av de vid rikets utkanter belägna guvernementen till generalguvernement med vidsträcktaste fullmakt för deras styresmän att i viktiga och trängande fall handla på eget ansvar utan att behöva invänta regeringens befallningar. Det var svårigheten att på långa avstånd och med dåliga samfärdsmedel upprätthålla förbindelsen mellan regeringen och dess underordnade organ, som gjorde denna anordning

oundviklig. Katarina insåg mycket väl de faror, som kunde följa av att så stor makt lades i enskilda undersåtars hand, liksom i fråga om forntidens romerska prokonsulat, medeltidens franska hertigdömen och tyska markgrevskap, men sådan ställningen var, kunde hon ej handla annorlunda. I den mån det stod i hennes makt, sökte hon dock efter fornromerska mönster att förkorta avstånden. Hon vinnlade sig om utsträckningen av det redan under Peter I påbörjade kanalnät, som förenade rikets talrika, under långa sträckor farbara floder. Henne tillkommer också förtjänsten att hava satt i gång anläggningen av det storartade nät av landsvägar, som inom kort skulle förbinda rikets mest avlägsna delar med huvudlandet. På dessa vägar, de yppersta som dittills funnits efter den romerska tiden, kunde kurirer och andra, som färdades i statens ärenden, ila fram med en förut okänd snabbhet, och de väldiga avstånden förminskades härigenom så mycket som gärna var möjligt före järnvägarnas uppkomst.

---

4. Det amerikanska självständighetskriget.

Medan i östra Europa en härsklysten kvinna med stadig hand fullföljde uppbyggandet av det halvasiatiska despotvälde, där hon fåfängt sökte införa europeisk anda och sed, lades långt bort i väster, på andra sidan oceanen, de fasta grundvalarna till det största rent folkliga välde, som världen hittills skådat. Det ofantliga område, som i norr om det spanska Amerika sträckte sig tvärs över världsdelens fasta land från hav till hav, plägade på de spanska kartorna betecknas såsom *land av intet värde.* Varken guld eller silver stodo där att vinna, och de stolta spanjorerna vände sig med förakt bort från ett land, där de måste avvinna jorden dess håvor genom att arbeta i sitt anletes svett. Men i detta av dem så ringaktade land skulle en gång en samhällsbyggnad växa upp, som var bestämd att taga under sitt hägn de svaga spillrorna av det spanska välde, vilket omfattat Nya världens rikaste länder utan förmåga att göra sig deras omätliga naturskatter till godo. Medan de forna spanska länderna sjunka ned i ett förfall, som närmar sig barbari, reser sig på frihetens och det fredliga arbetets fasta grund det nordamerikanska statsförbundet till ett välde, som snart omfattar en hel världsdel och med alla sina svåra lyten dock är det mest storartade försök att förena världsmakt och frihet, som vårt släktes tideböcker veta att omtala.

Även Englands styrande kretsar synas i början icke haft en aning om den kommande storheten av dess gryende välde på hinsidan Atlanten. Med frikostig hand utdelade dess konungar åt handelskompanier och herremän fribrev på ofantliga sträckor av vildmarken i det fjärran landet, begränsade endast av de streck, som på jordgloben angåvo breddgradernas läge. Men fribrevens innehavare mäktade ej mycket uträtta för att förse sina nya besittningar med vita inbyggare, och i förstone stodo de engelska besittningarna på Amerikas östkust tillbaka för såväl de franska som de holländska och svenska nybyggena i grannskapet. Föreningen av dessa senare med det engelska området skänkte väl enhet däråt och lät det i oavbruten följd sträcka sig från Canadas till Floridas gränser. Men det var icke därmed som grunden lades till dess framtida betydelse.

Förhållandet var, att de kolonier, som kommo att bestämma utvecklingens gång inom det engelska väldet i Nordamerika, voro av ett alldeles nytt och egendomligt slag. Icke lusten efter äventyr eller vinning utan önskan att i frid och ro få dyrka sin Gud på sitt eget sätt, vilket i hemlandet varit dem förmenat, förde skaror av nybyggare över världshavet för att i vildmarken under outsägliga mödor och försakelser bryta ny bygd och grunda nya samhällen. De längst gående anhängarna av den puritanska riktningen, de sedermera så kallade independenterna, hade under Jakob I:s regering fått utstå allehanda förföljelser och vedervärdigheter. Ett antal av dem sökte på holländsk mark frihet för sin tro men försvunno bland mängden i det främmande landet och lupo fara att förlora det inbördes samband, som ensamt kunde skänka dem kraft till motstånd. Av hemlandets styrelse utverkade de efter många svårigheter ett slags tillstånd att draga över havet och sätta sig ned på det engelska området i norra Amerika. Någon uttrycklig försäkran om samvetsfrihet lyckades de ej vinna, men man syntes villig att lämna dem i fred för att bliva av med dem i hemlandet, och man tröstade sig med, att i tider av förföljelse kunde tusen sätt utfinnas att kringgå ett kungligt löfte, vore det än beseglat med aldrig så många och stora sigill. På vinst och förlust, orubbligt förlitande sig på den allsmäktiges beskydd, styrde de den 17 sept. 1620 ut på världshavet, omkring ett hundra till antalet, och det lilla skeppet *Majblomman*, som förde den trosstarka skaran över till frihetens strand, har i hävdeböckerna vunnit en berömmelse, vars like aldrig kommit något av sagans och diktens skepp till del. Av vind och vågor fördes de till stranden av det land, som redan fyra år förut fått namn av Nya England, och innan de ännu gått ifrån skeppsdäck, underskrevo de ett avtal, vari de i högtidliga, gammaltestamentligt klingande ordalag förbundo sig till grundläggningen av ett nytt samhälle

i den allsmäktige Gudens namn, för vars skull de dragit ut i fjärran, och till ära för sin konung och sitt land, vars trogna undersåtar de ville förbliva. Föga anade väl de fromma trosvittnena, att det lilla samfund, som de redde sig att grunda i vildmarken, skulle bliva begynnelsen till den väldiga statsbyggnad, som nu från hav till hav sträcker sig över den största och bästa delen av Amerikas nordliga fastland. Den 22 december 1620 stego de i land och utverkade sig av de röda männen utrymme för sitt första nybygge. Tiden för deras landning var så ogynnsam som möjligt, mitt under en amerikansk vinter, strängare än de någonsin vetat av i sitt hemland, och utan möjlighet att av jordens håvor hämta uppehälle förrän nästa sommar gått till ända. Men över sig hade de samma himmel och samma Gud som i det gamla hemlandet, och vissheten härom skänkte dem kraft att med glatt mod trotsa hunger, sjukdom och död.

Det första nybygget, som de gåvo namn efter den engelska staden Plymouth, slog så småningom rot under arbete och mödor, under ständiga strider med skogens vilda djur och föga mindre vilda människor, och det skulle snart efterföljas av flera. Vid Massachusettsviken, som gav sitt namn åt den blivande staten, uppväxte från år 1628 ett större nybygge, vars huvudort blev Boston och med vilket Plymouths lilla samhälle från år 1691 förenade sig. De våldsamma strider, som Englands puritaner under Karl I:s tid hade att utkämpa för sin frihet och sin tro, drevo dem i skaror bort över havet för att öka de första nybyggarnas antal. Snart skulle det borgerliga kriget omskifta rollerna, och Oliver Cromwells hand vilade tung över de forna förtryckarna. I sin ordning togo nu många av dem samma väg över havet som de förut sänt sina offer, för att i Carolinas sumpmarker grundlägga plantager, där de läto svarta slavar arbeta åt sig. Så överfördes till Nya världen den gamla motsättningen mellan kavaljerer och rundhuvuden, som efter två hundra år åter skulle bryta ut i kampen om slaveriets vara eller icke vara.

Besättandet av det forna holländska och svenska området (se sid. 134), som skilde Nya England från det sydligare Virginia, öppnade tillfälle att grunda nya kolonier vid de stora floderna Hudson och Delaware, som förmedlade samfärdseln med det inre landet. I sitt slag märkligast bland dessa kolonier blev den, som efter sin grundläggare *William Penn* fick namn av Pennsylvania. Penn var av en rik och förnäm adlig ätt men hade i ungdomen kommit i beröring med *kväkarnes* egendomliga sekt, som kallade alla människor för du och förbjöd alla krig. I trots av sin faders motstånd höll han troget fast vid dem, skyddades av sin börd och sina förbindelser most svårare rättsliga förföljelser, och år 1681 utverkade han

av Karl II, att i kvittning mot en fordran, som han hade hos kronan, ett stort stycke land väster om floden Delaware överläts åt honom. Här öppnade han en fristad, ej blott för sina vänner av kväkarsamfundet utan för alla kristna, som förföljdes för sin tro, och det lilla samhället kunde snart fägna sig åt en rask uppblomstring. Den forna svenska kolonien Nya Sverige låg till större delen inom dess gränser och sammansmälte snart därmed. Bland Amerikas nybyggare intogo kväkarne snart det främsta rummet näst efter Majblommans pilgrimsfäder.

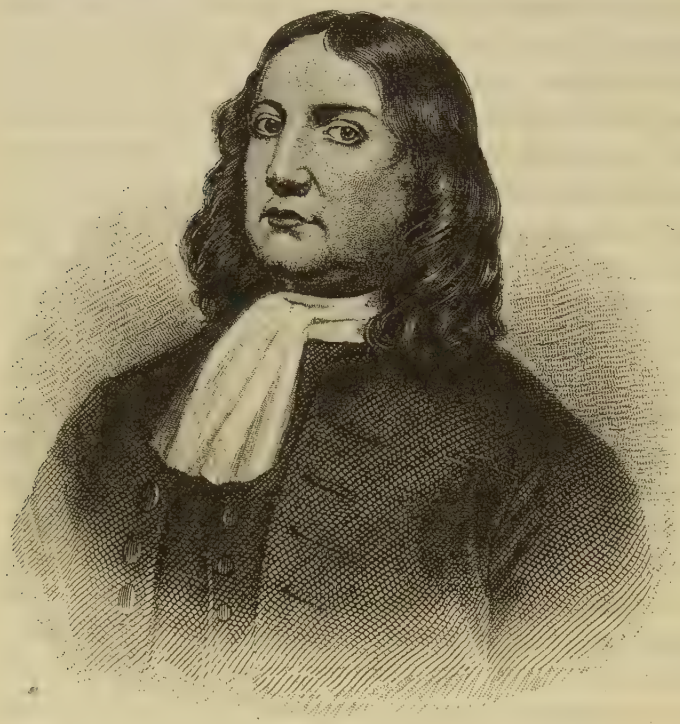

William Penn. Efter samtida kopparstick.

Med anläggningen av nybyggarsamhället Georgia längst i söder var 1732 antalet av de tretton kolonierna fullt. Med alla olikheter i enskilda delar av deras författningar återkommo dock allestädes de från det gamla hemlandet medförda grunddragen i det engelska samhället. Dessa hade blivit ännu mera utpräglade genom den oböjliga frihetskärlek, som utmärkte dessa nybyggare, vilka ofta drivits över havet för att undfly politiskt och religiöst förtryck. I detta avseende stodo Nya Englands puritaner främst. Hos dem fortlevde i sin fulla kraft traditionerna från det styvsinta släkte, som under Cromwells fanor kämpat mot enväldet och låtit en konung blöda under bödelsyxan, och efter republikens fall hade många av dess främsta anhängare funnit en fristad i vildmarken bortom havet. Under deras hägn och vård uppblomstrade här en krets av små samhällen, där den republikanska andan ej hämmades av något tryck från moderlandet. Från sina kyrkoförsamlingar hade dess puritaner och indepen-

denter fört med sig till det världsliga området det allt igenom folkliga, på utövningen av en föga begränsad valrätt vilande styrelsesätt, som en dag skulle bliva grundvalen för samhällsskicket i världens mäktigaste republik. En folklig styrelse blev så mycket lättare att upprätthålla som en nästan fullständig social jämlikhet rådde mellan nybyggarne. Bland dem funnos få fattiga och ännu färre rika, var man levde av sina händers arbete, och ingen anledning fanns till uppkomsten av rangklasser och ståndsskillnader. Några puritanskt sinnade lorder, som ämnat flytta över till det nya landet, indrogos i striden mot Karl I och blevo aldrig i tillfälle att verkställa sin avsikt, vadan ingen adel uppstod i de nya samhällena. Endast herremännen på söderns plantager slöto sig samman till ett slags adelsklass, då de såsom slavhållande godsägare höjde sig över mängden och ofta genom blodsband förenades med hemlandets adel. Men även här antog samhällsskicket liksom av sig självt en mera folklig karaktär, och det försök, som efter en plan av filosofen Locke gjordes att i Carolina införa en aristokratisk författning, blev utan vidare följder. Även på det kyrkliga området kunde ingen stark och enad prästmakt uppstå, då folkets stora flertal tillhörde sinsemellan olikartade frikyrkor, vilka haft sitt egentliga föreningsband i striden mot den engelska högkyrkans hierarkiska biskopsdöme. Liksom bland Cromwells krigare uppkom bland Amerikas nybyggare ur samverkan mellan bekännare av olika trosläror behovet av fördragsamhet mot dem alla. Religionsfriheten hade i Amerika knappast vuxit upp ur någon teoretiskt grundad övertygelse om dess berättigande utan ur ett trängande praktiskt behov. Med tiden erkändes alla kyrkors lika rätt till fri utövning av sin religion, men denna rätt förblev uttryckligen bunden vid de kyrkliga samfunden och tillerkändes för ingen del åt den enskilde som vågade ställa sig utanför deras krets. Med yttersta stränghet vakades, över, att varje medlem av samhället också var medlem av något visst trossamfund och i lära och leverne med obrottslig trohet rättade sig efter dess stadgar. I äkta kalvinsk anda lades största vikt på yttre gudaktighet med ett ytterligt strängt upprätthållande av sabbaten och ett lika strängt förbud mot oskyldiga nöjen. Över de unga samhällena bredde sig en dysterhet, som hölls vid makt genom den aldrig vilande kampen mot en karg natur och mot yttre fiender. Men i denna kamp härdades också det viljestarka, frihetskära släkte, som under ihärdigt samhällsarbete lärde sig bygga land med lag och bereda grund för kommande storhet.

Moderlandet hade i början icke mycken tid att sysselsätta sig med de utstötta barnen i västerns avlägsna vildmarker, och när det hunnit till fred efter sina långvariga inre strider, hade dessa barn och deras nya samhällen

hunnit växa sig fullmyndiga. I hemlandet föll det aldrig någon in, att dessa samhällen kunde bliva något annat än avsättningsorter för engelska varor eller plantskolor för näringar, som för billigt pris kunde fylla moderlandets behov av kolonialvaror, allt i enlighet med merkantilsystemets allrådande grundsatser. Att dessa samhällen en dag kunde göra anspråk pa självständig tillvaro låg helt och hållet utanför tidens och de mäktigas tankegång. Till all lycka lämnades dem dock i enlighet med det engelska lynnets böjelse för självstyrelse största möjliga frihet att taga vara på sig själva. De korporationer eller högadliga herrar, som fått kungliga fribrev på de landsträckor, där kolonierna växte upp, fingo snart finna sig i de jämkningar av deras vidsträckta privilegier, som nybyggarne på egen hand vidtogo och mot vilka det av inre och yttre strider upptagna moderlandet varken kunde eller ville inskrida.

Inom föga mer än ett århundrade hade i vildmarken vuxit upp en krets av tretton självständiga samhällen, som till Nya världen överfört engelsk anda och sed och som styrde sig själva enligt lagar, som de genom sina valda representanter givit sig. Medan de franska samhällena i deras omedelbara grannskap tynade bort under tyngden av på varandra hopade reglementen och förordningar, utfärdade från hemlandet av en välvis styrelse med ringa eller ingen kännedom om deras tillstånd och behov, hämtade de engelska kolonierna sin styrka ur sin frihet att växa och utbilda sig på egen grund. I hemlandet lade man knappt märke till, att det långsamt men säkert växte upp till ett talrikt folk. Inom detta folk fostrades även en enig nationalkänsla, som närdes av den gemensamma kampen mot de franska grannsamhällena under de stora krigen mellan England och Frankrike. Klarsynta iakttagare lade tidigt märke till, att här uppstod en egen nation, som en dag av moderlandet skulle kräva sin rätt att leva ett självständigt liv och som skulle skilja sig från det engelska väldet, om denna rätt icke beviljades. Den döende Montcalm, Canadas tappre försvarare, sökte i sina sista stunder en tröst över Frankrikes nederlag i hoppet, att England icke länge skulle få njuta frukterna av sin seger. De underhandlare, som å den franska sidan förberedde 1763 års fredsslut, försummade icke att göra engelsmännen uppmärksamma på, att närvaron av ett franskt samhälle i de engelska koloniernas grannskap utgjorde ett band på deras strävan efter självständighet, och att denna strävan skulle skjuta ny fart, när fruktan för Frankrike vore borta.

Men England aktade icke på dessa varningar. Mäktigare än någonsin stod nu dess välde fast och tryggat på Amerikas mark, sträckande sig från Atlanten till Mississippi, från polarhavets isöknar till Mexikanska vikens

feberheta stränder och utan någon fiende i sitt grannskap att frukta. Väl skulle Spanien efter fredsslutet bliva dess granne på andra sidan Mississippi, men Spanien var icke längre någon världsmakt, och för priset av Gibraltars klippa och ön Menorca skulle det säkert finnas villigt att giva i utbyte Louisiana, den västliga hälften av den stora flodens dalgång, som det i freden övertagit från Frankrike (se sid. 414). Föga brydde det då England, om några tvister skulle yppa sig med kolonisterna om deras skyldighet att gälda skatt till moderlandet för att betäcka utgifter, som angingo gemensamma intressen.

Genom det långa kriget, som till stor del utkämpades för koloniernas skull och till deras skydd, hade England ådragit sig ofantliga utgifter och en i hög grad ökad skuldbörda. Väl kändes denna senare icke så tryckande, då fordringsägarna mestadels voro till finnandes inom det egna landet, men där började en viss misstämning göra sig gällande mot kolonierna för det sätt, varpå dessa förstått undandraga sig att bära sin behöriga del av krigets bördor. De engelska statsmännen funno det ej mer än rätt och billigt, att en skälig andel av dessa bördor återflyttades på kolonierna, för vilkas räkning de till stor del tillkommit, och fråga var nu blott om sättet, varpå detta skulle ske. Ett öppet hänvändande till koloniernas lantdagar med uppmaning att övertaga en skälig andel av de genom kriget tillkomna pålagorna hade måhända mött ett gynnsamt svar, men detta svar skulle med all säkerhet utfallit högst olika, allt efter lantdagarnas större eller mindre böjelse att gå moderlandets krav till mötes. I England höll man med orubblig stränghet på parlamentets högsta beskattningsrätt, och i förlitande därpå vidtogos de mått och steg, som skulle leda till en så olycklig utgång.

Lord Bute, som efterträtt Pitt, mäktade ej länge hålla stånd mot den allmänna oviljan, och vid hans avgång vände sig konungen till den del av whigpartiet, som mest avvek från sin store ledare. Ur dess krets mottog han 1763 sin nye statsminister lord *Grenville*, och denne var mannen, som skulle lösa frågan om koloniernas beskattning. Han gick därvid till väga på ett allt annat än lyckligt sätt. De höga tullar han pålade varor, som infördes till kolonierna, mottogos väl med allmänt knot, men i rörelsens första början gjordes intet motstånd mot hemlandets rätt att ordna den yttre beskattningen. Stränga mått och steg vidtogos mot koloniernas inbringande smyghandel med det spanska Amerika, men regeringen befann sig härvidlag på fullt laglig grund och handlade i enlighet med de ekonomiska grundsatser, som uteslutande hänvisade kolonierna till handeln med moderlandet och åt detta förbehöllo rätten att handla med främmande stater.

Värre blev det, när Grenville tog sig för att ingripa i koloniernas inre beskattningsrätt, i syfte att utfinna en skatteform, som verkade likformigt och oberoende av koloniernas större eller mindre villighet att dela moderlandets bördor. En sådan skatteform trodde han sig hava funnit i en stämpelskatt, som skulle lägga en viss avgift på allt papper, vilket användes till offentliga handlingar. Planen skulle förverkligas genom den s. k. *stämpelakten*, som genomdrevs i parlamentet och stadfästes av konungen i mars 1765.

Men denna beskattning väckte från koloniernas sida ett förbittrat motstånd. Under sin långa självstyrelse hade dessa utvecklat sig till en hög grad av politisk färdighet, och en rad av begåvade män trädde fram för att leda kolonisternas försvar av vad de kallade sina heligaste rättigheter. Försvaret fann sitt förnämsta uttryck i den äkta demokratiska satsen, att ingen beskattning kunde påläggas utan motsvarande representation, för vilken sats man sökt ett stöd i andan av det fria engelska statsskicket. Kolonisterna förklarade sig nu villiga att självmant åtaga sig större bördor, än stämpelakten skulle pålägga dem, om blott dessa bördor åtoges av deras självvalda representanter. Men när de stämplar, som skulle användas för den nya skatten, kommo över till Boston, blevo de utan vidare tagna i beslag av de koloniala myndigheterna. En kongress av ombud från nio bland kolonierna sammanträdde i oktober i Newyork för att ordna motståndet och leda det inom lagliga gränser. Ännu fanns i Amerika knappast en tanke på fullständig skilsmässa från det gamla moderlandet, och tvisten skulle kunnat biläggas i godo, om England velat lämna kolonierna rätt att sända var sina två representanter till underhuset för att taga del i dess utövning av beskattningsrätten. Men underhuset hade länge sedan stelnat i de former för representationsrättens utövning, som redan på Cromwells tid befunnits föråldrade, det bestod till större delen av ombud från s. k. ruttna köpingar, som tillsattes genom kungligt inflytande eller under form av val utnämndes av ett fåtal stora godsherrar, och det lät sig icke göra att tillföra det nytt blod genom insläppande av amerikanska representanter, som för övrigt skulle stått främmande för en mängd rent engelska frågor.

Uppgiften att utfinna en tillfredsställande form för en skattepolitisk samverkan i gemensamt intresse mellan kolonierna och moderlandet var emellertid av den art, att den kunde locka en stor statsman av William Pitts skaplynne. Utan förbehåll eller tvekan ställde sig den store underhusmannen öppet på koloniernas sida och förfäktade med den kraftiga vältalighet, som berett honom så många parlamentariska triumfer, deras rätt att såsom fria engelska medborgare icke varda beskattade utan sitt eget samtycke. Han berömde i starka ord deras motstånd mot den orätt-

visa beskattningen och förklarade, att en tålig underkastelse på deras sida blott skulle anstått ett folk av slavar, som i sin ordning kunnat användas såsom redskap att förslava hela det engelska folket.

För honom stod tanken på bevarandet av hans livs storverk, det engelska världsvälde, som under hans ledning börjat sträcka sitt famntag kring hela jordklotet, högre än allting annat, och åt dess försvar mot de små statsmän, som med konungen i spetsen voro på god väg att fördärva det, ägnade han den sista återstoden av sina genom sjukdom nedbrutna krafter. Ingen eftergift syntes honom för stor, så snart den kunde lända till återställande av endräkten mellan Englands söner på båda sidor om havet. Det var ej hans fel, om osämjans grund låg för djupt att kunna undanröjas genom aldrig så välbetänkta åtgärder. På ömse sidor stred man i full övertygelse om att vara i sin goda rätt. England fullföljde allenast de grundsatser för koloniernas högsta styrelse, som allt ifrån merkantilsystemets uppkomst gällde för höjden av statsmannavisdom. Men för kolonierna, som vuxit sig fullmyndiga, inneburo dessa grundsatser det odrägligaste förtryck. Skilda från moderlandet genom ett världshav, kände de sig nu i stånd att taga vara på sig själva, och det betydde då i grunden mycket litet, om striden för deras självständighet kom att röra sig om stämplar eller tullar eller vad som helst. Den skulle kommit i alla fall, den måste kämpas till slut mellan oförsonligt skilda rättsuppfattningar och världsåskådningar, och den tid var ännu ej inne, då den kunnat avböjas genom att skänka kolonierna en ställning, sådan som den kanadensiska eller australiska förbundsstaten nu intager inom det brittiska världsväldet. Inom kolonierna hade väl redan på 1750-talet försök gjorts att åstadkomma en närmare samling av dem till ett förbund under engelskt välde, men det blev först det gemensamma motståndet mot ett mäktigt yttre tryck, som kunde bringa den stora tanken till hastig mognad.

Det folk, som skulle föra detta motstånd till seger, hade under loppet av halvtannat århundrade utbildat sig till någonting helt annat än de arma flyktingar, som i västerns vildmarker först sökt en fristad för sig och sin tro. De sträva puritanernas oböjliga frihetskärlek levde oförminskad kvar hos deras ättlingar, men det dystra världsförakt och den religiösa fanatism, som utmärkt dem, hade under tidernas lopp givit vika för en lugnare och mera hovsam, om ock ej mindre allvarlig uppfattning av livets högsta spörsmål. I stället för detta världsförakt trädde hos deras ättlingar den böjelse för vinning och den strävan efter det materiella, som blivit ett så utmärkande drag för Amerikas folk men som blivit mera främmande för de stammar, vilka aldrig frisagt sig från oskyldig livsglädje. Med tiden

hade amerikanarnes synkrets vidgats, de hade kommit i fredlig eller fientlig beröring med andra folk, och de talrika flyktingar av främmande stam, som funnit en fristad i deras land, hade fört med sig en helt annan uppfattning av livet och tingen. För ett ordnat skolväsen hade inom kolonierna tidigt och väl blivit sörjt, och deras kraftiga söners kunskapsbegär rymdes snart ej längre inom de trånga gränser, som de första pilgrimsfäderna velat uppdraga därför. Amerika förblev ingalunda oberört av den omkastning i det allmänna tänkesättet, som de vetenskapliga upptäckterna fört med sig och även upplysningstidens idéer hade hunnit till dess strand. En fullhaltig representant hade dessa idéer funnit i en man, som var bestämd att taga en stor del i sitt fäderneslands befrielseverk.

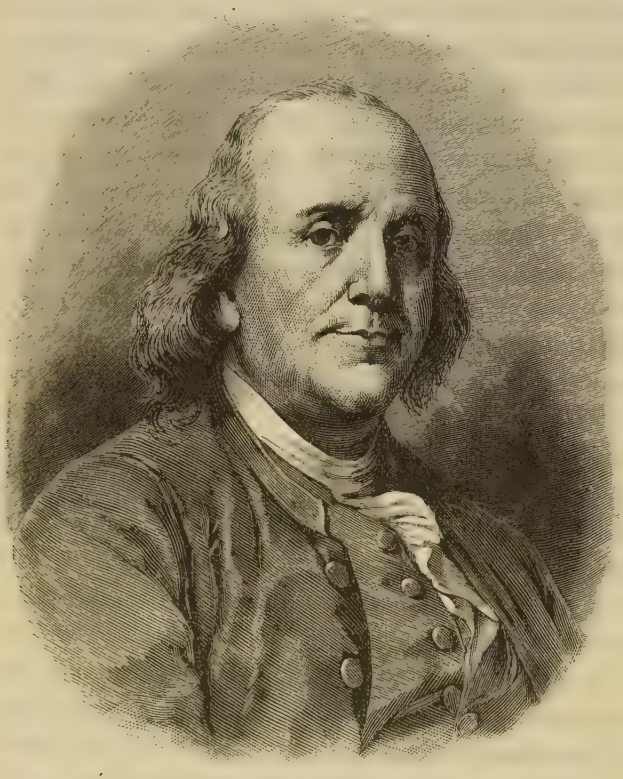

Benjamin Franklin. Efter samtida målning. Riksbiblioteket, Stockholm.

Benjamin Franklin föddes 1706 i Boston som yngste sonen av en såpsjudare. Familjen var talrik, och den läraktige, begåvade gossen togs tidigt ur skolan för att tjäna sitt bröd. Sina omfattande kunskaper nödgades han därför under mödor och försakelser förvärva sig själv, och han har med skäl blivit en förebild för den långa rad av amerikanska stormän, som under hård kamp för livets nödtorft slagit sig fram till ära och storhet. För honom var denna kamp hårdare och mera rik på ovissa skiften än för de flesta, men efter växlande öden och sedan han tillbragt några år i England kunde han stå på egen grund såsom boktryckare och tidningsutgivare i Philadelphia. Kväkarnas huvudstad, vars namn betyder brödrakärlek, blev sedermera hans hemvist, och härifrån utvecklade han genom tidningar,

kalendrar och flygskrifter den storartade verksamhet, som för alltid inskrivit hans namn i det mänskliga upplysningsarbetets hävder och där han visat sig äga få eller inga likar i den stora konsten att tala det enkla språk, som tusenden förstå. I sitt land blev han därvid den främste bäraren av de tankar, som under upplysningstiden slogo ut i blom och till vilka han allt ifrån sin ungdom känt sig mäktigt dragen. Hans uppfinning av åskledaren väckte med rätta ett stort uppseende men invecklade honom i en obehaglig strid med den trångbröstade puritanska fanatismen, som höll det för synd att hejda blixten på de vägar, dit Herren sänt den, och denna strid torde i ej ringa grad ha ökat hans förakt för en uppfattning av religionen, som han med sina deistiska åsikter måste känna såsom den krassaste vidskepelse. Under tiden hade han nått till rikedom och anseende, hans stora förmåga fann den vidsträcktaste användning i offentliga värv, och när striden för koloniernas rätt tog sin början, var han den självskrivne målsmannen för Pennsylvania i moderlandet. Här trädde han i förbindelse med Pitt och flere andra bland frihetens vänner, och farhågan för hans stora inflytande förmådde regeringen till fåfänga försök att köpa honom genom personliga förmåner och inbringande ämbeten.

Bredvid honom framstod en rad av rikt begåvade män, en *Patrick Henry* i Virginia, en *Samuel Adams* i Massachusetts och många andra, som med eld och kraft förde självstyrelsens talan men lika litet som han ännu hyste någon tanke på en avgörande brytning med moderlandet. Inför det fasta motstånd, som regeringens planer mötte, fann den till sist rådligast att giva vika, och under den nye förste ministern *Rockingham*, som på sommaren 1765 efterträtt Grenville, förmåddes parlamentet i mars året därpå att återkalla stämpelakten, vartill konungen, som envisare än någon annan höll fast vid dess rätt att beskatta kolonierna, med svidande hjärta gav sitt samtycke. Så långt det var honom möjligt, sökte Georg III skyla sin egen obetydlighet genom att omgiva sig med idel små statsmän, men på sommaren 1766 måste han foga sig i nödtvånget att än en gång kalla Pitt till statens roder. Pitt kom med stora, honom värdiga planer till en försoning mellan moderlandet och kolonierna, men det blev hans öde att icke förmå genomföra någon enda av dem. Den giktsjukdom, som länge undergrävt hans hälsa, hade slutat med att alldeles nedbryta den, och det var väl i känslan av sin oförmåga att längre kunna upprätthålla sin mäktiga ställning inom underhuset som han lät förmå sig att lämna det genom att av konungen låta upphöja sig i överhuset med titel av lord *Chatham*. Om det verkligen varit den trångsinnade konungens avsikt att djupt förödmjuka den store statsman, vars överlägsenhet han hade svårt att lida, skulle han

ej kunnat ställa det bättre för sig. Under sina fåfänga försök att återställa sin hälsa var Pitt ur stånd att upprätthålla sitt inflytande men höll likväl fast vid namnet av ledande statsman ända till 1768, då han omsider drog sig tillbaka.

Under tiden hade han icke mäktat hindra nya steg på den ödesdigra bana, vid vars slut han förutsåg stora faror för det världsvälde, som det varit hans livs uppgift att befästa. När parlamentet lät förmå sig att återkalla stämpelakten, hade det funnit nödigt att avgiva en förklaring, vari det hävdade sina anspråk på rätten att beskatta kolonierna. Denna förklaring skulle icke stanna vid blotta ord. Medan Pitt ännu bar namnet av statsminister, kunde skattkammarkanslern *Townshend* 1767 genomdriva, att införseltullar åsattes glas, papper, målarfärger och te, som från England infördes till kolonierna. Tullsatserna voro icke oskäligt höga, och det förklarades uttryckligen, att de ensamt skulle användas till koloniala ändamål. Men det förhatliga låg däri, att de kunde påbjudas utan koloniernas samtycke. Förut hade dessa icke nekat moderlandets rätt att ordna den yttre beskattningen, men med tiden hade striden tillspetsat sig, och nu gällde den intet mer eller mindre än beskattningsrätten i hela dess vidd. I Amerika svarade man på den nya tullstadgan med att allmänt avhålla sig från bruket av de tullpliktiga varorna, och den rätt till husrannsakan för upptäckande av smuggelgods, som regeringen själv tillerkänt sig och för vars utförande den fåfängt krävde bistånd av de koloniala myndigheterna, nödgades den snart avstå ifrån under trycket av den allmänna oviljan. Samtidigt klagade de engelska köpmännen högljutt över sin minskade avsättning på kolonierna, och 1770 såg sig regeringen föranlåten att upphäva samtliga tullsatserna utom tetullen.

Med lord *North*, som genomdrev denna halva eftergift, trodde sig konungen äntligen hava funnit den rätte mannen att såsom statsminister förhjälpa honom till den makt han åtrådde. Med sin inskränkta begåvning tvivlade han aldrig ett ögonblick på, att han höll sig strängt inom den engelska författningens gränser, och en våldsam rubbning av denna författning har aldrig legat inom hans avsikter, men en hårdragen tolkning av dess anda tillät honom att för konungamakten kräva en ställning, som den i England aldrig innehaft sedan Stuartarnas tid. Han visste att befria sig från varje minister, som mot honom visade det minsta spår av självständighet, men i den smidige och för alla hans nycker eftergivande lord North trodde han sig hava funnit sin man. Konungen och hans förste minister voro fullkomligt ense om att betrakta kolonisterna såsom upprorsmän, ehuru dessa i det längsta sökte hålla sig inom laglighetens råmärken.

Förläggandet av krigsfolk till kolonierna i angivet syfte att vaka över de nya tullarna hade upphetsat sinnena och fyllt dem med farhågor för det fria samhällsskickets omstörtande på våldsam väg. I Boston ägde 1770 en sammanstötning rum mellan soldaterna och en folkmassa, varvid det ej kunde undvikas, att blod flöt, och denna första våldshandling upphetsade sinnena på ömse sidor om havet. Numera hade det kommit så långt, att många och starka röster höjde sig för koloniernas fullständiga lösgörande från England, då man ej såg någon annan utväg att bevara sin självstyrelse. Ännu höll dock ett starkt parti, de s. k. *lojalisterna*, orubbligt fast vid förbindelserna med moderlandet, men ehuru detta parti ännu torde ha utgjort flertalet av koloniernas befolkning, nedtystades det av den våldsamma ivern hos dem, som yrkade på skilsmässa. Ej sällan hände det, att någon lojalist, som gjort sig särskilt förhatlig, blev gripen av folkmassan, doppad i tjära och rullad i fjäder samt i detta skick driven kring gatorna. I England höll parlamentet med yttersta hårdnackenhet fast vid sin överhöghet och sin beskattningsrätt, och dess iver underblåstes av den ännu mera halsstarrige konungen. Nu var det ej längre fråga om, att de pålagda skatterna skulle inbringa någonting, då kostnaden för deras upptagande många gånger översteg den inkomst de tillförde statsverket. Men genom bibehållande av tetullen ville parlamentet hävda sin höghetsrätt, och det hade klokt valt denna tull, då teet var en i Amerika mycket förbrukad vara. Ehuru tullen var låg, avhöllo sig dock kolonisterna till stort antal ståndaktigt från bruket av den kära drycken. I sin nöd tillgrep regeringen en sista utväg för att övervinna det sega motståndet. Handeln med te var ett monopol för det engelska ostindiska kompaniet, som först måste sända sin vara till England och sedan mot en viss utförseltull fick utskeppa det därifrån. Nu led dess handel svårt av den minskade avsättningen på Amerika, och kompaniet erbjöd sig att erlägga dubbel utförseltull på te, om blott den amerikanska införseltullen avskaffades. Härpå ville regeringen icke gå in, men parlamentet förklarade i stället själva utförseltullen tills vidare upphävd. Meningen härmed var naturligtvis den, att det därigenom uppkommande billiga priset på te, som knappast nämnvärt höjdes genom den kvarstående införseltullen, skulle locka kolonisterna att köpa varan och sålunda på en omväg underkasta sig den förhatliga beskattningen.

Striden tycktes draga ut på längden, och det såg ut som om regeringen med flit ämnade låta det gå därhän för att uttrötta kolonisterna. I parlamentet höjde sig emellertid allt flera och kraftigare gensagor mot de styrandes kortsynta egensinne. Pitt eller lord Chatham, som någorlunda

återvunnit sin hälsa, lät upprepade gånger sin mäktiga stämma ljuda i överhuset till försvar för koloniernas frihet och rikets hotade enhet, och i förening med Franklin, som återvänt till England för all bevaka koloniernas intressen, utkastade han omfattande planer till stridens biläggande. I underhuset höjde *Edmund Burke*, en av sin tids och alla tiders största parlamentariska talare, fåfängt sin varnande röst mot den genstörtiga politik, som bragte riksenheten i en fara, uppenbar för alla utom de maktägande själva. Men dessa tyckte sig nu hava funnit det rätta medlet att böja kolonisternas trots, ty om dessa blott kunde förmås att köpa av det förtullade teet, borde det efter hand lyckas att förmå dem till erkännande av den beskattningsrätt, som de så häftigt bekämpat. Olyckan var dock, att kolonisterna insågo alldeles detsamma. Så billigt som teet nu var, blev det tydligen allt svårare att vidhålla det frivilliga avståendet från en vara, som ingått i allmänhetens dagliga förbrukning. Alltså gällde det att antingen finna sig det oundvikliga eller med våld hindra tillförseln av te. Några beslutsamma män i Boston valde den sistnämnda utvägen. Utanför staden lågo tre skepp med last av te ombord, och det syntes ej möjligt att hindra dem att föra denna last i land. Men den 16 december 1773 gingo ett antal till indianer förklädda stadsbor ombord och kastade utan vidare allt teet i sjön.

Härmed var tärningen kastad, och en strid med vapen i hand syntes oundviklig. En uppenbar våldshandling var begången, och regeringen var i sin rätt, när den därefter behandlade kolonisterna som upprorsmakare. En eftergift skulle numera knappast ha tjänat till något, och å ömse sidor var man redo att möta hårt med hårt. Englands styrelse och parlament, där Pitts och Burkes allt ängsligare varningar förklingade lika ohörda, läto förklara Bostons hamn spärrad och försätta Massachusetts' författning ur gällande kraft. Men detta var liktydigt med en varning till de övriga kolonierna, att samma öde även kunde övergå dem, och i stället för att avskräcka eggade det dem blott till ett mera beslutsamt försvar. Härvid gällde det att stå en för alla och alla för en, försvaret av de hotade rättigheterna måste ställas under enhetlig ledning, och i början av september 1774 sammanträdde i Philadelphia, då för tiden det engelska Amerikas största stad, en kongress av ombud från tolv av de tretton kolonierna. Endast Georgia längst i söder, där lojalisterna fortfarande hade överhand, höll sig ännu på avstånd.

Kongressen, som bestod av ombud från koloniernas lantdagar, bestormade den engelska regeringen med böneskrifter och rättighetsförklaringar, allt under det den fortfor att betyga sin undersåtliga trohet, men

vidtog likväl för all säkerhets skull nödiga mått och steg för det fall, att de kränkta rättigheterna icke skulle låta sig hävdas med blotta ord. Koloniernas lantvärn inkallades, utrustades och vapenövades så gott sig göra lät, och England å sin sida fann sig böra förstärka sina trupper på amerikansk botten. Men då dessa gjorde försök att bemäktiga sig kolonisternas förråd, kom det vid Lexington den 19 april 1775 till en strid med Massachusetts' lantvärn, där ett par hundra engelska soldater blevo på platsen. Nu var brytningen fullständig, och det återstod endast att modigt bära dess följder. I England beslöt sig den alltid lika genstörtige Georg III för att fullfölja kampen till det yttersta, och ehuru lord North numera själv var tveksam, stod han framgent lika troget vid konungens sida. Vare sig svårigheter mötte att uppsätta tillräckligt antal engelskt krigsfolk, eller en sista återstod av klokhet bjöd regeringen att icke i onödan låta landsmän utgjuta landsmäns blod, så beslöt den sig för att så långt möjligt låta striden utkämpas med främmande trupper. Hessen-Kassel och ett halvt dussin andra likvärdiga tyska småstater läto mot goda ord och ännu bättre betalning förmå sig att uthyra sina soldater till att låta skjuta ihjäl sig för att avgöra den frågan, om det engelska Amerika skulle lyda under en konung eller bliva en fristat. Samtiden såg med vedervilja detta nesliga schackrande med människor, och Fredrik II lät för det genomtågande manskapet upptaga den tull, som den preussiska tulltaxan bestämde för boskapshjordar.

En ny fäktning vid Bunkershill nära Boston (juni) gick väl det unga amerikanska lantvärnet emot men ingav gott hopp för framtiden och visade, att England här fått en ingalunda föraktlig motståndare. Ännu klarare skulle detta träda i dagen, sedan motståndet på fältet erhållit en verklig ledare. En andra kongress hade i maj sammanträtt i Philadelphia, och i juni, samtidigt med striden vid Bunkershill, utnämnde den till högste befälhavare för koloniernas stridskrafter den virginiske översten *Georg Washington*, som snart skulle visa sig såsom den amerikanska frihetsrörelsens märkligaste man. Han var född den 22 februari 1732 och tillhörde en högt aktad släkt av virginiska plantageägare, som på Cromwells tid flyttat över till Amerika. Vi hava redan (sid. 390) sett, huru han i unga år tog en ärofull del i de strider, som inledde det stora kriget mellan England och Frankrike. Från dessa strider drog han sig tillbaka till lantlivet och framlevde några lugna, lyckliga år såsom förmögen godsägare på sin egendom Mount Vernon vid floden Potomac. Från lantmannens lugna liv i kretsen av sin familj och sina slavar, över vilka han förde ett godmodigt patriarkaliskt husbondevälde, lät han sig först sent och med

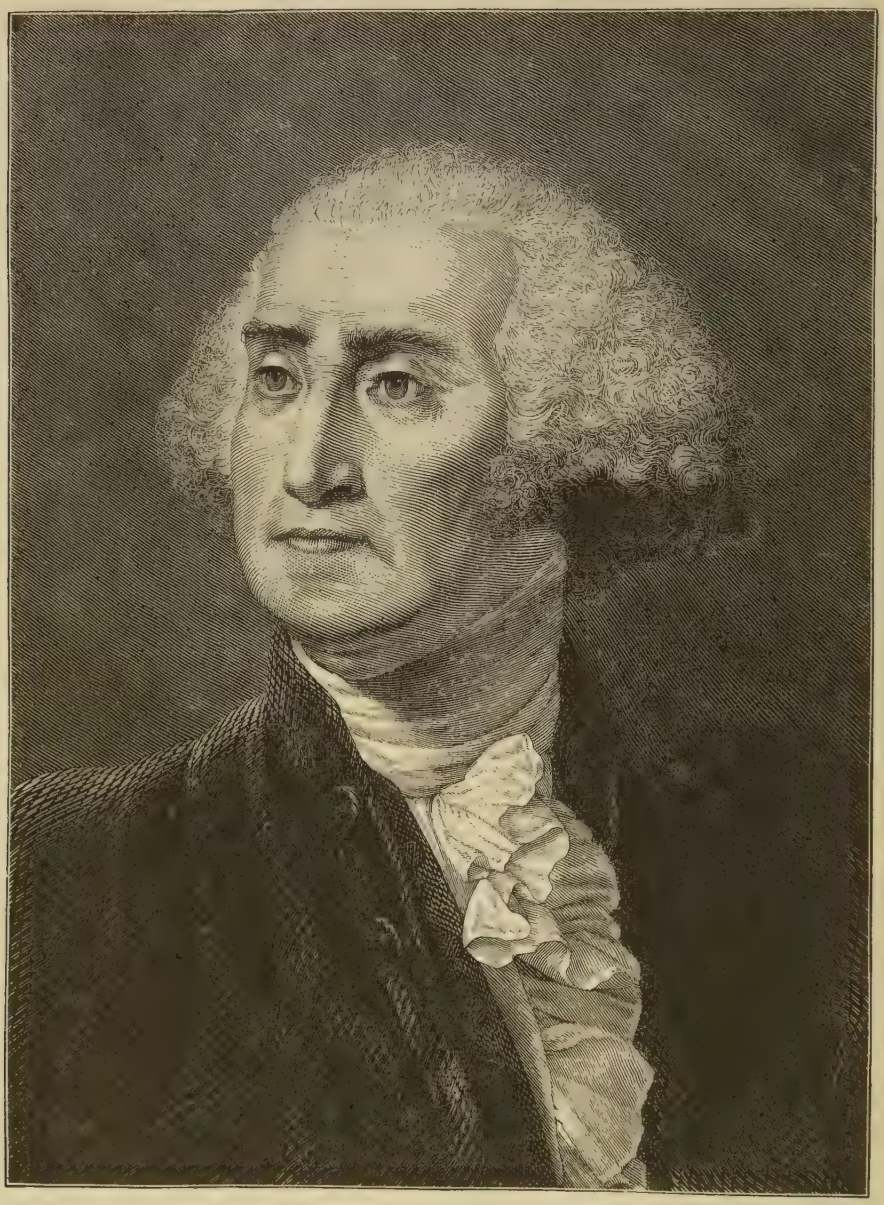

Georg Washington. Efter samtida målning.

mycken motvilja dragas in i de politiska stridigheterna. Såsom virginiskt ombud vid kongressen uppträdde han med en hos honom ovanlig häftighet mot lojalisterna, och hans krigarrykte från ungdomsåren lät valet falla på honom, då en överfältherre skulle tillsättas. Framtiden skulle utvisa, att valet varit gott.

Nu förde det ena steget med oblidkelig nödvändighet till det andra. Den 4 juli 1776 avgav en tredje kongress i Philadelphia den berömda *självständighetsförklaring*, genom vilken de tretton kolonierna slutligen uppsade England tro och lydnad och framträdde inför världen med anspråk att hälsas som ett fritt och självständigt folk. Förklaringen angiver sig själv såsom en hänvändning till övriga stater och folk för att rättfärdiga det betydelsefulla steg kolonierna tagit. Den fortsätter vidare:

"Vi anse följande sanningar obestridliga och av sig själva alldeles klara och tydliga:
Att alla människor blivit skapade lika,
att de av Skaparen blivit begåvade med vissa oförytterliga rättigheter,
att man bland dessa rättigheter bör i främsta rummet sätta livet, friheten och strävandet efter lycka,
att människorna för att försäkra sig om åtnjutandet av dessa rättigheter bland sig inrättat styrelser, vilkas rättmätiga makt vilar på de styrdas samtycke,
att folket, när helst en styrelse blir fördärvlig för de ändamål den är avsedd att tjäna, har rätt att förändra eller avskaffa den och upprätta en ny på de grunder och i den form, som synas det mest ägnade att skänka trygghet och lycka."

För första gången framställdes den nya läran om de mänskliga rättigheterna inför en undrande värld såsom grundvalen för ett fritt samhällsskick. I fortsättningen uppräknas på ett vältaligt ehuru efter tidens sed något frasrikt språk de oförrätter, som kolonierna angåvo sig hava lidit av den engelska styrelsen. Förklaringen färglägger dessa oförrätter med den överdrift, som i starka brytningstider är oundviklig, och det beskedliga tjurhuvudet på Englands tron får den oförskyllda äran att utmålas såsom en av historiens värsta tyranner.

Självständighetsförklaringen var författad av den unge, eldige virginiern *Thomas Jefferson* och hade rönt den inom rådplägande församlingar sällsporda lyckan att antagas i nära nog oförändrat skick. Endast ett ställe, där dess författare kraftigt uttalar sig mot införseln av afrikanska negerslavar, blev struket av hänsyn till de slavägande sydstaterna. Det berättas, att när förklaringen förelåg färdig till underskrift och kongressen fann sig ställd inför det avgörande, som en gång för alla skulle slita bandet mellan kolonierna och moderlandet, greps den av en plötslig ängslan. Så långt hade de fleste i början aldrig tänkt, att det skulle gå, svettdropparna började pärla utför mången ärevördig panna, och mer än en hand drog sig ängsligt tillbaka från pennan, med vilken man skulle skriva sitt namn

under det betydelsefulla aktstycket. Då reste sig Benjamin Franklin och sade: "Nu är det bäst, att vi hänga tillsammans, ty annars kan det hända, att vi få hänga var för sig." Det förlösande ordet var sagt, och alla skrevo under, utom en enda.

Med självständighetsförklaringen framträdde för första gången Nordamerikas Förenta Stater inför världen såsom ett eget statssamfund, och från den tiden firas deras årsdag den 4 juli med stor högtidlighet såsom minnesdagen för deras nationella tillvaro. Men den tid, som närmast följde på den fullständiga brytningen med moderlandet, var full av faror och svårigheter. Ovisst är, huru den unga fristaten kunnat övervinna alla de hinder, som reste sig i dess väg, om den ej haft en sådan fältherre som Georg Washington. Kongressen i Philadelphia var ett otympligt mellanting mellan en regering och en riksdag, dess medlemmar voro bundna av fullmakterna från de stater, vilkas talan de skulle föra, och om deras beslut ej föllo staternas lantdagar i smaken, hade kongressen mycket ringa förmåga att göra sig åtlydd. Alla ville att yxan skulle gå, men ingen ville hålla i skaftet, och som vanligt i dylika fall uppfyllde de särskilda staterna med en högst olika offervillighet de krav, som det gemensamma försvaret med bjudande nödvändighet ställde på dem. Så skulle Pennsylvanias lantdag en gång besluta över ett anslag, som äskades till inköp av krut. Men under det frihetsstriden var i full gång och fienden hotade, funno sig de talrika kväkarna inom lantdagen, vilkas troslära ovillkorligt fördömde

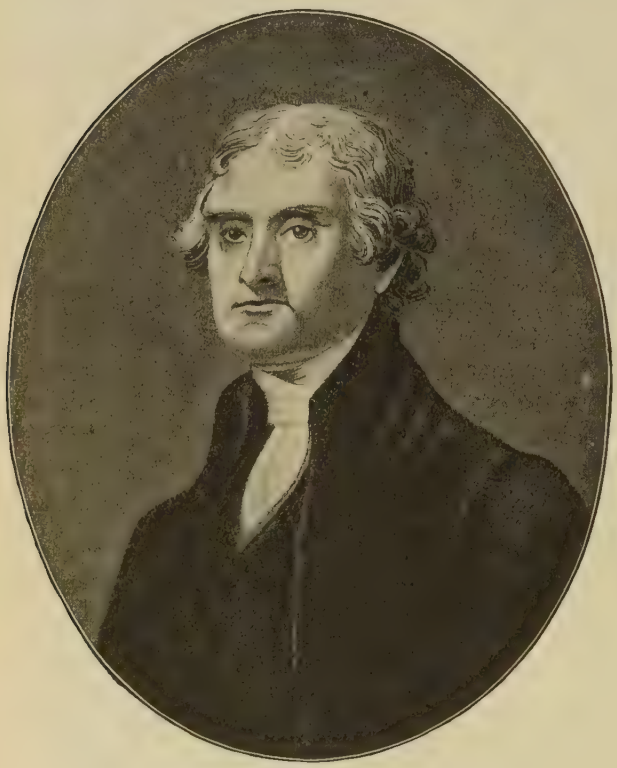

Thomas Jefferson.
Förenta Staternas president. Kopparstick av J. R. Rice.

krig, av sina samveten plötsligt förhindrade att rösta för bifall till det oundgängligt nödvändiga anslaget. Återigen var det Franklin, som med sin fyndighet bragte hjälp i den förtvivlade ställningen, i det han framlade ett ändringsförslag, enligt vilket anslaget skulle beviljas för inköp av gryn, varvid det överläts åt krigsstyrelsen att bestämma vad slags gryn som skulle inköpas. I denna förändrade form blev anslaget bifallet.

Inom hären hade Washington ingalunda mindre svårigheter att kämpa med. Lantvärnets utrustning och den grad av övning, varmed det drog ut i fält, var beroende av den olika offervilligheten hos de stater, som utsänt det. Manstukten var icke bättre än övningen, och manskapet leddes oftast av officerare, som det självt utsett, varvid hänsyn ej sällan togs mera till deras stortalighet vid folkmötena än till deras krigsduglighet. Soldaterna voro värvade för viss tid, och när den gick till ända, gingo de helt lugnt hem utan att akta på, om ett avgörande fältslag stod för dörren, så vitt ej befälet genom goda ord och ett ytterligare lossande av krigslydnadens redan förut slappa tyglar förmådde hålla dem kvar. För Washington blev det ett verkligt jättearbete att sammanhålla en sådan här och försätta den i ett så pass krigsdugligt skick, att den med någon utsikt till framgång kunde bjuda fienden spetsen. Under det mängden med stigande otålighet väntade på lysande segrar, blev det överfältherrens vanskliga uppgift att genom skickligt utförda manövrer hålla fienden i oro, locka den från hotade punkter och draga ut på tiden, till dess hären vunnit nödig stadga. Liksom den holländske Vilhelm av Oranien och den svenske Gustav Vasa har Georg Washington icke befriat sitt fädernesland genom lysande tapperhet eller överlägset fältherresnille utan genom ihärdighet och tålamod.

Liksom i de frihetskrig, som leddes av dessa hans föregångare, kom Amerikas kamp för sin självständighet icke att utkämpas i stora och avgörande fältslag, och där härarna möttes, uppträdde sällan mer än några tusen man på den blodiga skådeplatsen. I början av kriget gjorde fristaterna ett försök att genom ett infall i Canada rycka det forna franska nybygget med sig i striden mot England. Efter freden hade den engelska styrelsen med samma oklokhet, som den lade i dagen mot de äldre kolonierna, sökt påtvinga sina nya undersåtar engelskt styrelsesätt och engelsk lagstiftning samt gjort intrång på den katolska kyrkans rättigheter. Men när kriget mot kolonierna stod för dörren, fann regeringen 1774 för gott att återgiva Canada dess forna lagar och den katolska kyrkan dess gamla friheter. Fransmännen i Canada tyckte sig då ej längre hava något intresse av att förena sin sak med kolonisterna, av vilkas fanatiska hat

till katolicismen de dessutom fruktade det värsta. Den väntade resningen uteblev, och anfallet på Quebec misslyckades. Någon tid förgick under ändlösa marscher fram och åter och små strider med växlande framgång. Från Canada trängde engelsmännen utmed Hudsonfloden fram till Newyork, som en tid bortåt blev en av huvudorterna för deras krigsföretag, och lyckades därmed för en tid klyva det amerikanska området i två alldeles skilda delar. För fristaterna var detta så mycket olägligare som engelsmännen voro fullständigt herrar på havet och begagnade sig härav till att från Newyork sända en häravdelning, som från Chesapeakviken på en omväg besatte Philadelphia. Ställningen började bliva allt mera hotande för fristaterna, och ovisst är, huru det gått dem, om de ej lyckats vinna en framgång, som åter kom vågskålen att luta åt deras sida. Vid *Saratoga* ej långt från Hudsonfloden blev en engelsk styrka under *Burgoyne* i oktober 1777 kringränd av amerikanarne under general *Gates* och tvungen att giva sig.

Med segern vid Saratoga var förbindelsen återställd mellan de skilda delarna av fristaternas område, men av långt större vikt var dess moraliska verkan, i synnerhet på denna sidan världshavet. Med intresse och deltagande hade Europas fastlandsfolk följt den ojämna striden, men det mäktiga Englands övervikt syntes hittills allt för stor, att någon slutlig framgång för kolonierna kunde väntas. Deras förnämsta hopp stod till den gamla avundsjuka tävlan mellan England och Frankrike, ty kunde den blott väckas till nytt liv, skulle utsikterna tydligen ställa sig helt annorlunda. Det franska folkets sympatier stodo avgjort på koloniernas sida, och i deras självständighetsförklaring ljöd över havet ett gensvar till de nya idéer om människorätt och folkfrihet, som de franska upplysningsfilosoferna förkunnat. På egen hand hade den mångfrestande skalden *Beaumarchais* anordnat en förbindelse, varigenom han i stor utsträckning försåg kolonierna med krigsförnödenheter. För att bereda mark för ett närmande till Frankrike avsändes Benjamin Franklin 1776 såsom det unga statsförbundets sändebud till Paris. Här blev han mottagen med öppna armar, och inom de finaste kretsar uppstod en formlig dyrkan av den enkle medborgaren, som gick omkring i sin långa rock och sin höga kväkarhatt, vilken genom honom kom på modet, och lät hylla sig för sin republikanska dygd. Pudrade markiser och sidenfrasande markisinnor svärmade kring den amerikanske boktryckaren, som med ett fördolt löje iakttog deras republikanska iver och mycket väl förstod att till sitt fäderneslands förmån göra sig deras beundran för honom till godo. En medalj slogs över honom med den latinska inskriften *Eripuit caelo fulmen*

sceptrumque tyrannis (blixten från himlen han ryckte och från tyrannerna spiran). På den tiden hörde det till god ton vid Frankrikes hov och bland dess högadel att svärma för den unga republiken, och i Franklin ville man gärna se en målsman för det sunda, oförfalskade naturliv, som Rousseau med så glödande vältalighet prisat. När Josef II vid denna tid besökte Frankrike, blev han ivrigt tillspord, om ej även han delade detta svärmeri, men han svarade med ett fint leende: "Det hör till min profession att vara rojalist."

Men det fanns dock män, som ej nöjde sig med blotta svärmeriet utan lade det i dagen genom verksam handling. Främst bland dem stod den tjuguårige markis *de Lafayette*, som på egen hand 1777 med en skara frivilliga drog över havet för att vid Washingtons sida kämpa under republikens fanor. Den eldige unge svärmaren var en förelöpare till den långa rad av idéernas kämpar, som fyller den följande tidsåldern. I Amerika blev han naturligtvis mottagen med hänförelse, såsom förebud till den franska hjälpsändning, som man aldrig upphörde att vänta, och i Washington fann han en faderlig vän. Den unge hjältens höga rang och vidsträckta förbindelser gåvo i hans hemland ett kraftigt stöd åt fristaternas sak, och även utom Frankrike fick han efterföljare, i det framstående officerare från olika länder, såsom preussaren *Steuben*, polacken *Kosciuszko* och svensken *Stedingk*, drogo ut till Amerika för att med ära taga del i dess frihetskamp.

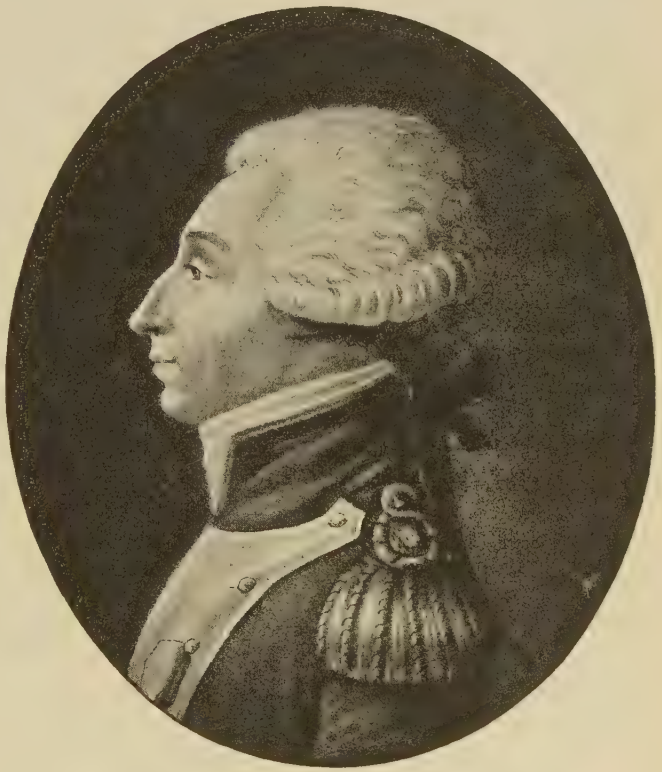

Markis de Lafayette. Efter ett porträtt av Levachez.

Men i trots av Franklins utomordentliga förslagenhet och diplomatiska skicklighet ville det i början ej rätt lyckas att bringa till stånd det åsyftade närmandet mellan det republikanska Amerika och det despotiska Frankrike. Klyftan mellan de båda ländernas samhällsskick syntes alltför djup, att ens den uppenbara gemensamheten i intressen kunde slå en brygga däröver. Men framgången vid Saratoga gjorde det omsider klart, att den nya fristaten kunde bliva en bundsförvant av värde. Nu lyckades det omsider Franklin att med Ludvig XVI:s utrikesminister *Vergennes* i februari 1778 avsluta ett förbund mellan fristaterna och Frankrike. Båda förbundo sig att ej sluta fred utan ömsesidigt samtycke, och Frankrike lovade att trygga fristaternas självständighet utan annan ersättning, än att de i sin ordning lovade att aldrig åter giva sig under England. För Frankrike syntes det avbräck, som Englands makt härav skulle lida, vara vinning nog, och det gjorde sig ej någon förväntan om att återvinna sina amerikanska besittningar. Vid deras avträdande 1763 hade Voltaire föraktligt betecknat Canada såsom "några tunnland snö", och även om de franska statsmännen icke delade denna okloka ringaktning, sågo de hellre, att det förlorade landet framdeles skulle bliva ett trätofrö mellan England och Amerika, än att Frankrike för dess skull utsatte sig för en blivande ovänskap med sin nye bundsförvant.

Förbundet mellan Unionen och Frankrike hade med ett enda slag förändrat ställningen till Amerikas förmån. England var ej längre ensam herre på havet utan måste i alla världsdelar upptaga kampen mot sin gamle arvfiende för sitt hotade välde. För Washington och hans här var det en ofantlig lättnad, att tillförseln över Atlanten med den franska flottans bistånd åter blev fri, och med nytt mod kunde frihetens kämpar fullfölja striden. I England hade ett stadigt växande antal börjat inse, att det i längden bleve omöjligt att fortsätta en kamp, där fienden med all sin svaghet hade den oerhörda fördelen av att kämpa i eget land på en krigsskådeplats av väldig utsträckning. Allt flera röster höjde sig för fred, själve lord North misströstade, och endast konungens obotliga envishet drev kriget vidare framåt. Men efter Frankrikes uppträdande förstodo alla med ens vad klockan var slagen. Lord North kunde nu i parlamentet genomdriva förslag, som medgåvo alla koloniernas ursprungliga fordringar, men eftergiften kom naturligtvis för sent. Med en känsla av dödsångest fann den sjuttioårige Pitt, att den stolta byggnad, åt vars uppförande han ägnat sitt livs bästa kraft, nu mer än någonsin stod färdig att falla i spillror under slagen från den fiende, som han en gång så djupt förödmjukat. Folkets allt mera enstämmiga röst kallade honom till makten, men hans tid var

förbi. In i det sista kämpade han för sin plan att återförena kolonierna med England under formen av en union, ungefär svarande mot den nuvarande kanadensiska, men döden hade redan tryckt sitt insegel på hans panna. Döende lät han den 7 april 1778 bära sig upp i överhuset för att höja ett sista varningsrop mot slitandet av det band han velat befästa, men hans förr så mäktiga stämma var knappast hörbar, och efter några få ord segnade han ned och måste bäras bort. Den 11 maj 1778 hade döden gjort ett slut på den mans levnad, som uträttat mer än någon annan för att höja sitt land till en världsmakt.

Den döende statsmannens sista maning till sitt folk att ej ödmjuka sig inför huset Bourbon hade icke ljudit förgäves. Englands nationella stolthet hade blivit väckt, och med förnyad kraft upptog det kampen på havet mot sin franske fiende. Till förbundet mot England slöt sig 1779 även Spanien, sedan Karl III:s ättestolthet och fördom mot upprorsmännen givit vika för det uppenbara intresset att begagna ett tillfälle att återvinna förlorade besittningar, som kanske ej skulle återkomma. Fransmännen tillämnade en landstigning på Englands kust vid Kanalen, medan Spaniens närmaste mål var att återvinna Gibraltar och öppna sundet för sin egen och Frankrikes flotta. Om de båda makternas flottor med nödig kraft samverkat för att lösa den ena eller andra av dessa uppgifter, skulle England säkert råkat i ett allvarsamt trångmål, men nu fick det andrum genom deras splittring mot två skilda syften. Under de följande åren utkämpades på jordens olika hav en rad av strider, som i sjökrigens historia söker sina motstycken. Sjökriget hade nått en allt större betydelse under de tider, då först Holland och sedan England höjt sig till stormakter på havet. Ändringar i skeppens byggnad, seglens förande och kanonernas placering hade efter hand låtit de gamla roddskeppen med sina massor av kedjade galérslavar giva vika för segelflottorna med sina vita, för vinden fladdrande dukar. På Medelhavet och mellan dess många öar höllo sig roddflottorna i det längsta, men ute på öppna Atlanten voro årorna länge sedan undanträngda av seglen. De forna ohyggliga strandroven till rekrytering av galérslavar hade försvunnit, då behovet av roddare avtog, och roddbänkarna fylldes först med vanliga förbrytare, som i sin ordning återfördes till fasta landet för att i dess fängelser avtjäna sitt straff, vadan ordet galérslav ännu i dag i Frankrike är liktydigt med fästningsfånge. Så hade en av den nyare tidens största humanitetsreformer tyst och obemärkt gått för sig, den fasansfulla synen av de mörkt blickande, tandagnisslande slavhoparna var förvsunnen från skeppsdäcken, och sjökrigens poesi utvecklade sig till en förut ej anad höjd, under det

fienderna med en hittills okänd ridderlighet vände sina vapen mot varandra.

De franska amiralerna *d'Estaing* och *Grasse* tillfogade de engelska flottorna åtskilligt avbräck och bemäktigade sig några England tillhöriga småöar i de västindiska farvattnen. Men vapenlyckan började åter luta åt Englands sida, då den redan till åren komne men rikt begåvade *Rodney* trädde upp som dess hjälte på havet. Han var redan prövad i mången ärorik sjöstrid, men hans oregelbundna affärer hade vid krigets början hållit honom kvar i Frankrike, där han var bysatt för skuld. Hans något stortaliga skryt över de bragder, han skulle utföra, om han vore fri, retade en fransk ädling till den illa betänkta ridderligheten att betala hans skuld och utlösa honom. Detta skulle de förbundna makterna snart få anledning att beklaga. Rodney utförde sin första lysande vapenbragd under detta krig, då han i januari 1780 mellan Cadiz och Kap S:t Vincent förstörde en spansk flotta och försåg det blockerade Gibraltar med nödiga förråd.

Det övermod, varmed England utövade sitt herravälde på havet, skulle snart mot detsamma reta hela Europa. Med ytterlig stränghet fortfor det att utöva sin självtagna rätt att hindra neutrala makters skepp att driva sjöfart på de länder, med vilka det låg i krig. På en sådan rätt hade holländarna redan mot slutet av 1600-talet gjort anspråk, men med sträng följdriktighet tillämpades den först av England efter 1756, och varje skepp, som vågade trotsa dess förbud att föra varor till dess fiender, blev utan vidare taget som god pris av dess kapare. Härigenom tillfogades de neutrala makternas sjöhandel ett uppenbart avbräck, och Gustav III i Sverige sökte redan vid sjökrigets början Rysslands medverkan till skydd för gemensamma intressen på havet. Egendomligt nog skulle det först bliva ett övergrepp från spansk sida, som omsider bragte denna samverkan till stånd. Spanjorerna borttogo nämligen ett par ryska skepp, som ämnade sig till Gibraltar med spannmål. Nu förenade sig Ryssland 1780 med Sverige, Danmark och Preussen till skydd för den neutrala sjöhandelns frihet, och förbundet biträddes kort därpå av kejsaren, Portugal och Neapel. Förbundet avsåg att i nödfall med vapenmakt upprätthålla denna frihet, och dess framträdande har i historien fått namn av *den väpnade neutraliteten*. Det uppställde främst den grundsatsen, att "fritt skepp för fritt gods", vilket innebar, att neutrala makter vore oförhindrade att driva handel med krigförande makter, så framt deras skepp icke förde varor, vilka kunde räknas som krigskontraband, i vilket fall de vore förbrutna. Neutrala fartyg skulle dessutom icke anses som blockadbrytare, om de uppsökte en hamn, som förklarats blockerad, så länge blockaden icke var effektiv

eller upprätthölls av ett tillräckligt antal krigsfartyg. Härmed restes ett starkt hinder mot Englands hotande envälde på haven, som för övriga makter varit i hög grad menligt. Även Holland var redo att sluta sig till den väpnade neutraliteten. men då blev England ängsligt, ty under detta skydd kunde dess gamle medtävlare åter bemäktiga sig det företräde på oceanen, som engelsmännen nu på dess bekostnad intagit. England sökte och fann utan svårighet en anledning till krig med Holland, som därav hindrades att biträda det neutrala förbundet. En sjödrabbning på den gamla fiskeplatsen Doggersbank i Nordsjön 1781 blev oavgjord men hörde till de blodigaste under hela kriget, och i Indien fick Holland pröva den svages lott att till sin övermäktige fiende nödgas uppgiva en del av sina besittningar på fasta landet i Indien.

I Amerika växlade krigets skiften, allt eftersom fransmännen med större eller mindre lätthet voro i stånd att gent emot den engelska flottan vidmakthålla förbindelsen mellan Atlantens båda stränder. Utöver den lättade tillförseln av krigsförnödenheter fingo fristaterna av Frankrike i början endast understöd med penningar, och ställningen var en tid betänklig nog, då hoppet om fransk hjälp gjorde dem mindre böjda att med ansträngning av sina egna yttersta krafter tillkämpa sig friheten. Lafayette återvände till fäderneslandet och lyckades i förening med Franklin 1780 utverka, att en fransk hjälphär av 6000 man under befäl av *Rochambeau* sändes till Amerika. Denna förstärkning var så mycket mera välkommen som engelsmännen vid den tiden sökte besätta de sydliga staterna, där den slavhållande aristokratien lutade åt deras sida, och bemäktigade sig det viktiga Charleston i södra Carolina. Ställningen i södern blev dock i längden svår att hålla, och den engelske generalen lord *Cornwallis* sökte träda i förbindelse med en engelsk här från norr, som sjöledes skulle överföras till Virginia. Men den franska flottan under Grasse hindrade denna här att landstiga, och Cornwallis blev av Washington och Rochambeau instängd i *Yorktown* vid virginiska kusten. Sedan varje försök till undsättning utifrån visat sig omöjligt, nödgades han den 19 oktober 1781 giva sig fången med 7000 man. Detta var frihetskrigets sista och största vapenbragd, som avgjorde dess utgång, och dess närmaste följd blev, att den Northska ministären, vars ledare mot sin bättre övertygelse fortfarit att tjäna sin envise konung, året därpå äntligen avgick.

Hade England sålunda lidit en svår motgång i Amerika, så förstod det likväl att i ej ringa mån uppväga den genom den kraft, varmed det förde kampen på havet. På en vidsträcktare skådeplats hade ännu intet krig, ej ens det sjuåriga, blivit utkämpat. I de indiska farvattnen upp-

rätthöll *Suffren* på ett lysande sätt den franska vapenäran. Striden hade nämligen utsträckt sig ända till Indien, där Frankrike med stor skicklighet uppväckt nya fiender mot det hatade England, och vist av liden skada, lämnade det ej nu som under förra kriget sina bundsförvanter i östern utan understöd från havssidan.

Uti Indien hade efter Clives bortgång uppträtt en man, som med lika mycket snille men med ännu större hänsynslöshet upprätthöll och utvidgade det engelska väldet därstädes. Klagomålen hopade sig över det ostindiska kompaniets systematiska utplundring av de stora och rika länder, över vilka de snikna penningmännen plötsligt fått en makt, som de blott illa förstodo att använda. I stället för att vidtaga den enda riktiga åtgärden att enligt Pitts plan lägga alla indiska besittningar omedelbart under kronans förvaltning nöjde sig England med att 1773 utnämna en generalguvernör över kompaniets hela indiska välde. Till denna viktiga post lyckades det emellertid att finna rätte mannen i *Warren Hastings*. Han var född 1732 och hörde genom sin börd till den engelska lågadeln. Vid unga år hade han mottagit en syssla som skrivare i ostindiska kompaniets tjänst, där hans skicklighet snart ådrog honom Clives uppmärksamhet. Med åren steg han i graderna, och när generalguvernörens ämbete upprättades, kunde intet bättre val träffas än det, som lade högsta makten över det engelska Indien i hans händer. Hans organisatoriska snille bragte inom några få år ordning och reda i landets styrelse, förvaltning och lagskipning, så att Indien njöt ett lugn och ett välstånd, som det aldrig vetat

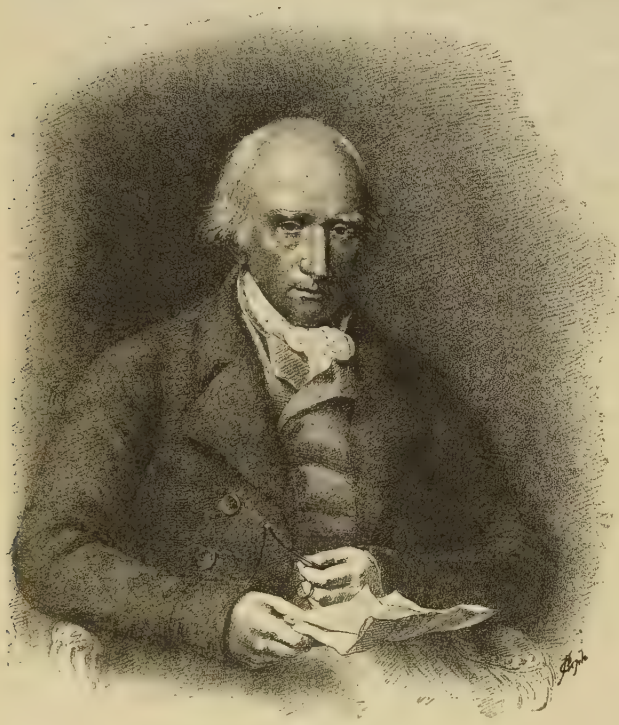

Warren Hastings. Teckning av Th. Lawrence.

av under de infödda furstarnas godtyckligt nyckfulla, oftast tyranniska herradöme. Det stigande välståndet satte honom i tillfälle att öka den summa, som årligen måste tillsändas kompaniet i England för att ställa dess aldrig mättade penningbegär till freds, utan att han därför behövde tynga folket med nya pålagor. Mot de infödda furstarna visade han däremot en trolöshet, som tävlade med deras egen, och inga samvetsbetänkligheter avhöllo honom från att av dem utpressa ofantliga summor eller avsätta dem och giva deras länder åt andra eller införliva dem med kompaniets område, när de voro honom till besvär. Han nödgades ständigt uttömma sina krafter i fyllandet av den olösliga uppgiften att samtidigt föra en mild och rättvis styrelse och stilla kompaniets hunger efter ökad vinst på sina aktier, och i längden skulle denna dubbla uppgift överstiga även hans förmåga.

Det hat, som hans utpressingar och inkräktningar ådragit honom bland de indiska furstarna, gjorde det lätt för Frankrike att vid det stora krigets början mot honom väcka upp en mäktig fiende, i vilken han skulle möta en värdig motståndare. *Hyder Ali* var en muhammedansk krigare, som föddes omkr. 1728 och efter många äventyr blev i stånd att beträda den lysande bana till ära och makt, som så mången av österns hjältar före honom vandrat. Ett litet band av krigare, med vilket han först uppträtt som en vanlig rövarhövding, hade under hans kloka och tappra ledning vuxit ut till en talrik här, vilken han likt en av medeltidens italienska krigshövdingar kunde bjuda ut till furstar, som behövde hans tjänster och kunde väl betala dem. Konungen av Mysore, ett rike i Indiens sydliga högland, tog honom i sin tjänst men fann snart i honom sin herre. Från 1761 var han Mysores härskare till gagnet och snart även till namnet. Svekfull och grym som en äkta österlänning, förde han dock inom sitt rike, som han allt mera utvidgade, en klok och rättvis styrelse, varmed han vann sina undersåtars kärlek och förtroende. I det uppåtsträvande engelska väldet i Indien fruktade han den största faran för sitt nya rike, och engelsmännens trolöshet mot honom stegrade hans fruktan till ett oförsonligt hat. Gent emot England stödde han sig på Frankrike som den svagare av de europeiska makterna och trädde vid krigets början utan tvekan på dess sida. I samråd med Frankrike uppgjorde han en plan att kring sig samla Indiens furstar till ett stort förbund med uppgift att bryta det engelska väldet. Kärnan i detta förbund skulle maratternas ännu i sin splittring mäktiga krigarstam bilda. Engelsmännen skulle snart få känna tyngden av de förbundnas vapen, och själva Madras var ett ögonblick nära att falla i deras händer. Men med farans storhet växte också

hos Warren Hastings kraften att möta den. Genom sina ränker lyckades han söndra de hinduiska maratterna från den strängt muhammedanske Hyder Ali och bröt därmed det tillämnade förbundets kraft. Härskaren över Mysore understöddes väl från sjösidan av en fransk flotta under Suffren men blev till lands i grund slagen av engelsmännen. Efter hans död 1782 intogs tronen av hans son *Tippo Sahib*, som först 1784 bekvämade sig att sluta fred med England men ivrigt avvaktade ett tillfälle att åter bryta densamma.

Året 1782 utmärktes av tvänne lysande framgångar för engelsmännen. I de västindiska farvattnen tillämnade Grasse ett anfall på Jamaica men uppsöktes av Rodney, som genom en med överlägsen skicklighet utförd manöver klöv hans flotta i två delar och tog honom själv till fånga. Var härigenom Englands välde i Västindien skyddat mot vidare angrepp, så tryggades även dess besittning av Gibraltar genom kommendanten *Eliotts* glänsande försvar av klippfästet vid sundet. För Spanien liksom för Frankrike förblev det en livssak att rycka Gibraltar från engelsmännen och för sina flottor öppna fri väg mellan Atlanten och Medelhavet. Under tre års tid hade deras flottor hållit fästningen blockerad, men upprepade gånger hade engelsmännen lyckats förse den med nödiga förråd. Äntligen hade Spanien tröttnat på leken och beslöt göra slut på den genom ett anfall på fullt allvar. En fransk ingeniör hade uppfunnit ett slags flytande batterier, som med större eftertryck kunde beskjuta fästningen från sjösidan. Men oaktat alla försiktighetsmått antändes batterierna av de glödande kulor, som Eliott lät regna över dem, hela företaget misslyckades, och England förblev i okvald besittning av inloppet till Medelhavet.

I sitt eget grannskap hade England en länge undertryckt fiende, mot vilken det nu i sin nöd fann sig tvunget till stora eftergifter. På ett förskräckligt sätt hade Irland fått böta för de oupphörliga resningar och lömska blodbad, som det under 1600-talet anställt mot Englands protestanter. Den skräck, som det injagat hos dem, alstrade en hårdhet utan like i deras behandling av de besegrade. Irland fortfor väl att äga ett parlament, även sedan Skottland uppgått i England, men dess makt gent emot parlamentet i London var blott skenbar, och det stora katolska flertalet av öns befolkning var uteslutet från både valrätt och valbarhet. Alla slags ämbeten och den mängd av kommunala befattningar, som på de britiska öarna till stor del ersatt fastlandets byråkrati, voro uteslutande förbehållna åt protestanterna. Katolikerna saknade tillträde till universitetet och fingo ej vid strängt straff hålla några skolor. Likaledes var dem förbjudet att låta uppfostra sina barn vid katolska lärosäten utom landet,

och lagstiftningen gick ut på att hålla dem i fullständig okunnighet, så länge de ej uppgåvo sin tro. Genom ändlösa trakasserier och ingrepp i äganderätten sökte man tubba dem till avfall, och allt gjordes för att hindra, att någon del av Irlands jord övergick ur protestantisk i katolsk ägo, sedan de omfattande indragningar av gods, som följt på Irlands resningar, fråntagit katolikerna större delen av den jord, som av ålder varit deras egen. Även den uppblomstrande engelska industrien fruktade tävlan från irländarnas sida, och med stränghet undertrycktes varje självständig utveckling av det irländska näringslivet. Irländarna fingo ej ens förarbeta ullen av sina får eller utföra smör och ost, som i riklig mängd alstrades av den gröna öns präktiga boskapshjordar. Men dessa intrång i öns näringsliv, som för övrigt stämde överens med merkantilismens grundsatser, höllo på att sluta illa, ty de drabbade i lika hög grad öns protestantiska som dess katolska befolkning, och självbevarelsedriften hos den förra vann till sist seger över troshatet. Med utbrottet av kriget mot Frankrike såg sig England utsatt för faran av en fransk landstigning på Irland, och då styrelsen fruktade, att öns katoliker skulle göra gemensam sak med fienden, uppsattes ett starkt protestantiskt lantvärn till dess försvar. Med vapen i hand kunde Irlands protestanter nu giva större eftertryck åt sina fordringar, och för att hålla dem vid gott mod avskaffades efter hand den ena efter den andra av de hårda strafflagarna. Kronan på verket sattes, då det irländska parlamentet under ledning av *Gratton* 1782 lyckades förmå England att erkänna dess självständiga lagstiftningsrätt. Amerikas frigörelse bidrog sålunda i viss mån till Irlands, och den engelska regeringens styvsinthet mot kolonierna skulle tvinga den till eftergifter mot irländarna, som dessa annars säkert icke på länge lyckats avpressa sina förtryckare.

Å andra sidan skulle även England göra försök att uppträda såsom frihetens främjare bland de makters undersåtar, med vilka det låg i krig. I det spanska Amerika hade Karl III:s kloka styrelse infört några lättnader i det tryckande handelstvånget. Men indianerna fortforo att hårt behandlas av sina vita herrar, och i Peru höllos de till strängt arbete i guld- och silverbergverken. Missnöjet bröt 1780 ut i ett vilt uppror, och i spetsen för resningen trädde *Tupac Amaru*, en ättling av de gamla Incas. Resningen understöddes av engelsmännen, men den vita befolkningen, som hoppades på ytterligare eftergifter från Spanien, fruktade, att den skulle övergå till ett raskrig och höll sig mest på avstånd därifrån. Berövad varje utsikt till framgång, undertrycktes den omsider med stor stränghet men hade dock givit en varsel om, vad Spanien framdeles kunde vänta av sina kolonier.

Oaktat sina motgångar på havet voro dock Spanien och Frankrike böjda för krigets fortsättning. Spanien hade vunnit en avsevärd framgång då ön Menorca, som från århundrades början med ett avbrott (se sid. 413) lytt under England, 1781—1782 åter fallit i dess händer. Men de amerikanska staterna hade nu vunnit allt vad de kunde åstunda, då de förbundna ej visade lust att bistå dem med förvärvet av Canada. England var äntligen böjt att underhandla med dem, och ehuru fördraget med Frankrike förband dem att icke sluta fred utan dess samtycke, inläto de sig på egen hand i underhandlingar med den engelska regeringen. Den klyftige Franklin tyckte sig hava uppfyllt allan rättfärdighet, då han brukade uttrycket *provisionella artiklar* i stället för *fredspreliminärer*, som han förbundit sig att icke utan Frankrikes samtycke avsluta. Bundsförvanterna ansågo sig bedragna av Amerika och lade stort missnöje i dagen men tilltrodde sig icke att fortsätta kriget, sedan i november 1782 ett provisionellt avtal träffats mellan England och fristaterna. Underhandlingarna ledde efter åtskilliga svårigheter till fredssluten i *Paris* och *Versailles* samma dag den 3 september 1783.

I det förstnämnda fredsslutet erkände England de tretton forna koloniernas fullständiga oberoende. Även den östra hälften av Mississippidalen från bergen allt intill den stora floden avträddes till dem, varemot Canada och dess biländer stannade under England. I Versaillesfreden återställde England och Frankrike ömsesidigt alla erövringar utom ön Tabago i sydligaste Västindien, som förblev i Frankrikes våld. Spanien återfick av England ön Menorca och den rikt fruktbara men ouppodlade halvön Florida vid inloppet till Mexikanska viken men nödgades uppgiva hoppet att vinna Gibraltar, för vars skull det i det längsta velat fortsätta kriget. Slutligen träffades i fredssluten närmare bestämmelser rörande flodfarten på Mississippi och fiskerierna vid Newfoundland. Det försvagade Holland slöt ej fred förrän 1784, då det nödgades avstå från en del av sina besittningar på Indiens fasta land och medgiva England fri skeppsfart i alla östasiatiska farvatten.

Det långa kriget hade sålunda fört till upprättandet av den första självständiga statsbyggnaden på Nya världens grund. Med en första och sista skymt av kunglig värdighet yttrade Georg III, då han mottog *John Adams* såsom Förenta Staternas första sändebud i England: "Jag var den siste att bevilja skilsmässan, men nu är den fullbordad, och jag skall bliva den förste att söka de oberoende Förenta Staternas vänskap." I ekonomiskt avseende blev Englands förlust genom koloniernas avfall ringa eller ingen, ty deras kraftiga uppblomstring under frihetens hägn skulle snart låta

dem mångdubbla sin handel med det gamla moderlandet. I övriga världsdelar hade England på ett lyckligt sätt försvarat den maktställning det under föregående krig vunnit, och dess indiska välde utgick ur striden mäktigare och starkare än någonsin.

I en annan del av jorden skulle England snart vinna en knappast väntad ersättning för sina förluster i Amerika. Vi hava förut sett, huru de föregående tidsåldrarna svärmat för uppdagandet av okända världsdelar i de sydliga haven. Under senare hälften av det adertonde århundradet var tiden äntligen kommen för deras utforskande. Uppslaget därtill gavs genom det tillfälle att lösa astronomiska uppgifter av omfattande vidd, som erbjöd sig, då planeten Venus 1761 och 1769 passerade förbi solskivan. Iakttagandet av denna företeelse, som skulle återkomma först efter ett århundrade, gick lättast för sig i de sydliga haven, och expeditioner med astronomer och andra vetenskapsmän ombord utrustades både från England och Frankrike. Härmed var forskningsbegäret väckt, och engelsmannen *Wallis* och fransmannen *Bougainville* hade underbara saker att förtälja om de nyfunna Söderhavsöarna med deras paradisiska natur och livsglada, lättsinniga befolkning, bland vilken Diderot med förtjusning trodde sig finna urbilden för det äkta oförfalskade naturtillståndet. Övriga upptäcktsfarares ära skulle dock fördunklas av *James Cook*, som med någon överdrift blivit kallad Söderhavets Columbus. Under tre resor från 1769 till 1779, då han blev dödad på Havaji-öarna, genomkorsade han Stilla havet i olika riktningar, bestämde läget av ett flertal bland dess öflockar och angav utsträckningen av Australiens fastland, den ringa återstoden av det väldiga sydland, som föresvävat århundradens drömmar. En närmare undersökning av detta fastland skulle giva ett resultat, vilket kan betecknas som en spänd väntans upplösning till intet. I stället för de drömda naturskatterna fann man ett enformigt, till större delen förtorkat fastland med besynnerliga kvarlevor av en växt- och djurvärld, som över

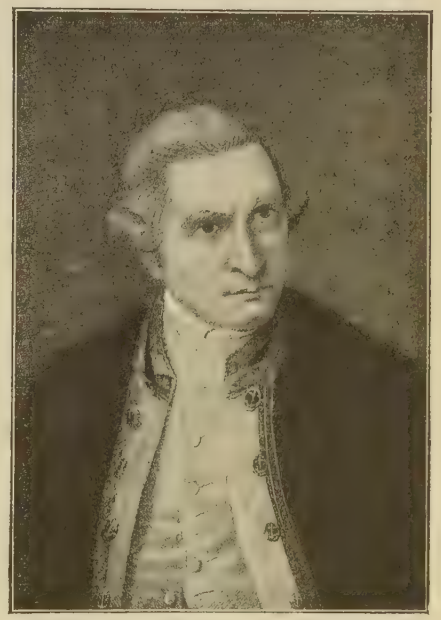

James Cook. Efter samtida målning.

allt annorstädes länge sedan var utdöd, och med infödingar, som glömt sig kvar på den mänskliga tillvarons lägsta trappsteg. Ingen missunnade England det nyfunna landets besittning, och dess missräkning gav sig luft, då det bestämdes till straffkoloni, dit förbrytare skulle översändas från hemlandet, liksom Ryssland sände sina utstötta söner till Sibiriens ödemarker. I närheten av det nuvarande Sidney, vid Botany Bay, som fått sitt namn efter de rika skördar av nya växter, vilka ett par botanister av Linnés lärjungar där gjort, uppstod 1788 den första straffkolonien. Först det följande århundradet skulle till fullo lära sig uppskatta det nya fastlandets värde för det brittiska väldet.

Det hade kostat dryga offer såväl att förvärva som att försvara det engelska kolonialväldet. Statens skuld hade stigit i oerhörd grad; efter att på 1730-talet hava utgjort omkring 54 millioner pund sterling hade den vid freden 1748 stigit till 78, år 1763 till 146 och år 1783 ända till 257 millioner. Under tiden hade likväl det allmänna välståndet fortfarit att stegras efter en dittills oerhörd måttstock. Stegringen tog sin början, då England höjde sig till världshandelns huvudmakt, och har fört till en social revolution, som icke varit mindre genomgripande därför, att dess fortgång varit nära nog omärklig. Det är medelklassens, det "tredje ståndets", höjande till allt större betydenhet, till en grad av inflytande, vida högre än på fastlandet, som vi härmed avse. Den engelska handelns uppblomstring medförde en tillväxt i köpmännens rikedom, som snart i sin ordning medförde en allt mera märkbar förändring i deras sociala ställning. Genom sin stigande kapitalstyrka kunde England snart utsträcka sin övermakt från världshandelns område till storindustrien. Där kom maskinkraften till en allt vidsträcktare användning, som åter ledde till mekaniska uppfinningar, ägnade att åstadkomma den fullständigaste omvälvning på det industriella området som världen någonsin skådat. Det var nu, som *Arkwright* genom uppfinningen av spinnmaskinen lade grunden till Lancashires bomullsindustri, det var nu, som *James Watt* genom sin än mera storartade uppfinning ställde ångan i industriens tjänst samt gav England användning för dess outtömliga stenkolslager och därmed ett övertag på storslöjdens område, som ännu ingen annan makt i världen kunnat göra det stridigt (se härom vidare Band VI, sid. 511 ff.). England blev med varje dag rikare, och handelns och industriens stormän med sina hopade millioner reste djärvt sitt huvud vid sidan av den gamla adelns stolta ätteläggar.

En synnerligen stark väckelse skulle det engelska affärslivet även få mottaga genom den ekonomiska vetenskapens nydaning. Merkantilsystemet hade burit sina sista frukter för England i koloniernas avfall och de

nödtvungna eftergifterna för Irland. På andra sidan Kanalen hade det långt förut hunnit bliva undergrävt, och det äkta franska skämtlynnet hade därur dragit den fullt logiska men barocka slutföljden, att om ett folks välstånd berodde på massan av dess penningar, vore inbördes krig att föredraga framför andra, emedan penningarna då stannade inom landet. På vetenskaplig grund angreps det rådande systement av *fysiokraternas* nya ekonomiska skola, vars främste man var Ludvig XV:s livläkare *Quesnay* (död 1774) och som icke i ett lands kapitaltillgång utan i dess naturliga hjälpkällor såg grunden för dess rikedom. Ett lands välstånd vilade enligt fysiokraterna framför allt på dess jordbruk, den främsta omsorgen för en klok lagstiftning vore att höja bondens ringaktade stånd till det mest aktade inom samhället, och de borgerliga näringarna i övrigt borde frigöras från en mängd tryckande band, som endast tjänade till att hålla dem nere. Fysiokratien var inom nationalekonomien vad svärmeriet för naturtillståndet var inom litteraturen, ett uttryck för ett djupt känt behov att till varje pris komma bort ifrån de onaturliga förhållanden under vilka stater och folk levde. Dess läror vunno utbredning genom encyklopedien och blevo icke utan inflytande på den upplysta despotismens styrelsesystem. Men de hunno aldrig sin fulla utveckling, ty utan att någonsin vara helt vederlagda skötos de åt sidan genom det väldiga snillet hos en man, vars inflytande på samtid och eftervärld varit så storartat, att få dödlige i ty fall kunnat mäta sig med honom.

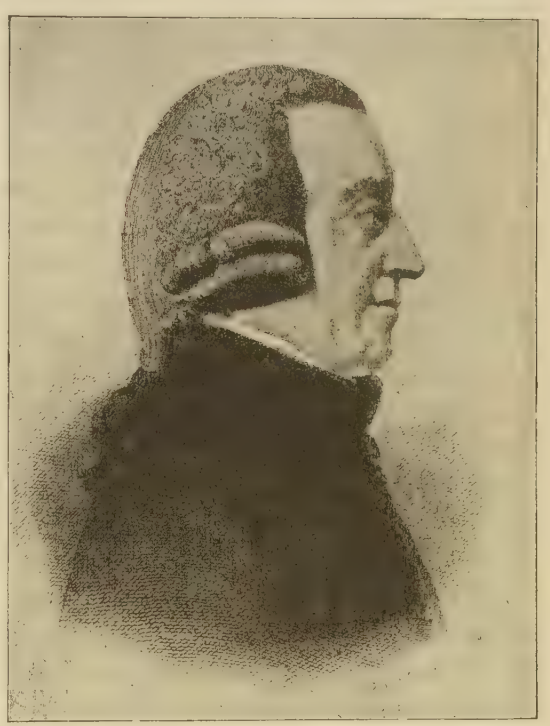

Adam Smith. Efter stick av A. Weger.

Adam Smith var född 1723 i Kirkcaldy i Skottland, tjänstgjorde en tid som professor vid universitetet i Glasgow men nedlade sitt ämbete och tillbragte några år på utländska resor, varunder han genom personlig be-

röring med Quesnay och andra utbildade sina ekonomiska åsikter. Grunddragen till dessa hade han redan 1753 framställt i sina föreläsningar, men fullständigt utarbetade framlades de först i hans märkliga bok om *Nationernas välstånd*, som utkom 1776, självständighetsförklaringens år, och hastigt kom att utöva ett oerhört inflytande på det ekonomiska samhällslivet. Källan till det allmänna välståndet söker han där icke i kapitalmängden, icke i de naturliga tillgångarna utan i det mänskliga arbetet. Arbetets pris bestämmes icke av den mänskliga viljan eller godtycket utan av ekonomiska lagar, lika orubbliga som naturlagarna, vilka reglera samhällenas utveckling och, även om de äro okända, hämna sig grymt, om de av okunniga lagstiftare överträdas. Den berömda lagen om tillgång och efterfrågan, som först blivit upptäckt av honom, har i sin populära formulering den allbekanta lydelsen, att när två arbetsgivare springa efter en arbetare, då stiger lönen, men när två arbetare springa efter en arbetsgivare, då faller lönen. Det inbördes förhållandet mellan tillgång och efterfrågan på arbetstillfällen och arbetskraft är den allsmäktiga regulatorn för arbetets pris, och samma regulator bestämmer med lika orubblig allmakt priset på allt, som utbjudes och efterfrågas i världsmarknaden som i det enskilda livet. Med oerhörd styrka fullföljer Smith sökandet efter denna lag i livets alla förhållanden och uppvisar med orubblig följdriktighet dess allt omfattande verkningar. Varje försök av lagstiftningen att genom välment reglementerande rubba dess mäktiga gång genom världen skall blott lända till skada, och erfarenheten visar, att det ekonomiska livet utvecklar sig bättre och starkare, ju mera obunden den frihet är, i vilken det får röra sig. Allt skråtvång, alla monopol, alla in- och utförselförbud, allt premierande av vissa näringar med undertryckande av andra tjänar blott till att motverka det ändamål man därmed velat främja.

Tiden stod häpen inför denna nya lära, som med sin storslagna enkelhet inom kort grep allas sinnen. Sedan Newtons tid hade ingen bok gripit så in i det allmänna tänkandet som Adam Smiths huvudarbete, och liksom Newton med sin tyngdlag bragt ordning och reda i uppfattningen av världsalltet, spridde Adam Smiths lag om tillgång och efterfrågan med blixtlik klarhet ett fullständigt nytt ljus över de ekonomiska företeelserna. Allt ordnade sig nu i ett enda sammanhang, där förut rått ett kaotiskt virrvarr, och med ett enda slag krossades det invecklade system av regleringstvång och statsförmynderskap, som sedan århundraden övat ett allsmäktigt herradöme inom näringslivet, där nu i stället den fria tävlan blev den allt bestämmande makten. Styrelserna själva kände sig ej minst väl till freds med att på en gång finna sig fritagna från alla dessa tryckande om-

sorger för näringarnas reglerande och upphjälpande genom konstlade medel, vilka till ringa eller ingen nytta lagt beslag på en så stor del av deras tid och krafter, och systemets upphovsman hade redan före sin död den 17 juli 1790 tillfälle att fägna sig åt dess hastiga framsteg, som med styrkan av en revolution gjorde rent hus bland en mängd sedan århundraden nedärvda föreställningar. Fullt ut lika mycket som upplysningstidens och den franska revolutionens samhällsläror har Adam Smiths ekonomiska system varit grundläggande för det nittonde århundradets åskådning. Men hans lära om den egna fördelen såsom den förnämsta eller i alla fall kraftigast verkande drivfjädern för mänskliga handlingar har utan hans avsikt berett ett kärkommet tillfälle för den krassa egennyttan att skyla sin nakenhet i skuggan av ett stort namn och bemantla sitt handlingssätt under skenet av vetenskaplig lagbundenhet.

Bland de statsmän, som mot århundradets slut trädde upp på den politiska skådebanan, torde ingen ha varit så genomträngd av Adam Smiths nya läror som den yngre *William Pitt*, andre son av den äldre statsman av samma namn, som mot slutet av sin bana blev lord Chatham. Född 1759, hade han till ej ringa del sin berömde faders namn att tacka för sin ovanligt tidiga och hastiga framgång men förtjänade den i ej mindre grad genom sin egen sällsporda duglighet. Knappt vorden myndig, kom han in i parlamentet, inom ett par år var han minister, och redan vid slutet av 1783 ställdes han efter att par hastigt på varandra följande ministerskiften i spetsen för kabinettet, där han bibehöll sig ända till 1801. I olikhet med sin store fader verkade han icke genom vidden av storslagna, fantasirika statsmannavyer utan genom ett klart och redigt aktgivande på den nyktra verklighetens prosaiska krav. Den långe, magre, sjuklige mannen med det stela, högdragna sättet var till sitt yttre en uppenbarelse av allt det mindre tilltalande, som främmande folk pläga finna hos engelsmännen, under det hans inre var en sammanfattning av alla de solida och redbara egenskaper, som gjort hans folk till ett av jordens mäktigaste. Med kraftig hand grep han sig an med att efter uppnådd fred bota samhällets revor, varvid han vann en så mycket större framgång som han i olikhet med sin fader även lyckades tillvinna sig konungens bevågenhet och understöd.

En av hans första åtgärder var det ostindiska kompaniets ställande under en strängare uppsikt från statens sida. Hittills hade de myndiga penningfurstarna i det närmaste efter eget behag fått styra och ställa med sina ofantliga besittningar, över vilka kronan endast förbehållit sig rätt att utse en guvernör eller högste styresman. Men denne var i hög grad

beroende av kompaniets styrelse, vars snikenhet efter högsta möjliga vinst av dess rika länder han måste ställa till freds, om han ej ville vedervåga att bliva störtad. Av denna orsak var det som Warren Hastings stora

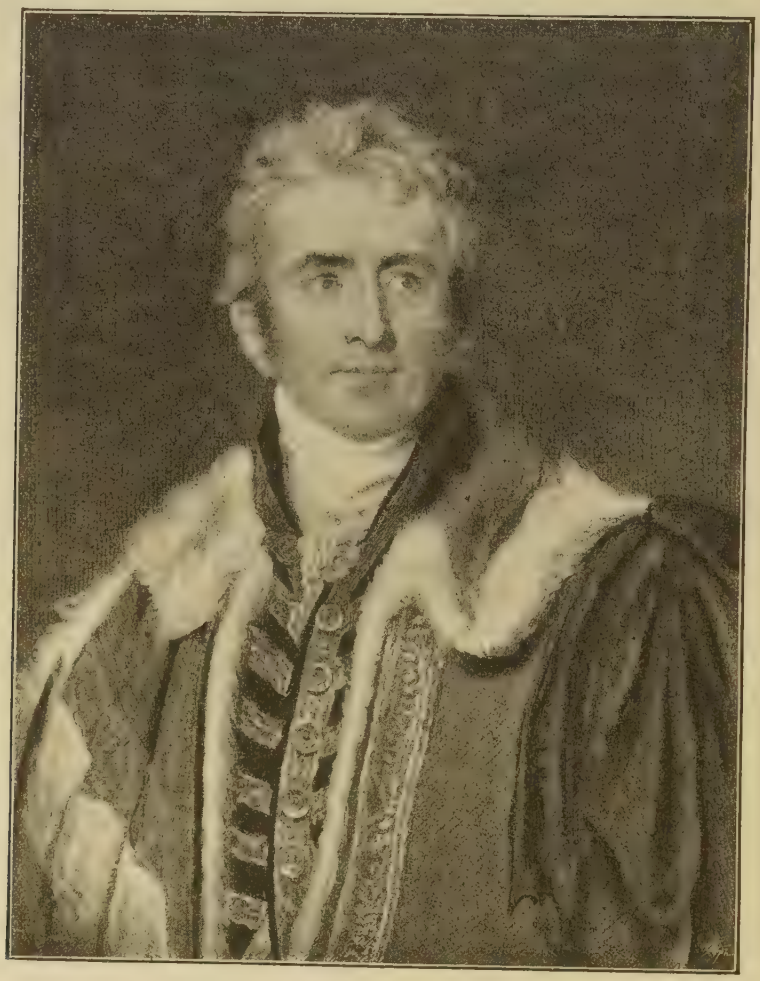

William Pitt d. y. Efter samtida målning.

förtjänster om Indien fördunklades genom de utpressningar och godtyckligheter mot de indiska furstarna, som han måste tillåta sig för att stå väl hos kompaniets styrelse. Nu ställdes denna genom den 1784 av parlamentet antagna s. k. *India bill* under inseendet av ett högsta kontrollverk, som bildade en avdelning av Englands hemliga råd, och under dess ledning avlägsnades efter hand de svåraste och mest grundade anledningarna till klagomål över engelskt förtryck i Indien. Warren Hastings' lysande

förtjänster kunde ej hindra, att han 1788 ställdes till ansvar inför rätta för sin tyranniska styrelse. Den berömde mannen, som i så hög grad bidragit att förstora Englands makt försvarade sig med överlägsen skicklighet, och till hans fördel framhölls bland annat, att Indiens folk byggt tempel åt honom, där han dyrkades som en gud. Men Edmund Burke, som med sin glänsande vältalighet stod främst bland hans anklagare, invände häremot, att han väl hört talas om, att Indiens folk plägade resa tempel åt tigrar och krokodiler för att blidka deras rovlystnad, och i så måtto vore även Warren Hastings förtjänt av sitt tempel. Indiens erövrare utgick efter fleråriga strider visserligen frikänd men icke med obefläckad ära ur domsalen.

Bland föremålen för Pitts strävan var även en reform av det engelska underhuset. Med tiden hade detta allt mer förlorat sin gamla karaktär av en representation för de korporationer, som styrde de olika menigheterna, och de nya idéer om sättet för en representations bildande, som på fastlandet under engelskt inflytande vunnit mark, hade ej förfelat sin återverkan på sitt ursprungliga hemland. Från deras synpunkt måste underhusets samansättning förefalla i hög grad föråldrad, då valrätten mestadels utövades av ett fåtal personer, vilka i det allmänna tänkesättet förlorat den karaktär av elektorer på grund av utövade uppdrag, som exempelvis tillkommer de svenska landstingen vid val av riksdagens första kammare. Saken blev ej bättre genom jordegendomens fortsatta hopande på allt färre händer, som skänkte de stora godsägarna ett sådant inflytande över de valorter, vilka lågo på deras mark, att en fjärdedel eller en tredjedel av underhuset i själva verket under form av val utnämndes av ett ännu mindre antal mäktiga jorddrottar. I synnerhet vände sig den allmänna oviljan mot mängden av små valorter, de s. k. ruttna köpingarna (rotten boroughs), vilka mestadels fått sin särskilda representationsrätt sig förlänad av framfarna konungar för att stärka det kungliga inflytandet i parlamentet, och deras ombud hade av ålder utgjort den minst ansedda delen av underhuset. Det kungliga inflytandet på valen hade väl slutligen minskats genom indragning av vissa valmansklasser, som stodo i personligt beroende av den högsta makten, och genom en betydlig inskränkning i antalet av sinekurer eller onyttiga men väl avlönade tjänster, som konungen ägde bortgiva, hade ett kännbart slag riktats mot den besticklighet, varav parlamentet länge lidit. Men från de små valorterna fortforo deras övervalmän ännu allt jämt att oansvarigt styra landet med undertryckande av den allmänna meningen. Denna hade dock numera genom den fria pressen och den politiska agitationen, som särskilt av den rykt-

bare *John Wilkes* under häftiga strider med konungamakt och parlament utvecklats till en förut ej anad höjd, blivit uppfostrad till en livaktighet och ett vaket intresse, som allt mera illa fördrog detta förmynderskap. Härtill medverkade ännu mera näringslivets väldiga uppblomstring och den därmed följande starka tillväxten av en kraftig, självmedveten och välmående medelklass, som längtade efter att göra den gamla adeln det numera ej längre tidsenliga herraväldet stridigt. Som en äkta praktisk engelsman sökte Pitt avhjälpa det allt mera trängande behovet av en representationsreform genom att helt enkelt låta staten inlösa de ruttna köpingarnas rätt att sända egna ombud för att sedan fördela deras platser på de folkrikaste men svagast företrädda städerna och grevskapen. Hans plan kunde icke gå i verkställighet, och under de följande långvariga krigen blev valreformen liksom mycket annat skjuten åt sidan. Men den sista tredjedelen av det adertonde århundradet är i alla fall ett av de mest lysande tidsskedena i Englands parlamentariska historia. En sådan samling av utmärkta talare och statsmän har sällan eller aldrig stämt möte i dess underhus, vilket ständigt hade Europas blickar fästa på sig och var ett föremål för den tilltagande beundran, som förberedde det representativa styrelsesättets segertåg kring världen. Här ljöd ännu Burkes stämma med oförminskad klang och här bröt den yngre Pitt mången lans med sin ej mindre frejdade medtävlare *Charles Fox*, som framstod såsom whigpartiets ledare, under det Pitt allt starkare drogs

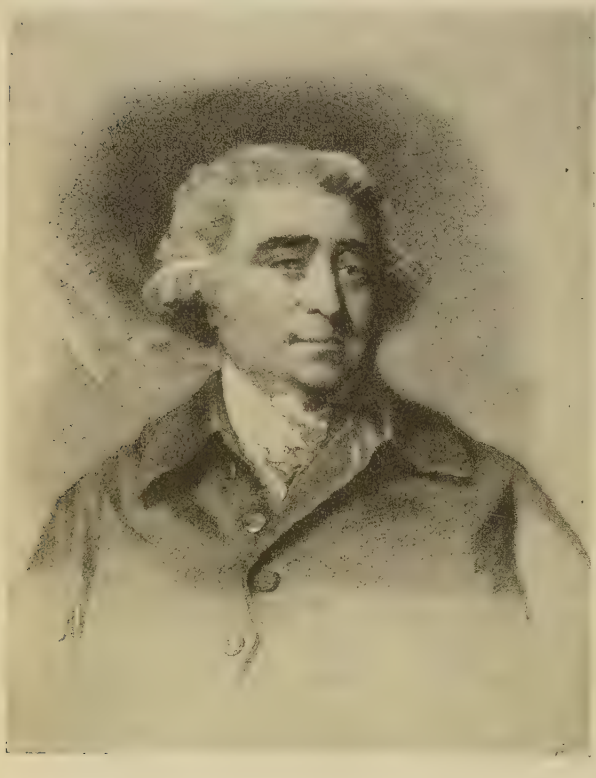

Charles Fox. Efter målning av J. Reynolds.

över till det numera strängt konungatrogna och lika strängt konservativa torypartiet.

Under allt detta fortfor det unga samhälle, som under vapnens brak uppstått på andra sidan havet, att allt fastare lägga grundvalen till sin författning. Kriget hade lärt de tretton staterna inse nödtvånget av en närmare sammanslutning, och 1778—81 hade de samlat sig till ett stadigvarande förbund eller s. k. *konfederation.* Men förbundet var närmast bildat efter mönstret av det schweiziska Edsförbundet och de nederländska generalstaterna med full självständighet för dess medlemmar, vilkas ombud vid den gemensamma förbundsförsamlingen i själva verket voro sändebud, som talade och röstade enligt noggranna föreskrifter. En sådan förening visade sig snart otillräcklig, och i maj 1787 sammanträdde i Philadelphia ett nationalkonvent för att utarbeta en ny författning. Striden stod hård mellan två motsatta partier, *federalisterna,* som under ledning av Washington och den rikt begåvade statsmannen *Alexander Hamilton* kämpade för staternas samling till en fast hopfogad förbundsstat, och *republikanerna,* som under Thomas Jefferson, självständighetsförklaringens snillrike författare, ivrade för ett lösligt hopkommet statsförbund med full självständighet för varje särskild stat. De sistnämnda fingo understöd från slavstaterna, som redan förutsågo slaveriets oförenlighet med en fri författning och ville hålla vägen öppen för en kommande brytning.

Under Washingtons visa och måttfulla ledning fortgick författningsarbetet under en följd av sammanjämkningar mellan stridiga meningar, och ur detta arbete framgick omsider den konstitution, som ännu i dag till sina huvuddrag fortfar att gälla för Nordamerikas Förenta Stater. Till deras lycka behöll därvid den federalistiska riktningen överhand, och konstitutionen är det första exemplet i världshistorien på en i stort genomförd förening av enhet i det yttre med frihet i det inre. Självstyrelsen var av ålder djupt rotad i det germanska lynnet, och vi återfinna dess grunddrag allt ifrån den gamla svenska landskapsförfattningen ända till de schweiziska kantonernas och de nederländska provinsernas fria förbund. I olikhet med ett flertal av den tidens försök till författningar var konstitutionen icke uppgjord på fri hand efter gångbara kammarteorier utan sänkte sina rötter långt ned i den anglosachsiska folkstammens djupaste forntid, ehuru den tog form under stark yttre påverkan av samtidens statsrättsliga åsikter. Sålunda blev den ett levande uttryck för det som rörde sig innerst i folkandens djup, och den har därför kunnat trotsa tidens stormar utan att sprängas genom Unionens oerhörda tillväxt eller det mäktiga tillflödet av främmande folkelement, under det på vår sida om

havet författningar uppstått och kastats över ända och urgamla troner störtat samman som korthus.

Enligt denna författning utgör det stora amerikanska samhället en fast sluten förening av fria, sig själva styrande mindre samhällen. Staterna utgöra var för sig en förening av självstyrande kommuner, och varje stat lyder sin egen grundlag och utser själv sin guvernör och sin lantdag eller legislatur, vilka i förening handlägga dess styrelse. Sålunda har uppstått en mångfald av skilda statsgrundlagar, som dock i all sin olikhet vila på samma breda demokratiska grundval. Unionen i sin ordning framgår ur det fria förbundet mellan självständiga och lika berättigade stater, som utåt bilda en fast enhet. Förenta Staternas folk styr sig självt genom en president, som utövar den verkställande makten och omväljes vart fjärde år genom en valförrättning, vars tungrodda och invecklade beskaffenhet utgör författningens kanske svåraste fel, i det den varje gång skakar hela samhället genom de mest uppslitande valstrider. Den lagstiftande makten utövas genom en *kongress* med två kamrar, *senaten*, som består av två ledamöter från varje stat, utsedda för sex år av staternas lantdagar, och *representanthuset*, som väljes omedelbart av hela folket till ett antal, vilket rättar sig efter de olika staternas folkmängd. Valrätten berodde från början på för varje stat särskilt gällande bestämmelser men har med tiden överallt utsträckts till varje fullmyndig och välfrejdad medborgare, som råder över sig själv och sitt gods. Författningen är sålunda allt igenom demokratisk, och folkfriheten liksom den lokala självstyrelsen har genom densamma firat sin hittills största triumf på jorden. Med sin lyckliga förening av yttre enhet och inre frihet har den visat en tänjbarhet, som medgiver dess utsträckning nästan i det oändliga och som givit utrymme åt den mest skiftande mångfald av lokala egendomligheter och olika folklynnen. Hittills har den segrande bestått alla prov, ehuru dessa blivit hårdare allt efter som de ekonomiska förändringarna inom det unga samhället rubbat den sociala jämlikhet som från början var dess fasta grundval, och ehuru det materialistiska grunddrag, som i det amerikanska lynnet framträtt på ett allt mera frånstötande sätt, därstädes gjort kampen för tillvaron hårdare och vildare än i något annat land.

Det föll nästan av sig självt att frihetshjälten Washington, vars överlägsna skicklighet att medla mellan olika riktningar i så hög grad bidragit till den nya författningens seger, skulle bliva det unga statsförbundets förste president. Valet, som sedermera framkallat så våldsamma strider, var den gången enhälligt, och det kunde icke ha fallit på en värdigare man. Washington hörde ej till dessa mäktiga statsmannasnillen, som bereda väg

för banbrytande tankar och med stark hand giva ny form åt världen. Hans styrka låg i det rastlösa, med osviklig plikttrohet utförda arbetet i det lilla, där dagens stilla gärning utjämnade mötande svårigheter i rådkammaren lika väl som på stridsfältet. Med dessa egenskaper blev det dock han, som i sitt fädernesland mer än någon annan lade grunden till en ny ordning för sekler. Den 4 mars 1789, samma år som den stora revolutionen utbröt i Europa, trädde den nya författningen i kraft med hans första till-

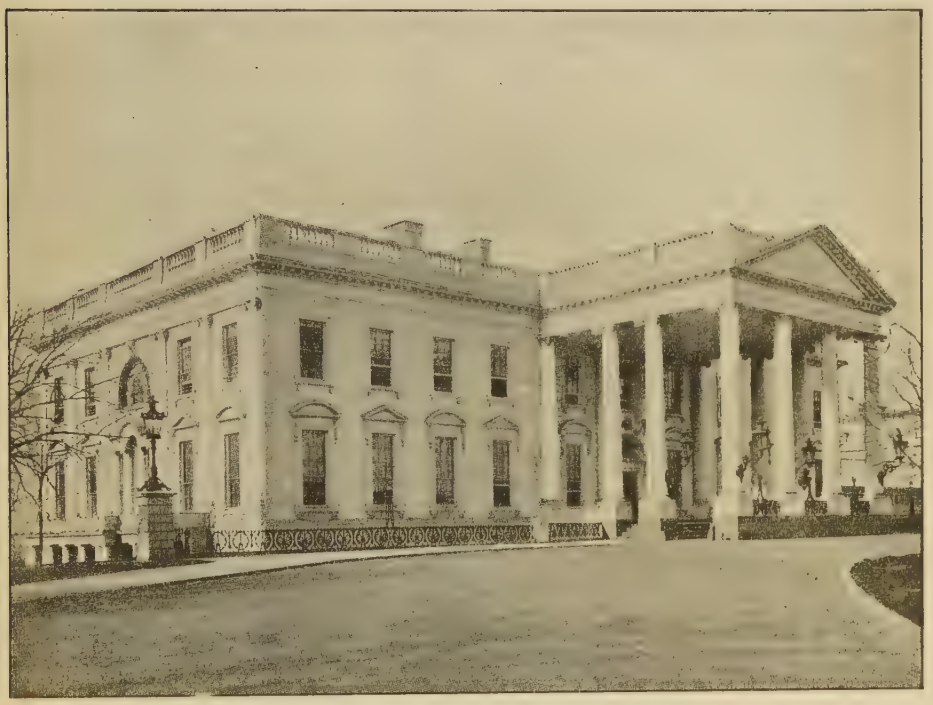

"Vita huset", de amerikanska presidenternas statsbostad.

träde till presidentskapet, och sedan den fyraåriga tjänstetiden gått till ända, blev han lika enhälligt återvald. Det berodde blott på honom själv att 1797 för tredje gången mottaga sina medborgares val, men då förklarade han, att ett så långvarigt presidentskap icke stämde överens med den republikanska författningen, och drog sig frivilligt tillbaka till sitt kära Mount Vernon för att där i kretsen av fränder och vänner tillbringa sina sista dagar. Vördad av hela folket som en fader, hade han utan svårighet kunnat sätta en konungakrona på sitt huvud, men den enkle, flärdlöse mannen var därtill en alltför stor vän av den frihet han i så hög grad hjälpt till att grunda, och dessutom ägde han ingen son, som kunnat taga en omtvistad krona i arv. Men hans tacksamma medborgare hug-

fäste hans minne genom att giva hans namn åt den förbundshuvudstad, som på ett från staterna avskilt område och i den ursprungliga Unionens mitt grundlades vid floden Potomac.

Washington avled den 14 december 1799, och hans sista handling var att skänka friheten åt sina slavar, för vilka han mera varit en fader än en herre. Benjamin Franklin hade redan den 17 april 1790 vid hög ålder gått ur tiden. Men Washingtons plats på presidentstolen intogs först av John Adams och efter honom 1801 av Thomas Jefferson, som båda stått i främsta ledet bland den nya frihetens grundläggare.

Sant har den svenske skalden Johan Olov Wallin tecknat betydelsen av Georg Washingtons livsverk i följande ord:

O, när i glömskans djupa famn
så mången storhetsbubbla brister,
och månget firat furstenamn
sitt sken på minnets stjärnvalv mister,
då skall han, krönt av seklers lov,
bland de odödelige trona,
den konungen förutan hov,
förutan vakt och prakt och krona.

Vår känsla vallfar till hans stoft,
till hjältegraven, där han vilar. . .
Där sprids ej veka blommors doft,
där växa inga tårepilar,
men nit för frihet, lag och stat,
men tro och vänskap åt all världen,
och arvet av evärdligt hat
till våldet, träldomen och flärden!

5. Före revolutionen.

Medan i främmande världsdelar grunden lades till nya välden, led i det gamla Europa den upplysta despotismens tid mot sitt slut. Som vi sett, hade den utmärkts genom en rastlös strävan för folkens bästa från furstarnes sida, men därvid hade de endast i ringa mån tagit folkens egen medverkan i anspråk. I än mindre grad hade vid nybildningarna på det statliga området hänsyn tagits till staternas ordnande efter nationaliteter, så att varje stat så vitt möjligt innefattade blott ett enda folk med ett och samma språk. I följd av själva det historiska förloppet hade stater på helt nationell grund flerstädes uppstått i Europa vid nyare tidens början, men nationalitets-

principen såsom medveten grundval för staters bildande hör först det nittonde århundradet till.

I motsats härtill gjorde sig under upplysningstiden en annan grundsats gällande, nämligen läran om de *naturliga gränserna* (se sid. 512), som under det adertonde seklet småningom trätt i stället för den historiska rätten med sina på en ofta med vapen i hand omtvistad arvsrätt grundade krav. Under de ständiga vapenskiftena var det allestädes till besvär, att de stridande härarna oupphörligt måste genomtåga neutrala staters områden. I en tid, då nästan alla stater voro söndersplittrade åt alla håll, så att kartan ofta tedde sig brokigare än ett lapptäcke, behövde man icke gå många mil för att hinna till en gräns, där ett främmande statsområde mötte. För statskonsten blev det i krigstid en huvuduppgift att möjliggöra, det krigsplanerna kunde utföras utan hinder från ointresserade grannar. Utom det allmänna intresse, som varje stat hade att öka sina förbundsvänners antal i krig, tillkom det handgripliga intresset att därigenom underlätta krigsfolkets tågande fram och åter mot de mål, som krigets syfte uppställde. Kunde ej bundsförvanter vinnas, måste avtal träffas med neutrala stater om rätt till fritt genomtåg eller *durchmarsch*, såsom det på den tidens halvtyska krigsspråk hette. Kring dessa avtal rörde sig en del av tidens mest invecklade underhandlingar, och utgången avgjordes givetvis vanligen av de olika staternas styrka eller svaghet. Små och svaga stater kunde icke motstå mäktiga grannars pockande krav, och för dem blev det i dylika fall en med ängslig omsorg genomförd uppgift att stå väl med den ena av två stridande parter utan att stöta sig med den andra. Ägde en stat styrka nog därtill, förstod den så vitt möjligt att värna sig mot de obehag, som måste följa av stridande härars genomtåg, och då nödgades dessa taga långa omvägar, vilket inverkade störande eller hinderligt på hela krigets gång. Det ständiga trassel, som härmed följde, blev stundom rent av olidligt och har övat en större inverkan på gångna tiders krigföring än mången nu kan ana, och i all synnerhet var detta fallet inom det tyska riket med dess oändliga mängd av kringkastade statsspillror.

Helt naturligt uppstod härigenom behovet att sammanföra staterna till så enhetliga områden som möjligt, och med beundran skådade tiden tillbaka på det fornromerska världsriket med dess storartade geografiska enhet. Under de ständiga krigen uppstod liksom av sig själv den tanken, att dessa till stor del borde kunna undvikas genom klokt avpassade landutbyten mellan tävlande stater. Om två sådana stater ägde avskilda utmarker, som var för sig lågo bättre till för den andra parten, så var ett utbyte föreskrivet av ett gemensamt intresse. Ingen tvivlade då på furstarnas

rätt att i kraft av sin gudomliga arvsrätt bortbyta mindre välbelägna landsdelar utan att fråga folken till råds, liksom ett par godsherrar utbyta hemmansdelar och tunnland för att vinna bekväma egofigurer. I själva verket går denna strävan att samla staterna till mera enhetliga områden i jämnbredd med en likartad strävan hos jordägarne att sammanföra sina spridda egor, liksom av ålder inom de stater, som uppvuxit på germansk grund, statslivet stått i en ständig växelverkan med bondelivet. Under det staterna ledo av svårigheterna vid krigshärars genomtåg, och under det köpmän flerfaldiga gånger måste gälda tull, då deras varor fördes mellan spridda delar av samma statsområde, hade jordägarne att kämpa med alldeles likartade svårigheter, som lade hinder i vägen för ett enhetligt och planmässigt ordnat jordbruk. Liksom staterna voro gårdarna nästan över allt styckade i en mängd smådelar, och när bonden och hans folk skulle gå till sitt arbete, föra boskapen ut på bete eller inbärga sin skörd, nödgades de beträda grannens mark och där anställa ofrivillig skada, som ofta ledde till ändlösa rättstvister. Även här inställde sig således ett trängande behov att samla egorna i färre och färre lotter, och särskilt i Sverige fortskred utvecklingen på detta område efter mitten av 1700-talet småningom från storskifte till enskifte och laga skifte, varigenom först ett efter nya grundsatser ordnat lantbruk blev möjligt att införa.

Ett dylikt storskifte försöktes verkligen under denna tid vid upprepade tillfällen mellan stater, som sålunda ville sammanjämka sina skilda intressen, och vid preliminärfreden i Wien efter det polska tronföljdskriget (se sid. 349) hade bytespolitiken firat sina största triumfer. En gammal tanke, som på 1700-talet oupphörligt gick igen, var att avrunda kejsardömets länder genom ett utbyte av Baiern mot österrikiska Nederländerna. Nu syntes en annan lösning av frågan möjliggöras genom den barnlöse kurfursten Maximilian Josefs (se sid. 373) förestående bortgång. Han var son av den olycklige kejsar Karl VII, och med honom skulle den baierska grenen av det gamla huset Wittelsbach utgå, varefter dess länder skulle hemfalla till kurfurstarne av Pfalz. Nu framdrog Josef II några gamla arvsanspråk, som grundade sig på ett under 1500-talet ingånget fördrag mellan de baierska och habsburgska husen. Anspråken voro av tvivelaktigt värde, men detta värde kunde ökas, om de understöddes med kanonernas talande skäl. Genom förespeglingar av enskilda fördelar lät sig kurfursten *Karl Teodor* av Pfalz verkligen övertalas att till kejsaren avstå sina anspråk på en större del av Baiern, och när dess kurfurste 1777 avlidit, vidtog kejsaren åtgärder att taga landet i besittning. Den barnlöse Karl Teodors arvinge, hertig *Karl* av Zweibrücken, som icke trott sig om

att stå kejsaren emot, lät emellertid förmå sig att inlägga en gensaga, då det blev klart, att Fredrik II av Preussen ämnade sätta ett bestämt motstånd mot kejsardömets utvidgning, och även Sachsens kurfurste, en nära släktinge till Maximilian Josef, lade sig i tvisten. Josef hade trott sig få fria händer, sedan England och Frankrike råkat i krig med varandra, men Preussens bestämda uppträdande nödgade honom till omfattande rustningar. Stora härmassor stodo 1778 mot varandra, men till någon verklig strid kom det icke. Maria Teresia visste av erfarenhet, vad ett krig med Preussen ville säga, och dessutom ville hon hava fred på sin ålderdom. Bakom Josefs rygg inledde hon underhandlingar med sin gamle fiende, och sonen måste med harm i hjärtat låta sina planer för tillfället falla. Ett fördrag i *Teschen* 1779 befäste Karl Teodor och hans arvinge hertig Karl i besittningen av Baiern, och kejsaren fick nöja sig med den s. k. Innfjärdingen (Innviertel), ett litet område öster om floden Inn, undet det Preussen fick sina arvsanspråk på de små frankiska markgrevskapen Ansbach och Baireuth erkända och Sachsen erhöll en summa penningar.

Men Josef var icke den man, som så lätt uppgav en länge närd älsklingstanke. Efter några år, sedan Maria Teresias död gjort honom till ensam herre i sina arvländer, kom han åter till den baierska planen i dess ursprungliga form och inledde underhandlingar med kurfursten Karl Teodor om utbyte av Baiern mot österrikiska Nederländerna. Hans avsikter stannade ej härvid utan gingo ut på ingenting mindre än att samla en stor del av södra och mellersta Tyskland i det kejserliga husets hand och om möjligt utsträcka dess omedelbara övervälde intill rikets västra gränser. Detta skulle ske genom utbyten av länder efter en stor måttstock, och bland annat ville kejsaren tillbyta sig Würtemberg mot antingen Toscana eller Modena, av vilka det förra behärskades av Josefs yngre broder *Leopold* (sedermera kejsar Leopold II), det senare lydde under den siste hertigen av huset Este, vars dotter förmäldes med kejsarens näst yngste broder *Ferdinand*, som sålunda fick arvsrätt till hertigdömet. Även de tre kurstiften Mainz, Trier och Köln samt övriga världsliga biskopsstift skulle efter hand besättas med prinsar av hans hus eller andra honom tillgivna män för att sedan införlivas med hans stater. Om denna storartade men ytterst fantastiska plan kunnat genomföras, skulle den väl utgjort ett stort steg mot Tysklands återförening under kejsarens ledning, men då det mestadels var fråga om katolska länder, skulle den berett det katolska Sydtyskland en orimlig övervikt över det protestantiska Nordtyskland och mot den frisinnade Josefs avsikt kunnat bereda den påvliga makten en av dess största triumfer. Folkmeningen i Tyskland var för övrigt icke

mogen för en så vittfamnande plan, och framför allt måste det protestantiska Preussen av ett uppenbart livsintresse drivas att motsätta sig dess utförande. Ännu på sin höga ålderdom var Fredrik II ingen motståndare att leka med, men Josef hoppades kunna hålla honom i schack genom att vinna Frankrikes konung, som var hans svåger. Frankrike skulle uppskrämmas genom de hotande utsikter till ett stort krig, som framkallades genom tvisten med Holland om Scheldetullen (se sid. 476). Men Frankrike hade alldeles ingen lust att se ett samlat österrikiskt välde framskjutas intill dess egna gränser, och Fredrik II samlade kring sig ett stort antal av norra och mellersta Tysklands furstar som sågo sig hotade av de kejserliga utvidgningsplanerna. Med Sachsen, Hannover med flera stater ingick Preussen 1785 det *tyska fursteförbundet,* som gav ett varsel om de tider, då Tysklands småstater skulle samlas under Preussens ledning. Inför detta samlade motstånd nödgades Josef med grämelse låta sin vackra men opraktiska enhetsdröm falla.

Grigori Alexandrovitj Potemkin.
Kopparstick av Tardieu.

Sålunda avvisad i väster, sökte Josef vinna ersättning i öster, och hans oroliga ande välvde snart nya planer om landvinningar från turkarna. Mitt under freden lyckades han 1775 förmå dem att till honom avstå Bukovina, ett område i norra Moldau, som en gång i gamla tider lytt under Polen och avrundade hans besittningar på andra sidan Karpaterna. Men för ytterligare framgångar krävdes ett närmande till Ryssland, vartill han gjort början vid ett möte med Katarina II 1780. Självhärskarinnan hade med åren stadigt fortskridit på den bana hon utstakat för sig, och sedan hon fått uppgiva sina stora reformplaner i det inre, arbetade hon med så mycket segare ihärdighet på Rysslands förstorande genom ständigt nya landvinningar. Ehuru numera betydligt till åren, fortsatte hon utan hejd sitt tygellösa leverne. Sedan hon avskedat Grigori Orlov, som en tid närt hoppet om att bliva hennes gemål, ombytte hon i hastig följd sina älskare, till dess hennes val för en tid stannade vid *Grigori Potemkin,* en nödtorftigt upphyfsad moskovitisk barbar, som slog an på henne genom sin vilda handlingskraft och sina vittsvävande planer. Även sedan det ömmare för-

hållandet dem emellan upphört, fortfor han till sin död att utöva sitt politiska inflytande, svingade sig upp till rikets högsta värdigheter och samlade på statens bekostnad ofantliga rikedomar, dem han lika hastigt förslösade.

Han förstod skickligt att ånyo leda sin härskarinnas erövringslust mot det turkiska väldet, vars svaghet det senaste kriget fullständigt blottat. Första steget till nya fientligheter togs genom införlivandet av kanatet Krim. I freden 1774 (se sid. 514) hade detta förklarats oberoende av Turkiet för att i stället bliva så mycket mera beroende av Ryssland, som med vanlig skicklighet underblåste de ständiga striderna om dess tron och 1783 fann en förevändning att införliva det med sitt välde. När tatarerna reste sig till försvar för sin självständighet, undertrycktes deras motstånd med blodig grymhet, och den siste kanen, som Ryssland bedragit på den utlovade pensionen, flydde till Turkiet men blev där avrättad. Så utplånades den sista återstoden av det en gång så stolta mongoliska väldet, och Turkiets kraftiga gensagor mot detta brott mot det ingångna fredsfördraget tjänade till ingenting, då det ej kunde stödja dem med vapenmakt.

Katarinas ärelystna drömmar togo nu en djärvare flykt. Från Krim kunde hon fullkomligt behärska Svarta havet, och numera ruvade hon på ingenting mindre än ett fullständigt omstörtande av det turkiska väldet i Europa. På dess spillror skulle upprättas ett nytt byzantinskt kejsardöme med Konstantinopel till huvudstad och omfattande hela Balkanhalvön söder om Donau. Till dess förste kejsare ämnade hon sin andre sonson, som fått det grekiska namnet *Konstantin* och skulle erhålla en grekisk uppfostran. Donaufurstendömena Vallakiet och Moldau med Bessarabien skulle bilda en självständig mellanstat, om vars krona Potemkin redan drömde, och Österrikes bistånd skulle vinnas genom att till kejsaren överlämna turkväldets nordvästliga del och särskilt Belgrad med de områden, som Österrike innehaft efter freden i Passarowitz (se sid. 340 o. 350). Europas farhågor skulle lugnas genom en förbindelse att aldrig förena Rysslands och det nya grekiska rikets kronor å ett och samma huvud, i likhet med vad som bestämdes rörande Frankrike och Spanien, när Filip V besteg det senares tron. Förslaget är i historien känt under namn av *det grekiska projektet*, och i sin storslagenhet måste det verka tilldragande på Katarinas skaplynne. För att bevara och stärka sitt inflytande över henne tillgrep Potemkin de djärvaste medel. Vid en resa, som kejsarinnan 1787 företog genom det nyvunna området, lät han utanför den nyanlagda staden Cherson resa en äreport med den betydelsefulla inskriften: "Här

går vägen till Byzanz.“ Allmänt känt är det sätt, varpå han sökte ingiva henne en hög tanke om landets uppblomstring. Högtidsklädda folkmassor och väldiga hjordar hopföstes från långa avstånd för att visa sig på det ena efter det andra av de ställen, där kejsarinnan for fram, och på passande platser uppsattes målade dekorationer, som föreställde välbyggda byar, under det hamnarnas kajer fylldes med uppstaplade varupackor, som med stor kostnad ditförts från det inre av landet för att inbilla Katarina, att deras sjöhandel var stadd i en kraftig uppblomstring. Den skarpsynta kejsarinnan kunde knappast undgå att märka bedrägeriet, men hennes fantasi tilltalades av dess oerhörda djärvhet, och hon lät vid saken bero.

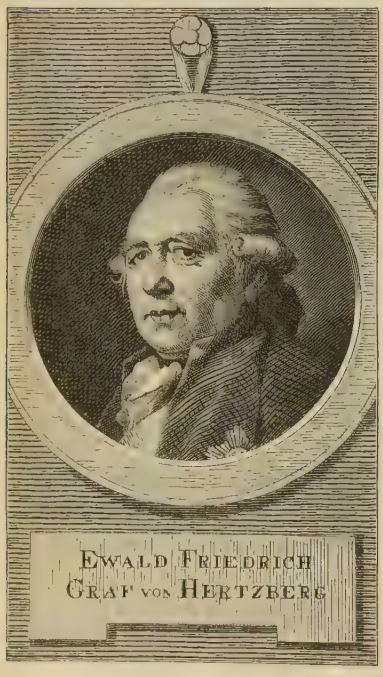

Greve E. F. von Hertzberg.
Kopparstick av Bolt (1791).

Under denna resa möttes Katarina och Josef II i Cherson för att avtala om utförandet av sina förslag. Med stigande oro iakttog sultanen, huru Ryssland befäste sin makt. Genom ständiga kränkningar sökte det reta Turkiet till krig, och när det slutligen började utsträcka sitt välde i söder om Kaukasus genom att taga det urgamla men i djupt förfall stadda kristna konungariket Georgien under sitt beskydd, såg sig Turkiet på sommaren 1787 nödsakat att förklara krig. Det trodde sig därvid kunna räkna på bistånd av England och Preussen, av vilka det förra redan nu med oro började se Rysslands växande makt och dess strävan efter herravälde vid Bosporen. Den preussiske ministern *Hertzberg*, som redan under Fredriks sista år haft utrikesärendenas ledning, hade under den nye och föga betydande konung Fredrik Vilhelm II fått friare händer och fullföljde ihärdigt Preussens gamla politik att söka hindra Österrikes förstärkning. För att även indraga Holland i det tillämnade förbundet mot östmakterna begagnade sig Preussen av den inbördes strid, som där uppstått mellan arvståthållaren *Vilhelm V*, den preussiske konungens svåger, och det republikanska partiet, vilket fruktade för hans strävan att utvidga sin makt. Preussiska trupper inbröto 1787 i det en gång så mäktiga landet och avgjorde med lätthet striden till ståthållarens fördel. Hertzberg ville

även stärka det djupt försvagade Polen genom att låta det återfå de landsdelar, som vid 1772 års delning tillfallit Österrike, varemot det skulle avträda städerna Danzig och Thorn till Preussen och biträda förbundet med Turkiet. Men tack vare konungens vankelmod och svårigheten att uppnå endräkt mellan de tillämnade bundsförvanterna gick förbundet i kvav, och Turkiet fick ensamt utkämpa striden.

Ryssland fick däremot 1788 hjälp av Österrike, som ansåg sig förbundet att uppträda vid dess sida, då det blivit anfallet. Turkiets angrepp var i början så kraftigt, att det ingav Potemkin allvarsamma bekymmer, och de österrikiska härarna ledo i början ett ansenligt avbräck, vilket ingav Josef II så mycket större farhågor som stämningen i Ungern var uppretad mot honom till följd av hans oförsiktiga reformer. På denna sida gick dock kriget bättre, sedan den gamle Loudon, sjuåriga krigets hjälte, blivit ställd i spetsen för hären, och följande år lyckades han intaga Belgrad, det första målet för kejsarens strävan. På den ryska sidan intogs i december 1788 det befästa Otsjakov vid mynningen av floden Bug under ett gräsligt blodbad.

Ryssland fick emellertid en opåräknad motståndare i den svenske konungen Gustav III, som ansåg sig böra begagna tillfället att återvinna någon del av de forna besittningarna i öster och omsider göra ett slut på de ryska ränkerna i Sverige. År 1788 förklarade han krig och planlade ett djärvt överfall mot själva huvudstaden Petersburg. Men olyckligtvis innehöll 1772 års regeringsform, som han själv utfärdat, ett förbud för konungen att börja anfallskrig utan ständernas bifall, och då detta ej inhämtats, var krigsförklaringen grundlagsvidrig. Härav begagnade sig en adelsflock, som under de inre partistriderna blivit våldsamt uppretad mot konungen, och en del finnar, som drömde om möjligheten av en självständig finsk stat under rysk överhöghet, då de ej trodde sig se någon annan utväg att befria Finland från dess ständiga öde att vara en skådeplats för krigen mellan Sverige och Ryssland. Ett antal officerare bildade det beryktade *Anjalaförbundet* och inläto sig i landsförrädiska stämplingar med fienden, varigenom Sveriges anfallskraft förlamades. Ett sjöslag vid Hogland i Finska viken mellan båda rikenas flottor blev väl oavgjort men hindrade den ryska flottan att genom Öresund avgå till de grekiska farvattnen för att enligt föredömet från 1770 tillställa en resning bland Turkiets kristna undersåtar. Gustav III:s ställning syntes förtvivlad, då även Danmark under rysk påtryckning bröt freden, men han begagnade sig skickligt härav för att väcka det honom tillgivna folket till fosterländsk handlingskraft, och Danmark hindrades av England och Preussen från

att verksamt fullfölja sitt anfall. De sammansvurna straffades även ganska milt, och konungen begagnade sig av den allmänna oviljan över deras tilltag till att 1789 genom en ny statskupp med de lägre ståndens hjälp införa den s. k. *förenings-* och *säkerhetsakten*, som gjorde honom i det närmaste enväldig men ännu mera stegrade adelns hat mot honom.

Genom det svenska angreppet i Rysslands rygg hade dess förmåga att fullfölja kampen mot Turkiet i ej ringa mån försvagats. Mera fart kom det dock i den ryska krigföringen, sedan *Suvorov* övertagit befälet på denna sida. Han var mindre en djupt beräknande fältherre än en djärv krigsbuss, som tyckte bäst om att gå blint på med bajonetten, och hans skaplynne var en underlig blandning av en godhjärtenhet, som faderligt sörjde för sina soldaters bästa, och en österländsk vildhet, som i stridens tumml visade det mest fullkomliga förakt för människoliv. Han ryckte in i Donaufurstendömena och vann där 1789 en rad betydande framgångar. Dessa fullföljdes ytterligare under 1790 års fälttåg, som avslutades med den blodiga stormningen av Ismail vid Donaus norra mynningsarm, varvid fruktansvärda grymheter förövades av ryssarna.

Kriget med Sverige avslutades 1790 genom freden i *Värälä*, sedan Gustav III upprättat den svenska vapenäran genom den lysande sjösegern vid *Svensksund*. Inga avträdelser skedde, och allting återställdes på samma fot som före kriget, men de svenska vapnen hade dock ingivit den mäktige grannen en aktning, som visade sig däri, att det nu blev slut med den ryska inblandningen i svenska ärenden. Å andra sidan hade dock Ryssland hämtat en farlig lärdom av detta krig. Vid dess början hade Petersburg vid ett misslyckat försök till överrumpling hört de svenska kanonernas dån, och en stormakt tycker ej om att hava sin gräns så nära sin huvudstad, att fiendens kanoner vid ett plötsligt överfall kunna höras i härskarens borg. Frukten av denna lärdom mognade för Sverige i 1808 års finska krig.

På den svenska sidan hade Ryssland sålunda fått fria händer. Men under tiden hade Josef II 1790 avlidit, och hans efterträdare Leopold II var icke böjd att fortsätta kriget utan avslöt 1791 freden i *Sistova* utan annan fördel än en obetydlig gränsreglering. Nu stod Ryssland ensamt i striden, och dess fullföljande försvårades ytterligare genom de omfattande underslev, varigenom ämbetsmän och officerare med Potemkin själv i spetsen lade beslag på de medel, som skulle användas för kriget. Under intryck av den hotande statsbristen och av Englands och Preussens påtryckning visade sig kejsarinnan böjd för fred, oaktat Potemkins ivriga råd till fortsatt krig. Sviken i alla sina förhoppningar, avled denne på

hösten 1791. Sedan nya framgångar hävdat den ryska vapenäran, fann sig Ryssland i att i början av 1792 avsluta freden i *Jassy*, Moldaus huvudstad, utan annan landvinning än den öde sträckan mellan floderna Bug och Dnjestr. Freden påskyndades genom händelsernas utveckling i Polen

Alexander Vasiljevitj, greve av Suvorov. Samtida kopparstick.

och genom den hotande vändning, som den stora revolutionen i Frankrike syntes taga. Men det vidsträckta området norr om Svarta havet organiserades på europeiskt sätt under namn av *Nyryssland*, och en mängd nybyggare strömmade dit, frikostigt uppmuntrade av regeringen. På den forna stäppgrunden, där tatarer och kosacker under århundraden tumlat om i blodiga bardalekar, uppblomstrade ett åkerbruk, som inom kort gjorde detta område till ett av Europas förnämsta spannmålsländer, där

en talrik befolkning fann sin bärgning, och där hastigt uppväxande handelsstäder med halvgrekiska namn, främst bland dem det nyanlagda Odessa, togo livlig del i världshandeln.

Men det var ej blott på dessa nyvunna utmarker som odlingen gjorde framsteg. De fredliga näringarna hade sällan eller aldrig efter romarväldets fall fått så mycket andrum, som under de trettio åren mellan sjuåriga kriget och de stora revolutionskrigen. Denna mansålders strider hade utkämpats antingen i främmande världsdelar eller i Europas utkanter, vid Finska viken eller Svarta havet, och den stora massan av vår världsdel hade att fägna sig åt ett fredslugn av sällspord varaktighet och utsträckning. Genom de många fredsåren fingo de borgerliga näringarna ett tillfälle att blomstra upp, som även på fastlandet beredde deras idkare en mera aktad och självständig ställning än någonsin förr. I bredd därmed trädde det militära elementet inom samhällena efter hand tillbaka, och litteraturen vimlade av utfall mot adeln och dess högmod, vilka gåvo vittnesbörd om de borgerliga klassernas växande självkänsla. Med välståndet utbredde sig bildningen och antog med tiden en universell karaktär, oberoende av staterna och deras gränser. Fädernesland och nationalitet voro ej då vad de äro nu, och när Fredrik II före slaget vid Leuthen bad sina krigare minnas, att de voro preussare, gav han det riktiga uttrycket åt sin tids uppfattning av fosterlandskänslan. Liksom furstarne ville göra allt för men intet genom folken, så var fäderneslandet där, varest samme konung rådde, men icke där, varest samma folk med gemensamma minnen bodde. Men när det föll sig lägligt, plägade konungar och furstar byta länder, och begreppet fädernesland kunde sålunda vid olika tider växla innehåll. Den som ena dagen var kejsarens undersåte, kunde dagen därpå vara lydpliktig under kurfursten av Baiern eller omvänt, med samma förpliktelse till vasalltrohet mot sin nye herre som mot den gamle. Då så var, kunde skilda land och folk i fredstid aldrig känna sig så skarpt avsöndrade som i de dagar, då stater och nationer sträva att sammanfalla med varandra. I den mån bildningen antog ett mera allmänt europeiskt skaplynne, framträdde också känslan av ett allmänt broderskap och samhörighet med hela mänskligheten starkare än tillförene, och det blev först franska revolutionen eller rättare motståndet mot densamma, som skulle framhäva de olika folkens säregna skaplynnen.

Tyskland var framför allt det land, där denna nya riktning gjorde sig gällande, liksom dess andliga pånyttfödelse över huvud taget är den förnämsta företeelsen inom den upplysta despotismens tidsålder. Länge hade Tyskland legat försjunket i materiell och andlig vanmakt efter det trettio-

åriga krigets väldiga kraftförlust, och blott långsamt reste det sig ur sin oroliga dvala. Det var icke en tillfällighet, att dess uppvaknande sammanföll med det preussiska väldets befästande. Konungarnes nitiska strävan att främja vetenskaplig odling kunde väl stundom, såsom under Fredrik Vilhelm I, avbrytas av hätska förföljelser, då vetenskapen icke ville vara renlärig, men åt ett folk, som småningom återvann sin materiella välmåga, beredde den dock tillfälle att efter hand vända sin håg från dagens id till vittra idrotter. Äntligen satte det sjuåriga krigets utgång inseglet på tidens nya ordning i det gamla tyska riket. Inom dess sönderbrutna ram stodo nu två jämnstarka makter, det protestantiska Preussen och det katolska Österrike, mot varandra i fredlig eller krigisk tävlan. Med den unga nordtyska maktens framträdande såsom jämnbördig vid sidan av det gamla kejsardömet kände också den tyska folkanden sina vingar växa. Men dess genombrott tog ännu icke formen av en strävan efter nationell enhet. I detta många herrars land skulle känslan av folkets samhörighet först väckas i en kommande tid under trycket av den högsta nöd.

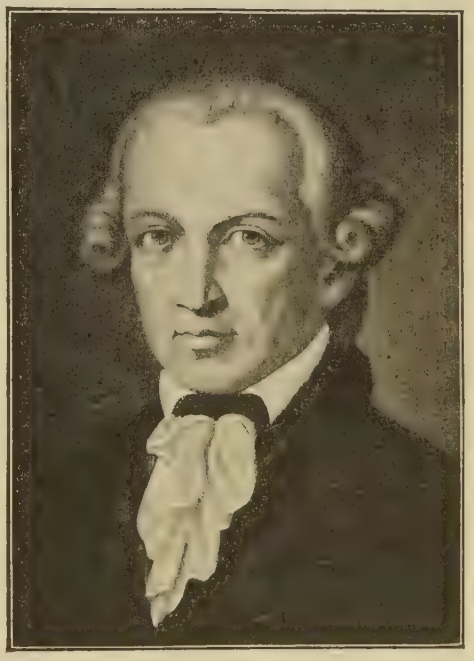

Immanuel Kant.
Efter ett porträtt tillhörigt universitetet i Königsberg.

Tysklands andliga uppvaknande visade sig först inom ett område, där dess folk snart skulle skörda stora triumfer, nämligen inom filosofien, där Leibniz och hans efterföljare framgingo såsom banbrytare för ett självständigt tänkande. Mer än ett halvt århundrade skulle dock förflyta efter Leibniz' bortgång, innan *Immanuel Kant* (född 1724, död 1804) lät sin väldiga ande svinga sig upp till tankens mest svindlande höjder och sänka sig ned till dess mest gåtfulla djup. I den avlägsna preussiska staden Königsberg framlevde han hela sin långa levnad under utövningen av en knappt avlönad akademisk lärares anspråklösa, mödosamma kall. Hans närmaste omgivning gjorde sig lustig över hans pedantiska, bortkomma vanor men anade icke, att den enkle mannen med det tarvliga yttre bröt

nya banor för den forskande människotanken och öppnade nya vidder, som det skulle krävas århundraden till att genomforska. I sitt huvudverk *Kritik av det rena förnuftet*, som utkom 1781, lade han grunden till en ny idealistisk världsåskådning av oändligt djup, där tankarnas storhet dock stundom skymdes av stilens dunkelhet. Hans mäktiga tanke famnade vetandets mest avlägsna rymder, och hans siarblick trängde anande och spanande fram, där den långsamt och metodiskt prövande vetenskapen först långt efter hans död skulle hinna till målet. Kant har lagt grunden till en byggnad för kommande tidsåldrar, som ännu ej på långt när står färdig. Men den unge skalden, som såg en mängd andligt småfolk nära sig av tankesmulorna, vilka föllo från den stores bord, hade mera rätt än han själv visste, då han sade, att när konungarne bygga, få kärrdragarne att göra.

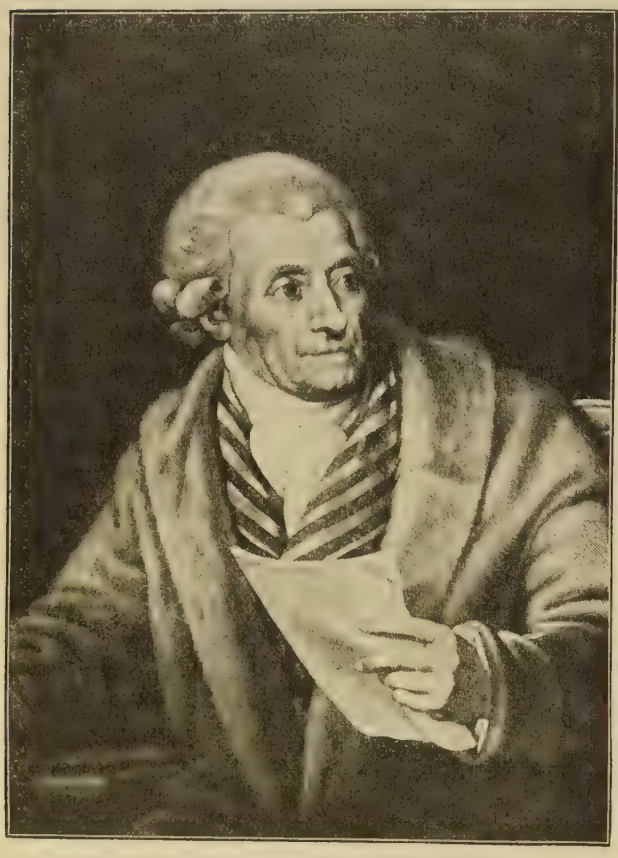

F. G. Klopstock.
Kopparstick av J. G. Huck. (Med vederbörligt tillstånd hämtat ur Hildebrand-Pflugk-Harttungs Världshistoria).

I övrigt blev det dock mindre inom vetenskapens område som följderna av det andliga uppvaknandet först skulle visa sig. Sitt sublimaste uttryck har måhända den tyskprotestantiska anden under detta tidevarv fått i *Johan Sebastian Bachs* musik. Den nationella diktningen gynnades i början icke från samhällets höjder, och särskilt i Fredrik II hava vi mött en nitisk främjare av den franska smaken. Men kanske var det den nya vitterhetens lycka, att den fick växa ut och pröva sina vingar på egen hand utan

att under någon tysk Ludvig XIV:s hägn vingklippas till en regelrätt men själlös hovpoesi. Dess tidigare alster röra sig ännu med ganska otympliga later, såsom då *F. G. Klopstock* (död 1803) i sin stora, på sin tid mycket beundrade dikt *Messias* uti tunggrodda men stundom rätt ståtliga verser besjunger kristendomens stiftare. Efter ett oroligt sökande inom diktningens olika områden fann omsider *Kristofer Martin Wieland* (född 1733, död 1813) sin verkliga kallelse, då han i den på en fornfransk riddarsaga grundade dikten *Oberon* gav uppslaget till nyare tidens romantiska hjältedikt. Som en målsman för en sant nationell diktning framträdde *Gotthold Efraim Lessing* (född 1729, död 1781) i sina borgerliga skådespel, där han frigjort sig från den franska efterklangsdiktens stela regeltvång. Han har därjämte som kritiker skrivit lagar för konstens värld, och åt den tyska prosan har han givit en mästerlig, dittills oupphunnen form. Av sitt sant humana sinnelag, som lät honom uppträda såsom en varm förkämpe för tankens frihet och religiös fördragsamhet, har han givit ett sammanträngt uttryck i de berömda orden: "Om Gud hölle i sin högra hand all sanning och i sin vänstra endast den aldrig slumrande driften att söka sanningen, om också med tillägg att alltid och evigt taga miste, och sade till mig: välj!, så grepe jag med ödmjukhet hans vänstra hand och sade: Fader, giv! Den rena sanningen är ju dock för dig allena." —En lika upphöjd världsåskådning, för vilken intet mänskligt var främmande, förkunnades av *Johan Gottfrid von Herder* (född 1744, död 1803). Ehuru framstående som självständig diktare, har han gjort sig ett större namn genom det urval av dikter ur världslitteraturens rika skattkammare, som han med stor konst överflyttade till sitt modersmål, och kanske ännu mera såsom historisk filosof. Genom en skrift över mänsklighetens äldsta religiösa urkunder framträdde han såsom en före-

Johan Sebastian Bach (1685—1750).
Efter en målning av Haussmann, Thomasschule, Leipzig.
Pflugk-Harttung.

gångare till vår tids jämförande religionsvetenskap med ett storartat försök att mäta det inbördes värdet av de verk, i vilka olika folkstammar från äldsta tider sökt giva uttryck åt sin uppfattning av det högsta. Sin väldigaste flykt nådde hans snille i den berömda skriften *Idéer till den*

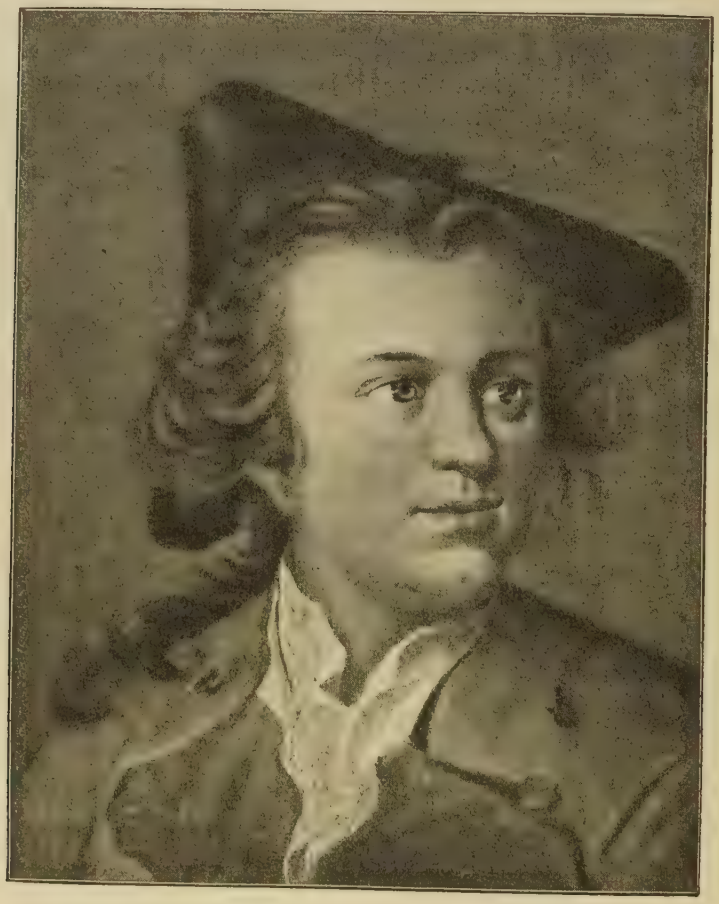

Gotthold Efraim Lessing. Målning av J. H. Tischbein d. ä. (Pflugk-Harttung.)

mänskliga historiens filosofi, i vilken han såsom få före honom predikade mänsklighetens enhet och siade om dess gradvisa, i det oändliga fortskridande fullkomning.

Lessing hade gjort sina landsmän bekanta med Shakespeare, som först genom Voltaire blivit mera allmänt känd på fastlandet, och därmed hade han infört dem i en diktvärld av helt annat skaplynne och djup än den franska. Studiet av den store engelske skalden övade en mäktig inverkan på den vaknande tyska diktningen, som vid samma tid även påverkades av den

skotske naturdiktaren *Robert Burns*. Rousseaus väldiga väckelserop om en återgång till naturen hade ej förklingat ohört på andra sidan Rhen, och natursvärmeriet fann ytterligare näring genom studiet av *Ossians*-sångerna. En skotte vid namn *Macpherson* hade på 1760-talet framdragit i ljuset en samling folkdikter av skotskt eller irländskt ursprung, vilka med sin vemodiga skönhet övade en förunderligt gripande inverkan på en tid, som hunnit bliva grundligt utledsen vid förkonstlingen inom poesiens värld. Snart utsattes emellertid Macpherson för beskyllningen att själv vara författare till dessa underbara dikter, som han alltså skulle falskeligen utgivit för alster från en avlägsen forntid, och striden om vad som i dem är äkta eller oäkta kan ännu icke anses avslutad. Men mitt under de lärdas tvister och i trots av dem gjorde Ossians sånger sitt segertåg genom världen, allestädes övande en hemlighetsfull trollmakt över sinnena och bärande varsel om en ny diktkonstens guldålder, som snart inom Tyskland skulle bliva en verklighet. Som dess förebud framstod ett släkte av diktare, vilkas skaldskap betecknas med orden *Sturm und Drang* (storm och trängtan). Men deras oklara, brusande frihetsbegär och uppskruvade kraftspråk, blandat med en lika uppskruvad världssmärta, nådde aldrig mognad eller harmoni, och de skulle snart alldeles fördunklas genom framträdandet av två diktens stormän, som lyfte den tyska skaldekonsten till en höjd, vilken den varken förr eller senare nått.

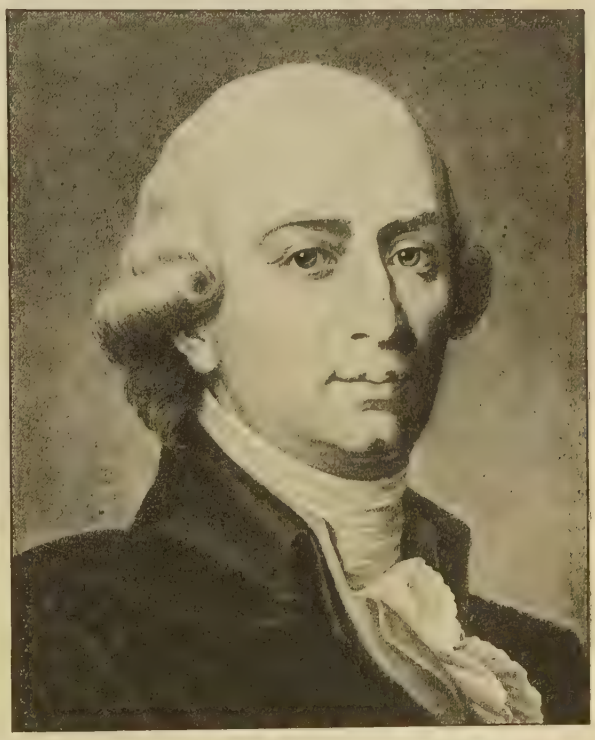

Johan Gottfrid von Herder. Efter samtida målning.

I alla tider skall *Wolfgang von Goethe* (född 1749, död 1832) intaga ett av de främsta rummen bland diktens stormän på vår jord. I yttre

måtto var han mer än de flesta av dem, som vigt sig åt sånggudinnornas tjänst, ett lyckans skötebarn. Han föddes i Frankfurt och växte upp i ett välmående och fint bildat hem, där all möjlig omsorg nedlades på hans uppfostran, och han framstår även i hela sin storartade verksamhet som

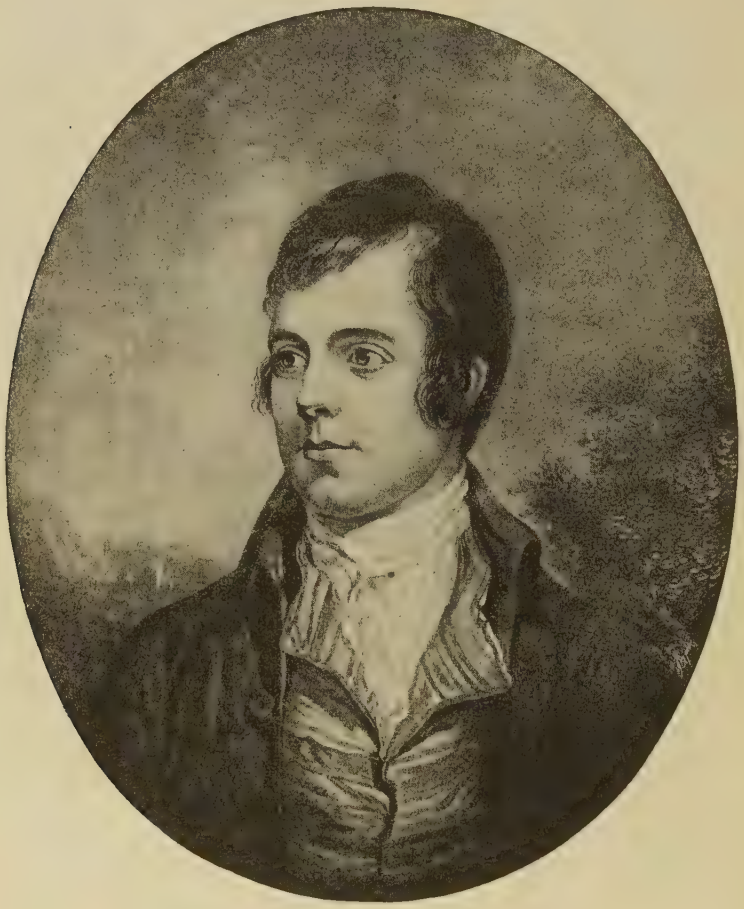

Robert Burns. Efter målning av A. Rasmyth.

skald såsom en alltigenom harmonisk och allsidigt bildad människa. Tidigt hade han genomkämpat ungdomsårens stormar, gjorde sig snart lös från Sturm-und-Drang-riktningens måttlösa oklarhet och framstod allt ifrån början av 1770-talet såsom en helgjuten skaldepersonlighet, utvecklande en både till omfattning och innehåll storslagen verksamhet inom diktkonstens olika områden. I sitt utkast *Prometheus* reser han sig med väldigt titantrots mot den föråldrade uppfattningen av gudomen såsom

en godtycklig österländsk despot. I sin roman *Werther* giver han ett levande uttryck för den världssmärta, som hämtar sin ingivelse från de ossianska sångerna, men framkallade därmed en hel rad efterbildningar, som överflödade av den sjukligaste känslosamhet och slutade med att göra hela riktningen till föremål för åtlöje. I en serie mäktigt gripande sorgespel

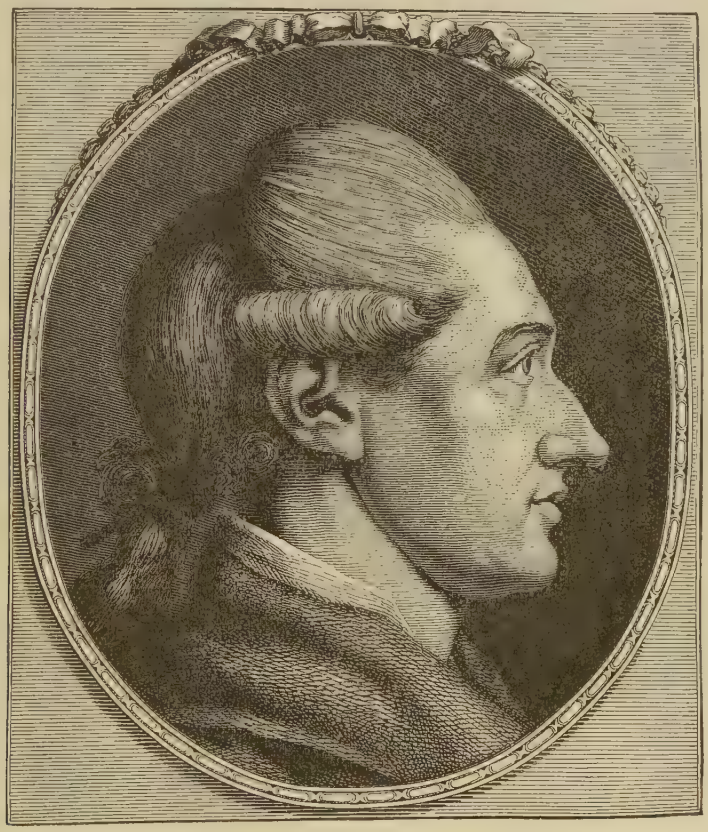

J. W. v. Goethe. Samtida träsnitt.

Götz von Berlichingen, Egmont m. fl., uppväckte han den antika ödestragedien till ett nytt liv. Antikens odödliga diktvärld hade utövat ett outplånligt inflytande på honom, och över hela hans skaldskap faller ett återskimmer av dess majestätiska höghet och harmoniska lugn. Sin höjdpunkt nådde hans skådespelsdiktning med *Iphigenia,* som fick sin slutliga, klassiskt avrundade form under en resa till Italien, vilken bragte skaldens andliga mognad till sin högsta fullkomning.

Tidigt blev Goethe föremål för sina landsmäns hänförda beundran, och i det borgerliga livet nådde han en sorgfri och ansedd ställning efter sin

kallelse till hovet i Weimar. I detta lilla hertigdöme regerade sedan 1775[1]) den fint bildade *Karl August*, som av sin utmärkta moder fått en ypperlig uppfostran och snart visade sig såsom den tyska diktkonstens främste beskyddare. Det lilla hovet i Weimar blev inom kort en medelpunkt för den andliga odlingen i Tyskland, där hertigen samlade kring sig sådana män som Wieland, Herder och Goethe samt lät den sistnämnde stiga till de högsta värdigheterna i sin lilla stat.

F. v. Schiller. Efter en målning av L. von Simonowitz.

Något senare skulle ännu en fjärde man sluta sig till denna lysande vittra krets. Hans namn var *Fredrik von Schiller* (född 1759, död 1805), Goethes frejdade vän och medtävlare om tronen i diktens rike. I motsats till hans store skaldebroders lysande men jämna bana blev Schillers hela liv en följd av ständiga växlingar och en oavlåtlig kamp mot ett oblitt öde. Dess tärningskast hade låtit hans vagga stå i det lilla sydtyska hertigdömet Würtemberg, vars hertig *Karl* var en pedantisk småtyrann av det odrägliga slag, som de tyska dussinhoven så ofta haft att uppvisa. Historien har förgätit hans mätresser, hans slöseri och ständiga trätor med sina undersåtar, men den minnes honom på grund av det klumpiga sätt, varpå han gripit in i den store tyske skaldens liv. Hans egen och hans lands olycka var, att om han någon gång gripits av en god tanke, så fattade och tillämpade han den på det mest bakvända sätt. Rousseaus nya idéer om uppfostran hade ej förfelat att öva en kraftig inverkan inom tidens pedagogiska kretsar, och under deras inflytelse framträdde hamburgaren *Basedow* (död 1790) och något senare schweizaren *Pestalozzi* (död 1827) med banbrytande arbeten på uppfostringens område. Även den würtembergske hertigen hade känt sig berörd av de nya idéerna, men han tillämpade dem på sitt eget vis genom att upprätta en högskola, som nått

[1]) Detta år blev han myndig; såsom hertig hade han redan 1758 efterträtt sin fader.

en bedrövlig ryktbarhet genom det pedantiska, exercismässiga sätt, varpå det mått av vetande, som landsherren fann behövligt, pluggades in i de ungas hjärnor. Hertigen hade på något vis fått höra talas om den unge Schillers goda huvud, och på hans stränga befallning släpades denne mot sin egen och sina föräldrars vilja till högskolan. Det var hans och den tyska skaldekonstens lycka, att den pinsamma dressyr, som han under en följd av år där hade utstå, icke alldeles bräckte hans andliga och kroppsliga krafter, men den lämnade dock efter sig spår, som hela hans följande levnad icke räckte till att utplåna. Omsider stod han färdig såsom utbildad militärläkare, men i hans unga, tidigt mognade sinne hade den utståndna pinan väckt ett outsläckligt hat till allt slags pedanteri och förtryck.

Snart skulle detta hat taga sig en för evärdeliga tider levande form i hans väldiga ungdomsdikt, sorgespelet *Rövarbandet*, vilket i all sin överspändhet och ungdomliga omogenhet utgör en den mest ljungande protest mot småsinne och despotism, som någonsin skådat dagen. Den utkom 1781 och gjorde med ett slag sin unge författare ryktbar över hela Tyskland, där dess motto *In tyrannos* (mot tyrannerna) över allt återskallade såsom ett fältrop i striden mot materiellt och andligt förtryck. Men det förstås av sig självt, att skaldens hertiglige landsherre icke blev väl till freds med sådana frukter av sitt uppfostringssystem, och han förbjöd strängeligen den unge himlastormaren att händanefter befatta sig med något slags skriftställeri utanför det medicinska området. För denne, som med varje dag kände sig mera gripen av skaldens mäktiga kallelse och som inom sig bar en hel rad av storslagna diktarplaner, var ett dylikt förbud helt enkelt omöjligt att efterleva, och Schiller tog snart sitt parti och undandrog sig hertigens patriarkaliska överhöghet genom att rymma ur landet. Nu började för honom några år av en ständig kamp med växlande, stundom rätt oblida öden, intill dess omsider även han fann en fristad vid snillehovet i Weimar. Under dessa år kände likväl skalden sina krafter växa och försökte sig framgångsrikt med den ena storartade uppgiften efter den andra, ehuru kanske intet av dessa senare diktverk har i omedelbar ursprunglighet kunnat mäta sig med hans vilda ungdomsskapelse Rövarbandet. Framför allt är det frihetsproblemet, som fortfar att giva väckelse och näring åt hans skapande fantasi och som han i en följd av upphöjda sorgespel skärskådar från olika sidor. Så behandlar i skådespelet *Fiesco* den republikanska frihetens kamp för en självständig tillvaro, i *Kabal och kärlek* striden mot småsinnade bördsfördomar vid ett förfallet hov, och i *Don Carlos*, där han sluter sig till folkfantasiens idealisering av Filip II:s djupt förfallne son, giver han en gripande helbild av

sin frihetsträngtan på livets alla områden. Utnämnd till professor i historia vid universitetet i Jena, vände han sin håg till hävdateckningen, där han snart stod oupphunnen i stilens mästerskap. Även i de historiska verk, där han behandlar Nederländernas frihetsstrid och det trettioåriga kriget, är det fortfarande folkens kamp för politisk och religiös frihet, som sysselsätter hans tanke liksom förut hans fantasi. Såsom hävdatecknare eller som diktare bringar han alltid sitt folk nya väckelser, och i historiens eller diktens form manar han det ständigt att rusta sig för den stundande frihetskampen.

Men det var likväl icke från Schillers fädernesland som den stora revolutionen skulle komma.

Kronologisk översikt.

1620 Det lilla fartyget "Mayflower" (Majblomman) överför till Amerika engelska puritaner, som förföljts för sin tro. De grundlägga de kolonier, som en gång skulle bli kärnan i "Förenta Staterna".

1621 Filip IV uppstiger på Spaniens tron.

1624 Kardinal Richelieu blir fransk konseljpresident.

1625 Jakob I av England dör.

1628 "Petition of right".

1636 Johan Banér segrar över de kejserliga vid Wittstock.

1637 Kejsar Ferdinand II dör.

1638 Sverige grundar kolonien Nya Sverige i Nordamerika.

1640 "Det långa parlamentet" sammanträder. Revolution i Portugal. Johan IV blir Portugals konung.

1641 Strafford avrättas.

1642 Lennart Torstenson segrar över de kejserliga vid Breitenfeld.

1642—1644 Holländaren Tasmans färd till Tasmanien, Nya Zeeland och Australiens fastland.

1643 Fransmännen under hertigen av Enghien besegra spanjorerna vid Rocroy. Kardinal Richelieu och Ludvig XIII dö. Ludvig XIV konung i Frankrike.

1644 Mandsjuerna börja behärska Kina (dynastien Tsing).

1645 Fred mellan Sverige och Danmark i Brömsebro. Danmark avträder Ösel, Gotland, Jämtland, Härjedalen m. m. samt på 30 års tid Halland. Torstenson vinner en ny seger vid Jankowitz. Cromwell segrar vid Naseby över den kungliga hären i det engelska inbördeskriget. Karl I flyr till skottarna, men utlämnas 1647 av dem.

1648 Westfaliska freden slutes. Frankrike tillerkännes besittningen av stiften Metz, Toul och Verdun samt större delen av Elsass. Sverige tillerkännes Vorpommern och en del av Hinterpommern, öarna Rügen, Usedom och Wollin, den meklenburgska hamnstaden Wismar samt stiftet Bremen-Verden. Sverige får dessutom 5 millioner tyska riksthaler. Den s. k. Fronden i Frankrike.

1649 Karl I Stuart avrättas.

1653 Cromwell installeras som Englands "protektor".

1656 Holländarne bemäktiga sig Sveriges amerikanska kolonı Nya Sverige. Karl X Gustav segrar över polackerna vid Varsjav.

1657 Harvey, blodomloppets upptäckare, dör.

1658 Cromwell dör. Freden i Roskilde. Danmark avträder till Sverige Skåne, Halland, Blekinge, Bornholm, Bohuslän och Trondhjems län. Leopold I blir tysk kejsare.

1659 Den s. k. pyreneiska freden slutes mellan Frankrike och Spanien. Till Frankrike avstods landskapet Artois jämte en del fasta orter vid den nuvarande belgiska gränsen samt landskapet Roussillon norr om Pyreneerna.

1661 Mazarin dör. Karl II av England avstår Dunkerque till Frankrike.

1667 Freden i Andrussovo: Polen avträder till Ryssland lillryska området öster om Dnjepr. Condé infaller i Franche-Comté, Turenne i Nederländerna. Freden i Breda: England får Nya Nederland (New-York och New Jersey) men måste avträda Surinam i Sydamerika till holländarne och mildra navigationsakten.

1668 Den s. k. trippelalliansen avslutes mellan England, Holland och Sverige. Freden i Aachen: Frankrike återger Franche-Comté men får behålla ett antal erövrade gränsorter.

1671 Ungrarne göra uppror mot kejsaren.

1672 England och Frankrike förklara Holland krig. Jan och Cornelius de Witt mördas av pöbeln. Vilhelm av Oranien blir Hollands ståthållare. Fred slutes mellan Polen och Turkiet.

1673 Testakten i England. Molière dör.

1674 Fred slutes mellan England och Holland. Fransmännen besätta för andra gången Franche-Comté. Milton dör.

1675 Kurfursten Fredrik Vilhelm av Brandenburg besegrar svenskarne vid Fehrbellin. Turenne stupar i slaget vid Sassbach. Kejsaren, Tyska riket, Holland och Danmark förklara Sverige krig.

1676 Karl XI slår danskarne vid Lund.

1677 Filosofen Spinoza dör. Krig utbryter mellan Ryssland och Turkiet.

1678 Fred slutes i Nimwegen: 1:0 mellan Frankrike och Holland (en för Holland gynsam handelstraktat, oförändrade gränser), 2:0 mellan Frankrike och Spanien (Franche-Comté avträdes till Frankrike jämte ett antal fästningar och städer i spanska Nederländerna). Ungersk resning under ledning av Emmerik Tököly.

1679 Fred slutes i Nimwegen mellan Frankrike och kejsaren med utbyte av några fasta gränsorter. Frankrike medlar fred mellan Sverige och Brandenburg i Sant-Germain: Sverige återfår nästan allt vad det förlorat under kriget. Fred slutes mellan Sverige och Danmark i Lund. Habeas-corpus-akten i England.

1681 Nationellt franskt kyrkomöte.

1682 Ett franskt kyrkomöte avger i de fyra s. k. gallikanska artiklarna sin självständighetsförklaring gentemot påvestolen. Turkarna belägra Wien.

1683 Colbert dör.

1684 Ett tjuguårigt stillestånd avslutes i Regensburg mellan Ludvig XIV och de tyska furstarne. Corneille dör.

1685 Karl II Stuart dör. Ludvig XIV upphäver ediktet i Nantes.

1687 Newton publicerar sitt epokgörande verk "Principia" (vari tyngdlagens upptäckt m. m. framlägges). De kristna besegra turkarne vid Mohacz. Ungrarne avstå sin gamla valrätt och erkänna kejsarens arvsrätt till den ungerska kronan. Sultanen Muhammed IV avsättes.

1688 Revolution i England. Jakob II störtas. Ludvig XIV avlåter en krigsförklaring till riksdagen i Regensburg.

1689 Vilhelm III och Maria upphöjas på Englands tron. "Declaration of rights." Peter I tillträder regeringen i Ryssland. Ryssarne hindras av kineserna från att tränga fram till Japanska havet.

1692 Englands och Hollands flotta besegrar Frankrikes vid La Hague.

1696 Peter I erövrar Asov från turkarne.

1697 Freden i Ryswyk: Ludvig XIV måste återlämna det mesta av vad reunionerna bragt i hans våld med undantag av Elsass med Strassburg samt erkänna Vilhelm III som konung av England. Den kejserliga hären under befäl av Eugen av Savoyen slår turkarne vid Zenta. Karl XI av Sverige dör. Kurfursten August av Sachsen väljes till Polens konung.

1698 Ludvig XIV sluter fördrag med Vilhelm III.

1699 Freden i Karlowitz: turkarne måste till kejsaren avstå hela sin del av Ungern utom det s. k. Temesvarbanatet. Siebenbürgen ger sig under kejsaren. Turkarne måste vidare avstå: till Venedig halvön Morea, till Polen Podolien och de delar av Lillryssland, som det på 1670-talet förlorat till turkarna. Kristian V av Danmark och Racine dö. Förbund ingås mellan Ryssland, Polen och Danmark mot Sverige.

1700 Karl II av Spanien dör. Peter I inrättar Heliga Synoden. Konung August av Polen infaller i Livland. Karl XII går över till Själland. Danmark sluter fred. Karl XII slår ryssarna vid Narva.

1701 Jakob II Stuart dör. Filip av Anjou hyllas som Spaniens konung under namn av Filip V. Karl XII slår sachsarne vid Düna. Preussen blir kungarike.

1702 Vilhelm III dör. Karl XII slår sachsar och polacker vid Klissov.

1703 Kejsar Leopolds yngre son utropas till konung i Spanien under namn av Karl III. S:t Petersburg grundlägges.

1704 Prins Eugen och Marlborough tillfoga fransmännen ett nederlag vid Höchstädt. Karl III landstiger i Portugal. Engelska flottan under amiral Rooke erövrar Gibraltar. Stanislav Leczinski väljes till Polens konung.

1705 Kejsar Leopold dör.

1706 Freden i Altranstädt: konung August avstår från alla anspråk på Polens krona, erkänner Stanislav som konung och frånträder sitt förbund med Sveriges fiender. Marlborough besegrar Villeroi vid Ramillies.

1707 Den franske marskalken av Berwick besegrar de förbundna vid Almanza. Karl XII tågar in i Ryssland. Patkul avrättas.

1708 De förbundnas seger vid Oudenaarde, intagande av Lille och hertigdömet Mantua.

1709 De förbundnas seger vid Malplaquet. Karl XII förlorar slaget vid Poltava.

1710 Svenskarne under Magnus Stenbocks befäl vinna slaget vid Helsingborg. Karl III:s intåg i Madrid. Tories komma till makten i engelska parlamentet.

1711 Kejsar Josef I dör. Tsar Peter I inrättar ryska senaten.

1712 En fredskongress samlas i Utrecht. Magnus Stenbock besegrar danskar och sachsar vid Gadebusch.

1713 Frankrike och Spanien sluta fred med England, Nederländerna, Savoyen, Portugal och Preussen (sid. 232). Kalabaliken i Bender. Stettin intas av ryssarne. Stenbock kapitulerar vid Tönningen.

1714 Freden i Utrecht undertecknas i Rastadt. Kurfursten Georg av Hannover blir Englands konung under namn av Georg I.

1715 Ludvig XIV dör.

1716 Filosofen Leibniz dör. Tordenskjold besegrar svenska flottan vid Dynekilen.

1718 Karl XII:s död vid Fredrikshald.

1719 Alberoni störtas i Spanien.

1720 Konungariket Sardinien grundas av huset Savoyen.

1721 Freden i Nystad: Sverige avträder till Ryssland Viborgs län samt Ingermanland, Estland och Livland.

1722 Ludvig Holberg börjar sin bana som komediförfattare för "Den danske skueplads" i Köpenhamn.

1725 Tsar Peter I dör.

1733—1735 (38) Polska tronföljdskriget.

1736 Nadir sjah bestiger tronen i Persien.

1740 Fredrik Vilhelm I dör. Fredrik II konung av Preussen. Kejsar Karl VI dör.

1745 Den engelske samhällssatirikern Jonatan Swift dör.

1741—1748 Österrikiska arvföljdskriget.

1748 Freden i Aachen: Preussen tillerkännes det erövrade Schlesien. Maria Teresias arvsrätt till de österrikiska arvländerna f. ö. erkännes. Montesquieu utgiver "L'esprit des lois".

1751—1777 Den stora franska "Encyklopedien" utkommer.

1756—1763 Sjuåriga kriget.

1759 Fredrik II:s nederlag vid Kunersdorf.

1762 Rousseaus bok "Contrat Social" utkommer. Ryska kejsarinnan Elisabet dör.

1763 Freden i Paris: Frankrike avträder till England Canada m. m. Freden i Hubertusburg: Maria Teresia avstår definitivt Schlesien till Fredrik II.

1765 Josef II tysk-romersk kejsare.

1773 Clemens XIV upphäver jesuiternas orden.

1774 Clive, det engelska Indiens erövrare, begår självmord. Förenta Staternas oavhängighetsförklaring.

1778 Voltaire, Rousseau och Linné dö.

1781 Kant utgiver arbetet "Kritik der reinen Vernunft". Schiller dramat "Die Räuber".

1783 Fredsslut i Paris och Versailles. England erkänner Förenta Staternas oberoende.

1786 Fredrik den store dör.

1790 Benjamin Franklin och nationalekonomen Adam Smith dö.

1799 Washington dör.

Litteraturöversikt

med avseende på det tidevarv, som behandlas i detta band.

S. Pufendorf, Sju böcker om konung Karl X Gustavs bragder I—II. Övers. av A. Hillman, Stockholm 1915.

L. v. Ranke, Englische Geschichte, vornehmlich im siebzehnten Jahrhundert. I—IX. Leipzig 1877—1879.

F. P. J. Guizot, Histoire de la révolution d'Angleterre. Paris 1850. (Flera senare upplagor.)

A. Stern, Geschichte der Revolution in England, 2:dra uppl. Berlin 1898. (Med talrika porträtt, illustrationer och kartor.)

Th. B. Macaulay, History of England from the accession of James II, I—X. Leipzig 1849—1861. (En mängd nyare upplagor; finns även i översättningar på flera språk.)

H. T. Buckle, Civilisationens historia i England. Övers. av O. W. Ålund, Stockholm 1872.

J. Michelet, Histoire de France au XVII siècle. Paris 1862. (Flera senare upplagor.)

G. Hanotaux, Histoire du cardinal Richelieu. Paris 1892.

E. Lavisse, Histoire de France, vol. VII och VIII (Ludvig XIV:s tidevarv). Paris. (En mängd upplagor, den senaste 1912.)

M. Jobez, La France sous Louis XV. I—VI. Paris 1864—1873.

F. F. Carlson, Sveriges historia under konungarne av det pfalziska huset. I—VII. Stockholm (från 1855).

J. A. Nordberg, Konung Karl den tolftes historia. I—II. Stockholm 1740.

G. Björlin, Karl den tolfte. Stockholm 1888.

C. Grimberg, Kung Karl, den unge hjälte. Stockholm 1919.

R. Koser, König Friedrich der Große. I—II. Berlin 1893—1903.

H. v. Swiedineck-Südenhorst, Österreich unter Maria Theresia, Josef II und Leopold II. Wien 1884.

J. Caro, Katharina II von Rußland. Leipzig 1876.

För övrigt hänvisas till vissa av de arbeten, som anföras i fjärde och sjätte bandens litteraturöversikt.